БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
Отделение за езикознание, литературознание и изкуствознание

Z 189
Пр 128

ИЗВЕСТИЯ
НА
ИНСТИТУТА ЗА ЛИТЕРАТУРА

Книга XXI

Ч[illegible]
[illegible]

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

Пр 128 I 189

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Отделение за езикознание, литературознание и изкуствознание

Пр 2584/72

ИЗВЕСТИЯ

НА

ИНСТИТУТА ЗА ЛИТЕРАТУРА

Книга XXI

БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

В чест на

чл.-кор. ЕМИЛ ГЕОРГИЕВ

по случай шестдесетгодишнината му

ПРОВЕРКА 2010

ПРОВЕРКА 1973 г.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ БИБЛИОТЕКА СОФИЯ

София · 1972

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

СТОЙКО БОЖКОВ, БОНЮ АНГЕЛОВ, ИВАН ЦВЕТКОВ
И БОЯН НИЧЕВ (отговорен редактор)

82Б(05)

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ. ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА ЛИТЕРАТУРА
КНИГА XXI, 1972

ЧИТАЛНЯ

НАУЧНАТА ДЕЙНОСТ НА ЧЛ.-КОР. ЕМИЛ ГЕОРГИЕВ ПО СЛУЧАЙ НЕГОВАТА 60-ГОДИШНИНА

Стойко Божков

БИБЛИОТЕКА

Емил Георгиев е един от видните съвременни български учени-слависти. Неговите изследвания върху старобългарската книжнина и особено върху делото на Кирил и Методий, върху Българското възраждане, върху славянските литератури (чешка, словашка, полска, сръбска и хърватска) и върху сравнителната литературна история на славянските литератури имат важно място в съвременната българска литературна наука. В тези широки научни области той се откроява със свои оригинални схващания и приноси, въвежда ни в нови страни от развитието на художествената литература или в методологията на литературната наука. Дълбоко ерудиран, обладаващ силна изследователска страст, Емил Георгиев има и постоянно търсеща мисъл, която подлага на проверка всеки известен факт в науката или подтиква към издирване на нови факти и аргументи за обясняване на явленията. Характерна особеност на научната му дейност е и стремежът да търси и осветлява връзките на нашата съвременност с миналото. В тази насока силно се изявява неговият патриотизъм.

Както всеки творец, Емил Георгиев се създава и развива в зависимост от окръжаващата го среда и житейската съдба. Роден на 10. I. 1910 г. в Шумен, той се оформя под влияние на учителската среда, в която са живели неговите родители. Те имат съдбата на онези прогресивни учители от началото на нашия век, които властта ежегодно премества от град на град и от село на село заради социалистическите им идеи, заради техните стремежи да помогнат на народа да се избави от своята нищета и изостаналост. Баща му Иван Георгиев заради своите социалистически идеи е добил високото признание на народа, който го назовава с прозвището „Гражданинът". Семейството непрестанно се мести ту в Шумен, ту в Койнаре, Телиш, Кнежа, Варна и други градове на Северна България. Може би тъкмо заради това Емил Георгиев остава завинаги тясно свързан с народа, със стремежите за неговото просвещение. И досега една от постоянните негови дейности като общественик и учен е пропагандата на научното знание из цялата страна.

Емил Георгиев завършва класическа гимназия във Варна. Още като ученик прави опити в областта на художествената литература. Негови стихотворения и разкази се появяват в прогресивните периодични издания под псевдонима Гео Бедняка. По-късно като студент той издава и няколко стихотворни сбирки и поеми.

Истинското си призвание Емил Георгиев обаче намира в науката. След като завършва през 1938 г. славянска филология в Софийския университет, той специализира във Виена и получава научната титла доктор по философия за труда си върху „Италианската легенда". Оттук започва неговото творческо развитие като учен. Оттук до голяма степен се очертава и основното направление на неговите научни интереси главно към старобългарската книжнина и славянската литература. В това направление са неговите основни приноси, обогатили нашата филологическа наука и спомогнали ценностите, създадени от средновековната ни литература, да добият възможност да се възприемат по-пълно и правилно от нашия съвременник у нас и в чужбина.

Когато говорим днес за старата българска литература и за нейните основоположници братята Кирил и Методий, ние неизбежно се срещаме с онези основни проучвания, които направи Емил Георгиев, с богатите си трудове, посветени на тази изключително бляскава и важна епоха от развитието на българския народ.

Емил Георгиев посвети няколко изследвания на въпроса за възникването на българската и славянска писменост, на проучването на най-ранните български и славянски книжовни паметници, на делото на Кирил и Методий. Още в книгата си „Италианската легенда" направи пръв опит да обоснове ранния произход на пространното житие на Кирил. Въз основа на това той издигна мнението, че житието е възникнало по времето на Методий, непосредствено след смъртта на Кирил. С това Георгиев насочи науката към интерпретацията на житието като исторически достоверен паметник, следователно и като документ, който може да служи за източник при осветляване дейността на двамата братя.

Още в края на 30-те години Емил Георгиев развиваше своя концепция за възникването на славянската писменост. В монографичните си изследвания „Началото на славянската писменост в България" (1942) и „Славянская письменность до Кирилла и Мефодия" (1952) той разглежда в един широк аспект на културното развитие и възмогване на българите и другите славянски народи процеса на възникването на българската и славянска писменост, най-висок етап на който процес е делото на Кирил и Методий. В тази област Георгиев обоснова своя научна хипотеза и теория за етапите на възникването на писмеността и за мястото на глаголическото и кирилското писмо. Според него Константин-Кирил Философ е създал глаголицата, а кирилицата е възникнала при постепенното славянизиране на гръцкото писмо, започнало още преди делото на двамата братя. Тази теория на Емил Георгиев и до днес продължава да е предмет на оживени научни дискусии и обсъждане, но именно това говори за творческия подход на Георгиев към един от най-сложните и заплетени, забулени от вековни тайни моменти от българската история.

Емил Георгиев е един от най-страстните изследователи на делото на славянските просветители братята Кирил и Методий. Макар да търси и разкрива наченките на писменост и преди тях, той утвърждава голямата истина, че те са истинските творци на българската книжовност, че чрез своето дело разкриват една нова страница в историята на нашия народ и на цялото славянство. Последователно в продължение почти на 30 години Емил Георгиев изследва това голямо историческо дело. В трудовете си „Две произведения на св. Кирил" (1938), „Произведенията, приписвани

на св. Кирил" (1939), „Книжовното дело на славянските просветители Кирил и Методий" (1943), „Кирил и Методий — основоположници на славянските литератури" (1957), „Кирил и Методий. Истината за създателите на българската и славянска писменост" (1969) Емил Георгиев обобщи всичко, което е известно по източниците и по досегашната литература за живота и делото на Кирил и Методий. Заедно с това той укрепи с богати доводи значението на приноса, който българският народ направи в световната културна история чрез създаването на славянската писменост и чрез старобългарската книжнина. Не само с голям пиетет към историческата мисия на нашия народ, но преди всичко чрез дълбока аргументация и анализ на историческата епоха, на средновековната култура и чрез разкриване на специфичния наш български принос, на оригиналния характер на творческото дело на Кирил и Методий той показа стойността му. Особено внимание отделя Емил Георгиев на ролята на българската държава през тази епоха. Само благодарение на нея делото на Кирил и Методий е могло да намери своята истинска среда и условия за разцвет.

Затова Емил Георгиев обръща голямо внимание на конкретния принос на двамата братя в старата българска книжнина. Той разглежда редица известни паметници на старобългарската литература с оглед да установи авторството на двамата солунски братя. Тезите му създават широка основа за задълбочена преценка на редица езикови, художествени и стилови явления в старата българска литература и за нейната роля в развитието на славянските литератури.

Емил Георгиев е автор на няколко фундаментални труда върху старата българска литература.

Предмет на книгата му „Разцветът на българската литература в IX—X в." (1962) е първият етап от нейното развитие. Това е труд за „златния век" на българската литература, когато се изявяват най-хубавите черти на средновековната ни книжнина, най-високата степен на народността ѝ, когато най-ярко блестят нейните черти като елемент на европейската цивилизация.

Освен общите контури и закономерности в развитието на литературата Емил Георгиев очертава и образите, и художествените приноси на най-великите нейни представители — Климент Охридски, Константин Преславски, Йоан Екзарх, Черноризец Храбър, — спирайки се на оригиналното, което те създават.

През 1966 г. Емил Георгиев публикува „Литература на изострени борби в средновековна България". Трудът е посветен на онези явления в старата българска литература, които са резултат на класовото разслоение в българското общество: от една страна, официалната каноническа литература, от друга страна, преследваната неканоническа, антифеодална литература. И тук Георгиев наред с очертавания на общите закономерности и явления навлиза в много детайли на литературното развитие, свързани с делото на отделни творци или на отделни обществени движения, както е случаят с литературата на богомилството.

Както сам изтъква, „голям брой страници при изследването трябва да бъдат предложени в порядък на дискусия, решението на много проблеми ще търси допълнително обмисляне". Именно в това търсене на нови факти и явления се крие една от основните черти на научната дейност на Емил Георгиев. В случая той въвежда няколко нови автори на отречени и пре-

следвани творби, като Йеремия например, останал в литературата само с името си, а в народната памет и със славата на бунтовник и мъченик за социална правда.

Този труд на Емил Георгиев за първи път обобщава така широко появата, развитието и съдбата на опозиционната, богомилската и апокрифната книжнина в старобългарската литература.

Най-близко до интересите на Емил Георгиев към старата литература стоят трудовете му, посветени на Българското възраждане, и по-специално изследванията му върху делото на Паисий Хилендарски, за което е написал няколко студии („Паисий Хилендарски — между Ренесанса и Просвещението" — в сб. „Паисий Хилендарски и неговата епоха", 1962; „Паисий Хилендарски и идеологическите литературни течения на неговата епоха" — Литературна мисъл, 1962), и на Софроний Врачански („Софроний Врачански в историята на Българското възраждане и на новата българска литература" — Литературна мисъл, 1959).

Особено важно е да отбележим, че при разглеждането на тази епоха Емил Георгиев се стреми да открие, да изтъкне и да защити онези елементи във възрожденската ни книжнина, в които ярко пламти искрата на българското родолюбие. В редица портрети на писатели, обединени в книга под общото заглавие „Ревнители на българското отечество" (1966), той насочва нашия съвременник към чистия патриотизъм и жертвеност в името на българщината, изявени от такива български възрожденци като Христофор Жефарович, Паисий Хилендарски, Йоаким Кърчовски, Кирил Пейчинович, Неофит Рилски, братя Миладинови, Йордан Хаджиконстантинов-Джинот, Григор Пърличев, Райко Жинзифов.

Емил Георгиев е един от най-ревностните изследователи на славянските литератури в България. В тази насока продължава традициите на славистиката от началото на нашия век, като ги съединява със съвременните методи на сравнителното литературно изследване. В българското литературознание той е един от пионерите на марксистката славистика.

И в тази област Емил Георгиев развива многостранна научноизследователска дейност. Най-значителни са приносите му в проучването на връзките на българската литература със славянските литератури.

В студиите „Чехи и българи в епохата на тяхното възраждане" и „Българска тематика в чешката литература" (Год. Соф. унив., 1945—1946 и 1952—1953) за първи път у нас така широко и пълно се осветлява плодотворното взаимоотношение между двата братски народа и огромната помощ, която чешката интелигенция и по-специално чешките писатели оказват на българския народ през втората половина на XIX в. — през най-свирепите години на османското робство и при изграждането на освободената ни родина. Емил Георгиев разкрива с голяма ерудиция и любов изявите на братска солидарност и съчувствие, на защита и хуманизъм, с които чешките писатели реагират на страданията и героизма на българския народ. В студията си „Разпространение и влияние на чешката литература в България" (сб. „Чехословакия и България през вековете", 1963, излязла и на чешки език същата година) той изследва рецепцията на чешката литература у нас, отношението на българския народ и на отделни писатели към нея.

Наред с това Емил Георгиев отделя голямо внимание на проблемите на чешката литература, която добре познава и с особена любов популя-

ризира у нас. Като един от най-ревностните й изследователи той е посветил на значителните писатели на братската страна най-хубавите си научни и научно-популярни трудове. Георгиев е автор на очерци за Карел Х. Маха (Училищен преглед, 1946), за Карел Чапек („Карел Чапек — по пътищата на нашата съвременност“ — Език и литература, 1946), за Иржи Волкер („Иржи Волкер — създател на чешката пролетарска поезия“ — Език и литература, 1947), за Божена Немцова („Божена Немцова — създателка на борческата и демократическа традиция в чешката литература“ — Език и литература, 1950), за Алоис Ирасек (статия към българския превод на романа му „Против всички“, 1951), за Ян Колар („Ян Колар — певец на славянската дружба“ — Септември, 1952), за Ян Неруда („Ян Неруда и неговите „Малострански разкази“ — статия към българския превод на разказите, 1952), за Юлиус Фучик („Юлиус Фучик — велик борец за социализъм, дружба между народите и мир“ — Септември, 1953) и др. Георгиев утвърждава демократичните и революционни тенденции в чешката литература, изтъква здравите връзки на писателите със съдбата на народа, със социалните процеси и историческите промени в обществото, с класовите и идейни борби, с големите художествени и естетически движения през различните епохи. В тази си дейност той е не само най-ерудираният познавач на чешката литература у нас, в България, но и един от ценителите на нейните големи художествени завоевания, един от специалистите-слависти, който убедено ги утвърждава.

И при проучването на сръбската и хърватската литература Емил Георгиев най-напред се насочва към онези явления, които имат връзка с развитието на българската литература. Тук ще отбележим само специалните му студии върху Йован Раич („Йован Раич и неговата история на южните славяни“ — Език и литература, 1955), Вук Караджич („Вук Караджич — велик сръбски възрожденец и верен привърженик на славянската задружност“ — Език и литература, 1954), Йован Ст. Попович („Две сръбски исторически трагедии с български сюжети от първата половина на XIX в.“ — Изв. Камарата на нар. култура, 1947; „Илиризмът и българите. Български мотиви у Петър Прерадович“ — Училищен преглед, 1948). Георгиев внася нови елементи в осветляването на литературните връзки между южнославянските литератури, акцентувайки върху онова, което е сближавало народите. При това той засяга тези отношения както в историко-литературен аспект, така и в тяхната типологичност, разглеждайки връзките им със социалното развитие и с общите цели на южните славяни.

Няколко изследвания ни въвеждат в българо-полските литературни отношения: „Българо-полски литературни връзки в епохата на Българското възраждане“ (Год. Соф. унив., 1955—1956), „Полско-българските литературни връзки в епохата на Адам Мицкевич“ (на полски език, 1958) и др. И в тях Георгиев проявява същата широка осведоменост върху полската и българската литература, стремеж да разкрива в явленията общите закономерности, да утвърждава ценности, които са движили обществения и литературния прогрес.

В голям брой трудове Емил Георгиев засяга важни проблеми на сравнителното славянско литературознание. Още в своя труд „Очерки по история на славянските литератури“ (1958) той се стреми не само към научен анализ на творческите особености на отделния творец, но и към типологическа характеристика на литературните направления и стилове. А в сту-

диите „Ролята на междуславянските литературни връзки в създаването на новата българска литература“ (Славистичен сборник, 1958), „Общи закономерности в развитието на славянските литератури“ (Славянска филология, т. IV, 1963) и „Приносът на славянските литератури в световната литература“ (Литературна мисъл, 1963) Емил Георгиев прави приноси в обобщаване опита на няколко литератури.

Най-значителна по научно обобщение е книгата „Общо и сравнително славянско литературознание“ (1965). Тук са засегнати теоретическите аспекти на сравнителното изучаване на литературните проблеми на славянската поетика, на южнославянската литературна общност през средновековието, националното възраждане и капиталистическото развитие; характеризирани са българо-руските литературни връзки, украинският принос в Българското възраждане, влиянието на чешката и полската литература в България. И накрая — едно обобщено проследяване интереса на българското литературознание към славянските литератури, богато на данни и сведения, направено с пиетет и чувство за отговорност пред миналите и настоящите стремежи на славистите от славянските страни към братство и сътрудничество в областта на художественото и научното творчество.

Като учен-изследовател проф. Емил Георгиев притежава едно особено важно качество: непрекъснато да подлага на преоценка създаденото до него, да анализира самостоятелно явленията от принципите на марксистко-ленинската методология, да търси в тях важните за съвременното развитие проблеми. Това го довежда до дълбоки съприкосновения и с развитието на самата методология, особено в областта на сравнителното изучаване на славянските литератури.

С всичко това проф. Емил Георгиев си завоюва почетно място в българската литературна наука.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ. ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА ЛИТЕРАТУРА
КНИГА XXI, 1972

ДВА АСПЕКТА НА ХУМАНИЗМА В БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА

Петър Динеков

I

Хуманизмът като философско и литературно движение е едно от най-интересните явления в историята на световната култура. В миналото обикновено неговото разпространение се свързваше изключително с европейските страни и народи и появата му се търсеше в историята на италианския ренесанс. Ограничаването на хуманизма по време и територия водеше неизбежно и до известно стесняване на неговото философско и литературно съдържание. Напоследък се постави много категорично въпросът за хуманизма като отделна епоха в литературите на Далечния Изток, особено за съществуването на хуманизъм в китайската литература.[1] Но в изследванията на хуманизма се разширява не само географският обсег; неговите прояви се търсят и в по-ранни епохи, преди италианския ренесанс. Все по-често се говори за развитие на хуманизма във Византия и особено за ролята, която византийската култура играе за подготовката на италианския ренесанс. Оттук и въпросът за ново сравнително проучване на явленията на хуманизма. Н. И. Конрад формулира тази необходимост по следния начин: „Въпросът за епохата на Възраждането престава да бъде въпрос на историята на която и да е отделна страна и става въпрос на световната история"... „Историческото съдържание на ренесанса може да се разбере само върху основата на факта, че то е имало място във всички страни, тъй или иначе засегнати от това движение; те се групират въз основа на историческите си връзки в определени културно-исторически зони, например европейска, източноазиатска, средноизточна. Ренесансът като явление на световната история в цялото си историческо значение се разкрива само при съпоставяне на ренесансовите явления както в отделните страни, така и във всяка от възможните зони."[2]

Очевидно е, че хуманизмът, поставен върху такава широка плоскост, мъчно може да се дефинира. Досегашните усилия са се насочвали главно към дефинирането му като европейско явление, и то в неговата най-ранна проява — в италианския ренесанс. Самият термин — Humanitas — е въведен най-напред през XIV в. от италианските хуманисти К. Салутати и

[1] Вж. Н. И. Конрад. Об эпохе Возрождения. — В: Литература эпохи Возрождения и проблемы всемирной литературы. М., 1967, с. 7—45; В. И. Семенов. Было ли Возрождение в Китае? — Пак там, с. 472—501.

[2] Н. И. Конрад. Цит. съч., с. 45.

Л. Бруни; те са намерили думата, употребена още у Цицерон. С този термин Салутати и Бруни са противопоставяли своето време на средновековието.[1] От тоя момент нататък понятията „ренесанс“ и „хуманизъм“ винаги се свързват с ново отношение към човека, към човешката личност, различно от религиозното отношение на средните векове, с прехода от религиозно към светско съзнание.

С оглед на кратките размери на тази статия няма да се спирам да изясняваме подробно съдържанието на термина „хуманизъм“. Ще си послужа със синтетичното определение на В. М. Жирмунски. Според него определящ момент в развитието на новата ренесансова култура (а следователно и на хуманизма) е „еманципацията на личността от съсловно-корпоративната обвързаност на средновековното общество, освобождението на човешката мисъл от богословския консерватизъм, хуманистичното миросъзерцание, което прави човека мерило на всички неща, откриването и опитното познаване на света — на природата и човека, развитието на светска хуманистична култура, наука и изкуство“... „При това — добавя Жирмунски — в Западна Европа хуманизмът се опира на възраждането и своеобразното изтълкуване на традицията на античната култура, изкуство и литература като култура предимно светска, човешка (антропоцентрична), свободна от църковния догматизъм и от аскетичния спиритуализъм на средновековната християнска култура.“[2] Естествено хуманизмът се развива върху определена социално-икономическа база.

Ясно е, че при такава постановка на въпроса хуманизмът се противопоставя на епохата на средновековието и се определя като един от най-съществените белези на ренесанса. Но хуманизмът преминава и в епохата на просвещението. Реабилитацията на човешката личност се превръща в реабилитация на човешкия разум; рационализмът става основният път за опознаване на света. Към различията в историческото съдържание на хуманизма се прибавят и националните, зоналните и континенталните особености. Оттук и голямата сложност на това явление.

Проблемът за проникването на хуманизма в България и за неговото развитие в българската литература е също така твърде сложен, но заедно с това и извънредно интересен. Още веднага трябва да се подчертае, че българският хуманизъм не може да се разглежда изолирано от неговата съдба в другите балкански страни. В това отношение съществуват тесни връзки между балканските литератури, при все че невинаги развитието на хуманизма върви паралелно. Добре е известно, че в някои части на Балканския полуостров, особено в Дубровник и Далмация, през XV и XVI в. хуманизмът достига високо развитие.[3]

Трябва да се изтъкне още едно важно обстоятелство: най-ранните прояви на хуманизма в България са много тясно свързани с някои характерни особености на византийската култура. Отдавна е посочено, че в много отношения предпоставките на италианския ренесанс се намират

---

[1] Вж. пак там, с. 23; също П. Бицилли. Место Ренессанса в истории культуры. С., 1933. с. 19—23.

[2] В. М. Жирмунский. Алишер Навои и проблема Ренессанса в литературах Востока. — В: Литература эпохи Возрождения. . . с. 460—461.

[3] Вж. И. Н. Голенищев—Кутузов. Итальянское Возрождение и славянские литературы XV—XVI веков. М., 1963.

във Византия и в развитието на нейната култура. Един от най-важните моменти в идеологията на италианските хуманисти е възникването на интерес към гръцката античност, възраждането на нейните традиции. Началото на този процес обаче се намира във Византия, която винаги се е смятала за наследница на гръцката антична култура. Още в своето създаване — като култура на победилото и наложило се като държавна религия християнство — тя поглъща много антични, гръко-римски елементи независимо от това, че християнската църква се бори срещу старогръцката езическа идеология. Във Византия никога не заглъхва интересът към античната философия и наука, старогръцките автори се изучават във византийските училища. Но от XI в. насам се забелязва едно особено явление — цялостен подход към античното наследство, опит за неговото усвояване и осмисляне като цялостна система.[1] Проявява се стремеж за използуване на най-доброто от античната култура; дори се води борба за възвръщане към нея. В края на XIV и през първата половина на XV в. Плетон създава цяло движение за възраждане на елинизма, изгражда на патриотична почва нова митология.

Но в случая ни интересуват по-ранни явления — развитието на рационализма през XI и XII в., подемът на природните науки, засилването на хуманистичните елементи в изкуството, идеите на М. Псел (наричан първият византийски хуманист), Йоан Итала, Евстратий Никейски, Евстатий Солунски и др. За ренесанс при Палеолозите говорят всички историци на византийската култура; някои от тях са особено щедри при употребата на термини като ренесанс, хуманизъм, просвещение, реализъм.[2] Византия оказва силно влияние върху италианския хуманизъм — преди всичко при запознаването на западния свят с античната цивилизация. Много италианци пристигат в Цариград, за да изучават старогръцките писатели и да се снабдят с техните творби, а след падането на Цариград голям брой византийци емигрират в Италия и други страни, където пренасят традициите на византийската култура и изкуство, а то ще рече — и античното културно наследство.

За тези факти трябва да се държи сметка, когато се говори за хуманизъм в България, защото българската литература се развива в най-тясна връзка с византийската и като цяло се включва във византийско-източноправославния културен кръг. Това съвсем не значи, че всички набелязани по-горе явления имат своето съответствие в българската литература — и в общата византийско-източноправославна орбита нашата култура притежава свои народностни особености. Но заедно с това фактите показват, че редица от тези явления представят изходна точка в развитието на българския хуманизъм.

Най-ранните елементи на хуманизъм у нас могат да се забележат през XIV в. и те са свързани, от една страна, с исихазма, а, от друга, с книжовната дейност на патриарх Евтимий Търновски и неговата литературна школа. Естествено е, че се касае само за наченки, които не се оформят в голямо и цялостно движение. Проявите на хуманизъм обикновено се търсят не у самите исихасти, а у техните противници. Учението на исихастите,

---

[1] Вж. А. П. Каждан. Византийская культура (X—XII вв.). М., 1968, с. 198.
[2] Срв. H. - W. Haussig. Historia kultury bizantyńskiej. Warszawa, 1969.

създадено от византийския монах и писател Григорий Синаит и развито от неговия ученик Григорий Палама, е тясно свързано със средновековния мистицизъм и аскетизъм. Противниците на исихастите са привърженици на рационализма. Те изтъкват голямото значение на науката и знанието за опознаване на света и бога. Чрез средствата на логиката може да бъде постигната истината. Главният противник на исихастите Варлаам, грък от Калабрия, е получил високо образование в Италия и е свързан с италианските хуманисти; между другото той е автор и на забележително математическо съчинение. Варлаам е учител на Петрарка по гръцки език; негови ученици са също Перуджино и Монтий Пилат; Бокачио говори с възхищение за Варлаам.

В Атон, Солун, Цариград и другаде се разгаря остра философска борба. В дълбоката си същност това е борба между залязващата феодална класа и зараждащото се буржоазно общество. В тая борба побеждават ирационализмът и мистицизмът, защото на Балканския полуостров все още липсва социална почва за развитието на ренесанса.

Религиозните и философските спорове във Византия намират най-непосредно отражение в България. И нищо чудно в това: икономическите, политическите и културните условия са аналогични. Григорий Синаит развива своята дейност в Парория — област, която се намира на границата между Византия и България; някои от най-близките му ученици са българи (Теодосий Търновски); българският цар Иван Александър му дава щедро материална помощ. През втората половина на XIV в. исихазмът става господствуващо религиозно-философско движение в България и оказва силно влияние върху литературата. Особено важен е фактът, че в България имат свои привърженици и противниците на исихазма. В преработката на Бориловия синодик от края на XIV в. са вмъкнати анатеми срещу Варлаам и Акиндин. Текстът се намира в Палаузовия препис и е доста повреден. Той започва с думите:

„Акиндина, Варлаама и попа Прохора Кидонѣ, иже паче всѣхъ еретикъ хуланаа на бга изглавшїи еще же бжтвныи свѣтъ, иже на горѣ ѳавѡрстѣи іавленса апѡѡ. . .“[1]

Интересното е, че тук се споменават не само бележитият хуманист и рационалист Варлаам от Калабрия и неговият ученик Григорий Акиндин, но се среща и името на Прохор Кидонис, атонски монах, противник на исихастите, отлъчен от цариградската църква. Добър познавач на латински език, Прохор е превеждал на гръцки съчиненията на западни богослови. С подобна дейност се е занимавал и неговият брат Димитър Кидонис, високообразован познавач на античната литература, преводач на трудовете на Тома Аквински, автор на ценна кореспонденция, която разкрива както връзките му с видни гръцки и западни хуманисти, така и необикновената смелост на неговата мисъл.

Имената на Варлаам и Акиндин се явяват и в житието на Теодосий Търновски, написано от цариградския патриарх Калист. В свиканият през 50-те години на XIV в. църковен събор в Търново от Иван Александър, председателствуван от самия цар, е било осъдено и ученията на двамата

[1] М. Г. Попруженко. Синодик царя Борила. С., 1928. с. 95.

противници на исихазма: „Не само това, но (те осъдиха) и скверната и богомерзка богомилска, сиреч масалианска ерес, а също и другата, новопоявилата се — сиреч ереста на Варлаам и Акиндин — и нейните служители и предстоятели да бъдат прогонени далече от българските предели, та занапред българската страна да бъде чиста от такива нечисти плевели, а само благочестивата вяра да сияе повече от слънчевите лъчи, както би казал някой.“[1]

За идейното оживление в България през XIV в. говорят и други факти. Пак в житието на Теодосий Търновски се съобщава, че в Търново пристигнал от Цариград монахът Теодорит, лекар, който направил опит да възвърне някои стари езически култове. Други двама монаси, Лазар и Кирил Босота, изгонени от Атон, направили опит да разпространяват в Търново и неговите околности адамитството. В Бориловия синодик е поместена анатема и срещу други двама носители на нови идеи през XIV в. — Фудул и неговия учител Пиропуло, — които черквата обявява за еретици. Те са обвинени в неуважение на иконите, в хулене на владиците, свещениците, монасите и кръста, в различни влъхвувания, а също и в това, че „са опоганили свещените черкви“ („н сщенныа цр҃к. . . опоганившн“).[2]

Бориловият синодик ни връща и към по-ранни явления, към проникване на някои византийски рационалистични идеи от XI в., например учението на Йоан Итала, който подчертава примата на разума и в областта на християнската религия. В синодика е поместена статия, която разобличава философията на Йоан Итала, а също и специална анатема, където неговото учение е наречено „елинско“.[3] Съставителят на Бориловия синодик е намерил за необходимо да разобличи и учението на Сотирих Пантевген, свързано с философията на Йоан Итала. Извънредно интересна е анатемата, насочена изобщо срещу изучаването и разпространението на „елинските науки“:

„Н҃ ѣллнскаа прохо́дѧщнхь оученїа н не тъкмо наказанїа ра̀ди таковынмь оучѧщесѧ, нж̑ н вѣрамь нхь соуетнынмь послѣдоужще н ѩко истнинно вѣроужщемь н тѣмь ѩко нзвѣстномь послѣдоужщнмь, ѩкоже н нн҃ѣхь, когда оубо въ танн҃ѣ, когда же ѩвѣ прнво́днтн къ себѣ н оучнтн прнле́жно, ана҆ѳема.“[4]

Всички посочени сведения заслужават обстойно проучване, за да се установи до каква степен в България са проникнали идеите на византийския рационализъм от XI и XII в. и особено да се разкрият първите прояви на европейския хуманизъм в българската култура през XIV в. — главно

---

[1] Ив. Дуйчев. Из старата българска книжнина. II. С., 1944. с. 226—227.
[2] М. Г. Попруженко. Цит. съч., с. 96.
[3] Пак там, с. 40.
[4] Пак там, с. 36; в новобългарски превод: „На онези, които се занимават с елинските науки и ги изучават не само за да получат образование, но и да следват техните празни мнения, и вярват, че са истинни, и толкова държат за тях като нещо положително, че понякога тайно, понякога явно привличат към себе си и други и ги учат прилежно, анатема“ (вж. Ив. Дуйчев. Естествознанието в средновековна България. С., 1954. с. 231).

във връзка с борбата около исихазма. Няма съмнение, че и у нас през този период мистицизмът и рационализмът си дават сражение.

Обаче проявите на хуманизма в България през XIV в. трябва да се разглеждат върху по-широка плоскост — не само като отражение на философския и просветния живот на Византия. Втората българска държава създава свой голям културен център — Търново, — в който се развиват литературата, живописта, архитектурата, приложните изкуства. Тук се създават прекрасните илюстрации на Лондонското четвероевангелие и на Манасиевата хроника, предназначени за царската библиотека; самите подвързии на ръкописите представят високо постижение на изкуството. През този период се увеличават и разнообразяват преводните произведения, на българския читател става достъпна поетическата история на Троянската война („Троянската притча"). Владетелите щедро надаряват манастирите с привилегии; писателите им се отплащат с лестни похвали. Византийската култура вече не е достатъчна, за да задоволи нарасналите духовни интереси; разширяват се връзките със Запада — с Латинската империя, която се създава в Цариград в началото на XIII в., с римския папа Инокентий III, с когото Калоян води оживена кореспонденция, с Дубровник и Венеция, които имат свои колонии в българските градове и чиито търговци свободно пътуват из страната. Оживлението се наблюдава особено силно в литературата, която през XIV в. преживява своя втори голям разцвет. Неизбежно това развитие би завършило с явления, които биха ни приближили до общия подем на литературата, изкуството, просветата, науката, така характерен за италианския ренесанс, но настъпилите политически събития в края на века — рухването на българската държава под напора на турската завоевателна мощ — препречват пътя на умственото движение. Неосъществени исторически перспективи за XV и XVI в., когато на Запад творят писатели като Рабле и Сервантес! Трябва да се задоволим само с проучването на отделни прояви в българската литература през XIV в., зародиши на ренесансово виждане и възприемане на света.

Такива зародишни явления представят преди всичко някои хуманистични черти в литературното дело на патриарх Евтимий и неговите ученици. Те се разкриват в психологизма, в стремежа на писателя да вникне в душевния живот на героите и да покаже постепенното развитие на личността, в отношението му към езика и словото, във високия стил, който създава („плетение словесь"). Тези черти произтичат до известна степен от самото учение на исихастите (Григорий Палама), които се занимават с душевните сили, с човешките чувства и „внимателно анализират вътрешния живот на човека"[1]. Исихастите издигат високо значението на словото — като средство за познаване на същността на явленията. Патриарх Евтимий е не само великолепен майстор на словото, но подобно на италианските хуманисти, които изучават и коментират текстовете, се занимава специално с езика, предприема правописно-езикова реформа, изправя книгите. Учениците му продължават неговото дело в това отношение — Константин Костенечки в Сърбия, Киприан в Русия. Развивайки неговите литературни принципи, те се стремят да нарисуват човека в разно-

[1] Д. С. Лихачев. Предвозрождение на Руси в конце XIV — первой половине XV века. — В: Литература эпохи Возрождения. . . с. 162.

образните му прояви, да изобразят човешката личност в естествената и жизнена и историческа среда. Забележителни са в това отношение похвалните слова на Григорий Цамблак и биографията на Стефан Лазаревич от Константин Костенечки. Елементите на хуманизъм в тази биография посочи много добре Др. Павлович.[1]

Литературното движение у южните славяни през XIV и XV в. оказва значително влияние върху развитието на руската литература. Изхождайки от него, Д. С. Лихачов говори за предренесанс („предвозрождение") в Русия в края на XIV и първата половина на XV в.[2]

След огромно закъснение от няколко века идеите на хуманизма се появяват в българската литература отново през средата на XVIII в., когато започва българското национално възраждане. И тук се касае за явления, които имат много сходни черти у почти всички балкански народи. При това става дума не само за типологически сходства, но и за преки генетически връзки и исторически контакти. Не може да се тури знак на равенство между западноевропейския ренесанс и българското възраждане — българското възраждане е най-тясно свързано с националноосвободителното движение на българския народ и това му придава особени нюанси. Но, от друга страна, това движение в основата си е антифеодално и се явява също в епохата на преход от феодализма към буржоазното общество. Оттук и редица общи черти със западноевропейския ренесанс; те се проявяват преди всичко в хуманизма. И за българското възраждане са характерни такива явления като еманципация на личността, освобождаване на човешката личност от богословския консерватизъм, от религиозните и моралните предразсъдъци на средновековието, създаване на широка просвета и светска култура. През първата половина на XIX в. в България се разгръща голямо просветно движение и се дава силен тласък на цялото културно развитие. Това е един от интересните случаи, когато хуманизмът на ренесанса прелива в хуманизма на просвещението. Българската младеж в началото на века черпи широко от гръцките училища и гръцката култура, чрез които най-напред проникват у нас идеите на просвещението, а от 40-те години нататък — главно от руската култура. Заслужава да се отбележи и ролята, която играят в това отношение и някои културни центрове на Румъния и Сърбия.

За сравнително кратък период образованието в България се реформира основно, унищожават се черковните училища и се създава модерна светска училищна система. Появяват се забележителни личности, високообразовани, с енциклопедични научни интереси; достатъчно е да се даде само един пример — д-р П. Берон, автор на многобройни съчинения в областта на физиката, геологията, астрономията, химията, философията и т. н., излезли на френски, немски, латински и гръцки език. Основно се променя характерът на литературата — от средновековните форми се преминава към съвременна жанрова система. По-важно е да се отбележи,

---

[1] Др. Павловић. Елементи хуманизма у српској књижевности XV века. Београд, 1936.

[2] Д. С. Лихачов постави този въпрос в доклада си пред IV международен конгрес на славистите „Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России", М., 1963; подробно въпросът е разгледан в цитираната статия „Предвозрождение на Руси в конце XIV — первой половине XV века".

че литературата се свързва тясно с живота и с националноосвободителната борба на народа. През XVIII и XIX в. се завършва онзи процес, който политическата катастрофа на българската държава в края на XIV в. бе спряла още в неговия зародиш. Колкото и да са различни условията, при които се проявява хуманизмът в българската литература, все пак от примера на нашето възраждане се вижда, че развитието на обществената мисъл и на литературата се подчинява на общи закономерности във всички страни.

II

Хуманизмът като литературно явление има и втори аспект. Касае се, от една страна, за разширяване на неговото съдържание, а, от друга — за излизане извън строгите хронологически рамки на европейския хуманизъм от епохата на ренесанса. Дори ако се изхожда от концепцията за човешката личност като същност на хуманизма, правилно се припомня съществуването на такива концепции далече преди XIV и XV в.: митологията издига човека като образ и подобие на бога, а християнската религия защищава принципа за равенство и братство на хората (любов към ближния, любов към човека, милосърдие и състрадание); при това този принцип е извънредно важен, понеже се касае за робовладелческото общество.[1] Следователно утвърждаването на човешката личност започва преди формирането на хуманизма като философско и литературно течение в определен исторически период. Заедно с това трябва да се изтъкне, че хуманизмът — като концепция за човека — не се затваря исторически в рамката на ренесансовите явления, продължава своето развитие и получава ново историческо съдържание. Това съдържание не се изчерпва с проявата на интерес към човешката личност; то обхваща стремежа за осъществяване на високи идеали от морален и социален характер; хуманизъм и хуманност приближават своите значения.

Проследяването на хуманизма (в широкия смисъл на думата) в историята на българската литература представя голям интерес. И тук не може да се говори за специфично-национални явления, за явления, изолирани само на национална почва, защото чертите на хуманизма могат да се открият в една или друга степен в литературата и фолклора на всички балкански народи. Но все пак хуманизмът се проявява по специфичен начин при отделните народи, носи особеностите на националния живот и характер, основава се на една национална нравствена философия.

Хуманизмът на българската литература се проявява още през IX—X в. — при създаването на славянската писменост и в делото на писателите от епохата на цар Симеон. Дотолкова, доколкото делото на братята Кирил и Методий засяга всички славяни и доколкото старата българска литература оказва силно влияние върху литературното развитие на южните и източните славяни, хуманизмът представя обща черта на старите славянски литератури. Старата българска литература отразява едно забележително явление в живота на славянските народи — стремежа им да създадат писмена култура на своя език. Братята Кирил и Методий и техните ученици се противопоставят срещу консервативното схващане, че култура може да се създава само на три, осветени от традицията езика.

[1] Срв. Н. И. Конрад. Цит. съч., с. 34—35.

Няма избрани езици и народи, всички народи са равни и имат право на културно развитие. На събора във Венеция Кирил заявява: „Бог не изпраща ли дъжд еднакво на всички? Също тъй и слънцето не свети ли над всички? И не дишаме ли еднакво всички въздух? И как вие не се срамувате, като признавате само три езика и заповядвате всички други народи и племена да бъдат слепи и глухи? Пояснете ми, бога за безсилен ли смятате, та той не може да даде всичко това, или завистлив, та не желае?“ В същност тук се проявява типична за епохата на ренесанса черта — борбата срещу догматизма. Една догма — схващането за трите свещени езика — се превръща в пречка за развитието на човешката мисъл и народностните култури. Кирил и Методий имат смелостта да се обявят решително срещу нея и по тоя начин да проправят път на славяните към свободно развитие. Не случайно на този момент от дейността на двамата братя се придава изключително значение, дори се обявяват за предходници на европейския ренесанс.[1] Още в самото начало на старата българска литература заляга една дълбоко хуманна идея, която вълнува човечеството през вековете — до наше време. Хуманизмът на старобългарската литература се изявява не само в защитата на славянската култура, но и в самото по-нататъшно развитие на литературата, особено във века на цар Симеон, когато в своите произведения писатели като Климент Охридски, Константин Преславски, Йоан Екзарх, Черноризец Храбър и др. дават израз на устрема на българския народ към просвета и напредък.

Хуманизмът на българската литература се проявява и в друго отношение — в едно голямо движение от реформационен характер — богомилството. Касае се за ерес, която се обявява против официалната черква и санкционирания от нея обществен строй. Богомилството е една голяма тема, която тук не може да се разглежда подробно. Засягам я само дотолкова, доколкото искам да изтъкна, че литературата, която се създава в средновековието около богомилството, третира не само специални богословски въпроси, но в дълбоката си същност се докосва до големите идеи за социално реформиране на обществото, изразява протеста на народните маси срещу социалната неправда.

Развитието на хуманистичните идеи се вижда по-нататък в редица произведения, които се създават след XV в. като реакция срещу чуждото политическо иго. В тези произведения все по-често проникват картини на робството, писателите все повече се откъсват от абстрактните богословски проблеми и насочват погледа си към страданията на народа. При все че не скъсва с традиционната жанрова система, не достига до широки табла на народния живот, литературата се доближава до народната съдба. Особено интересни са няколко произведения, възникнали през XVI в. — във формата на житията намират отражение дълбоки народни вълнения. Житията на софийските книжовници поп Пейо и Матей Граматик изобразяват мъченическите усилия на българите да запазят своята вяра и народност, да се защитят от агресивния фанатизъм на мохамеданските потисници. Наистина тази борба не успява; не успяват да избягнат помохаметанчването и българите от Чепино, за което кратко, но изразително разказва поп Методий Драгинов през XVII в. Но самото изображение на тра-

[1] Вж. Вл. Топенчаров. Константин-Кирил Философ АБВ на Ренесанса. С., 1970.

гичната съдба на народа е вече успех на българската литература и още едно свидетелство за нейните хуманистични тенденции.

Тези хуманистични тенденции се изявяват особено силно през епохата на националното възраждане. Писателите са обществени дейци и патриоти, дълбоко свързани със своя народ; литературата се поставя в служба на прогресивното обществено развитие. Идеите за освобождаване на човешката личност от средновековното мислене, за създаване на нова просвета и култура, за унищожаване на варварството на националното робство, за право на национално обособяване и национална независимост вдъхновяват творчеството на българските писатели от Възраждането. Литературата участвува активно в борбата срещу националното потисничество и социалната експлоатация. Разнообразни и твърде интересни са литературните форми, през които се пречупват историческите събития.

Не е трудно да се формулират отделни моменти на хуманистично виждане и мислене в творчеството на цяла редица български възрожденски писатели. Основната задача на българското изкуство през този период — да отразява тежкото положение на народа под чуждо иго, да служи пряко и открито на националноосвободителната борба — е дълбоко хуманистична. Никога българската литература дотогава не се е включвала така активно в обществения живот — и то на страната на ония, които страдат и се борят за по-добра участ, които се надяват и вярват в бъдния ден на свободата. Като се почне от патриотичния призив на Паисий Хилендарски и се стигне до пламенната революционна песен на Ботев, основната тема на литературата е народната съдба. Тази тема намира различни художествени въплъщения — в автобиографията на Софроний, в диалозите на Н. Бозвели, в разностранната публицистична дейност на Раковски, в неговата поема „Горски пътник“, в поезията на Д. Чинтулов и П. Р. Славейков, Н. Козлев и Л. Каравелов, Гр. Пърличев и Р. Жинзифов, Хр. Ботев и Ив. Вазов. Върху хуманистична основа е изградена възрожденската ни белетристика; тя изцяло е свързана със страданията и борбите на народа — от „Нещастна фамилия“ и „Изгубена Станка“ до повестите на Каравелов „Войвода“, „Турски паша“, „Крива ли е съдбата“ и т. н.

През Възраждането българските писатели се приобщават към големите прогресивни идеи на човечеството. В това отношение най-ярък пример представя творчеството на Хр. Ботев. В „Борба“ той разкрива огромната битка, която отрудените хора водят срещу царството на мрака и лъжата, за окончателното сриване на стария свят; в „Смешен плач“ дава ярък израз на своето възхищение от делото на Парижката комуна и същевременно разобличава фалша и лицемерието на реакционните вестникари, които оплакват нейните жертви. Великите прогресивни идеи на века оплождават и издигат високо хуманизма на нашата възрожденска литература, но този хуманизъм се опира и на най-хубавите народни традиции, на идейноетическия опит на народа. Достатъчно е само да се отбележи обстоятелството, че писателите използуват широко художествените принципи на народното поетическо творчество, че се проникват от неговия богат образен и емоционален свят. Да вземем само един пример — силното влияние, което хайдушките народни песни оказват с любовта към свободата и със своя оптимизъм върху творчеството на Раковски, Д. Чинтулов, П. Р. Славейков, Л. Каравелов, Хр. Ботев и др. В близостта на писателите до живота на народа, до народната мъдрост, до народното поетическо творчество трябва

да се търсят до голяма степен корените на хуманизма на българската литература през епохата на Възраждането.

Хуманизмът на националното възраждане дава своето дълбоко отражение и върху развитието на нашата литература след Освобождението. Влиянието се проявява както в тематиката, така и в общата реалистична и демократична насока на литературата. Разбира се, при новата обществена обстановка понятието хуманизъм се обогатява значително, то поглъща нови идеи, засяга нови области от живота на обществото и човека. Да се проследят подробно неговите прояви, значи да се навлезе в твърде интересни и сложни проблеми от областта на философията, етиката и социалния живот.

В една статия не бихме могли да разгледаме всички тези проблеми. Нашата задача е да набележим традициите на хуманизма, да покажем неговите основни насоки. Проявите му са разнообразни и различни в творчеството на Ив. Вазов и Ст. Михайловски, А. Константинов и Пенчо Славейков, Т. Г. Влайков и А. Страшимиров, П. К. Яворов и П. Ю. Тодоров, Д. Бояджиев и Д. Дебелянов, Н. Лилиев и Л. Стоянов, Г. П. Стаматов и Елин Пелин, Йорд. Йовков и К. Константинов, Н. Райнов и Г. Райчев, Ст. Л. Костов и Св. Минков, Е. Багряна и Ат. Далчев. Тук нито се изчерпват имената, нито се поставят проблемите. Касае се за един дълъг период — от Освобождението до 30-те години. Хуманистичните идеи се движат от преклонението на Вазов пред героизма на възрожденските дейци до бунта на Багряна срещу условностите на буржоазното общество, което потиска жизнения и творческия полет на жената. Извънредно интересни са литературните въплъщения на хуманизма — лириката, критично-реалистичните разкази и романите на Вазов, сатирите на Михайловски, фейлетоните и „Бай Ганьо“ на А. Константинов, поемите на Пенчо Славейков, битовите повести на Влайков и т. н. Мени се социалната и философската основа на хуманизма; откриват се нови художествени форми (у Яворов и поетите-символисти); проявите на хуманизма се търсят върху широката плоскост на народния живот (Елин Пелин, Йовков), но погледът на писателите все повече се насочва и към града, към сферата на политическите борби; от народните традиции на хуманизма се преминава към големите философски проблеми.

Изобщо проявите на хуманизма в българската литература след Освобождението са една изключително интересна за изследване област. Има писатели, които изцяло трябва да бъдат разглеждани от този зрителен ъгъл, например Йордан Йовков. Хуманистичните идеи в неговото творчество имат дълбоки народни корени, опират се на народния мироглед и етика. Писателят не ги ограничава в рамките на националното, не ги свързва само с определена национална психика. Хуманизмът в народната среда няма националност — Йовков го открива не само у българския човек, но у турци, цигани и т. н. Достатъчно е един пример — Сали Яшар от великолепния разказ „Песента на колелетата“.

Специално внимание заслужава развитието на хуманизма в пролетарско-революционната литература. Тази литература преминава през различни етапи: възникване през 90-те години на миналия век в лицето на Д. Благоев, Д. Полянов, Г. Кирков; новото ѝ динамично развитие след Първата световна война — под силното влияние на идеите на Великата октомврийска революция — с такива забележителни поети и критици

като Хр. Смирненски, Гео Милев, Н. Фурнаджиев, Ас. Разцветников, Н. Хрелков, Г. Бакалов, Г. Цанев и др.; подема й през 30-те години, през периода на решителната борба срещу капиталистическия гнет и фашизма, когато се създава силен литературен отред — Т. Павлов, Г. Караславов, Хр. Радевски, Л. Стоянов, Кр. Велков, Ламар, Мл. Исаев, Н. Вапцаров и още цяла редица революционни писатели; и най-сетне литературата на победилата социалистическа революция, чийто основен метод стана социалистическият реализъм. Хуманизмът на революционната ни литература се изгражда върху единна социална и философска основа и все пак в различните исторически етапи има свои специфични особености. Достатъчно е да се вземат примери от поезията, да се съпоставят поети като Д. Полянов и Хр. Смирненски, Гео Милев и Н. Вапцаров, за да проличат веднага тези особености. Още по-разнообразна и богата е картината на съвременната поезия, изминала твърде сложен път от Девети септември до днес. Без да изневерява на своята основна идейна и социална целенасоченост, хуманизмът на съвременната българска литература се проявява в разнообразни форми, съчетава национално и интернационално, отразява широка гама от мисли и чувства — от съдбата на отделната човешка личност до съдбата на цялото човечество, борещо се за мир, свобода и напредък.

Изследването на проблемите на хуманизма на нашата пролетарско-революционна и социалистическо-реалистическа литература изисква дълбок анализ на сложни явления — като се започне с ролята на националните хуманистични традиции и се стигне до развитието на хуманизма като интернационално явление. Тук влизат теоретически и исторически въпроси — същност на комунистическия хуманизъм, концепцията за човека в съвременното общество, ролята на Лениновите идеи, въздействието на съветската литература, хуманизъм и естетика и т. н. Каква благодарна област за изследване, за поставяне на най-актуалните въпроси на литературното развитие! Съвременният хуманизъм участвува активно в един огромен процес — борбата за изграждане на ново социалистическо общество. Тази борба се води не само в рамките на отделни страни, но в световен мащаб като най-голямото усилие, което човечеството е предприемало в своята хилядолетна история за преобразяване на живота. Затова революционният хуманизъм е неизбежно интернационален по своите цели и своя характер. Хуманизмът на съвременната българска литература също носи тази отличителна черта.

Един от най-големите хуманисти на XX в. Ромен Ролан някога излезе с една изповед и един апел — „Прощаване с миналото“. Хуманизмът е наистина преди всичко прощаване с миналото, с всичко ретроградно и реакционно, което тегли живота назад; хуманизмът е поглед напред, устрем към светлото бъдеще на човечеството. Но хуманизмът не значи прощаване с цялото минало, с всичко в миналото, защото непрекъснато се възвръща към най-светлите традиции в историята на народите, в многовековния труден път на човека. Тази вътрешна диалектика на хуманизма откриваме и в съвременната българска литература. Тя събира в себе си като във фокус минало, настояще и бъдеще, което ще рече: най-хубавите исторически традиции на нашия народ, героизма на днешното време — с целия динамизъм на борбата за социалистическо общество, вълнуващите перспективи на утрешния ден — и всичко това видено колкото в национален, толкова и в интернационален мащаб. Оттук и разнообразието в проявите на ху-

манизма в днешната българска литература — от стиховете на В. Андреев до романите на Д. Талев, от „Тютюн“ на Д. Димов до „Страшния съд“ на Бл. Димитрова, от поезията на П. Пенев до философските размисли на Ем. Станев в историческите му повести.

Проблемите на хуманизма в новата българска литература изискват специално разглеждане. Те трябва да бъдат осветлени не само вътре в себе си, но и в сравнителен международен план. Особен интерес представят за нас паралелите на тези проблеми в литературите на другите балкански народи. Сравнителното разглеждане на хуманизма може да допринесе съществено за изясняване на цяла редица специфични национални явления в развитието на всяка отделна балканска литература. Но също така то ще покаже в балканските литератури и редица сходни черти, които им определят особено място в голямата общност на европейските литератури. Тежката съдба на балканските народи е поставяла пред тях за решение много морални проблеми; литературата е поемала върху себе си решението на тези проблеми със специфичните средства на изкуството. Така се ражда хуманизмът в историята на балканските литератури — и той е може би една от най-отличителните им черти. Българската литература в това отношение не прави изключение; нещо повече — хуманизмът в нейното развитие представя силна и доминираща струя.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ. ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА ЛИТЕРАТУРА
КНИГА XXI, 1972

РАЗВИТИЕ НА ПРОСВЕТНИТЕ ИДЕИ В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ XVIII в.

Донка Петканова-Тотева

За просветно движение у нас се говори през XIX в., когато се повежда активна и последователна борба за българско светско училище и се появява разнообразна учебникарска литература, слага се началото на българския периодичен печат, а читалищата разгръщат дейността си. Просветителството е важен момент от българското културно и обществено развитие, съществено и необходимо звено в общия национален подем, наречен Възраждане. Това просветителство е резултат от българското национално осъзнаване, предшествува освободителните борби и ги подготвя. То обаче има свои етапи на развитие. Началният му етап се вижда още през XVIII в. — тогава се появяват неговите предвестници и подготвителните му идеи, които са твърде специфични, някои от тях все още са свързани със средновековната традиция, но бележат зачатъка на нещо ново, което тепърва ще се развива и ще взема конкретни и разнообразни форми.

Призивът за просвета не е присъщ само на новите времена, за учение се говори и през средновековието. Друг е въпросът обаче какво съдържание се влага в понятията и в изискванията за просвета. Това съдържание се определя от господствуващите идеи на всяка епоха, от конкретните културно-исторически нужди на обществото, от позициите на автора. Още Йоан Златоуст (IV в.) пише редица слова за книгите и учителите. Той има пред вид църковните учители и религиозните книги, преди всичко Светото писание, което ще създаде у християнина нова нравственост, ще го откъсне от езическите обичаи и представи. Зовът за просвета е свързан с двубоя между християнската и езическата идеология, служи за утвърждаването на нов свят, на ново виждане и отношение към живота.

През Кирило-Методиевата епоха с не по-малко страст се пропагандира книгата всред славяните, изтъква се нейното значение за могъществото на народите. В „Проглас към евангелието“ поетът призовава целия славянски народ да отвори прилежно „дверите на ума“, за да приеме „буквеното слово“. Защото мъртва е „безкнижната душа“ и „голи са народите без книги“. Идеята за просвета на в с и ч к и е свързана с две основни задачи — с борбата за утвърждаване на новата вяра, дошла да смени езическата, и с борбата за създаване на родна славянска култура, за равноправие и църковна независимост на славяните.

В края на X в. у нас презвитер Козма отново поставя въпроса за книгите и за просветата на народа, но вече с други задачи, ръководен от други съображения. Според Козма ересите идат от невежеството. Ако хората

биха знаели по-добре светите книги и ако духовенството съвестно би изпълнявало своите задължения, не биха се появили тези „вълци, злите псета — еретическите учения". Той критикува богатите, които имат „Вехтия и Новия завет и други книги, пълни с поучителни слова и всякакви речи", но ги крият за себе си, за да изглеждат по-умни от другите. Книгите, които са светлина, са предназначени да се четат и да се преписват от хората, а не да „бъдат ядени от плесен". Затова Козма подтиква богатите да не заравят „божия бисер в своето скъперничество", а да дават книгите на своите събратя, та и те да познаят истината. Изхождайки от позициите на официалната църква, той изисква повече просвета за народа във връзка с борбата срещу богомилството. За него официално утвърдените книги и проповедта на епископите са оръжие срещу разпространението на ересите, ефикасно средство за омиротворяване на страната, раздрусана от класови противоречия.

Както се вижда, идеята за просвета се издига обикновено в съдбоносни моменти, когато настъпват изменения в мисленето или в структурата на обществото и във връзка с това се засилва чувството на неудовлетвореност от неговото просветно равнище. Просветата служи за прокарване на нова идеология или за защита на жизнено важни интереси. Така става и през XVIII в. Икономическите промени, оформянето на ново национално патриотично съзнание, влиянието на съседните народи издигат на преден план просветните идеи, които спомагат за оформяне на нови насоки в културния живот, на ново самочувствие и отношение към света. От средата на XVIII до началото на XIX в. тези идеи претърпяват интересно качествено развитие.

След културния разцвет, настъпил в България през XIV в., идеята за книжовна просвета замира. На самите образователни и просветни институти е нанесен тежък удар. През робството просветата като че ли не е от първостепенна важност, важното е да не прекъсва книжовният живот, да се съхрани книжовната реч. Народът потъва в страданието, в грижата за живота и имота си. Понякога по традиция се преписват Златоустови поучения за книгите и възпитанието, но без да им се придава особено значение и смисъл.

През XVIII в. обаче в книжовното дело на Йосиф Брадати се забелязва нещо ново. Той насочва вниманието си предимно към новогръцките издания от XVII в.,[1] което вече говори за нови търсения. В тези издания гръцките преводачи и писатели се отнасят по свой начин към творбите на византийските автори — до известна степен ги преработват, като изразяват лични мнения и наблюдения. Това не е нещо обикновено и не може да се счита за случайно. Да се намесваш в творбите на авторитетни автори, като Симеон Метафраст, Йоан Дамаскин или Йоан Златоуст, изисква се не само лична смелост или досетливост. Такива прояви говорят за известна промяна във възгледите, за нарушаване на традицията и за опит да се свърже тя със задачите на съвременността. С приспособяването на старите творби към нуждите на съвременния читател се запълва донейде празнината от нова актуална литература, която да задоволи потребностите му и да отговори на изискванията на времето.

---

[1] Вж. подробно в студията ми Из гръцко-българските книжовни отношения през XVII—XVIII в. — Год. Соф. унив., Фак. слав. филологии, т. LXII, 1968.

Новогръцките книги от XVII в., които проникват в България по различни пътища, спечелват интереса на Йосиф Брадати тъкмо с актуалните си моменти. Навярно сам той вече не е бил удовлетворен от състоянието на българската книжнина, намирал я е бедна и еднообразна. В един от своите сборници с гордост заявява, че такава „книжица" не може да се намери между славянските ръкописи, той я е „събрал" от „гръчески книги". Йосиф Брадати избира от гръцката книжнина онова, което според него е нужно за българския народ. Веднага прави впечатление, че той вмъква в сборниците си освен множество жития за старохристиянски мъченици, което има отношение към въпроса за запазване на вярата през робството, още редица поучения и кратки разкази, свързани с християнската нравственост и поведение, между които редица слова с просветна тенденция. Йосиф пише за четенето на книгите, за възпитанието на децата, в което важен дял заема книжното учение, за морала и културата на учителите, за невежеството на духовенството, за характера на църковните книги.[1] В сборниците му по един или друг повод така често и настоятелно се засягат просветни въпроси (особено в сравнение с дамаскинската книжнина преди него), че те вече се налагат на съзнанието, подсказват за убеждението на книжовника, че по онова време просветата е много важен проблем и по него упорито трябва да се работи. Тази скрита мисъл, изразена повече в самата практика, отколкото теоретически, има връзка както с нарастването на националното съзнание и заедно с него на просветните изисквания, така и с влиянието на гръцката книжнина.

Йосиф Брадати познава добре гръцката печатна продукция от XVII в., а в книгите по това време се поместват редица предговори на преводачи и издатели, в които пряко се засягат просветни въпроси. Споменава се за основаване на училища, благодари се на богати гърци, които са дали средства за отпечатването на книгата или са подпомогнали училищата; изтъква се мисълта, че книгите се превеждат на „всекидневен", „обикновен" език, за да бъдат разбираеми и да се четат с леснина от „днешните гърци"; подтикват се свещениците редовно да четат книгите на църковно събрание, защото много от хората са неграмотни; подканят се читателите да си купят книгата. Всичко това и самото отпечатване на множество разнообразни книги на народен език говори за начеващо просветно движение в Гърция — една от главните особености на ранното гръцко възраждане. Йосиф Брадати не е могъл да не усети този дух на просветно раздвижване и да не се замисли над състоянието на своите сънародници. Той се стреми да пише на „прост" език за „простите люде", което подчертава по много поводи. При преводите си се старае да поднесе на читателите и слушателите си напълно достъпно четиво, освободено от „високо богословие" и от „покривена реч". Още подходът към чуждите текстове и съзнателната употреба на говоримия език свидетелстват за просветните задачи, които си поставя Йосиф, а преките му изказвания показват, че просветата на народа е негов основен, напълно осъзнат стремеж.

Повечето от Йосифовите сборници имат преводен характер, но отношението на преводача към чуждия текст е активно. Йосиф Брадати не

---

[1] За книжовната дейност на Йосиф вж. подробно у Б. Ст. Ангелов. Йосиф Брадати. — В: Съвременници на Паисий. I. С., 1963. с. 23—85; Д. Петканова-Тотева. Дамаскините в българската литература. С., 1965. с. 85—92 и 134—169.

превежда случайно и механично каквото му попадне. Той подбира, а каквото подбере, редактира, изразява по един или друг начин своето лично отношение към засегнатия в текста въпрос, като винаги адресира преводите си към българската аудитория. Чрез чуждите творби говори със съвременния българин. Ето защо в последна сметка при Йосиф както свободните преводи и компилациите, така и точните преводи изразяват възгледите на автора. Затова в случая няма да ни интересува кои мисли у Йосиф са верен превод от гръцки оригинал и кои са негови — и без това двата момента са тясно свързани.

Какви книги са нужни на селските и градските църкви, посещавани от миряните, от народа? По този въпрос Йосиф Брадати се изказва ясно и недвусмислено. „Мирските църкви" трябва да разполагат преди всичко с поучителни книги, написани на „прост език", та „прости людие безкнижни да разумеют". Църква, която няма такива книги, не допринася никаква полза, хората излизат от нея „гладни и некръмени". За това обаче голяма роля трябва да играят свещениците, а те не винаги са на поста си. Отправят се гневни укори към ленивите за книга и учение попове. Както градинарят плеви тревата и сади цветя миризливо, така и свещеникът е длъжен да украси църквата с „различни поучителни книги, а не да купува мрежи и да мисли где има риба да лови"[1].

Радетел за създаване на книжнина и църковна проповед за народа, Йосиф Брадати изисква от духовниците да се грижат за просветното си издигане, за да бъдат добри учители. Основна тяхна задача е постоянно да четат, а не да се отклоняват в странични и непужни занимания. В „Слово за четенето на книгите" от Йоан Златоуст се изричат следните укорни думи към монасите: „От васъ никои не иматъ да се упразнитъ да узметъ книга въ свои руце. Нъ въместо книга котки дръжите или кучета, или мангала играите, или духанъ пиете и гнусно плювате. Или гнусни речи говорите и богу ненависни работи творите."[2]

Йосиф Брадати смята, че ако се чете с внимание и разбиране, четенето ще достави на човека голяма наслада: „Егда кои съсъ вънимание чътетъ писание, никогда не может да се насититъ да чътетъ. Писание колико чътешъ, толико еще желаеши да четеши. Почто толико желаетъ душа да слиша поучение. Понеже у писание обретает се животъ вечни."[3] Йосиф иронизира онези читатели, които казват: „Много книги прочетохъ и не умудрихъ се и наситихъ се читати." Такива четци не са чели внимателно, не са разбрали „какова сладостъ иматъ писание", затова са казали така.

Като се възмущава от ленивите и прости свещеници, които се големеят със сана си, а имат много страсти, Йосиф препоръчва на епископите, когато хиротонисват някого, „прежде да го изпитае да е книженъ, да има велико исправление, смирение..."[4]. Едно от основните изисквания към свещеника е да бъде „книжен"; това е добродетел, която стои наравно с всички останали нравствени добродетели. Голям грях ляга на душата

---

[1] Д. Маринов. Йеромонах Йосиф Брадати. — СбНУ, кн. 18, 1901, с. 119 — Слово за простите (в други преписи Слово поучително за всеки празник).

[2] Б. Ст. Ангелов. Цит. съч., I, с. 172; в рък. № 678 от НБКМ с някои малки добавки: „кучета гладите", „духанъ пиете и точите смрадни лиги. . .".

[3] Пак там, с. 173.

[4] Д. Маринов. Цит. съч., с. 124 — Слово за архиереите и свещениците, които недостойно се причестяват.

на епископа, ако ръкоположи някой пияница, сребролюбец, горделивец или прост.

В сборниците на Йосиф Брадати многократно е поставен въпросът, какъв трябва да бъде учителят. Под учител се разбира не само този, който учи децата на книга, но и свещеникът и проповедникът изобщо. И това е естествено, като се има пред вид водещата роля на църквата и през XVIII в. и това, че при просветата на народните маси голям дял заема устната проповед. Учителят-граматик и църковният проповедник влизат в постоянен пряк досег с народа, учат го и го възпитават с прочетените слова и с поведението си. Затова Йосиф обръща специално внимание на морала на учителя и на хармонията между думите и делата му. В житие за Амфросий Медиолски към онези, които „хощутъ да се нарекутъ учителе, архиереи, игумене, духовници и други учителе", се отправят следните думи: „Които искатъ да учатъ, подобно естъ да имъ светитъ нихна добра дела, и да видатъ чловеци нихъна добра дела и да рекут: „Благодаримъ бога, какови са тие оучителе, добро и полазно оучатъ и добра дела творутъ....[1] Противоречието между думи и дела може да развратн човека и да урони авторитета на учителя. Учителят трябва да бъде „любим от въсего народа", а за да стане такъв, трябва да върши онова, което говори, а не да казва добър е постът, а да бъде пияница, добра е телесната чистота, а да бъде блудник, добро е нищолюбието, а да бъде сребролюбец. Учителите по благочестие приличат на учителите, които учат малките деца „на книга". Децата им се сърдят, когато ги бият, но идва ден, в който и те, и родителите им са благодарни на учителя, че ги е научил на книжна мъдрост. Затова проповедникът в никакъв случай не трябва да се уморява да поучава, това е негов дълг.

В цитираните мисли има дълбока правда, защото книжната и устната проповед, обучението и възпитанието винаги са били неделими съставки на просветната дейност. Но Йосиф Брадати се изказва за ученнето и в конкретния смисъл. В „Слово за възпитанието на децата" между другото той казва: „Неучен человекъ нарича се като слепецъ, като слепаго окатъ го водитъ за руку, тако и кои са оучени водатъ неученаго. Как есу слепи оть телесни очи, така и научены слепи са от душевны очи..." „Якоже рекохме, кога са още мали чеда ваши, да ги оучите на законь божий. От мало какво научи дете, така и до старост станеть. Като некое младо дрьвце, ако нещо будеть криво, туришь возь него колчець, и исправишь го, и вежешь го за колчецо и за много време растеть и исправить се. Ако ли го не изправишь, доде е младо, кога стане дебело, не может се исиравит."[2] Много простота, народна образност и мъдрост има в тези думи. Като говори за възпитанието на децата, Йосиф не забравя отново да подчертае мисълта, че учителят, който учи децата, трябва да бъде преди всичко добродетелен и честен. Доброто образование губи своето значение, ако учителят е порочен: „Того ради подобаеть намь, кога искаме да дадеме наши деца да учат книга, да избираме оучителя не токмо да знаеть добра книга, защо има много чатци и певци, а умь и житие имать развращено. Якоже рекохме, на добри оучителе да даваме свои чеда да учать или книга, или занаять и да ги научатъ

[1] Рък. № 328 от НБКМ, л. 130; у Б. Ст. Ангелов. Цит. съч., I, с. 72—73.

[2] J. Василевић. Македонски зборник прошлога века. — В: Споменик XXXI. 1898. с. 29. Същото слово се намира в сборник на поп Тодор Врачански от 1775 г., Рилски манастир, № 3/9, приведеният цитат на л. 21—22.

на душевна потреба и на телесна."[1] След това той отново дава прекрасно образно сравнение за детската душа, която прилича на „бело платно", което „оу каква го боя туришь, такова станеть".

Когато говори за книги, четене и поучение, Йосиф Брадати има пред вид религиозни книги и религиозна проповед, които ще внушат религиозен морал и ще доведат до „душевно спасение". Не може да се отрече обаче, че в акцентуването на въпроса за просветата и възпитанието, в критиката към ленивото духовенство, в идеята за книги на прост език за народа се чувствуват трепетите на нещо ново. У Йосиф звучи неудовлетвореност от състоянието на просветата, осъзната е необходимостта от народна просвета — устна и книжна — и от просветено духовенство. Рано е обаче да търсим у Йосиф израз на нови по същество идеи. Прав е Б. Ст. Ангелов, когато пише: „У нас няма друг книжовник преди него, който така възторжено и убедително да говори за просветата, да се бори за нейното проникване всред народните маси, да зове към съзнателно и трайно четене на книгите."[2] Не мога обаче да се съглася с извода: „Във всичко това безспорно трябва да се съзира влияние на просвещенските идеи на века, които проникват и между балканските народи."[3] Сборниците си Йосиф създава до 1757 г., като по-голямата част възникват между 1740 и 1752 г. При това словата, включени в тях, възхождат към гръцки печатни книги от XVII в. или към по-стари български сборници. Той превежда онези творби, които биха могли да служат на българския читател; понякога изяснява мислите в тях или компилира, но не се проявява като самостоятелен творец и не излиза от рамките на религиозната литература. Като се има пред вид всичко това, Йосиф не може да се свърже със западноевропейските просвещенски идеи, които във Франция се разгръщат след средата на XVIII в., а между балканските народи проникват през последното тридесетилетие на века. При това просвещенските идеи имат друг характер. Те са свързани с всестранното развитие на светските науки и образованието, с борбата срещу предразсъдъците и срещу самата религия, която се схваща като пречка за свободата на човешката личност. Просветните идеи у Йосиф и в гръцките печатни книги от XVII в. имат друг произход. Те се появяват на базата на религиозния мироглед, свързани са с традицията и с местните обществено-културни условия. Приспособяват се към нуждите на новото време, подготвят до известна степен умовете за новото, но сами още не са израз на ново по същество виждане, не бележат качествено нови цели. С тези думи не искам да подценя делото на Йосиф Брадати, който направи онова, което бе по възможностите му. Той живя предимно всред непросветения народ в българските села и градове, без да има случай да се запознае пряко или косвено със състоянието на образованието и с просветните идеи в Европа. Най-новото, което можа да види, бяха новогръцките печатни книги. От тях Йосиф упорито и с всеотдайност превежда, разнообрази българската книжнина, обърна внимание на актуални въпроси, допринесе за издигането на просветното равнище на част от народа, създаде цяла школа. А пътят от религиозната просвета към светската става кратък, щом е дълбоко осъзната необходимостта от просвета и щом обществените условия назреят за та-

[1] Й. Василевић. Цит. съч., с. 25; у поп Тодор, л. 17—17 б.
[2] Б. Ст. Ангелов. Цит. съч., I, с. 70.
[3] Пак там, с. 70.

кава промяна. Във връзка с това П. Динеков, който написа един от първите очерци за Йосиф Брадати, когато още не бе известна неговата огромна книжовна работа, прави следния извод: „Той схваща религиозната служба живо, а не формално. Наистина той говори за религиозна просвета, но оттук лесно може да се премине към светска, гражданска просвета, което по-късно правят народните будители и книжовници."[1]

*

Неотдавна стана известно едно интересно произведение, писано от хилендарски монах, който по една случайност също носи името Йосиф.[2] То е поучение-беседа, отправено до жителите на с. Жеравна. Творбата не е датирана, но най-вероятно се е появила в края на XVIII в. Тъй като тя третира въпроси, близки до тези, които занимават Йосиф Брадати, и също изхожда от религиозни позиции, логически се свързва с делото на рилския книжовник. Затова ще разгледам беседата непосредствено след словата на Йосиф Брадати, макар че по време тя навярно датира след Историята на Паисий Хилендарски.

След няколко уводни думи, в които авторът съобщава къде пише и моли читателите да приемат и преписват творбата му, Йосиф Хилендарски поставя един основен въпрос — за четенето на книгите. Във връзка с него изразява множество интересни мисли. Той засяга въпроса за труда по принцип — без труд нищо не се постига, нито на земята има „сладост" за душата, нито ще бъде спечелено царството небесно. Веднага обаче свързва труда с четенето на книгите. Това е също труд, и то тежък, но особено полезен, затова авторът не може да мълчи, а иска да накара и другите да разберат това. Заради хора, които не искат да четат и слушат поучения, той няма да спре своята проповед, тъй като счита за свой дълг да не оставя „прости" онези, които искат да четат и да знаят. И по-нататък Йосиф говори за „работа" и за „слугуване" на бога в смисъл четене на книги. Той изтъква, че човек е задължен пред бога да работи, защото е създаден от самия него като съвършено творение.

Към онези, които не постъпват според учението на книгите, Йосиф Хилендарски се обръща със заплахата, че за „тия работи" всички на онзи свят ще бъдат „питани". Щом е така „ты вишь, ако ти пуноси, нидей чети, нидей пита" — казва книжовникът с укор и продължава: „каде ще да ти иди душата, коги та повикат таму да та попитать: „Таму що си работиль и що си струваль, и какво си поминаль толку времи, колкото си живяль?.." а чи да та видим тогись какво щешь да струвашь сас голиу дивить, дету са труфишь сас негу" (Б. Ст. Ангелов, с. 202).

От тези думи личи, че Йосиф Хилендарски посочва като смисъл на човешкия живот четенето на книгите. Той има пред вид грамотни хора, които знаят да пишат и имат дивити, но не отиват по-далече от това, не живеят постоянно с книгата.

---

[1] П. Динеков. Първи възрожденци. С., 1942. с. 59.

[2] Д. Петканова. Един непознат съвременник на Паисий (Йосиф Хилендарски).— Език и литература, XVII, 1962, кн. 6, с. 41—54; Б. Ст. Ангелов, Йосиф Хилендарец. — В: Съвременници на Паисий. I. с. 146—153, публикация на творбата, с. 201— 206.

Във връзка с някои възражения, че книгите са написани непонятно и трудно се възприемат, Йосиф търси причините, поради които читателят не разбира и не запомня прочетеното. Човек трябва да прецени дали е учил достатъчно време, и този, който го е учил, добре ли го е учил, бил ли е образован, полагал ли е много усилия, въпреки които на ученика не се „вдава" и казва, че е „завалено и покриту". Йосиф обаче е убеден, че основната причина книгите да останат неразбрани, се корени в леността на хората: „Ами не е то тъй, ами ты искашь да лежишь, а книгата сама да ти дума." Но дори книгата да би говорила, този, който не иска да я слуша, би я запокитил някъде. Следователно всичко зависи от доброто желание на човека.

Така Йосиф недвусмислено внушава мисълта, че човек, за да се научи да чете и проумява книгите, трябва да се пребори с трудностите на ученето, а не да чака наготово. Тъкмо във връзка с това по-нататък отново подчертава, че изобщо в живота е така — без „трудь и без мука" нищо не става. „Ядение лесно, а то и то иска пакь да са дьфчи." Простичко и малко наивно Йосиф призовава към труд за четене и усвояване на книгите, роптае против леността.

Йосиф Хилендарски се опитва да даде и конкретни препоръки за запаметяване. Като сигурно средство първо с очи повторението: „Я сметни, коги ядешь, колко хапки изядашь дуру са наядешь. Тако замни книгата в рьцете си, та па и толку пьти прочети. Една молитва или идна стихира, или идна панакида, дету са вика, а че избери, която не си хичь читаль, та я прочети" (с. 203). Второ, Йосиф обръща внимание на свежестта на съзнанието. Ако след ядене „не ти са вдава", съветва той, опитай да четеш няколко пъти преди ядене, преди да ти е „отегнал акълу". Трето, ако такава система не помага, човек трябва да се замисли за причините, които пречат на паметта. Може би „е от много винопитие или е от ракия, да ти помрачи оумо" или „от много спани, защо и то помрачава на чиляка от млогу страни памету" (с. 203). Ако все пак нищо не помага, тогава друго не остава освен човек да моли бога да му „отвързи" ума. Накрая Йосиф изказва мнение, че ако се положат всички усилия за разбиране на книгите, тогава и да рече някой „не ми са вдава", няма да бъде „срамота и грехота". Авторът обаче не вярва, че до такова положение може да се стигне. Той е уверен, че причината за всичко е леността: „Еми яшь, и пий, и лешь, та спи и не фащай книгата ни ф рька, да видим има ли нящо писано в нея или е бела книга, та пак думами, защо е завалено, та ни са разбира" (с. 203).

Йосиф Хилендарски изказва и мисълта, че при четенето трябва да се прояви внимание и постоянство. Необходимо е да се м и с л и върху прочетеното и в и н а г и да се чете. Тези идеи книжовникът изразява простичко, но съвършено ясно. Той дава и един обикновен житейски пример — както кокошките никога нямат насита и винаги „ровят", тъй и човекът не бива да има насита на четене и не бива да се задоволява с постигнатото. Йосиф хвърля укор към онези, които знаят да четат, а стоят „празни", повече обичат да разговарят, отколкото да четат: „А той гудиль дивить на поясу си и гудиль рьце ф үибувы, и седи празнь, та мята лафови. Аку гу надумат на тос дукянь, а той ща иди на други, а за книга не дума" (с. 204). С няколко щрихи авторът е очертал образ, набелязал е един битов момент.

На последните два листа от ръкописа книжовникът по своеобразен и твърде оригинален начин иска да вдъхне страх в душите на читателите си, да ги трогне, да събуди съвестта им и да ги накара да четат повече. В тона му звучи ту укор, ту заплаха и тревога. Йосиф Хилендарски удохотворява словата, представя си ги как плачат, че са „запрени". Плаче и цялата книга; нейната мисия е не да лежи в покой, а да разказва на хората за добродетелите и за рая, да ги води към душевно спасение. За да придаде повече авторитет на думите си, авторът подчертава, че това, което пише, е научил от светите книги. Той кани събратята си да вземат книгата в ръцете си и да я прочитат по-често, защото е убеден, че: „Колку е често читешь, и това, дето си оучень, и него не заборавеш, и другу при него приучаваш, и оумо ти са проєвѣщава (с. 205). Така с авторитета на опитен учител Йосиф посочва повторението на прочетеното като средство и за затвърдяване и обогатяване на знанията.

Във вида, в който ръкописът достига до нас, беседата завършва със заплахата, че на онзи свят всеки поотделно ще бъде съден — и владиката, и царят, и попът, и чорбаджията, и сиромахът. Наказанието на онези обаче, които са държали книги в ръце, но са били мързеливи — не са ги чели, нито са ги предавали на други, — ще бъде неизказано. Тези мисли Йосиф изразява с оригинална образност посредством народна фразеология.

Йосиф Хилендарски води беседа с хора, които лично познава, дава примери от живота, прави аналогии. Той се обръща не към неуките и не към духовенството, а към светските грамотни хора, които имат книги, носят дивити в поясите си, „труфят" се с тях и пишат „салт за световната потреба", отбелязват „земано и дадено". Те, които биха могли да учат и другите, проявяват нехайство спрямо книгата, смятат, че след като са се научили да четат, повече не им е нужно. Защо е така? Йосиф търси причините в самите тях, в техния мързел и несериозно отношение към ученето. Читателите обаче имат други съображения — изгубили са интерес към книгите, защото (доколкото се разбира от упреците му) те били „мъчни", написани „покрито" и „завалено" и „не се разбират". Религиозните творби (Йосиф съветва да се четат молитви, стихири, поучения, свето писание) вече не привличат светските хора, които не могат и не желаят да ги четат — било защото езикът им е недостъпен, било защото съдържанието им е безинтересно. Тези хора, които не пишат молитви, а „земано и дадено" и ходят по дюкяните да разговарят, се нуждаят от друг тип литература. В техните схващания за живота са настъпили промени, затова се е променило и отношението им към книгата. Те навярно с интерес биха чели поучителни и занимателни книги, написани на „прост" език и ясен стил, освободен от абстрактни понятия. Йосиф Брадати, който по начало няма отрицателно отношение към религиозните книги, също недоволствува от неясното и философско изложение: „О, колко е покривена тая речь! Никой не можеть да се досетить куде тлъкуетъ се."

Интересно е, че Йосиф Хилендарски не се замисля по тези въпроси, при все че сам пише на диалект и в редица моменти на творбата си изразява земна философия. Той настоява да се чете богослужебната литература, без да я подлага на критика или да прави уговорки — защото през XVIII в. се разпространяват в голямо количество руски църковни книги, написани на църковнославянски език, и заедно с тях дамаскини с разнообразно съдържание, написани на говорим език и харесвани от народа. Всички въпроси

Йосиф Хилендарски подчинява на един, който смята за най-важен — отношението към книгата и работата над нея. Той акцентува на интереса към книгата, защото счита, че ако човек има желание да чете, каквато и литература да му попадне, ще я разбере. Йосиф се страхува от леността и нехайството; иска да вдъхне у читателите си уважение и трайна любов към книгата и да създаде у тях навици за четене.

Поставените от Йосиф Хилендарски въпроси са принципни и надхвърлят рамките на една беседа с тесен кръг хора. Книжовникът изразява по свой начин просветните тенденции на епохата. Пренебрежението към книгите му прави впечатление, поражда у него гняв и тревога; за него това е важен проблем. В своите поучения Йосиф Брадати има пред вид ленивото духовенство или „безкнижните" хора, които трябва да бъдат напътствувани правилно и на разбираем език, а Йосиф Хилендарски критикува и поучава светските грамотни хора, от които изисква да работят над своето усъвършенствуване, да четат упорито и всекидневно. Колко по-високи просветни изисквания има Йосиф Хилендарски! За пръв път в нашата литература конкретно, трезво и обширно се поставя въпросът за четенето на книгите, оценено като важен труд, който носи наслада за душата. Показателна е и мисълта на автора, че ръкописът трябва да се преписва и да не се бави много при преписването, а да се предава на други. Ясно е, че Йосиф придава особена важност на своите идеи, които трябва да достигнат до повече хора.

Засегнатите в творбата въпроси за труда и леността, за самонаблюдението, за повторението и постоянството имат валидност при усвояването на всякаква литература — религиозна и светска,— имат място и в училищното обучение. Така Йосиф Хилендарски, макар лично да има пред вид религиозна книжнина, подготвя съзнанието на читателите си за овладяването и на светска литература. За осъществяването на своите цели си служи с различни средства за въздействие. От една страна, той се стреми да засегне религиозните чувства на читателите си, а, от друга, да повлияе върху разума им. Йосиф привлича ясни и колоритни примери от заобикалящата го конкретна действителност, които използува понякога наивно, друг път убедително в духа на народната философия. Когато дава съвети, е твърде логичен, избягва цитатите от светите книги, макар да заявява, че е чел много. Преобладават реалистичните трезви разсъждения, които биха убедили мнозина.

Колкото и интересна да е по съдържание беседата на Йосиф Хилендарски, при окончателната ѝ оценка все пак не можем да пренебрегнем мирогледните позиции, от които авторът поставя въпроса за просветата. Според него човек трябва да знае какво е заповядал бог, та да изпълнява заповедите му, да знае по какъв път да върви, за да спаси душата си. Той не издига идеята за нов тип книга нито в идейно, нито във формално отношение. Очевидно в творбата му се преплитат стари и нови елементи. Те ѝ придават характер на онзи вид преходна литература от XVIII в., която вече не е типично средновековна — съдържа нови вълнения и идеи,—а в същото време още не е качествено нова, защото се държи здраво о старите представи, о книжовната традиция и е подчинена на религиозния мироглед.

*

Нов момент в развитието на нашата литература, както е известно, бележи Паисий Хилендарски. Той създава произведение, ново по форма, по основна идейна насоченост, по патриотичен патос, по обществено предназна-

чение. Погледът му е отправен към историята. Тя е призвана да създаде национално самочувствие у българина, който трябва да преодолее чувството за малоценност и да пази своя род и език. Паисий възкресява миналото не толкова като учен, колкото като публицист и патриот. Българският народ трябва да научи какъв е бил някога, за да знае как да се държи. Говорейки за миналото, Паисий винаги има пред очи настоящето, затова с пълно право в научната литература се говори за актуалността на Историята му и за нейните особености като публицистично произведение.[1] Тъкмо защото Паисий е много актуален, идеята за национално осъзнаване на българския народ в творбата е в неразривно единство с идеята за просвета, която тук е поставена по нов начин.

В първия предговор на „История славѣноболгарская" са посочени познавателните задачи на труда. Наистина този предговор не е оригинален, а е преведен със съкращения и малки изменения от руското издание на Цезар Бароний (1719),[2] което от своя страна е преведено от полски език. Предисловието, написано от Петър Скарга (XVI в.), изразява просветните задачи, с които е преведен трудът на Цезар Бароний на полски. Паисий обаче взема лично отношение към предисловието; самият факт, че го помества на първо място в произведението си, показва, че е съгласен с идеите му.

В предговора, озаглавен от Паисий „Полза от истории", е изказана следната мисъл: „Вѣдѣние прежде бывъшихъ в мирѣ сем вещей и дѣяний живущымъ на земли, не такмо полезно, но и зѣло потребно есть, любомудый читателю. Аще навикнеши сихъ често прочитовати, обогатиши се разумомъ и не будешы вѣсма неискусень и младимъ детемь и препростимъ чловѣкомъ безотвѣтенъ, егда по случаю въпроситъ тъ о преждебывшихъ въ мирѣ церковная деяния и царские историки."[3]

В същност тук е поставен въпросът за четенето на книгите, но на нова основа — става дума за четене на исторически книги, които ще дадат знания за миналото на народите и за тяхната духовна култура. Познанията, които човек получава от историята, обогатяват неговия разум, правят го помъдър и авторитетен пред необразованите хора, вдъхват му самочувствие. Животът на отделния човек е кратък, за да научи всичко от личен опит, затова с четене на старите летописи „и от чуждаго искуства скудность лѣтъ нашихъ ка стежанию разума наплати понуждаем се" (с. 3). Не става дума за опознаване на божиите заповеди и подготовка за вечната отвъдна радост, а за земната мъдрост, за обогатяване на разума чрез историческия опит на царствата в полза на човека на земята. Сочи се по-конкретно и тая полза. Вникването в политическата и църковната история ще направи човека не само по-авторитетен, но ще му достави „умна наслада", на обикновения човек ще даде разум как да управлява „себе или дому", а на владетелите как да властвуват добре; на всички историята ще покаже превратностите на съдбата, добродетелите на добрите, законопрестъпленията на злите, за да се научат хората как да живеят. Следователно историята, в която са събрани опитът

---

[1] Вж. у П. Динеков, Паисий Хилендарски в историята на българската литература. — В: Литературни образи. С., 1957. с. 5—25.

[2] Вж. у В. Велчев. Отец Паисий и Цезар Бароний. С., 1943.

[3] Й. Иванов. История славѣноболгарская собрана и нареждена Паисием іеромонахомъ в' лѣто 1762. С., 1914. с. 3.

и мъдростта на десетки поколения, ще разшири кръгозора на човека, ще му помогне по-разумно да уреди своя живот и философски да гледа на него. За българина според Паисий четенето на историята има и друго практическо значение; то ще му помогне да види как силни царства са се сгромолясали и как подтиснати народи са се въздигали, за да гледа по друг начин на своето настояще и да повярва в бъдещето. Тази идея още по-ясно проличава при изложението на историческия материал, който с всички свои страни е насочен към възвръщане на гордостта и надеждата на поробения българин. Така познавателната роля на историята Паисий блестящо свързва с обществената ѝ роля.

Какво е отношението на Паисий Хилендарски към просветата в развитието на българския народ, проличава ясно във второто предисловие на неговия труд и в използуването на фактическия материал. Паисий противопоставя на гръцката мъдрост и изтънченост българската простота, незлобивост и гостоприемство, но съвсем не мисли да идеализира простотата. В случая само търси опорни точки, за да отвърне българите от гърцизма, да ги убеди, че даже когато са непросветени, те пак имат достатъчно достойни за уважение добродетели, които могат да ги представят пред света, че културата сама по себе си няма голямо значение, ако хората са лишени от добродетели. Иначе той цени високо просветата и я счита като *признак за величието на един народ*. Не случайно на две места в творбата си подчертава, че българите първи са се покръстили и първи са започнали да четат и пишат на своя език. Паисий е засегнат от претенциите на сърби и руси за приоритет в това отношение, бори се за истината, защото счита културните завоевания за важен дял от народната история. За да събуди гордост у своите читатели, нему не стига силата на българските царе и храбростта на българския народ, той се опира и на факти от културната история. Паисий изтъква, че в миналото българите съвсем не са били неучени, имали са „летописни книги и кондики" и „знания за всичко", но по време на турското нашествие тези ценности са загинали. Той също съобщава (макар и неточно), че още по времето на Иван Шишман българите започнали да печатат книги на кожа, а за славянските учители и техните ученици отделя в труда си цяла глава. Тук с особена страст подчертава приоритета на българите в просветно отношение.

Пред Паисий Хилендарски застава и друг много важен въпрос — кой е виновен за ниското просветно равнище на българския народ в онзи момент. Отговорът на въпроса е от особено значение, тъй като сочи виновниците, а следователно внушава и идеята за борба с тях. Тук не се касае само за анализ на историческото положение, но и за опит да се извини българският народ и да се видят перспективите за неговото просветно развитие. Ако българите са прости, това според Паисий се дължи на обществено-исторически причини, независещи от волята и способностите на българина. Тези причини са две — турското политическо робство и гръцкото духовно робство. Като казва, че някои от русите и от немските сърби подигравали българите, „защо су прости и некнижни въ писане", Паисий добавя, че те трябва да благодарят на бога, загдето ги е спасил от „попрание агаранское и от гръческая властъ архиерейская", и да уважават българите, които при това „страдание и насилие държатъ свою вѣру непременно" (с. 72). Паисий намира повод да похвали българския народ и в същото време ясно изразява убеждението, че тъкмо робството е причина

за българската изостаналост. Той смята още, че българите не могат „мудрость книжною възприети", защото се намират близо до Цариград и най-много са угнетявани. За доказателство сочи самите сърби — онези, които са под турска власт, са по-прости и от българите, а онези в немската държава „они мало по искусни читати и писати" (с. 71), защото не са угнетявани от турците и имат църковна свобода. Поради същите причини — политическата и духовната свобода — и русите са могли да създадат училища, да усвоят книжната мъдрост, възприета от другите народи, и да печатат свои книги.

След този проникновен анализ на положението всеки читател ясно е могъл да проумее една основна Паисиева мисъл-подтекст, а именно, че първото необходимо условие за развитието на културата и просветата на българския народ е свободата. Паисий е по-внимателен по отношение на националните подтисници, може би защото това е било опасно, но за отрицателната роля на гръцките духовници в просветното развитие на българите намира случай да се изкаже още няколко пъти. След като изтъква, че по време на свободната българска държава се е зачитала от гърци и българи църковната и културната самостоятелност, той пише, че след турското нашествие гърците погазили старите традиции и с помощта на турското насилие завладели българската патриаршия. Те започнали да назначават епископи гърци, които нямали никаква грижа за образованието на българския народ: „И не радатъ отнюдъ за болгарски школъ или учение, но обращаютъ свѣ на грчки язикъ. За то су остали болгари прости и неучени искусно писание и много сѣ от нихъ обратили на грчаска политика и учение и за свое учение и язикъ слабо брѣжатъ. Тая вина болгаромъ от грческа духовна властъ приходитъ" (с. 73—74).

Във връзка с гръцкото влияние Паисий развива мисълта за просвета на роден език, за образование, национално по форма и по съдържание. Българите трябва да четат и говорят на свой език, а не да се „обращаютъ на чужда политика и на чужди язикъ и не радатъ за свой язикъ болгарски, но се учатъ четати и думати по грчки и сраматъ се да се наречатъ болгаре" (с. 5). Тези думи показват, че ако Паисий схваща вината на гръцкото духовенство за изостаналостта на българската просвета, в никакъв случай не иска да оправдае гърчеещите се българи. Част от вината носят те, тя се корени в тяхното самочувствие, в липсата на обич към своето, на разум и знания. Паисий Хилендарски гледа широко и дълбоко на съвременните проблеми. Като чувствува и съзнава болезнено нуждата от просвета за своя народ, той е засегнат от присмехите на чужденците и от поведението на отделни българи. Тъкмо затова поднася на своите читатели историческо четиво, което ще им даде знания и заедно с това ново самосъзнание: „Читаите и з н а й т е да не бивате от други родове и язици подметаеми и укораеми" (с. 5). Паисий схваща просветата като черта от физиономията на един народ. Отделният човек и народ ще спечели уважение не с бягството от родния език, обичаи и минало, а именно чрез ученето на роден език и опознаването на родната история. Първият признак за просветността на един човек е да познава културата на своя собствен народ, да чете, да пише, да говори на езика на този народ. Така за пръв път в нашата литература Паисий свързва националното самочувствие с просветата на роден език и поставя въпроса за националната основа на обучението. За да бъде по-убедителен, той сочи примера на самите гърци. От тях има по-славни и по-мъдри

народи, но никой грък не оставя „своя език и учение". За Паисий учението на роден език е неделимо от любовта към народа и родината, грижата за българския език е проява на национално съзнание.[1]

Както пролича от изложението дотук, просветните идеи на Паисий Хилендарски се различават твърде много от просветните идеи на неговите съвременници. Не религиозна литература препоръчва той, а светска историческа, не към царството небесно знанието ще изведе човека, а към един по-разумен смислен земен живот, то ще промени поведението на мнозина, ще вдъхне гордост и надежда у българина. Не в леността на духовенството или у самите читатели търси Паисий главните причини за просветната изостаналост, а ги вижда в обществената действителност. За него причините са конкретно-исторически, свързани са с гибелта на българската държава. Той свързва просветата с националното чувство, разглежда я като част от живота на народа и като белег на неговата мощ. Несъмнено Историята на Паисий бележи нов етап в развитието на просветните идеи у нас. Въпросът за просветата излиза от рамките на религиозната трактовка и се свързва тясно със съдбата на народността — с нейното минало, настояще и бъдеще. В „История славеноболгарская" Паисий проявява не само своя патриотизъм, но се изявява и като мислител с верен усет за реалност и развитие. Затова с право се казва, че той „разчиства пътя към българското училище, църква и култура"[2]. Историята му е „програма и стимул за националното и литературното развитие"[3].

Със своя демократизъм и просветителство Паисий Хилендарски се сближава до известна степен със западноевропейското просвещение. На тази близост първо обърна внимание Ив. Д. Шишманов[4], а по-късно и други наши учени[5]. Тя обаче е твърде обща и не се дължи на пряко влияние на френските просветители върху Паисий, защото той не познава нито Русо, нито Волтер или някой друг просветител, а и в гръцката книжнина до 1762 г. влиянието на западното просвещение още не се чувствува. Затова в случая правилно се говори, че Историята на Паисий с някои свои черти само „напомня идеите и борбите на западното просвещение"[6]. Творбата е свързана със специфично български и балкански проблеми, с едно късно своеобразно възраждане, което в своето начало има връзка с просвещението дотолкова, доколкото самото просвещение се явява като продължение на ренесанса, като по-нататъшно и по-смело разгръщане на въпросите, поставени от хуманизма. От началото на XIX в. насам обаче с основание може да се говори за проникване на просветителските идеи в България.

---

[1] За отношението на Паисий към езика вж. по-подробно у П. Динеков. Паисий Хилендарски. . ., с. 14—16.

[2] Е. Георгиев. Паисий Хилендарски. — В: История на българската литература. II. С., 1966. с. 45.

[3] П. Динеков. Паисий Хилендарски. . . с. 20—21.

[4] Ив. Д. Шишманов. 1762. Паисий и Русо. — Денница, I, 1890, кн. 7—8.

[5] П. Динеков. Движение на идеите в българската литература през втората половина на XVIII в. — В: Литературни въпроси, 1963 (преди това публикувана на френски, 1960); Е. Георгиев. Паисий Хилендарски между Ренесанса и Просвещението. — В: Паисий Хилендарски и неговата епоха. 1962; и др.

[6] Е. Георгиев. Паисий Хилендарски. — В: История на българската литература. II. с. 48.

*

Като просветител от н о в т и п, приемник и продължител на идеите на Паисий се проявява Софроний Врачански. Той се обръща към сънародниците си със зов за вземане на практически мерки за преодоляване на просветната изостаналост, а именно за отваряне на училища, за поддържане на учители, за отпечатване на книги на говорим език.

В края на XVIII в. поп Пунчо от Ломско има намерение да печата своя дамаскин от 1796 г., понеже е осъзнал необходимостта от печатни книги на „прост" български език. Изхождайки навярно от руските църковни книги, които през XVIII в. просто наводняват България, той заявява, че дори свещениците не разбират „типографени словеса". Книжовникът не успява в своите намерения, но неговите мисли и вълнения са твърде показателни за развитието на просветните идеи в края на века. Независимо от поп Пунчо Софроний се тревожи от подобни мисли. Болезнено чувствуващ изоставането на своя народ и подтикнат от примера на гърци, сърби, руси и власи, Софроний се заема упорито да сложи началото на новобългарската печатна книга. Той пределно ясно съзнава, че това начало е много важно за развитието и престижа на народността, че то ще постави на нови основи просветата, която ще обхване много хора и ще тласне българския народ напред.

Както е известно, Софроний Врачански създава във Видин два сборника (1802). Единият — дамаскин с различни слова и поучения — не прави впечатление с особено внимание към просветните въпроси. Софроний следва дамаскинарската традиция за създаване на ръкописи на понятен език с цел за религиозно разяснение. У него личи същата дамаскинарска неудовлетвореност от просветата, същата грижа за поучението на народа. Но покрай това тук се забелязва и нещо ново, което отличава Софроний от дамаскинарите. Като моли в традиционен дух читателя за прошка, в послесловието изтъква две причини за допуснатите грешки — първо, своето невежество и, второ, „краткости ради языка болгарскаго", понеже „не можеть бо исполнити болгарскій языкь вся слова и нарѣчей словенскаго языка". Явно е, че „недостатъците в изложението той отдава не само на своята неучеността, но и на необработения литературен език"[1]. Но Софроний не се задоволява само да констатира състоянието на езика. Сам принуден да попълва празнините на съвременната му реч с турцизми, той обяснява: „почто болгарскій народь в'та времена вь турецкій земли навикли еста выше турецкаго языка бесѣдовати, а своего языка погубили от иноверныхь насилїя"[2]. В тези думи се чувствува влиянието на Паисий, вижда се опит за анализ на историческите причини за състоянието на книжовния език и звучи зов за повече грижа към родната реч.

По-интересен с оглед на просветните идеи е вторият видински сборник на Софроний „Слова и разсъждения"[3]. Поместените в него „Философские мудрости" са интересни с това, че в тях на няколко места той се откло-

---

[1] Б. П е н е в. История на новата българска литература. III. С., 1933. с. 283.

[2] Б. Ц о н е в. Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София. I. С., 1910. с. 393.

[3] За него вж. у Б. П е н е в. История. . . III, с. 287—293; Е. Г е о р г и е в. Софроний Врачански. — В: История на българската литература. II. с. 66—68.

нява от чуждия текст и дава израз на свои наблюдения и схващания. Тъкмо в тези отклонения става проповедник на нови по същество идеи.

Софроний Врачански намира за безсмислено и неразумно народът да носи подаръци на монаси по манастири, „оный да ядат там и да піять у кале без страх закличены и да спять доволно“[1]. Той счита, че българите трябва да се погрижат да облекчат робското страдание и да събират средства за училища. „Оле неразсудность болгарская и голямая глупавина: потемнели и померкнали от піанство и не хочут да са мукаеть, и да ся потрудят да приведут едно мудраго даскала и оучителя да наоучать чадата своя на мудрое книжное оучение, да са вразумять и да са просвѣтят... (с. 156). За да бъде убедителен и да запали в сърцата на своите еднородци желание за учение, Софроний им сочи опита на другите народи: „Затова отворете очите и умь ваш, о болгаре, чада моя любезная, и разумейте и разсматрите разумно, и помыслете сас умь ваш и виждь що чините. Така ли чинать другите языци, що са христїани оучени и мудрый философы? Я сматрите и питайте що чинать оны, я виждте камо разносят оны своята стока? Не лы я разносять по школы и по академии и по учение граматическое и фїлософское, и станали мудрыи фїлософы, и хитрый, епистїмы, и славяться и цвѣтат сас оучение като пролѣтни цвѣтове. А не са потемнени и помрачени роби, и подложены под тяжкїй яремь като нас неоучены, некнижни, невѣжи, безгласни и безотвѣтни като самыи единый скотове“ (с. 156).

С болка на сърце Софроний укорява сънародниците си за нехайството спрямо ученията, което учение поставя по-високо от грижата за манастирите. Той рисува пред читателя красотата на ученията и мъдростта, които трябва да бъдат гордост и радост за всеки човек.

Според Софроний, ако народът е по-учен, ще бъде и повече уважаван, няма да го тъпче всеки, няма да бъде роб, както не са роби много други народи, а тъкмо с ученията са станали господари. Българите са покорни на „много языци“ поради „неученїе книжное“. Писателят сочи на сънародниците си пример: „Я виждте греците, виждте арменитe, виждте и евреите, и виждте и европїаныте! О они вси не са ли человѣцы като нас? Ала сас това оучение станали господары, станали властители, и сас оучителное, блистанїе свѣтять на свѣто, а не са като нас померкнали помрачени и сас умь и със тѣло. Ах наше нерадение, ах нашей неразумие и нашей небрежение!“ (с. 157). Софроний пояснява, че не е изобщо против ходенето по „светите места“, но смята, че по-нужно и по-важно от него е ученията. Затова подтиква още веднъж българите да доведат в село „даскал“ и да дават парите си за учение — „първо да научите децата ваши на мудростное книжное оученїе, та да познаят они и бога и себѣ си“, пък после да идат, където искат; обогатени с наука, те ще знаят къде са ходили и какво са видели.

В критиката си към небрежните за учение българи Софроний Врачански напомня Йосиф Хилендарски. Между двамата книжовници обаче има съществена разлика. Софроний се обръща към българите изобщо, към българския народ, съзнавайки, че неговата просветна изостаналост го

[1] Ив. Моллов. Новонамерен ръкописен сборник на Софроний Врачански от 1802. — Сп. БАН, 1911, кн. 1, с. 155 (другите цитати са все оттам). Откъси от този сборник са печатани и у В. Сл. Киселков. Софроний Врачански. Живот и творчество. С., 1963.

злепоставя именно като народ. Засегнато е националното чувство на книжовника, той иска с помощта на ученията и разума българите да се изтръгнат от робската зависимост. Следователно Софроний свързва просветата като Паисий със съдбата на народността, а Йосиф изобщо не споменава думата българин, а се обръща към „христоименитите" люде. Освен това Софроний пръв призовава за отваряне на училища, които ще дадат ново народно образование. Той не развива подробно мисълта си, но явно е, че тези училища не си представя като килийните. Софроний има за образец гръцките и европейските училища, в които се преподават и с в е т с к и науки. Те ще подготвят човека да познае бога, но и себе си. Чуждите „школи и академии" и ученията „граматическое и философское" привличат вниманието на Софроний. В случая има нещо общо между Софроний Врачански и Партений Павлович, но където е приликата, там е и значителното различие. Партений Павлович също тегли към чуждите училища и към светската наука — той учи в Букурещ, търси по-висока култура във Венеция, мечтае да посети „саксонскїя академия и оучилища"[1]. При Партений обаче стремежът към нова и по-висша наука е свързан главно с неговите лични интереси, проявява се като черта от неговата личност — дейна, жадна за просвета, неудовлетворена от старото образование. Партений не носи определено национално съзнание (поне не го изразява); той се вълнува повече за престижа на православието, отколкото за настоящето и бъдещето на определен народ. А Софроний е загрижен за „рода болгарский"; той поставя въпроса за националния напредък чрез учение. Авторът с неговите лични стремежи се губи в обществените задачи, в центъра на вниманието му застава съдбата на българския народ, неговото място в света, неговият бъдещ живот. Паисий постави въпроса за учение изобщо на български език. Софроний развя по-нататък тази мисъл — да се отворят български училища с български учители, да се печатат български книги и да се развива народната просвета, като се използува чуждият опит. Без да идеализира чуждото, Софроний изтъква от национални и патриотични позиции постигнатото от другите народи като стимул за активизиране на българския народ, като връх, който той трябва да достига със свои сили. Софроний докосва честолюбието и родолюбието на българите, за да събуди у тях благородни амбиции за учение, с което те ще настигнат напредналите народи; той чертае перспективи за културното развитие на нацията.

Оценявайки значението на светското образование, Софроний Врачански като преводач се обръща към съветската литература. „Философские мудрости" са само част от големия труд „Театрон политикон, сиреч гражданское позорище", който Софроний превежда по-късно в Румъния, като се ръководи от изданието на известния гръцки просветител Никола Маврокордато (1758). От своя страна Н. Маврокордато превежда тази книга („Theatrum politicum", 1631) на А. Марлиан,[2] която със своите граждански просветителски тенденции става особено актуална през втората половина на XVIII в. наред с други подобни произведения, като например „Theatrum historicum" на Вилхелм Стратеман от 1680 г.

У Софроний прави впечатление култът към ума и „безценний разум", към „златое и мудрое учение", към знанието. Писателят разчита много на

[1] Автобиография на Партений Павлович, публикувана у Б. С т. А н г е л о в. Съвременници на Паисий. II. С., 1964. с. 200.

[2] В. С л. К и с е л к о в. Цит. съч., с. 187.

разума и учението за постигане на духовно освобождение на народа. Както във „Философские мудрости", така и в предговора към „Театрон политикон" и в други свои предговори той подчертава ползата от знанието за в с е к и ч о в е к. Всичко това го сближава с духа на просвещението. Още Б. Пенев отбелязва, че Софроний е първият, който обръща внимание на западноевропейската образованост; затова вижда у него „образователни идеали, които се оформят под влиянието на западноевропейския рационализъм". Според Б. Пенев „Философские мудрости" са далечен отзвук на рационалистичните идеи на XVIII в., които започват да проникват у нас най-напред чрез Гърция и Сърбия"[1].

Софроний Врачански се сближава с просвещението и с други моменти от своето книжовно дело[2] — с интереса си към баснята, с критиката към духовенството, с вярната си обществена служба на народа и грижата си за просветното му издигане, с новото отношение към човешката личност. Това дава още по-голямо основание да се говори за влияние на западноевропейските просвещенски идеи върху идеологията на Софроний Врачански.

Почти всяка европейска страна преживява епоха на просвещение. Във всяка страна обаче просвещението има своя специфика съобразно с конкретните социални, политически и културни условия. Ако във Франция то предшествува буржоазната революция от 1789 г. и подготвя умовете за нея, в Германия се изразява в борба за национално обединение. В Русия движението се възглавява не от буржоазията, която не е развита, а от либералното дворянство. В Сърбия и Гърция пък се проявява с отделни свои черти, като се изразява главно в работа за народна просвета и национален напредък, а идеите се носят от народната интелигенция, облечена още в духовнически одежди. Ренесансовите идеи тук естествено се сливат с идеите на просвещението, които в същност са продължение на хуманизма. Влиянието на просвещението ускорява настъпилото в тези страни възраждане, като му придава просветителска насоченост.

Софроний Врачански няма пряк досег със западната култура. Затова новите идеи на времето не могат да достигнат до него по пряк път, нито в чист вид. Той схваща духа на просвещението чрез книжнината на гърци, сърби и румъни и го вижда в тяхната просветителска практика. Не случайно, когато говори за печатни книги на народен език и за училища, сочи примера на сърбите и гърците. Но Софроний изхожда и изобщо от тяхната просветна работа, която в своите разнообразни прояви невинаги е свързана с просвещението. Освен „Театрон политикон" в превод на Маврокордато известни са му и някои страни от дейността на Евгений Вулгарис — например използувал е неговият труд „Изповедание на вярата" (1768); познава по всяка вероятност трудове на Никифор Теотокис; използува гръцки печатни книги от XVII в.; виждал е безспорно гръцки граматики и разнообразни учебници.

От сръбската литература не се знае какво точно е знаел Софроний, но през последната четвърт на XVIII в. в Сърбия вече ясно се чувствува влиянието на просвещението. Негов най-ярък представител и основопо-

---

[1] Б. П е н е в. Цит. съч., III, с. 292. За просветителството на Софроний вж. също у П. Д и н е к о в. Движение на идеите. . . с. 127—129.

[2] Е. Г е о р г и е в, Софроний Врачански в развитието на Българското възраждане и на новата българска литература. — Литературна мисъл, III, 1959, кн. 6.

ложник на новата сръбска литература е Доситей Обрадович, който като писател прилича на Софроний Врачански. Като Софроний той се застъпва за сръбския народен език в литературата, превежда Езопови басни, критикува манастирския живот и като него написва автобиография. Съвременник на Софроний (умрял само две години преди него, 1811), Доситей има възможност да учи първоначално при гръцки просветители, а след това да посети много европейски страни и пряко да се срещне с идеите на просвещението. Запознат с европейската философия и литература, той пропагандира в Сърбия нови идеи. Основната му цел е да просвети своя народ. В книгата му „Любезни Харалампие" (1783) неговата програма за дейност е „изработена върху идейната основа на просвещението"[1], а в автобиографията си (ч. I —1783, ч. II—1788) авторът прави „достояние на сърбите идеите на европейската рационалистическа философия от XVIII в."[2]. Най-ясно и в теоретически план Доситей Обрадович дава израз на просветителските идеи в произведението си „Съвети на здравия разум" (1784). Като печатни книги творбите му намират широко разпространение.[3] По всяка вероятност един от първите наши книжовници, който се е докоснал до тях и е получил от тях известни представи и импулси, е Софроний Врачански. Едва ли близостта между двамата автори може да се счита за случайна.

Просветителските идеи, които по начало стигат до Софроний в модифициран балкански вид, на наша почва се свързват с домашните традиции и с политическите и културните условия в България. Затова просвещението у Софроний се проявява в твърде специфична национална форма. Не се стига например до рязък конфликт с църквата не само защото е духовно лице, но главно защото в условията на чуждоверското робство църквата продължава да играе положителна роля — при липсата на революционни сили и революционни цели в началото на XIX в. тя е все още важен фактор. Идеята за просвета се свързва с националното чувство, със стремежа да се настигнат другите народи. Зовът за отваряне на училища и за народно образование е неразлъчен от мечтата за духовна свобода и независимост. Редица философски, естетически и обществени въпроси, които вълнуват западните просветители, изобщо не се поставят, понеже общото културно равнище и политическата действителност у нас не позволяват това.

Всичко в последна сметка се свежда до пропаганда на просветата и училищата от нов тип, до разяснение на тяхното значение в личен и обществен смисъл. Учението ще донесе душевно удовлетворение на човека, международен престиж за българския народ и ще му отвори път към свободата.

*

Очевидно е, че през XVIII в. българските книжовници по един или друг начин търсят пътища за преодоляване на просветната изостаналост на българите. Един акцентува върху книжнина на народен език и върху просветено духовенство. Друг издига четенето на книгите като смисъл в живота и се стреми да създаде у грамотните хора навици за четене. Трети търси обществено-

[1] Е. Георгиев. Очерки по история на славянските литератури. I., С., 1964. с. 94.
[2] Пак там, с. 96.
[3] Вж. Б. Пенев. Доситей Обрадович у нас. — Сп. БАН, 1912, кн. 3.

политическите причини за изостаналостта; преодолява религиозното отношение към просветата и я поставя на светска и национална основа. Четвърти настоява за отваряне на училища, които да дават и светско образование; поставя задача на сънародниците си да догонят просветените народи. Всеки нов автор поставя нови проблеми, разглежда просветния въпрос от нови страни и прави крачка напред. През XVIII в. се извършват бързи промени в обществото и заедно с това се забелязва бързо развитие на просветните идеи, за да се създаде основа за голямо просветно движение през XIX в. Тези идеи са неразривно свързани с оформянето на националното съзнание — дори ако то не е изразено ясно от книжовниците, — с постепенните промени в структурата на обществото, с крушението на религиозните възгледи и принципи. У нас до средата на XIX в. не се стига до отрицание на църквата и християнската идеология, защото през тези години патриотичното национално съзнание не противоречи на християнското. Крушението на религиозния мироглед се изразява в новото отношение към живота, в отклонението от традицията, във възприемането и разпространяването на идеи, които по същество отвръщат поглед от религията и я поставят на втори план.

Осемнадесетият век ни предлага просветители от различен тип. Всички обаче се обединяват от любовта си към книгата и убедеността си в нейната огромна полза. От една или друга позиция те оценяват просветата като голяма придобивка, която извисява човека. Четенето на книгите и ученето носят н а с л а д а за ума и сърцето, трайна радост. Всички книжовници се сближават помежду си и със своето критическо отношение към поведението на съвременниците си. Те се обръщат пряко към читателя, беседват с него, изразяват своето възмущение от една или друга негова проява, строго го корят, дават съвети и поуки. Всички са непримирими спрямо нехайството и леността и са дълбоко загрижени за просветното издигане на народа. Тези просветители не теоретизират отвлечено, а винаги имат пред себе си конкретна действителност и конкретна група хора. Те са повече проповедници и публицисти, които не крият своите чувства, отколкото книжовници в чистия смисъл на думата. В тяхната развълнувана реч се крият трепетите на едно ново време, възвестило духовното освобождение на роба.

Насоките, които дадоха книжовниците от XVIII в., скоро намериха широко приложение. През XIX в. се разгърна огромна просветителска дейност — чрез училището, чрез периодичния печат, чрез театъра и читалището, чрез новата художествена литература. И в тази дейност имаше нещо от духа на всички книжовници от XVIII в. Тя бе подготовка за националноосвободителните борби, когато народът, опознал себе си, миналото си и настоящето си, поиска бъдещето си.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ. ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА ЛИТЕРАТУРА
КНИГА XXI. 1972

НЕИЗВЕСТНИ РЪКОПИСИ НА МАРДАРИЙ РИЛСКИ

Боню Ст. Ангелов

Нанесеният от турците в края на XIV в. удар върху живота на българския народ е съкрушителен, но не и унищожителен. Похитени са безброй материални и културни ценности, избити са много хора; особено настървено е отношението на покорителя спрямо местната интелигенция и духовенството. Ярък израз на тогавашната народна неволя дават някои съвременници на тези съдбоносни събития, например Григорий Цамблак и Йоасаф Бдински. Подобни жалби-протести често се срещат също у някои византийски и сръбски писатели. Въпреки насъбрания значителен материал за историята на балканските литератури, все още пред науката стои открита такава важна задача — да проследи турското завоевание на Балканския полуостров, както и самото робство, намерили отражение в литературата. Преди всичко изпъква тази особеност — литературата се свързва с живота, зове на борба срещу покорителя.

Но въпреки всички ужаси на завоеванието народният дух не е унищожен; макар и намален числено, българският народ не само продължава да съществува, но и търси средства за духовна изява. Миналата духовност бавно и неусетно кълни и ражда нови ценности. Бавното възстановяване на църковния и духовния живот, оцелялата от миналото книжнина, както и останалите живи грамотни хора, са предпоставка за книжовни прояви, които постепенно се засилват. Колкото и невероятно да изглежда, но безспорен факт е, че през XV в. българската литература е доста активна и богата, тогава работят няколко продуктивни книжовници, тогава се комплектуват големи ръкописни сборници, тогава се написват и някои български оригинални творби. Това наблюдение се отнася преди всичко за втората половина на века. Важна причина за това, особено след завладяването на Цариград през 1453 г., е отношението на покорителя към подчиненото вече християнско население — с оглед на предстоящите му походи на Запад султанът и тук показва нужната дипломатичност. Той невинаги посяга към ятагана, а умело си служи и с дипломацията, която е дала резултати при завладяването на балканските народи. За чест на българските църковни и културни дейци трябва да се каже, че те, като се възползуват умело от това отношение на политическата власт, за кратко време проявяват завидна книжовна дейност, оставила трайна следа в нашата литература. В тази своя дейност, както казах, те грижовно използуват и стигналото до тях книжовно наследство на миналото.

Един измежду продуктивните български книжовници от втората половина на XV в. е Мардарий Рилски. За този наш книжовник няма никакви биографски вести с изключение на общото маркиране рамките на неговия живот — втората половина на XV и началото на XVI в. Къде и при кого е учил книжовно дело, кой е запалил толкова дълбоко в душата му пламъка на знанието, любовта към родното слово и писмо, дали само в Рилския манастир е работил, днес не знаем нищо конкретно по тези въпроси. Досега за него знаем само, че е работил в Рилския манастир и че е написал следните три ръкописа:

1. Миней за месец септември (№ 133 — Народна библиотека „Кирил и Методий").

2. Рилски панегирик от 1483 г. (№ 4/5 от сбирката на Рилския манастир).

3. Шестоднев, преписан през 1480 г. (самият ръкопис е все още неиздирен, за него знаем само по голямата приписка, оставена от книжовника).

Дори и само тези три ръкописа да бяха дело на Мардарий Рилски, той заслужава да заеме място в историята на нашата стара литература, а не само името му да се споменава покрай други книжовници на XV в., главно във връзка с Владислав Граматик. Единствено по-голямо проучване за писателя направи В. Сл. Киселков, който публикува през 1939 г. своето изследване „Рилският книжовник Мардарий"[1].

А между това се оказва, че Мардарий Рилски е обогатил нашата книжнина и с няколко други ръкописа, до които аз се добрах в продължение на многогодишните си археографски занимания със стари славянски ръкописи. Казах няколко ръкописа, но тук ще говоря само за четири, които в момента твърдо считам, че са негово дело. Спрямо другите все още се въздържам, нужни са още съпоставки на почерци и палеографски особености. Идентификацията в повечето случаи се прави въз основа на познатия почерк на Мардарий, почерк типичен, който прави впечатление и се запомва.

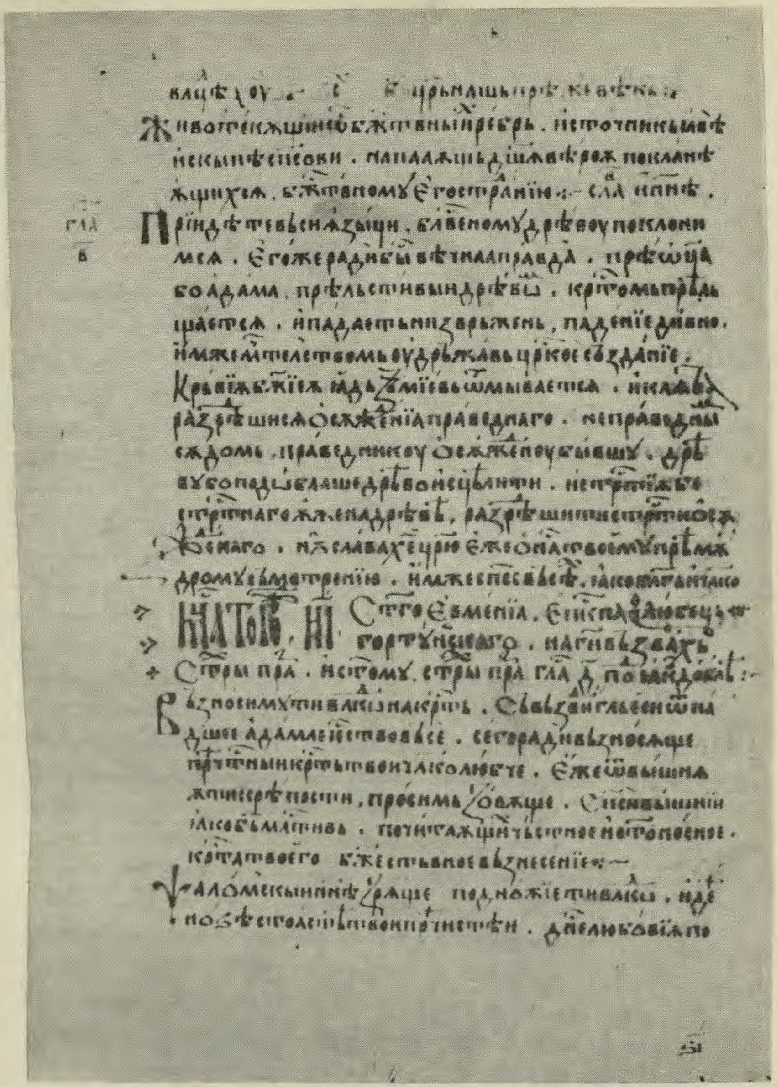
Именно въз основа на такива широки палеографски съпоставки като непознати досега на науката ръкописи на Мардарий Рилски ще посоча следните:

I. Сборник от 1509 г. Ръкописът сега има 561 листа, голям формат, едро, хубаво писмо, без начало и без край. Намерен от Гилфердинг през 1857 г., „в монастыре Пива в Герцеговине", както е казано в бележка на предната корица. На предната и задната корица има по една бележка (не от политически характер) из живота на сърбите. Подвързия дебела, кожа орнаментирана. Сега се съхранява в Ленинград — Държавна публична библиотека „Салтиков-Шчедрин", сбирка Гилфердинг, № 56.

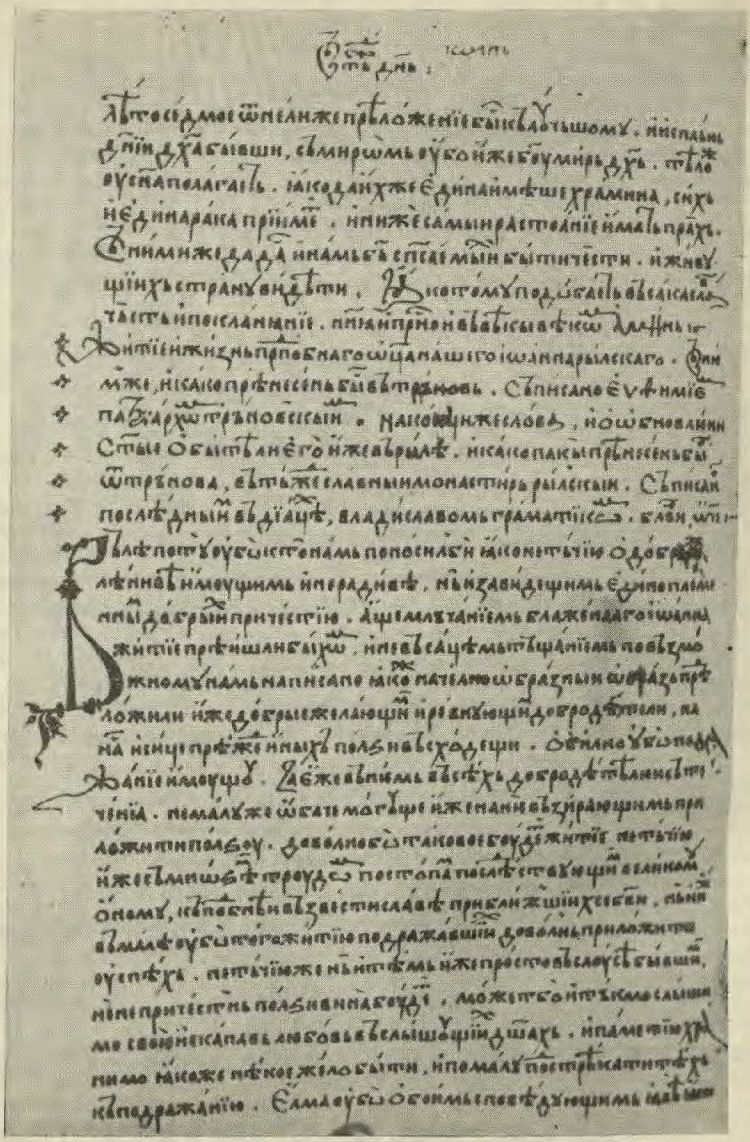
Оформлението на книгата напомня на Мардариевите ръкописи — почерк, хартия, мастило, широки полета по страниците долу и встрани, по 30 реда на страница. Колите са по осем листа. Под всяко слово има означение колко листа заема.

Както узнаваме от приписката на лист 417 об., книгата е писана от двама български книжовници: „Пнсѧ до зде грѣшны Мардрїе ѡ мцѣ

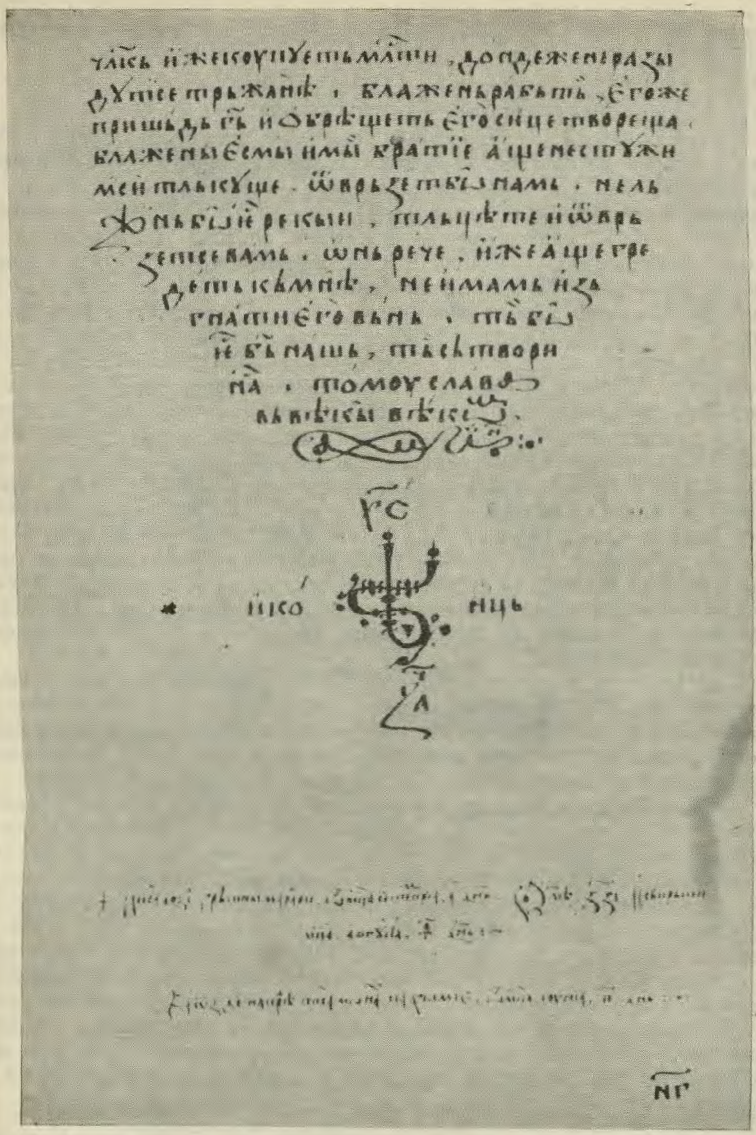
[1] Училищен преглед, 1939, кн. IX, с. 1009—1026.

Ръкопис № 133 — Народна библиотека „Кирил и Методий"

Панегирик от 1483 г.

Ръкопис № 56 от сбирката на Гилфердинг

се тє вріа, .а. днь въ лѣ ѧзі [7017—5508=1509] н съвръшн мца авг8ста .ф. днь.

А ѡ зде напрѣ пнса монѣ Пахѡміє ѡ мца іоуніа .н. днь."

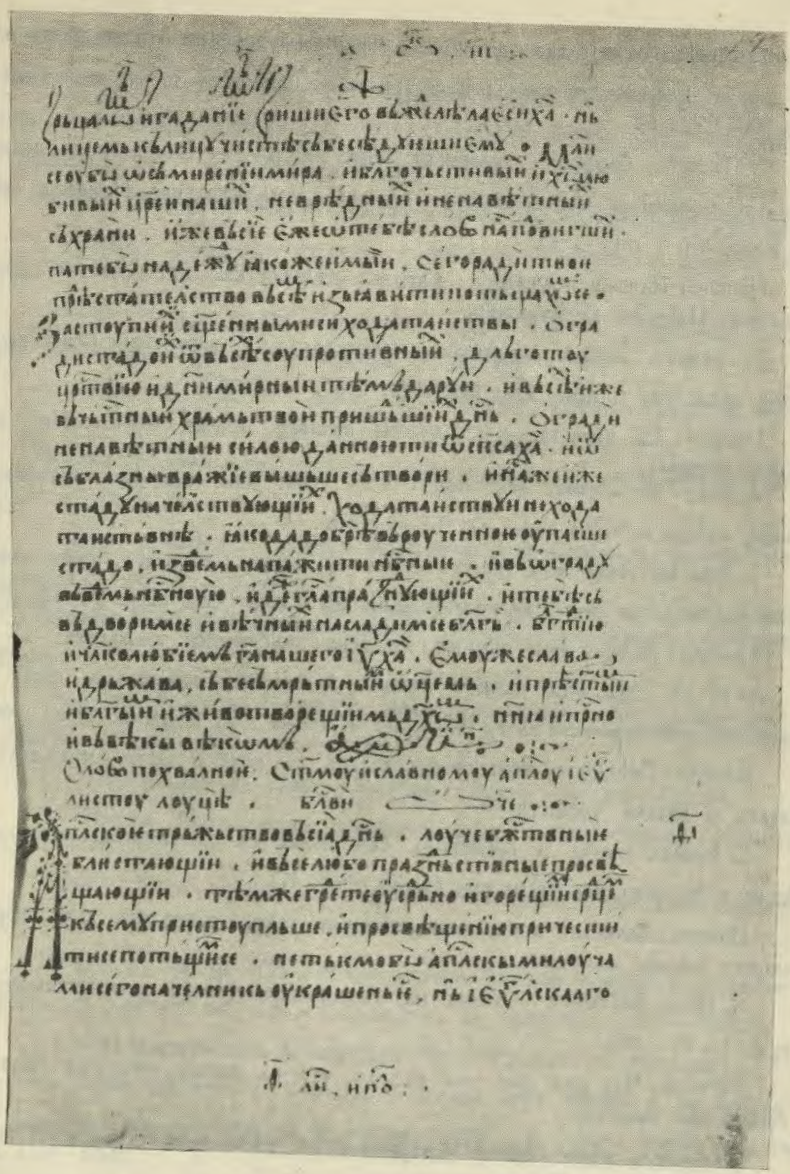
Такава практика — съвместно писане на книги,— зачестява от XV в. насам и трябва да се свърже тясно с назрелите нужди от повече книги в живота. И така от приписката узнаваме, че Мардарий е преписал съчиненията, поместени на листове 1—417 об., а Пахомий пише останалото, листове 418—561, включително и загубените листове. Погледнато откъм обем на извършеното, Мардарий е преписал два пъти повече от Пахомий. Какви са причините за общата им работа, не е ясно, но трябва да допуснем, че Пахомий е бил негов ученик, комуто Мардарий е поверил да препише остатък от книгата. Това предположение намира подкрепа в почерка на двамата книжовници — прилика много голяма, говореща за обща школа. Понеже Мардарий е известен като книжовник от по-ранно време, естествено е да приемем, че Пахомий е негов добре школуван ученик, усвоил дори графиката на своя учител, неговото оформление на ръкописите. Няма вести за книжовник Пахомий в Рилския манастир преди и след Мардарий. Разбира се, книжовник Пахомий, ученик Мардариев, може да работи и на друго място, но вестите за южнославянски книжовници с такова име са редки. Доста продуктивен книжовник, Пахомий, работил в Слепчанския манастир вероятно, се появява през средата на XVI в., но той се различава по почерк от Мардариевия ученик.[1] Ще посоча, че през 1503 г. игумен на Рилския манастир става йеромонах Калиник, когато монах Спиридон преписал един апостол и едно евангелие-апракос.[2]

Съдържанието на съвместно изработения ръкопис е много богато. Поместени са 74 съчинения — жития и похвални слова от прочути църковни писатели. Не са пропуснати и творби на български автори, като Климент Охридски, Патриарх Евтимий, Григорий Цамблак. В това отношение сборникът изцяло напомня на Рилския панегирик на Мардарий от 1483 г. — значителна част от съчиненията се намират и в двата панегирика. Ръкописът е познат на науката още от 1869 г., когато в „Отчет императорской Публичной библиотеки за 1868 года" е поместено описание на ръкописната сбирка на Гилфердинг (с. 10—159). Тук е дадено подробно постатийно описание на този ръкопис (с. 123—134), но досега не беше свързвано с дейността на големия рилски книжовник. През 1966 г. аз имах възможност да поработя със самия ръкопис, който още при пръв поглед създаде асоциация с познатите на мене по-рано Мардариеви ръкописи. Получените отпосле снимки потвърдиха тези впечатления. Понеже научното описание на сборника е поместено в старо руско издание, голяма библиографска рядкост, считам за целесъобразно да предам изцяло неговото съдържание по мои лични бележки и по описанието му в „Отчета".

---

[1] Вж. ръкописи № 443 и 914 на Народната библиотека „Кирил и Методий"; срв. още Л. Стојановић. Стари српски записи и натписи. Кн. I. Београд, 1902. с. 164, 191.

[2] Е. Спространов. Опис на ръкописите в Рилския манастир. С., 1902. с. 16; А. И. Яцимирский. Славянские и русские рукописи румынских библиотек. — В: Сборник ОРЯС. Т. LXXIX. СПБ, 1905. с. 265.

Ръкопис № 56 от сбирката на Гилфердинг

1. Началото на слово .а. не е запазено — запазен е само краят му „... кал'нь въврьже въ соуды и сварь, непрѧ̀не постна се есн, обыѧдаѥ се прн Нлін“ (л. 1).

2. Повѣсть ѿкрьвенїа прѧ̀обнаго ѡц҃а нашего архїепкпа поустынножителѧ и парамонара въсеславнаго и чьтнаго х҃рама архаг҃ла Мнханла, нже въ Хѡнѣ (л. 1 об. — 7).

Начало: Начелѡ нсцѣленїа дарѡвь даннын бмь бг҃одѣтїю и дрьзновенїемь Мнхаіла архїстратнга.

3. Повѣсть Іакѡва архїепкпа ієрамскааго на рѡжьство прѣславные вл҃це наше бц҃е и прно дв҃ы Маріе (л. 7 об. — 12 об.).

Начало: Въ повѣстѣ двнадесеты плѣмень Інлевѣ пнше... Не е запазено изцяло.

4. Част от слово, започващо така: ран ннѣ8 бразду, нсточникь юннц8, каплю и по̀бна снмь (л. 13—17 об.).

5. Нже въ стын ѡц҃а нашего Анреа архїепкпа крытскаго ієраманнна, слово на рѡжьство прѣславные вл҃це наше бц҃е и прно дв҃ы Маріе (л. 18—23).

Начало: Начелѡ оубо нашнмь празднкѡ настоѧщее трьжьство.

6. Н въ сты ѡц҃а нашего Іѡанна Дамаскына прѣзвнтера слово на рѡжьство прѣнепорѡчнне вл҃це наше бц҃е и прсно дв҃ы Маріе (л. 23 об.—30).

Начало: Прінднѣте, въсн єзыцн, въсакь рѡ̀ чл҃чь и єзыкь, и възрасть въсакь и въсако дѡнйство.

7. Іѡанна мнніа и презвнтера Євіе слѡво на бг҃овѣщенїе Іѡакїма і Анны и на рожьство стыѧ бц҃е (л. 30 об. — 41).

Начало: Велнкын апль, нже бжтенын танль сказатель, ѩже спсенїа нашего нскѵпѳе, наоучаеть.

8. Йоан Златоуст — Слово на въздвнженїе чтнаго и жнвотворещаго кр҃та (л. 41—45).

Начало: Что рекѳ нлн что възглю, что ва нарекѳ, ѡвце нлн пастыре, гребце нлн крьмчіе.

9. Васнлїа епкпа Снкнлїе Исаврінскые на възвнженїе чтнаа[го] и жнвотворещаго кр҃та (л. 45—49).

Начало: Въсако ѳбѡ, нже ѿ горшааго на лоучьшее прѣложенїе, велнкѳ рад҃ѡ и велїе родѳ чл҃чьскомѳ съдѣваеть.

10. Алеѯанра мныха слwво повѣстно w обрѣтенін чтнаго н жнвотворещаго крта, къ нѣкоторымь прпбны wцемь повелѣннѧ бывшѧ ѿ ны, въ нюмже w бгословін нстнно н бжтвнѣ съмотренін, непрѣльстное нсповѣданіе н похвала w чтнѣ н жнвотворещо кртѣ (л. 49—70 об.).

Начало: Повелѣніе вашего wчьскаго прпобствіа пріемь, сѣлw нзоумнх се.

11. Жнтіе н мнін стго Евстафіа н женн его ѳеопнстн и чедw ею Агапіа н ѳеwпнста (л. 70 об. — 80).

Начало: Въ днн цртва Траіанова, ндолослоуженію дръжнмоу, поставлень бы ѿ цра стратнлать, нменемь Плакыда.

12. Йоан Златоуст — Слwво на зачатіе Іwанна прче н кртна (л. 80 об. — 86).

Начало: Възлюблюнін, рінде прочее блгын днь празнника н въсенарwное радованіе.

13. Йоан Златоуст — Слово похвалное стмѧ аплоу н еуліста Іwаннѧ Бгословѧ (л. 86 об. — 90 об.).

Начало: Нже подвнгw вънѣшнінмь зрнтелѥ, егда нѣкоего доблестьвна стралца.

14. Йоан Златоуст — второ „Слово похвалноѥ стмѧ Іwаннѧ апла н еуліста н бгословѧ (л. 90 об. — 96).

Начало: Іwаннь въ Ефесѣ асінстѣмь, Іwаннь асінскаа похвала.

15. Нникіта Пефлагонина похвалноѥ стмоу аплоу Якwвоу Алфеwвоу (л. 96—100).

Начало: Вчера н прѣже блженнѣншін въ аплѣ ѳwма свон странін н разлоученіа прѣложнвь паме.

16. Се .л. мѧніе стго Грігорія епкопа Великые Арменіе н Рнѳнміе н Гананы и дрвгын .лѕ. двь, пострашінхь въ Арменѣ (л. 101—128).

Начало: Царствоующѧ Діоклнтіанѧ Рнмо, Тнрідатѧ же въ Арменѣ.

17. Йоан Златоуст — Бѣсѣда w стѣмь апле ѳwмѣ н на аріаны н о нже въ ѳракін мѧченw н оувіенѧ бывшѧ, н томѧ соущѧ аріаннѧ (л. 128—130).

Начало: Законw оубw цркновнымь покараемь, касаю се, якоже ѥ мощно.

18. ѿ .дї. Житіе и жизнь прпбныѣ мтре наше Параскевіи, въ нюмже и како прѣнесена бы въ прѣславнїи гра Трънов и ѿтоу въ славнїи гра Бдинь, и пакы въ прѣславнѣишоую землю Срьвскоую, съпсано кѵ Єѵѳіміемь патріархѡ трьновскыимь (л. 130—142).

Начало: Аще оубѡ любовныи обыче законь, еже любьзны паметн помнятн.

19. Слово похвалноѥ стмоу и славномоу аплоу і єѵлистоу Лоуцъ (л. 142—152 об.).

Начало: Апльскоѥ трьжьство въсіа днь, лоуче бжтвныѣ блистающіи.

20. ѿ .ѳї. Житіе и жизнь прпбнаго wца нашего Іѡана Рыл'скаго, съпнсано кѵ Єѵѳіміемь патріархѡмь трьновскыимь (л. 153—164).

Начало: Въ лѣпотоу ѳѣѡ кто намь поносна' бы, ако не тьчію о добры.

21. Мца wтомврія .ѳї. Моученіе стго Оуара и нже съ нимь (л. 164—172).

Начало: Маѳміанѣ моучителю злочьстивое по въсен ѿноу въселенныѣн нзложьшѣ заповѣданіе.

22. ѿ .к. Мученіе стго и славнаго вікомнка Артеміа (л. 172—200).

Начало: Ѥже великааго и славнаагo мнника Артеміа повѣствовати хоте моуже доблѣстіа и страніа.

23. ѿ .ка. Житіе прпбнаго wца нашего Нларіона (л. 200—230 об.).

Начало: Блженнаго и дроуга бжіа Нларіона житіе начннаю съпсатн, мтвамн его моле се гвн.

24. Въ тьже днь ѡ .ка. Житіе и жизнь прпбнаго wца нашего Нларіѡна єпкпа моглснскаго, въ нюмже и како прѣнесень бы въ прѣславныи нашь гра Трьновь, съпнсано кѵ Єѵѳніміемь патріархѡмь трьнов'скынмь (л. 230 об. — 247 об.).

Начало: Слака оубѡ настоещіа жизнь, нь бесъмрьтіе въсакоѥ сладостн слачанше.

25. ѿ .кѳ. Мученіе стын .з. ѿрѡкь ефескыихъ Маѳнмніана, Намвлиха, Мартина, Діѡнисіа, Іѡанна, Єдаквстодіана и Анѳѡнина (л. 247 об.—257).

Начало: Єгда въцарн се Декіе црь и прінде въ Єфесь ѿ Картагенскаго града.

26. Ѡ .кѕ. Мѣченіе стго и славнаго хва мнка Димитріа (л. 257 об.—261 об.).

Начало: Маѳнміань, нже и Єркѳліе, покорнвь готѳы и савроматы рнмлѧнѡ, сѣшь въ Солѳньскын гра пребывааше.

27. Мца ноєврія .н. Словѡ на съвѡрь бесплътныихъ (л. 261 об.—272 об.).

Начало: И се краиніее блгости познаніе и се показаніе ѧвленно ѡ мнѣ мнѡгые блгтн.

28. Йоан Златоуст — Бесѣда ѡ серафімѡ (л. 272 об.—278).

Начало: Єдва нѣкогда юже ѡ Озін прѣплаваχѡ пѣчнѳ.

29. Сло похваλное бесплътныимъ Мнχанλ и Гаврінλ, сътворено Кнмєнтѡ єпкпѡ (л. 278—281 об.).

Начало: Наста, празнолюбцн, прѣсвѣтлое трьжьство бесплътныи снлъ, прѣвъсходе въсако слово и разѳ.

30. Блженнаго Ѳеѡфілакта архіепкпа бльгарскаго слово на въведеніе прѣчтые бце, егда прнведена бы въ црковь ѡ свон родителєн, трнлѣтна сущн (л. 281 об. — 287).

Начало: И паметь оубѡ праведнаго, съ похвалою бываемаа мнѡжнцею, ѡбличн похваляющаго.

31. Нже въ стын ѡца нашего Тарасіа архіепкпа Кѡстантнна гра слово на въвеніе прѣчтые бце, егда прнвена бы въ црковь ѡ свон родителєн трілѣтна (л. 287—295).

Начало: Свѣтло и свѣтоносно настоещее тръжьство и любопразньствънын желаніе къ пѣнію възвнжѳще.

32. Нже въ стын ѡца нашего Гєрмана архіепкпа Кѡстантнна гра слово ѡ въвенін стаа стм (л. 295—302).

Начало: Веселіа оубѡ въсебжтвное трьжьство въсегда твореще, лнкосъставнпкы насыщаеть дховно.

33. Тогоже въ стын оца нашего Гєрмана архіепкпа Кѡстантнна гра слово на въведеніе прѣстые вачце наше бце и прно двы Маріе, егда въведена бы въ црковь трє лѣтѡ сущн своннма родителема (л. 302—305).

Начало: Се пакы дроугое трьжьство и свѣтло празньство гнѣ мтре.

34. Геѡргіа епкпа нникомндінскаго слово стѣн бцн, егда прнведена бы въ црковь ѡ свонхъ родителєн (л. 305 об. — 312).

Начало: Добра намъ хотещінмъ бытн съмотреніомъ начела, настоещее трьѣьство показѣеть.

35. Ноєврія .кн. Жнтіе н жнзнь прпбнаго wца нашего Стефана новаго н нсповѣдннка, еже по сты н чьтны нкwна пострѣвшаго (л. 312 об.—353 об.).

Начало: Бжтвна нѣкаа вѣщь добродѣтель н мнwгын донна похваламъ.

36. Нже въ сты wца нашего Іwанна мннха прѣзвнтера н Дамаскына сло на прѣславное рожьство га ба н спса нашего Іѵ Ха (л. 353 об. — 361 об.).

Начало: Вънегда вѣстна прінде, тѣлесныи съставн къ wбновленіѣ пакы въстнчю.

37. Космы Вестнтора w прѣнесенін мwщен, нже въ стын wца нашего Іwанна Златоустаго (л. 361 об. — 368 об.).

Начало: Слыша се въсакое вамь, w холюбнвое трьѣьство н столюбное събраніе, велнчьствіе бжіе.

38. Мца ма .ф. Мніе стын мннкь .м., нже въ Севастін моученінхъ (л. 368 об. — 373 об.).

Начало: Въ врѣмена Лнкінія цра бѣ гоненіе веліе на хртіанн.

39. Йоан Златоуст — Слово на блговѣщеніе прѣстые бце (л. 373 об. — 377).

Начало: Црксын танны праздньство праздноимь днь, въ нѣже въса тварь събранная веселнт се.

40. Нже въ стын wца нашего Іwанна Дамаскына сло на блговѣщеніе прѣчтые вачще наше бце (л. 377—385 об.).

Начало: Нніашнемѣ чьтномѣ н црковѣ събранію свѣтломѣ н прѣчюдномѣ въспомнианію страны колѣна.

41. Йоан Златоуст — Похвал'ное стмѣ Іwаннѣ бгословѣ еѵлнстѣ (л. 385 об. — 388 об.).

Начало: Пакы намь w нбсь прінде еднны н велнкы бгословь Іwаннь.

42. Прокла архіепкпа Кwстантнна гра похвалное стмѣ Іwаннѣ еѵлнстѣ н бгословѣ (л. 388 об. — 390 об.).

Начало: Дроузін оубw блговѣстнніцн, нже по плътн родословіе га н ба нашего сказаше.

43. Нже въ стѣхъ оца нашего Кирїла архіепкпа Алеѳандрїнскаго о стѣ Іwаннѣ еѵлистѣ и бцн (л. 390 об. — 391 об.).

Начало: Стѣхъ оубw чьстн и славы м'нее е въсако слово, быше бw свѣтила въ мирѣ.

44. Прпбнаго wца нашего исповѣдника ѳеwра игмена стѳдїнскаго похвалное на обретеніе цнѣнные главы чтнаго и славнаго прка прче и кртлѧ Іwанна (л. 391 об. — 395).

Начало: Третіе възвѣщеніе прчевн паметн настоещи дне носещи.

45. Нже въ стыхъ wца нашего Кирїла архіепкпа Алеѳандрїнскаго о стѣн бцн и w стыхъ оцехъ, нже въ Ефесѣ на събwрѣ на Несторіа нечьстивѣншаго и безбожнаго (л. 395—399 об.).

Начало: Свѣтло наше слово и блгтн испльнѣно, поне стын wць свѣтль оустрон се съборь.

46. Нже въ стыи wца нашего Ефрема Сирїна слово w покаанїи (л. 399 об. — 404).

Начало: Съшедын гь w нѣдрь wчн и бывь на поуть спсенїа.

47. Тогоже Ефрема ѩко нже въновѣ къ вѣрѣ пришьшен, аще не вънимаютъ себѣ, оудобь пакы на єзычьскаа възвратет се дѣла (л. 404—406 об.).

Начало: Ѩко не побѣдеть глѳмнти се ѩкоже и правнла стыи wць повелѣваю.

48. Тогоже стго Ефрема w соудѣ слово (л. 406 об. — 408).

Начало: Прїндѣте, вѣсн братіе, послѣшанте мене малаго Ефрема, соудїѳ свою мысль.

49. Тогоже блженнаго Ефрема w покаанїи, и w любвн, и w крщенїи, и исповѣданїи и крт8 похвала и w боуцїи соудѣ (л. 408—417 об.).

Начало: Ничтоже прѣпочьтемь, възлюбленнаа братіе, паче любвѣ нелицемѣрные.

Дотук пише Мардарий и започва Пахомий.

50. Мца ію .н. Мѵченіе стго ѳеwра Стратнлата (л. 418—423).

Начало: Ѩкоже слнце сіеть, снце же w мнихw словw слышещи. — Тук има хубава рисунка.

51. Нже въ стыи wца нашего Антнпатра епкпа Остронскаго словw на стое рожьство чтнаго и славнаго прка прче и кртлѧ Іwанна и w Захарїи, и о цѣлованїи прѣславные влце наше бце (л. 423—427 об.).

Начало: Въ рожєнїи женамн нникомоу болшемѕ бнтн спное ѡвєща словѡ, како ѕбѡ слова вєньць прннесѕ.

52. Лєтїа презвитера Кѡстантїна града бесѣда, рєна на рождство стго їѡ пртче и крстїа (л. 427 об. — 431 об.).

Начало: Мнѡзы оубѡ, нже мнѡжнцею възлюблєннїи, различнаа оучнтел'ства намь протег'ше.

53. Прпобнаго ѡца нашего нсповѣдника ѳеѡра нгѵмена стѵдінскаго похвалное на рождство чтнаго їѡанна прче и крстїа Хва (л. 432—436 об.).

Начало: Славїю нѣкоемѕ велѣглнѕ побѣ се наше словѡ, благогласно поющомѕ въ пролѣтнїее врѣ.

54. Їю .кѥ. Мнїе стїе прпобномнніце Февроніе (л. 436 об. — 449 об.).

Начало: Бы въ днѣ Діѡкантїана цра Антнмѕ нпархѕ въ недвзѣ сълежещѕ.

55. Мца іюнїа. кѳ. Мнїе стхъ и славны апль Петра и Павла (л. 449 об. — 460).

Начало: И въ художьство не тьчїю нзначела пріемлемь и тѣ єдннѣ красим се трудн.

56. Нсихїа презвитера іерамьскаго въ празникь стхъ апль Петра и Павла (л. 460—463).

Начало: Добрѡ оубѡ цвѣтїе пролѣтны бнлїе, къ себѣ прнносещн, ѡбьоухватн.

57. Мца іѵлїа .н. Мнїе стго и славнагѡ великомнка Прокопїа (л. 463—478).

Начало: Въ врѣна ѡна цртвоваше Діѡкантїань мтель и неистовствомь їдѡлскы.

58. Йоан Златоуст — Сло похвал'ное ѡ стѣмь прорцѣ Нлін (л. 478—481 об.).

Начало: Прьвѣе оубѡ іоудейскы съборь прорчьскымн красоваше красотамн.

59. Мѵченіе стго и славнаго великомнка Панделеймона (л. 481 об. — 490 об.).

Начало: Цртвоующѕ нечьстнвѣншомѕ и законопрѣстѵпномѕ Мадмїанѕ мнѡзн еже жнтн прѣзыраахѕ.

60. Мца іоулїа .кѳ. Мнїе стго Мнханла, бывшаго вѣнника стго ѳеѡра Єдесскаго (л. 490 об. — 496 об.).

Начало: Въ то ѕбо врѣме, егда бжтвныи ѳеѡръ въ лаврѣ стго Савы постное пребываaше житіе.

61. Мца августа .в. Прѣнесеніе моще стго и славнаго прѣвомніка Стефана (л. 496 об. — 500).

Начало: Бы по еже вънести мощи стго прѣвомніка Стефана въ Ієрлмѣ въ стыи Сіѡнь.

62. Йоан Златоуст — Похвал'ное стмѹ прѣвомнкѹ Стефанѹ (л. 500—501 об.).

Начало: Вьси оубо мнічьстіи подвизи прославленіи и чюдмо ѥ въ соудѹ праведныи странніе.

63. Йоан Златоуст — Тлькованіе еже ѡ Мат҃ѳа еуліа на стое прѣѡбраженіе га и ба и спса нашего іу ха (л. 501 об. — 505).

Начало: Амінь, глю вамь, соу нѣцін ѹзде стоещін, нже не вькѹсеть съмрьти.

64. Йоан Златоуст — Слово на стое Хво прѣѡбраженіе (л. 505—508).

Начало: Слыша нна, възлюбленне, влкоу ха, глюща: Амінь, глю вамь, ако соу нѣцін ѹзде стоещінхь, нже не нмѹ вькоусити съмрьти.

65. Йоан Златоуст — Слово на прѣѡбраженіе га и ба и спса нашего іу ха (л. 508—510 об.).

Начало: Прндѣте, дроузи, и дни еуліскын нелѣностнѣ прикоснѣм се скровніцѡ.

66. Нже въ стхь ѡца нашего Кіріла архіепкпа Алеѯандрінскаго слово на стое прѣѡбраженіе га и ба и спса нашего іу ха (л. 510 об. — 514).

Начало: Нже оубѡ добрѣ вѣдещен братн се, наріѡдныи оуслажающе се зрѣніемь и почьстен надежамн.

67. Нже въ стхь ѡца нашего Ефрема слово на прѣѡбраженіе га и ба и спса нашего іу ха (л. 514—518 об.).

Начало: Ѡ нивы жетва и радованіа, ѡ винограда пло сынѣдныи, ѡ писанія повченіе животворное.

68. Анастасіа мніха смѣренаго стые горы Сінанскые слово на стое прѣображеніе га ба и спса нашего іу ха, реннное на тонжде стѣн горѣ Ѳаворстѣи въ праздникъ (л. 518 об. — 525 об.).

Начало: Ако страшно мѣсто се оудивлиа и азь съ патріархѡ іаковѡ.

69. Прѣпобнаго wца нашего Iw Дамаскіна інока и презвитера слово на оуспеніе прѣстые бце (л. 525 об. — 534).

Начало: Паметь праведныи съ похвалами бывати, ре премоудріи Соломонь.

70. Иже въ стхъ wца нашего Андреа архіепкпа критскаго Іерусалимлянина на прѣславное вспеніе прѣславные влце наше бце и присно двы Маріе (л. 534—541).

Начало: Таинство настоещее трьжество вин8 имоущін бгородичное оуспеніе.

71. Тогоже стго Андреа Критскаго Іерусалимлянина на прѣславное оуспеніе прѣстые бце (л. 541—550).

Начало: Елици чьстныи съ бце постигосте храмь, гредѣте, молю се, съпомозѣте дн8 о словесе троужающомь се.

72. Тогоже прпобнаго wца нашего Андреа Критскаго на вьсечьстное оуспеніе прѣстые бце (л. 550—557).

Начало: Призываеть паки на честое слова къ трьжьств8 и достоить оубо вьсако на къ прочінмь приложити оставшаа.

73. Иже въ стхъ wца нашего Германа патріарха Константина града на оуспеніе прѣстые бце (л. 557—560).

Начало: Дльжныи вьсегда своего бгтела хвалить.

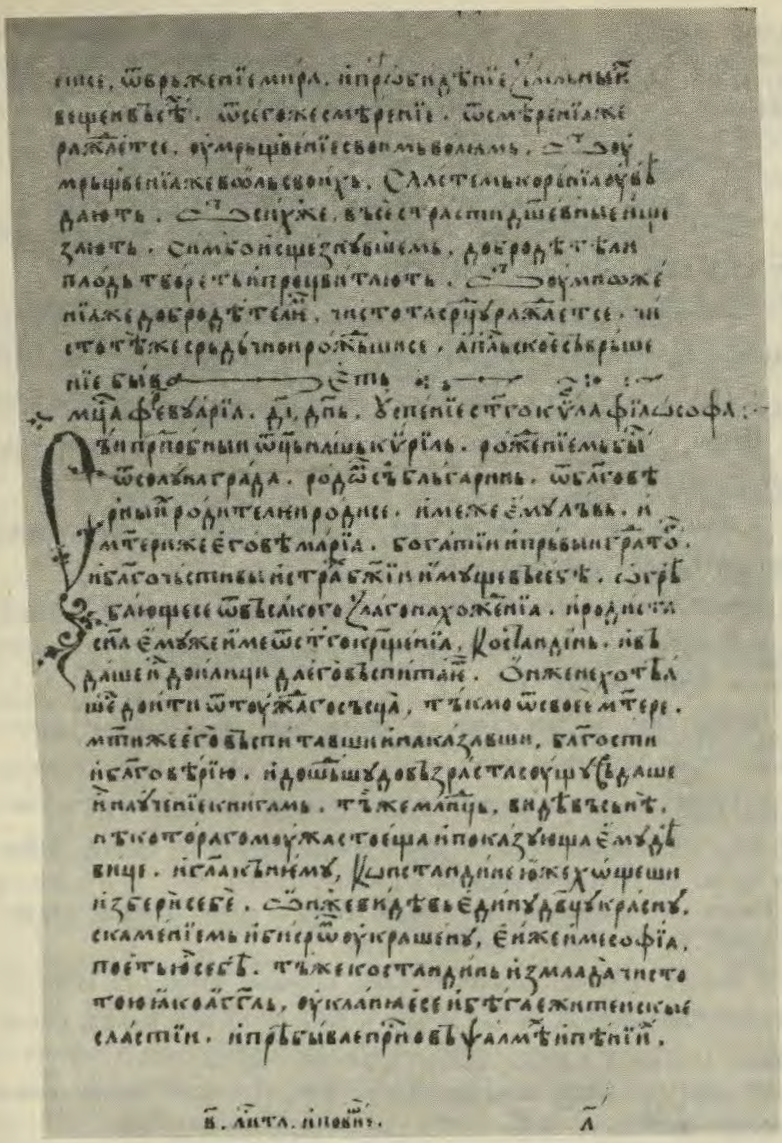
74. Тогоже стѣншаго Германа архіепкпа Кwнстантіна града на прѣславное оуспеніе прѣстые бце (л. 560 об. — 561).

Начало: Да престан8ть оубw еретикw невѣжьствнаа и свѣрѣпаа словеса.

Следващите листове на ръкописа не са запазени.

II. Ръкописен сборник, голям формат (19,5 × 29,5 см), по 30 реда на страница, червени заглавия, без начало и без край; сега има 396 листа, а някога е бил доста по-голям, защото в началото му липсват 41 листа, а от края са изгубени неизвестно колко листа — вероятно е имал не по-малко от 450 листа. Съхранява се в Ленинград — Държавната публична библиотека „Салтиков-Шчедрин“, № 58 от сбирката на Гилфердинг, който го е намерил в Призрен. Подробно описание на съдържанието му е дадено в „Отчет императорской Публичной библиотеки за 1868 года“ (СПБ, 1869, с. 138—142).

Тъй като липсват началните и крайните листове на сборника, не е запазена конкретна вест за това, че той е написан от Мардарий, каквато вероятно е имало. Съпоставката на почерка на този ръкопис с положи-

Ръкопис № 58 от сбирката на Гилфердинг

телно известните ръкописи на Мардарий категорично показва, че той също е дело на трудолюбивия български книжовник Мардарий Рилски. За такава идентичност съмнение не може да има. В сегашния вид на сборника са поместени следните съчинения, някои от които срещаме и в другите Мардариеви ръкописи:

1. Скитски патерик (л. 1—131).

2. Ѡ жнтіа стго Анрса, нже Ха ради вроднваго (л. 132—137).

Начало: Прѣбывающѵ же н кеще блаженомѵ Андрев въ домоу своего гна н въ еднн8 ѡ нощін, спещѵ емѵ, зрнть въ сынѣ себе.

3. Ѡ патерика главизны дшепользны, нмеже е начело се. О мнисѣ, бывшінмь въ гѡрѣ Сінанстѣн, потом' же шьдь н бы еврешнь (л. 157 об.—219).

4. Мца февваріа .дї. днь вспеніе стго Кнла філѡсофа (л. 220—222).

Начало: Сън прпобнын ѡць нашь Кнріль роженіемь бы ѡ Солѵна града, родѡ съ бльгарнь.

5. Февара .кд. Повѣсть како ѡбрѣтена бы глава стго прка прче н кртнтела Іѡанна (л. 222 об.—223).

Начало: Нѡка два ѡ въстока оустрьмнвше се чтнаго крта мѣстѵ.

6. В тьже днь о ѡбрѣтенн чтные главы стго н славнаго прка прче н кртла Іѡанна (л. 224—227).

Начало: Авн се трѣбогатын н въселюн'скын апль н прнын дроугь Хвь въ срѣнен нелн стын пѡсть.

7. Гѣѡргіа мниха н хартофілака сѧѡво въ еже стоѧхѵ прн кртѣ Ісовѣ мтн его н сестра мтре его н въ бготѣлесное погребеніе га нашего Іѵ Ха реннѡ же бы въ стын н велнкын пе (л. 228—241).

Начало: Къ высѡчанішон горѣ наше въстекае сѧѡво, ѩснѣнше трѹбы възглашае, къ себѣ въсоу съзываеть тварь.

8. Нже въ стын ѡца нашего Епіфанія архіепкпа кипрьскаго сѧѡво на бготѣлесное погребеніе га н ба н спса нашего Іѵ Ха н о Іѡсіфѣ, нже ѡ Арімаѳее, въ стѵю н велнквю соуботѵ (л. 241 об.—250).

Начало: Что се безмльвіе мнѡго на земли, что се без'мльвіе мнѡго н мльчаніе мнѡго.

9. Нже въ сты ѡца нашего Антіпатра епкпа востронскаго сѧѡво на рожьство стго прка прче н кртла Іѡанна, н о Заχарін, н ѡ цѣлованнн стые н славные владнчице наше бце (л. 251—254).

Начало: Въ рожєнны женами никомъ же болшоу быти спсное w҃вѣща слwво.

10. Летіа презвітера Константіна града бесѣда, рєчєна на рождьство стго Іwанна прtче и крьстителя (л. 255—259).

Начало: Мнwзи оубо вже мнwжицею, възлюблєнн, различнаа оучитєл'ства намь протег'ше дховнін казателє.

11. Житіе и жизнь прпобные матере наше Євпрадіе (л. 260—278).

Начало: Бы нєкыи моужь въ Костандінѣ градѣ сни'глітникь, именемь Андігонь.

12. Мца ноємврія .н. Слово на съборь вспльны (л. 279—282).

Начало: И се краннее блгостн познаніе, и се показаніе явлєно w мнѣ новіе блгтн.

13. Въ тъже днь, иже въ стын wца нашего Іwанна архіепкпа Константина гра Злаустаго беседа о серафімwхь (л. 283 об.—295).

Начало: Єдва нєкогда юже о Wзін прєплаваxw пѣчнн8, едва же прєплаваxw не ради мятные дльготн.

14. Похвалное вспльтнымь Мнханл8 и Гаврінл8, сътворено Клименtw епкпомь (л. 296—298).

Начало: Наста, празнолюбцн, прєсвѣтлое трьжьство вспльтныи снль, прєвъсходе въсако слово и разумь.

15. Мца іоуніа .єі. Врѣшемысльныи, похвальные речи, слозы высокопрєложнтелном8, иже въ мницѣхь новомоу Лазар8 кнезоу, и w прєнесенін мwщєи его (л. 299—311).[1]

Начало: Днь, празнолюбцн, дховное wврьзе намь, иже съвыше вка бжьствьном8 слов8 око, еже съмотрнти къ просщенію разума славы бжіе.

16. Мца гєноуарія .sі. Житіе и жизнь и wчестн чюдесь новоявленнаго и прпобнаго wца нашего Ромила поустынножителя, съпнсано Грнгоріемь оученикомь его, ошьлникомь и добропнсцемь, въ покрилін Стые горы Аѳона, въ мѣстѣ, нарицаемѣмь Мелана (л. 311 об. — 332).

---

[1] Издадено от Љ. Стојановић. — В: Споменик. Кн. III. Београд, 1890. с. 81—88.

Начало: Ничтоже сице сладчаніше, нижє добры рачителіе тѣщаніа донно, такоже нже прпбнѣ и бголюбьзнѣ житіе прѣшьшн стхъ страніа и бжрбн пнсанів предаатн.[1]

17. Мца мартіа .кѳ. Мадима рнтора и wловола слово на бговѣщеніе прѣстые бце (л. 333—344).

Начало: Бговѣстнте днь w дне спсеніе бжіе, w стые оубо цѣвницѣ пѣнные Двдвы начнна слово.

18. Нже въ стын wца нашего Іwанна архіепкпа Костантнна града Злаустаго слово на бговѣщеніе прѣстые вачще наше бце и прнсно двы Маріе и на аріаны (л. 345—350).

Начало: Въ пръвоую нелю православнвю сію црковь нбнын лнкь наре, нже несъзданные тронце.

19. Йоан Златоуст — Слово на бговѣщеніе прѣстые вачще наше бце (л. 351—354).

Начало: Пакы радостн бговѣстіа, пакы свободы възвѣщенія, пакы възваніа.

20. Грнгорія архіепкпа неокіесарійскаго слово на бговѣщеніе прѣстые бце (л. 354—356).

Начало: Днь аггл'скаго плька пѣнопѣнія оуташнают се и свѣть Хва прншьства вѣрные просвѣщаѣть.

21. Йоан Златоуст — Слово на бговѣщеніе прѣстые бце (л. 357—359).

Начало: Нже правды въсіа слнце и прьвѣе въсіавшее покры, нзбавнх се тъмы и не трьплю лвче.

22. Нже въ стхъ wца нашего Іwанна Дамаскнна слwво на бговѣщеніе прѣстые владнчнце наше бце (л. 359 об. — 367).

Начало: Нніашномоу чтномоу и цркомоу събранію, свѣтломоу и прѣчюномв въспомнианію странн, колѣна, нзыцн и всако достоіаніе.

23. Мца мартіа .ѳ. Мніе стхъ .м. мнвкь, нже въ Севастін (л. 368—372).

Начало: Въ врѣмена Лнкінја цра бѣ гоненіе веліе на хрістіаны.

24. Житіе прпбные матере наше Маріе Єгнптѣнвны, съпнсано Софрwніемь архіепнскопомь іерлмьскынмь (л. 373—396).

---

[1] Издадено от П. А. Сыркy. Монаха Григория житие преподобного Ромила. — Памятники древней письменности и искусства, кн. CXXXVI, 1900, с. XXXIII, 54.

Начало: Тайнѫ цркоую тантн доброу, дѣла же бжіа проповѣдатн славно — сніце бо ре аггль къ Товнтоу. — Без края.

III. Ръкописен сборник с неопределена дата, понеже е запазен частично — само седем листа, голям формат. Те били взети от Гилфердинг от някакъв голям ръкопис, вероятно намерен в Охрид, както може да се съди по бележката на самия Гилфердинг „1446 год., Охрид", отнасяща се за лист от друг ръкопис (пролог), но към него са сложени и седем листа от въпросния сборник. Листовете се съхраняват в Ленинград — Държавната публична библиотека „Салтиков-Шчедрин", № F. I. 488 (втората част от сбирката на Гилфердинг не е обособена отделно, а е включена в общата сбирка на библиотеката, поради което има шифър, различен от шифъра на първата част). Описание на ръкописа е дадено в „Отчета" на библиотеката за 1873 г., с. 13—17.

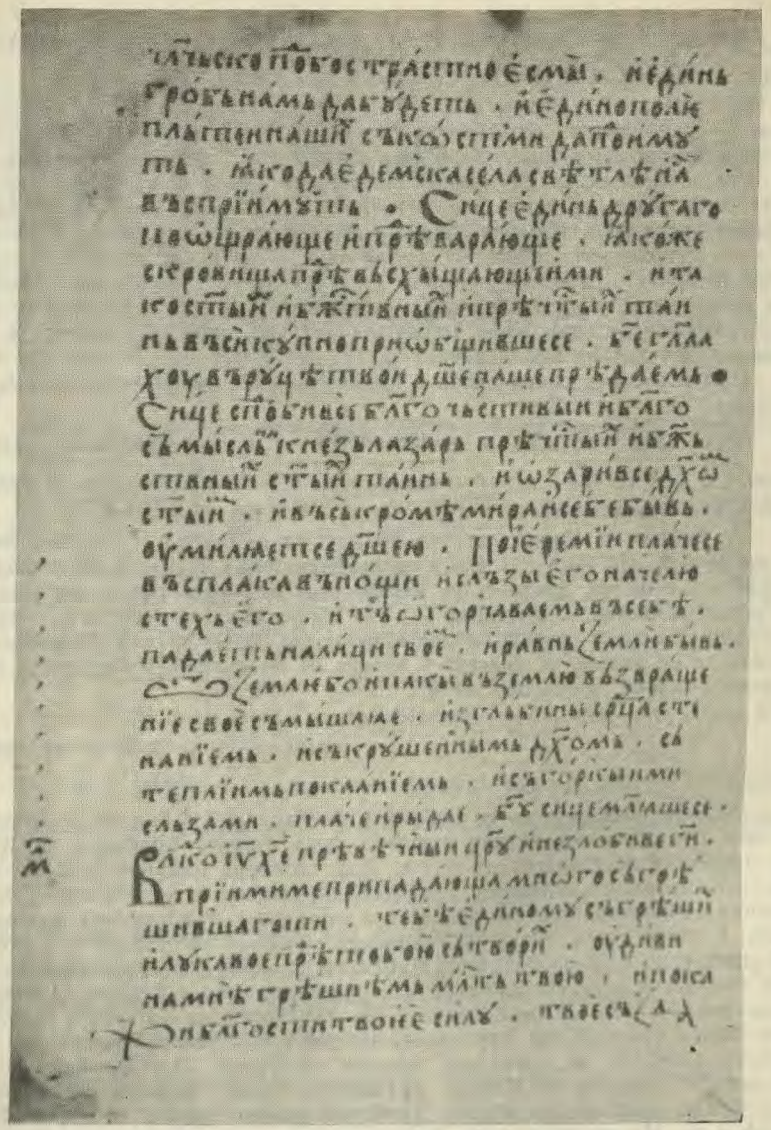
На въпросните седем листа е поместено едно сръбско съчинение — прослава на княз Лазар:

Мца іюніа .кі. днь н ѡ бл҃женнѣмь н прно помнаемѣмь кнезѣ Лазаре н нже съ нн нзвіены православнын ѡ нечьстнвы агарень, н ѡчестн жнтіа егѡ въспоменоутіе н ѡ страданн(н) егѡ н прѣнесенін моущін.

IV. Беседи на Иоан Златоуст. Ръкописът се намира в Рилския манастир, № 4/2 (39). Има 494 листа, голям формат (21 × 14 см). Не е запазен изцяло — липсват листове от началото и от края. Някои листове са останали неписани. В сегашния вид на сборника са поместени 67 беседи на Йоан Златоуст върху библейската книга Битие. Няма приписка, от която да се вижда, че книгата е писана от Мардарий, но почеркът убедително говори за негово дело.

*

И сега познатите вести показват, че Мардарий е бил много продуктивен български книжовник, работил през втората половина на XV в. и началните десетилетия на XVI в. Той подготвя различни ръкописи — миней, шестоднев, сборници с проповеди, жития, похвални слова, полемични съчинения. Особено влечение е имал към ръкописи от последния тип, в които прави подбор на съчинения на най-видни църковни писатели. В нито един от тези сборници Мардарий не пропуща да включи творби на български писатели или творби, свързани изобщо с живота на южните славяни. На него дължим преписи на съчинения на Патриарх Евтимий за Иван Рилски, Петка Търновска, Иларион Мъгленски, разказа на Григорий Цамблак за пренасяне мощите на Петка Търновска, слово на Климент Охридски за Михаил и Гавриил, житие на княз Лазар, житие на Ромил, написано от монаха Григорий, кратко житие на Кирил Философ и др. Не ще правя сега текстологични съпоставки на преписите на тези съчинения, за да се види тяхната връзка с други старославянски преписи и тяхното значение в историята на южнославянските литератури. Този въпрос, както и въпросите, доколко Мардарий само преписва чужди съчинения, дали той самият не е и преводач, дали не внася добавки

Ръкопис № F. I. 488 — ГПБ „Салтиков-Шчедрин" — Ленинград

към преписвани творби, не е ли написал някое съчинение, биха могли да се разгледат по-обстойно в по-цялостен труд за писателя, като се приведат и нови вести за книжовните му занимания.

Засега бих желал да изнеса само следните наблюдения. При съпоставка на ръкопис Гилф. 56 с Рилския панегирик от 1483 г. се вижда, че почти всички слова до лист 353, т. е. до слово 35, се срещат и в Рилския панегирик, като се дават почти в един и същ ред. Малко слова в двата сборника не се повтарят. По-нататък се срещат и други слова, общи за двата сборника. В наслова на житието на Петка Търновска в Гилф. 56 не се дава уточнение, че е притурен и разказът на Григорий Цамблак, макар да се съдържа в самия ръкопис, както е уточнено в Рилския панегирик от 1483 г. В този панегирик в наслова на житието на Иван Рилски се казва, че е поместен и разказът на Владислав Граматик. Такава подробност в Гилф. 56 няма, защото в преписа не е включен самият Владиславов разказ. По този повод основателно възниква въпросът, защо Мардарий две десетилетия по-късно, когато преписва житието на Иван Рилски от Евтимий, пропуща неговото естествено продължение — разказа на Владислав Граматик. Може би не е писал втория сборник в Рилския манастир, та не е имал под ръка своя предишен ръкопис, нито пък панегирика на Владислав Граматик от 1479 г.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ. ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА ЛИТЕРАТУРА
КНИГА XXI, 1972

НЕИЗВЕСТЕН ПРЕПИС НА „ПОХВАЛНО СЛОВО ЗА ДИМИТЪР СОЛУНСКИ“ ОТ ДИМИТЪР КАНТАКУЗИН

Георги Данчев

През 1936 г. В. Джорович съобщи за съществуването на една неизвестна творба на Димитър Кантакузин — „Похвално слово за Димитър Солунски“, — поместена в старославянски ръкопис от XV—XVI в., някогашно притежание на манастира „Св. Никола“ край Бяло поле в Югославия.[1] По-късно за нея спомена и Дж. Сп. Радойчич.[2] През 1952 г. стана известно, че това Кантакузиново слово се намира и във втори препис в панегирик от началото на XVII в., пазен в книгохранилището на Хилендарския манастир под № 440.[3]

Доскоро „Похвално слово за Димитър Солунски“ от Димитър Кантакузин бе известно само по библиографски данни. То бе споменавано в изследванията на българските учени Ив. Дуйчев[4] и В. Сл. Киселков[5], но едва през 1959 г. бе публикувано от Б. Ст. Ангелов[6]. С тази публикация бе направено достояние на учените-медиевисти съдържанието на словото по преписа, намиращ се в Югославия. Снимките на ръкописа, от който Б. Ст. Ангелов печата текста, на места били твърде бледи, както сам съобщава това,[7] и поради тази причина не успява навсякъде да го разчете. В същност на около 20 места в словото са останали неразчетени думи и изрази. Тези бели места, означени с точки в публикувания текст, затрудняват работата и на изследвача, и на обикновения читател, любител на съчинения от нашата стара литература.

Наскоро, по време на научната ми командировка в Съветския съюз, открих в ръкописния отдел на Държавната публична библиотека „М. Е. Салтиков-Шчедрин“ — Ленинград един нов и неизвестен у нас препис

---

[1] В. Джорович. Прилози за нашу стару књижевност и хисторију. Зборник за историју Јужне Србије и суседних области. Књ. I, Скопље, 1936. с. 86—87.

[2] Ђ. Сп. Радојичић. Старе српске книжевници XIV—XVII века. Београд, 1942. с. 37—38.

[3] Ђ. Сп. Радојичић. Старе српске повелье и рукописне књиге у Хилендару. — Архивист, II, 1952, св. 2, с. 66.

[4] Ив. Дуйчев, Естествознанието в Средновековна България. — В: Сборник от исторически извори, С. 1954. с. 377.

[5] В. Сл. Киселков. Проуки и очерти по старобългарска литература. С., 1956, с. 328.

[6] Б. Ст. Ангелов. Две неизвестни творби на Димитър Кантакузин. — Изв. Инст. за бълг. лит., кн. VIII, 1959, с. 265—273.

[7] Пак там, с 267.

на „Похвално слово за Димитър Солунски“ от Димитър Кантакузин. Ръкописът е четлив и позволява пълно и точно разчитане на целия текст, включително и на неразчетените места в единствената досега публикация. Освен това по всяка вероятност този ленинградски препис (XV в.) е по-стар от публикувания от Б. Ст. Ангелов югославски препис (XV—XVI в.), както и от споменатия от Дж. Сп. Радойчич хилендарски препис на словото (XVII в.).

Ленинградският препис на „Похвално слово за Димитър Солунски“ от Димитър Кантакузин е поместен в един сборник от XV—XVI в.[1] Някога той е бил притежание на княз Павел Петрович Вяземски.[2] В сбирката на Вяземски ръкописът е попаднал вероятно по време на неговите пътувания из земите на поробените балкански народи — гърци, българи и сърби, — когато той служи в Руското посолство в Цариград.

Сборникът е добре запазен и съдържа 194 листа. Почти всички съчинения в него (от л. 1[а] до 175[б]) са посветени на Димитър Солунски: две мъчения на светеца от неизвестни автори, един разказ за неговите чудеса от Йоан Ставракий хартофилакс Солунски, една беседа за деянията му от Григорий архиепископ Солунски и две похвални слова за него от Григорий Цамблак и от Димитър Кантакузин. В края на сборника, само на последните му 19 листа, е поместено съчинение, което не се отнася пряко до живота и делата на Димитър Солунски, а именно „Повѣсть ползьна о латинѣхъ“.

Макар и неголям по обем, този сборник наподобява твърде много по външно оформление сборниците на Владислав Граматик. Както във Владиславовите сборници и в него откриваме на първата страница красиво нарисуван с киновар и разноцветно мастило голям квадрат с интересни орнаменти. Страниците са изпъстрени с умело изписани начални и заглавни букви. Писмото е четлив полуустав, но в края на сборника, където е поместена „Повестта за латините“, срещаме и твърде ситно писмо. С този дребен шрифт са написани двата кратки летописни разказа от византийския летописец Йоан Зонара за покръстването на българи и руси и са вмъкнати в текста на повестта, така както това е направено и в сборниците на Владислав Граматик от 1456 и 1469 г.[4] Южнославянският произход на сборника, посветен на Димитър Солунски, е очевиден, макар че в него не се среща никаква приписка и сведение за съставителя и преписвача му, както и за мястото на неговото създаване.

Обстоятелството, че този трети препис на „Похвално слово за Димитър Солунски“ от Димитър Кантакузин съдържа пълен и навсякъде разчетен текст, както и фактът, че това е най-старият досега открит препис на словото, налагат неговата публикация.

В това издание на Кантакузиновото слово е спазен правописът на паметника, като са допуснати незначителни отклонения, способствуващи за по-лекото му четене. Текстът се печата със съвременна пунктуация.

---

[1] Вж. Г. С. Шереметев. Описание рукописей князя Павла Петровича Вяземскаго. Санкт-Петербург, 1902. с. 461.

[2] Сега сборникът се пази в Ръкописния отдел на Държавната публична библиотека — Ленинград, фонд Вяз. № Q, 279, л. 161[а]—175[б].

[3] Вж. Г. С. Шереметев. Цит. съч., с. III.

[4] Вж. Георги Данчев. Владислав Граматик книжовник и писател. С., 1969. с. 40—41, 54.

Сливането на думите не е спазено според ръкописа; думите са отделени с шпации, както в едно съвременно издание. Титлите не са разкрити и са предадени навсякъде според паметника. Надредните букви в средата на думите са оставени, а само краесловните надредни букви *х, с, м* са смъкнати в реда. Ударенията не са възпроизведени. За да се улесни четенето на текста, изоставени са и придиханията. Там, където в средата или в края на думите преписвачът е отбелязал със специален знак изпадналия ер, в изданието това е отбелязано със запетая, поставена до горния край на буквите. При отделяне на изреченията е следвано изданието на Б. Ст. Ангелов, като само на няколко места са допуснати отклонения, продиктувани от съдържанието на текста и от пунктуацията в ръкописа. Страниците на сборника са отбелязани на бялото поле, а в текста са отделени с две вертикални линии (||).

Между по-рано печатания текст на словото от Б. Ст. Ангелов и предлагания тук има множество различия от правописен, лексикален, морфологичен и синтактичен характер. Поради това, че първото издание е направено неотдавна (преди 12 години) и може да се намери от всеки, който иска да сравни двата текста, в сегашното издание под линия не са отбелязани всички различия. Не са посочени предимно ония, които имат правописен характер. Двамата преписвачи се придържат към определени правописни и графични принципи, които обикновено спазват последователно. В югославския препис например се среща почти винаги знакът ѕ (ѕазь, пѣчинѣ, сѣщен), а в ленинградския — оу (оузь, поучинѣ, соущен); в югославския препис в някои случаи крайните ерове липсват (стежанѣм', бл҃гынм'), а в ленинградския стоят (стежанѣмь, бл҃гынмь); в югославския препис е употребен голям ер (мл҃ъвъ, д҃нъ), в ленинградския — малък ер (мльвь, д҃нь); в югославския препис се употребяват по-дългите форми на прилагателните имена (нб҃снаго, чл҃вколюбнаго), в ленинградския — по-кратките (нб҃снаго, чл҃колюбнаго) и др. под. Понеже тия различия се срещат почти винаги последователно, не се отбелязват. Под линия са посочени всички различия в съдържанието на двата преписа, като са дадени и неразчетените пасажи, липсващи в първото издание на текста. Посочени са и основните различия от синтактичен, морфологичен и семантичен характер.

1(161а) ДЇМНТРЇА КАН'ТАКОУЗНА ПОХВАЛНОЕ СТ҃ОМОУ Н СЛАВНОМОУ
2(161б) ВЕЛИКОМ҃НИКОУ Н ПОБЕДОНОСЦОУ ДЇМН||ТРЇЮ МЧ҃РТОТОЧ҃ЦОУ. БЛ, ѠІ

Єлицн нетлѣнїа добрѣшїимь[2] обогатисте се стежанїемь, тлѣнїа нзбѣг'ше н съмрьтныхъ свобожьше се оузь ради съмотренїа вѣчнаѧ[3] н крайнѣго, нже о нас чл҃колюбнаго съхожен҃їа. Єлицн раѧ жителїе бытн желающе н цр҃твїа нб҃снаго, наслѣдницн ради творенїа бл҃гыхъ ев҃л'скыихъ заповѣдей, паче же ради матн неисповѣдимые н безмѣрнѣ[4] поучннѣ щедрѡть Хр҃а н бл҃а нашего. Єлицн Хр҃во именованїе на себѣ јако мнѡгоцѣнною носещен
3 (162а) ѡдежоу[5] н высокыхъ соущен рачителїе н горнѣа||моудрьствующе по снлѣ н по єлико моцно бл҃гынмь ретеще[6] се. Єлицн праздннколюбцн н мнколюбцн н бг҃олюбцн, долнын[7] днь оставльше метежь[8] н земльныхъ оуклон'ше се мльвь н попечен҃їн въ малѣ. Н цр҃ков' постиг'ше мнка бжтвнѣю, празноумн свѣтло, празноумн въ весел҃їн, дхѡмь радоующе се. Велнка бо въ истнноу бл҃гочьстнвынм радость н весел҃їе днь въсїа.

Прїнди оубо мн[9] днь, хр҃стїан'ское съвькоуплен҃їе н цр҃квы Хр҃вн чеда, въсн съгласно въспонм бг҃оу нашемоу бл҃годарьственое пѣнїе, похвалающе
4 (162б) мнка свѣтло. Аще оубо н не по достоанїю сїе бо нам'||невъзможно, ѡбаче по єлико моцно пронзволенїа любовїю, на се поноужда҃емы. Н јакоже нѣкымь[10] снлѣншїимь вѣтрѡм ноужнѣ порѣва҃емы[11], оуказлены краснымь н свѣтлымь празньствомь стралца[12] гн҃а. Съ бо людемь хр҃стїан'скыим оудобренїе въ истнноу н похвала днева. Съ инноколѣнным' варварѡмь безбожїа дрьзостнѣншїн ѡбличнтель н зловѣрїа показатель, свѣтлаа н красна цр҃кы звѣзда.

Слава тебѣ, слава тебе Хр҃е цр҃ю, прославлен на земли ст҃ыхъ твонх
5 (163а) славою въсемнрною н негыбноущою,[13] славою свѣтлою н въсечьстною, славою без||троудною, н вѣчные намь вѣнцеходатайствующею.

---

[1] В публикувания текст от Б. Ст. Ангелов заглавието на словото има следния вид: „Слово похвалное ст҃ы8 великомч҃нк8 Димтрю Мч҃ртоц8, творение Димтрїа Кантак8зна". Всички по-сетнешни съпоставки са направени с този текст. [2] д(о)брѣшнмн'. [3] вл҃чнаа. [4] безмѣрные. [5] У Б. Ст. Анг. словоредът и правописът на думите в целия израз е подруг: на себе носещен јако многоцѣнн8ю одежд8. [6] рѣтеще. [7] достоннын (?) [8] днь съставлъше слов8 мѣтежъ. [9] мы. [10] нѣкыны'. [11] порѣваем'. [12] страданнїа. [13] негнцн8шою.

Слава тебѣ, въсачьскыньхъ творче, и гн прославлѥн, паметь оугожьшнх[1] и възлюбльшнх' те, прославлае же се и самь въ тѣхь чѣстнѣи паметн, подавын[2] тѣмь трьпѣнїе непоколѣбнмое и краннее, еже къ твоен любви желанїе.

Слава тебе, нже въ трнстѣн[3] славнмын тронцн, и wт въсее тварн славнмын, бе,[4] нже по тебѣ стравшїнм блгаа подавын, ѩже[5] око не вндѣ, нн оухо оуслыша[6], ѩкож(е) обѣцалъ есн малыхъ ради и скоропрѣходнынх трогдов' велнкаа и вѣчноующаа[7] и несказаннаа тѣмь подавае блгаа.

6 (163б) Нцѣлѥнїа бо недоу|жнынмь богатнѣ зде намь подаваютъ[8] и бѣсы снлою стго дха прогонетъ[9] и съ агглскынмн на нбсехъ въдварают се прѣд славою твоею чнн'мн.

Нъ w бжїн словѣ и вѩкw въсѣх, нже достонныхъ насъ сътворнвъ, недостонныхъ и скврьнныхъ, семоу въсечѣстномоу твоего оугодннка бытн тръжьствьннкы[10] свѣтломоу празднкоу, wврьз'шїнх смрадная и прнсно блеословная оуста подаждь ради твоее матн, ключнмое къ похвалѣ[11] и побное слово въ wврьзенын нашнх ннѣ[12] вств похвалнтн въ мнцѣх велн-

7 (164а) каго твоего стртрьпца и вонна непобѣднмаго въсеславнаго Дїмнтрїа, ѩко дрво бw насаженно прн исходнцїнхъ по прркоу вwдь, краснѣ sѣлw добродѣанїн высотою възрасте къ нбснѣн вънспрь[13] досesае высwтѣ. Тврьдѣ въдроузнвшоу се основанїю кореню[14] глю вѣры, мнwговѣтьвно[15] wкрьсть и лнствѣем обогащенно оученїнхъ. Нже възнонвшнх се тогда зловѣрїемь въ сѣнь въ водѣ оученїн[16] и прохлажае[17] блгочьстїе словесы и w малодоушїа въскорѣ прѣлагае къ нстнннѣн высотѣ великодоушїа. Красно цвѣтьвно же и къ внднѣнїю зрецїнхъ прнвлаче очеса, нже здравѣ къ снмь възрѣтн

8 (164б) могоущїхъ. Къ прѣнзреднѣн тѣла чнстотѣ ѩве ѩко и съвръшенномоу цѣ-
ломоудрїв чнстотою бw срце въсїа, аще кто ннь и вѣрно оубо намь зрѣтн стралцоу ба, аще нстнньнь глѣн. Блжены чнстїн срцемь, ѩко тїн ба оузрѣть. Вѣжелѣнь блгооуханїа плодь прнесе хоу гвн своемоу — въсечѣстное свое и стwвндное, нже въсѣмн оукрашенное добродѣтелмн чнстѣншее тѣло, еже невъходно грѣховныим показа страстемь и невдобь[18] прнстоупнодобаїн.

---

[1] 8гwждьшнх'. [2]подавнн. [3]трестѣн. [4]бже. [5]ѩкоже. [6]слыша. [7]вѣчнаа. [8]У Б. Ст. Анг. словоредът е друг: богатнѣ намъ здѣ подаваютъ. [9] прогwнѣтъ.[10] тръжьствьннкы. [11] У Б. Ст. Анг. словоредът е друг: къ похвалѣ ключнмое. [12]Думата ннѣ липсва. [13]вънспрѣ. [14]корѣн8. [15]мнwговѣтьвно. [16]У Б. Ст. Анг. въводѣ 8ченінх'. [17]прохлажда. [18]У Б. Ст. Анг. нно 8добъ.

Како бо тъма[1] свѣтоу пристоупнаа бн, нзсоушн бо мокрое грѣхwенынхь оудобь пріѣтное[2] дха възгореніемь[3] бжтвынмь, поѣдающїимь wгнь побнѣ сѣно. Нс[4] чрѣва бо мтрнꙗ дхоу бы[5] пріѣтнлище нзьбранное
9 (165а) бжтвынх нзещьнь | рачитель[6] ꙗвн се. Растїн въ врѣмена она ꙗкоже цвѣть благоуханнѣншїн вѣры посрѣдѣ многаго[7] трьнїа невѣрїа, творе и оучѣ по словесн, гню, наказоуе и оувѣщавае, и дѣлы вѣроу нзвѣствоуе, мнwгобожїа въсѣхь оудалꙗтн се, и елнн'ского блѣдословїе съвѣтоуе, стоудноа тѣхь wблнчае и непобноа таннства. Єдного же неповѣдоватн[8] оучѣ бга въ wцн и снѣ и стwмь дхоу[9], познаваемаго трнсъставна и єдїносоушна, нже w насоущїнхь въса съставльшаго, и чꙗка w прьстн създавшаго. Того вѣроватн побаѣть и томѣ поклоняꙗтн се лѣпо є.

10 (165б) На славословїе бо бга нашего съ | здани быхwмь, ꙗко тъ единь живымн и мрьтвынмн wвладаѣть, такоже и о съмотренїн сна бжїа. И слова еже о насъ матнвно бывшемь неповѣдаашє, ключнмаа оучнтел'ствоу и sѣлw сладостноа въсѣмъ, ꙗснѣ[10] и съ дрьзновеніемь проповѣдае многwмь. Благородьнь оубо сын[11] стын и w црен sѣлw чѣтwмь и вѣдомь въсѣмн, тѣлеснмоу благородїю дшевное благородїе[12] прнложн[13] добрѣншее, еже sѣлw болш[e] вѣсть прославлꙗтн нмоущїнхь є и въ нныашнѣм и въ боудѣщїнм вѣцѣ.

11 (166а) Мню оубо w въсечѣстнаго и въсемнрнаго мнчьскаго нныашнаго празника, свѣтлын | трьжьствьнницн и любьзное събранїе, ꙗко не невѣдомо вамъ ес(ть), нже и малъ пнсанїн нмоущен нскоусь. Каковаа[14] тогда дѣахоу[15] се по въселенѣн лютаа w мнwгобожнїнхь онѣхъ, нстѣе же решн w безбожынхь. И колнкаа ненсповѣднмаа наношаахоу се на неповѣдающїнхь сна бжїа и бга бытн Ха, разлнчнаа и мнwго wбразнаа и ненсповѣднмаа въ нстнноу лютѣншаа мученїа: стръганїа и ражны боденїа, ножїн сърѣзованїа,[16] въ водахь заточенїа, въ wгнь въмѣтанїа, и елнка сего мучнтел'ства

---

[1] У Б. Ст. Анг. како тъма. [2]В публикувания текст изразът оудобь пріѣтное не е разчетен. [3]въ гwрѣннемъ. [4]Нз. [5]Изразът дхоу бы не е разчетен. [6]Изразът нзещьнь рачитель не е разчетен. [7]многаа. [8]неповѣдатн. [9]дсѣ [10]ꙗсно. [11]сън. [12]тѣлесномѣ благородїю и дшевное благородїе. [13]приложнѣ. [14]Таковаа. [15]създахѣ. [16]У Б. Ст. Анг. стръганїа ражнн, боденїа ножн, сърѣзованїа.

соуть съмрътнаго и снмъ побнаа. А о еже[1] разграбити имѣнїа, или[2] въ
2(166б) тъмницоу вѣрѣщин | или нѣкыи ѡ оудовь ѡмѣти, кто скажет?

Нъ оубо въса сн[3] доблѣстьвнѣ трѣпѣахоу, нже Хѵ ради прѣмо снхь[4] злочъстивыихъ, вѣрою вѣороуженны бжтвныи мниц, и въ тѣлесн соуще, ако без'тѣлесны трѣпѣахоу. Нх' же трѣпѣнїю по реченномоу вдивлаахоу се аггел. Сама оубо злаа сіа боурa поспѣшенїемъ чакооубїнце одрьжааше землю, съмоущающи въса повелѣнїа же ѡ начел'ствоующїихъ. Зѣ тогда въсакь градь постнзаахоу и страноу, еже никакоже жити повелѣвающе хрїстїанwм.

3(167а) Въ лѣта же она прилоучи се самомѵ вачьствоующомоу въ стго ѡчьство прїити. Съ же при | шъдын нес(ть) соуровѣншїи и безчачїи звѣрь, нже въ злыих нарочитын и имениты, безаконныи цр Маѳїмїань. Нъ оубо въсеславныи Дїмитрїе, ако прѣвѣе оповелѣнїи бѣ нерадѣ, такоже и мѵчителя самого и цра не оубоа се пришъша. Нъ ако выше слово сказа, съ дръзновенїем мнwгом навлїенне бѣше вче[5] и Хѵ проповѣдае прѣд въсѣми, ако да и самь ѡ Хѵ исповѣдань боудеть прѣд wцемь его нбснымь и прѣд стынми аггелы.

Сама же по писанномоу градъ оукрыти се не можеть врѣхоу горыстое.
4(167б) Прїинде оубо въ оушн моучителя въсе, еже о мниц, какоже и съкрыти се хотѣва | ше. И абїе того повелѣнїем' въ тъмницоу въметает се добаїн. Нже ѡ тъмнице грѣха ѡ юности нзбѣжавын, и въ вьзрьжанїи и пw бѣ трудѣхь юность прошъдын[6], недостонны бо въмѣняаше по аплоу, трѣдынныешняго времене къ хотещен въ насъ ѡкрыти се славѣ ѡ ба.[7] Въ тъмницн оубо сын мнкь непрѣстанное съ радостїю възсиаааше присно пѣнїе благодарьствное. И съ мнwгымь веселїемь кръвь ради Хѵые хотѣаше нзлїати любве[8], ако да къ желаемомоу елнко моцно въскорѣ прѣндет.

5(168а) И таковаа по моемоу възываше словоу, поюе съ бгowцем | и гле снце: „Нм же wбразом желаеть елень на источникы водные, снце желаеть дша моа к тебе бе. Въжеда дша моа къ бу крѣп'комоу и живомоу. Когда прїндоу и явлю се лицоу бжїю? И готово срце мое, бе, готово срце мое.“

[1] А еже. [2]нх'. [3]сын. [4]сынх'. [5]вѣше и 8че. [6]В публикувания текст следният израз липсва: и въ вьзрьжанїи и пw бѣ трудѣхь юность прошъдын. [7]У Б. Ст. Анг. словоредът е друг: въ нас'славѣ ѡкрыти се ѡ ба. [8]Словоредът е друг: нзлиати хотѣаше любвѣ.

Въ снѣ и сицевыхъ соущоу мнкоу и тѣшещѳ се въсако ѡ тѣла ѡлоучити се[1] и съ Х(рист)ѡмь быти. Цр҃ю же[2] нечѣстивѣншомоу въ бѣсоугодныих свонхъ оупражнающоу се. И о нѣкыим самоворцѣ[3] хвалещоу се, нже чл҃кы оумрьщвлѣаше сатанин'скыим нѣкынмь боренїемь въ сласть и ѳгодное
16 (168б) безчл҃чномоу цр҃ю[4] зрѣнїе, егоже побѣдамн на чл҃кы красоваше се[5] ѕѣлѡ, лїе оубо томѳ моужоу нме. Бжтвнаа[6] оубо[7] раже̑г'шн ревность нѣкотораго юношоу ѡ Хв҃а соуща съсловїа, великомоу Дїмитрїю соуща ревнителя, и мт҃вамн стго въѡроужнѣ се[8] и проповѣдїю оутвердне. се,[9] лїа снлою бжтвною низложн и мрътва пред въсѣмн показа. Не малѳ оубо несътрьпнмѣю же паче цр҃евые[10] дше печаль вънесе. И самь оубо моученїа вѣнцемь оувезе се. Сем[11] ради вины и Дїмнтрїе великын, въ тъмницн сын, копїн сѣбадает се.

Сїе намь осоуженїе повелѣнно непщоую ѡ моучнтеля, ѡ младен'ства
17 (169а) оубо въсакь добродѣтелн поуть прошъд.[12] И бжтвнаго дха храмь бывь и обнтѣлнще, паче же стые тронце жилище. Хв҃а възлюбнв' и томоу послѣдовавь и оугодивь, и кръвь свою его ради напослѣдькь пролїавь, къ вышнїмь прѣнде.

Малоую оубо вамь, ѡ любопослоушателїе[13], честь жнтїа стго и въ крат'це прѣложнхь[14], къ похвалѣ же оуклоннти се ноужда. Ни еднно мню, аще кто съмыслнть оумѡмь, нли нзречет' ѡ добрыих дѣль, аще и ѕѣлѡ моудрѣншїи боудеть, еже стго сего оубѣже. Тако мнѣ и вамь не пщоую любо-
18 (169б) моудрьствовати се[15] о жнтїи сего прѣхвалнаго мнка. Аще ми речешн[16] кротость, трѣпѣнїе, мт҃воу, смѣренїе, въздръжанїе, бдѣнїе, правдоу, моудрѡсть, юже[17] пѡ бѣ, цѣломоудрїа чстное. И любвн вънстнноу съвръшенное, еже къ боу и чл҃кѡмь. Сїе бо[18] добродѣтелн врѣхь іакоже оучнть апл҃ и самь Хс. Въса сн и снхь[19] съ дроужьбнаа[20] вѣрою въ себѣ събратн и съ обносктн[21] стралцоу, еднаа бо дроужьн съсвеза[22] се и съдрьжатн се

---

[1] разлѣчнти се. [2] Цр҃ю же не е разчетено. [3] самоворц҃. [4] цр҃ѳ. [5] насоваше се [6] Бжтвнаго. [7] оубо липсва у Б. Ст. Анг. [8] възрѳжн се. [9] твръдн се. [10] паче цр҃е лѣ. [11] Сен. [12] У Б. Ст. Анг. добродѣтелни прошед' пѳтъ. [13] любослышателѣ. [14] прѣдлежнх'. [15] любомѳдрьство датн се. [16] Аще ли речешн. [17] іаже. [18] У Б. Ст. Анг. липсва бо. [19] сын и сынх' [20] съ дроужьбнаа не е разчетено. [21] обносктн не е разчетено. [22] съсвеза не е разчетено.

wбыче добродѣтел,[1] якоже вериы златы. Въ житїи оубо сын,[2] и
тѣломь одѣань, мыслыима очима кранніее съзрѣцоваше[3] бгынхъ.
(170a) Нніа же тамо прѣшьдь, быстрѣ зрнть ѡ || етwмь[4] прикрываwмь
и[5] наслажает се бжтвнаго тронічнаго[6] свѣта въ сытость, съ аггл'скыми
вьдварае чин'ми. Въспрїеть оубо мнчьскоую кончиноу стральць и ѥстьвнѣи
послоужи[7] съмрьти. И дша оубо въ роуцѣ прѣнде бжїи, чьстное же тѣло
вѣрныхъ роукама земли прѣдает се, ѡ ніе еже създанно бы. Нъ w коль
мнwго мнwжьство твоіее нензслѣдимые бгости и ненсчьтеннаа[8] поу-
чнна твоихъ щедрwть, юже подаль есн любещїим'те и[9] ради тебе постра-
шїимь, гн. W мнwгые славы и великыхъ почьстен,[10] нх'же || стежа
(170б) на земли твоіее страсти прѣчьстные,[11] носе wбразь славныи побѣдоносьць,
твоа прѣбжтвнаа и насъ ради волею[12] проводенная ребра копіемь[13], кръвь
намь источнше оцѣщенїа Дїмнтрїева же; тебе ради копїемь проводенная
ребра, мирw намь источнше благооуханїа.

Єлма оубо зде тлѣнное и мрьтьвное[14] ѡ тебе тако прославленно бы
тѣло. Въ каковые оубо пwчьстн и славоу бесъмрътное дшн тамо ѡ тебе,
влкw, облече се соущьство. Прѣбываше оубо въ земли стое мнка тѣло,
мрьтьвно соуще по ѥствоу и не || двнжимо. Паче ѥства же бжтвною дха
(171a) снлою осѣнѣнно и дѣнствьно. Ндеже бо хощеть бь, побѣжает се ѥства
чинь[15]. И дхъ[16], ндеже хощеть дышеть, разлнчнаа и нескоудная подаше[17]
исцѣлѣнїемь мнwжьства, къ тон прнтѣкающїимь съ вѣрою бжтвнаа мнка
рака, тлѣнїа же нли[18] гнилости нскоусь тѣло не пострада. Нъ якоже
древле[19] мрьтьвныи wнь камень водные испоущае строуе, напааше Інля въ
поустынн.

Сице и ннѣ тѣло мнка[20] бжтвным повелѣнїемь истачаеть непрѣстан-
(171б) ноую мира струю[21] и въсь новын облагоуханеть Інль. Соущоую ѡ єзыкъ

---

[1] wбыче добродѣтел не е разчетено. [2]У Б. Ст. Анг. 8бо снн мнкъ. [3]съзрѣцаваше
[4] ѡ етwмь не е разчетено. [5]У. Б. Ст. Анг. липсва н. [6]У Б. Ст. Анг. липсва тронічнаго.
[7] послоужилъ.

[8] ненсчьтеннаа не е разчетено у Б. Ст. Анг. [9]И липсва у Б. Ст. Анг. [10]великыхъ
почьстен — неразчетен израз. [11]словоредът е по-друг: на земли прѣчтне твое стртн.
[12] волею не е разчетено. [13]копїе. [14]мрѣтвьное. [15]чинь не е разчетено. [16]И дхъ стын.
[17] подаваше. [18]н. [19]дневле. [20]мнка тѣло. [21]стрвіе мира.

цр̃ъ || кwвь новын оубо кивwт' твою ракоу не срамлѧю се нарещи, стр̃тьпче. Самарѧнын Хс̃ живоую поддатн обѣщаваше вwдоу. Се оубо wбѣщанное стежа, славным Дїмнтрїе. Въ мѣсто бо живые вwды прно текоущїн мнwго цѣнnаго мира источникь Хс̃ бь̃ томоу дарова. Кръвь свою въ единь дн̃ Ха̃ ради мнкь[1] нзлїа и въ многаа лѣта мирw истакаетъ[2], днвно зде възмъздые прїем' и тамо на нб̃сехъ съ Хw̃мь цр̃твоуетъ[3].

Гредн бо мн, w мнколюбное и свѣтло праздьственое[4], нже дн̃ събрав-
23 (172a) шее се въ бж̃твнѣм мнка и сщенн̃емь[5] храмѣ || тръжьство, свѣтлынмн и чѣстнымн вѣнчанм главоу стралца. Нже по снѣ поxвалами[6], аще и недостоаны соуще, на выше нашее соущаа мѣры дрьзаем.[7] Не оубо ради грѣха насъ w̃рнneть славным[8], прїнмет' же въсако. Оуповаю ꙗко матнвь насъ грѣшные, и къ влцѣ въсѣхъ молбоу о насъ[9] прннесеть оусрьдно. Тѣм же срцемь и оустнамн, дховнѣ радоующе се, въсн възпїнмь. Таковаа вѣщающе и глающе: Ра̃ун се w въсечтне, нже нничтоже паче Ха̃ възлюбнвын w̃ соу-
24 (172a) щїнхъ. И томоу прнлѣпнв' се[10] въсь и оусрьдно срцемь и дшею томоу[11] пора || ботавь, и оумь къ нѣмѣ въпернвь, своего създателя добрѣ оувѣдѣль есн.

Ра̃ун се, чѣстне, нже въсе добродѣтелн въ юнѣмь нсправль тѣлесн Хвою помощїю. И того любовїю и страxwмь, ꙗкоже бръздою wбращее се w̃ тъмныx и грѣховныхъ мира стръмнннь[12] и пропастен оувѣгль есн.

Ра̃ун се, чнстїн цѣломоудрїа и бг̃олюбьзным, бг̃оуxанным цвѣте, въ нѣм' же враскы нан[13] скврьны грѣxwнаго дѣанїа, нан пwмысла, нн же малѣншаа обрѣте се[14] честь. Въ оувѣренїе же семоу, еже w̃[15] чнстаго
25 (173a) тѣла и нескврьнна[16] || бг̃оуxанное мирw.

Ра̃ун се, нже ѥство побѣдневын[17] доблестїю пронзлнїа и страдатн за Ха̃ нзволнвын. Nъ и многыхъ[18] прнведын къ вѣрѣ и къ спасенїю наставнвь[19] словомь прѣмоудрѣ, наоучнвь и вѣрьднвь.

---

[1]мнкь липсва у Б. Ст. Анг. [2]нстачает'. [3]У Б. Ст. Анг. словоредът е по-друг: и тамо съ Хw̃м' на нб̃сехъ цр̃тв8ет'. [4]праздьнество. [5]сщенн̃емь липсва у Б. Ст. Анг. [6]похвалн. [7]У Б. Ст. Анг. словоредът е по-друг: наше мѣры с8щаа дрьзаем'. [8]ст̃ын. [9]У Б. Ст. Анг. словоредът е по-друг: въсѣхъ нас' мл̃в8. [10]прнмѣснв се. [11]томоу липсва у Б. Ст. Анг. [12]стръмннь не е разчетено. [13]враскы нан не е разчетено. [14]обрѣте се не е разчетено. [15]w̃ липсва у Б. Ст. Анг. [16]нескврьнна̃ не е разчетено.

[17]побѣдневын — цялата дума неразчетена у Б. Ст. Анг. [18]н многыхъ не е разчетено у Б. Ст. Анг. [19]наставн.

Рᾶун се, плодовитаа дома бжїа масліно, и лѡзо бгонасаженнаа, веселїа чистое вѣрнымь подающїи пиво. Красным чрѣвесто́ю шипче, крьвїн страданїи оукрашенным.

Рᾶун се, нже цр҃а безаконна дрѣзостнѣ wбличивын и мнѡжьства без-
6(173б) божных оученїа прѣмоудрымь словомь оужасивь и право || славных оутврьдивь.

Рᾶун се, нже кръвь свою Хр҃а ради изліавь и раны прѣтрьпѣвь, вѣнець славы въспрїель есн.

Рᾶун се, Нестора къ пѫдвигѹ оутврьдивын и Лїевоу низложивын грѣдыню съмрьтїю[1], мысльнаго съмїа побѣдивын и въсоу дїаволю лъсть крѣтною низложивын силою.

Рᾶун се, исцѣлениа богатнее ѿ Хр҃а прїемын дарь, чюдотворче славне, бѣсѡмь прогонителю и д а л ы н ы м ь[2] іако съ нимн сын въ бѣдахь тебе призывающїимь, wбрѣтае се[3] въселенна бо[4] въса испълнь ѥ твоих чюдесь.
27(174а) Рᾶун се, солоуниѧнѡм надежде, || и на те(бе) оуповающїим, спсенье въсѣмь хрїстїанѡм радостнаа похвало.

Рᾶун се, скрѣбещїимь скорын прѣстателю и ненадежнымь застоупленїе, обоуреваемым пристанище; въсѣмь сын въсакь, и въздѣ[5] wбрѣтае се бгтїю ѿ ба данною тн.

Нъ, ѡ красное и мнѣ слад'чаншее нме Дїмитрїе, что оубѡ достонно wбрѣтоу къ твоее высотѣ добродѣтелее и чюдесь похвалењїю? Wбаче іаже въмѣстнтн мн възможно ѿдахь. И се ѿ твоего дарованїа. Прїимн оубо сїа прїимн малѣншаа. И толнко достонн'ства разстоещаа се, елнко
28(174б) нбсе || земла нлн въстока западь. Мнѡгаа дарованїа подаль есн и невъзбгтны иѣнхѡмь се. Вѣроую же оубо и въ прѣдняа бгтел'ствовати се ѿ тебѣ намь богатнѣ. Не нстыщаѣть' бо се твоих бгтел'ствїн скровнще, нн изчрьпаваѣт се[6] чюдесь нсточнник'. Не бо земльно ѥ скровнще цртвїемь нбснымь обогатнл' се есн. Ѡ радостн вбо срце и весељемь дха пакы тн[7] възовоу глѣ:

Рᾶун се, мнѡкѡмь оудобренїе и похвало, весели се[8] аггелѡм и архаггело-
29(175а) мѡм съжителю. Рᾶун се, нбснаго наследнниче цртвїа. Весели се и рᾶун се,

---

[1]съмрьтїю липсва у Б. Ст. Анг. [2]далнымь не е разчетено у Б. Ст. Анг. [3]обрѣтателю. [4]въселеннаагѡ. [5]и въздѣ липсва у Б. Ст. Анг. [6]нсчрьпает се. [7]тн липсва у Б. Ст. Анг. [8]весеље.

прѣбезначелные и ѣдн || носоущные и непостижимые тронце слоужителю, и
быстро бжтва трїїаннаг(о) зрителю. На тебе же възложьшїнхъ[1] надежду
и в бжтвныи тн[2] съшьд'шїнх се храмь оусрѣдно помннан.

Нъ, ѡ страстотрьпьчьскын лѣтныи съшьше се зде ннѣ почьстн праз-
ннкь, трьжьствовавше къжо по сналомоу, коупно сътек'ше[3] се въсн къ
строуамь мира, нже ѡ мѣченнчьскаго богатнаго[4] источннка тѣлесе нсхо-
дещїнмь оусрѣдно[5] прнпаднѣм и незавнстные дары почрѣпѣмь обнанѣ.
Оумастнм' же и чювства, помажнмь и снлы дшевные[6] бгослованїем || похва-
30 (175б) лнмь мнка велнкааг(о), оубл̀жающе, прославнм Ха ба, нже таковаа дароую-
щаго того, нелъжно любещїнмь. Томоу ѡ[7] побѣдѣть въсака слава, чъсть
и покланнанїе съ ѡцем и стынмь дхѡмь ннѣ[8] и прнсно и въ бесконьчные
вѣкы.[9] Амнн̀ъ.

---

[1]възложнх'. [2]тн липсва у Б. Ст. Анг., но вместо него е употребено твон — „н въ. бжтвныи съшъдшнх' се твон храм' [8]срѣдно помннан. [3]съшъдше. [4]богатнаго липсв у Б. Ст. Анг. [5]оусрѣдно липсва у Б. Ст. Анг. [6]дше. [7]ѡ липсва у Б. Ст. Анг. [8]ѡ ннѣ [9]н прнсно и въ вѣкы вѣкѡм'.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ. ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА ЛИТЕРАТУРА
КНИГА XXI, 1972

ЗА РОМАНТИЗМА В БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО С ОГЛЕД КЪМ РОМАНТИЗМА В СРЪБСКАТА ЛИТЕРАТУРА

Георги Цанев

Колкото и общи типологични черти да притежава като световно литературно направление, романтизмът придобива различен характер в различните национални литератури. Различията в това сложно и противоречиво направление се определят както от историческото и обществено развитие — като основен фактор, — така и от душевността на самите народи. Дори в една и съща национална литература романтизмът е противоречив — тук вече имат значение индивидуалните особености на неговите представители. Ако вземем една от най-общите му характерни черти — противоречието между идеал и действителност, — ще установим, че едни романтици виждат тоя идеал в миналото и копнеят за неговото възкресение, а други го откриват в бъдещето и зоват към борба за неговото осъществяване. Всички се отнасят отрицателно към съвременната си действителност и — вълнувани в своето творчество от страстно чувство, носени от буйно въображение — се извисяват над нея. Но едните — изгубили всякаква твърда почва под себе си — са песимисти, а другите — открили все пак в живота сили, в които тяхната вяра намира опора — са оптимисти. При това не са редки случаите, когато в творческото развитие на един и същ автор романтизмът изменя своята форма и съдържание.

Тия разнообразни видове на романтизма са получили в литературната наука различни названия: стар и нов романтизъм (Белински), пасивен и активен (Максим Горки), някъде пасивният се нарича съзерцателен; но най-честите названия в наше време са консервативен, или реакционен, и прогресивен, или революционен романтизъм. Особено нагледен пример за противоречивия характер на романтизма и причините за различията е френската литература. Във Франция консервативният романтизъм има своята социална основа в недоволството на старата феодална аристокрация от новия ред, установен от френската революция, а прогресивният е израз на настроенията на демократичните слоеве, чиито надежди не се оправдали от революцията, след която — вместо обещаното равенство — в обществения живот лост и мерило за положението на човека стават парите. Но и при това деление — нека прибавим — видовете не остават чисти: почти у всеки от представителите на тия видове бихме могли да открием противоречиви моменти.

Прогресивен характер има романтизмът през XIX в. обикновено в страни, дето се водят националноосвободителни борби. А такива именно страни в онова време бяха западнославянските и южнославянските. Докато в руската литература романтизмът е свързан с националното самосъзнание, с борбата против самодържавието и с първите революционни изяви (декабристкото движение), в останалите славянски литератури той е стимулиран от борбата против чуждото политическо робство и чуждите асимилаторски стремежи, от усилията да се запази родният език и култура, да се пробуди национално съзнание, да се извоюва национална независимост.

Това са общите черти. Но българската литература притежава една съществена отлика: романтизмът в нея има особена съдба. В чешката литература например и още повече в полската той е широко развито направление, дало художествени произведения с голямо национално значение — каквато е лирико-епическата поема „Май" (1836) от Карел Хинек Маха, — а някои дори и със световно значение — като драматичната поема „Dziady" от Адам Мицкевич, която литературната история нарежда „по идеи и по форма към най-значителните поетически дела в световната литература"[1]. За сръбската литература, която се развива при обществени условия, сходни с българските, можем да кажем, че в нея има определено, напълно оформено направление романтизъм, представян от ярки художествени произведения. В българската литература обаче той не съществува като напълно обособено, обхванало цял период направление. Ясно оформено и трайно, широко развито, характерно изцяло за нея направление е реализмът, свързан с душевността на българина, който има предимно реалистичен, трезвен дух и е чужд, общо взето, на мистиката и метафизиката, но не е лишен и от склонност към мечтателност, както и от способността — когато историческият момент изисква — да прояви рядък обществен идеализъм и героизъм. В българската литература — закъсняла в своето развитие поради тежкия режим на чуждото османско владичество — сантиментализмът и романтизмът навлизат едновременно от средата на XIX в. насам, когато на Запад те бяха вече отшумели, и обхващат само повече или помалко творчеството на отделни автори. При това по-значителни са проявите на романтизма. И още една бележка: романтизмът, който тук ни интересува, често е смесен със сантиментализъм или се преплита с реализъм.

Наистина в българската литературна историография има опити да се отделят редица писатели в специални глави под названието „романтизъм". Такава е „История на българската литература, ч. II — Възраждане" от Божан Ангелов, дето всички автори след Кримската война, от Раковски до Ботев включително, са сложени под етикета на романтизма — съвсем изкуствено, необосновано. Божан Ангелов не вниква нито в творческия метод на писателите, нито в същността на реализма и романтизма като направления. Затова и вмъква в рамките на романтизма такъв крупен представител на реализма като Каравелов. Подобни насилени периодизации правят и други литературни историци. Има дори изследване, в което тайнствената сянка на романтизма се разпростира чрез наивни тълкувания почти върху цялата българска литература. . . Другояче се пристъпя към литературните явления в посмъртно издадената четиритомна „История на новата българска литература" (1930—1936) от проф. Боян Пенев — първият

[1] Jan Mácha l. Slovanské literatury. Dil II. Praha, 1925. s. 265.

сериозен и крупен опит да се разгледа българската литература като художествено творчество. „Историята“ на Боян Пенев не съдържа никаква глава с означение „романтизъм“, в нея не съществуват групирани в едно романтици. Той говори за романтизъм само там, дето го открие — у отделни писатели или в някои произведения.

Но дори и при това състояние на романтизма в българската литература той — наред с основното направление на реализма — задоволява нуждите на времето, играе безспорно своя сериозна роля в обществения и културния живот на страната. В България — както и в Сърбия — романтизмът прониква в епохата на националното възраждане и вдъхновява всички ратници, наредени под знамето на борбата за свобода и независимост — духовна и политическа. Разбира се, у сърбите той даде по-рано свои ярки поетични плодове — защото Сърбия беше по-близо до неговите извори и защото тя се освободи по-рано, макар че част от нея остана под австрийска и маджарска зависимост. Българите трябваше още дълго да водят тежка борба с османското потисничество и — поради крайно трудните условия за литературна работа и за връзки с по-културния свят — у тях романтизмът се изяви най-напред в историографията като чисто идеен, а в художественото творчество премина много по-късно. Съществуват и чисто литературни различия. В периодизацията на новата сръбска литература — например в „Историја нове српске књижевности“ от най-авторитетния сръбски литературен историк в началото на нашия век Јован Скерлић (2. изд. 1921) — съществуват не само отделни основни периоди рационализъм, романтизъм, реализъм, но и специален преходен период: от рационализъм към романтизъм. В тоя преходен период се разглежда творчеството на редица автори, като Йован Стеич (1803—1853), един чист рационалист, или като Милован Видакович (1780—1841), наречен „преходен писател между рационалистическия осемнайсети и романтическия деветнайсети век“, Сима Милутинович-Сарайлия (1791—1847), който се бори между класицизъм и романтизъм, и Йован Ст. Попович (1806—1856), чийто развой е от класицизъм към романтизъм, в който го увлича Вук Караджич. В рамките на тоя пъстър период са сложени както последователният привърженик на класицизма Лукиян Мушицки (1777—1837), така и Петър П. Негош (1813—1851), най-прочутите произведения на когото го отнасят към романтизма. След смъртта на Мушицки изниква реакция против класицизма; чувството, че той е надживян, се шири все повече и повече и през четиридесетте години на миналия век вече чувствително изчезва в сръбската литература. И толкова по-усилено настъпва романтизмът. Но има още писатели, които се колебаят. Те имат особеностите и на рационализма, и на романтизма и характеризират едно преходно време. След преходния период иде периодът на романтизма — ранният, или патриархален, както го наричат някои, романтизъм, представян главно от Вук Караджич, Прота Ненадович, Сима Милутинович и Петър П. Негош. Главни представители на по-късния романтизъм са Бранко Радичевич, Змай-Йован Йованович и Джура Якшич. Ранният романтизъм се различава както от романтизма в Европа, така и от по-късния сръбски романтизъм, романтизма на „гражданската фаза“[1].

[1] Миодраг Поповић. Историја српске књижевности. Романтизам. I. Београд, 1968. с. 40.

В българската литература по това време не съществува изобщо период на рационализъм в западноевропейски смисъл. Има само период на просветителство с моменти на рационализъм, твърде подчертани например у Софроний Врачански (1739—1813). А за класицизъм не може и да се говори сериозно — макар че някои изследователи се мъчат упорито да го открият и дори мислят, че са го намерили. . . Българските писатели и обществени дейци от средата на XVIII и през първата половина на XIX в. се бореха за елементарните права на българския народ — да има своя независима църква и светско модерно училище и за свой език в тях.

И тъкмо със защита и възхвала на родния език са свързани първите прояви на романтизма в българската литература — и то, както вече се каза, в историографията. Собствено, романтичните лозунги — в най-общите си формулировки — бяха еднакви в двете братски славянски страни. Основната задача беше укрепване съзнанието на формиращите се нации и патриотичното чувство, борба за освобождение от чуждата политическа зависимост и против асимилаторските стремежи — елинизацията на българите, провеждана от гръцките фанариоти, и германизацията на сърбите в Австро-Унгария. Дейността за решаване на тая генерална задача обхваща комплекс от редица романтични явления: идеализация на миналото, култ към народа и към родния език, увлечение от народното творчество, повишено славянско чувство и съзнание за славянска общност. Или по-обобщено формулирани: романтизъм на историческа основа, славянизъм и фолклоризъм.

Романтизмът на историческа основа намира пръв израз в „История славеноболгарская", написана през 1762 г. от монаха Паисий Хилендарски, роден през 1722 г. и починал неизвестно кога. Написал своята История, Паисий тръгнал из българските земи да я дава за преписване. „История славеноболгарская" е новаторско явление. В нея за пръв път са изразени ярко идеите на българското Възраждане. Тя слага началото на новата българска литература, която след нея се развива като светска, демократична, пропита с патриотично чувство и свързана с живота, борбите и въжделенията на народа. Първото, на което набляга Паисий, е езикът, който за него е синоним на народност. Със силни думи той укорява ония, които се срамуват да се нарекат българи и говорят на чужд език. „Болгарине,. . . знай свой род и язик и учи се по своему язику!" — издига той основния свой лозунг. Паисий рисува българския народ с най-хубави черти: той е надарен с чувство за висша справедливост, притежава високи нравствени добродетели. Според Паисий българите „не били учени да се покоряват на царете", те били „безстрашни и силни на бран, люти като лъвове". Цезар Бароний казвал за тях, че „са страшни за целия свят; малък народ, но непобедим". На някогашната им свобода и независимост Паисий противопоставя сегашното им плачевно положение под чуждото робство. Той възпроизвежда така миналото, че да пробуди национално съзнание у българите, да им вдъхне надежда и патриотично чувство. „История славеноболгарская" не е научно съчинение, а романтично, идеализирано пресъздаване на миналото, „ярко публицистично произведение"[1]. Но тъкмо с това — с патриотичния си патос, с романтичната идеализация — „История славеноболгарская" е оказала огромно въздействие върху духа на българина. Тя се преписвала, че

[1] Петър Динеков. Възрожденски писатели. С., 1962. с. 40.

тяла и извършвала прелом в душите на хората. За разпространението ѝ свидетелствуват преписите — открити досега около 50. Народът ги наричал „царственици". През 1844 г. Христаки Павлович прави преработка на Паисиевата История и я издава под името „Царственик".

Изобщо възраждането на югозападните славяни започва с идеализация и култ на историческото минало. В славното минало те виждат залог за светло бъдеще. Това личи в обширната история на Йован Раич, в хрониката на Бранкович, в „Стематографията" на Жефарович и в нейния първообраз, съставен от Павле Витезович. „Произведенията на тия книжовници и на редица други изразяват едно романтично отношение към историческата старина, което по-нататък се определя като особена посока в художествената литература на някои славянски народи. В много отношения тоя романтизъм на историческа и патриотическа основа се дължи на немско влияние. . ."[1]

Разбира се, изредените автори не са романтици. Скерлич поставя Жефарович — който е от български произход, но има заслуги и пред българската, и пред сръбската литература — и Раич в главата за рационализма. Но няма съмнение, че в тяхното дело лежат коренчета, от които ще израснат после романтични цветя. Такива коренчета могат да се открият особено в патриотичния патос на „История разных славенских народов и най-паче болгар, хорватов и сербов" (Виена, 1794) от Йован Раич. И той като Паисий се покалугерил и станал архимандрит в един манастир, но е учил в Русия, имал високо теоложко образование. На своята История Раич се мъчи да даде научен характер, но основното в нея си остава „сръбското родолюбие". Той редовно величае сърбите, иска да изнесе тяхното славно минало, да им вдъхне национално съзнание и историческа гордост. „Неговата история не е наука, но красива, утешителна и охрабряваща прослава на народното минало, която трябва да даде на народа сили за борба в настоящето и надежди в бъдещето. И така схваната и написана, патриотическата история на Йован Раич е имала твърде голямо влияние върху сръбските духове."[2] По нея са написани, като са я преразказвали, редица истории на сръбския народ. Не случайно писателят Милован Видакович, който е наричан „сръбски Валтер Скот", издава през 1833—1837 г. в четири дяла книга под название „Историа славено-сербскаго народа из разних ауктора по Раичу и других неких собрана. . .". Една част от Историята на Раич е извадена от Атанасие Нешкович и е отпечатана през 1801 г. в Будапеща като отделна книга: „Историа славено-болгарског народа из Г. Раича", преведена после на български от Петър Сапунов и издадена в Букурещ през 1844 г.

По-нататък вече у истинските сръбски романтици се създава култ към простия народ, на когото приписват всички възможни духовни, морални и национални добродетели. За тях сръбският народ е най-благороден, най-юначен, най-добрият народ на света. „Простият сръбски народ — казва Вук Караджич — е по-почтен, по-разумен и по-просветен от всички народи, които съм видял досега. . ." А един от романтиците поети, Йован Илич (1824—1901), в стихотворение от 1849 г. пише:

---

[1] Боян Пенев. История на новата българска литература. Т. II. С., 1933. с. 254.
[2] Јован Скерлић. Историја нове српске књижевности. Београд, 1921. с. 59.

И откад је народа на земли,
не бы лепшег от народа твога.

Романтизмът на историческа основа сред българите — като идеализация на миналото, езика и народа — намира израз и в по-късни съчинения, свързани с патриотичния романтичен дух на Паисиевата История. Най-ярък представител на тоя романтизъм е Георги Раковски (1821—1867) — по живот, дела и психология може би най-романтичната личност в епохата на българското Възраждане. Той е изпитал силното влияние на подкарпатския русин Юрий Венелин, който със своите съчинения върху българската история привлича вниманието на руските учени върху България и насърчава българите към изучаване на миналото и събиране на народни умотворения. Георги Раковски се увлича страстно в изучаване на българската история, етнография, фолклор и език, плод на което са съчиненията „Ключ българскаго язика" (1858), „Кратко разсъждение върху старата повестност" (1860), сп. „Българска старина" (1865) и др. Науката тук е изместена от една необуздана романтична фантазия и разпален патриотизъм. Раковски твърди, „че българи са първи и най-стари жители в Европа и нихен язик е онзи, от кого ся е отцепил еленский днес писмен стар язик". В едно от стихотворенията си той казва, че българският цар Борис е „всемирно прославил род български", и запитва с горест: „Народе славянски, де е твоята стара роля?" Филологическите му доказателства за голямата древност на българския народ и на неговия език са от областта на народната етимология. Българският език има сродство с древния санскритски език. Интересно е, че и неговият съгражданин д-р Петър Берон (1795—1871), учен с европейска репутация, автор на открития с действителна научна стойност (например във физиката), се опитва да докаже с една също така чудата етимология (като чете известни древни географски имена наопаки) древността на славянското племе и на неговия език. Най-хубава характеристика на Раковски е дал Иван Вазов. В стихотворението си за тоя „мечтател безумен, образ невъзможен" той казва:

Твоят орлов поглед виждаше навред
от българска слава останки безчет
и в тъмна ни древност, бездънна провала
ти вкарваше смело вселената цяла.

Но тъкмо с това неговите писания — наситени с горещ ентусиазъм и страстно чувство на преклонение пред всичко българско — са будили национално съзнание у съвременниците. С никаква точна наука не би стоплил той така сърцата на поробените българи и не би укрепил вярата им в тяхното право на свобода и независимост, в техния патриотичен идеал, както със своите фантастични теории, в които дълбоко е вярвал. Има категорични свидетелства за голямото влияние на Раковски върху тогавашната българска младеж, която е виждала в него свой кумир. Група младежи например, между които са бъдещият литературен критик Нешо Бончев и бъдещият професор-историк Марин Дринов, му пишат, че са „разграбили" с „възторг" едно негово съчинение, че българската литература се „обогатява с една първокласическа книга" и че името му ще бъде записано от съвременните българи и от „потомството" като безсмъртно в „народната история". Получава и много други благодарствени писма. „В съчиненията на Раковски — пише К. Величков — се е възпитало цяло поколение. В тях то се е научило да

уважава своето минало, да негодува от своето настояще и да ламти за своето бъдеще."

Съответствие на неговите филологически фантазии в сръбската литература представляват някои писания на Сима Милутинович, „един от най-фантастичните типове в сръбската литература", чийто скитнически и бурен живот прилича на живота на Раковски. Както Раковски извежда названието „санскритски" от българските думи „самий скритий", т. е. таен, свещен, или името на Наполеон от българския израз „на поле он", така и Сима Милутинович фантазира, че името на сърбите иде от „Сербиш", река във Вавилония — което говори за древния произход на сръбския народ. По патриотичния си патос историческите писания на Раковски до известна степен приличат на популярната „История на сръбския народ" (1851—1852) от Данило Медакович, приятел на Раковски и издател на вестника му „Българска дневница". Медакович, макар и доктор по философия, пише не като учен, а като национален деец: поставя си за цел да пробуди топло чувство и достоен спомен за историческите герои, народна гордост и любов към народа. Неговата книга е „образец на патриотическа история", която е влияла не само върху широките народни слоеве, но и върху историческото възпитание на сръбското „романтическо поколение"[1].

Няма съмнение, че за своето увлечение в народното творчество, за дейността си по събиране на народни песни, за етнографските си занимания Раковски е имал и примера на Вук Караджич. Още повече, че той издава своя „Показалец" (1859), след като е прекарал известно време в Нови Сад в сръбска романтично настроена среда. Но за разлика от Караджич, който зове да се пише на простонароден език и се бори за краен фонетичен правопис, Раковски, повлиян от Венелин, пише на старинен изкуствен език — без членове, с отживели падежни форми и с ы. Очевидно и това е известна романтична черта — само че черта на консервативен романтизъм — да отдели своя език, като език на по-висша духовна дейност, от обикновения говорим език.

Романтизмът на историческа основа преминава и в художественото творчество. Значителни събития и народни движения от съпротивата на българи, сърби и черногорци срещу робството и от борбата за освобождение са изобразени с романтичен патос и с идеализиращи похвати в творчеството на Петър П. Негош, Сима Милутинович, Георги Раковски и др. В своята знаменита поема „Горски венец" (1847) Негош възпява героизма на черногорците в борбата им против османските завоеватели. Черногорците храбро защищават своята свобода и жестоко наказват всички, които приемат вярата на нашественика. Поемата е написана в духа и в стила на народната песен. Често авторът се връща в миналото на сърби и черногорци, за да възслави с похватите на народния певец, но със съзнанието на възрожденски деец верните синове на родината и да заклейми изменниците и предателите. Има моменти в произведението, които звучат като същински народни песни, проникнати от романтичния патос на героизма. Такива са част III — за Милош, който в навечерието на Косовската битка се жертвува, като убива султан Мурад — и част IV — дето се спомня за отпора, който дава на турците Иван бег, обрисуван в романтичния стил на юнашките песни. Негош е завладян напълно от патоса и духа на сръбския юнашки

[1] Јован Скерлић. Цит. съч., с. 204.

епос, чиито средства са му станали свойствени. Той сам е бил гуслар. Неговият „Горски венец", написан в диалогична форма, „е едновременно и у с т н а и п и с м е н а л и т е р а т у р а"[1]. Интересно е, че тук историческите събития навеждат автора на философски размисли върху съдбата на народа и на човека. Такива са някои лирически моменти в речите на владиката Данило като тоя, който започва със стиховете:

Ђе је зрно клицу заметнуло,
онде нека и плодом почине.

Или в речите на стария игумен Стефан: „Што је човјек, а мора бит човјек!" — в които се поставят и общочовешки проблеми, характерни изобщо за романтизма, като проблемата за противоречията в света. Излиза се от положението, че светът е „състав от адски противоречия" („состав паклене неслоге"), и се изрежда подробно как се борят: душата с тялото, морето с брегоете, студът с топлината, денят с нощта, едно живо същество с друго, човек с човек, народ с народ и пр. От философски проблеми се вълнува Негош и в религиозно-алегорическата поема „Луча микрокозма".

Хайдушкото движение — въоръжената съпротива срещу поробителя — е предмет на първата революционна поема в българската литература: „Горски пътник" (1857) от Георги Раковски. Авторът разказва с повишен тон и възхищение за „славните юнаци", потомци на старите българи, чада на майки, които им са пели юнашки песни. Той създава около хайдутите романтична атмосфера. Описва техния волен живот в гората, която крие в своите недра пещера, убежище на преследваните, избягали от „губителска злоба". По стените на пещерата личат черти и знакове „гъмни съвсем и нам непонятни": „Стара приключения таят". Разказвайки за своя подвиг, един от хайдутите съобщава, че го изпроводил някакъв „Торк, бог юнашки". Пред хайдутите Раковски поставя нов, вече революционен идеал: да се борят не за лично отмъщение, а за всенародно освобождение. Всички, особено войводата, са окрилени от мечтата за свободен живот.

Въпреки старинния, неразбираем език и липсата на истинска творческа инвенция поемата „Горски пътник" е четена с увлечение от младите български поколения интелигенти и е оказала голямо въздействие: спомогнала е за политическото им свестяване, извиквала е патриотичен ентусиазъм, пробуждала е революционни настроения. Вазов признава, че я е чел „с умиление и възторг". К. Величков пише: „Ний познаваме лица, които и до днес помнят цели строфи от „Горски пътник", които са чели и учили наизуст в детинството си, такова силно и неизгладимо е било впечатлението, което са оставили в душата им и паметта им." Не по-малко въздействие са имали, струва ми се, и бележките в проза към поемата от исторически, етнографски и политически характер — някои от които доста пространни. В тях авторът се връща с чувство на благоговейна почит и удивление към далечното и по-близкото минало на българския народ, за да припомни за редица изключителни исторически личности — романтични по своя живот и дела, — като „чутния български стихотворец" Боян от X в.; средновековния селянин Лаган (Ивайло), водач на селско въстание, стигнал до царския престол; легендарния хайдутин Инджe войвода, възпят в народните песни, и др. Раковски припомня още, че в дружините на Карагеорги през време на сръбското въстание „най-храбри юнаци са били

[1] М и о д р а г П о п о в и ћ. Цит. съч., с. 43.

българските „ускоци“ (хайдути) от Стара планина“. Всички тия образи са имали романтично обаяние сред поробените тогава българи.

Срещу турското робство е насочена и епопеята на Сима Милутинович „Сербианка“ (1826): тя възпява в редица епически песни Първото сръбско въстание. Главен герой в нея е народът, но се изобразяват и много истински исторически личности. Във въстанието участвува и сам авторът — така както е участник и Раковски в събитията, които описва. И ако българската литературна история преценява, че „Горски пътник“ — макар да няма художествена стойност — има огромно историческо значение като израз на патриотичния патос и революционния дух на една епоха, за „Сербианка“ сръбската литературна история се произнася приблизително по същия начин. Романтик по природа, класицист по концепция, Сима Милутинович в своята епопея някъде се впуска в съвсем прозаично изреждане на събития и факти — „така че неговото произведение има по-голяма историческо-документална, отколкото поетическа стойност“[1]. Той искал да напише сръбска „Илиада“, тръгва от народните певци на въстанието и се опира на тях. Афористичната мисъл, която обича, у него се отличава с „романтически полет“. Като „Горски пътник“, и „Сербианка“ е получила голяма популярност. И тя е била пазена в много сръбски домове като „национална реликва“, както поемата на Раковски в българските патриотични семейства. Но и за „Горски пътник“ в голяма степен (поради тежкия език) може да се каже това, което се пише за „Сербианка“: „Наистина, само рядко някой ще я прочете до края и ще я разбере, но мнозина ще прелистват страниците на тая чудна книга и ще хвалят гениалността на поета.“[2]

Смятам, че приликите между поемите на Милутинович и Раковски имат типологически характер. Според някои касае се за нещо повече: „твърде вероятно“ било Раковски, който пише и издава „Горски пътник“ в Нови Сад, да се е запознал с произведението на прочутия в ония години сръбски поет.[3] Но дори да приемем, че е чел „Сербианка“, авторът на „Горски пътник“ е разполагал с достатъчно лични наблюдения, опит и свои концепции за хайдушкото движение и неговите задачи, за да си остане напълно оригинален както в постройката, така и в идейното и образно съдържание на своето произведение.

Героичните подвизи на българина в борбата му против потисника се възпяват в романтичната поема на Никола Козлев (1824—1902) „Черен арап и хайдут Сидер“ (1868), героят на която е истинска историческа личност. Някои средства и похвати в изграждането на образите и в постройката на произведението са напълно в стила на народния юнашки епос. Такива са описанията с повтаряне на числото девет:

Девет пътя са запрели,
девет скели запустели,
девет села почернели,
девет града погрознели;

диалогът между противниците, преди да започне двубоят; и др. На героични подвизи на българина е посветена и поемата на Григор Пърличев (1830—

[1] Миодраг Поповић. Цит. съч., с. 185.
[2] Пак там, с. 189.
[3] Боян Ничев. Увод в южнославянския реализъм. (От фолклор към литература в естетическия развой на южните славяни през XVIII и XIX век). Неиздаден ръкопис, с. 156а—157.

1893) „Сердарят“ (1860), написана на гръцки и получила държавна награда на конкурс в Атина. (Преведена е на български през 1895 г. в проза.) Тая поема, създадена с омировски стих и похвати (особено сравненията), съдържа и черти на романтизъм при обрисовката на главния герой, възпят в народните песни, и най-вече в последната картина: гробища, черна фигура на потънала в скръб девойка —годеницата на главния герой, станала монахиня. За страданията на народа през време на турското робство и опита за въоръжен отпор разказва първата оригинална българска повест „Нещастна фамилия“ (1860) от Васил Друмев (1840—1901), богата с романтични моменти в обрисовката на обстоятелства и герои и в конструкцията. Романтични по общия си характер — макар и много слаби като художествени произведения — са историческите драми на Добри Войников (1833—1878). Определени черти на романтична историческа драма — в характеристиката на лицата, в композицията и в сценичните ефекти — притежава пиесата на Васил Друмев „Иванко“ (1872)— първата истинска драма в българската литература.

В сръбската литература като автор на исторически романтични драми е известен Йован Ст. Попович, „бащата на сръбската драма“. Между пиесите му има и някои със сюжет от българската история: „Владислав“ (1842) и „Лахан“ (1842). За интереса му към България свидетелствува написаната от него още като ученик поема „Сълзи, в която България оплаква нещастието си от 1374 година“ (1828), т. е. оплаква изгубената си свобода. По-интересна и свързана с българската литература е трагедията „Лахан“, чийто герой е българският селянин Ивайло, една изключителна личност от българското средновековие. Той организира селско въстание, разбива войските на царя и стига до българския престол. Според драматурга в това му е и драмата: откъсва се от народа — и това го погубва. Решението е в демократичен дух. Тая пиеса на Стерия е била известна в България. Шуменският учител и книжовник Сава Доброплодни е чел „Лахан“ на своите ученици, между които са били бъдещите драматурзи Васил Друмев и Добри Войников. Някои предполагат, че тая драма е пробудила у тях интерес към историческото минало, в резултат на което са и техните драми със сюжети от българската история.[1] Това е вероятно, но работата е там, че българските драматурзи са имали много по-близък пример. През 50-те години на миналия век в България става популярен руският писател А. Ф. Велтман, автор на романтични исторически повести. През 1852 г. излизат два превода, направени единият от Елена Мутева, другият от Йоаким Груев, на неговата повест със сюжет от българската история „Райна, королева болгарская“. И двата превода са претърпели по две издания преди Освобождението на България, а през 1866 г. тая повест бива драматизирана от Добри Войников. Така че Велтман заема най-видно място между ония чужди писатели, които внасят романтизма в България. Влиянието му върху Друмев е доказано обстойно и убедително в българската литературна история.

След прочитането на Паисиевата История и по подражание на хърватския поет Качич-Миошич (1702—1760), който в „Razgovor ugodni naroda slovinskoga“ (1756 и 1759) възпява във формата на народния епос югославянски юнаци, Петко Славейков (1828—1895) започва да пише поемите

---

[1] Емил Георгиев. Общо и сравнително славянско литературознание. С., 1965. с. 104.

„Крумиада“ и „Самуилка“, в които възпява подвизите на българските царе Крум и Самуил. Имал намерение да създаде — въз основа на българските юнашки народни песни — поема и за Крали Марко — Марко българина, както го наричат народните песни, за чийто титанизъм е създадена най-хубавата народна епическа песен „Крали Марко изгубва силата си“. Неговият образ се носи и в сръбския, и в целия южнославянски епос. Той влиза като обект на изображение и прослава и в личното творчество у южните славяни. С право Иван Вазов в стихотворението си за братя Миладинови възклицава: „Дивний Крали Марко! Всеславянска славо!“

Романтизмът на историческа основа има и друга форма: припомня се с особени меланхолични нотки славното минало на народа, за което свидетелствуват само развалините от някогашни дворци и крепости. Такива са стихотворенията: „Възпоминание“ от Добри Чинтулов (1823—1886) — скръбни размисли над развалините на някогашната българска столица Търново; „Отлъчие от България“... от Георги Раковски — същото настроение над развалините на още по-старата столица Преслав; „Спомен“ от Петко Славейков — подражание на стихотворението на руския поет Батюшков „На развалинах замка в Швеции“, което пък е подражание на стихотворение на немски романтичен поет, написано в духа на Осиановите песни. Тая „елегия на развалините“, която се среща и у други поети, Боян Пенев свързва с проникналото в славянските страни влияние на Осиан (романтичен псевдоним на англичанина Макфърсън). За Осиян пръв в българската литература заговорва Петко Славейков, който помества за него кратки сведения в своята книга „Смесна китка“ (1852) и превежда (вероятно от руски) откъса „Осиан оплаква мъртъвци“.[1] А сръбският поет Сима Милутинович — известен със своите творчески метаморфози — е наричан „сръбски Осиан“, както бе наричан и „сръбски Омир“. „Бихме могли да кажем — пише Боян Пенев, — че песента и арфата на Осиан звучат в цялата романтична поезия. Образът на народния бард се долавя в безброй поетически отражения“: в патриотическите песни на Жуковски, в поемата на Мицкевич „Конрад Валенрод“, „дори в някои от песните на нашия Жинзифов“.[2] Има се пред вид образът на народния певец гуслар, който — в поемата „Гусляр в собор“ — пее пред народа за неговите робски страдания и сочи враговете му.

Но не само в образа на народния гуслар е романтичното у Райко Жинзифов (1839—1877) — романтични са изобщо стихотворенията от книгата му „Новобългарска сбирка“ (1863), в които възкресява с патриотично въодушевление образа на лица от българското историческо минало, като цар Симеон („Сон“), Климент Охридски („Охрид“), Крали Марко („Песня“), или предава горещата привързаност на българката към своята народност („Гусляр в собор“).

Жинзифов е бил фанатичен славянофил. Той не е разбирал реакционния характер на официалното руско славянофилство, но в искрената му любов към славянството и към най-големия негов член — Русия — ние не можем да се съмняваме. Русия — и главно руският народ — това е голямата любов на южнославянските и западнославянските възрожденци. Славянското съзнание — славянизмът, в който влиза съзнанието за един-

[1] Боян Пенев. Западноевропейската романтика и нейните отражения в славянските литератури. — Год. Соф. унив., Историко-филолог. фак., т. XXXIV, 1938, с. 71.

[2] Пак там, с. 63.

ство с всички славяни и преди всичко с великия руски народ — е характерна черта на българските и сръбските романтици (и не само на тях, а и на романтиците от останалите южнославянски и западнославянски страни, и не само на романтиците, а и на много и някъде на повечето от другите писатели).

Основен белег на славянската идея у романтиците е убеждението за известно предимство на славянските народи пред другите народи. И колкото странно да е, това им внушава немският философ Йохан Хердер, който създава култ към народната песен — смята, че тя е истинската поезия, в нея е изразена най-добре душата на народа. В края на XVIII в. в своя труд „Идеи к философии истории человечества" пише с голяма симпатия за славянските народи. Той рисува идеализиран образ на славяните, дава историческата и философска основа на своя възглед за историята, характера и „историческата мисия на славяните, на които предвещава бляскаво бъдеще". Неговата гореща апология на славянството е била радостно приветствувана в целия славянски свят.[1] Идеята за особения славянски свят се доразвива от славянските възрожденци-романтици. Утвърждава се съзнанието, че славяните по племенно, езиково и душевно сродство представят по-силно сцеплена духовна близост, отколкото другите европейски народи. Идеята за славянската общност се засилва още повече, след като Русия излиза победителка във войните с Наполеон. Значение за това имат — специално за южнославянските народи — и войните на Русия с Турция. Славянската идея — обхващаща представите за общност и солидарност — става опора за българи и сърби в борбата им против поробителите. Затова и тяхната славянска принадлежност се подчертава винаги. Затова и Паисий — както видяхме — нарича своята История не българска, а „с л а в я н о българска". Затова и Раич пише история на българи, хървати и сърби, но слага пред тях общото определение „с л а в я н с к и народи". Затова и най-често в исторически, езиковедски и художествени произведения ще срещнем „с л а в я н о български" или „с л а в я н о сръбски „народ и „с л а в я н о български" или „с л а в я н о сръбски" език. Първата книга на Вук Караджич е „Мала простонародна с л а в е н о - сербска песнарица" (1814). Едно от научните съчинения на българския енциклопедист д-р Петър Берон, издадено в Прага на немски език, носи заглавие „Slawische Philosophie". . . („Славянска философия") (1855). Излагайки в него обобщено всички науки, Берон посочва, че всички явления и неща във вселената и в света имат един и същ произход и това славяните са знаели много отдавна — то се е запазило в техния език и в техните традиции. Даже реалистът Любен Каравелов (1837—1879) в предговора към своя сборник „Памятники народного быта болгар" (Москва, 1861) пише: с издаването на тая книга „мы готовы, по мере наших сил, служить славянскому делу". Започва изучаването като ц я л о на славянските езици и литератури, на славянския бит, народно творчество и историческо минало.

През 1824 г. пламенният носител на славянската идея, словакът Ян Колар издава стихотворния си сборник „Slávy Dcera" („Дъщерята на Славия"). Хуманистичният идеал, свързан с неговия патриотизъм и славянизъм, тук е формулиран така: „Народа схващай единствено като съсъд на човечеството — и винаги позовеш ли с л а в я н и н, нека ти се отзове: ч о -

[1] J a n M á c h a l. Slovanské literatury, díl II, 1925, s. 89.

в е к!“ След Колар, който има силно влияние сред южните славяни, названията Слава, Славия стават крилати слова и навлизат в поезията със значение на славянство. Идеята за славянско единство, издигнато като щит против чуждата агресия и асимилация, се разширява и извисява, за да увлече някои романтици в неограничените простори на мечтите. Така Юнгман мечтае за общ всеславянски език, а Ян Колар в епиграмата си „Добър съвет“ стига дотам, че иска да се заместят всички отделни славянски народности с „фикцията на по-висшето общо понятие с л а в я н и н“[1]:

Какъв си ти? Чех; ти какъв? Русин; ти какъв? Сърбин; а ти? Аз съм Поляк; вземете регистъра, братя, изтрийте това и напишете: Славянин.

Идеята за особената мисия на славянството срещаме и у много други славянски писатели и културно-обществени дейци. Най-последователният български революционер и поет Христо Ботев (1847—1876) живее също така с убеждението, че българският народ има „бъдеще светло, защото заедно с другите славяни той ще има що да каже в света, що да внесе в човещината“ (статия „Народът — вчера, днес и утре“). Тук Ботев мисли за социализма. (Идеята за хуманитарната мисия на славянството по-късно се усвоява и от редица писатели-реалисти — но това не влиза в темата на тоя доклад.)

В българската и в сръбската литература идеята за общославянска солидарност и нейния по-тесен аспект южнославянска солидарност е намерила широк израз в романтичната поезия (и далеч не само в нея). Ще приведа само няколко примера.

През 40-те години на миналия век в Сърбия се развива т. нар. движение на сръбската младеж — Омладина, — отначалото повече литературно, а след това и обществено-политическо. Идеите на движението са били либерални, демократически и националистически. Омладинците са се борили против чуждата зависимост и културна асимилация и против реакционните режими в Сърбия — за свободата на народа и на гражданина. Една от основните техни идеи е идеята за славянска общност. „Те са велики славяни, убедени в надмощието на великото славянско племе над гали и тевтонци.“ Техният идол е „Всеславия“, макар да са имали силно съзнание за „сръбщина“—живели са с повишено националистическо чувство. В областта на литературата те са под влиянието на класицистичната поезия, на старата немска романтика и на сръбската народна песен.[2]

За славянизма на сръбската интелигенция от онова време е характерен един разказ на типичния романтик Милорад Шапчанин (1847—1895) — „Мечтател“. Героят на разказа е учител, поклонник на Мицкевич, Колар и Щур. Той говори на своите ученици с възторг за великия славянски поет Ян Колар, в чиито песни (в „Дъщерята на Славия“) „трепти чиста славянска етика, славянска лирика“, и продължава настойчиво: „Трябва да мразите немците, трябва да бъдете славяни! Помислете само: сто милиона славяни! Сто милиона! Свят! Вселена!“[3]

През 1849 г. в Белград излиза сборникът „Невен-слоге“, издание на сръбската Омладина. Съдържа стихотворения и статии. В статиите се излага

---

[1] Dějiny české literatury. Sv. II. 1960. s. 265.
[2] Јован Скерлић. Омладина и њена књижевност. Београд, 1906. с. 23.
[3] Пак там, с. 19.

политическата програма на Омладината. Тя обхваща идеи националистически, либерално-демократични, някъде дори, макар и не открито изразени, републикански, и идеи за славянска и често южнославянска общност. В „Невен-слоге“ са поместени стихотворения, проникнати от идеите за славянска солидарност, от поети като Йован Ристич, Петар Протич, Йован Илич и др. В стихотворението „Видов Дан 1848 године“ Петар Протич, като припомня за Косово поле и за тогавашната славянска разпокъсаност, улеснила турската победа, подчертава с радост, че сега не е така — сега

Србин се не грли са србом
само из Босне и Црне горе,
него са Славством целим са поздравља.
Хорват и Поляк, Бугарин, рабрый Рус,
Чех са Словаком и Корушцем:
Све су то браћа, све с'грле братски.
Заклињу с'сложно подиђи Славенство,
негова свака грана да цвета
и приносе плод обште Слоге.

Сборникът „Невен-слоге“ е бил известен на времето си сред българите. Любен Каравелов съобщава, че още като ученик в Пловдив през първата половина на 50-те години на миналия век го е чел и че сборникът е упражнил върху него „твърде голямо влияние“. От „Невен-слоге“ Каравелов се е запознал още на млади години с демократичните идеи на сръбската Омладина. „Из „Невен-слоге“ — пише той — аз се научих да уважавам черногорците и да благоговея пред тяхното юначество и свободен дух.“[1] Българският възрожденски просветител Йоаким Груев пише от Копривщица на 29. VII. 1849 г. на Найден Геров, който е бил в Белград, да му купи някои книги и между тях „Невен-слоге“. Един екземпляр от тоя сборник аз открих през 1943 г. между книги, останали още от времето на Възраждането, на тавана на една къща в Копривщица.

В българската литература през Възраждането идеята за славянска и южнославянска солидарност вдъхновява и българските писатели. Още в средата на 40-те години на XIX в. Добри Чинтулов в революционното стихотворение „Стани, стани, юнак балкански!“ зове българите да въстанат с оръжие в ръка и ги ободрява с надеждата, че

На помощ сърби, черногорци
със радост ще се затекат,
а откъм север храбри руси
тоз час ще се появят.

Това стихотворение поради турската цензура не е могло да бъде напечатано, но е било широко разпространено като народна песен и се е пеело от революционната младеж. Превърнал в култ любовта си към Русия, която чакал заедно с целия народ като „Месия“, Иван Вазов (1850—1921), най-крупният български поет, включва тая си любов в общата славянска идея. Това е нишката, която го свързва през Възраждането със славянския романтизъм. Цялото му творчество е проникнато от славянско съзнание. В едно от стихотворенията си през Руско-турската освободителна война, писано след освобождението на Плевен, той възклицава:

Българио! Възликувай!
Мир славянски тържествувай!

---

[1] Любен Каравелов. Записки за България и българете. С., 1930. с. 126.

А в друго стихотворение се обръща към Дунава: „Лей се, Дунаве с л а в я н с к и!“ В неговото славянско съзнание влиза преди всичко любовта му към руския народ, но, както сам признава, той е бил „искрен привърженик на идеята за сръбско-българско братство“. През 1876 г., когато сръбските власти в Белград са освободили 50 души български въстаници, откарвани с австрийски параход да бъдат предадени на Турция, Вазов написва вдъхновено стихотворение „Южнославянска солидарност“, което съдържа следните показателни и поучителни стихове:

Славянска солидарност! Гореща братска связ!
Това да й нашто знаме и нашата девиза!
Туй щит е, който нищо не може го прониза.
Без нея ний сме крехки кат летни класове,
които се прегъват от всички ветрове,
без нея враговете на нас ще зъби точат,
а с нея ний ще бъдем и силни, и за почит.
Тя нам е крепост здрава, що в всичките борби
ни крупове, ни мълний не могат я разби.

След идеализацията на историята у романтиците иде силният интерес към народното творчество, увлечението от което стига до култ. Тук бих искал да отбележа мимоходом, че и във фолклора на южните славяни — в юнашкия и хайдушкия епос — може да се говори за романтизъм в светоусещането и в изображението на света и героите. С романтичните обрисовки, превръщащи историческите лица в митически герои, тоя епос е въздействувал ободрително върху народа. Но тук нямаме възможност да се спираме на тоя въпрос. Нас ни интересува отношението към фолклора и неговото влияние върху личното художествено творчество.

В сръбската литература на изучаване и популяризиране на народното творчество посвещава целия си живот Вук Караджич (1787—1864), първият и крупен представител на сръбския романтизъм. Той има големи заслуги за „онародняването на сръбската литература в романтически смисъл“, както се изразява чешкият литературен историк-славист Ян Махал. И ако за сръбския романтизъм се казва, че особено характерна отлика за него била любовта към народната поезия, — най-голяма роля за това е изиграл безспорно Вук Караджич, когото проф. Шишманов нарича „югославянски Грим“. Караджич пръв запознава сьета със сръбския народен епос.

Вук Караджич има влияние и сред българите. По случай смъртта му Любен Каравелов обнародва на руски обширен очерк за него, като изтъква, че личността му „для южного славянина должна быть свята навсегда“. Говори и за заслугите му към българската култура.[1] И наистина тия заслуги са големи. Вук Караджич пръв издава български народни песни и пробужда интерес към тях у самите българи. Още във втората си книга „Народна српска песнарица“ (1815) той публикува и една българска народна песен, като съобщава в бележка, че нейният издател притежава и други над 20 български народни песни. Но главният труд, с който Караджич открива на света българския народ, неговото творчество и език, е издаденият през 1822 г. „Додатак к санктпетербурским сравнительним рјечницима свију језика и нарјечија с особитим огледима бугарскога језика“, в който заедно с други материали на български език по-

[1] Филологические записки, 1867, вып. 1.

места и 27 български народни песни, получени от двама българи от Разложко. Тук дава сведения за главните особености на българския език, т. е. написва първата кратка граматика на българския език като отделен, самостоятелен клон в славянските езици. Собствено той по-рано — както съобщава Каравелов — е известил на света за съществуването на отделен български език в статията си „Письмо Д. Фручичу о раздјелу међу српском и бугарским језиком", публикувана във в. „Српске новине", излизащ във Виена (1814—1821).

След тия книги на Караджич, познати в България, към които се прибавят после и трудовете на Венелин, у българите започва усилено събиране на народни умотворения. Раковски издава своя „Показалец" (1859), в който дава указания как да се записват народни песни, вярвания, обичаи и др. Издават се редица сборници с народни умотворения. Но най-крупният и най-значителен плод на тая събираческа дейност у българите в онова време е сборникът на братята Димитър (1810—1862) и Константин (1830—1862) Миладинови „Български народни песни", излязъл в Загреб през 1861 г. Той съдържа песни не само от Македония, които са най-много, но и от другите западни и източни български краища. Една година преди това в Белград излиза сборникът, съставен от босненския сърбин археолог Стефан Веркович, „Народне песме македонски бугара" (1860). Към първите значителни фолклорни сборници принадлежи и книгата на Каравелов „Памятники народного быта болгар" (Москва, 1861).

Увлечението в тая събираческа дейност и съзнанието за голямото представително значение на народното песенно творчество пораждат у някои славянски дейци желание сами тайно да съчиняват народни песни, за да покажат, че и те се имали произведения като най-древните народи. Такъв е случаят с чешкия възрожденец Вацлав Ханка, който „открива", а в същност съчинява двата „старочешки ръкописа" — „Краледворския" (1819) и „Зеленогорския" (1820). Една от тия мистификации — „Краледворския ръкопис" — не случайно превежда на български и помества в своята книга „Новобългарска сбирка" романтически настроеният Райко Жинзифов. Ханка в същност продължава една традиция, в началото на която стои англичанинът Макфърсън, който в средата на XVIII в. съчинява старинни шотландски песни, като посочва за техен автор певеца Осиан. Песните на Осиан стават известни в цял свят, а — както видяхме — и в славянските страни, макар научната критика да разкрива мистификацията. Осианската традиция намира привърженик и в България.

Увлечен от фантастичните теории на Раковски и от своята романтична мечта да докаже, че българските славяни имат древен произход, че са имали епос, както и другите древни народи, и че тяхната митология е близка до индийската, Веркович моли своя приятел, крушевския учител Иван Гологанов, да търси древни митическо-исторически български песни. Гологанов, сам запознат с чудатите теории на Раковски, сам човек с романтична фантазия, започва усърдно да съчинява дълги „древни" песни, в които се мяркат образите на Орфей и на богове като Вишна, Сива и др. Веркович издава тия песни в нашумялата двутомна книга „Веда словена" (1874—1881). Мистификацията е разкрита, но остава един важен въпрос, повдигнат от Боян Пенев — за автора на „Веда словена", учителя Гологанов. Боян Пенев смята, че той заслужава да заеме като автор „едно, макар и скромно място в историята на българската поезия". Чешкият

учен Гайтлер е на мнение, че съдена сама за себе си, от чисто естетическо становище, „Веда словена“ „е много рядък литературен феномен, чийто създател би трябвало да бъде гений . . .“ Гений — според Пенев — той не е, но е бил образован човек, запознат с гръцката литература и елинската митология, и би трябвало да се установи „какво точно е взел Гологанов от народната песен, от гръцката или индийска митология“ и „какво е вложил от себе си във „Веда словена.“[1] Напоследък Петър Динеков отново повдига въпрос за известна ревизия на общоприетото становище, като мисли, че един внимателен анализ на песните, съчинени от Иван Гологанов, би показал „някои интересни творчески пориви“[2]. Така или инак „Веда словена“ е характерно романтично явление в българската литература от 70-те години на миналия век.

Особено свързан с народната песен и със събираческата дейност е първият крупен български поет Петко Славейков. Той събира цял живот пословици, народни песни и други народни умотворения. Забележителна е книгата му „Български притчи или пословици и характерни думи“ (1889—1897). Той пише сантиментално-романтични песни, в които за пръв път в българската поезия дава израз — някъде доста дързък — на лично любовно чувство: „Песнопойка“ (1852), „Славейче“ (1864), „Песнопойка“ (1870) и др. Така както първият истински романтичен сръбски поет Бранко Радичевич (1824—1853) в книгата си „Песме“ (1847) създава пръв искрени еротични любовни песни и — като поклонник на Вук Караджич, чиито идеи прилага в поезията — събира за него народни „речи“ (думи) и песни. И той като Славейков пише на народен език, с образните средства и похвати на народната песен. Славейков и Радичевич утвърждават правото на личността да разкрива най-интимните страни на своето сърце. В първите песни и на двамата сетивната, еротичната струя заема широко място — това е земна любов. Но докато в любовните песни на Славейков една ренесансова еротична любов си остава характерна в цялата му поезия, в по-късните стихотворения на Бранко Радичевич любовното чувство става по-духовно, поезията му се прониква от дълбока меланхолия. И двамата първи доказват силата и възможностите на простонародната реч за художествен израз на най-различни лични вълнения на човека.

Обикновено се смята, че сръбският романтизъм има двама големи поети: Змай-Йован Йованович (1833—1904) и Джура Якшич (1832—1878). Якшич е типичен, роден романтичен поет, последователен в цялата си поезия — отражение на един бурен живот и странна тревога. Завладян от дълбоко недоволство от света, който го задушава, той копнее за нещо по-силно, по-красиво, за живот на големи страсти и подвизи.[3] Понякога изпитва такава мъка в живота, че би желал да бъде на бойно поле „с нож в кървава ръка“ („Понякога“). Неговият живот е изпълнен с превратности, с противоречиви моменти. С обикнатите романтични антитези Якшич изповядва:

Где ја шећер сијем,
ту отров израсти;
где ја певат' мнијем,
ту ћу у плач пасти.
(„Где ја“)

---

[1] Боян Пенев. Западноевропейската романтика. . . с. 56—57.

[2] Вж. Предговора му към Стефан Веркович. Народни песни на македонските българи. С., 1966. с. 24.

И гаси мъките си в кръчмите, в бохемство. Но въпреки непоносимия живот той пише искрени любовни песни, някъде с дълбока скръб за отнетата от смъртта любима. Припомня подвизите на хайдутите и изразява декларативно своя патриотизъм, като се кълне пред Сърбия, че ще ѝ бъде верен до гроб („Аз“).

Змай е по-обемен, по-широк, по-разнообразен, по-идеен. У него ще намерим лирически песни с романтични вълнения — нежни чувства на щастлива любов („Розички“, 1864), от една страна, скръб и отчаяние, от друга („Розички увехнали“, 1882). Той отразява настроенията на отпадналост на духа след революцията в 1848 г., „либералните надежди“ и свободолюбивите блянове на Омладината през 60-те години и новите политически и социални идеи през 70-те години на миналия век. Той е поет на дълбоките омрази и отмъщения на сръбския народ и в същото време поет на блянове за човешко братство, за мир между хората, за по-добро и по-красиво човечество.[1] Змай става популярен и с произведенията си за деца, както и със сатирични произведения. От романтизъм в някои от творбите си преминава към реализъм. По ширината на своето творчество, по жанровото разнообразие, по отношението към народната съдба и към събитията той съответствува на Иван Вазов, а по някои мотиви и художествени черти на поезията си към него се приближава Петко Славейков, който дори подражава на едно негово стихотворение („Ода на празната кесия“). Разбира се, в хумора и сръбският, и българският поет са реалисти. Запознат много добре с народната песен, Змай така изкусно ѝ подражава, че някои негови стихотворения, макар и да са римувани туктам, правят впечатление на истински народни песни — и като народни песни ги е приемал народът. Такова впечатление прави например баладичното стихотворение „Вила“. На Косово са избити всички близки на една сръбска девойка. Останала сама, тя горчиво плаче. От мъка ѝ порастват криле и тя става горска вила. Петстотин години — през турското робство — тя бди над юнаците, склапя очите на убитите и облекчава смъртните им мъки. Използувайки народните поверия и поучени от фолклора, романтиците внесоха в личната поезия нов жанр — баладата.

В стила и със стиха, с художествените похвати на народната песен са създадени романтичните поеми на Петко Славейков „Изворът на Белоногата“ (1873), „Бойка войвода“ (1873) и написаната преди Освобождението, но публикувана след него „Кракра Пернишки“ (1886). В реалистични произведения Славейков разкрива — с една сложна гама от лек хумор, насмешка, ирония или сарказъм — отрицателното в живота, а когато трябва да посочи направо положителен герой, той прибягва до творческия метод на романтизма и до похватите и средствата на народното песенно творчество, както и до легендарни образи, сложени в рамката на историята. Такива герои са Гергана („Изворът на Белоногата“), в чийто образ се възпява българката, привързана към своя род и бащина страна, вярна до смърт на своята любов; войводата Кракра, защитникът с оръжие в ръка на родината, и хайдутката Бойка, готова да се бори също така с оръжие против чуждите нашественици. Три героични и патриотични образа, обрисувани с романтично вдъхновение. Поемата „Изворът на Белоногата“, изпълнена с национална атмосфера, ни въвежда в характер-

[3] Јован Скерлић. Историја... с. 312.

ното за бита и душевността на българина. Тя е едно от най-завладяващите със своята простота и внушение произведение в българската литература, а Гергана — със своята сърдечна чистота и душевна сила — представлява идеалният образ на българката и едно от класическите поетически изображения на жената в българската литература. В композицията на „Изворът на Белоногата“ е вмъкнат, зает от народните поверия и свързан със съдбата на Гергана, баладичен мотив, тъй характерен за романтичната поезия. Кракра Пернишки от третата поема напомня героите от юнашкия епос не само с това, че побеждава враговете с чудодейна сила и свръхчовешка бързина, но и с диалога, който води писмено и устно с противника.

В сръбската литература също така често се възсъздават с изобразителните средства на фолклора исторически лица и герои от предишни времена. Видяхме това например у Негош. Тук бих поменал Йоксим Нович-Оточанин (1807—1868), „една от най-романтичните личности в сръбската литература“. В духа и със средствата на народната песен той възпява в книгата си „Лазарица или бој на Косово“ (1842) юнаци от далечното минало и борбата им против османските завоеватели.

Това са сходни литературни явления, предизвикани от едни и същи или подобни обществени и културни обстоятелства и настроения.

Интересно е отношението на принципния привърженик на реализма Любен Каравелов към романтичната поема „Лазарица“, която е извиквала възторг у сръбската младеж, и към сръбския романтизъм изобщо. Като ученик в началото на 50-те години на миналия век той чел заедно с „Невен-слоге“ и друга сръбска книга — „Косовската“. Няма съмнение, че с това име Каравелов нарича „Лазарицата“ на Оточанин. И за двете книги съобщава, че ги знаел наизуст и че са имали върху него „твърде голямо влияние“. Но когато пише своите спомени, той е вече реалист и революционер, затова и прибавя след „Косовската“: „т. е. оная б е з г р а м о т н а книжка, в която се възпяват сръбските херои на Косово поле“[1]. Отрицателното отношение към „Лазарица“ се диктува от убеждението му, че литературата трябва да бъде реалистична и да изобразява съвременния живот, а не миналото. Още по-късно, когато отива в Сърбия, през 1868 г. — вече виден революционер и един от водачите на сръбската Омладина, усвоил революционно-демократичните идеи и реалистичната естетика на Чернишевски, — той подлага на остра критика тогавашната сръбска поезия и „цялото идеалистическо и романтично схващане“[2]. Критикува специално романтичната поема на Йован Илич „Пастири“ (1868) за това, че в нея имало ефектни и поетични картини с луна, ярко слънце, румена зора и пъстри цветя, но нямало „сръбски характери“. Съдържанието ѝ не произлизало „от чисто сръбски дух“. И като има пред вид чистия народен език и хубавия стих, Каравелов, реалистът, отсича (което е и препоръка): „Г. Илич би направил много добре, ако би избрал картини из живота на сръбския народ.“ А за една книга на Милован Янкович казва: „Ако сюжетът на книгата на г. Янкович беше взет от с ъ в р е м е н н и я (р. м.)

---

[1] Л ю б е н К а р а в е л о в. Цит. съч., с. 126.

[2] Т. М а р к о в и ћ. Љубен Каравелов у српско књижевности. — Српски књижевни гласник, кн. XXIV, бр. 9, 1910, с. 678—679.

живот, тогава тя би отговаряла на своята задача в пълния смисъл на тая дума."[1]

Колкото се отнася до художественото творчество на Каравелов — изцяло реалистично, — то съдържа романтични черти в разказите за хайдутите, главно в рязкото разделяне лицата на положителни и отрицателни. Художественият метод на неговия гениален съвременник и дълго време близък съратник Христо Ботев е сложно явление. Ботев създава поезия, изключителна по идейната си и художествена дълбочина не само за онова време. Неговата поезия, издигната на световно естетическо равнище, свързва националните и социалните копнежи на българския народ с най-високите социални идеали на прогресивното човечество. Тя продължава — в образи, стил, език — най-хубавите традиции на народната песен и въплъщава най-непосредствено, дълбоко и с най-голяма художествена сила борческата мощ и стремежите на народа към освобождение от всякакво робство. Той създава поезия като истински народен певец. Критическото отношение към съвременното общество у него е съпроводено и извисено от романтичния блян по социалистическия идеал. Никой преди и след него не е вплитал с такова поетично внушение цялата вселена в химна на революцията, както е направил това Христо Ботев в стихотворението си „Хаджи Димитър". Любимият герой на народния епос, хайдутинът, е възпят от него с рядко внушение и с нов облик. В баладата „Хаджи Димитър" присъствуват фантастични същества — самодивите, тия посестрими хайдушки. Лиричният герой в поезията на Ботев — хайдутинът, бунтовникът, революционерът — израства пред нас, изграден по метода на един реализъм, който съдържа ярки черти на революционен романтизъм.

И тъй, появил се в епохата на Възраждането, романтизмът засяга — повече или по-малко — значителен брой писатели както в българската, така и в сръбската литература — от съзерцателите, изобразители на патриархалния живот, до крайните революционери. Запазвайки във всяка от тях своеобразен характер, той е изиграл значителна роля за националното свестяване и патриотичния подем на народа. Свързана с народния бит, историческите събития и фолклора, романтичната литература е дълбоко народностна. Отличителна черта на южнославянския романтизъм, обоснована от обществения живот на българите и сърбите — както впрочем и на романтизма у другите южни и югозападни славяни, — е гражданският патос. Авторите на романтични произведения имат активно отношение към съвременния обществен живот на своята страна. Когато възпяват древното юначество и славата на някогашните герои, те в същност искат да посочат на съвременниците си примери за подражание. Романтизмът внесе в литературата нови образи и засегна нови страни от живота на човека и от бита на народа. Вдъхновяван от историята, романтизмът възпяваше героичното. Опрян на фолклора, той зае от народните поверия фантастичното и баладичното, които намериха широко място в романтичната поезия. От народната балада, митическите, юнашките и хайдушките песни романтизмът почерпи не само сюжети, мотиви и образи, а и нови жанрове, които, разбира се, дообработи, като създаде и

[1] Матица, III, бр. 13—14, 1868.

нови: баладата, лирико-епическата поема, субективно интимната песен, историческата трагедия със специфични герои и конфликти. С редки изключения (като българския Раковски) той направи от народната реч език на поезията и от тая реч — направо или чрез фолклора — си изработи нови поетични средства.

Специално за българската литература би трябвало да отбележим една особеност. Както казахме още в началото, романтизмът проникна в България късно — когато реализмът вече беше завладял широка почва. Поради това той се смесваше с него. И пак поради това най-хубави, най-значителни художествени произведения — като романтичната поема „Изворът на Белоногата“ и като баладата „Хаджи Димитър“, съдържаща ярки романтични моменти — са създадени от автори, които в съществената част на творчеството си са реалисти: Петко Славейков и Христо Ботев. Такъв е случаят и с Иван Вазов след Освобождението. Впрочем и в сръбската литература реализмът често се съпътствува у един и същ автор от романтични произведения.

Най-после, от всичко изтъкнато в доклада, се вижда ясно, че съществуват много литературни явления с прилики и сходства от типологичен и контактен характер, които свързват през епохата на Възраждането българската и сръбската литература.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ. ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА ЛИТЕРАТУРА
КНИГА XXI, 1972

НА СИНОРА НА ДВЕ ЕПОХИ

Соня Баева

За да отговорим на един от въпросите, които стоят пред българското литературоведение — съществува ли при нашите специфични исторически условия приемствена връзка между старата и новата българска литература и каква е тя, — трябва да се откажем както от повърхностната формулировка — връзка не съществува, — така и от другата крайност — да търсим само приемственост, без да видим революционния скок. Псевдоноваторството на едната и традиционализмът на другата формулировка ще останат в безнадежден спор с историята, която си върви по своя път, отхвърляйки претенциите на отделните личности и школи, които се опитват да я разберат едностранчиво.

Преди всичко често се прекалява с противопоставянето на „робска България" и „просветения Запад" — от една страна, черно робство, нечувана изостаналост, а, от друга — сияйна зора, свобода на мисълта, веротърпимост, високо просвещение. От едната действителност се взема най-лошото, а от другата — най-доброто. Би трябвало обаче само да се замислим по-сериозно, за да видим, че такава идеализация на Европа през XV—XVI в. би могла трудно да се докаже с факти.

С тези разсъждения ние сме далеч от мисълта да оборваме схващането, че през тия пет века действително сме изостанали много. Причината за тази изостаналост обаче не трябва да търсим само в елементарната представа за „петвековното черно робство". Защото нали бяхме под същото това робство, когато в България се роди нова, цветуща литература, която достигна върхове като поезията на Христо Ботев? Причините са много и дълбоки. Те трябва да се търсят и в спецификата на самата средновековна литература, чиито отделни автори следват винаги една установена традиция (в стила на произведението и неговата форма), поради което и самото развитие на литературата става извънредно бавно. В нея липсва стремеж за обновление на формата и стила, тя има по-малко личен характер, поради което стои по-близо до народното творчество. Нейните жанрове остават много консервативни и не се променят с векове.

Под влияние на общоисторическите закони за развитие на културата, които разчупват и изменят и формата, и съдържанието на старата литература (и тук трябва да търсим вече революционния скок), се създават нови закони, на които литературата започва да се подчинява — художествените методи и новата жанрова система, много по-гъвкава от жанровата система на средновековната литература. Създава се вече известно единство в разнообразието на жанровете и това единство се осъщест-

вява от художествения метод, под чиято гама в даден период звучи цялата литература и дори критиката. Докато при старата литература липсва подобно обединяващо звучене, липсва като че ли историческо развитие, всеки жанр си има свой стил на развитие и свой път на изложение.[1]

Редица трудове, издадени през последните двадесет години[2] — между които изследванията на проф. Емил Георгиев заемат видно място,[3] — ни дават възможност благодарение на богат нов фактически материал и трактовка на поставените въпроси да видим, че връзката между старата и новата българска литература се характеризира с приемственост[4] и борба, запазване и отричане, критически подбор и творческо развитие на всичко ценно, свързано с естетиката на новото време. Ето защо и литературната теория и история не може да се ограничи с разглеждане само на едно художествено наследство — консервативно или прогресивно — в един единствен план — позитивен или негативен. Задачата се състои в това да открием в зараждането и развоя на българската литература значението както на утвърждението, така и на отрицанието на нашата национална литературна традиция. Тук е еднакво важно да отбележим не само кое тя утвърждава и възприема, но и кое от миналото отрича и защо го отрича. Често у нас по такъв начин характеризираме новата българска литература и така я съпоставяме със старата, че тя изчезва изобщо като живо явление, а изследователят остава с впечатление, че приемствената връзка се осъществява само чрез фолклора. Разбира се, значението и влиянието на народното творчество, на съседните литератури през тоя период е съвършено очевидно. Нещо повече, би трябвало да се каже че не е имало период, през който новата българска литература да не се е влияела от литературата на Гърция, Дубровник, Русия и Сърбия, а посредством тях по-късно и от западните литератури. Но заедно с това няма да бъде правилно да не забележим и приемствената връзка, която съществува между тази нова литература и литературата на отминалия век. Старата българска литература и нейните традиции не биха могли да изчезнат безследно. И ако тази следа не можем да открием във водещата литература, би трябвало да я потърсим в ония средновековни произведения, които са продължили да живеят сред народа, колкото и неук да е бил той. Изучавайки литературния процес, ние трябва да го изследваме в целия му обем, като имаме пред вид не само онова творчество, което в даден период е било водещо, но и онова, което е имало успех сред народа, защото е било подхранвано от далечното минало и е носело неговия дух. За да уловим тая връзка, трябва много добре да познаваме не само ръкописната литература от периода на Българското възраждане, произведенията на множество съвсем

[1] Вж. Д. С. Лихачев. Поэтика древнерусской литературы. Л., 1967.

[2] П. Динеков. Старобългарски страници. С., 1966; Из старата българска литература. С. ,1969; Б. Ангелов. Съвременници на Паисий.С., 1963; Стари славянски текстове. 1958; Д. Петканова. Дамаскините в българската литература. С., 1965.

[3] Ем. Георгиев. Литература на изострени борби в средновековна България. С., БАН, 19, 66; Ем. Георгиев. Разцветът на българската литература в IX—X в., С., БАН, 1962; Ем. Георгиев, Ревнители на българското отечество, С., Българ. писател, 1966.

[4] Тук му е мястото да отбележим, че още преди Боян Пенев този въпрос стои открит: „Нека ми бъде позволено — пише той — да кажа, че ако ние се отнасяме с по-малко предубеждение към миналото, особено към нашата предишна литература, бихме разкрили общата основа на някогашното и сегашното, зависимостта на новото от старото, бихме разкрили тяхната неразривност" (Б. Пенев, История на българ. литература. Т. II. с. 339).

непознати и малко познати български писатели, работили предимно в чужбина (Русия, Румъния, Гърция), а също и ранното творчество на редица от първите представители на новата българска литература. В този смисъл е особено интересно за изследователя ранното творчество на първия наш „модерен" поет Петко Славейков.

*

Славейков е първият български писател, който издига нашата литература на такова равнище (колкото и примитивно да е то), че да може да се причисли (ако не да участвува) в развитието на общоевропейския процес. Той е първият български писател, който „усети" развитието на литературния стил по епохи и се зае да създаде, както сам се изразява в едно обявление, отправено към българските читатели, произведения от „всички видове" — историко-патриотични песни, детска поезия, „нравственое учение", историческо четиво и т. н.

Като творец Славейков се развива постепенно. И тия степени на художествено развитие биха могли да се определят емпирически описателно сравнително точно. Но ако искаме да направим това в по-друг теоретически аспект, анализът на неговото творчество би бил особено труден. И все пак първата крачка към едно такова изследване се нуждае най-напред от разкриване връзката между неговите произведения и традицията на старата българска литература. Анализът на ранното му творчество би могъл да ни покаже как у него се гонят, достигат се и се смесват различни моменти от историческото развитие на българската литература изобщо.

Връзката на Петко Славейков със старата българска литература се осъществява по два пътя — посредством съчиненията на първите възрожденци, като започнем с Паисий Хилендарски и свършим с Неофит Бозвели, и непосредствено, чрез пряк контакт с редица от най-значителните произведения на старата българска литература.

Тясна е връзката между творчеството на Петко Славейков и Паисий Хилендарски. Известно е значението, което е имала срещата на 15-годишния младеж с Паисиевата История. Това бил познатият в науката Еленски препис на „История славеноболгарская"[1], направен през 1784 г. от родолюбеца-книжовник Дойно Граматик. Този препис е особено ценен не само защото стои съвсем близо до оригинала (пряко копие на Софрониевия препис), но и защото при преписването му „многострадалният Дойно Граматик" успял да изрази своето патриотично чувство и художествен усет, да подсили революционната насоченост на оригинала, като към преписа на Историята прибавил забележителното за южните славяни съчинение на Христофор Жефарович „Стематография"[2]. Заедно с това той прибавил още две стихотворения от „песнопойката" на Андрия Качич-Миошич (1702—1760) „Razgovor ugodni naroda slovinskoga", засягащи героични моменти от историята на българския народ — песента за цар Крум и гръцкия цар Никифор („Песня за царя Крума болгарскаго и царя Никифора греческаго, съставлена неким песнописцем") и песента за Владимир и Косара,

[1] Народна библиотека „Кирил и Методий", арх. ед. 370; Б. Цонев. Опис. I. с. 412.
[2] Павел Ритер-Витезович (1652—1713). Stematografia. Виена, 1701. Преведена от Христофор Жефарович. 1741.

дъщерята на Самуил („Песня о царя Самоила и краля сербскаго Владимира и кралице Косаре, дъщи царя Самоила“).

Със своето съдържание и особено с патриотичните изображения-портрети на царе и светци, а най-вече с гербовете на отделните южнославянски царства „Стематографията“ на Жефарович действувала неотразимо. Тя вълнувала силно патриотично настроената българска младеж, която за пръв път виждала в нея образите на нашите легендарни царе Иван Асен и Иван Шишман. За тази младеж било истинско откритие да прочете, че българите, които „днес са покорни роби, някога са били храбри и силни владетели на много кралства. В книгата бил изобразен и гербът на „Турция свирепа“, представена с двоен меч в ръка — с единия присвоява източните народи, а с другия нагло нарушава западния покой. От нея по-късно били взети и основните моменти на българския национален герб.

Въздействието, което „Стематографията“ на Христофор Жефарович оказва на Славейков, е многостранно. Тя не му служи само като вдъхновение и подтик към народополезна дейност. Действува му преди всичко като произведение на изкуството — не само с илюстрациите си, но и със стихотворния си текст (четиристишията под гербовете на отделните кралства), а също чрез „Посвещението“, написано в стихотворна форма от Павел Ненадович.

Стиховете в това произведение, може да се каже, са едни от първите със светски характер, с които се среща Славейков. Младежът не само преписва „Посвещението“ към текста на Паисиевата История, но има и дръзновението да го „преправи“, като го промени и преустрои така, че да възпее Паисий Хилендарски, автора на Историята, а няколко реда по-долу и себе си заедно с приятеля си Христо Драганов като нейни преписвачи и разпространители. Въпреки че в художествено отношение стихотворението е слабо, вероятно е допаднало на младия Славейков с патриотичната си тенденция и най-вече с това, че било нещо ново, по-различно от произведенията, които той бил срещал дотогава.

Много по-силни чувства обаче събуждат у Петко Славейков останалите две стихотворения — на Качич-Миошич. Тях той преписва не само към Историята, но и в своята тетрадка. От тях се учи, превежда ги.[1] Те му внушават и идеята за ранните му поеми „Крумияда“ и „Самуилка“,[2] които определят облика на цялата му творческа дейност до края на Кримската война.[3] Поради всичко това в едни свои неиздадени записки Славейков счита за свой пръв творчески опит „безсъзнателното си оригинално авторство в Историята на Паисий“[4].

Подобно на Паисий Хилендарски и Славейков гради най-първия си образен свят от художествената традиция и естетическите завоевания на старата литература.

---

[1] В една от ранните тетрадки на поета (1848) се намира препис на първото стихотворение. Над сръбския текст Славейков е правил опит да го преведе. Арх. ПРС, папка VI, тетр. 2 (на корицата).

[2] „Крумияда“ — историческа поема в стихове за боя между Крум и Никифор; „Самуилка“ — в която възпява подвизите на Самуил; Автобиографично писмо. В: Събр. съч. Т. III. 1970. с. 155.

[3] Вж. за влиянието на Качич-Миошич върху ранното творчество на Петко Славейков изследването „Някои моменти от развитието на сръбската литература и творчеството на Петко Славейков“, публикувано в Изв. на Инст. за литература, кн. XVI, 1965.

[4] Арх. ПРС, папка XVIII, отделен лист.

От тия две произведения, както и от „История славеноболгарская“ Славейков оформя отношението си към българските светци. За него те са изтъкнати личности, водачи на своя народ. Точно такова е и отношението на Христофор Жефарович и на Паисий Хилендарски към тях.[1] Славейков например възнамерява да възпее Патриарх Евтимий, Кирил и Методий като заслужили исторически личности, като хора, които определят духовната величина на българския народ. От този момент, от тази среща на младежа със „Стематографията“ и „История славеноболгарская“ трябва да търсим и първите кълнове, които по-късно прераснат в идеята на Славейков за смисъла и значението на черковната борба като борба политическа, за отношението му към българския патриарх като за духовен и политически вожд на народа в борбата му за национално освобождение. Образец на такъв духовен вожд за Славейков е Патриарх Евтимий, чийто образ поетът си създава от произведенията на старата българска литература. За Славейков Кирил и Методий не са светци, а борци за правда.

Най-после от „Стематографията“ подобно на Паисий и той гради отношението си към „непобедимите северни братя“, което не променя до края на живота си. От тия страници тръгва по света романтичната представа за непобедимостта на Русия, от която представа южните славяни са имали насъщна нужда.[2]

Славейков пише, че Паисиевата История „развеяла калугерската мъгла от мислите му“ и запалила у него желание не да спасява душата си, а да спаси народа си. Това признание на бъдещия български писател е вярно, но не е съвсем точно. Не може да се каже, че желанието „да бъде полезен на народа“ се поражда у Славейков ненадейно след прочитането на Паисиевата История, защото до срещата си с нея той е бил възпитан в патриотичната среда на бащините си приятели, участници във Велчовата завера, и от книгите, които чете. Славейков познава немалко исторически книги и хроники, между които съчинението на Мавро Орбини,[3] което представлява опит да се напише всеславянска история. Авторът засяга обширно историята на южните славяни. Срещат се множество народни предания. Тази книга, която има огромно значение за своето време, става изходна точка за развитието на славянската историография и славяноведение. В нея изложението на българската история заема 46 с. Славейков познава руския й превод, направен през 1722 г. под название „Книга историография“.

Освен историята на Мавро Орбини — преди „История славеноболгарская“ — Славейков прочита и произведението на Цезар Бароний „Деяния церковная и гражданская“ (руския превод на книгата, направен през 1718 г.), което се намирало в библиотеката на Преображенския манастир (единствен екземпляр в България, сега пренесен в старопечатния отдел на Народната библиотека).

Преди срещата си с „История славеноболгарская“ Славейков е познавал повечето от житията, използувани от Паисий Хилендарски. Следователно не са му чужди нито фактите, нито идеите, залегнали в нея.

---

[1] Вж. сериозното и проникновено изследване на Надежда Драгова. Домашни извори на „История славянобългарска“ — В: Паисий Хилендарски и неговата епоха. С., 1962.

[2] Н. Драгова. Цит. съч.

[3] Il regno degli slavi. 1601.

Фактите той познава от прочетените преди нея книги, а духът на Паисиевото произведение вече живеел сред народа. Този дух се е носел във въздуха и е съставял обществения климат, в който израства поетът. Огромното значение на тази забележителна книга за Славейков се състои в това, че след прочитането ѝ идеите на Паисиевата История вземат решителен и окончателен превес над ония, които са го свързвали с консервативния вече светоглед на средновековието. Тогава той почувствувал, че тези два духовни свята не могат да съжителствуват, че единият трябва да отрече другия.

Във връзка с неповторимото влияние на Паисий Хилендарски върху Петко Славейков е важно за нас да подчертаем, че именно след 1842 г. поетът започва и своята творческа дейност, в чиято основа залягат тематиката на Еленския препис на Паисиевата История („Първа здравица"). Много от мислите и образите, които се срещат в този препис, са родствени с мотивите на Славейковите стихотворения от ранния период на неговото творчество.[1]

Първите книги, с които Славейков задоволява своите спонтанно възникнали литературни интереси, още преди да е прочел „История славеноболгарская", са „Неделник" на Софроний Врачански и „Амарталон Сотерия" (Спасение на грешните), както нарича книгата „Чудеса пресветая Богородицы", преведена и издадена на български език от Йоаким Кърчовски през 1817 г. От „Амарталон Сотерия" той четял всяка вечер по нещо на баща си, а в с. Фидов чифлик „сказвал" откъси от тях всяка неделя в черква.[2] Немного по-късно Славейков се запознава и с „Баснословие Синтипа философа". На преклонна вече възраст той пише: „С делата и деянията на Софроний Врачански съм се запознал още от крехката си младост. Те са имали най-голямо и плодотворно влияние на моето развитие."[3]

И трите съчинения принадлежат към литературата на ранното възраждане. Ако „Неделник" на Софроний Врачански, който той знае наизуст още „в крехка младост", се възприема като нещо ново, необходимо и забележително у нас по онова време, въпреки че по същество не излиза от рамките на каноническата литература, „Амарталон Сотерия", или „Чудеса пресветая Богородицы", е друго съчинение. Тази книга, превод от съчинението на гръцкия монах Агапий Критски, съдържа 67 религиозни легенди. В същата година Йоаким Кърчовски издава и „Книга глаголаемаа мытарства". В нея са описани двадесетте митарства, които е преминала св. Теодора след смъртта си, преди да достигне до рая. По сюжет и характер „Митарствата" се свързват пряко със старата литература. Но в същото време носят духа на новото време и осъществяват връзката между старата и зараждащата се нова българска литература. От една страна, те продължават традицията на средновековната литература, а, от друга, създават

---

[1] Обстойно изследване върху „Песнопойката" на Качич-Миошич и влиянието на неговите стихотворения с българска тематика прави проф. Емил Георгиев в своята книга „Български образи в славянските литератури", София, 1969.

[2] За своите ученически занимания Славейков пише: „Учих Часослов, Псалтир, Светче, Апостол, Акатист на Пресветая Богородица, тропари и кондици — всичко това до 1837 г. . . всичките черковни книги изучих. . ." (Автобиографично писмо — В: Събр. съч. Т. III. 1970. с. 153; р. м.)

[3] Писмо на Петко Славейков до Емануил Богориди, С., 1887, арх. ПРС, папка XXII.

условие за развитието ѝ по-нататък. И двете книги — „Амарталон Сотерия“, или „Чудеса пресветая Богородицы“, — както вече казахме, не са друго освен апокрифни разкази и легенди, народно преосмисляне на християнството. В тях, както и в произведенията на старите български майстори-живописци са преодолени хладните канонически образи на Христа, св. Богородица и светите мъченици. Пред въображението на читателя изникват жизнени, близки до всекидневния живот на народния творец човешки образи. Тази творческа активност и свобода на въображението сближават автора на книгата със съвременната му българска среда.

Любим образ в произведенията на старата българска литература е образът на св. Богородица. Там често пъти тя е представена като обикновена жена и майка. Може би тъкмо поради тази причина забележителният апокриф „Ходене на Богородица по мъките“ остава толкова разпространен и четен у нас през вековете. В изданието на Йоаким Кърчовски обаче нейният образ е почти анекдотичен — тя се явява все в края на отделните разкази, за да разреши като по чудо тяхната развръзка.

Обикновено тия чудеса, анекдоти или разкази са наситени с житейски ситуации и имат характер на увлекателна белетристика. Те живо ни представят манастирския бит, живота на монасите и монахините и борбата им с изкушенията на грешната плът.[1] Четени са и са обичани много от българския народ, защото му допадат не само като светоусещане, но и с критическия си дух. Не са ли те далечните първообрази на Елин Пелиновите герои?

Допустимо е Славейков да се е запознал с „Баснословие Синтипа философа“ още през 1842 г., когато отива да учи в Свищов. Първото печатно издание на „Баснословието“ е направено от Христаки Павлович през същата година. Книгата има източен произход и съдържа редица анекдотични разкази, притчи и новели, които за разлика от изданията на Йоаким Кърчовски нямат вече дори и религиозен характер. Преведена е на много езици и подобно на приказките от „Хиляда и една нощ“ служи за вдъхновение на много писатели от цял свят.

В повечето от разказите на Синтип философ се говори с тънък хумор за любовта и любовните измени, за женската хитрост и лукавство. Тази толкова занимателна и живо предренесансова белетристика заедно с „Чудеса пресветая Богородицы“ оказва своето въздействие върху творчеството на Петко Славейков, наситено със славейковско добродушно-насмешливо отношение към жената и любовта, към калугерите и поповете.

Повечето от писателите, които чете Славейков до 16-годишната си възраст, са духовници — Паисий Хилендарски, Софроний Врачански, Йоаким Кърчовски, Неофит Бозвели.[2]

Заедно с тези книги Славейков обича да чете и „Рибния буквар“ на д-р Петър Берон. За това той пише: „Бях го прочел няколко пъти заради любопитното му съдържание.“

Въпреки че в някое отношение книгата напомня сборниците със смесено съдържание, все пак вече има светски характер и стои на най-прогресивните позиции на своето време, отразява просветните идеи на рационализма, който разкрепостява мисълта и носи духа на ренесансовия хума-

[1] Г. Гачев. Ускоренное развитие литературы. М., 1964. с. 76—77.

[2] За влиянието на Неофит Бозвели върху Петко Славейков вж. С. Баева. Петко Славейков — живот и творчество. С., 1968. с. 43—66.

низъм. В нея религията остава на заден план, предно място е дадено на познанието — познанието на света и на неговите закони. В това толкова ново и по съдържание, и по дух произведение на току-що зараждащия се български народ човекът е представен вече не като „раб божий", а като гражданин. Въпреки че то не е оригинално произведение и съдържанието му е заимствувано от гръцката литература, все пак е предадено на прекрасен за времето, говорим български език.

В желанието си да прочете все повече и повече бъдещият български писател с увлечение издирва нови книги, чете оригиналните произведения на средновековната българска литература. В неоформеното още идейно и творческо съзнание на младежа се смесват минало и настояще, мистицизъм и рационализъм. По такъв начин още в най-млада възраст Петко Славейков се запознава последователно с редица забележителни произведения на старобългарската литература, а също и с някои класически за времето си произведения на византийската, гръцката и руската литература, с множество ръкописни сборници и дамаскини. Сам той разказва, че когато останал без работа (след написването на сатирата за владиката Панарет), не стоял празен, а преписвал дамаскини, сказания и главно довършвал започнатия още в Килифарево „Акатист на Свети Йоан Златоуст".

Ако Паисий Хилендарски обикаля всички средногорски манастири, където има старобългарски книги и царски грамоти, а Софроний Врачански е един от най-начетените мъже на своето време, който познава не само старата и съвременната му българска литература, но още и гръцката, сръбската, румънската и руската, то Славейков, както сам изповядва, до 1842 г. вече бил прочел много старобългарски и среднобългарски произведения. „По-главната ми учебна храна — си спомня той — беше дето четях постоянно, и прочел бях всичките библиотеки на манастирите около Търново, а най-вече на манастиря Св. Преображение, която се смяташе за най-богата и пълна. Тия книги ми доставяше баща ми и те бяха повечето с черковно съдържание — пролози, жития на светци, съчиненията на Ефрем Сирин, св. Йоан Лествичник, св. Димитрий Ростовски[1] и други някои книги като Доротолюбие, Бароний, Кормчий и някои ръкописни дамаскини от миналото столетие все с черковно съдържание, Сказание за второ пришествие, житието на света Мария Египтянка и други такива."[2]

На друго място поетът разказва, че още като 9-годишен в с. Фидов чифлик, където семейството на Рачо Казанджията избягало от чумата,

[1] Интересно е влиянието, което оказва Димитрий Ростовски върху нашите писатели от ранното възраждане. На него пръв обръща внимание Боян Пенев, когато пише за Спиридоновата история: „Важни източници за Спиридона — казва той — са книжовните трудове на Димитрий Ростовски, руски писател от края на XVII в. Към авторитета на този писател Спиридон се отнася с най-голямо уважение и доверие. . . За нас е важно да отбележим между източниците на Спиридона и Димитрия Ростовски, за да изтъкнем началото на руското влияние върху новобългарската книжнина." За това влияние извънредно интересни са наблюденията след Боян Пенев на Н. М. Дилевский. Димитрий Ростовский (Данаил Туптало) и болгарское Возрождение. Заметки и материалы. — Език и литература, кн. 6, 1967.

Вероятно Славейков е познавал произведението на Ростовски „Книга житий святых" (1689—1705), където е прочел „Житието на Кирил и Методий", според което в България се е чествувал празникът им на 11 май.

[2] Няколко пъти в автобиографичните си бележки Славейков споменава за това житие: „Житието на преподобна Мария Египтянка", което направи известно в Търново и особено в Търновско отец Зотик (вж. Петко Славейков. Положението ми.— В: Събр. съч. Т. III. 1970. с. 66).

която вързлувала през 1836 г. в Търново, прочел в библиотеката при селската черква всички служебни черковни книги, един тримесечен пролог и Библията, написана на славянски език. „Тия последните — разказва той — бяха най-любимото ми занимание през зимата и не само че четях и канерквах всичко в черква, ами сказвах и сказания в черква всеки празник и всяка неделя от Софрония и Амарталон Сотериа, като се качвах на по-високо на троновете, от които един път паднах и си счупих многоучаната глава и я нося доста време вързана."

Като чирак в бащиния си дюкян вечер след работа Славейков събирал търновските казанджийски чираци и увлекателно им разказвал приказки. Отначало започвал с житията на светците и разказите за чудеса, а след това незабелязано минавал към историята на България и славните битки на българските царе с гърци и турци. Разказвал им за Кирил и Методий,[1] създателите на славянската писменост, за Патриарх Евтимий, последния български патриарх, и за цар Иван Шишман, при когото България паднала под турско робство.

Тия Славейкови занимания имат огромно значение за по-нататъшното му развитие като поет и писател.

Славейков чете многократно, преписва, дори научава наизуст летописи, жития и апокрифи, сказания и дамаскини.[2] Много от тия произведения среща в сборниците със смесено съдържание. Предимно чрез тях той се запознава и с произведенията на Евтимий Търновский — „Житието на света Петка", житията на свети Иван Рилски и Иларион Мъгленски, а също и с похвалните му слова. Особено му допадало „Житието на света Петка", написано на прекрасен български език и проникнато със своеобразна религиозна поетичност. Схващайки значението и литературната стойност на „Житието на свети Иван Рилски", по-късно, когато става един от признатите български писатели, той го издава.[3]

Между множеството поучителни слова младежът открива съчиненията на Йоан Златоуст и Дамаскин Студит. Но най-силно впечатление му правят произведенията на Ефрем Сирин. Те му харесали толкова много, че ги прочел „десетина, дванадесет пъти". Той усетил красотата и поезията на тяхната проповед, в която бил отразен не само религиозен мироглед, но и възвишено поетическо чувство, искрен патос, който завладявал неотразимо слушателя. Не случайно Пушкин разработил едно от съчиненията на Ефрем Сирин в прекрасното си стихотворение „Молитва".

Цялата тази богата и въпреки религиозното си съдържание разнообразна литература заема съществено място при оформяне на Славейковия поетически талант. Тя подхранва пламенния му патриотизъм и страстното му желание да издири и прочете всичко, което било записано в старите книги за историята на България.

През този период Славейков се запознава и с героично-историческата повест за Троянската война, за Александър Македонски (по сръб-

[1] В една своя статия Славейков пише, че получил от Стефан Захариев „ръкописа на Кирил и Методий за кръщението на българите и на Бориса царя". Това било през 1870 г. Ръкописът бил със старобългарски букви, на пергамент. Изгорял в пожара на Стара Загора. (Вж. Как се превзело Търново без цар. — В: Събр. съч. Т. III. 1970. с. 311—312.)

[2] Вж. за това ръкописните записки на поета, арх. ПРС, папка 18, отделна бележка; План за автобиография, Лит. архив, т. I, с. 26—27.

[3] В едно от изданията на Софрониевия „Неделник", печатан в Одеса през 1884 г., Петко Славейков е обнародвал „Житието на свети Иван Рилски" от Патриарх Евтимий.

ския превод на „Александрията“, основан предимно на народни легенди), с разказите за Варлаам и Йоасаф, с драмата „Велизарий“ (по която написва и едно от ранните си стихотворения).[1] Той прочита и редица византийски хроники, които се предпочитали по онова време пред историческите съчинения, защото били написани на по-достъпен език и били украсени с легенди. Техните герои били исторически лица, доблестни натури, отдадени изцяло в служба на обществените интереси за доброто на своята страна и своя народ.

В сборниците със смесено съдържание Славейков чете апокрифите „Сказание за кръстното дърво“, „Яковлево евангелие“, „Детство Исусово“, „Разумник“ и др. Прочита и забележителното произведение на средновековната апокрифна литература „Ходене на Богородица по мъките“, за което обича да разказва в спомените си.[2] Запознава се също с разказите за Адам и Ева, Адам и Енох, Мойсей и Соломон. Същевременно чете и славянските гадателни книги „Гръмник“, „Лунник“, „Трепетник“, „Коледник“ и др. „Лунникът“ например заедно с народното творчество оказва пряко въздействие при създаването на неговите забележителни „Смешни календари“, с които поетът полага началото на българския сатиричен печат. Например в „Гръмник“ четем: „Ако ли землетръсът бъде през нощта — ще има смутове между хората, които няма да се покоряват на болярите си и на князете, ще напущат старейшините си, ще мислят зло на царете си и ще започнат да не им служат.“ Колко близък е този текст и по език, и по форма до „Смешните календари“ на Славейков! Като че ли той е писан от него.

На първо време тия произведения му импонират с религиозното си и мистично съдържание. Но много скоро, насочен правилно от патриотическата среда и след като прочел Паисиевата История, той започва да ги вижда в нова светлина. Схваща ги вече като произведения на старата българска литература и изпитва гордост от съзнанието, че и неговият народ е имал своя литература. Макар и подчертано религиозна, старата българска литература утвърждава идеала за душевна чистота, скромност, саможертвеност, отсъствие на дребнавост и самолюбие, висок, макар и своеобразен патриотизъм. А това са същите онния нравствени идеали, които Славейков проповядва до края на живота си. Те били скъпи на автора на „Изворът на Белоногата“, защото на тях се е крепяла устойчивостта и честта на родината му, те са създавали идейната история и не са позволявали да загине споменът за нея.

С особено голямо усърдие и страст Славейков търси, преписва и чете всички исторически съчинения, в които може да се намери нещо за историята на България, за историята на съседните славянски страни, за руската история, а също за историята на Турция и Гърция. В същност тия негови интереси продължават до края на живота му и би трябвало да отбележим, че Славейков е бил за времето си един от най-запознатите хора с историята на тия страни и народи. Това личи от статиите и бележките, които прави като редактор на сп. „Читалище“ (1873), по исторически въпроси.

---

[1] Новий Велизарий. — Цариградски вестник, бр. 60, 1849.
[2] Вж. Тримата Ивановци. — В: Избр. произв. Т. II. 1956. с. 38.

Само няколко месеца след като преписва Паисиевата История и „Стематографията“ на Христофор Жефарович, Славейков прочита в оригинал Историята на Йован Раич, една кратка турска история (на сръбски език), която превежда на български с желание да я отпечата.[1] Прочита дори Карамзиновата „История на руската държава“. Ето какво пише за това сам Славейков в един свой недовършен ръкопис:[2] „Учител Манолаки освен в училището, гдето се обхождаше доста вежливо с мене, често ме викаше дома си. Отвори за мене школската и своята библиотека, в която имаше освен гръцки книги, доста сръбски, славянобългарски и словенски книги от такова съдържание, което досега не бях виждал. Това беше за мене откритие, каквото не бях сънувал. Също аз не знаех, че има книги с нечерковно съдържание. Между книгите, що имах на разположение за прочитане, имаше много боклуци, но имаше и някои много полезни относително съвременната наука. Книгите на Доситея Обрадовича, „Телемаха“ на С. Живкова . . . , 12-томната „Всеобща история“ на Карамзина бяха ми настолните книги“ (р. м.). Към 1850 г. младият учител вече е чел забележителното произведение на Шафарик „Slovanské starožitnosti“ (1837) в руски превод и особено статията му „Rozkvět slovanské literatury v Bulharsku“ (1848) в сръбски превод. Тази статия представлява първото самостоятелно изследване върху най-стария период на българската книжнина[3] и изтъква нейното първенство сред семейството на славянските народи. Скоро тя става извор на множество български исторически съчинения. Славейков е прочел вече излязлата през 1845 г. в Одеса книга на В. Априлов „Болгарские грамоти“, а също и превода на няколко руски статии, направен от Захари Княжески, излезли от печат под заглавие „Вхождение в историята на българските славене от петия век до 1396-та година“ (1847). Можем да си представим с какъв възторг той среща „Критическите изследвания“ на Юрий Венелин, въпреки че за него онова, което казва възторженият изследовател на българската история, вече до голяма степен било известно. Нея той прочита в оригинал още през 1849 г. — годината на издаването ѝ. (Преводът на Ботю Петков излиза доста по-късно, през 1853 г.)

По такъв начин до 1853 г. — началото на Кримската война и първия период на художественото му творчество — Славейков вече познава произведенията на Шафарик, Венелин, Павел Ритер-Витезович, В. Априлов, С. Палаузов, Цезар Бароний, Карамзин, К. Фотинов, няколко ръкописи и преправки на Паисиевата История, сам става един от съставителите на „Царственика“, с една дума достига бързо нивото на тогавашната славянска историческа наука. Тук трябва да отбележим, че тази картина в никой случай не е пълна, тъй като е начертана само с помощта на ония бедни сведения, които са стигнали до нас.

---

[1] Скратение на турската история на основанието на империята до наши дни. Списана на французшки от Н. Малуфа. Преведена и попълнена с някои приложения от П. Р. Славейкова. Цариград, 1857. 76 с. В архива на поета се пазят няколко тетрадки от най-ранния период на творчеството му. В тях има откъси от „История на Турция“ на сръбски език. В Арх. ПРС, п. 42, тетр. 5 се намира друг ръкопис на турската история.

[2] Арх. ПРС, папка XX, отделна страница.

[3] Българският превод на статията бил направен от сръбски език на следващата година (1849) от дякон Хрисант Йоанович от Калофер. Това е прочутата по-късно и многократно цитирана в спомените на Славейков книга „Цветообрание на старославянската книж-

*

В цитираните по-горе спомени Славейков говори не само за Карамзиновата история, но и за своето първо художествено произведение: „Освен безсъзнателното оригинално авторство в Историята на Паисий, през зимата на 1843 г. аз вече се считах като самостоятелен автор на едно похвално слово“ (р. м.). От тия няколко реда ние виждаме, че Славейков смята работата, която извършва по преписването и преправянето на „История славеноболгарская“ (от Паисиевата и Старозагорския препис) и преправката на двете стихотворения, които взема от „Стематографията“ на Христофор Жефарович, за първото си „безсъзнателно — както той го нарича — авторство“.

Какво представлява похвалното слово, което той съчинява и определя за първо свое „самостоятелно“ произведение?

През 1842 г. като ученик на Емануил Васкидович в Свищов Славейков казал, че знае славянобългарски език повече от учителя си Константин Теодоров. За да засрами самонадеяния си ученик, Емануил Васкидович го накарал да съчини едно похвално слово във връзка с предстоящия празник Три светители. Поръчал му да не говори никъде за това — вероятно предполагал, че младежът няма да се справи със задачата, та да не се засрами пред другарите си.

„Славянски аз знаех и можех да го напиша колкото и да е безгрешно, но как да го съчиня, кое по-напред, кое по-назад да туря . . .“ Две-три седмици той се измъчвал, не спал от вълнение, но после, като си припомнил пролозите на някои похвални слова, които знаел наизуст, седнал и написал за два-три дни възложеното му слово. То се казвало „Похвално слово за три светители“. Прочел го на приятеля си Христо Драганов, който останал зачуден и възхитен от „произведението“. Научил го наизуст и съобщил на даскал Манолаки, че е изпълнил обещанието си. Очуден, Емануил Васкидович поискал да види предварително съчинението. Харесал го. След това повикал трима от епитропите и даскала К. Теодоров и накарал Петко Славейков да го декламира пред тях. Никаква следа от това ранно произведение на Славейков не е достигнала до нас.

По въпроса, кое е първото произведение на Славейков, в нашата литературна наука има различни предположения, а и сам той в спомените си не е точен. Първото произведение на Петко Славейков не може да се установи. Най-вероятно е да е било „Похвално слово за три светители“, писано през 1842 г. в Свищов на черковнославянски език. Не е достигнало до нас; първото му стихотворно произведение, достигнало до нас и написано на говорим език (новобългарски), е сатирата „Похвалило се Търново“, съчинена през 1843 г. в Търново. Първото произведение на Петко Славейков, написано на черковнославянски език с религиозна тематика и отпечатано, е „Житие на свети Теодор Тирон“, съчинено през 1845 г.

От 1842 до 1849 г. Славейков пише произведенията си последователно на старобългарски и новобългарски език в зависимост от съдържанието им.

нина в България, събрано и на чески издадено от г. Павла Шафарика, 1847, на сръбски преведено от г. Янка Шафарика, 1848. Белград, 1849.

Разбира се, в този най-ранен период той се опитва да съчинява и редица други произведения, за някои от които споменава на различни места и по различни поводи. Например Славейков казва, че през 1843 г., когато го изпъдили от учителското място в Долната махала (Търново), написал по подражание на „Йеремиевия плач" поемата-сатира „Плач на Търново и Търновската патриаршия". През 1848 г. като ученик на Никола Михайловски в Елена съчинил друга поема — „Владишкое огледало". В нея се разказвало „за живота на седем гръцки владици в стихове сатирически"[1]. През тия две години той пишел повече на черковнославянски език.

По същото време Славейков се опитва да пише и епитафии. Написва епитафия за себе си, за баща си, а също редица надгробни стихове за приятели и заслужили към народа общественици и революционери.[2] Немного по-късно тия епитафии променят своя сериозен тон и преминават в сатирически епиграми.

Такива са в общи черти произведенията от най-ранния период на Славейковата творческа дейност. Те са свързани пряко и по съдържание, и по език със старата българска литература, с апокрифната литература и с произведенията на ранното възраждане (Паисий, Софроний, Бозвели, Йоаким Кърчовски, Константин Огнянович и др.). Не само ранните (повечето от които не са достигнали до нас), но и редица от първите художествени произведения на Славейков показват, че той е осмислял и съвременността в образи и форми, взети от религиозната и житийната литература.

Особено място през периода на Славейковото ранно творчество заемат опитите му в житийния жанр, с който той се среща много рано. Славейков познава отлично в религиозната литература най-добрите образци на този основен белетристичен жанр, към който спадат редица забележителни произведения на старата литература, като започнем от „Панонските легенди" и свършим с „Житие на свети Иван Рилски" и „Похвално слово на Патриарх Евтимий". Под влияние на многобройните жития, а най-вече под влияние на едно „съвременно" произведение — „Житие светаго Алексия человека божия" от Константин Огнянович — той написва в стихове „Житие на свети Теодор Тирон". Книгата на Огнянович имала неотразимо въздействие не само върху Петко Славейков, но и върху многобройните си читатели. До 60-те години на XIX в. тя била най-популярната книга в България. Житието на Алексий е едно преходно произведение, написано в позната и близка за читателите форма, което обаче носело духа на новото време и дори нещо повече — първите наченки на сантиментализма. Наистина централна фигура в него е Алексий, но не той вълнувал до такава степен читателите. Те леели сълзи не над безсмисления и фанатичен, никому ненужен „подвиг" на Алексий, но над незаслужената участ на младата му невяста и изоставените му родители. Стиховете, в които поетът описва тяхната печал, любов и вярност, се харесвали извънредно много на нашата публика. И за тях се разказвало в стихове — нещо, почти невиждано дотогава:

О, днес станах лъженевестая
неутешна вдова нещастная,
днес посегнах и днес вдова станах,

[1] Автобиографично писмо на Петко Славейков. — В: Събр. съч. Т. III. 1970. с. 153.
[2] Вж. Архив ПРС, папка V, т. 9, л. 60; папка VI, тетр. 1.

днес получих — и днес пак изгубих;
днес възлюбих, но до смерти плачем
догде, бедна, от жалост не умрем.
О, ти небо, въздух и ти земле!
О, пернати птици и зелие!
Жалост моя, скорб и печал вижте,
. . . .
О, любезний, чудний сожителю,
Алексее уневестителю!

Ако да би било ми възможно
да извадим серце мое бедно.
О! Тогава любов ти познал би. . .

Неутешима е жалбата и на майката, но Алексий обича над всички господа и не иска да чуе плачовете им.

Поетиката на житието представлява сплав от две традиции — молитвено-религиозна (старата българска литература) и фолклорно-песенна. Тя оказва силно влияние върху творческото развитие, върху художествения вкус на едва-що начеващия български поет. Можем да предположим, че до срещата си с житието на Алексий Славейков е чел вече „Азбучна молитва" или „Проглас към евангелието" на Константин Преславски. Вероятно е да е познавал и духовното стихотворство на Никифор и Йеротей. Със сигурност знаем, че е чел освен стихотворенията на Качич-Миошич в Еленския препис на „История славеноболгарская" и някои от виршите на Димитрий Ростовски и Симеон Полоцки, чиито имена сам споменава в записките си. В житието на Алексий обаче се смесват метрическите схеми на черковните стихотворения с фолклорно-религиозната поетическа градация — именно затова то завладява с такава сила бъдещия поет.

Тази малка книжка едновременно принадлежи на своя жанр и го отрича — отразява идеите на средновековието и заедно с това се обявява срещу тях. Нейният сантиментален изповеден стих, отправен към читателя, простият й и ясен език, предговорът, написан по подражание на Паисиевия — всичко това се харесва извънредно много. Константин Огнянович призовава българите към патриотизъм и национално съзнание, упреква младежите, че се срамуват от своето отечество България, „кое някога славно било", сърди се с паисиевски патос: „И питам аз, о българи, кого ви чухте да се отрече от своего рода и език? Нито гърците, нито сърбите, нито лехите и чехите, които също произлизат от славянските народи." Огнянович изтъква като главна причина за изоставането на българския народ неговата бедност. Българският народ е притиснат не само от властта на чуждите завоеватели, но и от игото на богатите. Този патриотичен призив на Огнянович в предговора се намира обаче в дълбоко противоречие с цялостния характер на книгата, в която се сочи за пример на българската младеж животът на „божия человек Алексий"; този човек не се поддавал на земните радости и скърби, а се стремял с безсмъртната си душа към бога. „Не е нужно — пише Огнянович — с ум да се мъдрува", защото умът е временен и тленен, а истината е на оня свят. И по примера на Алексий той съветва: „Научете се и вие да търпите озлобления, беди и нещастия, за да намерите вечно блаженство, и не отмъщавайте на вашите неприятели. Раждайте и възпитавайте чеда на страх божий по закону."

Въпреки очебийната идейна двойнственост на книгата, в която, от една страна, с искрен граждански патос авторът зове българската младеж към национално осъзнаване, към твърдост и устойчивост, за по-добър и справедлив живот тук на земята, а, от друга страна, с религиозното си смирение я тегли към традициите на средновековния морал, тя развълнувала дълбоко младия Славейков. В нея имало всичко — и патриотизъм, и възвишеност, и сълзи . . . Той я възприема, защото тя била сходна с неговия собствен мироглед по онова време, също така раздвоен и неизбистрен. Вдъхновен от религиозните книги, Славейков търси някаква ясна правда, жестока и категорична като ангела, който развеждал грешниците в душеспасителната „Книга глаголаемаа мытарства".

Поради тия свои качества книгата става за Славейков образец за художествено творчество. Под нейно влияние той съчинява „Житие на свети Теодор Тирон" — първото негово произведение в стихове (Килифарево, 1844—1845). Житието издал през 1858 г. Андрей Робовски. Вероятно Славейков не е знаел, че то е отпечатано, защото до края на живота си мислел, че е загубено. По-късно „Житието на свети Теодор Тирон" е издавано още два пъти все като „едно неизвестно произведение на Петко Славейков". „Има данни да се вярва — пише в своите спомени Иван Славейков, — че то не е било единственото житие, написано от бащами в стихове (р. м.) и казвано от учениците му в черква." Христо Даскалов си спомня, че неговият някогашен учител даскал Петко е давал на учениците си и други подобни в стихове слова да ги изговарят в черква по празниците. Той сам с един от своите съученици са казвали слово в стихове по Великден.[1]

Въпреки че е написано със старобългарски букви, в същност езикът на житието е новобългарски. По дух обаче то стои по-близко до старата литература, отколкото „Житие светаго Алексия человека божия". В него няма и следа от сърдечно изповедния тон, от сантименталното звучене на произведението на Огнянович. Тук всичко е обърнато към подвига на св. Теодор, който в името на Христа с радост предизвиква неверниците:

Послушай ме, Теодоре, и жертва принес,
да станеш пред всички велик днес.
А светий никак не помълча,
но изведнаж тъй му погълча:
О, съдниko, ако щеш ме в огън гори,
ако щеш с нож ме сечи,
ако щеш с кон ме влечи,
на зверовете ме дай да ме изядат,
с маждрак да ме прободат,
понеже господ бог от вас ще ме отърве,
затуй аз не се покланям на твойте богове.

Ако житието на Алексий е такова продължение на агиографския жанр, което отвътре го разрушава и открива пътя към създаването на нов жанр, за първото „ритмовано" произведение на Славейков не може да се каже същото. „Житието на свети Теодор Тирон" е само наивен опит в стихотворното творчество, в който има много малко ново.

Особено интересно като преход от старото към новото е друго произведение на Петко Славейков — неговата „Автобиография", — започнато немного по-късно, но завършено на преклонна възраст. Тя продължава тра-

[1] Вж. Съчиненията на Петко Славейков, т. I, с. 423, 424.

дицията на „грешния Софроний Врачански". И двете произведения бележат важен момент от развитието на житийния жанр в новата литература. В тях се съдържат редица нови елементи, които отричат самата форма на религиозния жанр.

Към 1843 г. в Килифарево Славейков работи над два акатиста — „Акатист на Свети Йоан Златоуст" и „Акатист на свети Иван Рилски", — от които завършва първия. Също съчинява „малки песни за разни събития в легендарен вид"[1]. Към края на 1850 г. той пише и стихотворението „Страшното съдовище", стихотворна обработка на апокрифен мотив. По форма и език то бележи по-напреднал стадий на развитие от „Житие на свети Теодор Тирон".

*

Изхождайки от старобългарската традиция и опирайки се на нея, Славейков е призван да разкрие нов път за българската литература, да даде път на ново направление, на нов художествен метод — романтизма. Единственият и универсален идеал на черковната литература за култура и красота (който в същност отдавна бил под обстрел) сега рухва. Редом с Ефрем Сирин идва Осиян, от когото Славейков превежда (вероятно чрез руски език) откъси още в „Смесна китка". Срещу средновековния аскетизъм идва поезията на чувствата и душата. Израства с нова сила нов идеал — идеалът за националния облик на литературата. Проблемата за националния колорит на произведенията става насъщна за Славейков. Нещо повече, за него тази проблема става политическа, основа на току-що създаващия се нов мироглед в изкуството. Изобщо може да се каже, че със своите любовно-сантиментални песни Славейков открива пътя на сантиментализма в българската литература, че новият художествен метод е отглас на борбата за свобода на човека в обществото — борбата за национално своеобразие на литературата за Славейков значи борба за национална свобода. Такъв именно е смисълът на интереса, който проявява прогресивната българска литературно-обществена мисъл към фолклора, към старата българска литература, значението на която сега израства в нова светлина и с нова сила. Сега старата българска литература добива за Славейков ново значение и той с още по-голяма страст започва да я издирва и изучава. През тия години (1850—1853), началото на Кримската война, Славейков създава своите историко-патриотични и бунтовни песни и поеми — „Крумиада", „Самуилка", „Кралев Марко" и стихотворението „Първа здравица". Той си поставя за цел да възпее в стихове всички позабележителни български царе и войводи, така че да може и най-неукият негов сънародник да узнае за тях, да се запознае с историята на България. Тези Славейкови произведения бележат нов момент в историческото развитие на българската литература. Трябва обаче да подчертаем, че още тук, като се учи от чуждото творчество или използува мотиви от него, Славейков се стреми да създаде българско изкуство не само по сюжет. Той се стреми да създаде български национален стил. В това отношение му помага старата българска литература и народното творчество. Това

[1] Български притчи. — В: Събр. съч. на Петко Славейков. Т. III. 1970. с. 24, Автобиографично писмо. — Пак там, с. 154.

личи не само в ранните му произведения. Ние можем да открием стила и езика на жития и легенди, на религиозен фолклор и апокрифи в цялото му творчество.Особено интересна в това отношение е неговата публицистика. Не случайно неговият син Пенчо Славейков — почти единствен в българската литература — не на едно място в произведенията си изхожда от образците на тази забравена наша гордост.[1] Освен това Петко Славейков превежда и преправя редица чужди произведения в духа на българската народна култура, която въпреки нашата национална трагедия живеела все още в средата на народа. И тази му ориентация към изворите на националната българска култура и литература има, както казахме вече, революционен смисъл — и като ново художествено откритие, и като съдържание. Именно по този начин той успява да създаде истински национално творчество. Интересът към народното изкуство, към българския колорит, към духа на епохата и интимния живот на отделния, обикновения човек, може да се каже, напълно отсъствува в старата българска литература — това е и новото, революционният скок, който осъществява Славейков като основоположник на новата българска литература.

*

Направеният преглед на отделните моменти, в които проличава приемствеността между старата българска литература и творчеството на Петко Славейков, далеч не изчерпва темата. Редица интересни моменти, като например прерастването на житийния жанр в автобиографичен, би трябвало да се разгледат като отделна самостоятелна проблема — да се разгледа как се променя типът и характерът на жанра, т. е. типът и характерът на жанровете в старата и новата българска литература. Не са изследвани, а само са маркирани и връзките на Славейковото творчество с нашата летописна традиция. Не е разкрита вътрешната връзка на творчеството му и особено на публицистиката на Славейков с историческите повести и гадателните книги.

Тема на отделно изследване би могла да бъде връзката на „Баснословие Синтипа философа“ или „Чудеса Пресветая Богородицы“ със Славейковата хедонистическа поезия. В същност тия толкова различни литературни струи залягат в основата на ранното му творчество — житие и автобиография, анакреонтична и сантиментална лирика, историко-патриотична поема и публицистика.

Най-после тема на специално изследване може да бъде зараждането на сантиментализма и романтизма в самите произведения на преходната литература (многобройните исторически легенди и предания, „История славеноболгарская“, „Житие светаго Алексия человека божия“) и оформянето им като завършен художествен метод, когато литературата достига определен стадий на развитие в творчеството на Петко Славейков

---

[1] В своята книга „На острова на блажените“ Пенчо Славейков разработва апокрифната легенда за създаването на света, озаглавена „Как господ бог даде воля да стане земя и какво подир това стори Сатанаил (Богомилска легенда)“. На друго място в „Кървава песен“ той рисува (песен V) в духа на апокрифните легенди мъките на грешните, как са наказани на оня свят ония, които са заблуждавали простия народ.

(любовно-сантименталната му лирика и историко-патриотичните му песни), Найден Геров, Добри Чинтулов, Д. Войников, В. Друмев.[1]

Въпреки всичко този пръв опит да се потърсят ония здрави нишки, които свързват Петко Славейков с литературата на средновековието, би могъл да ни убеди в това, че книжовните паметници на старата българска литература и на ранното възраждане са основен източник, една от главните отправни точки, от които той тръгва в стремежа си за нова литература, за извеждане на българската култура на равнището на съвременните й славянски и европейски култури.

[1] Вж. К р. Г е н о в. Романтизмът в българската литература. С., 1968.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ. ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА ЛИТЕРАТУРА
КНИГА XXI, 1972

«ЕЛЕМЕНТАРНА СЛОВЕСНОСТ В ДВА КУРСА» ОТ ТОДОР ШИШКОВ И НЕЙНИЯТ ОРИГИНАЛ

Дочо Леков

Възрожденският революционен печат е безапелационно строг към обществената, педагогическата и книжовната дейност на Тодор Шишков. Каравелов и Ботев го иронизират за бездарната му поезия и драматургия, за френското му образование. Критикуват го за неговите туркофилски позиции, за поддръжката, която прави на Митхад паша и на проекта му за сливането на българските училища с турските.[1] Когато през 1873 г. се появява ръководството „Елементарна словесност в два курса", редакторът на в. „Независимост" упреква Шишков, че превежда „хорските боклуци, които умните хора отдавна вече са хвърлили на страна"[2], а в. „Знаме" саркастично подмята, че парижкото образование на преводача не е гаранция за стойността на този негов труд.[3]

След като получил висше образование в чужбина — следвал пет години в Париж и една година в Прага — Шишков е учител в Сливен, Търново и Цариград; взема участие в културно-просветния живот като съставител на учебници, драматург, стихотворец, сътрудник на възрожденския периодичен печат. Туркофил и консерватор в областта на политиката и образованието, Тодор Шишков не показва никакви творчески дарби в драмата „Велизарий", в стихотворенията си „Песен на добродетелта", „Към жената" и др. За всичко това основателно е критикуван от редица възрожденски дейци и преди всичко от представителите на революционната българска емиграция.

Кое кара Шишков да се насочи към превода на ръководството „Елементарна словесност в два курса"?

В дългогодишната си педагогическа дейност възрожденският учител е чувствувал необходимостта от такова учебно пособие, което да даде на учениците най-обща представа за известни литературни, филологически и общокултурни понятия, за да могат и „словесните науки" да заемат онова място в българското училище, каквото имат и естествените. Тези негови схващания, изложени в предговора към издаденото ръководство, го карат

---

[1] Вж. Л. Каравелов. Събрани съчинения в девет тома. Т. V, С., 1966, с. 31, 87—93; т. VI, 1966, с. 515; т. VII, 1967, с. 275; т. VIII, 1967, с. 303, 324, 333; т. IX, 1967, с. 168, 175; Хр. Ботев. Събрани съчинения. С., 1958. Т. I, с. 175—176, 189, 217, 280, 408, 409; т. II, с. 228.

[2] Л. Каравелов. Събрани съчинения. Т. VI. с. 518.

[3] Хр. Ботев. Събрани съчинения. Т. I. с. 408.

да търси подходящо чуждестранно съчинение, което да преведе на български език. Тодор Шишков е познавал доста учебни помагала по словесност от френски и руски автори. Но едно от тях му прави най-силно впечатление — „Учебная теория словесности“ на руския книжовник Николай Г. Минин, починал през 1861 г. Минин става популярен с ръководствата си „Краткий учебник русского языка“ (Санкт-Петербург, 1857) и с „Учебная теория словесности“, претърпяла до 1878 г. шестнадесет издания. Достъпността в изложението на материала, разглеждан в този учебник, и големият интерес, с който се посреща учебникът в Русия, съдействуват за появата му и на български език. Кое дава повод тогава на Каравелов да иронизира така тежко неговия преводач и да го провъзгласи въз основа на този негов труд за „председател на глупците“? Сравнително обоснован отговор на този въпрос трябва да се търси преди всичко в съпоставката между превода и оригинала, в измененията и добавките, направени от Тодор Шишков, в интерпретацията на преводача на литературните явления, дейци и т. н.

„Елементарна словесност в два курса“ е учебник, в който се разглеждат основни проблеми и категории — за разликата, която съществува между науката и изкуството, за стилистиката и нейното значение, за стихосложението, за теорията на прозата, поезията, драмата и т. н. В нея, както посочва преводачът и както ни убеждава и паралелът между оригинала и превода, са вмъкнати и обяснени някои понятия от логиката и реториката, които липсват в „Учебная теория словесности“. Заимствувайки от френски и руски източници, Шишков внася допълнения за идилията, хиперболата, за тоническото стихосложение и т. н.

Разглеждана откъм съдържание, „Елементарна словесност в два курса“ дава представа за някои основни въпроси и категории в областта на словесните науки, като се вземе под внимание, разбира се, нивото на тогавашното литературознание и предварителната подготовка и познания на тези, за които е предназначена. При това от нея излиза само първата ѝ част. Втората част с приложение на „Кратък исторически обзор на българската литература“, заимствуван от историята на славянските литератури на Пипин и Спасович, и с „Очерки из историята на поезията“ не вижда бял свят. Съдържанието на „Елементарна словесност в два курса“, както и неговата проблематика не могат да не се имат пред вид, когато се поставя въпросът за стойността на това ръководство. Но те не са единственият и решаващ аргумент при общата оценка на този труд.

За разлика от много възрожденски книжовници Тодор Шишков е преводач, който се отнася добросъвестно към оригинала и към неговия автор. Още в предговора на своето ръководство той отбелязва, че превежда по петото издание на „Учебная теория словесности“. Тъй като учебникът на Минин е недостатъчно подробен и недостатъчно пълен за преводача, Шишков допълня втората неиздадена част на своя труд с „Очерки из историята на поезията“, като изрично посочва, че се е ползувал от ръководствата на М. Чистяков („Курс теории словесности“, 1847), К. Зеленецки („Курс русской словесности для учащихся, 1849), А. Линниченко и на други руски и френски автори. При това той отбелязва, че всички вмъкнати пасажи са обозначени със специален знак — звездичка, — а някои думи, непознати на читателя, превежда дословно, като ги обяснява под линия. Даже за примера, с който се илюстрира терминът амфибрахий, се казва,

че не е от ръководството на Минин, а от книгата на Чистяков. Всички тези „външни показатели" дават предварителна характеристика за един сериозен и културен преводач, запознат с основните изисквания на преводаческата практика. И това се потвърждава още от първите страници на труда.

Несъгласни с някои мисли от оригинала, много възрожденски книжовници пропущат или видоизменят редица изводи на автора, допълват фрази и пасажи, променят имена и данни. Тодор Шишков разбира, че предговорът на Минин не казва онова, което трябва да знае българският читател. Но той го превежда, без да промени нито дума от него. Наред с него помества и свой предговор — „Към ученолюбивите читатели", — в който се изказва за мястото на словесните науки в учебно-възпитателния процес и дава пояснения за работата си върху този свой труд. „В него (преведеното ръководство — б. м.), ний го изповядваме — заявява той, — нищо собствено не ни принадлежи, защото ний само събрахме и преведохме, щото намерихме добро и хубаво у иностранни литератури" (с. XI—XII). Дали с това обаче се изчерпва работата на Тодор Шишков или в труда му има оценки и факти, които ни карат да разглеждаме неговия преводач и като съставител, и като литературен историк и критик, изказал се за характера на съвременната му българска литература, дал оценки и препоръки, в които изявява своите естетически и граждански позиции, предпочитания, образование, култура и т. н.?

Като се придържа дословно о оригинала, Тодор Шишков проявява свобода преди всичко в замяната на един пример с друг, във вмъкването на нови примери и т. н. Той не си поставя за цел според собственото му признание да дава оценки за произведения и творци, а да посочва само най-добрите от тях. Но и така примерът добива стойност на мнение, което не може да не се вземе под внимание при цялостния анализ на „Елементарна словесност в два курса".

Правят впечатление преди всичко някои стереотипни промени в примерите. Френски възпитаник, един от проводниците на западноевропейското влияние в България, Тодор Шишков изявява своите предпочитания и като преводач. Без да се противопоставя на руската литература и култура, той смята, че нейните творби имат по-второстепенно значение в сравнение с френските, че българските ученици и читатели трябва да се запознаят преди всичко със западноевропейската художествена мисъл. Не са редки случаите, когато преводачът пропуща имената на руски писатели, историци и други културни дейци, както и посочените от Минин техни съчинения и ги заменя с образци от западноевропейската литература. Когато например става въпрос за писатели, създали живи и ярки образи, Тодор Шишков пренебрегва „Мъртви души" за сметка на произведение като „Приключенията на Телемаха" от Фенелон. Наистина може да се допусне, че той е предпочел произведение, познато на възрожденския читател. Но и това не може да го оправдае в случая, тъй като подмяната на „Мъртви души" с „Приключенията на Телемаха" е твърде неравностойна. Понякога преводачът запазва примерите, взети от творчеството на руски писатели, но ги поставя на по-заден план, посочвайки преди тях образци от други литератури. Даже тогава, когато се предпазва от вмешателство, Тодор Шишков изразява неприкритото си отношение към руските културни дейци. За пример на красноречие Минин посочва оратори като Симеон Полоцки, Иннокентий Херсонски и др. Тодор Шишков не им противопоставя конкретни

чужди имена, но веднага прави допълнение, което омаловажава посоченото от автора. „У френците, англичаните и особено у американците — добавя той — били са и имат още по-даровити“ (с. 160). Или когато изброява какви литератури съществуват, Минин, без да влага елемент на оценка, посочва руската, немската и др. И в този случай преводачът не остава безучастен — чрез незначително на пръв поглед разместване, което в случая вече играе ролята на преценка, поставя най-напред френската литература, след нея немската и английската и най-накрая руската.

По-целесъобразна в известни случаи е подмяната и допълването на примерите, когато за илюстрация на известни литературни категории преводачът се позовава на образци от българската литература. За „онагледяване“ на свободния стих Минин посочва баснята на Крилов „Квартет“, а Тодор Шишков „Научил се гладен вълк“ от П. Р. Славейков. Примери за „повторка“ (повторение) в оригинала се вземат от Державин, Пушкин и Батюшков, а в превода от драмата „Иванко“.

Понякога, запазвайки словесните илюстрации на Минин, преводачът ги допълня с примери, известни на българския читател, но възникнали под влияние на посочения образец. Терминът „обращение“ е „онагледен“ със стихотворението на Пушкин „К клеветникам России“. Той може да се открие, продължава мисълта на автора преводачът, „и в неиздадените още стихове, писани по подражание на първите — „Към българските клеветници“ (с. 93).

В стремежа си да бъде по-близко до оригинала, като изтъкне същевременно приоритета на френската литература, и да насочи мисълта на читателя към българската книжнина и фолклор Тодор Шишков понякога заменя в текста само имената, а запазва изцяло разсъжденията на Минин.

„Так Гоголь идею скупости осуществил в лице Плюшкина; Пушкин идею светского человека олицетворил в Евгении Онегене и проч. Так в народных сказках, существовавшие на Руси богатыри — Иля Муромец, Добрыня Никитич и проч., представляются великанами, обладающими сверхестественною силою.“[1]

„Тъй Молиер идеята скъпост осъществил: в лицето на Харпагона (в комедията му „L'Avare“). Подобно в народните наши песни и приказки Марко Кралевич с Филипа Соколина и други еще представят са юнаци, които владеят свръхестествена сила.“[2]

Преводачът постъпва по същия начин и на други места в превода, но невинаги сполучливо, тъй като замяната на едно произведение с друго е невсякога равностойна и еднозначна.

Независимо от консервативните си възгледи Тодор Шишков е съобразил известни места от своя превод с някои обществени проблеми. Във връзка с изселването на българи в Русия и заселването на татари и черкези в България, на което остро реагира Раковски в „Дунавски лебед“ и в отделни свои публикации, преводачът, като използува един от примерите на Минин — „Путешествие в Арзрум“ от Пушкин, — доизяснява концепцията на автора със свои разсъждения. „В прозаическата тази отломка на руския поет развита е една мисъл — умразата на черкезите към русите, техния

[1] Учебная теория словесности. . . Издание пятое. . . Н. Минина. Санкт-Петербург, 1866. с. 13.

[2] Елементарна словесност в два курса. . . Цариград, 1873. с. 21.

кръвнишкий и войнишки характер, с който са те отличават и днес тук между нас“ (с. 23).

Неприкритата намеса на Шишков в оригинала, както посочихме вече, е при примерите — в тяхната подмяна, съкращаване или допълняне. Тук той е уязвим с неустановения си идейно-естетически критерий, който лишава превода от съдържателни образци из творчеството на Пушкин, Гогол, Лермонтов, за да ги замени с примери от „Последните дни на Помпея“, от „Велизарий“ или от други посредствени творби. Наистина понякога съкращава словесните илюстрации по педагогически съображения — за да накара учениците сами да потърсят нови образци от българската или от някоя чуждестранна литература. Но това често става за сметка на откъси от високохудожествени творби.

Независимо, че съкращава доста примери от руската литература и ги заменя с френски, английски или немски, Тодор Шишков, макар и твърде рядко, вмъква имена на популярни руски писатели, останали по политически съображения преди всичко извън обсега на „Учебная теория словесности“. Не е без значение фактът, че той дава на българския читател, макар и инцидентна представа за Херцен и за неговите „Писма от Италия“, за Огарьов и за стихотворението му „Сим победиши!“. А Тургенев, пренебрегнат в оригинала за сметка на белетристи като Лажечников, А. Ф. Велтман и др., Шишков провъзгласява за „най-добър романист“ на Русия и го признава за талантлив драматург наравно с Пушкин, Островски, Шекспир.

Херцен и Огарьов прекарват част от живота си като емигранти в чужбина — Франция, Англия, Италия, Германия. Те издават известно време съвместно „Колокол“ и „Полярная звезда“ и стават известни в много европейски страни не само като прогресивни обществени дейци, но и като талантливи публицисти и писатели. На не по-малка популярност в чужбина и особено във Франция се радва и Тургенев, който живее доста време в Париж, гдето и умира. Естествено е в такъв случай да се предположи, че по време на учението си във френската столица Тодор Шишков се е запознал както с някои романи и драми на Тургенев, така и с произведения на Херцен и Огарьов. Високата художествена стойност на творбите им и критичното им отношение към официалната руска политика предразполагат българския студент към тях. И като акт на внимание към такива видни противници на политиката на царска Русия той ги „включва“ в своето ръководство.

За да се даде обективна оценка на „Елементарна словесност в два курса“, необходимо е да се проследи доколко и как е застъпена българската литература в нея, на кои нейни представители е обърнато по-специално внимание, какво е отношението на преводача по някои от основните й проблеми, добива ли се по-цялостна представа за нейното развитие и състояние чрез дадените примери.

В ръководството на Тодор Шишков се споменават и преводни, и оригинални български произведения — „Последните дни на Помпея“ от Е. Л. Булвер в превод на Н. Михайловски, стихотворението „Бог“ на Елена Мутева, „Новобългарска сбирка“ на Райко Жинзифов, Житието на Софроний и първото изследване за него — студията на Марин Дринов „Отец Паисий. Неговото време, неговата история и учениците му“[1]. Посочва се

[1] Периодическо списание, I, 1871, кн. 4, с. 3—26.

първата оригинална белетристична творба в нашата литература — повестта на Друмев „Нещастна фамилия“, — появилата се след нея „Изгубена Станка“ на Блъсков, побългарената „Сирота Цветана“. Хвърля се бегъл поглед върху развитието на българската драма, започнала от школските диалози, направила по-уверени стъпки чрез творбите на Войников („Райна княгиня“, „Покръщението на Преславский двор“, „Велислава“) и достигнала най-зрялата си изява през Възраждането в Друмевия „Иванко“.

Тодор Шишков изказва становището си и по въпросите на литературната критика, която според него у нас прилича по-скоро на „личня препирня (спор) между някои литератори“ (с. 24).

„Нещо в род критики едвам виждаме последне в „Периодическото списание“ на Българ[ското] книжовно дружество от 1871—72, в Браила (книжки IV, V и VI). Критически еще са и статиите на г. В. Попович за картините на г. Н. Павловича“ (с. 24—25). Най-добри критици в момента според Шишков са Никола Михайловски, Гаврил Кръстевич, Тодор Бурмов, Марин Дринов, Нешо Бончев.

Макар и бегло, Тодор Шишков засяга и някои от проблемите на българския фолклор. Той вмъква свой текст за тоническото стихосложение и отбелязва, че то е характерно за народната песен. Намира, че поемата на Найден Геров „Стоян и Рада“ разрешава сполучливо въпроса за връзките на литературата с народното творчество. „Между отечествените писатели ний нямаме еще поети, както трябва, но от тях много сполучно е подражавал на народния размер безименний онзи съчинител (казват да е г-н Н. Г., който днес занимава висок пост на руска служба в един от първите български градове в Турско) на известната поема „Стоян и Рада“ (с. 52). Като цени познавателната стойност и художествената сила на фолклора, Тодор Шишков за разлика от Н. Минин си служи често с примери от народни умотворения. А това не е без значение за епохата на националното ни възраждане, когато се полагат усилия за събиране и популяризиране на българския фолклор.

Такова е в най-общи линии становището на Тодор Шишков за българската литература и нейните представители, за някои от характерните ѝ явления и въпроси. От примерите му из областта на възрожденската книжнина не се добива ясна представа за нейния характер и тенденции, за най-талантливите ѝ представители, за идейно-художествените ѝ постижения и слабости. Често пъти посредствени произведения и автори се дават за образец, съзнателно се замълчават утвърдени писатели, пренебрегват се техните заслуги за развитието на литературните жанрове и форми. При това в известни случаи се чувствува и неприязненото отношение на преводача към поети като П. Р. Славейков.[1]

По идейни съображения преди всичко Тодор Шишков е изключил от фонда на българската литература редица нейни даровити представители — Чинтулов, Раковски, Каравелов, Ботев. Петко Славейков фигурира само с няколко от посредствените си стихотворения. В замяна на това се акцентува на „поет“ като Никола Михайловски. Същият вкус и критерий проявява Шишков и в областта на възрожденската белетристика. Наистина Друмев е посочен като неин родоначалник със своята повест „Нещастна фамилия“, спомената е „Изгубена Станка“ на Блъсков. Пропуснати са обаче

[1] Вж. забележката под линия на с. 38 в „Елементарна словесност в два курса“.

„Ученик и благодетели“, „Злочеста Кръстинка“, повестите и разказите на Каравелов. В подобен аспект е представена и възрожденската критика. Разбира се, изброени са някои утвърдени или познати нейни представители, като Нешо Бончев, Марин Дринов, В. Попович. Заедно с тях и преди тях обаче стоят почти неизвестни имена в тази област — Никола Михайловски, Тодор Бурмов. А каква представа би получил и тогавашният, и съвременният читател за развитието на литературната критика през Възраждането без нейните „законодатели“ — Каравелов, Ботев, Друмев, Славейков?!

Тази произволна и некомпетентна характеристика на възрожденската ни литература, дадена от Тодор Шишков чрез примери, констатации и изводи, както и необоснованата в повечето случаи подмяна на руските образци с френски, английски или немски, снижават значително стойността на „Елементарна словесност в два курса“. Затова напълно логична е тежката присъда, която получава тя на страниците на вестниците „Независимост“ и „Знаме“. Наистина критиката на Каравелов е еднакво остра и за превода, и за оригинала. Но в случая редакторът на в. „Независимост“ е съдел за автора чрез преводача, чисто вмешателство в текста е било очевидно само по отношение на примерите от българската литература. При това от отделни отзиви на Каравелов преди и след появата на „Елементарна словесност в два курса“ е известно как невъздържано реагира той на произведения от рода на „Приключенията на Телемаха“, които Шишков често дава за образец в своя превод.

„Учебная теория словесности“ е имала недостатъци в изясняването на известни литературни термини, в подбора и тълкуването на някои от примерите. Но те се подсилват значително и от вмешателството на българския й преводач, поради което Каравелов я причислява в категорията на „хорските боклуци“.

Въпреки съществените слабости в превода на Шишков „Елементарна словесност в два курса“ е давала най-обща представа на учениците за литературните термини и понятия. Независимо, че редица от примерите, свързани с творчеството на руските писатели, са съкратени, Тодор Шишков става един от популяризаторите на руската литература в България. При това той препоръчва чрез своето ръководство такива бунтари на обществения дух и властители на словото като Херцен и Огарьов, изобличителя на помешчическите порядки И. С. Тургенев... А тези имена са били малко известни или почти неизвестни на тогавашния български читател в пределите на Османската империя.

Заедно с руската литература Шишков става популяризатор, и то упорит и съзнателен, и на западноевропейската литература у нас. Не всички примери от нея, които включва в своя превод, представят най-значимото от делото на крупните й творци. Посочени са обаче писатели като Молиер, Расин, Шекспир, Шилер, Гьоте, чиито произведения са извисявали художествения вкус на възрожденския читател.

Преводаческата практика на българските книжовници през Възраждането разкрива любопитни страни не само от техните творчески и обществени позиции, но и от някои явления и процеси във формиращата се наша култура. Изключение в тази насока не прави и „Елементарна словесност в два курса“.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ. ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА ЛИТЕРАТУРА
КНИГА XXI, 1972

ВС. М. ГАРШИН И НЕГОВИТЕ ПИСМА ОТ БЪЛГАРИЯ

Любомир Стаматов

Името на известния руски писател Всеволод Михайлович Гаршин е тясно свързано с нашето Освобождение, а неговата творческа съдба — с България. Той не само участвува като доброволец в Руско-турската война от 1877—1878 г., но и написва някои от най-хубавите си произведения под прякото влияние на преживяното и виденото в тази война. Достатъчно е да бъдат споменати само разказите „Четири дни“ — този така бляскав дебют на младия писател — или „Ординарец и офицер“.

Мястото и значението на Вс. М. Гаршин в руската литература е добре определено. Изпитал влиянието на революционно настроеното народничество, убеден демократ и хуманист, той е от ония писатели, които през 70-те и 80-те години на миналия век бяха в Русия „болната съвест“ на своето време. Макар и сравнително малко, творчеството на Гаршин го утвърждава като проникновен майстор на социално-психологическия разказ, като изобличител и критик на едно общество, което носи на хората само мъки и страдания. Не случайно И. С. Тургенев в едно от писмата си до него споделя: „Изо всех наших молодых писателей вы тот, который возбуждает большие надежды: у вас есть все признаки настоящего, крупного таланта: художнический темперамент, тонкое и верное понимание характерных черт жизни человеческой и общей, чувство правды и меры — простота и красивость формы — и как результат всего — оригинальность.“[1] И с право един от ораторите, изразявайки дълбоката обща скръб от ранната смърт на писателя, над гроба му възкликва: „Ние погребваме днес нашите надежди, надеждите на руската литература.“

Гаршин — разказвачът, авторът на „Четири дни“ и „Страхливец“, на „Среща“ и „Червеният цветец“ — е добре познат на българския читател. Известни са и най-важните моменти от неговата жизнена и творческа съдба, свързани пряко с България. През пролетта на 1877 г. той се записва доброволец в руската армия и участвува в Освободителната война. Още в България Гаршин нахвърля основните моменти от разказа „Четири дни“, а когато през есента се завръща на лечение в Русия, го преработва и изпраща в сп. „Отечественные записки“. Разказът бива отпечатан в книжка десета и името на младия писател изведнъж става широко популярно.

Това е най-малкото, което трябва да знаем за Гаршин като участник-доброволец в нашето национално освобождение. Но ние като че ли малко

[1] Памяти Гаршина. Художественно-литературный сборник. С.-Петербург, 1889. с.71—72.

познаваме или, по-точно казано, недооценяваме онази част от неговото литературно дело, която е по-тясно и по-непосредствено свързана със страната ни. По-внимателното прочитане на епистоларното наследство на писателя ще ни разкрие интересни подробности от неговото отношение към България. Така ще ни стане ясно и участието му във войната, обяснявано в миналото повече като резултат от левонароднические му настроения за „хождение в народ" или пък с жаждата му за приключения. В иначе богатата библиография за Гаршин на български език въпросът за писмата му е малко засегнат. В най-общ аспект ги разглежда Г. Германов в статията си „Всеволод Гаршин — 70 години от смъртта му"[1], като посочва, че „от писмата до майка му лъха любов към България, към българите". Г. Константинов в книгата си „Нашите учители" (1959) се спира повече на участието на Гаршин във войната и на разказите, свързани тематично с нея. Отделни позовавания на тези писма се съдържат и в изследването на М. Гургулува „Творчеството на Всеволод Михайлович Гаршин" (1967). Ще посочим, че обект на нашето внимание ще бъдат най-вече писмата на писателя до майка му Екатерина Степановна, писани в България през време на войната от 1877 г. Те са публикувани за пръв път в „Русское обозрение" (Москва, 1895) и са преведени същата година у нас. Засега това е техният единствен превод на български език.

Постъпването на Гаршин като доброволец (волнонаемен) в руската армия след обявяването на войната има своя предистория, която е интересна и показателна за чувствата му към поробените славянски народи. Когато през пролетта на 1876 г. прогресивната общественост в Европа научава за жестокото потушаване на Априлското въстание и нейните най-видни представители в лицето на В. Юго, И. С. Тургенев, Ф. М. Достоевски, О. Уайлд, У. Гладстон и др. издигат глас за защита на нашия народ, младият Гаршин пише на своя приятел Н. О. Дрентелн: „За сообщение новостей из профессорского мира весьма благодарен, хотя, по правде сказать, электофорная машина Теплова и соединение химического и физического обществ интересуют меня гораздо меньше, чем то, что турки перерезали 30 000 безоружных стариков, женщин и ребят. Плевать я хотел на все ваши общества, если они всякими научными теориями никогда не уменьшают вероятностей совершения подобных вещей."[2] Същата година той прави постъпки да замине като доброволец в Херцеговина и Сърбия, за да се бие в редовете на въстаниците, но не му разрешават. Обаче благородното желание да помогне на поробените братя-славяни е станало вече негово дълбоко убеждение. Гаршин споделя пред своя приятел В. П. Загоров, че трябва най-после да се даде свобода на славянството, което пъшка под турско робство, като добавя, че тази свобода може да се изкупи само със страдания. Това още веднъж ни убеждава, че той е чувствувал близка идеята за освобождението на поробените братя. Независимо от целите и намеренията на царското правителство тази идея е намерила широка подкрепа сред прогресивната и демократично настроена руска общественост и най-вече сред нейната славянофилска част. Активна дейност в това отношение развиват и привържениците на революционното народничество, чиито симпатии Гаршин е споделял.

---

[1] Септември, XI, 1958, кн. 4.
[2] Памяти Гаршина, с. 13—14.

И затова, когато на 12. IV. 1877 г. войната е обявена, студентът от Минно-геоложкия институт в Петроград не се поколебава нито за момент. В своята кратка автобиография Гаршин описва лаконично вземането на това важно и за творческото му развитие решение: „12-го апреля я с товарищем (Афанасьевым) готовился к экзамену из химии, принесли манифест о войне. Наши записки так и остались открытыми: мы подали прошение об уволнении из института и уехали в Кишинев."[1] Само след два дни, на 15 април, Гаршин съобщава на майка си за твърдото си решение да участвува във войната като доброволец: „Мамочка, я не могу прятаться за стенами заведения, когда мои сверстники лбы и груди подставляют под пули. Благословите меня."[2] Получил благословията на майка си, той заминава за Кишинев, а оттам за България, страната, с чието име ще остане така тясно свързана неговата бъдеща съдба на писател.

Гаршин изоставя спокойните занятия в института, изоставя изпитите, за да се яви на друг изпит — пред историята, където оценката е признателността на цял един народ. Ръководен от своята любов към поробените братя-славяни, той тръгва на война и за да сподели съдбата на обикновените руски войници, за да изпита заедно с тях нейните страдания и ужаси и да закали волята си в необикновените трудности.

Заедно с действуващата руска армия младият доброволец прекосява цяла Румъния — от Кишинев до Свищов — пеша, в непрекъснати походи. Но нито за момент не съжалява, че се е записал доброволец: „Никогда мне не приходит в голову мысль раскаяться в том, что я пошел в поход. Это такая хорошая школа, особенно для меня, которому нужно воспитание характера. Как я ожидал, материалов для наблюдения оказались бездна. Если Бог вынесет, я буду знать, что делать. В том, что я сумею написать и буду иметь успех, я почти не сомневаюсь."[3] През време на походите през Румъния и България Гаршин натрупва богати впечатления и у него постепенно започва да укрепва увереността, че ще стане писател. „Если Бог приведет вернуться, напишу целую книгу. Русский солдат — нечто совершенно необыкновенное. Совершенные дети."[4] Трогателна е искреността, с която той споделя намерението си със своята майка. За тази цел започва да води дневник, внимателно наблюдава живота на войниците, следи държането на офицерите от царската армия, сред които е имало и почитатели на прословутото „юмручно право". Неговите наблюдения са точни, а изводите, които прави, са проникнати от хуманизъм и демократизъм: „Солдаты вообще мне очень нравятся. Офицерство (не отдельные офицеры, а офицерство) чорт знает что такое. Мордобитие до сих пор процветает. Даже наш бригадный генерал бьет солдат в лицо и ругается сквернымі словами. Вообще уважения к себе в солдатах эта публика не внушает никакого."[5]

За Гаршин участието във войната е и своеобразна политическа школа, защото той разбира срещу каква сила са решили да се опълчат народниците и народоволците в Русия, и предрича неуспеха на тяхната борба: „Столько нового узнал, так изменилось мое отношение к различнейшим

[1] Полное собрание сочинений. С.-Петербург, 1910. с. 8.
[2] Пак там, с. 482.
[3] Пак там, с. 487.
[4] Пак там, с. 485.
[5] Пак там, с. 487.

предметам! Относително „красноты“ я пошел еще дальше в прежнем направлении. Я ясно сознал теперь громадность мира, с которым пытается бороться кучка людей. И этот мир ее знать не хочет! И, быть — может, только сама кучка, да родственмики и знакомые ее членов, да административный контингент, назначенный для ее обуздания — знают об ее существовании.“[1] Тази трагична безизходност в условията на революционното народничество бе потвърдена от историята въпреки многото примери на личен героизъм. Без да осъжда и порицава, Гаршин съзнава огромността на света, с който трябва да се преборят група хора.

В средата на юни Гаршин стъпва на българска земя, за да започне неговото тримесечно участие в Освободителната война. Още в първите писма до майка си, изпратени от България, той изразява своя възторг от нейните красоти и искреното си съчувствие към страданията на народа. Наистина тези писма не блестят с художествените си качества, те не са и писани като литература. Това са писма до най-скъпия човек на света — майката. С нея авторът споделя всичките свои мисли, радости и тревоги. Това са писма, писани между два похода, между две сражения, в краткото, определено за почивка време.

В тях звучат успоредно две теми, които често доминират над чисто семейните и личните съобщения. Тези две теми са особено скъпи за нас, българите, защото свидетелствуват за възторга на Гаршин от красотата на нашата природа и искреното му съчувствие към нещастията на народа ни. В писмата се съдържат и ценни сведения за посрещането на руските войници от българското население, за признателността на българския народ към братята-освободители. Ето какво съобщава Гаршин в първото си писмо от България, когато е на бивак край Свищов: „Дорогоя мама! Жив и здрав, пишу несколько строчек. Мы перешли чрез Дунай 15 и 16 июня. 15 пришли в Зимницу, тот час по окончании боя. Позиции ужасны, непонятно, как возможно было их взять... Болгары в Свистове встретили наших пластунов с восторгом, со слезами. Маленькие дети кидались им на шею.“ По-нататък в същото писмо той с възхищение говори за първите си впечатления от България: „Какая страна, какая природа! Виноград, абрикосы, персики, миндаль, грецкий орех. Всего много. Можно было бы устроить здесь рай земной; а что делается теперь.“[2]

Отзивчив и сърдечен, искрен хуманист, Гаршин не остава чужд и към страданията на местното население. Затова с болка пише за виденото, за чутото: „Сейчас вернулся из деревни „Общая могила“, названной так, в память истребления болгар в 1852 г. Здесь было до 70 домов черкесов, татар, абхазов и пр. Все это бежало, предварительно в конец разорив болгар. Что они рассказывают — просто ужас (половину их речи можно понять). Я сам видел едного болгарина, израненого в трех местах.“[3]

По време на похода през България писателят прекосява почти цялата Дунавска равнина — от Свищов, през Бяла до Попово. Писмата до майка му чертаят пунктираната линия на този поход. В тях се съобщават различни подробности из войнишкия живот, изпълнен с трудности и напрежение, с трепетно очакване на боевете. В едно от писмата се съдържа ценното съоб-

[1] Полное собрание сочинений, с. 498.
[2] Пак там. с. 492—493.
[3] Пак там, с. 495.

щение за намерения руски войник, който четири денонощия е лежал ранен на бойното поле, без да бъде забелязан от неприятеля. Както е известно, този факт ще послужи след време на писателя за създаването на разказа „Четири дни". Но и през време на походите, по-точно между походите, Гаршин прави опити да записва своите впечатления. „Не желая терять времени даром, я понемногу пописываю. Писать, жаль, не часто приходится, а все дело в механическом писании, потому что в голове так много приготовлено за длинные переходы. Идешь и думаеш, думаешь. Если бы образование было совместно с физическим трудом, оно было бы гораздо плодотворнее. Лучшее время для размышления — когда тело занято трудом. От этого, быть-может-нравственное и умственное превосходство (в большинстве случаев) простого народа над малограмотными писарями, лакеями, швейцарами и т. д."[1]

Едни от последните писма до майка му са от бивака край с. Ковачевец, Поповско, и от военната болница в Бяла. Те свидетелствуват, че Гаршин е имал възможност да общува с българите, да наблюдава техния живот. Ето какво пише на майка си от Ковачевец, където неговата част е на лагер в края на юли, преди съдбоносното сражение: „Каждый вечер видно зарево далеких пожаров: то турки жгут болгарские деревни. При этом режут болгар нещадно. Несчастный народ! Дорогой выкуп заплатит он за свою свободу. Бесконечные нивы, перебегающие с холма на холм, стоят неубранными и уже полегли. Рожь (которую здесь сеют на $^1/_2$ с пшеницей) высыпается. Какой урожай! Если так бывает каждый год, то наша Малороссия, как „житница" Болгарии в подметки не годится... И все это пропадает даром... А какой бы здесь можно было завести рай!"[2]

Възторгът на Гаршин е искрен и неподправен. Той не се страхува даже да сравни България с Малорусия, за да изтъкне богатствата на нашата страна. И с болка отбелязва, че това богатство остава неприбрано и се пилее. Но вярва, че тук би могло да стане истински рай.

Край с. Ковачевец 138-и Болховски полк, пета рота, където служи и Гаршин, се задържа малко повече и в писмата проникват интересни данни за живота на войниците и офицерството. Наблюдателният доброволец не пропуска да отбележи нещо и за поведението на началството, като показва и отрицателното си отношение към неговите прояви, което срещнахме и в по-първите му писма: „От сиденья на место и ничегонеделания офицеры дуются в карты, пьют. Конечно, не все практикуют то и другое занятие, но каждый непременно избрал себе одно из них. Генералитет наш доходит до того, что вчера плясал канкан под звуки полкового оркестра! Представьте кадриль: при полковника и генерал! Все лысые... А кругом целая куча „нижних чинов" любуется поучительным зрелищем. У меня все нутро перевернулось."[3]

Участието на Гаршин във войната бързо отива към своя край. На 11. VIII. 1877 г. той е ранен в сражението край с. Аязлар (сега Светлен, Поповско), в което проявява истински героизъм, увличайки в атака войниците от своята рота. Но твърде скромен, само бегло съобщава, че се бил добре: „Дорогая мама! Я легко ранен при Аясларе, 11-го августа. Рана пулей

[1] Полное собрание сочинений, с. 498.
[2] Пак там, с. 499.
[3] Пак там, с. 501.

в ногу повыше колена, по поперечному диаметру. Пуля прошла так счастливо между костью и артерией, что не задела ни той ни другой. Опасности нет никакой, даже для ноги... О бое не пишу, было бы долго, да и из газет знаете. О себе скажу, что дрался я хорошо, даже выше своего ожидания."[1]

Още в Бяла, във военната болница, Гаршин скицира разказа „Четири дни". Този разказ възвестява за появата на нова звезда в руската литература. Заедно с това той свидетелствува и за сложното, противоречиво отношение на писателя към войната. Известно е, че Гаршин тръгва на поход, за да воюва за свободата на един братски нему народ, дал толкова скъпи жертви за своята независимост. Но писателят не е безучастен и към страданията на руския войник, на руския мужик. Той отбелязва (макар и порядко) неговия героизъм и себеотрицание, но не си затваря очите пред безбройните мъки, които е изпитвал по време на походите и сраженията. Художникът и войникът се борят в трескавото и неспокойно съзнание на Гаршин. Побеждава художникът, защото у него заговорва вроденото чувство за хуманизъм и справедливост. Не че Гаршин проповядва християнско смирение (в последното сражение той проявява личен героизъм), но страда жестоко за смъртта на човека независимо откъде е — дали казак от Дон или фелах от Египет. Мъката на майката е еднакво неутешима, еднакво силна, а загубата на любимия син — невъзвратима. И това страдание е сгряно от искрено и неподправено човеколюбие. Такива мисли занимават и героя от посочения разказ: „Передо мной лежит убитый мною человек. За что я его убил? Он лежит здесь мертвый, окровавленый. Зачем судьба пригнала его сюда? Кто он? Быть-может и у него, как у меня, есть старая мать?.."[2]

Ако потърсим съответствие в нашата литература, ще го намерим в разказите на Г. Райчев, Вл. Мусаков, Й. Йовков, в стиховете на Д. Дебелянов и т. н. В „Мъничек свят" на Г. Райчев и „Кървави петна" на Вл. Мусаков се съдържат същите тревожни въпроси за човечността и воинския дълг, същият ужас от жестокостите на войната (Вж. за това Г. Константинов, „Нашите учители", 1959, и по-точно статията „Русия, западният свят и българите".)

През есента на 1877 г. Гаршин се връща в Русия, за да продължи лечението си. Името му на писател вече е станало широко известно. Посещаван от почитатели и от близки приятели, той е обичал да споделя с тях военните си впечатления, чувствувайки сериозността на делото, за което руските войници са проливали кръвта си. Даже е имал намерение след оздравяването си отново да се върне в България. Че този интерес към нашата страна не е бил случаен, говори и фактът, че Гаршин е мечтал през 1880 г. да дойде в България, за да напише роман из мирния живот на страната. (Интересни в това отношение са спомените на В. Микулич, Я. Абрамов, М. Павловски и др., публикувани в сборниците „Памяти Гаршина" и „Красный цветок", излезли през 1889 г. — една година след смъртта на писателя.)

Вс. М. Гаршин написва няколко произведения, свързани пряко с участието му във войната или като отзвук от нея. Това са известният разказ „Четири дни", разказите „Страхливец", „Ординарец и офицер", „Из споме-

[1] Полное собрание сочинений, с. 93.
[2] Пак там, с. 502.

ните на редовия Иванов", очеркът „Аязларското дело". В „Аязларското дело" той е скицирал някои от своите бъдещи разкази, които е трябвало да влязат в книгата „Хора и война", останала за съжаление ненаписана. От нея е публикуван само откъсът „Ординарец и офицер", ценен от И. С. Тургенев и Л. Н. Толстой. Интересни данни се съдържат и в произведението му „Из спомените на редовия Иванов", където Гаршин също описва участието си във войната от 1877 г., като разглежда някои проблеми от живота и поведението на офицерството. С тези свои творби той продължава традициите на Л. Н. Толстой от неговите „Севастополски разкази".

Прегледът на епистоларното наследство на Гаршин има за цел да разкрие някои по-малко известни страни от участието му в Руско-турската война (1877—1878), а така също и противоречивото и променящо се отношение към нея. В писмата, които не са писани като литература, могат да се открият подробности, съзнателно избягвани при създаването на художествени произведения. Гаршин е споделял с майка си впечатленията от походите и от живота на войниците. От тези писма ние научаваме за неговото отношение към простия човек от народа и към офицерството, срещаме преки оценки за отделни личности. Заедно с това писмата представляват интерес за изследователя на творчеството му, защото в тях се съдържат в зародиш почти всички произведения, посветени на участието му във войната. Особено интересни в това отношение са данните за разказа „Четири дни". В две от писмата могат да се намерят преки указания за зараждането на неговата идея и за начина на създаването му. В едното писмо Гаршин съобщава за намерения ранен руски войник,[1] а в другото описва подробно участието си в Аязларското сражение.[2] Не може да не направи впечатление, че писателят е използувал наблюденията си от това сражение (то е единственото и последно сражение, в което е участвувал), за да напише така разгърнато и правдиво своя разказ. Така например описанието на атаката и в писмото, и в разказа е почти идентично. Преживяванията на героя обаче са вече плод на художественото въображение на твореца, изразяват неговото противоречиво и сложно отношение към войната. В кратката си автобиография Гаршин категорично подчертава, че сам той нищо подобно не е преживял (в прекия смисъл на думата), защото след раняването веднага е бил изнесен от полесражението: „В кампании я был до 11 августа, когда был ранен. В это же время, в походе, я написал свою первую, напечатанную в. „От. зап." (сп. „Отечественные записки" — б. а.), вещ „Четыре дни". Поводом к тому послужил действительный случай с одним из солдат нашего полка (скажу кстати, что сам я ничего подобного никогда не испытал, так как после раны был сейчас же вынесен из огня."[3] Ето как някои от писмата могат да послужат за проникване в творческата лаборатория на писателя, като хвърлят допълнителна светлина върху създаването на отделни произведения. Посочихме вече, че творби като „Ординарец и офицер", „Аязларското дело" и др. имат за първооснова писмата, а по всяка вероятност и дневника, за който Гаршин съобщава, че е водил.

---

[1] Полное собрание сочинений, с. 496.
[2] Пак там, с. 502.
[3] Пак там, с. 8.

Вс. М. Гаршин бе една от големите надежди на руската прогресивна литература през 70-те и 80-те години на миналия век. Без да достигне върховете на художественото майсторство — умира едва 33-годишен, — той оставя името си на талантлив и оригинален разказвач, подирил нови насоки в развитието на руската художествена проза. В един кът на своето измъчено и човеколюбиво сърце писателят бе запазил като скъпа реликва спомена за България, тази „разкошна страна", за която така пророчески беше писал: „Тук би могло да бъде рай!"

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ. ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА ЛИТЕРАТУРА
КНИГА XXI, 1972

ЕДИН СРЪБСКИ ПУБЛИЦИСТ И НЕГОВИТЕ ЗАСЛУГИ ЗА БЪЛГАРИТЕ

Илия Конев

В средата на миналия век във Войводина и Сърбия придобива известност Данило Медакович — редактор на няколко периодични издания, собственик на печатница и автор на книжовни произведения. По същото време и особено едно десетилетие по-късно той е вече добре познат в Хърватско и Черна гора, в Босна, Румъния и Русия, където се появяват извадки из неговите периодични издания или пък кратки информативни бележки за тях. Най-голяма обаче през ония години е популярността му сред българите, които в негово лице бързо откриват приятел и защитник на своите национални интереси, на усилията и правото им да развиват на родния си език своята литература и култура. Неоспоримите основания за това те намират еднакво в публицистичната му дейност като редактор на вестниците „Седмица“ и „Србски дневник“, в приятелските му връзки с изтъкнати български патриоти, в книжовните му трудове, два от които — „Повѣстница Србског народа од най-старій времена до године 1850“ и „Повѣстница народа Бугарског и Хрватског“ — обхващат историческото минало и на българския народ. В приятелските чувства на този сръбски публицист с демократични разбирания се убеждават непосредно и ония български книжовници, които или са се възползували от услугите на печатницата му за издаването на своите произведения, или пък, пребивавайки в Сърбия и Войводина, са преглеждали изпълнения с материали за България вестник „Србски дневник“.

Данило Медакович е роден на 17. XII. 1819 г. и е съвременник на едни от първите по значение творци на новата сръбска литература. Гимназиалното си образование завършва в Далмация — в Задар, — след което се установява в Сърбия и последователно е учител и държавен чиновник, секретар на княз Михаил. От 1845 до 1847 г. следва в Берлин, където получава докторат по философия, а след тази година се завръща в Нови Сад и открива сръбска печатница. Тук издава вестниците „Напредак“ (1848—1849), „Южна пчела“ (1851—1852), „Србски дневник“ (1852—1859) с прекъсване до 1864 г., „Седмица“ (1852—1858), „Напредак“ (1852—1864), а също и двата алманаха „Ласта“ и „Годишњак“. През 1859 г., след като преустановява „Србски дневник“ и „Седмица“, той се установява в Сърбия, после отново в Нови Сад, където се отдава на журналистическа и политическа дейност, но вече не така успешна. Умира в Загреб на 5. XI. 1881 г.

БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

В същност онова, което определя мястото и значението му в новата сръбска история, Данило Медакович създава в продължение на 10—15 години, изпълнени с много напрежение, творчески амбиции и големи резултати. Като съвременник на Вук Караджич, Йован Йованович Змай, Джура Якшич и други изтъкнати дейци на сръбската литература и култура той получава по-пълно образование и формира в себе си демократични възгледи по най-актуалните въпроси на развитието на Сърбия и на останалите южнославянски страни, борещи се за своята свобода срещу Турция и Австро-Унгария. Това му дава възможност отрано да се изяви като патриот и горещ славянофил — две начала, които определят главното в неговата публицистична книжовна и обществена дейност. С книгата си „Повѣстница српског народа од най-старій времена до године 1850“ (I—IV) Данило Медакович доразвива и затвърдява патриотичните тенденции в сръбската историография. Всичко важно в миналото на сръбския народ изнася и осветлява с цел да поддържа жив спомена за народните герои, за борческото и исторически значимо в по-далечното и по-близкото минало на сръбския народ. Същевременно той не остава безразличен към народностната и национална съдба на хървати, българи или черногорци, която го интересува и дори вълнува.

Най-съществена част в книжовното дело на Данило Медакович представляват издаваните от него вестници — както отбелязва Йован Скерлич и както добре личи от историята на сръбския периодичен печат. През 60-те години на миналия век редакторът на „Српски дневник“ и „Седмица“ е сред най-представителните и най-добре подготвени сръбски публицисти. При това вестниците и списанията, които редактира, са трибуна на демократичната сръбска мисъл, програмата им е насочена както към проблемите на сръбския национален живот, така също и към развитието на другите южнославянски народи, по-специално към страданията и борбите на българския народ. Оттук и по-широкото не само национално значение на редакторската и журналистическата дейност на Данило Медакович.

Този просветен и демократичен ум свързва още по-здраво сръбската прогресивна обществена мисъл с културното развитие на българския народ, със свободолюбивите му мечти и идеали. Още преди да се срещне с Георги Раковски, Данило Медакович е запознат с нерадостната участ на българите и използува по-главните дати в миналото им като градиво за книгата си „Повѣстница народа Бугарског и Хрватског“, която според обявлението за абонати на „Повѣстница српског народа...“, публикувано в бр. 5 на в. „Южна пчела“ от 20. X. 1851 г., с. 19—20, била вече написана. „Който предплати за всичките четири книги (от „Повѣстница српског народа...“ — б. м.), ще получи веднага заедно с четвъртата книга като подарък „Повѣстница народа Бугарског и Хрватског“.“ Безспорно в случая Данило Медакович следва една традиция в южнославянската историография, която в сръбската историография застъпва така пълно Йован Раич със своята „История разных славенских народов...“. Как е била написана и композирана, как е осветлен съответният материал за българската „повестница“ в нея, не знаем, защото книгата не е издадена. Но фактът за нейното обявяване в печата, както и данните за българите, които Медакович отразява в „Повѣстница српског народа...“, са твърде показателни за положителните цели на нейния автор.

Ако в този историографски труд българофилството на Данило Медакович получава начален израз, в журналистическата му дейност през следващите близо десет години то достига своята кулминация. Както е известно, през 1852—1858 г. Медакович едновременно издава вестниците „Седмица“ и „Српски дневник“. Преди това той издава в. „Напредак“ (1848), но в съдържанието си този вестник не засяга живота на българите и отношението на редактора му към тях не проличава. Брат му Милорад Медакович започва през 1851 г. в Земун в. „Војвођанка“, в който са поместени немалко информации и по-големи статии за тежкото положение на българите. Авторът на една такава статия (скрит зад псевдонима А. Р.) в бр. 48 на вестника от 18.VI. 1851 г., след като пояснява, че обиколил цяла България и навсякъде видял плач и сълзи, след като споменава имената на народните предатели-чорбаджии, отправя следния призив: „Български народе! Докога ще спиш в този дълбок сън и докога ще търпиш тази мъка? Нима не са ти достатъчни 500 години, които прекара в страдания и робство? Пробуди се вече, скъсай оковите на тези вериги..., покажи, че си потомък на твоите прадеди, които са създали в света толкова славни дела и на които светът и днес се удивлява...“ Други дописки пък насочват вниманието конкретно към обстановката във Видин, Лом или София, където фанариотски духовници или български чорбаджии подтискат народния прогрес.

Изключено е Данило Медакович да не е познавал вестника на своя брат и да не е забелязал отпечатаните в него бележки и статии за живота на българите. Една година по-късно обаче, когато под негова редакция се появяват „Седмица“ и „Српски дневник“, той доразвива този интерес у своя брат към българите и го осмисля в съответствие със своите демократични разбирания, с програмните начала на журналистическата си дейност. Малко са броевете от „Седмица“ и „Српски дневник“ без материали за събитията в България и за живота на българите, отразени не само в тяхната конкретност и в отделни случаи твърде подробно, но също и осветлени правилно, за да се подкрепи и насърчи културният подем като проява на общонародната борба за свобода и независимост. Кратките информативни бележки за току-що излезли български книги и вестници, за открити училища, читалища и други подобни завоевания на новобългарската литература и култура се следват от по-подробни описания на страданията, които народът по села и градове търпи под ярема на робството. Не са рядкост и протестните статии срещу подобно безправие спрямо южнославянския брат, възторжено-поздравителните дописки или бележки за културно-просветната и патриотичната дейност на познати днес творци на българската възрожденска литература и култура. За нас българите, които в началото на 50-те години още нямаме развит периодичен печат, редактираните от Данило Медакович вестници имат огромно значение. Просветеният българин с готовност и радост ги използува като трибуна, за да разкрие същността на своите страдания и смисъла на идеалите, които следва в борбата за свобода и независимост, за самостойно културно развитие. За ония години от началната история на българския периодичен печат се отнася пълният с тревога възклик на Райко Жинзифов: „Като хвърлим къс поглед връз днешната новобългарска писменост, то ми ще видим, че български от шест милиона народ има само три повременни издания: „Цариградский вестник“, „Български книжици“ и „Дунавский Лебед“... Българе! Каква е тая клета съдба на мила наша майка

България! Какви са тия тежки български мъки, как напрежни, така и сегашни! Кини ся сърцето на човека, душата му не ще да ся държи в телото, кога човек си помисли каква гъста и мрачна мъгла покривала и още покрива небото на сирота ни мила България и какви препятствия треба да се надвият, за да блесни слънце по замръзнатата българска земля, да озеленеят широки кичести полета, да дадат плод заборавените изсушени ниви, да разцветат плодовити дървета...!"[1]

Поменатите вестници на Данило Медакович са светъл лъч срещу тази „гъста и мрачна мъгла". Още преди да се появи „Дунавски лебед", те и редакторът им допринасят да се преодолеят едни от препятствията, да станат по-бързо факт от новата ни културна история „Българска дневница", „Дунавски лебед", „Горски пътник" и пр. Да разтворим първите годишнини на „Србски дневник" — тия от 1852 и 1853 г. Една дописка в бр. 3 на вестника от 28. VII. 1852 г. характеризира накратко положението в Шумен и околията му. Анонимен автор пояснява в бр. 8: „В град Самоков, разположен наблизо край пътя за Цариград, където се обработва много желязна руда, има един български търговец, който постоянно е тук в Белград, печата български книги, носи ги в Самоков, а ги разпространява из своята България... Освен тук (в Белград) сега български книги се печатат в Цариград, Смирна и Букурещ..." Една година по-късно, в бр. 51, вестникът на Данило Медакович помества дописка от Вършец за тежкото положение на българите и информация от Лом с конкретни данни за придвижване на руски войски. В бр. 54 от 11. VII. 1853 г. отново помества дописка от Лом с допълнителни сведения за съсредоточаване на руски и турски войски по течението на Дунава, последвана от още десетки информации от Видин, Русе, Лом, Свищов, Търново, от информации за Кримската война, за нейните цели и за надеждите, които подхранва у българите.

Материалите за България и българите, за тяхното политическо, социално и културно положение не са малко и в седмичното приложение на „Србски дневник". Очевидно Данило Медакович и тук се ръководи от стремежа да даде един по възможност по-пълен дневник на актуалните събития не само в Сърбия, но и в останалите южнославянски страни. „Ние се стараем — пише той в бр. 49 на „Србски дневник" от 23. VI. 1855 г. — да имаме от повече места в България, Босна и Херцеговина постоянни дописници, които оттам по-често биха ни изпращали известия. С радост сме обещавали и подходящи награди... Някак си това не ни се отдава... Не ни остава нищо друго освен да молим всеки от тези страни, когато нещо важно в неговата околия се случи, да ни го съобщи, както може. Ние ще използуваме това с радост, ще благодарим, а готови сме и да дадем подходяща награда."

Тази своя цел Данило Медакович осъществява две години по-късно, когато в Нови Сад пристига Георги Раковски. Изтъкнатият български патриот, обладан изцяло от мисълта за отечеството си, идва тук с големи творчески планове, за чието изпълнение е притежавал и воля, и способност. Освен това да потърси възможност за отпечатването на готовите си литературни произведения (преди всичко „Предвестник Горскаго пътника" и „Горски пътник") Раковски си поставя за цел издаването и на един български политически вестник. Подобно на Райко Жинзифов и той с горестни думи определя тежкото положение на народа си и нуждата от добре развит

[1] Райко Жинзифов. Публицистика. Т. II. С., 1964. с. 229.

периодичен печат. „В Цариград, в Смирна — пише той на 29. I. 1857 г. на Теохар Папазоглу в Букурещ — издават ся толики дневници, месечни списания от турски поданни гърци, арменци, даже и евреи, а ми българи, више от пет милиона счисляеми народ, остали сме на един сух цариградски български вестник и от него чакаме народна просвета. Колико е тая непростена срамота за наш народ, секи благоразумен нека разсъжда..."[1]

В Нови Сад Раковски бързо е разбрал, че за осъществяването на тези свои цели може да бъде подпомогнат от Данило Медакович. Нелогично е да не се приеме за правдиво предположението, че Раковски е познавал „Србски дневник" и неговата демократична програма, че е чел част от поместените в него материали за България и българите. Възможно е дори да е прочел обръщението на редактора му в броя от 23. VI. 1855 г., с което Медакович изразява желанието си да има редовни и повече сътрудници от България и други южнославянски страни. Всичко това сигурно е дало формалния повод на Раковски да се свърже по-бързо с редактора на твърде популярния вече „Србски дневник" и да му предложи съдействието си за обогатяване на информациите от България. И наистина двамата дейци се срещат още през лятото на 1856 г., когато се поставя началото на нов момент в живота и особено в журналистическата дейност на автора на „Горски пътник". По всичко личи положителният и делови характер на първите контакти помежду им, които окуражават българския патриот. През септември 1856 г. в печатницата на Данило Медакович бива издаден „Предвестник Горскаго пътника" и е постигнато съгласие за отпечатването на поемата „Горски пътник". Все през същия месец (21. IX. 1856 г.) Раковски издава и „Обявление", в което между другото съобщава на сънародниците си и следното: „Родолюбци българи! Ако мя улесните с ваше народное спомоществование, ще отхвърля всякое друго особено мое занимание народа ради и... разна общополезно списание ще напечата, нъ и дневница под именем „Надежда" да ся в Новий Сад по български издава всякоя, че ще ся потруда. Здравствуйте! Ваш известний Г. С. Раковски."[2]

Всичко това Раковски не би могъл да стори, ако не е имал пълното съгласие на Данило Медакович. И резултатите не закъсняват — материалите в „Србски дневник" и „Седмица" за България и българите се увеличават, като едни от тях редактира или написва самият Раковски; поменатите вестници се разпространяват още повече сред българите, името на редактора на които става особено близко; печатницата на Данило Медакович продължава да се отзовава на нуждите на българската култура и в нея биват издадени общо шест български книги и някои обявления. Всеки, който е преглеждал всичките годишнини на „Србски дневник", ще е забелязал количествената и качествената промяна на информациите и статиите за положението на българите тогава. С основание може да се твърди, че в края на 50-те години главно посредством този вестник най-актуалните политически, културни и просветни проблеми на българите стават достояние на по-широки кръгове от сръбското общество и обратно — основни моменти от развитието на Сърбия, на славяните в Австро-Унгария — на много български патриоти и преди всичко на ония от тях, които били близки на Раковски.

---

[1] Архив на Раковски. Т. I. с. 69—70.
[2] Пак там, с. 331.

Всичко това безспорно има съществено значение. Ала най-големият резултат от постигнатото сътрудничество е засвидетелствуван с издаването на „Българска дневница“ — вестник, около който Раковски цели да обедини патриотичните усилия на сънародниците си и по такъв начин да тласне напред тяхното политическо и духовно развитие. Тук заслугите на Данило Медакович към българите са несъмнени, навременни и са намерили своя правдив израз в редица документи от онния години.

Само един цитат от прочувственото и доста съдържателно писмо, което букурешките спомоществователи на „Българска дневница“ му изпращат на 12. VII. 1857 г., е достатъчен да разкрие отношението на свободолюбивата българска общественост към този актив на сръбския публицист:

„Господине издателю на „Българската дневница!“

Ето и втори български вестник на свет, вашата „Българска дневница“, която ми гологлави ся спущами да поздравим, като ви гледаме, господине наши, нека и да не сте същ българин, но като от словенско колено, да пригръщате братски един народ, който много време е ял и пил със сърбите и цели векове е бил рамо с рамо.

Ако ся поизпита човек да вникне в тези два народа, сърбите и българите, не ще би мъчно да се догаде, чи физиономията на тези племена е толкози близо помежду им, та е твърде тежко да наскоче някой чърти, много малко отличителни.“[1]

Въпросът за характера и мястото на „Българска дневница“ в историята на Българското възраждане вече е изяснен в нашата литературно-историческа наука. Установено е при какви обстоятелства се появява вестникът, какво е неговото разпространение и въздействие, кои от материалите му са преводни и кои не, защо се стига така бързо до неговото преустановяване и пр. Една от последните публикации на Георги Боршуков допринесе твърде много за по-пълното осветляване на този въпрос.[2]

И все пак има какво още да се каже за това изключително сътрудничество между Раковски и Данило Медакович, чието име се споменава така често в кореспонденцията от 1856 и 1858 г. на българския патриот. Как започва и как протича то през тия години, какви чувства и мисли стоят в основата му? Най-точен отговор ни дава кореспонденцията на Раковски и малки извадки из нея в хронологичен ред са напълно достатъчни. Ето ги:

„Понастоящему се труда да ми ся даде дозволение, за да печата Българска Дневница у Новий Сад. Нъ еще нищо не ся е решило. Надея ся обаче да сполуча. Г. Медакович ми дава голяма надежда.“

(Из писмо до Цвятко Радославов в Свищов от 29. XII. 1856 г.)

„Г. Медакович големи надежди ми дава...“

(Из писмо до Ал. Живков в Букурещ от януари 1857 г.)

„Нъ понеже аз неможах да испрося от някого родолюбца за време да взаемни нуждное количество, кое тряба да ся положе за емство на ту-

[1] Архив на Г. С. Раковски. Т. II. Писма до Раковски 1841—1860. С обяснителни бележки и под редакцията на Никола Трайков. Подготвил за печат Веселин Н. Трайков. С., 1957. с. 196.

[2] Георги Боршуков. Журналистиката на Г. С. Раковски. I. От най-ранни прояви на Раковски като журналист и публицист до края на в. „Българска дневница“. — Год. Соф. унив., Филолог. фак., т. LVII, 1963.

кашное правителство спроти закона, промених другояче мое намерение, сиреч припаднах г-ну Медаковичу, за да на негово име ся издава тая Дневница."

(Из писмо до Васил Добрович в Галац от 6. II. 1857 г.)

„Неполучив од нигде помощ сия, не ся отчаях, нъ наклоних г. Д. Медаковича, издателя Сръбскаго Дневника, да он възприемне сие българскаго наше дело и да под негово име ся издава..."

(Из писмо до Иван Мавриди в Русе от 19. II. 1857 г.)

„Сами не имеяще средство за такова дело, умолихме други народи да започнат сие полезное болгарскому народу дело, наше молба ся възприе и почнахме и следвами 10-ий брой Българския Дневници, издадохми и образ любословнаго народнаго българскаго листа „Дунавский Лебед"... Наша обаче условия с предприемшаго сие дело г. Д. Медаковича... са следния: г. Д. Медакович да дава нуждния разноски печятание и изпровождание на Българская Дневница за 6 месяца — до Нова година, а от мене труд. Ако ся съберат доволни спомоществователи, за да си покрие разноските, тогава да има и за мене нещо за мое обдържание, ако ли не, у конца настоящия години да престанеми.

(Из писмо до Иван Н. Денкоглу в Белград от септември 1857 г.)

„Поздравявам вашият друг г-на Медаковича и ви желая добри успехи."

(Из писмо на Павел Грамадов от Одена от 20. VIII. 1857 г. до Раковски в Нови Сад.)

„Покорно поздравлявам родолюбиваго господаря г. Д. Медаковича."

(Из писмо на Лука Павлович от Белград от 30. IX. 1857 г. до Раковски в Нови Сад.)

„Г-ну Медаковичу, моля кажете искрена благодарност за любов към нас и благодеяния."

(Из писмо на Сава Филаретов от 1. X. 1857 г. до Раковски в Нови Сад.)

„Кога обаче вечи ся печятало, беше 19 число Дневници, внезапно нам ся съобщи заповет, че Дневница веки не смей да излази.

Мне е твърде жално, защото ся прекъса сие предприятие на тойзи начин, чрез кое съм желал и мислил да бъда българскому народу от полза. Уверен съм, че това ще го милеят много приятели българского просвещения."

(Из обявлението на Данило Медакович за спирането на „Българска дневница".)

„Любезни господин Раковски!

Колкото ми е мъчно, че трябваше да заминете, толкова ми е мило, че сте пристигнали там щастливо...

Вие знаете колко ми е мъчно за това, че нашето почтенно намерение да бъдем на българския народ полезни се прекрати."

(Из писмото на Данило Медакович до Раковски в Галац от 25. XI. 1857 г., когато му изпраща и цитираната характеристика.)

„Тук дойде и се е занимавал единствено с литературна дейност. От началото на юни 1857 г. беше особено активен при списването на „Българска дневница", която започва да излиза и излиза по негово настояване. През

цялото това време г. Раковски показа особена почтеност, която прави чест на него и на самия негов народ..."

(Из писмената характеристика на Данило Медакович за Георги Раковски, написана и изпратена в Галац по негово настояване след преустановяването на „Българска дневница".)

„Г. Медакович от чювство благородно и от сърце славянско подбуден възприел е сие наше дело с мое умоление и аз от моя страна жъртвувам труд и время, само да малка една помощ принеса милому нашему роду."

(Из писмо на Раковски до Никола Тъпчилещов в Цариград от 20. V. 1858 г.[1])

Приведените пасажи из кореспонденцията на Раковски придобиват стойност на дневник за отношенията му с Данило Медакович от есента на 1856 до есента на 1857 г., когато благодарение на пълното съдействие на сръбския публицист излиза в. „Българска дневница". Нищо в тази кореспонденция не говори за каквото и да е недоразумение или противоречие между двамата дейци — всяко предположение и всяко патриотично начинание от страна на Раковски е одобрявано и подкрепяно от Данило Медакович[2] материално и морално, защото към това го призовават демократичните му разбирания и неговото ярко изразено българофилство. Такава е същността на сътрудничеството помежду им в името на един общ идеал, което представлява светла страница в историята на българо-сръбските литературни и културни взаимоотношения през Възраждането. В своя борчески път Раковски е бил в близки отношения с много дейци в балканските страни, но не всички са били така съдържателни. По основния си патос до тях се доближават творческите връзки, които няколко години по-късно той установява с румънския фолклорист, публицист и писател Богдан Петричейку Хъждеу, заедно с когото издават в. „Бъдущност" („Viitorul") — втория български демократичен вестник, излизал в съредакторство или при съдействието на чуждестранен деятел.

За да бъде по-точна представата ни за големите заслуги, които Данило Медакович има към българите като публицист, нужно е да се отбележи още един момент. След като се разделя с Раковски, Медакович продължава да помества в „Сръбски дневник" материали за живота и борбите на българите. Нещо повече, той прави това и с нарочната цел да не се почувствува отсъствието на Раковски и преустановяването на „Българска дневница". Особено голям е броят на дописките и статиите за черковния въпрос и за развитието на българската възрожденска култура. Ето само няколко примера:

---

[1] Писмата са цитирани по Архив на Г. С. Раковски, т. I, II и III.

[2] Една подробност: Принуден да напусне Нови Сад, Раковски не е могъл да уреди с Данило Медакович всички сметки около издаването на „Българска дневница" и отпечатването на поемата „Горски пътник". Затова е бил затруднен и от нередовността на спомоществователите, които не изпращали навреме съответната сума. В началото Данило Медакович се оплакал пред някои близки на Раковски лица, а по-късно и писмено поискал парите си. Раковски, макар и заангажиран с много други въпроси, се обърнал към приятелите си с настойчива молба да изпратят на Медакович съответните суми. Вероятно всичко било уредено. „Много е мъчно г. Медаковичу и Поповичу за тебя и се думат: „Е! Остави ни г. Раковски" — му пише на 8. II. 1858 г. Йоан Тодоров. „Поздравява те всичко домородство г. Медаковича" — съобщава му Петър Оджаков на 21. VI. 1858 г. „Колкоту за Манчовича (Васил Манчович, б. м.) парите пратил на г-да Мидаковича и после малко време ше Ви направи учистенки от де какво са е зелу и де са е далу, спокойствувайте."

„Српски дневник“, бр. 56, 17 юлия 1860, с. 3:
Из Бугарске, 24 юния
Из Бугарске, 29 юния
Из Бугарске, 1 юлия
Из Бугарске, 6 юлия.

„Српски дневник“, бр. 59, 28 юлия 1860, с. 3:
Из Бугарске, 9 юлия
Из Бугарске, 13 юлия
Из Бугарске, 16 юлия
Из Бугарске, 20 юлия

„Српски дневник“, бр. 70, 4 септембра 1860, с. 3:
Из Бугарске, 17 августа
Из Бугарске, 19 августа
Из Бугарске, 24 августа.

И така в много други броеве. Със своето актуално съдържание тия многобройни дописки, бележки и статии, които образуват един обемист том, са съвсем категорични в своята обща констатация: от всички краища на страната българите се надигат и отстояват своето право на черковна и политическа свобода, на самостоен културен живот. В Цариград и Охрид, в София и Пловдив, в Свищов и Битоля — навсякъде се надига глас срещу фанариотските духовници, отварят се нови училища и черкви, организират се протести. Когато човек чете тези материали, има чувството, че държи в ръцете си демократичен български вестник — дотолкова „Српски дневник“ е навлязъл в актуалните въпроси на българското ежедневие.

Заслугата тук е повече от несъмнена, а привързаността на Данило Медакович към освободителното дело на българите придава актуалност на българо-сръбските литературни и културни взаимоотношения тогава. Естествено този приятел на народа ни от миналия век следва една традиция в сръбския демократичен печат. Още в 20-те години, когато у нас не излиза нито един вестник, „Себрске летописи“ публикува няколко съобщения за старата българска литература и за България изобщо. През следващото десетилетие по страниците на всички по-значителни сръбски вестници и списания се появяват положителни отзиви за Софроний Врачански, Петър Берон, Неофит Рилски и Неофит Бозвели, Христаки Павлович, Емануил Васкидович и Райно Попович, за всички по-важни произведения на новобългарската литература. Така например в подробна бележка за сп. „Любословие“, поместена в бр. 16 на „Подунавка“ от 1846 г., неизвестен автор изтъква големия напредък на новата българска литература, изразява възторга си от дълбоко патриотичната дейност на българските писатели и отправя към своите сънародници следния призив: „А ти, просветена, родолюбива сръбска публико, не бъди хладна към трудовете на учените хора, пусни с желание да пада върху твоето добродушно сърце благородната роса на високообразованите люде, която ще напои плодотворното семе на доброто и красивото, що се намира в него и то ще донесе на твоите братя и отечество щастие и успех. . . Vivos voco! Mortus plango! Fulgura flango!“ А съобщението за излизането на Априловата „Денница“ завършва с насърчителните за всички южни славяни думи: „Животворна зора на

изток блести и показва ясен, свеж ден за славянските народи."[1]

Данило Медакович тръгва от тези традиции на сръбския демократичен печат и със своите вестници оказва активна подкрепа на културно-просветната и националноосвободителната борба на южнославянските народи, специално на българския. Но същевременно той доразкрива някои от тези традиции, въвежда във вестниците си повече и богати по съдържание информации за националните идеали на народа ни, рязко се отделя от тенденциозното представяне на положението в България и на справедливите искания на българите, с особена настойчивост подкрепя и популяризира тяхната изстрадана кауза. По такъв начин в отношението си кам България и българите редактираните от Данило Медакович вестници „Српски дневник" и „Седмица" се доближават до сръбския революционен печат, който манифестира принципите на взаимната борба и взаимното сътрудничество между двата братски народа.

[1] Пештанско-будимский скоротеча, бр. 10, 1843.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ. ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА ЛИТЕРАТУРА
КНИГА XXI, 1972

ВАСИЛ ЧОЛАКОВ — КНИЖОВНА ДЕЙНОСТ

Руси Русев

Името на Васил Чолаков се споменава сега у нас — доколкото изобщо се споменава — във връзка с братя Миладинови. Чолаков им е дал за поместване в техния сборник около сто народни песни от Източна България, и предимно от Панагюрище (неговото родно място). С това той е искал да им услужи в качеството си на техен събрат-фолклорист. След обнародването на сборника на братя Миладинови, през 1872 г. в Болград бива обнародван и неговият „Български народен сборник", в който влизат не само народни песни, но и гатанки, пословици, приказки и етнографски материал (сведения за народните обичаи). Пословиците Чолаков не е събирал сам, а ги е взел от Каравеловия сборник „Памятники народного быта болгар", както Любен Каравелов е посочил това на времето. Това обаче не е пречило на Каравелов да цени Чолаков. В една своя статия писателят изказва мнението, че за българска литература могат да бъдат смятани „само българските песни, които са събрани и напечатани от братя Миладинови, от г. Верковича и от г. Чолакова". Каравелов, който е ценял достатъчно народните умотворения, за да ги смята за литература като другата, е зачитал и събирачите им, за да ги поставя наред с писателите.

У нас човекът, чието име е свързано най-тясно с изучаването на пословиците като клон от фолклора, е П. Р. Славейков. Той е издал най-голямата, основната сбирка от български пословици и освен това е описал в своята автобиография силното въздействие, което те са упражнили върху него, когато се е натъкнал на тях за пръв път — когато ги е открил като народни умотворения. Пословиците, които Чолаков дава в своя сборник, макар и доста много на брой, сами по себе си са по-малко от пословиците, дадени в Славейковите „Български притчи": Славейков явно е искал да включи в сбирката си колкото се може повече пословици. И въпреки това у Славейков няма някои от пословиците, които дава Чолаков. Това само показва колко обширна е тая област — колко много са пословиците, създадени от българския народ. Особено внимание заслужават някои варианти на пословици у Чолаков, като например вариантът на една от най-известните пословици — „Гарван гарвану око не вади", — дадена на своето надлежно място в „Български притчи". Тоя вариант у Чолаков е: „Врана врани око не вади." Пословицата е добила широко разпространение не в тая редакция, а в другата, приведена преди нея — „Гарван гарвану око не вади". И двете редакции са интересни между другото и от езиково гледище поради падежните форми, които съдържат. За пословицата „Гарван гарвану око не

вади“ трябва да се отбележи, че и тя е дадена у Чолаков, но пак като вариант: „Гарван гарвану очи не вади.“

Друг случай, дето българска пословица у Славейков — една от малко известните — е дадена като вариант у Чолаков, е: „Змията се криви, доде дойде на дупката си.“ Нейният вариант у Чолаков е: „Змията се вие, и пак в дупката си права влиза.“ Разликата между двете редакции се състои в това, че във втората се казва изрично и поради тая причина се налага по-определено на съзнанието на читателя нещо, което само се подразбира в първата, а именно какво е зрителното впечатление от змия, която влиза в дупката си. (Че пословицата не цели само да даде зрителна представа за нещо, че тя е и иносказание, това е отделен въпрос.)

За пръв път пословици биват обнародвани у нас от Богоров в неговата сбирка „Български народни песни и пословици“. В нея влизат малко пословици, и то само такива, които са подчертан израз на жизнен опит, като например „Отваряй си очите, да ти ги не отворят“. П. Р. Славейков и Чолаков са имали към пословиците отношение като към произведения, много по-разнообразни по съдържание — иначе не биха ги застъпили така широко в „Български притчи“ и „Български народен сборник“.

Ако искаме да препоръчаме сега Чолаковия сборник, бихме сторили това най-добре, като кажем, че от него има какво да се вземе. Сборникът е още по-ценен поради предговора, който го предшествува. Тоя предговор е един вид програма на Чолаков в качеството му на фолклорист. Чолаков е ценял фолклорния материал, който е поместил в сборника си, като средство за изучаване на българския народ. Но той го е ценял също и като нещо, което „подобреният живот“, т. е. цивилизацията, застрашава да унищожи — като нещо, което може да бъде загубено. Затова — казва той — „необходимо е поне сега и от сега, дору още народните обичаи не са отстъпили съвършено мястото си на нови обичаи, примесени с науката и цивилизацията у нас, — необходимо е, казваме, да се събират и записват тези народни обичаи, та с тойзи начин да ги запазим за нас си на винаги“. Тая мисъл на Чолаков бива повторена от Богоров в рецензията, която е писал за Чолаковия сборник: „Нам нине не остава друго, освен да събираме онова, щото имаме, щото е наше и да го вардим като един безцен камик.“

Чолаков е чувствувал българския фолклор като нещо, чието време е минало, в смисъл, че и да бъде запазен с усилията на хора като него, той няма да се развива по-нататък. От друга страна, той го е чувствувал и като нещо не напълно свое, нещо, не само създадено от народа, но което той, народът, като че пази изключително за себе си. „Много пъти — казва Чолаков — нам се е случвало така, щото — на хоро или на жетва — щом сме земале моливът на мястото да запишем някоя песен, която се е пяла — хорото се е разваляло, или пък жетварите са млъквали и никакви молби или обещания не са могли да ги склонят да продължат песента.“

Чолаков заслужава внимание и като фолклорист — сътрудник на братя Миладинови и самостоятелен работник в тая област. Сътрудничеството между братя Миладинови и него е било сътрудничество в най-добър смисъл на думата. В своя сборник Чолаков е поместил само песни от Източна България, защото е имал пред вид, че братя Миладинови са обнародвали вече песни от различни части на Западна България. Той е смятал своя сборник за естествено допълнение към сборника на братя Миладинови.

Но Чолаков не е само фолклорист. Той е автор и на статии и бележки, а също и на няколко брошури.

Една от журналистичните работи на Чолаков, озаглавена „Пътуването на Василия Чолаков“ (в. България, 16 и 23 май 1859), го изтъква като човек със силно национално съзнание и в случая като загрижен за съдбата на своя народ. Както показва заглавието ѝ, тя е описание на пътуване в Бесарабия, Румъния и България и е един от първите образци на българския пътепис. В нея Чолаков според изискванията на тоя жанр се спира на подробности, които е намерил за интересни и които биха могли да бъдат интересни и за неговите читатели — например тая, че камбанарията („колоколнята“) на манастира „Добровец“ е „попукана от сичките страни“ или че в двора му има чешма, водата на която „не е толкова сладка“. Но не подробности от тоя вид са го занимавали главно при пътуването му, а състоянието на българския народ в Бесарабия, Румъния и България. „Докле бях в Кишинев — казва Чолаков, — ся срещнах с разни българи и забележих, че само средните и най-простите съхранили своите нрави и обичаи и говорят на свой матерний язик, ако и не сичките, а по-горните, т. е. богатите, които са до дваесе фамилии, гнусят ся от матернийт си язик, и ако и да го знаят старите, но децата им не знаят ни една българска дума, защо ся стараят родителите да изучат децата им само: рускийт, французскийт и молдованскийт язик, а друг никакъв. И така — не мислете, че само погърчени българе имаме! За общенародни интереси не говори тука, че ще тя приемат за луд!“ По такъв начин ще говори по-сетне и Захари Стоянов в своята биография на Левски: „В това време в румънската столица живеели само безчувствени богаташи: грудовци, колоневци, евлогиевци и пр., които са се трудели още как по-добре да изговарят гръцката буква θ и какво окончание да притурят на своята фамилия, която да не личи никак, че е дебело българска!“

Това, което Чолаков е констатирал в Кишинев, констатирал го е и в Яш при среща с един българин, който „по свойт ум, опитност, благородство и честност занимава доста важна длъжност при тукашното правителство и е известен всекиму, но по себе си нищо българско няма да остави“. Констатирал го е и в Борнад (Бурнас?): „Тукашните българе, за голямо нещастие, носят, както и в някои други места, само едно име българско.“ И когато от Бесарабия и Румъния Чолаков преминава в България, темата му е пак същата — обезбългаряването на българи — с тая разлика само, че в България вместо порумънчване наблюдава погърчаване (за което в същност говори още във връзка с кишиневските българи: „И така — не мислете, че само погърчени българе имаме!“). В Горна Оряховица Чолаков казва, че „ся бил заврял в гръцка църква, съзидана от българи и пълна от тях“, а в училището „най-главни ученици, без да разумяват гръцки, учат всички предмети на гръцкий език! . . гледайте само гърци от български села.“ Ако е имало нещо да обнадежди Чолаков при пътуването му в Бесарабия, Румъния и България, то е било един българин от Галац на име Василий Добрович, който „при всичките свои търговски занятия не престава да мисли за възрождението на свойт народ и всячески да ся старае за напредването му“.

„Пътуването на Василия Чолаков“ е израз на безпокойство за съдбата на българщината независимо от това, че в българската част на описанието има хумор. Това е същото безпокойство, което Чолаков е изпит-

вал по отношение на българския фолклор. Така че между „Пътуването на Василия Чолаков“ и предговора на „Български народен сборник“ има връзка. И двете работи от своя страна са свързани с едно слово, което Чолаков е произнесъл в Кукуш и което е било обнародвано след това в сп. „Български книжици“ (I, 1858, 24, с.333). С него той е искал да поздрави кукушани за въвеждането в техните училища и черкви на българския език и изобщо да ги насърчи като българи. Той е произнесъл словото на местно наречие. В историята на Българското възраждане надали има друг подобен случай. Чолаков би могъл да говори пред кукушани на своето източнобългарско наречие, станало вече български литературен език, без страх, че няма да бъде разбран от тях. Но той е предпочел да говори пред тях на тяхното наречие.

На своето местно наречие той също е отдал дан, когато е трябвало — чрез книжката „Географическо прегледуване за село Панагюрище“ (1866). Чрез нея се въвежда у нас един жанр, чиято важна по-сетнешна проява е обнародваното през 1870 г. „Географско-статистическо описание на Татарпазарджишката каза“ на Стефан Захариев, за което Захари Стоянов съобщава, че било използувано като пътеводител през време на Априлското въстание. Чолаков казва за своя роден град — смятан тогава за село — всичко най-важно, което би могло да се каже за града не само от географско, но и от историческо, стопанско и културно-просветно гледище. Езикът навсякъде е непринуден, отличителен изобщо за българската литература от тая епоха: „На Юго-запад ся намерват и няколко лозя, които служат колко за разходка.“ На края на книжката е дадено описание на пределите на Панагюрище, което описание е забележително с различните местни названия, които се съдържат в него: Герджик-камък, Продупченият камък, Люляково дере, Белият кладенец, Чамов кладенец, Стрезов кладенец, Петлова могила, Росна могила, Окопан, Сивата грамада и пр. Описанието свършва така, както е почнало: „От Меченската кория три дръве — Меченската кория пак трите дръве“ — от него читателят получава впечатление, че се е движил в затворен кръг.

В своя преглед на Панагюрище Чолаков засяга тема, която е една от най-характерните за него. Това е темата за българските читалища. „В Панагюрище — казва той — ся отвори в 1865 година и Читалище, в което ся събират в неделни и празднични дни младите момци, за да прочитат вестници и всякакви полезни книги. Ако продължават младите момци своите занятия със досегашното усърдие, то няма съмнение, че поменатото заведение ще принесе големи ползи на всичкото общество и ще увлече младите из дивото и грубо състояние, в което са ся намирали те и бащите им до сега.“ Чолаков е ценял много читалищата, „тези средоточни на най-просветените и най-деятелните за напредъкът на народността ни български сили“, както ги нарича Дринов. На друго място Чолаков говори за въздействието, което читалището в Пловдив е упражнило върху „глъбоко заспалите досега в Одрин наши сънародници“. От него има и описание на откриване на читалище в Железник, т. е. Стара Загора, при което „повтаряха сички с един глас, читалище, читалище!“.

Читалищата преди Освобождението не са били ценени от всички у нас. Не ги е ценял Богоров например не защото ги е смятал за безполезни само по себе си, а защото те не спомагали непосредствено за забогатяването на България чрез индустриализиране, развиване на търговията и пр., което

според него е трябвало да бъде нейната първа цел. „Да направим в някое кюше читалище да ся събират там младежи" — казва Богоров в една своя бележка. Но ако България е трябвало да забогатее, трябвало е и да се просвещава, и то не непременно след това, както е искал Богоров: едното е могло да става заедно с другото.

Българските читалища през епохата на Възраждането са били читалища и в тоя смисъл, че в тях се е практикувало това — един да чете, а другите да слушат. Ето описание на такова четене в Калоферското читалище от една дописка на Чолаков до в. „Македония" (3 апр. 1870): „Там бързо се стекоха многобройните му посетители, повечето младежи, и Г. Д. Фингов отвори занятията с прочитание на вестници. Негова милост сам громогласно и разбрано четеше, като пресичаше често с отличните си разисквания и разяснения. Тук-там ся обаждаха и неколцина от по-развитите присъствующи."

Други по-важни работи, които Чолаков е писал, е една статия за урочасването, една бележка за Раковски и „Писмо за българския словар Неофита Рилскаго".

Статията за урочасването, печатана в „Български книжици", има историческо значение като един от първите опити у нас за разглеждане на психологични въпроси. Според Чолаков урочасването е последица от въздействието на една воля върху друга, упражнено чрез гледане: „Колкото е по-силна и твърда волята на тогова, който урочасва, толкова по-вредоносен е погледът му и толкова по-скоро е той способен да уручи другиго." Целта на статията е била, като се посочи какво е в действителност урочасването, задно с това да се обори разпространеното по него време у нас суеверие, че е възможно урочасване на дете, което спи, на животно, което пасе, и пр. Чолаков навярно не е дошъл напълно самостоятелно до заключенията, които се съдържат в статията — цитира в нея един руски психолог — Новицки — като свой източник. Но важното е, че е изложил въпроса за урочасването все пак по индивидуален начин.

Бележката за Раковски съдържа подробности, доста неблагоприятни за революционера като характер. Според Чолаков Раковски накарал сръбските власти в Белград да го арестуват през време на един негов престой там. Причината за това била тая, че Чолаков носел със себе си „разни древности" и че не отишъл при Раковски да го уведоми защо е дошъл в Белград и да се поклони на „гениалната му кратуна". Известно е, че Раковски е бил деспотичен човек. Но Чолаков не го е харесвал не само поради това — прави му възражения и от чисто научно гледище в друга бележка с псевдоним „тъпоглав даскалетина"[1], но явно пак от него: „Нека бъде известен брахманският списател, че всеки тъпоглав даскалетина в Българско знае, че не само българският, но и сичките индо-европейски язици имат сходства със санскритският, а особено: литовският, славянският, готският, старо-гръцкият и други. И нека не мисли, че на котленските баби приказва приказки." Поддържаните по патриотични съображения ненаучни езиковедски теории на Раковски не са могли да бъдат приемливи за Чолаков. От бележката на Чолаков за Раковски научаваме между другото и нещо за начина, по който е бил съставен „Показалец". Според Чолаков „същe-

[1] „Раковски наричал „тъпоглави даскалетини" ония, които не са се прекланяли пред неговия авторитет" (Боян Пенев).

ственото в тая книга принадлежало на един лясковчанин, който ся е занимавал с земеделие, описал е всичко и го съобщил Раковскому". В това, че Раковски е използувал за „Показалец" материал, който му е бил даден от другиго, няма нищо осъдително. По такъв начин е постъпил и самият Чолаков при съставянето на своя сборник.

В „Писмо за българския словар Неофита Рилского" Чолаков засяга един важен въпрос от областта на българския език, въпроса за турския елемент в него. Като отбелязва колко голям е тоя елемент, идва до заключение, че една част от него е неотделима от българския език. Това са думи като *леген*, *сапун*, *дюшек*, *дюшеме*, *таван*, *миндер*, *долап*, *чекмедже*, *халка*, *чаршаф*, *перде*, *чорба*, *яхния*, *кебап*, думи според израза на Чолаков „изболгарчени".

Чолаков признава езиковите факти. Всичко, което е добило широко разпространение в даден език, което се е затвърдило здраво в него, независимо от това, какъв е произходът му, е езиков факт, който трябва да бъде признат. Случай на непризнаване на езиков факт у нас преди време бе тоя, когато думата *хора* се отхвърляше от някои и вместо нея се предлагаше да се употребява думата *люде*, защото първата не била от български произход.

Чолаков признава правото на гражданственост на известни турски думи в българския език, а, от друга страна, въвежда руски думи, предимно думи за означаване на отвлечени понятия. Същото вършат и негови съвременници като Ботев, Каравелов и П. Р. Славейков. Въвеждането на руски думи у нас от Чолаков, Ботев, Каравелов и П. Р. Славейков е началото на процес, който бива ускорен след Освобождението и в резултат на който — с прибавянето на думи от западни езици, главно френски — се изгражда оная важна част от българския език — неговият абстрактен речник, — без която той не би бил език в пълния смисъл на думата.

Както е известно, въвеждането на руски думи в българския език и изобщо на чужди думи е срещнало съпротива от страна на Иван Богоров. Богоров е одобрявал Чолаковия „Български народен сборник", но не и някои думи в предговора към него — *поправям*, *полезно*, *занятие*, *заключение*, *отпечатание*, *прочее*, *точка*, — които с изключение на *отпечатание* са станали отдавна жива част от българския език. Това, което е искал Богоров — българският литературен език да бъде основан изцяло върху народния говор, — е било нещо невъзможно, противоисторическо. Чолаков, Ботев, Каравелов и П. Р. Славейков също са застъпвали народния говор, когато са писали (това се отнася най-вече за Славейков, чийто език се приближава твърде много до езика на Богоров в тия негови работи, дето той не е изкуствен или е само малко изкуствен), но в същото време са виждали, че народният говор не е достатъчен като средство за изразяване на някои понятия на български. Тъкмо затова заедно с други възрожденци те са работили за създаването на „новият писмен български език", както го нарича Захари Стоянов в своите „Записки по българските въстания", когато описва как свободно е могъл да разговаря на него с Каблешков и с един друг въстаник в Ловешкия затвор в присъствието на помаци. („Помаците-затворници насядаха наоколо ни, за да слушат какво си говорят събраните комити, но новият писмен български език не беше достъпен за тях. Няколко пъти ни поглеждаха въпросително и ни питаха на какъв свински език говорим. — Майке, жените недни имат си свой комитаджийски език — раз-

казваше един от тях на другите турци, след като се оттеглили от нас. — Говорят уж български, чат-пат им се разбира, ама в ноймата им не можеш да влезеш.“)

Освен към езика Чолаков има определено отношение и към тогавашния правопис. „Еровете напр. в края на думите — казва той в предговора към своя сборник — защо са? Не трябва ли в средата на думите да изхвърлим или ъ, или ѫ, а не да употребяваме и едното, и другото и с това да докарваме толкова мъчнотии на децата? Не трябва ли да се определи точно значението на ѣ и я? — та и толкова други, които би значително упростили нашето правописание!“ С уреждането на правописния въпрос у нас навреме, както е искал Чолаков, а и други дейци и както е станало в Сърбия например, би се въвела по-голяма устойчивост и в нашия обществен живот.

Във връзка с езика за Чолаков трябва да се каже, че той си служи с него вещо. За него езикът е винаги средство да каже нещо определено. У Чолаков има места, които са между най-изразителните в българската възрожденска литература и в българската литература изобщо, като например писаното в една дописка за словото, което една ученичка е държала в Калофер по случай празника на тамошното женско дружество: „Метна един кратък поглед върху плодовете на науката, като поплува по параходите и ся повози по железниците, обади ни, че могли двама приятелие или приятелки от две твърде далечни места в много кратко време да ся разговорят и предават мислите си един другиму чрез някакъв си тел.“

Интересът, проявяван досега към Чолаков, е бил твърде малък. Боян Пенев не го споменава в своята „История на новата българска литература“ дори във връзка с братя Миладинови, във връзка с които, както казахме, Чолаков бива обикновено споменаван. Наистина Чолаков не се е проявил като писател така пълно, както са се проявили споменатите негови съвременници Ботев, Каравелов, П. Р. Славейков и Богоров. Неговото литературно дело е оскъдно, но въпреки това е достатъчно съдържателно и разнообразно и носи определен личен отпечатък. При едно по-широко и по-подробно изучаване на българската литература Чолаков без друго ще бъде удостоен с вниманието, което заслужава.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ. ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА ЛИТЕРАТУРА
КНИГА XXI, 1972

РОМАНЪТ «ПОД ИГОТО» В СВЕТЛИНАТА НА ФРЕНСКИЯ РОМАН ОТ ЕПОХАТА НА РОМАНТИЗМА

Христина Балабанова

Вече 80 години романът на Иван Вазов „Под игото" вълнува критико-изследователската мисъл в България — отричан, противоречиво, субективно или тенденциозно оценяван, възхваляван. И макар днес социалистическата критика да е утвърдила художествените му достойнства на роман-епопея и да го е причислила към произведенията на българската класика, интересът не е по-малък. Естествено дистанцията на времето прибавя нови аспекти в художествената оценка, свързани с натрупаната традиция в литературата, със закономерностите на литературно-историческия процес, с актуалните художествени проблеми.

Тясно свързан с революционно-освободителното движение от 70-те години, Вазов долавя духовния кипеж на българския народ, който роди гърмежите на Априлското въстание — най-великото „пиянство" на един народ — и го претворява в незабравимите образи на своя роман. Художественият синтез на епохата, постигнат в типовите обобщения, в реалистично пресъздадените живописни картини от предосвобожденския живот, е предмет на множество изследвания, засягащи както връзката на Вазов с възрожденската действителност и с традициите на белетристичното й пресъздаване, така и с влиянието на световната литература и по-специално на френските писатели-романтици. Тези влияния се търсят обикновено в художествената структура на романа, в композиционно-стиловите похвати. „Откритията" в това отношение се възприемат противоречиво. Научната им стойност от гледище на сравнителното литературознание зависи от задълбоченото осветляване на художествената специфика на романа, от отчитането на всички факти за неговата национална самобитност като художествено отражение на действителността и като типология художествено мислене. Едно повърхностно сюжетно-образно съпоставяне би унищожило националната атмосфера, би раздробило художественото единство за сметка на самоцелно доказаните сходства.

Както е известно, Вазов пише „Под игото" в Одеса. В условията на принудителна емиграция от жестоката Стамболова диктатура спомените от близкото минало заживяват с поетичен блясък в съзнанието на писателя, както сам той по-късно признава пред проф. Шишманов: „Хиляди спомени оживяха, хиляди картини, ярки и хубави, плениха моя умствен поглед, картини от бурния живот на отечеството преди Априлското въстание." Въздействието на миналото се засилва и от несъгласието на Вазов с прак-

тицизма на следосвобожденския живот, където капиталистическото развитие противопоставя на чистите възрожденски идеали политическото хамелеонство на бай Ганьо. От писмата, които Вазов пише на приятелите си в България, от изказванията му относно подбудите за написването на романа става ясно, че писателят не престава да носи в сърцето си подвига на героите от Априлското въстание, да живее с картините от живота на подбалканския градец през 70-те години, в чиято атмосфера е израсъл. Когато започва да пише „Под игото", този възрожденски свят от герои и събития е вече осмислен в поетическия цикъл „Епопея на забравените", в повестите „Немили-недраги", „Чичовци". Така че за епическото пресъздаване на Априлското въстание той притежава богат опит и вярно чувство. „Под игото" се явява обобщено продължение на поетическия апотеоз „Епопея на забравените", резултат на вътрешна необходимост от страна на Вазов да даде пълна картина на епохата в голяма белетристична творба, на патриотичния дълг на художника. Намесата на чужди произведения като сюжет и идейно-художествен подтик е изключена. Изследванията, които посочват влиянието на френските романтици върху написването на романа, цитират изказването на Вазов за желанието му, когато започнал романа, да напише нещо като „Клетниците" на В. Юго. Интересът на писателя към френските поети и писатели-романтици е документиран. Известни са думите му пред проф. Шишманов за романа на Ежен Сю „Скитникът евреин": „Аз мога да кажа, че нищо не ми е влияло тъй, както тоя роман." Е. Сю, В. Юго, А. Дюма са авторите, свързани с „Под игото", с типа композиционна организация на материала и с жанрово-стиловите особености. И тримата са представители на прогресивните тенденции на романтичното направление във Франция, а В. Юго е официален основател на школата на романтизма: организира кръжока „Сенакл", в който влизат писатели с демократично отстояване и развитие принципите на романтизма — А. дьо Вини, А. Дюма, Сент-Бьов и др. В рамките на едно литературно направление или школа винаги се проявяват и индивидуални стилови отклонения, които, обогатявайки го с нови характерни черти, могат да развият нови тенденции. Независимо от писателските си индивидуалности Е. Сю, В. Юго и А. Дюма се обединяват от нравствено-социалните тенденции на своите романи, изразени в определена стилово-структурна общност.

Е. Сю и В. Юго са вдъхновители на появата на социалния роман в романтичната литература — „Парижките потайности", „Клетниците". По формални белези тези романи не напускат каноните на романтизма. Промените са в съдържанието — включват се нови явления от действителността, събитията се актуализират, конфликтите добиват социална окраска. Бурните народни движения през втората третина на XIX в. (революциите от 1830 и 1848 г.), предизвикани от противоречията на капиталистическото развитие, оказват голямо влияние върху идейно-творческото израстване на демократично настроените писатели-романтици и особено върху Юго. Социалният роман отразява нищетата и потиснатото положение на народните низини, разкривайки същевременно техните нравствени добродетели, превъзходството им над аристократическите герои. Превръщането на социално онеправданите в положителни герои в романите на В. Юго, А. Дюма, Е. Сю, Ж. Санд има характер на опозиция на романтичния литературен вкус, защото осъжда обществената действителност, откривайки качествата

на силната, благородна личност с активно обществено поведение сред деградиралите от обществото — „унижените и оскърбените". Романите на А. Дюма, каквито са „Трите мускетари", „Граф Монте Кристо", се отличават от социалните романи, макар техният героичен персонаж в повечето случаи да е подбран от средата на народа. Те представляват тип „рицарски роман", в който историческите събития, обществените борби са изместени от политическата интрига или са повърхностно осветлени, изолирани са в индивидуални противоречия между висшестоящи особи. По строеж на разказа обаче — необичайни ситуации и изобилие на случайности, върху които е построен сюжетът, романтична окраска на тайнственост при характеристика на героите и пр. — двата вида романи се доближават.

Всред социалните романи „Клетниците" на В. Юго заема по-особено място в епическото пресъздаване на революционните борби, с мащабната социално-политическа характеристика на епохата и със съчувствието към съдбата на парижката беднота. Той се отделя и от останалите произведения на Юго с демократичната оценка на такива събития като Великата френска буржоазна революция, Юлската революция през 1830 г. и Парижкото въстание през 1832. Независимо от нравствения ригоризъм, идеализирано-символичното противопоставяне на героите и утопичното разрешаване на социалните противоречия романът въздействува с вярата в силите на народните маси и в духовното величие на пролетариата, въплътени в светлия образ на Гаврош и думите на Анжолрас: „О, човечеството ще бъде освободено, възвеличено, утешено! . . Братя, който падне тук, ще умре в сиянието на бъдещето!" Абстрахирайки се от конкретни композиционно-стилови паралели между „Клетниците" и „Под игото", можем да кажем, че романът на Юго е направил впечатление на Вазов като мащаб на художественото описание на епохата и измерение на духовния ѝ ръст. 70-те години в България са един сгъстен по събития период, в който във висша степен се проявяват революционните стремежи на народа, нараства неговата политическа активност. Както личи от „Епопея на забравените", от изказванията на Вазов (а и от самия роман), той вижда събитията през монументалните измерения на подвига. Художественото пресъздаване на събитията в „Под игото" запазва революционно-патриотичното въодушевление на епохата в емоционалното оцветяване на описаните сцени от предосвободенския живот, в драматично уплътненото сюжетно развитие, в подчертаното контрастиране на героите като характеристика. За изобразяване на въстанието Вазов подбира случаи, по думите на М. Арнаудов, с „идейна изразителност", които трябва да свърже с непосредствено протичащия живот, да ги осмисли чрез него. Именно контрастното съчетаване на събития от патриархалното ежедневие със събития, кондензирали социално-политическия живот, на което се дължи идейно-художествената изразителност на романа, определя романтичната композиционна рамка. Спокойната вечеря на Марковото семейство е нарушена внезапно от втурването на Кралича, също така внезапно Вазов премества действието във воденицата, за да се върне отново у Маркови. Още в първите глави на романа той преплита множество събития и герои, чиито взаимовръзки постепенно изясняват. В резултат се създава едно емоционално напрегнато повествование, което идейно осмисля случките от битовото ежедневие. „Романтичните ефекти" в романа се свързват със стремежа на Вазов не да опише, а да разкрие епохата, като живописно инсценира живота. С ненадейното прести-

гане на Кралича в Бяла черква писателят ни въвежда в обществената атмосфера на града и драматизмът на индивидуалната съдба символично се свързва с предстоящите събития. Тази сцена от „Под игото“ се разглежда в съответствие със сцената за влизането на Жан Валжан в дома на отец Мириел. Налице е направено от Вазов признание за тяхното сходство. Безспорно като характер „нощно посещение“ на двама преследвани от обществото затворници прилика съществува, но като част от общото художествено звучене на творбата двете сцени се различават. С „Клетниците“ В. Юго поставя за разрешение нравствено-социални проблеми. Чрез образите на главните герои (Ж. Валжан, Козета, Фантин, Жавер, Мариус) писателят разкрива своите романтични възгледи за нравствената същност на човешката личност и утопичните си идеи за промяна на общественото човешко битие. Душевната борба у героите, която трябва да има някакъв морален резултат, определя необикновените обстоятелства като необходим елемент за психологическа характеристика. Срещата на Жан Валжан с отец Мириел изиграва повратна роля за художественото поведение на героя впоследствие. Характеристиката на героите у Юго, макар и да е свързана с обществената картина на времето и да е подчинена на социално „разпределение“, въплъщава абстрактните романтични представи за доброто и злото в човешката душа и борбата между тях. Присъствието на историята и политиката в романа определя неговата социална заостреност и революционен оптимизъм, художествената изразителност, с която са обрисувани героите от парижките барикади. Страниците, в които Юго изразява своето отношение към историческите събития, написани с публицистична страст или с поетично възхищение, могат да се открият и в „Под игото“. Както вече се спомена, романът на Юго не е могъл да не направи впечатление на Вазов със замаха, с който рисува революционните народни борби и особено Парижкото въстание от 1832 г. Историческата алюзия, която може да се направи за характера и значението на Априлското въстание, обяснява влиянието в това отношение. Лирико-публицистичните отклонения на Вазов звучат като обобщен емоционален отпечатък на духовната атмосфера на епохата и на събитията; те са подчинени на развитието на действието и характерите в романа в композиционно отношение (главата „Пиянство на един народ“ е непосредствено след сцената на Марковото решение — „Лудите, лудите, те да са живи!“). Цялостната композиционна схема на „Под игото“ е отражение на съчетанието от реалистично предадени картини от живота и от „върхови“, кулминационни моменти от разгръщането на революционната борба, в които индивидуалната изява има обобщено символично значение. Така че романтичните принципи в организацията на материала не са последователно разгърнати, от една страна, и, от друга — получавайки нов идеен пълнеж, своеобразно се приспособяват към същността на явленията. Да съпоставим две сцени — кражбата на сребърните свещници и сцената, която Ж. Валжан извършва в дома на отец Мириел, и откраднатото на зелената кесия на отец Йеротей от Викентий. Нравствената проблема присъствува и в двата случая, но докато у Юго трябва да бъде разрешена с победата на доброто в човешката душа и това е единствената цел, при Вазов общоприетите нравствени норми се нарушават в името на един по-висш морал — освобождението на народа — и душевните терзания на Викентий трябва да утвърдят неговото приобщаване към делото.

Когато говорим за влиянията в композиционно-стиловото изграждане на „Под игото“ и подчертаваме, че романтичните похвати в повечето случаи са художествено оправдани от българската действителност, трябва да споменем и увлеченията на Вазов в тази насока, т. е. случаите, когато тези похвати — било като характеристика на героите или като елементи на художественото изображение — нарушават правдивостта на цялостната картина на романа. Тези, които се споменават, в повечето случаи се отнасят до характеристиката на героите и до последователността в обрисуването на образа на Огнянов като типичен революционер, до присъствието на тайнственото и мистичното. Контрастирането на героите в „Под игото“ е повече резултат на историческа ситуация, отколкото на чуждо влияние. В решаващи за историческата съдба на народа моменти „черно-бялото“ групиране на силите по политически убеждения се превръща в доминиращ белег. Що се отнася до образа на Огнянов, такива моменти от неговото художествено проявление като рицарската му готовност да се предаде на турската власт независимо от последствията, дуелът, обявен на Кандов заради мнимата изневяра на Рада, връщането му в ръцете на врага под влияние на сърдечните му увлечения след потушаване на въстанието говорят за непосредственото влияние върху Вазов от Юго и Дюма („Трите мускетари“), влияние, идейно немотивирано, което е в ущърб на художествената достоверност на образа, без обаче да го лишава от неговата типичност.

Казаното досега за отношението на романа на Вазов спрямо романите на френските романтици, макар и да беше илюстрирано с „Клетниците“ на В. Юго, включва и „Скитникът евреин“ на Е. Сю и „Трите мускетари“ на А. Дюма, тъй като и трите романа са подчинени на романтичните принципи на повествование. Естествено нюанси съществуват както между френските романи, така и в отраженията на влиянието им върху Вазов, но тяхното откритие може да бъде тема на едно обширно изследване. Тази статия се ограничава в опита да разкрие определена страна в литературните взаимовръзки, а именно съчетаване на заетото с идейно-художествената задача на писателя, неговото приобщаване към националната действителност и характера на националното мислене или възможността за предполагаемо влияние, като се изхожда от историческата достоверност на произведението.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ. ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА ЛИТЕРАТУРА
КНИГА XXI, 1972

ИВАН ВАЗОВ В ОЦЕНКАТА НА БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРНА КРИТИКА ПРЕЗ XIX В.

Георги Димов

За по-пълно и углъбено разбиране на литературния живот в различните му аспекти и тенденции на развитие, на разнообразните процеси, които съпътствуват културното и естетическото съзряване на народа ни, от изключително важно значение е да се види как произведенията на един или друг писател са били възприемани и оценявани от съвременници и идни поколения. Защото ако творчеството на писателя, особено ако той е от по-голяма величина, е отражение на някои от разнообразните жизнени и духовни процеси, представлява своеобразен барометър за социалните и нравствените търсения, за чувствата, настроенията и домогванията на епохата, не по-малко показателно в тая насока е и отношението към това творчество, проявявано в различни форми от критици и читатели, от хора с по-широки хоризонти, с по-трайни потребности от духовна храна. Това е толкова по-интересно и показателно за писател като Иван Вазов, който се изявява на прехода на две епохи и чието творчество представлява истински художествен летопис на нашия обществен и културен живот за половин столетие.

По времето, когато бъдещият народен поет прави първите си стъпки на литературното поприще, в началото на 70-те години на миналия век, българската литература чрез перото на Чинтулов, Славейков, Друмев, Каравелов, Ботев бе завоювала вече безспорни художествени върхове. Все в лицето на тия даровити писатели и на неколцина други книжовници до несъмнени завоевания бе достигнала и литературно-критическата мисъл. Всестранната литературна дейност на писатели и поети, на критици и публицисти, на книжовници и просветни дейци бе стимулирана от народно-патриотични подбуди, подхранвана бе от идеята за извоюване на национално-политическа и духовно-културна самостойност, за създаване на различни жанрове книжнина, съзвучна с духовните нужди на българския народ.

С изостряне на националното съзнание и с разширяване на освободителното движение, със съзряване на националната революция картината на литературния и общокнижовния живот става извънредно пъстра. В общия народностен подем участвуват и призвани за подобен род творческа дейност, и хора, лишени от необходимото дарование да осъществят в културни и естетически ценности патриотичните си пориви. Невижданата дотогава интелектуално-творческа интензивност се съпровожда от една все

по-растяща непримиримост към всичко, което не съдействува пряко за осъществяване на националния идеал. Борбата срещу ретроградното в обществените позиции, срещу примитивното в разбиранията за културни и художествени ценности става все по-настъпателна и всеобхватна. Изпълнената с високи пориви и надежди буреносна атмосфера е определяла и критериите, от които се съди за проявите на националната литература, за нейния характер и насока. От страниците на периодичния печат се отправят остри стрели към самозваните писатели и посредствените книжовници, неспособни да създадат нещо по-значително, съзвучно с високите народностни повели. Литературната критика в навечерието на Освобождението е насочена към утвърждаване на здрави разбирания за характера на книжовния живот, към безкомпромисно изобличение на всички, които са се захванали за перото, без да бъдат подготвени за творческа дейност, прикривайки бездарието си с дидактични тиради и патриотични лозунги. За литературната критика, наситена с остра публицистичност, са характерни полюсните определения и оценки. Колкото е неумолима към посредственото, с толкова по-голяма радост тя е посрещала всяка по-значителна художествена проява — не е зъкъснявала да насърчи и подкрепи, щом види у някого необходимото дарование и подготовка за създаване на народополезна литература — на произведение с несъмнена познавателна и национално-възпитателна значимост. Въпреки жанровата недиференцираност и идейно-естетическата хетерогенност литературната критика свидетелствува за търсенията и прозренията на формиращата се тогава българска интелигенция, представлява сигурен показател за ръста на общественото и културното самосъзнание, за постепенното съзряване на художествения усет у писатели и читатели.[1]

Тези процеси се открояват по-диференцирано и с по-голяма острота в творчеството на Иван Вазов и особено в критическите писания за поета, свързан още с първите си творби с главните насоки на литературното ни развитие, на културния живот изобщо в една от най-напрегнатите епохи на националния ни обществен и духовен живот.

Както обикновено се случва при големите дарования, първите стъпки на бъдещия увенчан поет не остават незабелязани. Те сякаш идват да потвърдят вярата у мнозина, че народните творчески сили бързо се пробуждат, че на литературното поле се появяват все нови и нови сили — гаранция, че скоро България отново ще се нареди сред другите цивилизовани страни. А когато Вазовото име започва да се появява все по-често по страниците на възрожденския периодичен печат, мнозина разбират, че се е появило ново дарование, на него започват да гледат с опование и надежда, критиката няма възможност да пусне своето остро жило, непощадило почти никого от хората на перото. Дори и такъв неумолим критик, какъвто е Каравелов, който от страниците на вестниците „Свобода", „Независимост", „Знание" отправя язвителни реплики към звани и незвани писатели, към Вазов се отнася с истинско уважение. Нещо повече, изрично подчертава, че дарование като Вазовото трябва да бъде щадено и насърчавано.[2]

Революционното напрежение на духовете, трагичните събития, които настъпват по средата на десетилетието, не позволяват първите Вазови

[1] Вж. Г. Димов. Българската литературна критика през Възраждането. С., БАН, 1964.

[2] Вж. Ив. Вазов. Събрани съчинения. Т. IX. 1956. с. 160.

произведения да бъдат разгледани и оценени по-цялостно от възрожденската критика. Едва когато се появява стихосбирката „Пряпорец и гусла“ (1876), в една дописка от Гюргево до в. „Нова България“ се изразява — вече и в писмена форма — радостта от появата на тия вълнуващи патриотични, революционно призивни стихотворения. Колко голямо е било задоволството на анонимния автор на дописката, личи и от гордостта, с която заявява, че вече „и у нас съществуват Шекспировци, Дантевци, Декартовци, Жан Жак Русовци и пр., с които се гордеят другите националности“. И отново срещаме познатите ни думи на съжаление, характерни за цялата ни възрожденска критика, пък и за по-късната, че българите не умеели да ценят своето, прекланяли се само пред чуждото. Необходими са били усилия, за да се разбие загнездилото се чувство за малоценност у поробения българин; налагало се е търпеливо ровене из историята, за да се посочат завоеванията на българския творчески дух. Тази жизнена повеля, осъзната още от Паисий, пронизва писанията на големите възрожденски книжовници. Ето и сега дописникът на в. „Нова България“ непоколебимо заявява, че вече има с какво да се мерим с другите културни народи, че Вазов „по своята поетическа живост и гений надминува сичките, току речи, досега познати у нас поети“. Макар и да е плод не на обстоен критически анализ, а на спонтанно патриотическо въодушевление, възторжената оценка, непретенциозно написаните редове са показателни както за отзвука, извикан от Вазовите стихове, така и за настроението на духовете, за жаждата, която съществувала по онова време за подобни революционни призивни, патриотично-борчески произведения. Вълнението, с което е написан този пръв по-разгърнат отзив за Вазовата стихосбирка, чрез която поетът намира себе си и тръгва по пътя, извеждащ към голямата национално и идейно непреходна литература, говори и за повишено народностно самосъзнание, устремено към приобщаване с другите цивилизовани народи, и за готовност да се работи всеотдайно за реализирането на идеала, в чиято служба поетът е поставил своята лира.

А че Вазов е улучил най-съкровеното в сърцата и умовете на тогавашните българи, изправени пред дилемата или да заживеят като свободна и пълноправна нация, или да продължават да носят незавидната си робска участ, говори и удовлетворението, с което е била посрещната втората му стихосбирка „Тъгите на България“ (1877).

Още незаглъхнали воплите от кървавите априлски дни, нито гърмът на руските топове и ревът на българските опълченци, в сп. „Славянско братство“, 1878, кн. 4, един не по-малко възхитен и развълнуван критик възхвалява поета, претворил с внушителна художествена сила подвизите и трагедията на априлци, изобличил и заклеймил навеки европейските буржоазни правителства, останали глухи и безучастни към трагедията на българското племе, към варварските изстъпления на османските поробители. С подобни възторжени думи бива посрещната и третата Вазова стихосбирка „Избавление“, писана все със същото въодушевление от драматичните събития в ония години и идването на мечтаната от векове свобода. В един кратък отзив, появил се на страниците на в. „България“ (бр. 98, 15. X. 1878), се подчертава поетичната сила на новите Вазови стихове, живият език и непосредното въодушевление, с което са сътворени, вълнението, което те извикват у читателя. Написана вероятно от Д. К. Попов, тази рецензия, колкото и лаконична да е, по дух и патос не се различава от казаното за

преходните две стихосбирки; тя говори за дълбокия резонанс на стиховете, възпяващи съкровените мисли и чувства на българина по онова време.

Тези първи отзиви за Вазовите стихосбирки „Пряпорец и гусла", „Тъгите на България" и „Избавление" не са дело на школувани критици и писатели, но техните автори с безспорен верен усет разбират появата на едно голямо дарование, чиято лира трепти ведно с народната душа, опоетизирала е съкровените чувства, стремежи и идеали на изтерзания и възнегодувал българин. От друга страна, формата и патосът на тези написани спонтанно, но с дълбоко вътрешно убеждение отзиви идват да подчертаят още един път своеобразния характер на възрожденската критика, чиито традиции, както ще видим по-нататък, продължават и след Освобождението.

При онези трагични условия, когато са се рушели устоите на едно нечувано робство и са се залагали първите камъни в сградата на новата българска държава, очевидно не е било възможно Вазовите стихосбирки да получават по-детайлно разглеждане. Затова пък в следосвобожденска България всяка негова проява — а те следват една след друга и определят съдържанието и облика на литературата ни — извиква най-различни отзиви, критики, бележки и т. н. Те са все така характерни и показателни за новата обществена атмосфера, както и самите художествени произведения, за нравствените, културните и естетическите принципи на времето, за разслоението, което настъпва в социалния и духовния живот.

А това разслоение върви с бързи темпове. Свидетели сме на най-противоречиви прояви и тенденции, на противоречия и сблъсъци от различно естество. Развихрените политически страсти се отразяват и върху книжовния живот. По страниците на умножаващите се вестници се появяват много отзиви, бележки, рецензии, пропити с духа на партизанщината, лишени от всякакви здрави критерии за културни и художествени ценности. Тази атмосфера страшно гнети възторжения певец на възрожденските борби и той не един път ще изрази дълбоката си покруса и възмущение, неизмерима от тревога за бъдещето на народа ни, на националната ни култура. И ако през първите една-две години, след като се установява в Пловдив, поетът се оплаква от угнетяващата апатия, от индиферентността на критиката към книгите му, скоро нейните несправедливи удари се стоварват безмилостно върху него и ще го накарат да заговори не един път за задачите и призванието на критика, за отговорната роля на неговата дейност. Докато в предговора към „Гусла" (1881) Вазов възкликва „Щастлива една книга, която би се удостоила поне с едно ругателство", макар че за тая му стихосбирка веднага излизат в тогавашните вестници няколко отзива — „Народний глас" от К. Величков, „Марица" от Ив. Евст. Гешов, „Съветник" от анонимен автор, — където се дава висока оценка не само на стихосбирката, но и на таланта на поета, в предговора на следващата стихосбирка, както ще видим по-нататък, вече се надава тревога от безчинството на критиката, говори се за напълно противоположни явления. „Цяла паплач „критици", пропълзели в пустинята на нашето литературно поле, се надваряха в деликатност и възпитание. Пасквилите, брошурите, вестникарските колони, хумористическите дрипели — всичко се тури на работа, за да се почерни едно скромно име и да се убие една неукрепнала вяра" — с покруса пише дълбоко смутеният поет.

Както е известно, мощната творческа фигура на Иван Вазов се откроява ярко в духовния живот след Освобождението, дава насока на реалистич-

ната литература в продължение на няколко десетилетия. И съвсем естествено е било, критиката, която сега става все по-активна и разширява своя терен, да посреща с одобрение или отрицание едни или други Вазови произведения, още повече, че бързата политическа и културна диференциация силно се отразява върху цялостния духовен живот. Така дълго време писаното от Вазов и за Вазов, т. е. произведенията му и множеството отзиви, статии, рецензии за тях, занимава литературната и културната общественост, предизвиква разговори, спорове, одобрения или отрицания, идващи от различни среди, от хора, посягащи към критическото перо от различни, невинаги чисти подбуди, изявяващи симпатии и антипатии с най-разнообразни форми и средства. И ние наблюдаваме колкото интересни, толкова и парадоксални явления, виждаме колко своеобразни са взаимоотношенията между художествено и критическо мислене, между обществени домогвания и естетически критерии, доколко усилията, разбиранията на писатели и критици се допълват или отричат, преплитат се или се отдалечават, за да се очертаят контурите на една сложна картина на литературния живот, която ни кара да почувствуваме социално-политическия, духовно-интелектуалния пулс на времето, неговите културни и нравствени тенденции.

Следвайки традициите на предходната епоха и сега критическата дейност се развива главно на страниците на периодичния печат, и то често от хора, за които литературата не е била винаги съкровеното им призвание. Други пък са били блазнени и от такъв род дейност по чисто патриотични подбуди, дълбоко убедени, че съдействуват за подема на националната книжнина. Трети, отричайки писателя, искали да уязвят общественика или обратно. Разбира се, при ония условия на търсене и трасиране на пътища за изграждането на една всеобхватна национална култура, на борби и спорове в коя насока да се върви, друго изглежда не е могло и да бъде. А това е определяло както твърде противоречивите отношения към писателите, в това число и към Вазов, така и обсега на въпросите, своеобразната им форма на трактовка, обществено-публицистичния, общокултурния характер на голяма част от критическите писания, полемичния им патос. Твърде разгорещената политическа обстановка, все по-изостръщите се обществени борби са поглъщали силите на не толкова многобройната ни интелигенция. Един от малцината просветени хора на времето, изявил се вече властно в литературата, Вазов не е могъл да остане настрана от тия борби. Развива рядко интензивна обществена и книжовна дейност. Следователно той не е могъл да не изпита и върху собствения си гръб противоречията на момента, домогванията на различните групи и лица, тръгнали в надпревара да правят кариера, да служат всеки по своему на новата национална държава, зад чието име често се скриват най-користни интереси и попълзновения. С малки изключения Вазовите критици са били предимно вестникари, чиито критерии са се менели в зависимост от политическите убеждения и симпатии, не щадейки често нито личността, нито гражданското достойнство, нито творчеството на писателя. Дребни боричкания и нескривано злорадство изпълват много от статиите, посветени на човека и твореца, еднакво хулен и огорчаван. Нали тая именно угнетяваща атмосфера е накарала Вазов да излее болката си, дълбоките си тревоги в предговора към стихосбирката „Поля и гори“ (1884). Свидетел на растящата безпринципност и котерийност в критическите писания, той чувствува дълга си да заговори

за характера и ролята на критиката, „която дава венеца на талантите и габвение на бездарността", която представлява „най-могущественний двиа тел на человеческий напредък". За съжаление у нас тя се е била превърнала в средство за проява на най-долни страсти, на най-грозни клевети. Изпитал вече сам отровното жило на нейните стрели, дълбоко разтревоженият поет за бъдещето на националната литература издига глас против онези, които от лекомислие или от користни подбуди хвърляли кал върху и без това твърде редките художествени прояви. „Понеже не можем да създаваме, то събаряме; понеже нямаме светли страници в историята си — ние отричаме бъдещето си; имаме бедна литература — това е резон да я нямаме никак; нямаме чела за венци — хвърляйте кал по лицата! Господа. Доста кал! Дайте ни малко лъчи!" Подобни тревожни призиви той ще отправя не един път, и то в различни форми — било в специалните предговори, с които обикновено снабдява своите книги, било в някои от произведенията си — в стихове и проза, — където с умение прокарва разбиранията си за обществени и нравствени принципи, за културно-естетически критерии и т. н. А несъмнено и плодотворната му дейност като критик също е обусловена от подобни съображения. Колко много критически статии, отзиви, рецензии, различни културно-публицистични откъси излизат от талантливото му перо. И всякога ще иска да утвърждава по-високи етически и художествени принципи, по-голяма търпимост и разбиране на чуждите индивидуалности, насочва към безкористни усилия за утвърждаване на хуманни и демократични начала в обществения и духовния живот.[1]

Както е известно, в Пловдив, столицата на Източна Румелия, където пристига още през октомври 1880 г., Вазов заема ръководни постове в управлението, а скоро започва да редактира последователно авторитетните издания на времето: в. „Народний глас", списанията „Наука", „Зора", а покъсно и сп. „Денница". Сътрудничи и на редица други вестници и списания.[2]

Всичко това естествено при оная прави и борби не е могло да не повдигне ревността, недоволството на мнозина книжовници, редактори, издатели, борейки се за предно място в едва освободеното отечество. А и принадлежността на поета към русофилската партия на консерваторите, които по време на Съединението и след него непримиримо враждуват с либералната партия, решила да води политика, несъгласувана с руската дипломация, е твърде често причина да бъдат критикувани много от произведенията му. Противниците на Вазов общественика и политика често са ставали непримирими отрицатели и на Вазов писателя. И понякога сме свидетели на твърде парадоксални оценки и съждения.

Вазовото творчество е било обект на разглеждане и оценка от критици, принадлежащи към различни поколения, с различни идейно-естетически разбирания и обществени позиции. За него са писали и хора, ръководени също от различни подбуди — кога явни, кога скрити. Едни изхождат от определени критерии и разбирания, други се залавят да оценяват, критикуват или напътствуват и без да са се докосвали до теоретическите и методологическите предпоставки за такъв род книжовна дейност, а трети — просто да изкажат своето одобрение или неодобрение и по този

[1] Вж. Г. Димов. Литературно-критическата и теоретическа дейност на Иван Вазов. — В: Из историята на българската литературна критика. С., 1968.
[2] Вж. М. Цанева. Иван Вазов в Пловдив. 1966.

начин да задоволят книжовните си амбиции. Не само периодичният литературен печат, но и ежедневните вестници отварят широко страниците си за писания от различен род, засягащи човека, писателя, общественика Вазов. С оглед обаче на нашата задача — да се очертаят координатите на литературния процес и се открои по-релефно картината на литературния живот — внимание заслужават преди всичко онези критически работи, независимо в каква форма са дадени, които засягат по-съществени въпроси от творчеството на поета или пък са показателни за чувствата и настроенията, за обществените пориви и културните домогвания, изобщо за атмосферата и идейно-естетическите тенденции на епохата.

Но нека да видим последователно какви критически материали се явяват в тогавашния периодичен печат, засягащи не толкова Вазовата личност, а преди всичко творчеството му, какво се отрича и какво се приема, от какви позиции и съображения изхождат многобройните му призвани и непризвани критици.

Както изтъкнахме, първите Вазови стихосбирки биват удостоени едва с по един кратък отзив. Появата на „Гусла“ (1881) вече извиква цял порой от рецензии и бележки, реплики и подмятания, в голямата си част твърде язвителни и явно несъстоятелни, породени и от извънлитературни съображения. Ако К. Величков искрено се възхищава от идейната извисеност и поетическата прелест на Вазовите стихове от „Гусла“, разкрили богатствата на българския език, Иван П. Плачков издава през 1883 г. специална брошура, за да „докаже“ грубостта на тия стихове, неправилната поетическа реч на автора им. Дори и когато този пловдивски учител е бил принуден да признае и в печата несправедливите си укори, и тогава не променя хапливия си тон (вж. Южна България, бр. 46, 1883). На подобна струна свири и Иван П. Славейков: отрича всяко дарование на поета, който не превъзхождал „даже тези ученици, които пишат сегис-тогис из вестниците и особено в „Марица“ (Кукуригу, бр. 40, 1883). Започват да се явяват бележки, засягащи обществената дейност и личния живот на писателя, чиито автори сякаш са в надпревара да окалят и очернят човека, отдал талант и сили на толкова благородни дела. При целия вой на критиката Вазов не отпада духом. Без да слиза до нивото на многобройните си „критици“, поетът им заявява, че няма да млъкне за тяхна угода, че няма да го стреснат никакви хули и клевети. А понякога от перото му ще излизат и остри епиграми, сатирични стихове срещу онези, които са искали да го отрекат. Колкото и болезнено да е отеквала всяка критическа бележка в чувствителната душа на външно спокойния поет, той ще търси различни форми, за да реагира на онези, които са се докосвали до неговата личност и творчество. Така критиката се явява своеобразен стимулатор както за по-цялостно разкриване на обществени и естетически възгледи, така и за художествена изява.

Стотиците критически материали относно Вазовата личност и творчество, излизащи по страниците на вестници и списания от 80-те години насам, разкриват една сложна, пъстра и многообразна картина, еднакво интересна за литературния и културния историк, за социолога и психолога, за всеки, който иска да се сроди с една динамична епоха, изпълнена с много противоречия, с дребнави страсти и боричкания, със светли пориви и разочарования, с епични усилия и горчиви изпитания, да бъдат утвърдени и нравствени, и естетически начала за общественото и духовното развитие на българската народност. Колко много хора са се залавяли за перото,

тласкани от най-различни съображения, за да приветствуват и насърчават или да отрекат и очернят писателя и човека, сочейки действителни, но най-често мними недостатъци и грехове в неговата обществено-културна и художествена дейност.

Като оставяме засега настрана различните кратки бележки, филипики и подмятания и други статии, засягащи неговата обществено-политическа дейност в Източна Румелия, срещани във вестниците на противния политически лагер, прави впечатление позицията на органа на Българското книжовно дружество — „Периодическо списание", което започва да излиза отново, сега вече в София. То сякаш е блазнено от желанието пак да заеме своето ръководно място в научния и културния живот на народа ни. В критическия отдел на това списание, изиграло такава благотворна роля преди Освобождението, на чиито страници бяха напечатани едни от най-сериозните литературно-критически, научноизследователски и културно-исторически статии през Възраждането, с особена ревност пише сега П. Пешев. Много от статиите му засягат кога пряко, кога косвено Вазовата дейност. Най-напред Пешев недоволствува от редактираното от Вазов сп. „Наука". Страхувайки се сякаш от някакво съперничество, той иска да убеди читателите, че програмата на списанието не била ярко очертана и промислена. Печатаните материали, особено литературните, малко съдействували за умственото и художественото издигане на българската публика и следователно обнародването им не намирало никакво оправдание. Неоснователните критики, отправени към „Наука", карат Вазов отново да обоснове по-нашироко програмата на списанието, особено на неговия научен отдел. Тази програма, излязла анонимно на страниците на в. „Народний глас", е показателна за схващанията на писателя относно ролята и характера на едно списание при тогавашните условия, както и за насоката, която трябва да следват учени, книжовници, писатели, за да положат солидни основи на по-нататъшното развитие на националната научна, културна и художествена мисъл. Тази програма сякаш очертава и координатите на Вазовия творчески диапазон, изворите на неговото вдъхновение, стремежа му да посреща с философска омъдреност толкова много критики и да върви по избрания път. Затова ще я цитираме почти изцяло: „Колкото за „Наука" ний сме на мнение да я направим изключително н а ш а, сиреч, да публикуваме в нея само статии, които се досягат до наший бит, до нашите нужди, съдоустройство, общество и национални възгрения... За да направим единственото това списание колкото се може повече оригинално, българско, полезно, трябва да пишем в него онова, което ни направо интересува, но което нито европейците, нито ний сме извадили още наяве. Не ще да бъде зле според нас, ако се появяваха в него по-често разкази и статии по животът на българите, по описанието на чудно богатата наша родина, за красотите и разнообразието на която имаме само една примрежена идея; ако се разкрият пред очите ни характеристичните явления на наший социален живот, недостатките, нуждите, условията, в които се развива нашето общество; ако ни се дадат произведенията на българското творчество, проникнати с наший народен дух и национални аспирации; ако ни запознаяха по-добре с нашето минало и с настоящето ни и така нататък" (Народний глас, бр. 263, 1882). Наистина едва ли може да се очаква една по-дълбоко промислена програма при ония условия, по-голяма далновидност относно нуждите на духовния ни живот. И в критиките си относно характера на сп. „Наука",

и в откъслечните бележки и рецензии за някои произведения, печатани в списанието или самостоятелно, Пешев не проявява особена прозорливост. Съжденията и оценките му са твърде непоследователни и противоречиви, издаващи стеснени, понякога опростени разбирания за предпоставките и характера на художественото творчество. Очевидно критикът се стреми да изхожда от реалистически позиции и не може да не признае таланта на Вазов. Нещо повече — не един път изразява задоволството си, изказва правдиви мисли, сочи реални слабости и недостатъци. Но когато се опитва да навлезе в идейно-художествената тъкан на едно или друго произведение, разбиранията му се оказват твърде повърхностни, а характеристиките му често носят печата на извънлитературни съображения. Напълно справедливо например Пешев критикува комедията „Михалаки чорбаджи". Според думите на критика Вазов не успява „да извади пред публиката тип на чорбаджилъка в лицето на Михалаки", който бил описан с неестествени черти. А „изкуството не търпи лъжа и изопачаване на живи лица" — говори Пешев. По-нататъшните му теоретически разсъждения обаче за изискванията на пълноценната литература са в най-общ план, за да заключи на края, че Вазов не успял да нарисува жизнено правдиви характери, защото не познавал епохата (Периодическо списание, 1883, кн. 4). И на друго място Пешев с основание подчертава, че причината за Вазовите несполуки в двете комедии „Михалаки чорбаджи" и „Митрофан" се крие в непознаването на следосвобожденската действителност. Напротив, когато писателят се насочвал към възрожденската епоха, за която имал толкова непосредни впечатления — лично изстрадал нейните вълнения и стремежи, — създавал и вълнуващи произведения. И като потвърждение на това си „откритие" Пешев великодушно сочи повестта „Немили-недраги". Но и сега той не иска да признае някакви особени заслуги на Вазов, защото рисувал героите повече с външните им черти, не разкривал вътрешния им живот. Почувствувал вълнението и безпристрастието, с които писателят разказва за онова героично и трагично време, за хора като Странджата и Бръчков, критикът сякаш бърза да направи противоположния извод и не без известно лукавство подхвърля, че Вазов не е способен да пресъздаде освободителното движение, защото стоял настрана от борбата. Не по-малко парадоксален е и другият му извод — корените на Вазовите несполуки се криели в голямата творческа активност на писателя. И препоръките следват с авторитетна логичност — Вазов да не бърза да пише, да не хаби силите си по незрели трудове, „инак несъмнений му талант ще вземе лоша посока, ще се заплете в трънака на европейската поезия и мисълта ще заглъхне". Колкото и парадоксално да звучи, повестта „Немили-недраги", която вече близо столетие продължава да вълнува и да ни сродява с чистите пориви на прокудените от родината патриоти, не успява да затрогне нашия критик. И сякаш забравил, че има работа с литературно произведение, Пешев ще се обърне към останалите живи поборници от въстанията с искане: „Не е зле да чуем от подобни лица присъда върху повестта на г. Вазов, присъда за верността ѝ с истинския живот, с фактовете, събитията и обстоятелствата" (Периодическо списание, 1884, кн. 10). Ето докъде стигат Пешевите теоретико-естетически критерии за значимост на едно литературно произведение! Изобщо критикът се стреми всяко признание на Вазови качества да бъде последвано веднага от посочване на такива недостатъци, които сякаш да обезличат отбелязаните заслуги. Когато човек чете

тези и подобните на тях рецензии за Вазов, остава с впечатление, че критикът сякаш се страхува да не би писателят да получи по-цялостно признание, да бъде утвърден като творец на националната ни литература.

Подобна двойнственост на оценъчни критерии и противоречивост в съжденията съглеждаме и в статията на Пешев за стихосбирката „Италия". Сега пък недоволствува, защото поетът възпявал само хубостите на италианската природа и величието на историческите паметници, а бил останал сляп за съвременния живот с неговите социални неправди, пороци, идеали. „С малки изключения поезията на г. Вазов е усладителна: тя е песен на любовник, който не вижда друго, освен рози; авторът не се коснува до шиповете и бодлите на живота, до всичко туй, което би възбудило тъга, радост, скръб и укор." Затова новата му сбирка ще „услади мнозина, но няма да ги накара да се замислят, няма да възбуди у тях житейски въпроси, които да ги безпокоят и смущават, които да заседнат в душата им". Не са ли тези разсъждения още едно доказателство за твърде едностранчивите естетически разбирания на Пешев! Той иска да отрече правото на съществуване и на поезия, която без пряко да засяга социални проблеми, ни кара да се вълнуваме, изпълва ни с размисъл за човека и неговото битие, за преходното и вечното в живота, за смисъла на човешкото съществуване и т. н. А нима стиховете от „Италия" не пробуждат у нас подобни чувства и изживявания! Гражданският патос може да намери различни форми на изява, стига само те да бъдат дълбоко почувствувани и творчески изстрадани. Търсещ в поезията преди всичко пряко утилитарна стойност, Пешев недооценява несъмнените поетически завоевания на Вазов в стиховете, породени от непосредното му сродяване с историята и природата на италианската страна (Периодическо списание, 1884, кн. 12).

Както и трябваше да се очаква, новата стихосбирка на Вазов „Сливница", посрещната с такъв възторг от всички заради дълбокия й непритворен патриотичен и хуманистичен патос, намира сравнително по-висока оценка и у критика от „Периодическо списание". По време на Сръбско-българската война от 1885 г. стихотворството взема епидемичен характер. Хора от различни професии и възрасти са се надпреварвали да прославят безименните герои, а покрай тях и себе си. Но от множеството патетични оди, излезли от перото на звани и незвани, в съзнанието на читателя не остава нищо — пише Пешев. Единствен Вазов създава истински вдъхновени стихове, „които могат да усладят борците, да утешат страдалците и мъчениците, които лежат по болниците с отрязани крака и ръце, и да разтушат майките и бащите на загиналите герои за нашата свобода". Въпреки възхищението си от тези Вазови стихове, свидетелство за „разликата между талант и бездарност", критикът сякаш не схваща тяхното по-широко и непреходно звучене, че те са способни да въздействуват не само върху онези, които са били обгорени от пламъка на войната и лично са изстрадали нейната победна слава, но и върху идните поколения, които ще могат по поетичен път да се сродят с величието на ония събития, с жертвеността на толкова обикновени хора, извисили се до безсмъртието чрез смъртта си. В желанието си да бъде „трезв" ценител Пешев и сега въпреки възхищението си намира стихове, които били стъкмени насила, били написани без нужното вдъхновение. Но и тези му съждения не са подкрепени от съответен анализ.

Несъмнено в критическите си статии, посветени на Вазови творби, П. Пешев не успява да преодолее стеснените си разбирания за съдържание

и патос на художествено-творческата дейност и оттам да се домогне до по-проникновени оценки и прогнози за развитието на националната ни поезия, да определи мястото и значението на явяващите се по онова време произведения. Не случайно във връзка с възторжените му думи за стиховете на Ст. Михайловски през 1890 г. д-р Кръстев пише: „Ако Пешев продължава да хвали този недостатък, то той ще ни убеди, че му липсва не само естетически усет, а и знанието на най-елементарните искания от поезията." Както ще се види по-нататък, Кръстев, който също пише за стихосбирката „Италия", сочи несъстоятелността на Пешевата статия, изградена върху опростени естетически разбирания. Но Пешевите рецензии и отзиви за едни от най-значителните произведения на Вазов, излезли през 80-те години, свидетелствуват и за нещо друго — вече по-ярко се очертава оная втора линия във формиращата се критика, проявила се още през Възраждането, която не съумява да се издигне до принципите на реалистично-демократическото мислене. Изхождайки от твърде хетерогенни разбирания, тя се оказва неспособна да види и оцени реалистичната литература на времето. И още нещо — вече се оформя едно своеобразно отношение към Вазов, — без да бъде направо и изцяло отричан, отправените му критики по същество целят да обезличат творчеството му като значително явление на времето. Принудени все пак да признаят някакви качества на поета, със следващите си съждения те сякаш бързат да ги отрекат или поне да ги омаловажат.

Твърде показателно за обществената и литературната атмосфера през първото десетилетие след Освобождението е и онова, което Захари Стоянов пише за Вазов. Макар в разбиранията си за същността и предназначението на художественото творчество и двамата да стоят на демократически, реалистически позиции и да са еднакво загрижени за създаване на народополезна литература, острото критическо жило на доскорошния апостол-революционер не един път се впива във Вазовата снага. Ако в своите „Записки по българските въстания" той не е могъл, както сам признава, да говори хладнокръвно и безпристрастно за дейците на националноосвободителното движение или за неговите противници, то и в критико-публицистичната си дейност остава също верен на своя страстен темперамент и идейна непримиримост. Тази безкомпромисна неумолимост се е проявявала с особена сила към хора, които през годините на освободителното движение по едни или други причини не са могли да бъдат в предните редици на борбата, а след Освобождението са се оказали в противния политически лагер. Ние не бихме си обяснили много моменти и черти от критическата дейност на З. Стоянов, ако не държим сметка за неговата своеобразна душевност, толкова решаваща за полюсните отношения, преценки, утвърждавания или отрицания, които характеризират краткия му творчески път. Оттук трябва да се тръгне и когато се търси обяснение на особеното му отношение към Вазовата личност и творчество. Защото самобитният летописец не е могъл да не види мощната творческа индивидуалност и поетическа сила на своя политически противник. Но, от друга страна, не е могъл и да се примири с някои Вазови своеобразни черти, особено с неговата боязън, проявени по време на Априлското въстание. А още по-малко с обстоятелството, че възторженият певец на възрожденските дейци след Освобождението се е озовал в редовете на консервативната партия, толкова ненавиждана от З. Стоянов.

Когато на страниците на сп. „Наука“ Вазов започва да печата своите спомени „Неотдавна“, написани набързо, както сам авторът признава, за нуждите на списанието, З. Стоянов, който тогава прави първите си крачки в литературно-критическото поприще, излиза с остра статия срещу поета в сливенския вестник „Съветник“ (бр. 33, 1882). Целият критически патос на злъчната статия е обусловен от поведението на Вазов в трагичните дни на въстанието и по-специално от решението му тайно да напусне Сопот и през Цариград да търси убежище във Влашко. Допуснал и някои неточности от фактическо естество при описанието на априлските събития и на атмосферата по това време, Вазов си спечелва още по-силния гняв на неумолимия критик, който безапелационно отсъжда: „И така във възпоминанията на г. Вазова не се вижда друго нищо освен противоречия на секи ред, ахкания и охкания, гръмливи фрази и поетически изражения, зад които авторът навярно е искал да зашуми своята голота.“

Твърде наскоро пак в същия вестник (бр. 35) и пак с подписа „С.“ З. Стоянов излиза с не по-малко язвителна рецензия за Вазовата повест „Митрофан“. Сега вече авторът на повестта е обвинен направо във вулгарно плагиатство. Припомняйки някои моменти от съдържанието на „Ревизор“ и на „Повест о том как поссорился Иван Иванич с Иваном Никифоровичем“ от Гогол, критикът прави някои съпоставки и заключава, че нашият писател е окрал големия руски класик. „Типовете в „Митрофан“ са същите Гоголеви типове, както и сравненията, които г. Вазов, колкото и да се е старал да ги калъпи, не е можал да успее както трябва“, тъй като нямал необходимите знания и дарба. Тази първа фронтална атака, впрочем подобни подмятания се правят и от други, Вазов посреща с огорчение. Но едва много години по-късно той ще признае пред своя изповедник проф. Иван Шишманов: „Аз с презрение се отнесох към това обвинение и отговорих по-после в „София“ в статията си „За моята черга“.[1] А в самата статия, включена в „Драски и шарки“, 1895, Вазов оспорва обвиненията за заимствувания и всякакво влияние от Гогол при написването на „Митрофан“.

Насочил един път критическия си огън към Вазов, неспособен да разграничи писателя от обществено-политическия деец в Източна Румелия, неприязненото му отношение сякаш все повече се засилва и критикът не закъснява да атакува всяка проявена слабост — действителна и мнима — от страна на поета. Когато например в Пловдив бива представена комедията „Михалаки чорбаджи“, З. Стоянов написва язвителен критически отзив поради историческите несъобразности, допуснати от Вазов. Дори и самозваният русчушки драматург Т. Станчев не би дръзнал да прекроява така нещата — иронично подхвърля неумолимият критик. „Както щете, но героите на г. Вазов в „Михалаки чорбаджи“ са сакати същества. Имената им са български и турски, говорят на език понятен, но в същност те са кукли, безчувствени призраци и се привеждат в движение да говорят чрез нишки, които авторът държи в ръцете си. По всяка вероятност г. Вазов като признат вече непогрешим талант взел перото в ръката си и безсъзнателно надраскал една приказчица, една шега, на която турил заглавие „Михалаки чорбаджи“. Ако никому не е позволено да изопачава историческата правда, то още по-малко това е допустимо за Вазов, който разбира много добре що ще рече драматургическо художество. Никому не е про-

[1] Ив. Шишманов. Ив. Вазов. Спомени и документи. С., 1930, с. 236.

стено — бил той поет или гений — да се подиграва с литературата. Ние съветваме г. Вазов, че ако той иска да задържи своето място — румелийски поет, трябва да не фалшифицира живота.“ Тук З. Стоянов наистина е улучил действителни слабости на комедията, критиката му по същество е правдива независимо от непристойно язвителния тон и от подмятанията. Необяснимо е обаче по какви съображения статията остава необнародвана.[1]

Подчертавайки необходимостта писателят да следва логиката на жизнената и историческата правда, заедно с това З. Стоянов разбира своеобразието на художественото творчество, реагира, когато белетристът подобно на учения сочи историческите извори, откъдето е почерпил сведения за прототиповете на едни или други художествени образи. А точно така бил постъпил Вазов в повестта си „Немили-недраги“, печатана в сп. „Наука“. И критикът отправя неумолимия си въпрос — какво пише Вазов, повест или историческо изследване? И заявява, че е недопустимо да се смесват два толкова различни подхода за пресъздаване на историческата истина.[2] Както виждаме, З. Стоянов отрича точно онова, което Пешев така настойчиво изискваше от автора на „Немили-недраги“. И двамата критици не се уморяват да поучават „бедния“ писател, и то за неща, взаимно отричащи се, които талантливият творец така ясно е разбирал. Затова и поученията толкова повече са го оскърбявали. Но всеки тогава е живеел със самочувствието на откривател на естетически истини, които е трябвало да бъдат следвани от всички. Една непримиримост към различните творчески индивидуалности съпътствува критическото мислене на времето. Разгорещените страсти в обществено-политическия живот, взаимната нетърпимост са оставили дълбок печат върху литературните отношения, върху оценъчните критерии и нравствените норми дори и тогава, когато теоретическите им концепции, схващанията им за характер и цел на литературата са били така близки, какъвто е случаят при Вазов и З. Стоянов.

Не може да не се признае, че талантливият публицист сочи някои очевидни недостатъци на Вазови произведения, съглеждани впрочем своевременно и от самия поет. Но те несъмнено не са били от такова естество, че да се отрича изобщо дарованието му, а още по-малко правото му да опоетизира героите и събитията на националноосвободителното движение. З. Стоянов сякаш иска непременно да уязви писателя и човека Вазов. Затова и правдивите бележки обикновено са следвани от грубо тенденциозни обобщения, от заядливи подмятания. Понякога съзнателно се търсят несъществуващи прегрешения, явно личи стремежът да се очерни — с повод и без повод — популярният вече писател. Ето например представянето на драмата „Руска“ през 1889 г. кара талантливия публицист да излезе със статия, в която със свойствения си остър език направо отсича: драмата „е от онния произведения на Вазов, гдето фалшът, посредствеността, грубите нарушения на епохата, характерите, на драматизма са непростителни и позорни“. По-оправдано било Пловдивският театър да играе чужди пиеси, „отколкото сакати дрипели, героите на които ходят на кокили“ (Свобода, бр. 233, 1889). По-късно Вазов признава, че още на времето, когато бил в Одеса, научил за Стояновата критика на „Руска“, който „с цир-

[1] Вж. Захари Стоянов. Неиздадени съчинения. 1943. с. 112—113.
[2] Пак там, с. 96.

куляр до всички якобински клубове „България за себе си“ даде заповед да се забрани даването ѝ. И „Руска“ влезе в мартиролога.“[1]

Колко настойчив е бил З. Стоянов в тая насока, личи и от усилията му дори когато пише статии за други писатели и явления, да намери повод и да вмъкне някоя жигосваща реплика или мисъл за творчеството на своя политически противник, да изкара едно или друго негово произведение негодно, ненужно. Съобщавайки в органа на своята либерална партия в. „Южна България“, че е предстоящо излизането на Каравеловите съчинения в три-четири тома, които „ще направят епоха“, той безапелационно заключава: „Те ще прогонят зад девет гори в десетата всички днешни бездарни гюбрета, стиховце, комедийки, повестици и пр. Те ще принудят мнозина кресливи жаби, поклонници на Виктор Юго и пр., да захвърлят своето перо и да се откажат от всякакви по-нататъшни литературно-белетристо-творчески гаделичкания, защото всеки ще да бъде в положение да направи разбор между истинското и калпавото.“[2] В политическото си озлобление З. Стоянов отива и по-далече, не може да се помири, когато критиката каже някоя ласкава дума за поета. Както ще се види по-нататък, по повод на сбирката „Сливница“ д-р Кръстев заслужено пише възторжена статия, в която между другото подчертава, че поетът възпява не отделни герои, а масовия героизъм, жертвеността на българина, че „не войник, не вожд, не княз е героят, а българският народ“. Тези правдиви думи на признателност и възхищение отново са пробудили нестихващата ненавист на З. Стоянов, който, сега вече свързан с монархията и управляващите среди, ще обвини поета в липса на патриотизъм и национална гордост. И то защо? Защото не възпял княз Батенберг, който ръководил боевете при Сливница! Без всякакво стеснение З. Стоянов направо заявява , че „политически името на Вазова ни е гнус да произнесем“, защото е „човек без национална гордост и е рабска натура“. Дълбоко покъртен от героизма на българина в справедливата Сръбско-българска война, Вазов изпя едни от най-вдъхновените си песни, извикали възторга на всички, само З. Стоянов остава недоволен, и то не за друго, а защото князът не е бил възвеличан от поета. „Иван Вазов скри името на княз Александра на Сливница не за туй-онуй, не по вдъхновение на музата си, а просто от рабски и дребни пориви, че тоя княз беше намразен вече от автократа“ (руския император — Г. Д.). И отново иска да отрече правото на Вазов да възпява героични дела. „Господ дал Вазову дарбица и талант, но от други обикновени качества го лишил: зел му характера и човешкото достойнство, вселил у него голяма доза страх, че той не трябва да пуща своята муза там, гдето има страшно и тиранско.“[3] Вазов, който по това време е емигрант в Одеса, научава с огорчение, но не и с изненада за тези обвинения и ще сметне за разумно да отговори на клеветите с две стихотворения — „Не, корони ази не възпявам“, останало ненапечатано на времето, и „Не съм борец“, където честно и с достойнство обосновава своето гражданско поведение и поетически разбирания.

Без да имаме тук възможност да анализираме всичко, писано от З. Стоянов за Вазов, напълно очевидно е, че най-често политически и други извънлитературни съображения са диктували яростните критики и отрицания при всичкото сходство в съкровените им разбирания за характер

[1] Иван Вазов. Събрани съчинения. Т. XIX. 1957. с. 178.
[2] Южна България, бр. 91, 1884.
[3] Свобода, бр. 214, 1888.

и смисъл на литературата.[1] Създалите се своеобразни отношения между двамата талантливи летописци на възрожденската епоха извикват на живот критико-публицистични писания у единия, стихотворни откъси у другия — твърде характерни не само за обществената и литературната атмосфера на времето, но и за творческите индивидуалности на З. Стоянов и Вазов, за техния духовен мир, темперамент, нравствени принципи и т. н.

Макар З. Стоянов да е излизал обикновено с псевдоним, Вазов веднага е узнавал кой се крие зад язвителните, саркастично-иронични бележки, подмятания. Колкото и болезнено да ги е посрещал, поетът не се увлича в спорове, а когато решава да отговори, ще използува най-вече стихотворната форма, за да обоснове своето гражданско поведение и естетическо верую, и сякаш напук на своя непримирим и яростен критик призовава към по-голямо благородство и търпимост. Но когато З. Стоянов изневерява на своите демократически възрожденски позиции и се съюзява с монархията или с довчерашните потисници на народа ни, като прочутия Ахмедаа Тъмръшлията, Вазов също ще намери повод в работите си да посочи това недостойно поведение на предишния апостол-революционер. Очевидно не само психологически интерес представлява обстоятелството, че по времето, когато така непримиримо воюва срещу Вазов, З. Стоянов се е срещал с него, за да събере сведения за Ботев, за което той говори в биографията на великия революционер-поет. А малко преди края на бурния живот на З. Стоянов те са се срещали край водопада при Костенец и, както признава Вазов, са разговаряли твърде любезно (Иван Вазов. Костенец. Пътни бележки. — Денница, кн. 4, 1890). А както изтъква Д. Минев в споменатата вече студия, когато на 2. IX. 1889 г. непримиримият и вечно воюващ З. Стоянов внезапно умира в Париж, в некролога, издаден от почитателите му, са използувани и Вазови стихове, посветени на Раковски. Така понякога си играе съдбата! Било е съдено паметта на неукротимия, „неистовия" З. Стоянов да бъде възвеличана чрез стиховете на този, когото той приживе така безкомпромисно критикуваше и жигосваше при всеки случай.

Наистина незавидна е била участта на Вазов в ония бурни години. Какви ли не удари е трябвало да посреща — многобройните му политически и литературни противници не са се скъпели да хулят обществената му дейност, творческото му дело. Като говори за повода да напише стихотворението „Борба и борци", включено в „Поля и гори", поетът признава, че то е насочено против намножилите се на времето „пловдивски критици, между които имаше цял сном млади писатели. Цяла хайка образуваха против мене. Между туй аз ги покровителствувах и насърчавах. Просто ми тровеха живота в Пловдив, гдето създадох най-хубавите си неща. Слава богу, че бях доста силен да издържа тая хала от омрази."[2] И което е още по-странно и угнетяващо — и онези малцина талантливи създатели на националната ни литература, и те не щадели изтерзания поет. Съдено е било двамата големи възрожденци — Петко Славейков и Захари Стоянов, — изстрадали възраждането на българската народност, трасирали пътища за нейното културно и обществено възмогване, да воюват непримиримо

[1] Вж. по-подробно Д и м о М и н е в. Иван Вазов. С., 1967. с. 96—126; Г. Д и м о в. Захари Стоянов — литературен критик. — Изв. Инст. за литература, кн. XVIII—XIX, 1966.

[2] И в. Ш и ш м а н о в. Цит. съч.

със своя събрат по перо, еднакво загрижен за духовния напредък на народа ни, да му нанасят не една обида, да го оскърбяват и хулят в продължение на толкова години. Тази вражда днес ни се вижда толкова по-парадоксална, защото и тримата бележити писатели изповядват еднакви литературно-естетически и културно-исторически принципи, с еднаква вяра и всеотдайност работят за обогатяването на книжнината ни, за развитието на народностната ни култура. Колко сили и творчески пориви са били изхабени в тези толкова често неоправдани спорове, обвинения, нападки и т. н. Надживял и двамата, макар още и приживе да е гледал с философска резигнация на неумолимо отправяните му укори, Вазов остава верен на своя възрожденски хуманизъм и демократизъм, намира сили да прости на двамата си строги съдници, да погледне на делото им от историческата перспектива на времето, да признае и възвеличае големите им заслуги за българската книжнина. Паметни ще останат думите на Вазов по случай първия му юбилей през 1895 г., отправени към дядо Славейков и изказани в благодарственото му слово: „В тоя миг, когато присъствувам на едно тържество, назначено да отбележи успеха на българския дух, неволно ми иде на ум, налага ми се, гърми ми из въздуха едно благородно, едно голямо и звучно име: Петко Славейков — говори с вълнение Вазов. — Да, Славейков, моят учител и вашият. Най-важният период на нашата история — периода на борбата ни за духовно освобождение — беше изпълнен с неговата деятелност, с неговото слово, с неговото име. Родолюбец горещ, ум богат, всестранен, той даде най-силния подтик на народното свестяване; писател, поет даровит, той пръв със своя майсторски чук издяла из грубата скала на български език статуи с изящни линии и форми, пръв изкара из тоя първобитен необработен инструмент ония сладки звукове, ония драги песни, които са омайвали нашите юношески души и са породили в тях първите семена на любов към хубавото, към поезията...“ — продължава все така развълнувано и с дълбока признателност да говори честитият юбиляр.[1] Не е ли това още едно свидетелство, че развитието на българската художествена и критическа мисъл е съпроводено с много противоречия и изпитания, с много огорчения и остри сблъсъци, но и с рядко великодушие, с готовност да бъдат забравени предишни обиди и взаимни подозрения, за да се върви напред по пътя на голямата литература и трайните обществени, идейни, културни и естетически ценности! Примерът, който ни дава Вазов, е дълбоко поучителен.

Още по-интересни и показателни в тая насока са литературните отношения между д-р К. Кръстев и Вазов, продължили близо три десетилетия, изпълнени с взаимно разбиране, но и с остри противоречия, с много тенденциозност и идейно-естетическа непримиримост, останали паметни в литературната ни история. Но и сега причините за тези преминали през няколко фази отношения — толкова своеобразни и поучителни — са не у писателя, а у критика! И този път творчеството на Вазов става пробен камък на правилността и устойчивостта на литературно-естетическите и критическите позиции на една личност, блазнена от мисълта да бъде „законодател“ в литературата, безапелационно да съди, утвърждава или отрича. Затова и критическите му писания за Вазов свидетелствуват не по-малко за разслоението в литературния ни живот, но вече в един по-друг период

[1] Вж. Юбилеят на Ивана Вазова. 1895. с. 33.

на общественото и културното ни развитие. Все така показателни са те и за характеристика на гражданските и естетическите позиции на критика и писателя, за сложния път на формиране, на изява и търсения на първия, от една страна, за непоколебимата решимост на втория да следва съкровеното си верую при всички изпитания, които среща, при толкова многото огорчения, които е трябвало да преживее, от друга. Наистина проблемата Кръстев—Вазов заслужава специално детайлно проучване, за да се видят обективните тенденции и личните настроения, разбирания и позиции не само на двамата, но и на цялото онова бурно, изпълнено с противоречия време.

Бъдещият редактор на сп. „Мисъл", обединило около себе си видни писатели и играло първостепенна роля както в художествената литература, така и в теоретико-критическото мислене в продължение на 17 години, отрано е привлечен от Вазовата личност, творчеството на поета го пленява с особена сила. Още като студент в Лайпциг през 1887 г. младият Кръстев, който вече не един път се е вълнувал от Вазовите стихове, а е имал възможност да се запознае и лично с поета, пише обстойна статия под заглавие „Иван Вазов — етюди за стихотворната му поезия". През следващата 1888 г. статията излиза на страниците на сп. „Труд", кн. 5 и 6. И сега, когато четем тази написана с необичайно за един млад студент умение и проникновение, неволно ни обхваща размисъл за това, колко неподозирани са понякога пътищата, по които тръгва едно или друго дарование, с колко зигзаги е изпълнено развитието на писатели и критици.

В тази своя първа обстойна критическа статия бъдещият апологет на „изкуство далеч от злобата на деня" углъбено и правдиво разглежда стиховете от сбирките „Сливница" и „Италия", изказва интересни мисли за някои общи черти и тенденции на Вазовата поезия, за критериите, от които следва да се оценява стойността на едно художествено произведение, от които трябва да се съди за характера и ролята на литературата изобщо. И колкото и парадоксално да звучи днес за някои, Кръстев е именно този, който пръв съумява да навлезе понадълбоко в идейно-художествената същност на Вазовата поезия, прави ѝ сравнително по-цялостна характеристика. Неискусен още от политиката и от обществено-нравствените спекулации на времето, той изразява недоумението, негодуванието си, че така често у нас оценката на един писател се определя от други, нелитературни критерии, че грубите партизански страсти се вмесват и в областта на духовно-интелектуалния живот.

Начеващият критик и млад учен признава, че написал статията си, за да отхвърли неоснователните обвинения срещу талантливия поет, нещаден и от толкова самозвани писачи. Имайки пред вид именно характера на някои от тези обвинения, Кръстев обосновава разликата между наука и поезия, същността и предназначението на които все още били смесвани от мнозина книжовници. Нали Вазов бе критикуван от П. Пешев, че не разкривал историческите, обществените причини на войната. Поезията има своя област — подчертава Кръстев, — която започва оттам, дето свършва областта на науката. А що се касаело до стиховете от „Сливница", те по думите на Кръстев са станали най-съкровен поетически израз на мислите и тежненията на българина, „сякаш откраднати из дъното на душата му!". По своя патос и искреност някои от творбите се родеят с онова, което вече знаем от „Епопея на забравените". А тук именно поетът се извисява „на

върха на поетическия си талант, езикът е чудна мелодия, а характеристиката диша една мощ, една величавост, каквато само геният ражда". Още сега критикът улавя една особено характерна черта от творческата индивидуалност на Вазов — склонен да се възхищава, да опоетизира не толкова конкретните живи личности, колкото идеите, идеалите, които носят те. В „Епопея на забравените", когато поетът възпява Раковски, Каблешков, Левски и др., неговото опиянение идва не от „индивидуалната личност", а от идеята, „що са е въплътила в техния характер; пред нея скланя той глава, нея убожава". Оттук и склонността му да рисува „възвишени, грандиозни сцени" — нещо, твърде характерно и за „Сливница". И сега „не войник, не вожд, не княз е героят, а български народ". И имайки пред вид някои подмятания по адрес на тези Вазови стихове, както и обвиненията, че поетът се възхищавал много повече от миналото, отколкото от непосредно живото, Кръстев заявява: „Който обича нека смята това за недостатък, само да не забравя, че поетът не е длъжен да пише, както би се щяло не зная еди-кому си. На критика може да се подлага само създаденото от него, а не таланта му; работата на критика или на биографа ще бъде само да констатира въз основа на създаденото от поета, че талантът му бил такъв и такъв." Все така убедително опровергава и онези критици, като П. Пешев, които обвинявали Вазов ту в прибързано писане, ту в прекомерно поправяне на стиховете си. Сочейки неоснователността и противоречивата същност на подобни упреци, Кръстев припомня колко много известни световни писатели многократно са поправяли творбите си, но никому не е идвало на ум да ги укорява за „невдъхновено" писане. Общият извод на критика е, че поетът трябва да бъде горд от постигнатото в „Сливница". И ако все пак от нещо Вазов трябвало да бъде недоволен, това били епитетите, с които така ведро обкичил сърбите и крал Милан. Докато по време на ожесточените военни действия подобни квалификации намирали известно обяснение, сега вече те звучали неестествено, влизали в дисонанс с хуманистичната Вазова поезия, с онази дълбока скръб, която поетът изплаква в стиховете си, виждайки как два братски народа са изправени един срещу друг. А нали и сам поетът е чувствувал анахронизма на някои стихове след отшумяването на войната. Когато наскоро Вазов е трябвало да подготви второ издание, тъй като стихосбирката, посрещната с истински възторг, била разграбена само за един месец, изпитва известно угризение, че е трябвало отново да събужда спомена за ония тъжни дни. И в предговора към това второ издание поетът, благодарейки на публиката за добрия прием на стиховете му, искрено заявява: „Но колко бихме били по-честити, ако българската поезия да нямаше да възпява такова едно нещастие, нито славянската история — да запише такъв срам!"

Запленен от художествения талант на поета, Кръстев споделя, че имал отдавна желание да се сближи и с човека, „с онзи, който тъй вещо умя да схване духа на времето си, неговата празнота, апатия, долнав материализъм и душевен застой и мрак". Той не скрива, че Вазовите произведения дълбоко са го развълнували, раздвижили са цялата му душевност. Затова и не е мотъл да не защити тая вдъхновена българска поезия — така примитивно разбирана от мнозина, робуващи на всевъзможни предразсъдъци. Дълбоко почувствувал нуждата от компетентни защитници и ценители на националната ни литература, младият критик не без подчертано самочувствие ще подхвърли, че и у нас един ден ще се появят хора като Лесинг или

Белински. Но трябвало да се работи и подготви почвата за тяхната поява. И той заживява с мисълта да изпълни тая роля, почувствувал това си задължение като дълбоко вътрешно призвание. Може би ще бъде несправедливо да смятаме, че с тези думи Кръстев е искал да обоснове и предскаже собствената си по-нататъшна дейност на критик и литературен законодател. По-важното в случая е обаче, че начеващият критик явно се издига над нивото на тогавашната с някои изключения публицистична и рецензентска критика, поставяйки въпроси и от конкретно художествен, и от теоретически, и от обществен характер. Кръстевият етюд е и първата статия за Вазов, която се отличава с безспорната си теоретико-естетическа, идейно-художествена аналитичност и углъбеност. Всичко това е толкова по-интересно, като се има пред вид бъдещото развитие на критика. Очевидно той още не е изпаднал в плен на естетските теории, разглежда литературата в неразривното ѝ единство с жизнените национални проблеми, социални и нравствени тежнения на хората. Затова и така широко обосновава животворния извор на Вазовите стихове, непритворния им патриотичен и хуманистичен патос, сочи голямата национална идея, която вдъхновява поета и оплодява творческите му пориви. „Идеята е сърцето и душата на Вазовата поезия. Те са тъй страстни, щото аз се надявам да не сгреша много, ако кажа, че денят, в който България се събуди за нов живот, е и денят, когато Вазов „стана" поет. Дали би са събудили поетическите му сили, ако не бе се родил именно в тая епоха на преход, ако не бе свидетел на 1876 — тоз колос в историята ни, — е поне съмнително." Днес едва ли бихме могли нещо да прибавим към тези проникновени съждения! Защото чрез перото на Вазов именно националноосвободителните борби, особено Априлската епопея, бяха вдъхновено опоетизирани, за да бъдат завещани като национални нравствено-патриотични и идейно-естетически ценности на поколенията. Обезсмъртявайки тия епично-драматични борби, поетът намери себе си, пътя към истинското безсмъртие.

Правдиви мисли изказва младият учен и по отношение на общото и различното между Вазов и Каравелов. И двамата са вдъхновени от големите идеали на възрожденската епоха, но колко неповторимо индивидуално има и в характера им, и в дарованието им. Единият е революционер и апостол, с неспокоен темперамент, способен на полюсни изживявания, другият — надарен с мека душа — е склонен повече да съзерцава и да се възхищава, отколкото да действува. Вазов е повече поет по душа от Каравелов. Затова с течение на времето Каравеловото влияние като художник ще намалява, а на Вазов ще расте — заключава Кръстев краткия си, но твърде интересен паралел между две дарования, давали тон на литературния живот през десетилетията непосредствено преди и след Освобождението. За да прибегне към такива съпоставки, Кръстев несъмнено е бил подтикнат от онова, което З. Стоянов пише по това време. Сроден по дух и темперамент с редактора на вестниците „Свобода" и „Независимост", възприел много от неговата революционно-демократическа идеология и литературни разбирания, З. Стоянов издига Каравеловото творчество на най-високия пиедестал и непоколебимо заявява, че по отношението към тоя автор ще се съди в бъдеще за значимостта на писатели и критици. Така първата научно обоснована и исторически прозорлива критическа статия на Кръстев наред с другите си качества носи и известен полемичен характер, аргументирано и убедително оспорва и отхвърля неправилните

критики и обвинения срещу Вазов, за някои от които вече стана дума. А това е показателно за една черта, която ще стане неотменна в по-сетнешната му критическа дейност — полемичния, непримирим патос на критическите му работи.

В своите етюди, посветени на поезията на Вазов, Кръстев спира погледа си върху стихове от различни стихосбирки, което му дава възможност да постави много и от различен характер въпроси, да направи и повече обобщения. Той например правилно съглежда, че между поета и белетриста Вазов няма твърде общо по онова време. Никой не би допуснал, че авторът на „Чичовци" и „Хаджи Ахил" е един и същ с автора на „Гусла", „Поля и гори", „Италия". Очевидно критикът е стъписан от широкия тематичен диапазон на поета, способен на такива полюсни превъплъщения — на величаво героичното и на повседневно битовото. Запленен от първите, той не може да дооцени вторите. Макар погледът на Вазов да се рее из скъпите и светли страници на историята ни или в недалечното минало, той живее най-отблизо и със своята съвременност, иска дори да надзърне в бъдещето — далновидно забелязва младият критик. Но той не е „съвременен", както би се искало на неколцина опартизанени критици. „Той живее повечето вътрешен живот: ту се извиси в областта на идеалите си, ту се задъни в душевните си борби и лутания и от тях намира изход сякаш само тогава, когато ги повери на стиховете си, на книгата или когато забрави себе си и забичува заспалите си съвременници, будни само там, дето кипят ниски страсти" — пише Кръстев.

Кръстевите етюди издават и нещо друго — философската школовка на автора им, склонността му към теоретически разсъждения. Имайки пред вид характера и патоса на много от тогавашните литературни писания и за да посочи по-надеждни позиции за правилно разбиране на Вазовата поезия, Кръстев отново се връща на въпроса за отношението между наука и изкуство, макар и вече в по-друг аспект. А несъмнено и общите тенденции в литературния живот — не само у нас, — когато философията на позитивизма печелела все повече следовници и някои започнали да гледат скептично на художественото познание, пък и, от друга страна, все по-настойчиво са се чували гласовете на идеалистично-мистични теории, за които изкуството било само плод на „божествено вдъхновение". Затова и нищо общо не могло да има между литература и наука. Всичко това кара младия учен да акцентува на общото и своеобразното между тези две форми на познание. И трябва да признаем, че разсъжденията му са в духа на онова, което Каравелов пишеше преди години по тия нашумели въпроси или пък намираме в трудовете на Гюйо, Тен, Белински и др. И изводът е категоричен: „Само хармонията между науката и поезията може да има претенции, че почива на научна философска почва. Истинската поезия никога не е вървулувала с науката."

Твърде показателен е и краят на статията, писана в Лайпциг с цел да разкрие неизбродимите прелести на Вазовата поезия, да я защити от неоснователни нападки, да обоснове по-здрави критерии при нейното изучаване и изобщо при боравене с художествени явления. Тук Кръстев с тревога признава, че двумесечното му пребиваване в България го е навело на много тъжни размисли. И искрено споделя безпокойството си дали особената атмосфера в отечеството няма да даде друга насока на намерението да продължи етюдите си върху Вазов. Наистина твърде симпто-

матични прозрения и съмнения, които заслужават да бъдат анализирани нашироко на друго място.

За щастие тъжните размисли, навеяни от виденото в България, не са прекъснали Кръстевите етюди върху Вазов. И през 1890 г. в кн. 6 на сп. „Критика“ ние намираме тяхното продължение, но сега вече с по-стеснена проблематика, с подчертан конкретно полемичен характер. Разсъжденията му са обусловени от задачата да посочи всичката несъстоятелност на критиката на П. Пешев, за която вече стана дума, относно сбирката „Италия“. Критикът от „Периодическо списание“ обвиняваше поета, че в стиховете му не се чувствувал духът на съвременна Италия, те не били пропити със социален патос, а изразявали само възторжените чувства на автора от природните и историческите хубости на тая древна страна, не се докосвали до „бодилите на живота, до всичко онова, което би възбудило тъга, жалост, скръб и укор“ и т. н.

Чужд на вулгарно-примитивните разбирания за поезията, на каквито по онова време все още са робували мнозина у нас, издигнал се до по-цялостни концепции за своеобразието на този род духовно-творческа дейност, Кръстев логично и убедително отхвърля писаното от П. Пешев — останал глух и сляп за дълбоката същност на стиховете от Вазовата стихосбирка „Италия“. И с недоумение ще възкликне: „О, в „Италия“ има много житейски въпроси, но те не са от оня род, който може би търси г. П. П-ев; те не са ежедневни въпроси, те не са въпроси за прехрана, нито пък са въпроси от социално естество. Те са много по-скрити, по-трудни, по-дълбоки и мъчителни — те са ония вечни въпроси на метежното човешко сърце, които човешкий дух е безсилен да реши и жалката човешка наука е безсилна да смири.“ Независимо от неточно употребени понятия в тия съждения днес, когато знаем собствените признания на Вазов, пък и на други за онова, което го кара да предприеме пътуването си до Италия, за покрусата, завладяла душата му от обществени недъзи и интимни разочарования, ние не може да не се съгласим с Кръстев. Стиховете от „Италия“ наистина ни сродяват с някои нравствено-психологически терзания, обладали по онова време душата на поета, с размислите му върху вечните въпроси на битието и природата, с онези скръбни настроения на потиснатост и резигнация, спохождали го не един път. А някои стихове не са чужди и на онази пряка социалност, за която говори Пешев.

Сблъскал се с такива опростителско-гносеологически разбирания за поезията, Кръстев намира за необходимо да припомни под линия, че спорът, който някои водят за социално или за чисто изкуство, „е плод само на недоразумение“, защото „истинский поет не може да не бъде „социален“ в най-широката, а не в тясната, изкълчената смисъл на тая дума“. Значимостта на Вазовите стихове идва и от онази хармонична сплав между съдържание и форма, въплътила „едно прекрасно, всеобщо чувство“ — пише критикът. Всичко образува „една дивна мелодия“, която ни внушава дълбоките душевни вълнения на поета, на които за съжаление П. Пешев е останал чужд, безчувствен. Затова и присъдите си той не успява да подкрепи с никакви аргументи. „А критиката, без съмнение, само тогава просветлява и развива вкуса, само тогава е критика, когато не работи само с естетическо чувство, а с естетическо съждение, когато не само изказва, а и доказва“ — все така убедително заключава Кръстев, маркирайки някои от основните си възгледи за изкуството и критиката.

Първите критически етюди на младия учен вече издават солидни разбирания по един от най-важните въпроси на литературното творчество. Те показват как постепенно националната ни критическа мисъл разширява своя терен, започва да съди за художествената стойност не само от чисто утилитарни, патриотично-дидактични критерии, а да съглежда обществена значимост и естетическа красота и в стихове, разкриващи вълнения и от по-друго естество, дълбоките изживявания на човека, разтърсен от чувства и размисли, породени от сблъсъка с външния свят.

Дебютирал на литературно-критическото поприще, за да изпълни един граждански дълг и да изяви разбиранията си за естетическите ценности, създадени от Вазов, оспорвани и отричани от мнозина, Кръстев ще поддържа неотслабващ интереса си към него и по-късно. Почти до втората половина на 90-те години Кръстев е именно този, който в статии и рецензии разглежда отделни Вазови произведения в стихове и проза ту от един, ту от друг аспект. Нещо повече — почти всяка книжовна проява извиква отзвука на младия критик, който след окончателното си завръщане в България през 1888 г. все по-активно се включва в литературния живот, подхваща скоро редица инициативи, целещи развитието на литературата и изобщо на културния ни живот.

През 1890 г. Иван Вазов започва да издава сп. „Денница". Кръстев веднага посветява две статии на тази нова трибуна на литературата ни. В първата си статия, печатана в „Литературно-научно списание на Казанлъшкото учителско дружество" (кн. 1), критикът — редактор на списанието — обосновава схващанията си относно програмата, която трябва да следва сп. „Денница", за да съдействува „за развитието на естетическия вкус на публиката". В кн. 5 на същото списание (1890) отново се спира на сп. „Денница". Като изказва едно или друго мнение за различните отдели на списанието, той разглежда по-подробно и конкретни произведения, печатани на страниците му. Разказите „Дядо Нистор" и „Златната планина" дават основание на критика да подчертае умението на Вазов „увлекателно да рисува", каквото качество липсвало у автора на „Дядовата Славчова унука". Кръстев особено цени способността на Вазов веднага да ни въведе в същността на повествованието, „да ни пренесе в душата на героя и да ни накара да живеем негова живот", без да прибягва към излишни уморителни уводи. Страничните епизоди „дават повече разнообразие на разказа". Но при все това критикът не оценява високо тези разкази, защото били лишени от по-дълбоки психологически анализи на характерите. Подобен недостатък — говори Кръстев — е още по-малко допустим за големи белетристични платна, за романа. Тия и други подобни на тях наблюдения улучват съществени черти от Вазовата творческа индивидуалност, при все че Кръстев не дооценява белетристичния дар на Вазов и сега, и по-късно. Художествените похвати на писателя все по-силно привличат вниманието на критика, чиито верни наблюдения засягат произведения и на други автори, излизали на страниците на сп. „Денница".

Подобен характер има и статията му, печатана в сп. „Критика" (1891). Като взема повод от някои преводи на посредствени произведения в сп. „Денница", Кръстев подчертава, че на Вазов се пада задължението да подбира значителни творби от големите класици, но и да им дава адекватна художествена форма на български език. По-задълбочените занимания със световните класици — припомня с основание Кръстев — биха се оказали

особено плодотворни за Вазов, ще го избавят „от опасност, в която твърде лесно може да падне у нас всеки талант, оставен под властта на вледенената и вледенеещата българска среда". Такова общуване би помогнало да настъпи и „един нов период на самобитно творчество". Но такова творчество изисква и по-голям стремеж за сливане на лирическия и епическия талант. Така поетът ще „създаде нещо не само поетично, но и велико"[1].

Все към началните критически изяви на д-р Кръстев трябва да се отнесе и статията му, посветена на „Под игото".[2] Но за разлика от другите му критични статии тук той се задоволява едва ли не само да преразкаже съдържанието на първата част на романа, печатана в кн. 1 на новооснования „Сборник на народни умотворения, наука и книжнина". Няколкото частични бележки, които прави, са дадени предимно под линия. Очевидно критикът е съзнавал особения характер на статията си, затова накрая отбелязва, че в случая не пише критика, а й разчиства само пътя. Пак така лаконично подхвърля, че романът има „големи хубости", макар и нелишен „от важни естетически недостатъци", между които сочи употребата на твърде много русизми, неоправдана за писател като Вазов, считан с право за „създател на днешния ни литературен език". Не може също така да не отбележим възхищението на Кръстев от умението на Вазов при описание на любовта между Огнянов и Рада, пресъздадена „с голямо изкуство и с удивителна психологическа вярност". Все същото умение по думите на критика намираме и в главата „Представлението", която със своята пластичност и живост кара читателя да изживява трогателните сцени, представяни някога в училището на Бяла черква. При несъмнената си резервираност относно белетристичния дар на поета Кръстев за един от епизодите в романа чистосърдечно пише: „Безсилна е моята ръка да повтори вкратце следующата сцена и да накара четеца тъй трепетно да поима и да хълца от наслада и от напрягане. Затова по-добре е никак да не излагаме подробностите как сполучва Колчо да отърве обожаемия от него Огнянов, за да не лишим от сладостния трепет на първото четене ония свои читатели, които още не са чели романа." По-късно „Под игото" ще стане предмет на множество отзиви и статии, твърде противоречиви по съдържание и оценка. А и самият Кръстев ще има възможност да изрази по-определено мнението си за първия български роман.

Колко трайно Вазовото творчество е задържало вниманието на д-р Кръстев, говори и обстоятелството, че още в кн. 1 на новото списание „Мисъл", основано през 1892 г., е отделено значително място на писателя. Това списание, което ще има да играе такава съдбоносна роля в по-нататъшното развитие на българската литература и от чиито страници неизменният му редактор ще възвестява нови естетически критерии и принципи, ще заеме особено място и в оценката на Вазов. Наистина има нещо твърде симптоматично: критическият дебют на Кръстев е свързан с Вазовото творчество, с него е свързана и първата поява на сп. „Мисъл" — две имена сякаш немислими едно без друго, прокарали незаличими бразди в националния ни духовен живот.

Занимавал се досега предимно с Вазовата поезия, тук Кръстев решава да разгледа белетристиката му. Намерението му е да хвърли един по-цялостен

[1] Критика, 1891, кн. 1.

[2] Литературно-научно списание на Казанлъшкото учителско дружество, 1890, кн. 6.

поглед изобщо върху българската белетристика. Така и озаглавява статията си — „Из съвременната българска повест". Първата част от широко замисления студия е посветена на Вазов. Две години по-късно, през 1894 г., тя излиза и в „Етюди и критики" под заглавие „Иван Вазов като белетрист". Макар да се занимава предимно с Вазовите разкази, печатани в сп. „Денница", Кръстев и сега остава верен на критическия си натюрел и диапазон, изказва мисли и с по-обобщаващ характер.

Още в първите страници на обширната статия срещаме разсъждения, твърде показателни за подхода на критика към белетриста. Кръстев признава, че поставя на първо място в етюдите си Вазов, защото е убеден в безспорния приоритет и значимост на автора на „Под игото" „не само като новелист, но и като писател въобще". И продължава по-нататък: „Даже нещо повече: Вазов е днес единственият, който влияе, който привлича масата от публиката, не с качеството на произведенията си, а само със силата и звука на името си. Това е факт, а ний в тия етюди само с факти ще се занимаваме и с тяхното събиране и нареждане, а не с „критикуване". Стига се е „критикувало" у нас, ту с принципи и вкус, ту без едното и без другото; време е да си издигне гласа и безличното разглеждане и изучаване, което не иска да мери, да съди и осъжда, а само да описва, да излага, да характеризира." Колкото и подобни съждения да ни се виждат парадоксални за по-късния непримиримо войнствуващ критик, който не само критикува, но и издава безапелационни присъди, утвърждава или отрича, те си имат своето обяснение. От една страна, идват като реакция срещу безразборното некомпетентно критикарство, така характерно за ония години. От друга, и Кръстев подобно на другите литератори на времето все още живее под силното обаяние на възгледите на Иполит Тен, на позитивизма, според които ролята на критика е да констатира и да обяснява, да търси причините за характера на едно или друго явление, а не да издава присъди. Оттук и стремежът му да следва по-обективни принципи при разглеждане на литературните явления, да разбира своеобразието на творческите индивидуалности, да търси корените на нещата.

И наистина, когато Кръстев преминава към конкретно разглеждане на Вазовите разкази, иска преди всичко да си обясни отгде идва обаятелната сила на Вазовия белетристичен дар, анализира творческия акт у писателя, за да открие „тайната" на художественото претворяване. Една от най-характерните черти на белетриста по думите на Кръстев е лекотата, с която разказва и описва — „тя е талисманът, който привлича сърцето ви към съдбата на неговите създания и приковава като с яки вериги вниманието ни и към най-маловажните и най-баналните случки". Но на въпроса, как се постига тая лекота, как се извършва тая магия, критикът отговаря, че не знае, както и сам писателят не знаел, и дори възкликва: „Знае ли орелът как хвърчи и славеят как пее?"

Като оставяме засега настрана внушенията за несъзнателния едва ли не характер на творческия акт, не може да не признаем, че критикът вярно е съгледал Вазовото умение да разказва плавно и увлекателно, да създава интересни ситуации, да „завързва възли" и след това да ги развързва или разсича все със същата бързина и находчивост. Но от белетриста се изисква и нещо повече, което за съжаление — по думите на Кръстев — Вазов не притежавал. Преди всичко не умеел да изгражда характери, героите му не били живи същества. Твърде едностранчиво обрисувани, те действуват

като автомати съобразно с волята и капризите на създателя им. Затова и подобни герои твърде лесно се забравят. И обратно — случките, ситуациите, нарисувани с безспорно художествено умение, продължават да вълнуват читателя, трайно се запечатват в съзнанието. Очевидно същественото за Вазов е било не самите лица, а взаимоотношенията между тях. Тяхната обрисовка, макар и бегла, е направена с вещина, увлича и заинтригува читателя. „Авторът си играе — пише Кръстев, — той суверенно се разпорежда с лицата си — оттук произлиза това извънредно б о д р о в п е ч а т л е н и е, което правят Вазовите разкази. Те са пълни с един живот, който кипи безгрижно, под егидата на един благоразположен, добродушен творец . . .“ Използуваният художествен похват обуславя и друга особеност на героите от Вазовите разкази — те никога не потопяват „в скръбни или дълбоки мисли“ читателя. Въз основа на това Кръстев обосновава и различието между белетристиката и поезията на Вазов.

В изказаните съждения от Кръстев относно Вазовите разкази не може да не се видят известни противоречия. От една страна, той говори, че Вазов разиграва героите си напълно своеволно, а, от друга, дословно пише, че ги оставял „на произвола на съдбата. Той ни ги препоръчва по същия начин, както става туй и в живота: дава им възможност с делата, с думите си да проявят душите си.“ И тук именно критикът вижда „един чисто драматичен елемент в таланта на Вазов“, без обаче да е достатъчен, за да направи от писателя цялостен драматик, нито трагик, „защото му липсва трагическото мировъзрение и дълбокий психологически анализ, който създава човека заедно с глъбините на душата му“. Но веднага бърза да добави, че въпреки това Вазов би могъл да напише хубави за времето си драми и комедии, „на които да не липсува нищо от всичко онова, което е потребно за тяхното действие на сцената, за тяхната роля в България“. И почувствувал сякаш противоречието, в което е изпаднал, под линия Кръстев забелязва, че „Руска“ и „Михалаки чорбаджи“ говорят против това предположение. И търси да обясни техните слабости не толкова с безсилието на писателя, колкото с бързината, с която били написани. Критикът сякаш е предчувствувал признанията на автора на „Руска“, направени близо тридесет години след появата ѝ. Вслушвайки се в съвета на свой приятел, поетът се наема да преработи поемата „Загорка“ в драма. „От техниката на драмата нямах хабер, нито ми минуваше през ума да пиша драми. Нищо, младостта е самонадеяна! Аз реших да се опитам, на шега. И на следующия ден написах драмата, която нарекох „Руска“, по името на героинята в „Загорка“, написах я със с в е т к а в и ч н а б ъ р з и н а (р. м.) и без да прочета ръкописа си, пратих го на директора на трупата . . .“ — пише с известно угризение Вазов. А когато драмата започнала да се радва на незаслужено голям успех, той ще търси начин как да разкрие нейната несъстоятелност: „Аз се почти срамях от това произведение, от тоя драматически опит, написан тъй небрежно, отбягвайки да си обясня загадката на сценичния ѝ успех.“ И в невъзможност вече да я унищожи, както правел с други свои ръкописи, авторът решава да напише едно отрицателно антрефиле във в. „Народний глас“. Но и сега не сполучил в намерението си, защото словослагателят, който адмирирал драмата, коригирал дадения му за набор текст точно в обратния смисъл.[1]

[1] Вж. И в. В а з о в. Събрани съчинения. Т. 19. с. 176.

Приведохме това Вазово признание, за да се види не само доколко Кръстев е съгледал във вярна насока причините за недостатъците на драмата „Руска", но и като отговор на онези, които са искали да уязвят автора, да отрекат таланта му по повод на тоя му драматически опит. Не по-малко то е характерно и за самокритичността на Вазов, който за разлика от някои други свои съвременници проявява верен усет и критерии и за собствените си творби, не се оставя да бъде подведен от успехите сред читатели и зрители. Нали именно тази непримиримост към художествено непълноценното го кара да хвърли толкова свои ръкописи в коша или в печката! Оценките и мненията за собствените му творби са не по-малко показателни за състоянието на критиката на времето, за онези своеобразни взаимоотношения между критическото мислене и художественото творчество на Вазов.

Продължавайки в статията си да търси особеностите на Вазовия белетристичен дар, Кръстев сочи и други характерни негови творчески похвати. Писателят не оставя героите си надълго и нашироко да се саморазкриват, а често се намесва, за да ни каже, каквото е намислил, да разкрие идейно-художествения си замисъл. Ако при други писатели такова често „вмесване" се оказва фатално за художествената убедителност на разказа, Вазов съумява да пробуди траен интерес, да достави истинска естетическа наслада, „защото е еминентен стилист" — подчертава критикът. Струва ни се, че сред тогавашните критически писания пръв Кръстев така настойчиво и убедително разкрива тази страна от Вазовия повествователен дар. Нарича го „пръв български стилист". Благодарение на вълшебството на стила много произведения на писателя ще се спасят от „мрака на забвението". Това вълшебство го предпазва да стане уморителен, поддържа интереса у читателя. Стилът по думите на Кръстев „е могъщ съюзник", който „никога не излъгва и не оставя". Вазов е съзнавал тази магическа сила на стила, затова и така ревностно се стреми към неговото усъвършенстване. По този начин се очертава като „вярно чедо на традициите на френската литература". Все така правдиво разбира Кръстев и друга една от причините за увлекателността и занимателността на Вазовите разкази — обилието на ефекти. Но най-често ефектите били обусловени от случайности, от капризните игри на съдбата, а не от някакви психологически мотиви. А това придавало художествена неубедителност на повествованието. Но интересът на читателя не спадал и поради умението на писателя да изгради една стройна композиция, хармонично да съчетае отделните части на разказа.

Без да изчерпва всички черти, които характеризират Вазов като разказвач, Кръстев за пръв път подлага на такъв обстоен анализ тази страна от Вазовото творчество. Статията му далеч надхвърля рамките на една рецензия, а поставя въпроси, разкрива черти и похвати, които позволяват да се почувствува по-цялостно творческият натюрел на Вазов, да се навлезе в тъканта и структурата на някои от неговите разкази.

През същата 1892 г. в кн. 12 на сп. „Мисъл" Кръстев печата кратък отзив за том втори от Вазовите „Повести и разкази". Но сега виждаме, че съжденията и оценките се различават твърде много по дух и тон от предходната статия. Спирайки се мимоходом на отделните творби, критикът изказва мисли ту снизходително одобрителни, ту иронично критически или с нескриван отрицателен подтекст. Повтаря популярната вече версия, че „Митрофан" наподобявал твърде много някои Гоголеви повести. Макар да

се четял увлекателно, разказът „Белимелецът“ бил безсъдържателен и би задоволил само хора, „непривикнали на интелектуална работа“. Единствено в разказите „Из кривините“ и „Дядо Нистор“ съглежда по-значителни качества.

За критика спомените „Неотдавна“ издавали само, че Вазов има студената кръв на мемоариста, че притежава остра наблюдателност, качества, които смята като предпоставка и гаранция писателят да съумее да пресъздаде с необходимото умение и следващите събития, на които е бил все такъв непосредствен свидетел. Кръстев признава обаче, че предпочита да вижда писателя, когато „облече тогата на строг изобличител“. И не без известна ирония добавя, че от изобличение имат нужда и поетите, за да не умира в техните гърди „небесният пламък“. Подобно предпочитание очевидно не е случайно, като имаме пред вид непримиримостта на критика, бил всякога в конфликт със своята съвременност, към пошлото и ретроградното в обществено-политическия и духовния живот.

Но тук има и нещо друго. Макар възторженото му отношение към Вазовата поезия никога да не се е пренасяло изцяло и върху белетристиката му, вече се долавят по-други интонации в съжденията на Кръстев, подсказващи за писанията на неколцина други, срещу които доскоро той така непримиримо воюваше.

Във всеки случай по-късните противоречия не са се изявили още с присъщата си сила. Стремежът за обективност в преценки и за широта в разбирания и трактовка все още определя отношението му към Вазов. Така, макар да се възторгва повече от поета, отколкото от белетриста, Кръстев посреща с нескривано възхищение пътеписа „Великата Рилска пустиня“. Пише и специална статия (Мисъл, 1892, кн. 2). В нея той сочи умението на поета да общува с природата, да славослови нейните прелести „ту с грандиозни и възвишени слова, ту с нежни и пълни с умиление думи“. Сякаш чрез устата на Вазов Кръстев говори за оная непреодолима сила, с която природата привлича поета, отвратен от хорските пошлости, угнетен и неразбран от околните. Поетът „се обновява и подмладява всеки път, когато дъхне горски въздух, и всеки път дава той нов устрем и нов живот на неговата поезия“. Но критикът не оставя незабелязани различията между по-ранните лирически изповеди за природата и последния пътепис на поета. Тук по-трезвеният поглед на писателя е накърнил на места поетичността на описанието. Но и сега той продължава да е безмерно влюбен във величието и красотите на растителното царство. И сега патриотизмът му, така щастливо подхранвал поетическите му пориви, се проявил с пълна сила. Но в новия си пътепис Вазов не се ограничава само да опоетизира природата. Величието на рилската обител, изиграла такава благотворна роля за съхранение на българския народностен дух, го връща и към историята. За съжаление възхищението от историческото минало попречило на поета да види и опише сегашното окаяно състояние на манастира, позабравил сякаш славните си традиции на огнище и разсадник на българската просвета и книжнина. Интересно е да се отбележи, че колкото е голямо преклонението на критика пред Вазов, почувствувал дълбоко тайните движения, непостижимото величие на природата, не по-малко е и възмущението му от компанията на поета, чиито членове били неспособни за по-високи изживявания, останали убоги и пошли в мисли и чувства. И Кръстев горчиво ще възкликне: „Такива ли издънки на българската интелигенция примамва

Рила в своите свещени обятия?“ Верен на критическата си натура, и сега покрай възхищението си от Вазовия пътепис критикът се отклонява ту в една, ту в друга посока, за да изрази отношението си към обществени и културни явления, впуска се във философски разсъждения за смисъла на битието, за тленното и вечното в природата и т. н. Кръстевата статия с аналитичния си характер и с възторжените си оценки за този род Вазови произведения, както и с обобщаващите си съждения, несъмнено представлява ново явление в българската критика.

Писаното за Вазов от Кръстев в началния, първия период на критическата му дейност говори не само за особената сила, с която творчеството на писателя привлича и задържа вниманието на критика, но свидетелствува и за широтата на неговия критически диапазон, за умението да пристъпва от различни страни към художествените произведения. Почти до средата на 90-те години критическият облик на Кръстев се определя от писанията му за Вазовите произведения. Но големият брой статии твърде малко си приличат, всяка от тях сякаш си има свой профил. Ето например статията му от 1893 г., озаглавена „Един портрет на нашето общество“, посветена на Вазовия разказ „Сладкодумен гост на държавната трапеза“. За разлика от досегашните му статии тази, както сам признава Кръстев, е насочена не да разкрие художествените качества на произведението, а да характеризира социалните проблеми, изобразени от Вазов, да очертае атмосферата, която е отхранила герои като Жорж и Балтов — рожба на буржоазното общество в десетилетията след Освобождението. И Кръстев подобно на Вазов е погнусен, омерзен от политическата корупция и демагогия, от нравствената деградация, вземащи все по-застрашителни размери. Отровната атмосфера задушава всеки благороден порив, всяка честна мисъл, смазва хората, които искат с перото си да насочват към по-високи идеали. Будната гражданска съвест на писателя, проявила се вече в толкова много творби, неспирно се бунтува. И чрез този си разказ писателят е искал отново да посочи страшната болест, „да разрови една рана в социалния организъм на нова България“ — както пише Кръстев. Той анализира социалната природа на изобразените от Вазов герои, стреми се да определи нравствената и психологическата им характеристика, да разкрие къде и в какво писателят се е домогнал до по-значителни успехи, къде се крият силата и слабостта му като повествовател на новите обществени явления. И тук критикът повтаря дълбокото си убеждение, че „Вазовата сила не е в създаване на характери, в посочване на скритите пружини, които движат едно общество и неговите членове, нито пък в някой дълбок и верен психологически анализ на индивидуалната душа“. При все това Кръстев съжалява, че писателят рядко прибягвал към създаване на очерки като разглеждания — „Сладкодумен гост на държавната трапеза“, — които, макар и да били непълни и да не блестели с художествени качества, съдържали нещо много по-ценно — спонтанното изливане на накипелите в душата чувства, оня „изблик на възмущение, което е пълнило сърцето му пред зрелището на онова, що черни всичко честно и свято у нас“. Вазов е подхванал една от най-съществените теми на времето, без обаче да се е домогнал до нейното цялостно интерпретиране. И Кръстев препоръчва тя да бъде разработена и от други писатели, защото литературата ни все още не се е утвърдила като действена сила за преобразуване на живота; мнозина писатели, попаднали под влиянието на политическите властници, хабели силите и дарованието си, използувани

умело от властниците за техните користни, антинародни цели. При тогавашните условия литературният протекционизъм от страна на държавата се оказва пагубен — говори Кръстев, — възпитава „нископоклонни писатели, взвишава неспособности и нищожества". С малки изключения само оная литература е влияла благотворно върху народа и е оставяла трайни следи в историята, която „е била в опозиция не само с политиката, но и с обществото. Но затова се изисква да има независими по дух и по средства умове." Разсъжденията си в тая насока критикът завършва с пожелание българските писатели да запазят свободата на убежденията си, да имат съзнание за собствено достойнство и сила, в тяхно име да са готови на всякакви изпитания. Така статията за конкретния Вазов разказ се превръща в един страстно написан трактат върху актуалната обществено-нравствена проблематика на времето. Изказаните мисли, обобщенията и препоръките ни дават възможност да съдим за една особено важна страна от обществените и естетическите разбирания на критика в онези години, възнегодувал дълбоко и непримиримо от нравствената и политическата корупция в буржоазното общество.

Проблеми от такъв характер Кръстев разглежда и в статията си „Поетът и обществото", печатана в кн. 1 на сп. „Мисъл" (1893). Твърде чувствителен към всичко, което засяга съдбата на обществото и литературата, той не е могъл да остане индиферентен и към кардиналния въпрос за взаимоотношенията и взаимообусловеността между тях, още повече, че по онова време със засилване на социално-класовата диференциация започва и поляризация и в културния живот, а отгласът на нашумелите на Запад естетски теории вече се долавя и у нас. И напълно закономерно въпросът за отношението между изкуство и общество започва нашироко да се дискутира. Кръстевата статия, чийто пряк предмет е Вазовата стихосбирка „Звукове" — анализирана с умение и оценена по достойнство, — отново ни разкрива сравнително правдивите разбирания на критика по поставената още в заглавието проблема: писател—общество.

В тази статия, писана пет години след първите етюди за Вазов, Кръстев признава, че сега — вече с по-трезв поглед за автора на „Пряпорец и гусла" — съглежда много повече несъвършенства в поезията му. Независимо обаче от това тя продължавала да го възхищава, пленява, въодушевлява, защото е „плод на искрено, сърдечно и пламенно вдъхновение", крие „неуведаеми хубости". Като цяло новата стихосбирка не се извисявала до завоюваните преди върхове, но и в нея критикът намира немалко стихотворения с безспорни достойнства, които „дишат свежест и сила младежка". Между тях се нарежда на първо място „Търпосливката". Тя се родее с най-добрите страници на „Поля и гори" — „по закръглената композиция, по силата на стиха и езика, по плавния ток на мислите и по целостта на впечатлението и на идеята". Много от стихотворенията Кръстев цени поради жизнерадостния песимизъм, с който те са наситени. А това сродявало нашия поет с Пушкин. Тук Вазов се изявил като художник и човек, който страда и тъжи, отдава се на скръбни размисли за злото през вековете, за хорските нещастия, за личните си тревоги, съмнения, блуждения, всичко претворено в „недоизказани душевни картини, поставени в една рамка от полумрак". За разлика обаче от предишните стихосбирки тук критикът не намира повече стихотворения, които „свързват личните чувства на поета с духа на времето и на които ний даваме в известни епохи от обществения

живот на един народ преголямо значение". А това несъмнено подсказвало за настъпването на някакъв прелом в света на поета. Някаква апатия се вселила в душата му и сякаш го направила безучастен към житейските злини, към „оная тъпост и безчувственост, в които плуе някогашният лев . . .". И Кръстев с тревога предупреждава за опасните симптоми на този прелом, който ще се отрази по-нататък зле върху творческия път на поета. Тревогата на Кръстев идва от убеждението му, че писателят е длъжен да бъде сеизмограф на обществените настроения и домогвания. „Един лирически поет, който не дава име на безименните ламтения на своето време, който не отражава неговите надежди и идеали, който не стряска и не вълнува с огнено слово апатичните, оплули в умствен мързел и разврат съвременници, който, като облича в плът и кръв своите лични чувства, съмнения, мъки и тревоги, не се стреми в тях да нарисува общочовешки идеали — такъв лирически поет е много далече от своето високо призвание" — подчертава критикът.

Той иска да види, както в предишното творчество на Вазов, в едно единно цяло гражданина и поета. За Кръстев, извънредно чувствителен към нравствено-социалните проблеми на тогавашното българско общество, застанал на реалистически позиции по отношение на характер и задачи на литературата, естетичното и етичното са неразривно свързани. Изкуството губи от своята същност, ако не съдействува за решаването на обществени и нравствени проблеми. На самата природа на лирическия поет — продължава по-нататък критикът — е присъщо да се слива с хората, с техните чувства и размисли, радости и страдания. В него се изявява в особена сплав личното и общественото, субективното и обективното. Степента на безусловното, неизменното влияние на средата върху писателя се определя от неговото душевно и мисловно устройство.

Въз основа именно на такива разбирания за взаимоотношенията между писател и общество Кръстев прави опит да очертае вътрешния строй на Вазов, насоките и диапазона на неговите чувства и размисли, предпоставките, които са обусловили характера им. Условията, при които е живял поетът, са го предпазили от многостранни въздействия. Той е пил предимно от наши извори, от родна среда, а това е определило и еднолинейния профил и маниер на възприемане и реагиране. Критикът със съжаление констатира, че тази неразривна връзка с живота на българина, обусловила неизмеримия обществен патос и естетическата красота на толкова много творби, е твърде отслабнала. Оная струна, която е свързвала поета „с обществото, в и н а д което е израсъл, ний с прискърбие съзираме — не скъсана, а отслабнала в последните години на неговото писателство" — дословно пише Кръстев. Колкото и подобно явление да има своето обяснение в отминаването на младините, с годините сърцето става по-затворено за безкористни увлечения, подобна апатия не предвещава нищо добро, тя е признак за „най-несимпатичното нравствено качество за един народ".

Тази статия не само е интересна и показателна за реалистическите теоретико-критически и естетически разбирания на Кръстев, но и говори за способността му да улавя новите тенденции у писателя още в техния зародиш, да навлиза в душевността и психиката на твореца, да предчувствува новата му творческа нагласа. Доколко критикът е бил прав в

своите тревоги и предупреждения, говорят и личните признания на поета относно тази негова стихосбирка.

Заедно с това обаче все по-ярко започват да се открояват и резервите на Кръстев към Вазовата поезия, дори и към такива творби, за които някога е изразявал безрезервното си възхищение. В една статия от 1898 г. по случай годишнината от обесването на Левски Кръстев подхвърля твърде пренебрежителни думи по адрес на Вазовата ода за великия апостол. „Смешна театралност — пише дословно Кръстев. — Такава фалшива фразеология и така празна реторика . . . Левски не би бил способен даже да изрече по чужда диктовка, камо ли сам да почувствува и да изкаже."[1] Очевидно не може да се допусне, че критикът не е разбирал особеностите на поезията, правото на поета да рисува големите личности в романтично-хиперболични краски, думите им да носят един приповдигнат патос, че условностите тук са напълно естествени и психологически убедителни. Причините за зачестилите недоволства от поета несъмнено следва да се търсят в новата идейно-естетическа ориентация на критика и в новата утвърдена линия на сп. „Мисъл".

Кръстевите статии представляват най-сериозните критически работи за Вазовото творчество през XIX в. Сред толкова много критически работи, които излизат по онова време, те се отличават с широтата и многообразието на подхванатите въпроси — и от общотеоретически, и от критическо-оценъчен, и от философско-естетически характер. Като изключим някои работи на Ив. Шишманов и на Д. Благоев, появили се по същото време, Кръстев наистина издига критическата ни мисъл на по-високо стъпало, и то следвайки идейно-естетическите начала на реалистичната демократическа литература. Следователно тезата, че д-р Кръстев се завръща от Лайпциг вече като оформен апологет на немската идеалистическа естетика, като ревностен последовател на Фолкелт, на Гроос и Ланге, не се доказва от онова, което младият критик създава в продължение близо на цяло десетилетие. Както вече видяхме, неговите статии именно разкриват богатствата на Вазовото реалистично, народностно демократическо творчество; те са, които обосновават и теоретически принципите на жизнено правдивата, национално и социално възпитателна литература; сочат взаимообусловеността мужду писател и общество, своеобразието на художествената форма на познание. Не случайно той цени особено много онези Вазови произведения, които разкриват социалните и нравствените недъзи на времето, без това, разбира се, да му пречи да се възхищава и от стихове, оплодени от съкровено интимните чувства и размисли на поета. Следователно твърде различен е Кръстев в началото на своята кариера като критик от онзи войнствуващ апологет на идеалистическо-формалистичната естетика, какъвто се проявява особено от началото на нашия век насам. А това поставя въпроса за причините за неговата нова ориентация. И несъмнено те не се изчерпват само с факта, който досега предимно се изтъква, че по време на следването си на Запад Кръстев е оформил изцяло и естетико-критическото си верую. Очевидно причините са много по-сложни и многообразни и заслужават специално разглеждане. Несъмнено е обаче едно — еволюцията, която д-р Кръстев търпи в разбиранията си за литературата, за нейния характер, роля, предназначение. Внимателният ана-

[1] Мисъл, 1898, кн. 2.

лиз на критическата му дейност, особено работите му за Вазов, не може да не ни доведе до такъв извод.

Безспорно внимание заслужава и обстоятелството, че по онова време, 90-те години на миналия век, на страниците на сп. „Мисъл" се появяват не само най-обстойните и сериозни критически статии на Кръстев за Вазов. Очевидно не без съдействието на редактора на списанието тук излизат отзиви и на редица други, поискали да изразят отношението си към поета, чиято фигура все повече се извисява, за да бъде брулена от ветрове, идващи от различни посоки. Разбира се, нито едно от тия писания не се отличава с някакво по-дълбоко проникновение, не се домогва до Кръстевите съждения. Но те са интересни за резонанса на Вазовото творчество сред едни или други среди, за художествените вкусове на времето, за равнището на общокултурното мислене и за обществените нрави.

Така по времето, когато Кръстев пише своите етюди, в кн. 3 и 4 на сп. „Мисъл" (1894) излиза статия, подписана с инициалите „И. Д.", посветена специално на Вазовия очерк „Пейзаж". Признавайки, че върху писателя не един път са се стоварвали незаслужени критики и хули и че едва в последно време от страниците на сп. „Мисъл" започнало да се гледа трезво и обективно на Вазовото творчество, по-нататък в анализа на очерка рецензентът ще иска сам да прояви такава трезва преценка. И трябва да се признае, че се домогва до някои верни съждения относно изворите на вдъхновение у поета и социалния патос на повествованието. Преодолял бързо младежките увлечения по сантиментално-интимната поезия, Вазов става истински „тълкувател на народните чувства" — пише критикът. В „Пейзаж" обаче авторът не успял да изгради от героя в очерка един по-цялостен характер. Въпреки усилията си да „ни го представи за личност положителна, притежающа светли страни, последните ние не забележихме". Напротив, героят се явявал очертан в несъвместими противоречия, твърде дребнав и нищожен. Но независимо от несполуката на писателя критикът не му отрича умението да изобразява живота на народа, незавидното положение на българската жена като съпруга и майка. Статията, изпълнена с редица разсъждения за възрожденската и световната литература, завършва с надеждата, че и занапред Вазов ще продължава „да черпи материал за произведенията си из тоя живот". Както се вижда, и тоя критик указва на слабости в духа на писаното от Кръстев. Изобщо по подход и тон, по обща оценка статията не се отличава особено много от някои съждения в тая насока на редактора на сп. „Мисъл".

През 90-те години, макар вече да са се появили и други писатели, Вазовата творческа личност продължава властно да доминира над целия литературен живот, произведенията му в стихове и проза определят облика на критико-реалистичната ни литература. От талантливото му перо излизат все нови и нови творби с многообразен тематичен и жанров обхват. И напълно логично е да се умножават и разнообразяват и критическите писания за плодовития писател. Основаването на няколко нови списания благоприятствува не само за активизирането на критическата дейност, но и за появата на по-разгърнати отзиви и рецензии, каквито в ежедневните вестници не е могло да се печатат. Списанията „Българска сбирка" и „Български преглед" се явяват нова трибуна на критическата мисъл, макар да не успяват да съперничат на по-стария си събрат сп. „Мисъл", продължило да дава тон на литературно-художественото, литературно-

критическото и теоретическото мислене. Множеството статии, рецензии, отзиви, които се появяват на страниците на тия нови списания, не се отличават с някакъв по-широк диапазон на третираните въпроси, критическите съждения — с някаква подчертана оригиналност. Ето например в раздела „Книгопис" на сп. „Българска сбирка" (1894, кн. 5) Ил. Славов пише кратък отзив за „Драски и шарки". И той признава, че Вазов е най-големият съвременен писател и „най-отзивчивият към всичко, което преживява обществото ни", неостанал никога хладнокръвен зрител на събитията, бездушен към съдбата на хората. Но заедно с това изразява тревогата си, че в последно време поетът все по-често се затваря в себе си. За да избяга от обществото, донесло му толкова огорчения, търси да се потопи в царството на природата. И оттук Вазов сякаш се връща възроден, изпълнен с нови сили, за да понася лични и обществени беди. Това връщане към непосредния живот се потвърждавало от новата книга на писателя „Драски и шарки", която по думите на критика дава вярна картина на живота в обществото. „Ни една обществена язва, нито една болка на нравите на разните клонове на обществото не избягва от неговия буден поглед" — пише Славов. Онова, което в обществото довчера шепнешком се е приказвало, днес писателят го изважда наяве. Въпреки обаче верните съждения за душевността на поета и за изворите на неговото вдъхновение авторът на отзива не е разкрил дълбоко изобличителния характер на тая книга, излязла в един момент, когато обществената корупция вземала все по-застрашителни размери. Нали сам Вазов в края на разказа „Кардашев на лов" пише: „Нашият живот ни дава само уродливи явления. Нека го вземем такъв, какъвто си е . . . Бъдещето е неизвестно никому: може би то да пази в тайните си крила за полети на възвишената поезия. Настоящето може да дава живот само на сатирата. Нека бъде сатирата!" Но макар и да не го е изразил, критикът е долавял недоволствата сред управляващите среди от тия разкази, чийто издател Късъров е бил дори викан и в полицията. Затова Славов отправя многозначителния съвет — да не се тревожат някои от новата нагласа на поетовото перо. Нали толкова големи световни писатели са писали подобни очерки и фейлетони, а и великият Белински не един път е обосновавал необходимостта изкуството да отразява непосредния живот с доброто и злото в него. И сякаш от позициите на тези големи авторитети критикът заявява, че насоката, която е избрал Вазов, е правилна, тя „го прави един истински и сериозен български, дори европейски писател". Вазовите „Драски и шарки" са ново доказателство за обществената отзивчивост, за изострената наблюдателност на писателя, описал и осмял явления, срещани на всяка крачка и не само у нас. А това, че някъде е засилил черните краски, в това няма нищо неестествено, успокоява рецензентът и изказва убеждението си, че тези Вазови разкази са „най-сериозното литературно явление напоследък у нас". Очевидно Ил. Славов е чувствувал изобличителния патос на разказите, сърадвал е на тази Вазова гражданска непримиримост, но по причини от различно естество — несъмнено и обективни, и субективни — не е съумял да посочи тая тяхна социално-нравствена актуалност.

Че творчеството на Вазов е допадало на разбиранията на Славов за характера и задачите на литературата, свидетелствува и друга негова статия, озаглавена „Принос към въпроса за влиянието на Вазов като поет върху младежта" (Българска сбирка, 1895, кн. 8). Както личи и от загла-

вието, тази статия, написана под формата на писмо до редакцията на списанието, вече засяга по-други въпроси. Авторът споделя как Вазовите произведения са влияли върху самия него, как се е вълнувал от тях, как са отеквали патриотичните стихове в младежката му душа. С непреодолимо увлечение и дълбока размисъл той е четял и препрочитал например „Немили-недраги". За него имат стойност не любовните стихове от „Майска китка", нито стиховете с шовинистични увлечения, а творбите, наситени със социални и общочовешки чувства. Затова и влиянието на „Под игото" се е оказало така всеобхватно и неизмеримо върху младежката му душевност. Споделяйки дълбокото си преклонение пред поета и възхищение от него, Славов заключава, че с подобно обаяние се е ползувал Вазов всред цялата младеж, изпълнена с благородни пориви да служи на високи идеали.

Появата на „Драски и шарки" извиква редица отзиви на времето, макар малко от тях да се отличават с някакъв по-проникновен анализ, за да се видят корените на техния генезис, социално-политическото им звучене. Едни критици искат писателят да посочи изход за премахване на разкритите обществени злини, като се основава на „народния дух", извел народа ни от толкова изпитания,[1] други смятат, че най-малко сатирата може да лекува обществените язви, отричат всяка художественост на Вазовите сатирични произведения[2] и т. н. Все в тоя дух са разсъжденията и на редица други критици. В доста обстойната си рецензия[3] Беньо Цонев, който ще започне твърде често да се изказва за Вазови произведения, се задоволява да нахвърли отделни мисли за почти всеки разказ, понякога твърде противоречиви. Липсва една по-цялостна характеристика на Вазовия замисъл. Причините за проявения интерес към книгата от страна на читателите се съглеждат в злободневния характер на някои разкази, зад чиито герои мнозина искали да видят определени реални прототипове, взети сякаш направо от непосредната действителност, от всекидневния столичен живот. Б. Цонев е почувствувал сатиричния характер на разказите, но недоволствува, че те нямали „онази обективност и хладнокръвие, каквито очакваме от всяка същинска сатира". И затова не разсмивали, а карали читателя да се замисли над обществените недъзи. Така критикът иска да превърне в недостатък най-съществения във Вазовите сатирични разкази. С основание той пише: „Вазову като че не му е толкова до това, да излага на смях нашите обществени грешки, колкото да ни накара да размишляваме върху тия грешки и да се стремим да лекуваме нашите обществени рани." Но свършва само с констатацията, без да отиде по-нататък в интерпретацията на идейно-естетическия замисъл на писателя. Макар да скърби, че големите български писатели хабели силите си да пишат сатири, а не по-значителни, крупни произведения, Б. Цонев все пак оправдава подобен род литература, защото тя можела да повлияе на обществото. Все в такъв еклектичен, противоречив аспект са съжденията и оценките му за книгата. По думите му и в художествено отношение тя не се отличавала с по-особени достойнства. Сочи и някои разкази, които страдали от едни или други недостатъци, без обаче да обосновава оценките си. Цялата рецензия, макар да е твърде аморфна в съждения и преценки, подсказва за

[1] Сливен, бр. 12, 1894.
[2] Работнически другар, бр. 39, 1895.
[3] Български преглед, 1895, кн. 4.

някои страни от онази атмосфера, накарала Вазов да се провикне „нека бъде сатирата". И това най-голямо достойнство на Вазов критикът не съумява да оцени.

Във връзка с излизането на втората част на „Драски и шарки" се появява друга рецензия — от В. Стойков (С. С. Бобчев).[1] Рецензентът изразява голямото си доволство от появата на новата Вазова книга. Във всеки очерк вижда своеобразен портрет, „цял етюд, цяла монография на известна тема". За разлика от други Стойков намира, че писателят уловил с верен психологически усет някои „делнични явления в живота", за да ги въплъти „в художествени образи, отвратителни, симпатични, обични или ненавистни, според характера и съдържанието им". В сравнение с първата част на „Драски и шарки" тук писателят се вгледал по-надълбоко, безмилостно изобличил политическите язви и безчестия, нравствената корупция. Краткият отзив почти не съдържа критически бележки, написан е с нескривано одобрение, с особено подчертаване на обществената, нравствената значимост на разказите.

*

Починът на в. „Млада България" да бъде честувана 25-годишната творческа дейност на Вазов бива посрещнат с разбиране от културната и научната общественост. В много вестници и списания излизат статии, в които, изказвайки сърдванията си за отпразнуване на един такъв юбилей, авторите говорят с признателност за Вазовото литературно дело, издигнало българската литература и пред очите на външния свят. Създателят на толкова много произведения в стихове и проза заслужено си е спечелил името „народен поет" — четем не в една статия от онова време. Общият тон на повечето писания е възторжен и топъл, съзнанието, че юбилеят ще се превърне в празник на българската литература, във всенародно тържество, доминира над частичните неприязнени подмятания и недоволства.[2] Като пример ще приведем само приветствената реч на Константин Величков, чиито думи, изпълнени с топлота и дълбока признателност, сякаш изразяват не само съкровените чувства на многобройните Вазови читатели, на онези, които са били способни да се възторгват от патриотичното и хуманистично творчество на поета, незаслепени от превзети идеи и користни подбуди, но представляват и правдива историко-литературна оценка на творческия път на юбиляра. „Днес, г-да, не е празник само на Вазова — говори Величков. — Днес е велик празник на целия български народ. Днес, ми се чини, като да присъствувам при тържественото шествие на една победоносна войска, която след дълги трудове и усилия се спира на един етап, отгдето гледа зад себе си изминалия път и пред себе си целта, към която се стреми. Да, ние българите сме на такъв един славен етап, отгдето имаме право с радост и гордост да се обърнем и видим пътя, който сме изминали. Това е същият път, който е изминал нашият поет. Той е свързал своята слава със самите съдбини на българския народ. Развитието на неговия талант е вървяло редом с развитието на народа. Той е плакал и се е радвал, когато народът се е радвал. И било че неговите творения предиз-

[1] Българска сбирка, 1895, кн. 5.
[2] Вж. Юбилеят на Ивана Вазова.

викват плач за тъжните дни на робството, било че разтупват сърцата от радост, като ни наумяват дните, когато народът е ликувал и тържествувал, всяко едно от творенията му е било като жалон, забит по пътя, по който България е вървяла. Първият жалон е забит в бедната кръчма на Странджата, която юбилярът е описал и възпял толкова хубаво в съчиненията си . . ." — продължава все в такъв възторжен тон, но исторически правдиво и убедително да говори Величков, свързан с поета от толкова години, познаващ отблизо неговите тревоги и идеали.[1] В подобен юбилеен тон са множеството статии, които излизат тогава почти във всички вестници. А С. С. Бобчев все под псевдонима В. Стойков пише цялостен очерк за живота и дейността на Вазов.[2]

Спонтанното народно признание сякаш идва да удовлетвори поета, изпитал толкова много огорчения и обиди, да го изпълни с нови сили да върви по избрания път и да служи с поетичното си перо на своя народ, на своето отечество — върховен кумир през целия му живот.

Вазов е дълбоко затрогнат от общото признание — изразено в статии, адреси, приветствия по време на честването. И сред тази обща прослава той забравя обидите и огорченията, намира сили да подчертае заслугите и на онези, които така ревностно са го отричали, да се издигне високо над дребнавите завистн и боричкания, над партизанските страсти.

Но и сега творчеството на Вазов не намира по-разгърната характеристика. Дори и такова крупно явление като „Под игото", първо по рода си в националната ни литература, привлякло скоро вниманието и в чужбина, за него дълго време не излиза по-обстойна статия, която да го оцени всестранно и да определи заслуженото му място в развитието на българската художествена проза. По вестници и списания обаче срещаме кратки бележки и отзиви, името на писателя се споменава не един път в книжовни прегледи или в работи, където се говори за литературния живот изобщо, сочат се мимоходом едни или други качества и недостатъци.

Още с обнародването на романа „Под игото" в „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина" през 1890 г. в органа на Стамболовата партия в. „Свобода" се появява кратък отзив, твърде характерен за спонтанното задоволство, с което било посрещнато това голямо епично повествование за възрожденската епоха. Авторът на отзива Добри Ганчев пише: „Получаваме от много приятели заявления относително за туй, защо Министерството на просвещението не се погрижи на отделна книжка да напечати романа на г. Вазова „Под игото", а лишава публиката от възможността да го прочете, като го е поместило в Сборника, който може да бъде интересен само за ограничено число читатели. Ний намираме тези заявления твърде справедливи. Прекрасний роман на г. Вазова трябва да бъде достъпен за цялата читающа публика, а не само за тези, които имат възможност да платят пет лева за целия сборник. Ний мислим, че на самия автор не е приятно романът му да се появява на части, и то през всеки 6 месеца; така той, романът, губи твърде много от увлечението, което може да произведе върху читателя. Ако се съди по първата част, романът е толкоз прекрасен, художествен, щото той може да се нарече перл на българ-

[1] Юбилеят на Ивана Вазова, с. 56.
[2] Българска сбирка, 1895, кн. 8.

ската белетристика; следователно министерството не трябва да се скъпи, а да удовлетвори автора, както той пожелае. Достойнството на народния поет по достойнство трябва да се възнагради. Произведението на г. Вазова е художествена илюстрация на епохата от последните народни въстания; то е и поезия до високо съвършенство, и история на тогавашните понятия, взглядове, чувства, въодушевления и всичко, което движеше и вълнуваше българина. А на подобно произведение трябва да се даде по-голяма разпространеност, за да има възможност всякои да го чете и да се наслаждава от него. Това е нашето мнение."[1] „Под игото" се появява в самостойно издание три години по-късно. И макар сред читателите да се радва на небивал успех, критиката го посреща твърде резервирано, не съумява да види истинската му стойност, да оцени голямото завоевание на Вазов. Това е толкова по-странно и поради обстоятелството, че чуждата критика не закъснява да забележи този пръв роман в българската литература. Само за няколко години той бива преведен на редица чужди езици. Всичко това кара младия учен-литератор Иван Шишманов, макар и отдаден на други научни занимания, да излезе с една бележка — кратка, но твърде значителна по своето съдържание и патос. Неуморният радетел за развитието на националната ни литература, който сам прояви инициатива да напечата първата част на романа, донесен от току-що завърналия се от политическа емиграция писател, на страниците на „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина" и насърчи Вазов да продължи да работи над тая национална епопея, цял се бунтува от апатията или от непристойните бележки по адрес на „Под игото". Като посочва, че романът „продължава своето триумфално шествие през европейската литература", преведен вече на редица езици, а в последно време на холандски и хърватски, възторженият ценител на Вазовата личност и творчество изразява дълбокото си недоумение от отношението на някои среди. Големият успех в чужбина не оставя никакво съмнение върху користните подбуди на умножилите се нападки, особено във връзка с идеята да бъде отпразнуван 25-годишният юбилей на писателя. И ученият-патриот изразява неизмеримото си възмущение от користта, дребнавостта на ония „жалки същества, неспособни да се поставят по-високо от своето малко „аз", толкова по-жалки, че между тях има и такива, които са учили от „безподобния, великия" Спиноза да гледат на нещата „sub speciae aeternitatis" и които — срамно е да се каже — доскоро са били най-въодушевените, най-опиянените херолди на поета!"[2]. Очевидно Шишманов визира д-р Кръстев и особено Пенчо Славейков. Както вече бе отбелязано, началното възторжено отношение на Кръстев към Вазов по средата на 90-те години постепенно започва да звучи на по-друга гама. И преди той не виждаше особени достойнства в белетристиката на писателя. А сега, когато сп. „Мисъл" постепенно започва да се оформя като стожер на идеалистическите естестически теории, критическият патос срещу Вазов постепенно се засилва, за да се дойде по-късно до пълно отричане на неговите реалистични традиции. Разбира се, Кръстев още не е излязъл открито срещу доскорошния си любим писател, но създадената атмосфера около сп. „Мисъл" вече е била достатъчно основание за Шишманов да обвини в непоследователност и користни подбуди доскорошните ценители на

[1] Свобода, бр. 331, 1890.
[2] Български преглед, 1895, кн. 9—10.

поета. Основание за това е давал още повече Пенчо Славейков, който отива много по-далеч в критиките си към Вазов. Още в критическия си дебют той отправя остри, язвителни думи по адрес на „Под игото", твърде непристойно иронизира поета и твърди, че незаслужено бил честван така шумно по случай 25-годишната му литературна дейност. Критикът не вижда почти никакво дарование у Вазов, отрича му и всякакви граждански качества. Със злъчен език му приписва какви ли не грехове. Чрез образа на Огнянов Вазов бил създал една карикатура на Левски. Много от недостатъците на романа Славейков иска да обясни чрез някакви слабости в характера на писателя. Присъщата му боязливост, съчетана с шумно самоизтъкване, още повече дразнела читателите. Тия Вазови черти били преминали и у много герои на романа, а това принизявало още повече оскъдните му литературни качества — безапелационно отсъжда вестителят на нови естетически скрижали Пенчо Славейков.[1]

По страниците на сп. „Мисъл" започват да се появяват все по-подчертано отрицателни статии за Вазов. Ето например каква статия пише някой си д-р В. Балджиев за романа „Под игото".[2] Авторът на краткия отзив не вижда нищо друго в романа освен куп несъобразности от различно естество. Почти всички лица, дори и такива като Марко Иванов, Соколов, Лалка, Мичо Бейзадето, Колчо Слепеца, Иван Боримечката и др., били въведени случайно, с нищо не спомагали за разкриване на главната идея на романа. Действията им не били мотивирани. След Огнянов единствените герои, чийто място било обосновано, били Стефчов, Тосун бей и Заманов. Само те имат връзка със замисъла на автора и са така добре обрисувани — твърди рецензентът. Решил на всяка цена, без никакви уговорки, да отрече романа, той иска да ни увери, че само случайности движели действието, изградено върху твърде еднообразни картини и сцени, и затова обширното повествование не давало дори и представа за епохата и събитията. А пък природните описания били съвсем ненужни. Непростим грях бил извършил писателят, като не описал събитието в Оборище. Такива и други подобни обвинения Балджиев не пести да сипе върху главата на Вазов, за да заключи на края категорично, че от романа чужденецът не можел нищо да разбере за нашето минало и за нашето робство. И със самочувствието на вещ и непогрешим ценител на литературата препоръчва на Вазов в следващите издания да преработи романа и отстрани посочените слабости! Подобни несъстоятелни и тенденциозни критики, колкото и да огорчават писателя, не го разколебават в дълбокото му убеждение и вяра, че е създал нещо значително в българската литература. И тази му вяра го кара сам да излезе в защита на творбата си, като припомни нейния небивал успех в чужбина и по този начин докаже пристрастието на самомнителните критици от рода на д-р Балджиев, отрекли изцяло романа. Вазов печата анонимно неголяма статия,[3] в която четем: „Смит казва, че и най-калпавата книга се ще има нещо добро. А в един епохален роман, какъвто е „Под игото", който има небивал успех, който се чете с възхищение от българския народ и интелигенцията му, мина триумфално през цяла Европа, като биде преведен на повечето европейски езици, призна се от европейската критика

[1] Пенчо Славейков. Събрани съчинения. Т. 4. 1958. с. 12.
[2] Мисъл, 1896, кн. 3—4.
[3] Прогрес, бр. 61, 1896.

за шедьовър на югославянските литератури и гордост на българската — в такъв роман се трябваше да се намери какво годе хубаво нещо и за един български критик. Но иди му се надявай на бай Балджиева; той не намира нищо добро в съдържанието на „Под игото", ама положително нищо!" И писателят дава някои извадки от извънредно утвърдителната рецензия на шведския литератор А. Йенсен за „Под игото", която по-късно се появява и в нашия печат.[1]

Шумно отпразнуваният Вазов юбилей наистина извиква ревността на мнозина. Критическите бележки и отричанията зачестяват. И социалистическата критика не закъснява, както ще се види по-нататък, остро да нападне писателя, макар и от други идейно-политически позиции и съображения. Изобщо атмосферата около Вазов се сгъстява с все по-буреносни облаци, от които скоро ще се разрази страшна буря над главата му.

Най-обстойната рецензия за „Под игото" излиза от перото на Илия Миларов. През 1896 г. той издава отделна брошура под заглавие „Иван Вазов като романист", където нашироко разглежда двата Вазови романа „Под игото" и „Нова земя". Критическата студия — така нарича Миларов двете си статии — показва колко далеч стои нейният автор от онези принципи, които дават възможност да бъдат вярно разбрани и оценени художествените произведения, сочи колко мъчителен е бил процесът на утвърждаване на здрави теоретико-критически и художествени критерии в ония години.

Опитвайки се в началото на студията си да теоретизира върху характера на литературата и ролята, която е играла идеята за свобода в развитието на поетичното изкуство, за връзката между литература и общество, Миларов не се домогва до някаква по-оригинална мисъл. Съжденията му, макар да са обусловени от културно-исторически, нравствено-възпитателни съображения, се движат в руслото на онова, което вече не един път сме срещали в писаното от критици и книжовници през 70-те и 80-те години. А при анализ на романа рецензентът не съумява да осъществи разбирането си, че „сериозната критика няма нищо общо с празните и немотивирани славохваления и лъскателни превъзнасяния, които, за жалост, от някое време насам нахално са се загнездили и у нас, и еднакво са пагубни както за писателя, комуто се отправят, така и за публиката, на която развращават и затъпяват художествения вкус и зрялото съждение". Или по-скоро осъществява го, но в обратен смисъл — защото сериозната критика също няма нищо общо с голословното отричане и немотивираните преценки. Като оставяме засега настрана обстойните му теоретико-критически разсъждения, които предхождат оценката му на двата Вазови романа, ще отбележим, че те, макар и верни в най-общ аспект, не помагат на рецензента да види къде се коренят успехите и недостатъците на „Под игото" и „Нова земя". Критическият му анализ на „Под игото" се свежда до проследяване действията на по-главните герои и оттам до разсъждения за тяхната историческа и психологическа правдивост обаче според схемата, която си е изработил. Критикът дори не вижда нищо убедително и у такива пленителни образи като Рада, а редица други женски и мъжки образи смята

[1] За авторството на статията във в. „Прогрес" вж. В. В ъ л ч е в. Иван Вазов, жизнен и творчески път. С., 1968. с. 365.

за напълно излишни в романа. Сравнително по-добре Вазов е обрисувал отрицателните герои и затова романът завършва, без поне да набелязва перспективите на борбата, без да внушава идеята за светлото бъдеще, а оставя впечатление на отчаяние и песимизъм — пише Миларов, който не успява да се издигне над едно школско групиране и характеристика на множеството образи в романа, нито да почувствува пулса на живота от разнообразните картини, изпълващи епичното повествование. По-думите на критика голяма беда за романа било наличието на лирични сцени, осезателното присъствие на автора при описанията и характеристиките на героите, „отрицателното" му уж отношение към революционната идея, липсата на вяра в борбата за свобода. Признавайки на Вазов известно умение да рисува пластично, особено негативните образи, критикът не вижда у писателя някакво художествено дарование и едничкото качество на романа било, че „носи отпечатък на реалност, на непосредна действителност", без обаче да „ни изнася една тотална картина на епохата". И още по-парадоксално е твърдението, че „романът е лишен от възвишающа етическа идея, от патриотическа мисъл". И заключението е все така учудващо — романът „Под игото" навявал само песимизъм и тъга, подкопавал самата идея за борба, всявал малодушие и неверие у българите. И с това Вазов „навлича върху си най-тежък упрек, който може да се отправи към един народен поет" — отсича безапелационно твърде самонадеяният критик. Въпреки усилията му да обоснове и теоретически отрицателното си отношение към Вазовия шедьовър, преценките му са явно декларативни и несъстоятелни, а естетическите му разбирания относно своеобразието на художествено-творческата дейност и Вазовата поетическа индивидуалност са твърде ограничени.

Изострените политически борби през 90-те години, принципиалната непримиримост към всичко, което се е чуждеело и не е разбирало възвишените идеи на социалистическото движение, не позволяват и на Д. Благоев да оцени Вазовия роман „Под игото". Извикал основателното негодуване на първия критик-марксист заради неразбирането на Ботевата революционно-демократическа поезия, неразбиране, намерило цялостен израз в статията на Вазов за Ботев, печатана в сп. „Денница" през 1890 г., певецът на възрожденската епоха не един път е критикуван и отричан в тогавашния социалистически печат. И то преди всичко за някои неправилни негови изказвания относно социализма, изразени чрез думите на отделни герои. Така заради някои черти, с които са обрисувани Кандов и Огнянов в „Под игото", Благоев отрича почти изцяло романа, който по думите му представлявал „карикатура на революционната епоха и нейните представители". Основните причини за това неблагополучие се криели във Вазовия ограничен светоглед, който Благоев иска да бъде „на равнището на философските движения на своето време. И понеже народният поет не е могъл да се издигне на такава идейна висота, това е било достатъчно основание произведенията му да се смятат за погрешни, да не се види тяхното огромно познавателно и идейно-възпитателно значение. Поради тия и редица други причини Благоев не съумява да разбере възрожденския демократизъм и хуманизъм на Вазов, счита го за буржоазен писател, неспособен да създаде истински народополезни произведения, макар че за повестта „Немили-недраги" се изказва доста положително.

Подобно е отношението и на социалистическото списание „Ден" към „Под игото". В една статия (1895, кн. 1) с подпис „Малешко", зад който псевдоним се крие очевидно Янко Сакъзов, което личи от предходната негова статия във връзка с юбилея на Вазов, след като се признава известно майсторство на писателя да описва и разказва, се сочат множество несъобразности в романа главно в обрисовката на Огнянов. Намирайки за напълно неоправдан току-що отминалия юбилей на поета, Сакъзов смята Вазов като писател, принадлежащ изключително на миналото, неспособен да изобрази новата епоха. Чрез анализ на образа на Огнянов критикът иска да характеризира Вазовата личност с всичките ѝ черти в мировъзрение и поведение, за да отрече почти изцяло неговите художествени и обществени възгледи, считайки го неспособен да „прониква до самото ядро на събитията и явленията", пълзейки само „по повърхността на живота, като създава карикатури". Затова и Вазовият юбилей бил „юбилей в обществото на поклонниците на фразата, но далеч от ушите и очите на оная маса, до която той, през своята четвъртвековна деятелност, никога не е слизал и никога няма да слезне. Възпяването на хълмовете и лъките, по които пасат стадата на българския работен народ, не значи да добиеш правото на „народен поет" — така завършва критикът разсъжденията си за Вазовата „литературна и обществена физиономия".

Без да смятаме за необходимо да изясняваме тук обстойно причините за тая ограниченост на тогавашната социалистическа критика — явление, осветлено достатъчно вече в литературната ни наука, — свидетели сме как бързо се разширява критическият фронт срещу Вазов, отричан вече и отдясно, и отляво, а и от хора без по-определени идейно-естетически позиции и концепции за същност и роля на литературата. И наистина трябвало е човек да притежава ясно съзнание за непреходната историческа национална и естетическа значимост на онова, което създава, за да не се смути и разколебае при такива злостни нападки и отричания, нескъпещи ни човека, ни писателя.

Разбира се, първият роман в националната ни литература не е лишен от слабости от различно естество. Че Вазов е съзнавал някои от тия слабости, говори и обстоятелството, че внася редица поправки в следващите издания на романа. Както вече не един път видяхме, не му е липсвала самокритичност. Дори и когато отправените към него критически бележки били явно тенденциозни и неизмеримо са го огорчавали, често са го карали отново да се вгледа в творбата си и да внесе някои поправки, щом се е убедил в тяхната целесъобразност. Замислен като широко епично повествование за „живота на българите в последните дни на робството и революционния дух в епохата на Априлското въстание" — както сам признава авторът, — романът наистина се явява синтез на исторически значимото и повседневно битовото, на великата идея за свобода — породила толкова революционни пориви и жертвоготовност — от една страна, и на национално-нравствената убогост, култивирана от многовековното робство, от друга. В разкриването на тази многообразна картина Вазов е проявил и необозримата сила на своя талант, и неизбежната ограниченост на своя мироглед, на своите социално-философски концепции. Но пред общия патос на повествованието, което ни кара да се възхищаваме и да страдаме, което ни изпълва с толкова много размисли и емоции, допуснатите слабости било

при идейната характеристика на героите, било при психологическата мотивировка на техните действия или при определянето на отношението на различните прослойки към въстанието, сякаш се забравят от читателя, увлечен и запленен от голямата правда на епохата. За съжаление до такова виждане не са били в състояние да се домогнат мнозина от критиците на Вазовия роман. Заради действително съществуващите частични слабости са били готови да отрекат изобщо всяко значение на това голямо национално художествено завоевание. Колко труден и мъчителен е бил наистина пътят, изминат от критиката ни, докато „Под игото" получи оная оценка, която днес го поставя на най-високия връх на художествената ни мисъл.

Между малцината научно ерудирани литератори и компетентни ценители на Вазовото творчество в ония години е безспорно Иван Шишманов. Дори нещо повече — той единствен не изменя на първото си възторжено отношение към писателя, ще го брани неотстъпно и приживе, и след смъртта му от всякакви недостойни посегателства, макар научните занимания да отклоняват школувания и проникновен литератор от пряка критическа дейност, в която той бе се изявил с такъв неоспорим успех още в началото на 80-те години. Шишманов, както вече видяхме, не може да остане хладнокръвен, когато върху най-големия ни писател се сипят толкова непристойни критики. Изразил възторга си от Вазовото дарование нееднократно, за пръв път Шишманов излиза в печата през 1894 г. във връзка с представянето на драмата „Хъшове". Изявил вече голямото си дарование в толкова лирични и епични творби, Вазов решава да опита перото си в драматичния жанр. Този му опит разкрива нови страни от художествения му талант. Шишманов счита за свой дълг да разгледа това обнадеждаващо явление във все още твърде бедната ни драматургия, посрещнато топло от публиката и с не особен интерес и разбиране от критиката, и да разкрие без предубеждения качествата и недостатъците на драмата. Още повече, че това е било нова област за писателя. И сред толкова противоречивите мнения се е налагало да се посочи непредубедено доколко Вазов притежава необходимите данни и за драматургически писател. Създал вече такива непостижими върхове като „Епопея на забравените" и „Под игото", в драмата Вазов разкрива по думите на Шишманов нови страни от творческото си дарование. Онова, което в първата му драма „Руска" е само подсказано, в „Хъшове" се е изявило в пълнота — свидетелство за плодотворния път, изминат от писателя. И критикът изразява увереността си, че ако Вазов „продължава все така, като пази повече художествена мяра и се запознае по-отблизо с техниката на драмата, не е невъзможно неговата зряла възраст да се ознаменува с едно по-живо и правилно развитие на нашата драматическа литература, която още чака своя майстор". Макар добре да разбира, че Вазовата сила е в епоса, Шишманов съглежда и някои качества, присъщи на драматурга. Защото и „самата епика на Вазов не е робско копие на действителността, а идеализирано нейно възпроизведение", като е извлечено „ефектното, характеристичното" от събитията и фактите. Реализмът на Вазовата синтезираща натура е твърде различен от реализма на Зола, затова и епиката му се родее с драматургията, за което свидетелстват толкова много Вазови разкази, наситени с ефектни сцени и вълнуващи диалози — пише Шишманов. Ерудираният критик обаче бърза да предупреди, че с „Хъшове" са направени едва първите стъпки, че предстои още дълъг път. Необходимо е непосредно запознаване както с твор-

чеството на великите драматурзи, така и със самата техника на драмата, защото и тя си има „своята чисто занаятчийска страна".

Преработка на повестта „Немили-недраги", новата Вазова драма дава възможност на Шишманов да направи интересни съпоставки между двете произведения, за да открие общото и различното между тях, доколко са променени образите на героите, какви нови герои са въведени, доколко новите епизоди допринасят за драматическото повествование и т. н. — всичко това видено с проникновение и тънък усет за жанрови и художествени изисквания. Критикът високо оценява Вазовия стремеж да засили социалния конфликт в драмата, стълкновенията между чорбаджии и хъшове. Писателят обаче не се е съобразил с някои специфични изисквания на жанра, а се е повлиял и от чужди образци, не особено удачни за случая — пише Шишманов. Сполучливата идея да бъде въведен и мотив, който да разкрива борбата между любовта към любима и към отечество, е следвало да намери по-пълна трактовка, изразена чрез ярко очертани образи. Но и при всичките си слабости „Хъшове" е едно истинско завоевание за българския театър, все още толкова беден от добри пиеси, подчертава непоколебимо критикът. Значимостта на Вазовата драма се определя и от онова непреодолимо национално-патриотично звучене, което струи от повествованието: тя „е една истинска апотеоза на патриотизма". В името на тая велика идея писателят е готов да прости редица човешки слабости на своите любими хъшове, кара ни „да благоговеем пред тия своеобразни борци за идеята", пред която са се прекланяли всички, незагубили народностното си съзнание. За оня, който иска да се сроди с онова драматично-героично време, „който обича да се занимава с изучаването на народната душа", драмата представлява цяло съкровище. Шишманов признава, че сам той с голяма наслада е следял как публиката възприема думите и действията на хъшовете, на кои моменти най-много симпатизира, кои герои извикват неудържими възторзи. И ученият народопсихолог не се поколебава да изрази възхищението си от тази самобитна българска публика, непреситена още с всякакъв вид духовна храна, презирана и обиждана от по-късните модернисти. Вазов може да бъде доволен от нея — нигде на света не би намерил „зрители, които тъй добре да го разбират и оценяват".

В забележка под линия Шишманов признава, че написал статията, след като видял колко много несъстоятелни и противоречиви отзиви са се появили по вестниците за Вазовата драма, без да са се домогнали авторите им до една по-правдива трактовка. Припомняйки мисълта, че критиката е лесна, а изкуството трудно, ученият литератор говори за особеностите на литературното развитие. То не е възможно без по-солидни литературни традиции. От драматурзи като „Станчева и Гребенарова изведнъж да стигнем до Софокъла, Шекспира и Шилера, — това е против всички закони на еволюцията, които, колкото и да нямат същото значение в развитието на душевния мир като в материалния, все пак не могат да се отрицават". Преценявана именно така, с оглед на историческия процес, „Вазовата драма е една голяма стъпка напред", която говори не само за драматически способности, но и за проникновено познаване на българското общество с всичките му качества и пороци. А българската публика има нужда именно от такива пиеси — пише Шишманов. И подчертава, че ръководно правило на всеки автор трябва да бъде да се съобразява и „с развитието на своята публика, за която той най-главно пише; инак трудът му може

лесно да остане неразбран, а драмата желае непосредно да влияе". Обявявайки се така против теориите на модернизма, които са се силели да обясняват неразбираемостта на своите творби с изостаналостта на публиката, Шишманов веднага припомня, че невинаги вкусът на публиката трябва да се смята като върховен, безпрекословен критерий за по-висши естетически принципи и по него да се съди единствено за качествата на една пиеса. В противовес на някои скептично настроени съдници той намира за правилно Вазов да бъде насърчен по пътя към храма на Мелпомена, бидейки сигурен, че поетът ще постигне „и нещо по-съвършено от „Хъшове", но нека не се бои преди всичко от по-остри съждения. Никой не е постигнал нещо по-високо, който се е боял да не би да сгреши"[1].

Несъмнено това е една от най-проникновените статии, появили се по онова време за първата значителна Вазова драма. Шишманов не само правдиво очертава постиженията и недостатъците на „Хъшове", но насочва писателя към по-нататъшни търсения и усилия за по-високи художествени завоевания. Тази статия заема определено място в критическата литература за Вазов.

Многобройните отзиви за драмата са единодушни само по отношение на нейния патриотизъм и нескритата любов, с която авторът е разкрил величието на борците за национална свобода. Характерът обаче на сочените недостатъци е твърде различен, което свидетелствува колко своеобразни са били вкусовете и мненията на отделните критици. Ето например в каква насока съглежда нейните недостатъци С. С. Бобчев, излязъл със статия по повод на представянето на „Хъшове" на пловдивска сцена.[2] И този автор говори с уважение за сюжета и героите на пиесата, възхищава се от техния героизъм и патриотична всеотдайност. Не споделя критическите бележки на мнозина, които недоволствували, гдето Вазов „не е подсладил езика, облагородил обноските и възвисил душите на хъшовете". В противен случай хъшовете „не щяха да бъдат хъшове" — подчертава Бобчев. Намира обаче за целесъобразно да бъдат премахнати от пиесата многото сбивания и „няколкото силни изражения по адрес на един покоен турски господар". При несъмнената правдивост на другите бележки твърде странно звучи последната препоръка. Критикът сякаш е забравил, че подобни „силни изражения" са излизали спонтанно от устата на онези, които са станали хъшове, готови да понесат всякакви изпитания, включително куршума и бесилото, именно по причина на тези турски господари.

Както личи от послеслова към драмата, Вазов също има съзнание за нейните недостатъци. При многократното ѝ представяне на сцената той е видял още по-ясно онова, което ѝ е липсвало. А очевидно и бележките от рода на Шишмановите са го убедили в необходимостта да преработи творбата си. В такъв именно смисъл говори самият писател в предговора към второто издание на драмата от 1899 г. „Авторът се убеди — пише Вазов,— че такъв симпатичен и благодарен сюжет заслужава повече усилие и дарба и че една сериозна преработка на пиесата би дала на нашия народен театър и книжнина, вместо драматически сцени, една истинска драма, която би съединявала, при исторически интерес и дълбока поучителност,

[1] Български преглед, 1894, кн. 1.
[2] Българска сбирка, 1895, кн. 5.

условията на едно завършено драматическо произведение. И той се нае да направи такива „Хъшове", доколкото му идеше отръки — и доколкото това беше възможно...

Авторът счита за длъжност да спомене с благодарност за помощта, която му дадоха в тоя случай някои обективни критики за „Хъшове", с някои прави забележки, потвърдени от неговото лично наблюдение."

Макар и за първата Вазова драма да излизат немалко рецензии — едни написани с разбиране и доброжелателство, други — издаващи елементарни знания и неподготвеност за оценка на такъв род произведения, — някои от нейните най-съществени страни остават неразкрити. Социалният патос както на повестта „Немили-недраги", така и на драмата „Хъшове", намерил тук най-ярък израз, противоречията между двете епохи, които карат Вазов да обърне взор към тия величави в своята простота и патриотична всеотдайност хора, сякаш избягват от погледа на критици и писатели. Може би единствен Шишманов посочва и тази страна на Вазовата драма. А очевидно тук се крие причината на Благоевото положително отношение към „Хъшове", останал иначе твърде непримирим към Вазов.

От всички Вазови произведения най-остри критики и нестихващи спорове предизвиква романът „Нова земя", излязъл през 1896 г. Сам Вазов признава по-късно пред проф. Шишманов. За жалост критиката сякаш по един заговор нападна „Нова земя" най-безпощадно. Едва ли друга българска книга е предизвиквала такъв поток от хули, отричания и нападки.[1]

Какъв характер имат, в каква насока са критиките, отправени към Вазов?

В рецензията си за романа Б. Цонев го оценява като крупна литературна проява. Очакван с голям интерес, читателите били обаче не помалко и разочаровани. Редицата интересни, увлекателни сцени не били свързани в органическо единство, „като че ли целият роман е сбор от епизоди, наредени едни до други в седем групи или части, без никаква зависимост помежду им" — пише критикът. Нашироко се сочат несполуките на писателя при обрисовката на главния герой — „повече очевидец, отколкото деятел, повече фигурант, отколкото герой", който „минува като сянка през целия роман, без да му дава живот, както прилича на главен герой". А пред проф. Шишманов Вазов изповядва: „В лицето на Стремски изобразих себе си." Затова писателят посреща особено болезнено подобни недоволства от главния герой Стремски, изразявани от мнозина други критици. „Особено бях обиден от натякването на проф. Цонев в „Български преглед", че в романа ми нямало главен герой, като че във „Война и мир" напр. на Толстоя има такъв."[2]

Подобно на други критици и Б. Цонев упреква Вазов, че централното събитие — Съединението на Северна и Южна България — било дадено в романа твърде епизодично, а по своята важност заслужавало да бъде най-цялостно и всестранно художествено пресъздадено. Но слабости от подобен характер критикът е склонен да обясни с липсата на дистанция от описваните събития. Романът третира „един период твърде близък до нашите дни, описва събития, за които още не можем да съдим хладнокръвно и за които няма още ясно определено мнение". Всичко това донякъде извинява

[1] Ив. Шишманов. Цит. съч., с. 244.
[2] Пак там.

автора на романа — заключава рецензентът, неуспял да се издигне и сега до по-здрави критерии и обосновани съждения при оценката на едно произведение.[1]

Както вече бе отбелязано, в студията си „Вазов като романист" Илия Миларов разглежда и „Нова земя". Ако за първия Вазов роман мнението на критика е рязко отрицателно, за втория опит на Вазов да даде широко белетристично платно на живота след Освобождението е още по-строга. „Основният тон в „Нова земя" е негация, безверие в силите на български народ, песимизъм, който в заключителните думи на романа се превръщава в една мрачна надгробна реч върху скелета на погребания от автора български народ. Забележително е само, че тая негация и начала действуват прикрито, лицемерно, из засада, а не явно и с открити гърди." И обширните разсъждения на критика са все около отношението на Вазов към събитията във връзка със Съединението и около характеристиката на главния герой Стремски. Отделните правдиви мисли — за отсъствието на по-стройна композиция в повествованието, за някои неубедителни черти у Стремски и т. н. — са удавени в купища обвинения колкото от литературен, толкова от политически и биографски характер. Основната беда на романа според критика е, че жизнено правдивите събития не били одухотворени „чрез едно поетическо мировъзрение", поради което романът нямал някаква по-осезаема етическа и естетическа значимост. Повествованието не било обгорено от ярки колизии, а имало характер на мемоари, на дневник. И препоръката ще последва с една „затрогваща" загриженост за таланта на писателя, за бъдещето на родната литература. „Нека той (Вазов — б. м.) да озари духът си със силата на мисълта, нека разпали сърцето си с ентусиазма на вярата в една възвишена идея, като се постави над дребнавите раздори на днешния живот, и нека презре тесногръдото филистерство. Нека словото му да бъде смел и пламенен меч за пропагандиране истината, патриотизма и правдата!" Виждаме как реалните слабости на „Нова земя", и особено на главния герой, на някои от които и самият писател не е чужд, са съпроводени с толкова много обвинения и препоръки, които не са могли да не смутят Вазов, макар вече да е бил привикнал на нравите по онова време — безпощадно и сурово към хората на творческата мисъл.

Показателно е, че първата критическа статия на Пенчо Славейков, който скоро ще стане един от редакторите на сп. „Мисъл", е посветена на „Нова земя".[2] Рецензията, озаглавена „Един стар херой", се е превърнала в злъчна статия, написана с демонстративно пренебрежение и тотално отричане на писателски дар у Вазов. Полемизирайки все така злъчно с онези, които са писали по-примирително за поета, като Б. Цонев и Ал. Теодоров-Балан, Славейков не скъпи и най-обидните епитети, за да обезличи и да осмее автора на двата първи романа в националната ни литература, окачествявайки ги като „пасквили". Ценейки само няколко лирически стихотворения, като „Търнословката", „Леопарди" и др., признавайки само частична заслуга на Вазов „за окършването на българската стихотворна реч", начеващият критик отрича всякаква творческа инвенция у поета, сравнява го с петостепенни писатели, иронизира го за какво ли не. Като сочи онова, което е своеобразно за лирическия и епическия поет,

[1] Български преглед, 1896, кн. 7—8.
[2] Знаме, бр. 43—44, 1896.

Славейков иска да докаже, че Вазов е подходил в романа си „Нова земя", както впрочем и в „Под игото", именно като лирик: оттук идвали и всичките му несполуки при обрисовката на Найден Стремски, прототип на самия писател. „У хора, като г. Вазов или Стремски, ние напусто ще дирим граждански доблести; защото те знаят заблаговременно да офейкат във Влашко (1876), в Русия (1886) и там да пишат глупави стихове или още по-глупави романи и да се върнат оттам, когато бездоблестното общество отвори тям (на доблестните) вратата. Ако ние мерим нашето общество с аршина на нравствено келеви личности, то никога няма да видим зад дърво гора... Натура пасивна, той смята, че само пасивно животуване е живот, и допуща, по необходимост, само една единствена акция — бягство. Такива натури като г. Вазова ги има легион; целта на техния живот е да ядат печено агне, сложено на готова трапеза, да говорят масали, завзеклици, да пият наздравици за „благоденствия" и, от немай-къде, понякога да пишат глупави романи, или пък антрефилета в „Мир"..." Все в такъв подигравателен тон е написана цялата статия. Съзнавайки очевидно твърде непристойния тон и менторския апломб на първата си критическа рожба, Пенчо Славейков не посмява да я подпише с името си, а под формата на дописка от Кюстендил слага псевдонима Любомир Цаклин.[1] Наистина да се отправят такива подигравки към писателя, който твърде наскоро бе така тържествено чествуван и бе признат за първенец на българската литература и за когото самият критик няколко години по-рано в пътеписа си „Пред Клисура" се бе изказал най-ласкаво за поемата „Грамада" и за поетическия му талант изобщо, се е искало нещо повече от младежка самонадеяност и гражданско лекомислие. По-късно вече това поголовно отричане на Вазов ще се очертае като линия в дейността на Славейков, издигнал се като върховен съдник в кръга „Мисъл".

Очевидно много от критиците на „Нова земя" плащат дан на недоразумението, че централно събитие в романа е именно Съединението, в което Вазов по редица съображения не взема участие. А и подчертаната русофобска политика, която води утвърдилата се на власт партия, враждуваща непримиримо с консерваторите, към които е принадлежал Вазов, засилва още повече критическите атаки срещу „Нова земя". Романът наистина засяга и този важен акт — Съединението, но не то е стояло в центъра на Вазовия замисъл. „В тоя роман аз описах първите прояви на политико-обществения живот в току-що освободената България и новите веяния и новите нрави в свръзка и с Пловдивския преврат" — подчертава сам Вазов. Дълбоко отвратен от тези нрави и от настъпилата политическа корупция, писателят-възрожденец дава израз на тези си чувства и тревоги в романа, където срещаме страници, които наистина още един път потвърждават дълбокия хуманизъм и демократизъм на поета, неговата ненавист към новия буржоазен морал. Но заедно с това срещаме и немалко погрешни съждения и характеристики, които с основание събуждат недоволства и възражения от страна на различни среди.

Между малцината, излезли по онова време да защитят „Нова земя", е и Никола Бобчев[2]. Никое произведение не е донасяло на Вазов толкова огорчения, не е предизвиквало толкова субективни, пристрастни оценки,

---

[1] Пенчо Славейков. Събрани съчинения. Т. 4. с. 5—17.
[2] Българска сбирка, 1896, кн. 13.

още едно свидетелство за едностранчивия характер на днешната ни критика — пише Бобчев. Той съзнава, че при оная атмосфера наистина е било трудно романът да получи една обективна оценка и все пак критикът се блазни от доброто намерение да посочи на читателите какъв е бил основният замисъл на произведението и в какво се състои неговата художествена стойност. Бобчев в противовес на други рецензенти твърди, че Стремски по думите на критика е типичен изразител на онова, което е било характерно за годините след Освобождението. Той е носител на много положителни черти, но носи и немалко недостатъци — все така типични за оная прослойка от тогавашното българско общество. Нещо повече, Бобчев намира, че това време изисквало именно хора като Стремски — истинска издънка на едно общество, едва освободило се от чуждо робство, без по-дълбоко утвърдени традиции, затова и така податливо на всякакви влияния. Язвите и недъзите на това общество са намерили най-ярко въплъщение в образа на д-р Доганski, чийто върховен идеал е богатството, парите. В тяхно име той плюе на всичко, готов е да стъпчи всекиго. Чрез противопоставяне Стремски на Доганski авторът е искал да даде по-пълна картина на тогавашния живот — богат на хора като първия и твърде беден — като втория или като Благодумов. Критикът иска да обясни и да оправдае отношението на Вазов към социалистите, заради което писателят е бил така остро атакуван на страниците на сп. „Ново време".

Защитата си на „Нова земя" Бобчев продължава и в кн. 1 на сп. „Българска сбирка" от 1897 г. Сега обаче той ще се стреми да разгледа романа „като произведение на изкуството". Съглеждайки силата на писателя преди всичко в лирическите му творби, Бобчев не намира у него необходимата инвенция — така безусловна за големите епически платна. Оттук и неизбежните слабости на романа, присъщи на „много произведения от тъй наречената натуралистична школа" — пише рецензентът. Във връзка със статията на Илия Миларов „Иван Вазов като романист", където авторът твърди, че реалистичното изложение на Вазов носи и черти на натурализъм, на механично копиране на действителността, примесено с лични спомени и преживявания, Бобчев, като се съгласява, че на писателя му липсва фантазия да преосмисли явленията, разсъждава върху характера на един съвременен роман, върху предпоставките, на които трябва да отговаря. По думите на Бобчев Вазов вярно е съзрял целите и идеалите на българската общественост по онова време и се е опитал да ги въплъти в лицето на Стремски. Но не е сполучил напълно да реализира задачата си главно поради факта, че не е идеализирал главния герой, а „просто го е откъртил от живота" с цялата му инертност и бездействие, с прекалената разсъдъчност, и то при обстоятелства, изискващи енергична активност и голям размах. В спор с Миларов Бобчев подчертава, че оценката за романа влизала в противоречие с предявените изисквания „критиката да бъде обективна, безпартийна тенденциозност и без скептицизъм". Подходил към романа предимно като вестникар, а не като критик, Миларов се оказал неспособен да разбере и основния тон на романа, щом в него виждал отразено някакво без верие в силите на българския народ. Тъкмо обратното е характерно за Вазовото творчество — говори Бобчев и сочи примери в тая насока. Последователно отхвърля Миларовите критики на романа и обвиненията срещу Вазов главно във връзка с поведението на писателя по време на Съединението. Застанал на неправилни и противоречиви по-

зиции, Миларов „идва и до абсурдни заключения за личността на поета". И Бобчев недоумява как е могъл Миларов да обвини Стремски в липса на патриотизъм, когато той, Вазовият герой, целият е изпълнен с безкрайно родолюбие и с чувства на любов към всичко българско. Все така неубедителни за Бобчев са и другите Миларови характеристики за героите на романа, които също потвърждавали, че цялата му критика „е неискрена, тенденциозна и несправедлива".

Както се вижда, в стремежа си да защити романа от несправедливи нападки Бобчев стига до друга крайност — отминава или оправдава действителни недостатъци, сочени почти от всички писали за втория Вазов роман.

Наистина колко рядко критиката в онова време се е домогвала до обективни оценки, до непредубедени и компетентни анализи, за да се определи истинското място на една творба в развитието и на писателя, и на литературата ни изобщо!

Изглежда, и сам Вазов не е бил склонен да признае някакви по-сериозни слабости на „Нова земя" и вярва искрено, че е осъществил идейно-художествения си замисъл, че критиците му не искат или не могат да разберат къде е същността на голямото епично повествование. Затова и сега, както и при първия си роман, писателят решава да защити произведението си, но този път като разгърне по-нашироко аргументацията си.

И на страниците на сп. „Българска сбирка" (кн. 13, 1896) непосредно след първата част от Бобчевата рецензия се появява друга статия под заглавие „Г-н Вазовата „Нова земя" и критиците ѝ по въпроса за съединението и пр.", подписана с инициалите „В.С.". Както вече е доказано, зад тези инициали се крие самият Вазов. Той изразява съжалението си, че оценките на романа изхождали от неверни позиции и становища. И Б. Цонев в сп. „Български преглед", и Есхил (Г. Кирков) в сп. „Ден" са се оказали неспособни да разберат истинския замисъл на писателя, като погрешно изтъкват Съединението за основен предмет на романа. Позовавайки се на вече направеното признание, че романът рисува „живота на българите през първите години след Освобождението", авторът на статията подчертава, че Съединението е само момент, с който приключва романът, който момент допълня нарисуваната широка картина на живота в ония години. Съдържанието на повествованието е далеч по-всеобхватно, сродява ни със събития и характери, с обществени епизоди и битови явления, с идейни течения и домогвания и т. н., „продукт на новите условия, в които развитието на българското общество биде поставено". Писателят е бил далеч от мисълта да изобразява такова голямо събитие, каквото е Съединението. То заслужавало да бъде предмет на „един особен роман", какъвто още не било възможно да бъде написан поради липса на дистанция от събитието. Оспорва се и бележката на Б. Цонев, че в „Нова земя" нямало единство, не се откроявала необходимата връзка между отделните части. За да докаже противното, Вазов се впуска в разсъждения как да се разбира „единството" при различните литературни видове. При повестта например то е по-друго, отколкото при романа — говори той. И подкрепя мисълта си с примери от световната литература — „Клетниците" на Юго, „Война и мир" на Толстой и др. С нескривана ирония припомня на Б. Цонев, че вместо да вникне в съдържанието и във вътрешната стойност на „Нова земя", напразно си губил времето да учи писателя „какво нещо е единство, кое

е роман и кое не". Въпреки обаче непримиримостта му към посочените недостатъци, по-късно Вазов е разбрал, че е нарушена връзката между отделните части на повествованието. В един разговор с редактора на сп. „Светлина" (1905), спирайки се на ожесточените критики, с които бил посрещнат романът, признава, че той наистина „страда от отсъствието на единство", че се явява повече „картина на българския живот в първите години след Освобождението", отколкото „роман в простия смисъл на думата".

Не може да не направи впечатление, че именно романът „Нова земя" става повод и дава основание социалистическата ни критика да изкаже толкова остри съждения срещу Вазов.

Още в кн. 1 на сп. „Ново време"(1897) Д. Благоев печата статията „Из живота и литературата" и отделя немалко място на главния герой Стремски. Като говори за характера на тогавашната малобройна българска интелигенция, за нейното философско мировъзрение и концепции за живота, Благоев с тревога констатира, че у нас малцина са хората с научно обосновани убеждения. Грамадна част от интелигенцията ни „живее с филистерските понятия за световните работи, с морала на най-обикновената, ходящата мещанско-буржоазна философия. Стремски, хероят на романа „Нова земя", е може би най-високият образец на тоя род интелигенция. И това е съвършено естествено. Мировъзрението се изработва чрез опит и наблюдения над обществените явления. Колкото опитът е по-голям и колкото наблюдението е по-широко, толкоз по-правилно и толкоз по-трайно бива мировъзрението; следователно толкоз по-правилни и по-здрави биват убежденията на личността. На нашата интелигенция не са достигнали именно опит и наблюдения. Самата наша обществена среда не ги е давала, вследствие на своята голяма закъснялост."[1] Както се вижда, тук за първи път се прави опит да се обясни образът на главния герой в романа — Стремски — вече на една по-широка обществено-фил ософска основа. Погледнат именно от такива позиции, изграденият от Вазов образ наистина носи много противоречия. И в някои други статии, когато изяснява въпросите за връзката на литературата с обществото, за значението на светогледа на писателя, Благоев все така мимоходом споменава и образа на Стремски, за да подчертае неговата несъстоятелност от гледище на новите тенденции на социално-политическото и културното развитие. Отрицателното отношение на критика-марксист към романа се определя най-вече от начина, по който Вазов е характеризирал някои социалисти на времето. Благоев не е могъл да се примири с обстоятелството, че писателят не е доловил същността и насоката на социално-икономическите процеси и чрез образа на Стремски издига като идеал на новото време патриархално-утопически възгледи за обществени и нравствени ценности. Тези реални недостатъци са попречили на Благоев да види и оцени големия художествен талант на народния поет, някои несъмнени качества на „Нова земя".

В подобен дух е написана и статията на Есхил (Г. Кирков) за „Нова земя".[2] Авторът на статията не вижда никаква композиционна цялост в романа. Съставен бил от отделни, с нищо несвързани глави и части. Преобладавали външните описания, макар и нелишени от поезия, каквато за

[1] Д. Благоев. Литературно-критически статии. С., 1951. с. 68.
[2] Ден, 1896, кн. 11—12.

съжаление не могла да се види при обрисовката на лицата и при разкриването на характерите. „Колкото Вазов е искрен и естествен в съприкосновението си с външната природа, толкова е той превзет и неискрен в съприкосновението си с личностите, характерите и техния вътрешен мир“ — пише Г. Кирков. Подобни черти, характерни за цялото Вазово творчество, най-ярко се откроявали в романите „Под игото“ и „Нова земя“. В противовес на авторовия замисъл и той смята, че главната идея на „Нова земя“ е Съединението, около което събитие Вазов бил искал да нарисува пълна картина на обществения живот, без обаче да е успял в намерението си. При разкриване на обществените отношения и при характеристика на лицата писателят се е ръководил от явни политически пристрастия — представителите на народната партия са рисувани с всички привлекателни черти, докато противниците им са очертани с всевъзможни пороци — четем в рецензията. По-нашироко критикът се спира на главния герой Стремски, наподобяващ според думите му на Огнянов от „Под игото“ — и двамата за съжаление лишени от психологическа правдивост и жизнена убедителност. След обстоен анализ на образа на Стремски и на някои други герои, както и на отделни основни моменти на „Нова земя“ Г. Кирков заключава, че с този си роман Вазов прави крачка назад в сравнение с дотогавашното си творчество, че „както в художествено, така и в идейно отношение „Нова земя“ стои несравнено по-долу от „Под игото“. Прочитането му не увлича, не възбужда и издига, а по-скоро досажда и уморява.“ Романът съвсем не давал представа за живота на „целия български народ“, както твърдял писателят, у когото партизанинът е взел връх над художника при разкриване на обществените отношения и атмосфера в годините след Освобождението — завършва дългата си статия Г. Кирков. Не може да не се признае, че той улавя съществени слабости на романа, убедително сочи някои несъобразности в съждения и характеристики. Но наред с тези си правдиви съждения критикът е трябвало да посочи и достойнствата, каквито романът несъмнено има.

*

Към края на 90-те години сп. „Мисъл“ вече твърде рядко предоставя страниците си за Вазовото творчество. Редакцията на списанието постепенно, но решително е поела нова идейно-естетическа линия. Започва един процес на дискредитиране и отричане на Вазовите традиции и поетика. През 1898 г. в кн. 1 на списанието се появява един „литературен ескиз“ под заглавие „За сюжетите на българската белетристика“. В скоби е отбелязано: „По повод на драската Кардашев на лов от Ив. Вазов“. Цялата анонимна статия е своеобразна критика срещу писателя изобщо. Кога пряко, кога косвено — чрез главния му герой Кардашев — Вазов е осмиван с нескрита ирония, и то за неща, които представляват несъмнени художествени завоевания на писателя-реалист. Дори нещо повече — той се сочи като виновен за незавидното състояние на българската белетристика изобщо. Авторът на статията е особено злъчен към Кардашев — изпълнен с пориви да намери благодатен сюжет за обществено-естетическите си замисли. За критика очевидно не е било трудно да разбере кой е прототипът на Кардашев — главния герой на разказа, — и не пести думи да го изобличава в какви ли не грехове, но най-вече заради признанието му, че всичко, което

срещал по пътя си, се е оказвало незначително, уродливо, достойно само за сатира. И не без известно злорадство той подхвърля: „И така, българската белетристика се чувствува зле поради отсъствието на сюжети. Ако това наистина е така, то на писателя-реалист остава или другаде да потърси сюжети за своите повести на „нов житейски мотив (например в Италия, както направи приятелят на г. Вазова г. Величков за „Виченцо и Анжелина")", или да стане министър. И в единия, и в другия случай развръзката е щастлива." Читателите недоумявали от претенциозната неудовлетвореност на Кардашев и критикът го сравнява ту с Дон Кихот, ту го иронизира, загдето искал уж да се мери с Шекспир, Шилер, Гьоте. Нещастието на Кардашев било твърде поучително и за самия Вазов. „То произлиза от това, че у него отсъствува с ъ в р е м е н е н възглед върху значението на белетристиката и върху характера на нейното съдържание." Причините за това били от обществен и психологически характер, които критикът засега нямал възможност да изложи. След като се опитва да скицира състоянието на тогавашното общество и задачите на белетристиката, авторът заключава, че Кардашев се носи из света на желаното, а не в реалния живот, че му били по-близки „фантастичните герои, отколкото живите хора на нашето време, които дишат и чувствуват с определени реални нужди. Той не обръща внимание на тия техни нужди. Вместо да обяснява техните нрави, техните тревоги и борби, той заплашва от височините на Олимп с гръмовидни стрели. Но неговите заплашвания излизат твърде наивни; той е победен. Неговото нещастие „фатално" произлиза от това, че той няма съвременен възглед върху значението на белетристиката и характера на нейното съдържание са всевъзможните борби, в които реалните обществени условия тласкат живите хора; значението ѝ не е да съди и да „поучава", а да обяснява и да анализира" — говори анонимният Вазов критик — Дим. Димитров. А Кардашев не можел да има такива разбирания поради особените условия, при които е расъл и се е възпитавал. Затова и разказът „Кардашев на лов" „е едно отрицателно предзнаменование за това време". Така завършва своите разсъждения и преценки относно Вазовата белетристика от 90-те години критикът-социалист. Очевидно не е трудно да се видят както несъстоятелните му съждения относно задачите на белетристиката, така и погрешните му изводи за Вазовия разказ. Авторът на статията не е разбрал дълбокия замисъл на един от най-хубавите разкази на Вазов. Още по-парадоксални са обвиненията, че поетът бягал от проблемите на тогавашния живот. Та нали именно разказите му от онова време са породени от най-непосредната действителност, отразяват много от недъзите на тогавашното общество! А както е известно и както сам признава пред Шишманов, Вазов е имал немалко неприятности с управляващите среди по онова време заради разказите, включени в двата тома на „Драски и шарки".

Последната Вазова стихосбирка от края на миналия век е „Скитнишки песни". След един период, в който Вазовата муза е трябвало да млъкне, почувствувала се сякаш неудобно в министерския кабинет сега, през 1899 г. тя ще навести отново поета, щом той смъква официалната тога на министър и избягва далеч от отровната атмосфера на столицата. И критиката, която известно време бе съсредоточила огъня си срещу Вазов държавника, сега отново ще вземе на прицел писателя и поета. За радост „Скитнишки песни" ще се окажат по-щастливи от другите Вазови стихосбирки.

Пръв, който се откликва за нея, е постоянният критик на сп. „Български преглед“ Беньо Цонев, изказвал се вече не един път за Вазови творби. Рецензентът изразява сърадванията си, че след няколкогодишно лутане из политическия лабиринт Вазов отново се е върнал на литературното поле, отново е взел в ръка многогласната си лира, за да възпява природните хубости на България. Зареян из искърските проломи, Вазов се чувствува несравнимо по-добре, по-щастлив и възторжен, отколкото като охулен и окалян министър — пише Б. Цонев. Българската литература ще му бъде благодарна, ако завинаги се отърси от онова мръсно блато, наречено политика. „Вазов-поетът е бил и ще бъде винаги по-полезен, отколкото Вазов политик или даже министър.“ Новата стихосбирка „Скитнишки песни“, където е намерил израз възторгът на поета от природните прелести, потвърждава къде е Вазовото призвание. За разлика от предишните си творби, посветени на природата, в тази си стихосбирка нейните хубости той не възпява „като прост турист, захласнат само в дивната природа, а равнодушен към нейните клети обитатели“. Наред с възхищението си от ненагледните ѝ върхове и китни долини поетът наднича и в селските хижи, „дето сърцето му трепва пред вечната неволя на злочестия наш селски брат и става жив отзив на мъките му“. И в подкрепа на съжденията си почти изцяло цитира стихотворението „Елате ни вижте“. Правейки някои бележки от формално техническо естество за отделни стихове, Б. Цонев се спира на редица нововъведени от Вазов думи, обогатил по този начин езика ни. Заключението му е, че цялата стихосбирка идвала отново да потвърди нестихващата творческа стихия на поета, че той съвсем не се е изчерпал, както вече някои лукаво подхвърляли.[1] Макар рецензията да не се отличава с някакви по-проникновени съждения и оценки, общият ѝ патос е утвърдителен; доловено е онова особено душевно състояние на поета, след като бе вкусил от горчивите плодове на политиката; статията идва и като отпор на умножилите се твърдения за творческото състаряване на поета, за анахронизма, с който звучели вече много от неговите стихове спрямо новата душевност на модерния читател. Сам Вазов смята „Скитнишки песни“ за една от най-добрите си стихосбирки, породена от едно особено потиснато душевно състояние — дълбоко отвратен от политическата поквара, възнегодувал страстно срещу социалната мизерия, царяща наоколо му. Критиката обаче не се оказва твърде отзивчива към тая му стихосбирка, макар много от творбите, включени в нея, да накарват някои представители на социалистическата критика постепенно да променят мнението си за поета. В разговор с Шишманов по повод на „Скитнишки песни“ Вазов признава, че написал стихосбирката, след като напуснал министерския пост и потърсил убежище сред природата. Сега писателят отново изпитва целебното действие на природата върху угнетената си душа. И като подчертава, че със стихотворението „Елате ни вижте“, породено от непосредно преживяна ужасяваща картина, социалистите твърде често си служели, признава: „Отначало аз се отнасях към социализма недружелюбно, догдето беше едно модно течение и порицаваше значението на всяка друга класа. Разбира се, че и социалистите ме бяха наградили заради моите първи закачки и не губеха никой случай, да ме атакуват, като ме мислеха за закоравял представител на буржоазията. Сега виждам, че техният възглед спрямо мене се е изменил.

[1] Български преглед, 1899, кн. 6.

В сбирката на Бакалова голяма част образуват мои стихотворения на социални теми."[1]

А как би възкликнал Вазов, ако можеше да види как днес се посрещат многобройните му творби в стихове и проза, в какви огромни тиражи се издават, как жадно се поглъщат от всички, поискали да се сродят с бит и мисловност, с борби и идеали, със страдания и радости на народа ни в продължение близо на цяло столетие.

*

Петимен в началото на творческия си път да чуе поне дума за онова, което е чувствувал с ум и сърце и го е въплътил във вдъхновени стихове, скоро, както вече видяхме, Вазов ще изживее всичката злъч и естетическа ограниченост на хора, посягали към критическото перо най-често, за да оклеветят и окалят твореца и гражданина или да го принизят, като го сравнят с всякакви второ- и третостепенни писатели, отправяйки му щедро съвети и препоръки, най-противоречиви по същност и подбуди. И ако все пак Вазов е продължавал да следва избрания път и остава верен на високото си призвание, то се дължи на несломимата му воля и съзнание за дълг, макар колебанията не един път да са го навестявали. Дължи се и на подкрепата, която е получавал от малцината компетентни литератори и най-вече от безбройните си читатели у нас и в чужбина.

В едно интервю, дадено през 1905 г., на въпроса, какво мисли за своите критици, които по онова време още повече са се били наплодили — сега вече водени от неумолимо безпощадните д-р Кръстев и Пенчо Славейков, — Вазов признава: „Сичките мои критици са млади хора, мои ученици в литературата, главно — писатели. Вие се чудите и аз не мога да разбера тая ярост, която повдига всяко мое ново дело. Мене ме обичат българите и и ме четат, четат ме и в странство, дето почти сички мои неща са преведени. Това би трябвало да радва у нас, да възбужда благородно съревнование у младите писатели, за да пишат още по-хубаво, защото аз сам си признавам, че съм много намерил и с недостатъци; но вместо това — те се ядосват. Ако повечето от тях не ги четат и ги игнорират у нас, вината ще бъде тяхна: те не умеят да говорят на душата на народа, която не познават, или пък умеят, но не искат. И народът им дава отговор: чужди се от тях. У някои има истински талант, у някои самомнението замеща талантите и у такъва жаждата за бърза популярност е по-неукротима и всеки мой успех ги прави болни. . .

У нас критика в истинския, европейски смисъл на думата няма още. Тя, в своята целокупност сѐ продължава да бъде израз не на обективна оценка и свободни и широки възгледи върху изкуството и задачите му, а на литературни кръгчета, на интелектуални котерийки и главно — на лични страсти. Прогресът, който сме направили в областта на литературата, е значителен и неуспорим, имаме плеада талантливи поети-лирици, от новата генерация, имаме от нея и добри новелисти и пр. На критиката ѝ не върви, тя няма ни един представител, който би ѝ правил чест. Покойният Бончев още няма достоен приемник у нас, а се е поминал преди четвърт век. Кръжоците хвалят своите хора, критиците въздигат личните си приятели и са свирепи към ония, които не принадлежат към тяхната група. По тоя начин видяхме чудовищни работи: бездарности и лигави предъвкачи на чужди работи се въздигнаха до гении, а истински и високи да-

[1] Ив. Шишманов. Цит. съч., с. 224.

рования се обливат с кал..."[1] Тези изказвания, направени в годините, когато д-р Кръстев и Пенчо Славейков бяха вече предприели своя кръстоносен поход срещу Вазов и не се спираха пред нищо, за да го развенчаят и свалят от пиедестала, на който той вече бе се издигнал, колкото и да са пропити от чувства на огорчение и покруса, колкото и да имат субективна подкладка, улучват някои съществени черти от характера и тенденциите на тогавашната критика. Както вече бе изтъкнато, тя не е била лишена и от сериозни прояви дори и по отношение на самото творчество на поета. Но несъмнен факт е, че в последните години на миналия и в началото на сегашния век субективизмът и котерийността в критическите писания придобиват особена сила, и то спрямо най-големия съвременен поет. По повод на стихосбирката „Под нашето небе", излязла през 1900 г., по-късно Вазов признава пред Шишманов: „Тая сбирка, в която възпявам заедно с любовта към отечеството и ония граждански добродетели, които са основа на силата и величието на един народ, мина незабелязана. Никой нищо не спомена за нея. Едничкият Андрейчин се обади в „Демократически преглед", и то само да ме обругае по един брутален начин: пожелаваше ми май по-скоро да умра, та да каже светът: „Бог да го прости". А аз я считам за една от най-хубавите си сбирки.

Обяснявам си сега мълчанието на критиката от това, че като министър в кабинета на Стоилова бях си спечелил антипатията на младежта. Аз носех последствията от омразата против кабинета. Имаше обаче и друго. Беше се образувал един заговор на мълчанието: нищо мое да не се отбелязва. Както виждаш и тук аз съм се развивал при най-неблагоприятни условия в България. Всеки друг на мое място би захвърлил перото. Но мене ме крепеше призванието, което чувствувах и в най-тежките несгоди."[2]

Очевидно това временно „мълчание" е било като затишие пред буря. Скоро върху не един път хуления, осмиван и отричан поет ще се стоварят още по-немилостиви удари, отричайки го напълно и безапелационно. (Но по-нататъшното отношение на критиката към Вазов ще бъде разгледано на друго място.)

*

Обстойната характеристика на писаното за Вазовите многобройни произведения в стихове и проза през 80-те и 90-те години на миналия век ни позволява да направим и някои изводи както за основните тенденции в тогавашната литературно-критическа мисъл, така и за Вазов като творец и гражданин.

С откриването на Вазовата творческа индивидуалност като ярко явление в националната ни литература за него започват да се появяват множество критически материали, твърде разнообразни по жанр, по обсег на третираните въпроси, по характер на съжденията и по идейно-естетически възгледи. Много от тях по обща тематична насоченост и критически патос продължават някои от традициите на предосвобожденската критика. При други личат усилия за разширяване кръга на третираните въпроси, опити за теоретически подход към литературните проблеми, без обаче да се достига до по-особени завоевания в тая насока. Публицистичният характер на литературната критика все още си остава основен през двете десетилетия на века. Този публицистичен облик на критическите писания,

[1] Ив. Вазов. Събрани съчинения. т. 19. 1957, с. 239—240.
[2] Пак там, с. 153.

посветени на Вазов, е бил обусловен и от обстоятелството, че много от тях, както вече се видя, имат не толкова литературна, колкото политическа подкладка. Все още малко са ония статии и рецензии, чиито оценки и изводи са резултат от по-задълбочен анализ на съдържанието и формата на едни или други Вазови произведения. Тъй като творчеството на поета едновременно е било предмет на спонтанна възхвала и на аргументирана защита, на безапелационно отричане и злъчно осмиване или пък на половинчато приемане и снизходително одобрение, съпроводено често от наивни съвети и примитивни разбирания за природата на художествената дейност, полемичната насоченост на много от онова, което се е писело за Вазов, е била неизбежна. Но заедно с това трябва да се подчертае, че въпреки дълбоките различия в оценки на конкретни произведения, в характеристики на Вазовото дарование, в критерии за обществено полезното и художествено ценното, въпреки несъмнените противоречия в съжденията за същността и ролята на литературата и за насоката на нейното развитие все още идейно-естетическата поляризация в областта на критическото мислене не се откроява в онази степен и острота, каквато наблюдаваме в обществено-политическия живот. Очерталите се две линии в литературата още преди Освобождението и сега продължават твърде своеобразно да се преплитат, изявяват се твърде противоречиво, теоретическите им съждения са твърде хетерогенни. Явни и обосновани несъгласия с принципите на реалистическата демократическа критика и естетика почти не се срещат, което, разбира се, не е било пречка да бъдат отречени най-ярките реалистични творби на времето. С изключение на Ив. Шишманов, на д-р Кръстев до средата на 90-те години, в известна степен и на неколцина други, които виждат и оценяват, нашироко обосновават истинската значимост на Вазовите произведения, авторите на голяма част от излизащите критики, макар да заявяват, че ратуват за народностна литература, не се домогват до по-проникновени разбирания относно кардиналните проблеми за отношението между писател и общество, за своеобразния характер на художественото познание, за сложните взаимоотношения между политическо-мирогледните разбирания на писателя и неговото художествено-творческо виждане и пресъздаване на жизнените явления, за правото му да опоетизира и най-интимните чувства, да съчетава лично съкровено и исторически значимо и т. н. От друга страна, недъзите, ограничеността в литературното мислене на мнозина от Вазовите критици се открояват не толкова в теоретическите им съждения, тъй като са обикновено в най-общ план, колкото в конкретните им критически анализи и оценки, в безсилието им да видят и обосноват идейно-художествената значимост на една или друга творба, най-вече национално-самобитния характер на Вазовото творчество. Налице е и едно опростено разбиране на реализма като метод за пресъздаване на обществено-историческата действителност, на хора и събития от непосредния живот. И оттам, както вече видяхме, мнозина обвиняват поета, че не е описал точно един или друг епизод, една или друга историческа личност. Тази теоретическа ограниченост у мнозина, подвизавали се на критическото поприще, се дължи може би и на обстоятелството, че за разлика от видните възрожденски критици те не са имали възможност да се сродят с руската революционно-демократическа естетика, нито пък да получат една по-системна литературна школовка. Единствени Шишманов и Кръстев са били академично ерудирани и са били в състояние да поставят на широка теоретическа трактовка

конкретното разглеждане на Вазови произведения или изобщо проблемите на художественото творчество като своеобразна форма на познание и естетическо отношение към света.

Ако през последните десетилетия на миналия век Вазовото творчество е в непосредствен конфликт с тогавашното общество и е особено показателно за социалния бит и идейните тенденции, за чувствата и настроенията в обществото, то и критическите писания за това творчество ни сродяват с някои страни на обществено-интелектуалния живот, без обаче да имат този изобличителен характер. Така картината на литературния и обществено-духовния живот ни се откроява по-пълна и всеобхватна. Макар неколцина от хората на критическата мисъл от онова време да продължават някои от традициите на възрожденската критика, забелязва се известно отслабване на нейния обществен патос. Ако преди литературните явления се разглеждаха винаги в най-тясна връзка с националното обществено-културно развитие, с потребностите за народностно утвърждаване и за духовно-нравствено извисяване, сега тия проблеми сякаш остават на заден план. Мнозинството от Вазовите критици, при все че не пропускат да подчертаят своята загриженост за по-нататъшното издигане на обществото, в конкретната си дейност не съумяват да разглеждат литературната проблематика в подобен план. А творчеството на поета е предлагало толкова много възможности за интерпретиране по съответен начин и на въпросите, свързани с миналото, настоящето и бъдещето на българската народност, с актуалните обществено-политически, социално-нравствени проблеми на времето.

Въпреки критическите бележки, отправяни към автора на „Под игото", и несъгласията с неговия подход при пресъздаване на минало и настояще все още принципите на формалистично-идеалистическата естетика не са се обособили у нас в цялостна система, макар да не липсват прояви и тенденции в тая насока. Принадлежността на мнозина автори на критически писания към политически партии с различни идейно-социални платформи и непосредни практически цели, което е определяло и отношението им към Вазов, не води до дълбоки различия в теоретико-естетическите им разбирания. Критиките им или са плод на примитивни схващания за художествената дейност, или на политическа неприязън, на котерийни съображения и временни настроения. Западните идеалистически теории не са успели още да пуснат корени. Дори и такъв критик като д-р Кръстев, формирал се на Запад, който по-късно ще стане страстен апологет на тия теории, в продължение близо на цяло десетилетие развива критическа дейност, изградена върху реалистични концепции и материалистически разбирания за отношението между литература и общество, между художествена и обществена значимост на едно литературно произведение.

При несъмнената хетерогенност и противоречивост в теоретико-естетически съждения, критически оценки и характеристики, присъщи на хората, изказвали се за Вазовото творчество, ако трябва да набележим в най-общ план линиите, които следват, то наравно с реалистическо-демократическото течение, което се бе оформило така ярко още преди Освобождението, се очертава либерално-просветителският подход към явленията. Докато естетско-формалистичните принципи още не намират по-широк резонанс сред хората на литературната художествена и критическа мисъл и се изявяват ярко едва в началото на века, социалистическата материалистическа мисъл още с първите си прояви печели сигурен терен, за да влезе

скоро в непримирима борба с всичко, което върви настрана или отрича големия социалистически идеал в обществения и духовния живот, в естетическите и философските разбирания. Отношението си към Вазов социалистическата критика тепърва ще проявява. То е обусловено от разнообразни причини и предпоставки, които ще бъдат изяснени на съответното място.

С малки изключения Вазовите критици не съумяват теоретически да обосноват отрицателните си оценки, а когато се опитват да теоретизират, съжденията им са обикновено в духа на демократическата, реалистична литературна естетика. Затова така често съвсем ярко се откроява цялото противоречие между теоретическите съждения и конкретните критически оценки, което обстоятелство още повече издава тенденциозните им характеристики и присъди, подсказва ни къде трябва да търсим корените на много от явно несъстоятелните им квалификации за едно или друго произведение или за поета изобщо.

Ако критиката за Вазов по-рядко подхваща теоретико-естетическите въпроси, това отчасти се дължи и на формата на тия писания — обикновено кратки статии, рецензии, прегледи, отзиви, дописки, бележки и т. н., написани често в публицистичен дух. Но дори и в този род критически работи вече се забелязват кълновете на нови литературни направления и идейно-естетически принципи, които скоро ще се изявят с пълна сила. Този процес по неизбежност е съпроводен с много противоречия, резултат от конкретните обществени условия, от ръста на критическото мислене на времето. Вазовото творчество послужва сякаш като пробен камък за зрелостта и далновидността на критическата мисъл в оная епоха. Върху това именно творчество ще кръстосат теоретико-критическите си шпаги представителите на различните направления и групи. В гигантската снага на това творчество се пречупиха много стрели, много прокоби бяха опровергани, много отрови бяха неутрализирани, много котерийни домогвания бяха изобличени, за да продължава то да се извисява все по-величаво и обаятелно за поколенията.

Разбира се, ние нямаме основание да отречем ролята на критиката за творческото израстване на поета, за преодоляването на не едно увлечение, на недостатъци и противоречия в обществената и творческата практика. Възхвалите и отрицанията, доволството и огорчението, спохождали не един път народния поет, са го стимулирали в усилията му да даде адекватен художествен израз на големите национални и общочовешки проблеми, на съкровено-интимните и гражданските вълнения на хората, на онова, което е тласкало човека към културно и нравствено издигане, което е съдействувало на социалния и духовния прогрес.

Ние видяхме как е отеквала в душата му всяка дума,изречена по повод на негова творба, с каква благодарност посреща всяка мисъл на съчувствие и подкрепа, на признание, с каква резигнация понася безбройните огорчения и хули. При всички изпитания и сътресения, пресеквали не един път талантливото му перо — за щастие за твърде кратко време, — Вазов непоколебимо вярва в своето призвание да бъде изповедник и вестител на своя народ в дни на мъки и страдания, на радости и мечти, да го окриля и вдъхновява в епичната му борба за национално утвърждаване и духовно издигане. Не един път справедливата или несправедливата критика го е

карала да се замисля, да се вгледа по извървения път, да анализира онова, което вече е излязло от неуморното му перо, за да види постижения и недостатъци и да заработи с още по-голяма всеотдайност за създаване на богат и разностранен летопис за миналото и настоящето на българската народност.

И при Вазов се потвърждава една закономерност в литературното развитие — рядко един писател може да бъде оценен по достойнство от съвременната критика. Много и разнообразни са предпоставките, които пречат да се види истинският ръст на едно дарование, още повече когато то е непосредно свързано с текущия обществен и общокултурен живот, където тепърва се установяват социални и нравствени норми, философско-етични и естетически принципи, където борбата за икономическо и политическо надмощие определя и отношението към духовните ценности.

Макар да е успял да се издигне високо над дребнавата, изпълнена със завист и користни домогвания обществено-политическа атмосфера, Вазов не е бил безразличен към онова, което се пише за него. Не пропуска да благодари на доброжелателите и обективните съдници, да реагира срещу пристрастните и предубедени критици, отговаряйки ту пряко, ту косвено, но всякога изпълнен със съзнание за лично достойнство и за историческа значимост на онова, което създава. При все че понякога и той не остава длъжен на неколцина от своите критици и им отвръща с не по-малко жигосващи думи и язвителни реплики, обикновено народният поет се стреми да не слиза на равнището на отрицателите си, прибягва към стихотворната форма, за да апелира за по-голяма търпимост в отношенията между хората на перото, за следване на големите хуманистични и етични принципи, обосновавайки благородната мисия на писателите да работят за тържеството на доброто и красотата, на културата и духовния прогрес, на великите социални и национални идеали. По такъв начин и отрицателните критики са подхранвали творческите му сили да разкрие в различни форми, с различни средства съкровените си разбирания за обществените отношения, за смисъла на литературата, за призванието на твореца, за задачите на критиката, да направи една или друга характеристика за тогавашната социална и духовна атмосфера, да призове към работа в името на народностните идеали. От начина, по който Вазов посреща критиката и реагира на нея, могат да бъдат направени интересни наблюдения от психологическо естество върху писателската индивидуалност, върху неговия темперамент и световъзприемане, върху отношението му към проблемите на деня, да се узнае за своеобразните взаимоотношения между писател—читател—критик, между литература и общество, да се видят колко противоречиви са оценките на едни и същи художествени произведения от съвременници и от идни поколения.

И когато утвърждава, и когато отрича, когато оценява и когато обобщава, критиката непосредно участвува както в общия литературен процес, така и в развитието на самия писател, тласка го към размисъл относно граждански дълг и лично призвание, обществени нрави и естетически вкус, кара го да се вглежда в създаденото, да се поучи от личен и от чужд опит, да отправя взор към висините на голямото изкуство.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ. ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА ЛИТЕРАТУРА
КНИГА XXI, 1972

ПИСМА НА КНИГОИЗДАТЕЛЯ ВАСИЛ Н. НЕНОВИЧ В БУДАПЕЩЕНСКИТЕ АРХИВИ (1824—1826)

Марта Бур

Българското книгоиздаване, както е известно, се зародило извън пределите на страната. Първите печатни книги на новобългарски език се издавали от занаятчии и търговци, които в началото на миналия век пребивавали във Влашко и Австрийската империя. През XVIII в. икономическите връзки на Турската империя с Европа, особено с Австрийската империя, станали по-системни и по-оживени. В големите трансилвански, унгарски и австрийски градове се образували цели колонии търговци от Балканския полуостров. Те държели в ръцете си немалка част от трансилванската и унгарската търговия, като играели и важна роля в дейността на цеховата система. Настанилите се в Австрийската империя балкански търговци не прекъсвали връзките си с родната земя, където били семействата им и откъдето се снабдявали със стоки.

Един от центровете на балканската търговия в Австрия бил Брашов, важен митнически пункт още от XIV в., през който минавали балканските стоки към Запад и Северна Европа. През XV—XVI в. тук се образувала внушителна българска търговска колония, която извоювала редица привилегии от местните владетели. Впоследствие тази колония допринесла за издаването на първите възрожденски книги, значителна част от които били отпечатани в различни градове на Австрийската империя — между другото и в Будимската кралска университетска печатница.

Много трудности, грижи и големи ангажименти съпътствували издаването на български книги чрез Будимската печатница. Осъществители и сътрудници на това дело били пътуващите търговци или заседналите вече в Австрия българи. Разбира се, авторите и спомоществователите на издаваните там български книги имали пред вид не толкова българите, живеещи в Австрийската империя, а преди всичко и главно българския народ, който „ся намира от толкози време в темнота без наука“[1].

Издаването на първите български книги в Будим било организирано от кратовските търговци Димитрий Филипович, родом от Егридере паланка (Крива Паланка); кир хаджи Станко и Нешо Маркович. Активно съдействували в това отношение и кир хаджи Пеца от Щип и Дими-

[1] Петър Берон. Буквар с различни научения. Брашов, 1824.

трий Йов. Зузура от Сечище. През периода 1814—1819 г. кратовчаните издали 7 книги, 6 от които са от Йоаким Кърчовски, а също и един календар на Цветко х. Гергов. Трудът на Кирил Пейчинович — известното „Огледало“ — е издаден в Будим през 1816 г. без помощта на българските търговци. По неизвестна причина след 1819 г. кратовчаните престанали да издават книги. Тази дейност продължили българските търговци от Брашов. През 1821 г., по време на гръцките събития, Петър Берон се преместил от Букурещ в Брашов. В това важно средище се установили Анастас Ст. Кипиловски, Васил Н. Ненович, Захарий Каркалеки, х. Йордан Генович.

Високообразованите възрожденци намерили в Брашов прекрасни условия за книжовна дейност — стара българска колония, заможни меценати; между тях най-изтъкнат бил Антон Ив. Камбороглу, богат сливенец, който подпомагал всякаква дейност за развитието на българската култура. Той издържал способните младежи (Г. Янули, Иван Селимински) по време на тяхното следване в западните страни. Покровителствувал блестящия талант на Петър Берон; в неговата богата къща учителствувал авторът на „Рибния буквар“ през периода 1821—1824 г.

В Брашов била налице и необходимата за славянско книгопечатане база. Немската печатница, собственост на Франц фон Шьобелн, разполагала и с буквите на славянската азбука. Технически ръководител на печатницата бил Фридрих Авг. Херфюрт (собственикът не познавал печатарския занаят). В тази немска печатница за известно време (1806—1816) се обособява специален влашки клон, даден под аренда за 10 години на Константин Богич (Бодич). След 1816 г. Богич зарязва печатарството и влашкият клон престава да функционира отделно.[1]

Будните български търговци, чувствувайки жаждата на своя народ за българска книга и образование, правели всичко възможно, за да се издават колкото се може повече книги. Така в Брашов — град със стари културни традиции — започва издаването на книги по начин, твърде различен от книгоиздателската практика на кратовчаните. Според П. Атанасов в Брашов се образувала и книгоиздателска „задруга“.[2] Това означавало не авторите да търсят поотделно своите читатели и трудовете си да издават чрез спомоществователство и събиране на абонати, а с тази задача се заели лица, които се грижели за издирване на ръкописите, за тяхното финансиране, напечатване и разпространение. Тази практика отдавна била нещо съвсем естествено в Австрия. Призивът към „любезните еднородници“, публикуван в последните страници на „Рибния буквар“, разгръща плановете на едно своего рода издателство. От призива става ясно, че българи-брашовци възнамерявали да се грижат за превеждането и издаването на четирите евангелия. Отговорната задача на превода по думите на Кипиловски поемали „един почтений купец, родом българин, именем Петар Сапунов, ведно сас покойнего отца Серафима Ескизагорчанина, и той родом българин“[3]. През 1820—1821 г. тази работа щяла да бъде започната, обаче вървяла доста бавно. През 1824 г. чрез възванието в „Рибния буквар“ публиката била предупредена, че могат

[1] Országos Levéltár, Egyetemi Nyomda, 1825, писмо № 206 (писмото на Фридрих Авг. Херфюрт до Дирекцията на Будимската кралска университетска печатница).

[2] Петър Атанасов. Начало на българското книгопечатане. С., 1959, С. 145, 223.

[3] А. Ст. Кипиловски. Священное цветообрание. Будим, 1825.

да се пращат поръчки за Евангелието в Брашов. От същото възвание се осведомявали читателите и за готови или почти готови за печат книги:

1. Священное цветообрание от Вехтият и Новият завет.
2. Лексион малкий на 4 язици.
3. Граматическа етимология на тези 4 язици.
4. Катехизис на наша православна вяра.
5. Священная история заради децата.
6. Граматика българска.

Брашовци обаче далеч не се задоволявали с издаването на тези наистина много търсени на времето книги. Чрез възванието те подканяли читателите на „Рибния буквар" да им пращат други полезни трудове, преди всичко българска история: „Който има в ръцете си рукописни книги, нека ги проводи к епитропите, да настоят да ся типарят. А който може да сочини или да преведе, нека ся покаже к них. Или който знае... рукописна книга, нека я препише, чи да я проводи в Брашов или да яви на епитропите да пишат там, гдето ся намира, да я добият." За улеснение на читателите било напечатано и писмо-формуляр, адресирано до епитропите и предназначено да съпровожда изпратените книги. Интересен е начинът, по който книгоиздателите привличали купувачите: „Цена полагами на тази книга три гроша, но който вземе десят книги, подаруваме го сос една, а който петдесят, сос осм, а който земи сто, подаруваме го сос двадесет."

Зад този добре обмислен и с широк размах план ние не можем да не чувствуваме Петър Берон, който несъмнено е бил „идеен ръководител" на това издателство. Публикуваните тук писма обаче дават възможност да се запознаем и с един от техническите изпълнители на големите планове, с настоятеля на „Рибния буквар" Васил Н. Ненович. От цитираното възвание узнаваме, че лицата, които се грижели за напечатването на готовите и на намиращите се във фазата на подготовка ръкописи, били Васил Н. Ненович и х. Йордан Генович.

Благодарение на издирванията, направени наскоро в Будапещенския столичен архив, имаме възможност да добавим някои данни към биографията на Васил Н. Ненович. Големият и знатен род на Неновичите е от Свищов. Първото засега сведение за рода се намира в един списък на турските поданици, съставен от Пещенския градски съвет през 1769 г. В този списък фигурира и Николай Ненович, 21-годишен, турски поданик от Свищов, който служи при брат си, при Дука Ненович във Виена (както е отбелязано в списъка). Николай Ненович търгувал със сактиен, кордован, овнешки кожи и памук.[1]

В друг списък[2] от 1795 г. фигурира името на Павли С. Ненович, 18-годишен, също от Свищов, пристигнал в Пеща на 25. VI. 1795 г. В същия списък е включен и Николай Ненович, 45-годишен, търговец, родом от Свищов, пристигнал в града на 29 .V. 1792 г. Повече сведения за рода се намират в самата архива на П. С. Ненович.[3] През 1798 г. Павел заедно с братята си Нено, Пану и с други българи от Свищов

---

[1] A. Gárdonyi. Pest város keleti kereskedelme a XVIII. században. — In: Historie. Budapest, 1930. p. 1—3.

[2] Pest Városa Levéltára, Intimata aa 4054/137.

[3] Pest Városa Levéltára, Pesti csődiratok, 28. cs., 1817—1835.

образували търговска компания, която обменяла традиционни стоки — кожи и памук. В Пеща П. С. Ненович натрупал голямо състояние, станал богат търговец, притежател на градски къщи и други недвижими имоти. През 1805 г. го приемат за гражданин на Пеща.[1] Икономическият упадък след Наполеоновите войни станал причина за разоряването на много търговци. По това време и П. С. Ненович загубил част от имота си. От година на година на него му вървяло все по-зле, докато най-сетне останал с една бакалийка. В завещанието си от 4. IV. 1828 г. той сам признава, че освен дългове нищо друго не може да остави след себе си.

В списъка на брашовските компанисти от 1802 г.[2] фигурира и лице със същото фамилно име — Николай Ненович, чиито роднини били Васил Ненович и Атанас Ненович. За тях се знае, че търгували с портокали в Букурещ през 1822 г.

Въз основа на горните данни, които ни информират за рода и помалко за житейския път на Васил Н. Ненович, можем с основание да кажем, че той е потомък на стар търговски род; че баща му ще да е същият този Николай Ненович, пребродил Австрийската империя от Брашов до Виена. Самият Васил Н. Ненович споменава, че идва тук от Букурещ — навярно няколко години преди датата на първото писмо — и че това бягство е било съпроводено с материална несполука: „както побегнахме от Букурещ, се тука намирами в Бра[шов] без търговина... да ся управи" (писмо № 1). От писмата личи, че той не успял и в Брашов да си обезпечи добро материално състояние — бил принуден даже да пести и кройцерите за пощата. По-късно (около 1827 г.) се установил наново в Букурещ. Там през 1830 г. Юрий Венелин го заварил като учител в т. нар. славянска школа при църквата „Свети Георги", където, както пише, децата учели по влашки. По това време Васил Н. Ненович, бил представител на българските бежанци във Влашко.[3] Сравнително най-пълна представа за личността на Васил Н. Ненович добиваме от характеристиката, която му прави Юрий Венелин. Той пише следното: „Когато бях в Букурещ в 1830 г., аз ся обратих камто Василия Неновича и го попитах заради неговая Грамматика и Словар: и той ми посочи по една тетрадка и от едно, и от друго. Но това не било словар, а имало собрание слов, направен не по азбук, но по заглавию, сиреч части тела, годишного времени, трави и прч., що грамматика его не беше на сегашний болгарский язык, но на церковний. Колико аз ся опознавах с Василия Неновича, толико по мало ми ся видеше, че той е твърде прост филолог. Той е бил злочестен търговец, после са фанал за учителство в тако именуемое славянско училище, за което освен влашкий язик ни азбуки славянски не учат.

Като видех, че тези тетрадки са безполезни, аз советувах Неновича да не бърза сос нихное напечатание, за да усоверши свой труд; и му обадих за това свое советување. Видися, че аз сам бил причина, за да не напечати он до сега тако именуемия его Словар и Грамматика. Чини

---

[1] Pest Városa Levéltára, Pest polgárai 1687—1848.

[2] Константин Велики. За търговията на българските градове с Австрия в края на XVIII и началото на XIX в. — Истор. преглед, XV, 1959, кн. 6.

[3] Библиотека „Д-р Иван Селимински". Кн. II. С., 1904. с. 40.

ся, че той не можел и затова, защото беше адвокатин (векилин) во Влашкий диван."[1]

След отпътуването на П. Берон от Брашов малкият книгоиздателски кръг се разпръснал. Причина за това ще да са били вътрешните раздори, противоречията. Не могло повече да се разчита и на брашовската печатница, където бил отпечатан „Рибният буквар". Това бил най-тежкият удар. Анастас Ст. Кипиловски решил да отиде в Будим и сам да издава със средствата, отпуснати от Иван Камбуров, своя превод на библейската история на Гибнер. Васил Н. Ненович нямал тази възможност, той бил принуден да остане в Брашов и чрез установилия се в Пеща негов братовчед Павли се мъчил да издава посочените във възванието книги. През 1825 г. излязло „Священное цветообрание" на Кипиловски, в което се споменава и една подробност: „Вознамерихся да се явя пред своя народ сос превод на един краткий катихизис заради малолетните деца. Ала пред да ся разположа в своето намерение, някои си обстоятелства и крайното ожидание на нашите единородни болгари... заради Новият завет, преведени на природният наш болгарский язик, ма воспретиха от превеждането на Катихизисат и принужден станах да восприема да преведа някоя друга книжка, каквато да... поразхлади онова ожидание, което от различни объявленията заради напечатанието на Новиот завет ся е разгорело в благочестивите души на сичките наши единородни."[2]

Това изявление на Кипиловски в „Священное цветообрание" пред „любопрочитателите" дава основание да мислим, че в процеса на осъществяването на книгоиздателския план са настъпили известни изменения в него. Вероятно поради вътрешните противоречия някои автори (до този момент неизвестни за нас) са взели готовите си ръкописи, а Ненович е загубил правото си да бъде епитроп, т. е. технически сътрудник при издаването на посочените вече в „Рибния буквар" книги. Той останал сам, обаче не се отказал от намерението си да напечата обещаните трудове.

Писмото на Васил Н. Ненович от 10. III. 1825 г., адресирано до Университетската печатница, дава основание да мислим, че разпръсването на малкия кръг от брашовски книгоиздатели станало след тази дата, т. е. вероятно в края на март или през април същата година. Това немско писмо фактически е изложение на книгоиздателския план и ангажиране на печатницата за неговото изпълняване. Като съпоставим данните на писмото и плана, публикуван в „Рибния буквар", констатираме, че в началото на 1825 г. обещаните на читателите трудове в по-голямата си част вече са били готови за печат:

1. Священное цветообрание или — както в писмото се споменава — „една по-голяма история" („Цветообранието" е 104 свещени истории от Вехтия и Новия завет) е на 40 коли.
2. Лексикон малкий на 4 язици е на 30 коли.
3. Священная история заради децата — 3 коли.
4. Граматика българска е на 10 коли.

---

[1] Собрание сочинений Венелина рускога историописателя. М., 1838. Преиздадени в Русе, 1896, с. 7.

[2] А. Ст. Кипиловски. Цит. съч., с. 6.

Граматическата етимология и Катехизисът през това време приготвили за печат. Това доказва искането на Васил Н. Ненович, изразено в писмото му (№ 1), да получи сръбски катехизис от Пеща.

В писмото от 10. III. 1825 г. се говори за издаването на един гръцки буквар, за което в плана на „Рибния буквар“ не става дума; вместо него Ненович издал един български буквар.

След като в началото на март Васил Н. Ненович се стреми да осигури издаването на всички книги, посочени в „Рибния буквар“, е ясно, че е още епитроп и книгоиздателската задруга още съществува. А писмото от 29. V. 1825 г. ни доказва, че „Священное цветообрание“ издава самият преводач А. Кипиловски, следователно положението се изменило, Ненович е принуден да се справя с редица нови проблеми. Той издава „Священная история църковна“ и Буквара със собствените си средства, докато „Священное цветообрание“ било издадено с помощта на Антон Ив. Камбороглу. Плановете на брашовските книгоиздатели не са били осъществени докрай. От 6 обещани труда са излезли само 2 — „Священное цветообрание“ и „Священная история заради децата“.

26-те писма на Ненович отразяват невероятните трудности относно издаването на книги чрез трето лице. Тези писма представляват интерес и с дребните си факти; чрез тях ни става ясно защо и как са издавани български книги в първата четвърт на XIX в. Тези живи, непринудени творения на Васил Н. Ненович ни въвеждат в ежедневния живот на българските търговци, пребиваващи в Австрийската империя.

Убедени сме, че публикуването на тези писма е полезно не само за историка, който в процеса на своята работа се стреми да се добере до нови интересни подробности, но и за езиковеда и литератора, които също биха могли да използуват тази ценна документация на Българското възраждане.

Текстът на писмата е възпроизведен автентично. Правописът е осъвременен в следния смисъл: навсякъде ѣ и ѫ са заменени с *е* и *ъ*; знакът *ъ* в края на думите е премахнат; за да може читателят да има непосредно впечатление и от оригиналните документи, даваме факсимилета на 4 писма от Ненович. В обясненията след всяко писмо се дава и тълкуване на по-неясните изрази и чуждици. Те са съобразени със смисъла, в който съответната дума е употребена в текста и който невинаги се покрива с обясненията в наличните речникови пособия. Текстовете на гръцки език са преведени от др. А. А. Зурмалиева, а немските от др. Е. Пъдева-Драгова.

Всичките тук публикувани писма са от Васил Н. Ненович, писани до братовчеда му Павел Н. Ненович и до Будимската кралска университетска печатница. Писмата се появиха на свят благодарение на една случайност — търсейки данни за дейността и материалното състояние на балканските търговци в Пеща през периода XVIII—XIX в., между документите на обявените фалити на Столичния архив в Будапеща намерихме голяма папка с книжата на гражданския процес срещу Павел С. Ненович и компания. Папката съдържа документи преди всичко за самия процес и като доказателство са прилагани многобройни извадки от търговските тефтери на П. С. Ненович, менителници на гръцки и български език, писма на виенски, букурещки, български търговци, спогодби, сметки

и пр. на хубав, чист български език. Между тези чисто търговски документи са били пръснати и писмата на Васил Н. Ненович от Брашов. По характер и съдържание тези „брашовски“ писма се отделят от останалите търговски документи, затова решихме да ги публикуваме самостоятелно. Като допълнение към тези материали се явиха писмата на Васил Н. Ненович до Университетската печатница, намерени в Унгарския национален архив в Будапеща, където сега се пази архивът на Кралската университетска печатница.

1

Установилият се в Брашов Васил Н. Ненович натоварва братовчеда си Павел С. Ненович в Пеща със задачата да предаде в Кралската университетска печатница в Будим някои листове и писма. Листовете, т. е. ръкописът на една книга — „Священная история църковна“ — да не се показва на никого.

1825, февруа[ри] 28. Брашов

Почтене Господине Павли С. Ненович,

От дълго време не съм Ви писал, нити пак Ваше писмо съм приел, толкози само чи от приятели испитувам за вашето добро здравие, което желая да Ви го подари бог благополучно и по Ваше исто желание. И ми слава вишному са намирами добре в здравието, а в другите наопако, защо, както побегнахми от Букурещ, се тука са намирами в Бра[шов] без търговина, да даде бог да ся управи веднаш на добро и секи да си гледа работата. Писмото ми сега не е за друго, само да Ви притворя тези листи и тези писма да ги дадете на типографията Будимска.[1] Аз пиша да ми проводят ответ чрез пощата, ама ако ся случи оказион[2], сигур и щете го да ми го проводите без забава, като да не плащам на пощата. Пробите Ви ги провождам ачик, като да ги ищете пак назат, да не ги сочат на едного и другиго, тъй и вас моля да не ги сочите никому, защо може да ся докара нещо кедер[3] и други секакви работи стават на таквози нещо. Или ако ищат да ги задържат на типографията, нека останат, толкози да им кажете, да не ги сочат другиму. И ако земите пробите назат, дръще ги там, недейте ги провожда назат, чи ще ви писа как да сторите с тех. Проводете ми една катахисис Сербска, питайте на типографията, ако има, или на друго место, дето ся продават, и да мя простите за тяготата, дето Ви давам, и оставам

Ваш усердний
двоюродний брат
Ваш Н. Ненович

Ако нема оказион наскоро, нека ми го проводят с пощата и ако ми пишете, даите го да ми го притворят. Или земете писмото от тех да ми го притворите и без забава с перва поща да ми го проводите. Само вище да не биде натоварено с други проби вътре, чи да плащами много

краиц[4]. На пощата, ако имат да ми провождат техни проби, да ги земиш, чи да ми ги проводиш със оказион, а писмото със хесапите да ся проводят с поща.

[1] Типография Будимска — Кралска университетска печатница в Будим, основана през втората половина на XVI в. в Трнава (Нагсомбат). От 1681 г. разполага с кирилица. През 1777 г. е преместена в Будим. При печатницата имало и работилница за отливане на букви.

[2] Оказион — „ако ся случи оказион" — ако се удаде случай.

[3] Кедер — нередовно, дефектно.

[4] Краиц — крайцер; der Kraizer — дребна пара.

Писмото се намира в: Pest Városa Levéltára, Budapest. Pesti csödiratok, 28. csomó, 1817—1835. Наименованието на архива по-нататък само на български: Столичен архив, Будапеща. Документи за обявени фалити, св. 28, 1817—1835.

2

Васил Н. Ненович иска отговор на писмото си от 28. II. 1825 г. Уведомява братовчеда си Павел С. Ненович за допълнителна пратка чрез кир Зах. Каркалеки.

1825, Мартие 5, Брашов

Почтене Господине Павле С. Ненович,

На 28 прошлаго м[есе]ца Ви[1] писах и писмото Ви го проводих със кир хаджи Цоча Данаилович[2], за което Ви моля да имам ответ със перво толкози от Вас, колкото и от типографията; нека буди и чрез пощата, защо е потребно за скоро. Със кир Захария Каркалеки[3] ща да Ви проводя и още един плик подир 5 или 6 дни, да питате за него на типографията, кога доди, да ги приемните. На него да не ся оставате за некоя работа, защо той е малко болашик и гледа за интерес, от него само да испитовате, а с когото требова да свършите, и так на бързо Ви пиша и със поклонение оставам

усердний
двоюродний брат
Васил Н. Ненович

[1] Тук и навсякъде в оригинала авторът е написал тази форма с малко *в*, което променяме съобразно с изискванията на съвременния български език.

[2] Кир хаджи Цоча Данаилович от Ловеч; търговец в Букурещ. Името му е между букурещките българи, спомоществователи на книгата на Анастас Ст. Кипиловски „Священное цветообрание".

[3] Кир Захари Каркалеки, по народност грък, развива голяма издателска дейност в Румъния и има несъмнени заслуги за румънската култура. Същевременно от 1840 до 1850 г. той е отпечатал и 12 български книги (вж. М. Стоянов. Българска възрожденска книжнина. С., 1957). Между отпечатаните от него книги е „Рибен буквар" от Петър Берон — 3 издания (1841, 1847 и 1850). През 1841 г. той отпечатал превода на Хатишерифа, подготвен с помощта на Неофит Рилски. Също е издал „Канон молебний" на Христаки Павлович и „Месецослов" от К. Х. Сичан-Николов, бивши рилски монаси. От 1844 г. се води като „дворского типографа" или „типографа княжеского". Не се знае дали след 1850 г. е печатал български книги. Известно време е живял в Брашов — вероятно от 1821 до 1825 г. През 1825—1826 г. се намирал в Будим.

Между документите на Будимската кралска печатница намерихме едно писмо от брашовския книговезец Фридрих Селешки (името Селешки може да бъде и унгарско).

В това писмо от 13. VI. 1825 г. той предлагал услугите си на печатницата да стане продавач на нейните книги. Отговора на предложението си поискал чрез Захариос Каркалеки, когото наричал „мой експедитор" (Országos Levéltár, Budapest, Egyetemi Nyomda 1825, № 341. Наименованието на архива по-нататък само на български: Национален архив, Будапеща, Университетска печатница).

Емануел Турчински в свой труд (Emanuel Turczynski. Die deutsch-griechischen Kulturbeziehungen bis zum Berufung König Ottos. München, 1959. p. 57) споменава въз основа на архивни материали името Захариас Каркалеки, който през 1817 г. пътувал из Молдавия и Влашко, за да събира абонати за един румънски вестник, чието издаване обаче не се осъществило.

Писмото се намира в: Столичен архив, Будапеща. Документи за обявени фалити, св. 28, 1817—1835.

3

Васил Н. Ненович в писмото си до Будимската печатница дава указания за печатането на речник на четири различни езика — български, гръцки, румънски и руски. Иска сведения от печатницата относно сроковете и цената на печатането.

Оригиналът е на немски език.

Кронщат, 10 март 1825

Уважаема Дирекция на Университетската печатница!

Съгласно с приложения тук формуляр № 1 долуподписаният желае да има 1000 екземпляра печатани в октава. Касае се за речник в размер от 30 коли на четири различни езика. Първата шпалта е на илирийски или български, втората на гръцки, третата на румънски и четвъртата на руски. На всеки ред българските, румънските и руските думи да бъдат повторно напечатани с гръцки букви, а гръцките думи с румънски букви. Но ако вторите думи, т. е. тия с гръцките букви, не се събират в редовете, отредени за шпалтата, тогава, ако е възможно, нека останалите срички да се наберат на следващия ред, но да се поместят в скобки, и то тъй, че да не се появи отделен ред там, където е даден звукът. Ако това не може да стане, тогава да отпадне наименованието с гръцки букви на българските, румънските и руските думи в реда, на който думите са много дълги; също тъй да се премахне и наименованието с гръцки букви при българските, румънските и руските думи. Български и румънски да бъдат с цицер, руски — гармонд антиква с цицер, а гръцки — гармонд с цицер кегел; български, румънски и руски с петит антиква на гармонд; а отделените с една линия бележки долу да бъдат напечатани така: гръцки с петит на гармонд кегел; български, румънски и руски — с петит антиква на гармонд; всяка страница да е дълга 36 реда, като 20—22 реда, доколкото това е възможно, да са, както обикновено, цицер, а останалите да бъдат като бележки с гармонд.

От № 2 желая да ми напечатате също 1000 екз., за което не е необходим нов набор, а от първите две напечатани коли № 1 да се отстранят първите страници, т. е. български заедно с гръцки език, и да се сбият в една кола. Също и от № 3 желая да се сбие в една кола това, което е срещуположно на български и гръцки език, именно румънски и

руски, като при тях отпадне наименованието на думите с гръцки букви, така че румънските и руските думи да останат сами. И затова последните два [речника?] ще станат всеки по 15 коли, за да се облекчи купуването им от ония, които имат нужда само от единия.

Затова колкото е възможно по-скоро моля за сведения колко ще струват 500, 1000, 1500 или 2000 екземпляра от всеки вид, отпечатани на хубава бяла печатарска хартия, също и на хубава хартия за писане; колко ще струва всяка кола с набора и с възнаграждението на печатарските работници. Бих желал също да знам дали може веднага да се почне работа и за колко време ще се завърши. Също тъй как и кога да стане изплащането, което изцяло ще предоставя на моя комисионер. Освен това имам за печат още една българска граматика в октава, която ще е 10 коли, като всяка страница бъде 30—32 реда в цицер. От нея бих желал да имам 1000 екз. на хубава печатарска хартия (и други книги, отбелязани срещу знака +).

Моля да ме осведомите за всичко това, като ми съобщите колко ще струва една печатна кола, пресметната за всяка книга поотделно. А отговора пратете, моля, запечатан на моя адрес по пощата, и то колкото е възможно по-скоро, за да го препратя на тукашната книгопечатница на господин Ф. А. Херфюрт.

С уважение към почитаемата Дирекция

Ваш предан Васил Н. Ненович

+ Второ: една малка история от 3 коли, дълга само с 28 реда на стр. с цицер, 2000 екз. на печатарска хартия.

Трето: една по-голяма история, също от 30—32 реда на стр. с цицер, в обем 40 коли, само 1000 екз. на хубава печатарска хартия.

Четвърто: Гръцки буквар, който ще бъде само една печатна кола в октава. От него бих желал да имам 4000 екз. на хубава хартия за писане.

Писмото се намира в: Национален архив, Будапеща, Университетска печатница, 1825, N 207.

3

Kronstadt, am 10-ten März, 1825.

Löbl. Universitäts Buchdruckerey Direction!

Nach dem beiliegenden Formular N 1 wünschst Endes genannter 1000 Exemplare in gros Octav gedruckt zu haben. Es is ein Wörterbuch welches 30 Bogen stark wird in viererlei Sprachen, die erste Spalte ist Illirisch oder Bolgarisch, die zweite griechisch, die dritte Wallachisch und die vierte Russisch, wo in jeder Zeile die Illirisch, Wallachisch u. Russischen Wörte hintersein wieder mit griechischen Buchstaben, und die griechischen Wörter mit wallachischen Buchstaben gedruckt kommen. Gehen nun die zweiten Wörter, nehmlich mit griechischen Buchstaben nach ihrer Spaltenordnung nicht in die Zeile : so sollen, wenn es seie kann, die übrigen Seilben

in die nachstfolgende Zeile, doch mit Anbringung eines Parantesis gesetzt kommen, so aber dass es kein- extrar Zeile gibt, wo nun der Hall ist, dass es nicht geschehen kann, so bleibt in derjenigen Zeile, wo also die Wörter zu gross seie, beim Illirisch Wallachisch und Russischen, die Benennung mit griechischen Buchstaben, und eben so auch bei dem griechischen Wort die Benennung mit wallachischen Buchstaben weg. Das Illirisch u. Wallachische soll aus die Cicero das Russische garmons Antiqua auf Cicere, um das griechische Garmons auf Cicero Kegel, Anmerkungen unten, welche mit einer Linie unterschieden werden, sollen, das griechische Petit auf garmons Kegel, das Illirische u. Wallachische, und dass Russische Petit Antiqua auf garmons kommen. Jede Seite soll 36 Zeilen lang werden, nehmlich 20 bis 22 Zeilen je nachdem sichs thun lasst, werden gewöhnlich aus der Cicero, und die übrigen, als Ammerkungen, aus der garmons kommen.

Von N 2 wünsche ich ebenfalss 1000 Exemplare gedruckt zu haben, welches keinen neuen Satz braucht, sondern von der ersten zwei gedruckten Bögen N 1 werden die ersten Seiten, nehmlich das Illirisch mit dem Griechischen weg gehaben und in einen Bogen zusammen geschossen. Ebenso wünsche ich von N 3 welches der entgegen gesetzten Seiten vom Illirisch um Griechischen sind, nehmlich dass Wallachisch und Russische, sollen ebenfalls in einen Bogen zusammen geschiessen werden, doch bei diesen sollen dann die Benennung der Wörter mit griechischen Buchstaben wegkommen, so das die Wallachischen mit den Russischen Wörtern allein bleiben. Diese zwei letzten werden daher jedes nur 15 Bogen stark, um denen den Ankauf zu erleichten, die nur eines von beiden brauchen.

Ich bitte daher so bald als möglich Auskunft darüber, was 500, was 1000, 1500 oder 2000 Exemplare von jeder Gattung auf gutes weisses Druckpapier, und ebenso wenn es auf gutes weisses Schreibpapier gedruckt wird, der Satz mit dem Druckerlohn und Papier jeder Bogen kostet? Und ebenfalls zu wissen ab es bald kann angefangen, und in was voreinner Zeit, dass es kann beendiget werden? Und eben so wie und wann die Bezahlung geleistet werden soll, welchem ich alles meinem Comissionär zu Besorgung übertragen werde.

Dann habe ich noch eine Illirische Grammatik in Oktav zu drucken, welche 10 Bogen stark wird, jede Seite soll 30 bis 32 Zeilen aus Cicero lang werden, wovon ich 1000 Exemplare auf gutes Druckpapier wünsche gedruckt zu haben, (und andere Bücher wie gegenüber*).

Aber diese alle bitte ich eine Auskunft, was jedes für sich gerechnet, der Bogen zu drucken kostet, und diese Antwort versiegelter unter meiner Addresse auf der Post mir so bald als möglich an den hiesigen Buchdrucker Herrn F. A. Herfurth zu überschicken.

Es empfiehlt sich Eurer Löbl. Direction der ergebenster

Basilius N. Nenovits

* Und zweite eine kleine Historie 3 Bogen stark, nur 28 Cicero Zeille lang. 2000 Exemplare auf Druckpapier.

Und dritten eine grössere Histoire, anch aus der Cicero 30 bis 32 Zeillen lang jede Seite: 40 Bogen stark nur 1000 Exemplare auf gcter Druckpapier.

Und vierten ein griechischen A B C, welches in Octav nur einen Bogen stark wird, wo von ich 4000 Exemplare auf gutes Schreibpapier wünsche gedruckt zu haben.

Васил Н. Ненович изпратил на Павел С. Ненович ръкописа на „Священная история църковна“ с молба да се даде за печат. Ръкописът да се поправи, ако забележат грешки в него. За коректор предлага Афанасий Нескович. Историята да се даде на цензурата. За разходите допълнително ще прати полица. В отделна бележка посочва листове от Евангелието, с което да допълнят историята в размер на $2^1/_2$ коли.

1825, мартия 12, Брашов

Почтене Господине Павле С. Ненович,

Писмата ми от 28 прошлаго и 5 текущаго едного проводих със кир хаджи Цоча Данаилович Ловчалия[1]. Той речи, ако не тя намери, тогизи, па тръгнат, ще да го остави на кир Стоенча х. Петр[ович][2], а другото със кира ха[джи] Станков[3]. И пак един плик к[ъм] типографията Будимска със хаджи Цоча (му го дадух на тръгнуването и немах време да Ви пиша). Мисля да сте ги приели сичките и да сте следували, както Ви пишах, чакам докле ответ на тех чрез пощата колко скоро да приемна.

Сега пак Ви пиша за тези работи и Ви моля да дадете сами пликът на типографията, защо им пиша с особито писмо, което проводих с Каркалеца[4], да дадат на типар[5] тази малка история, която можете да четете, като я утворят, толкози другиму да не ся дава на вон, да чете може секи, само да не преписува, догде не ся типари. Ако видите негде погрешки, то ест белким негде некоя реч збъркана с некое слово, то да ся управи, забележити на една книжка, па ги дайте на оногози, дето ще да бъде нареден да прегледува погрешките на типарет. Ако има таквизи хора да разумеват от нашите болгарски или ако не, а то кажете на типографията за госп. Афанасия Несковича[6], ако щът, да го приемнат за коректора на тази книжка, то ест ако го намерите и господство Ви мунасип, защо ако има други по-добър, може по-добриет да буде. Па и ако ще г. Афан[ас] да приемне това, комуто ся покланям, да му кажете и за историата негова, малко попечение има ха[джи] Йордан[7], писмата му за Кишнов[8] и Одесса иоще стоят тука в Брашов и моля некак да не би писал тука, че аз пиша так. Историйката, дето я провождам да ся типари, нека я дадат на сенсурата[9] да я прегледат по обичаю и ако видите, че я бавят у сенсурата, тогизи можете да кажете как тя е типарена и сербски, и влашки в тази типография будимска и нема друго нищо по-више писано в нея. Харчът за типарят с второ чрез пощата ще го проводи на полица, който не ще да буде по-више от ф[оринт] 200 двеста, ако ся типарят 3000 книги или ако ся типарят 2000, тогизи помалко щат да требуват. Ако некак не приемнат книгата, догде не им проводя пари, створете добре, господство Ви, че дайте им до петдесят фиорини WW, па като проводя аз, задръште си ги и так мя задлажавате за усердното Ваше служение. Покланяме ся и ставам искрений двоюродний брат

Васил Н. Ненович

Проводих един лист от Евангелието, от който лист толкози да положат в история, колкото ся збира до свършението, дето ще да стани история на $2^1/_2$ коли, то ест колкото място остани праздно, да ся испълни от този лист, тъй да им кажите.

[1] Кир х. Цоча Данаилович — вж. писмо № 2.

[2] Кир Стоенча х. Петр[ович] — търговец в Пеща. Приет за пещенски гражданин на 30. I. 1809 г. за 50 форинта. В „Гражданска книга“ (регистъра) на Пеща освен горните данни е отбелязано още, че той е от Ловеч и в момента на записването си е неженен.

[3] Кира ха[джи] Станков — Киро х. Станкович от Свищов. В книгата на Анастас Ст. Кипиловски „Священное цветообрание“ той е между спомоществователите, живеещи в Букурещ.

[4] Каркалеца — Зах. Каркалески — вж. писмо № 2.

[5] На типар — на печат.

[6] Афанасий Нескович, живеещ в Пеща; през 1801 г. в Будим издал „История на славенобългарския народ из историята на г. Раича“... За „историята негова“, с която х. Йордан има „попечение“, само след специално изследване може да се каже дали става дума за преиздаване на същата тази книга от 1801 г. или се касае за някаква друга история.

[7] Йордан х. Генович от Русчук, епитроп на „Рибния буквар“, спомоществовател на редица български книги. Той се намирал в Брашов заедно с Васил Н. Ненович и по всичко личи, че са имали тесни връзки помежду си. Юрий Венелин го заварва през 1830 г. в Букурещ и го споменава между „любителей народной науки“.

[8] Кишнов — Кишинев.

[9] Сенсура — цензура.

Писмото се намира в: Столичен архив, Будапеща. Документи за обявени фалити, св. 28, 1817—1835.

5

В писмото до Будимската кралска печатница Васил Н. Ненович дава подробни указания относно начина на печатането на всички книги, пратени от него. Накрая моли коректора на „Священная история църковна“ да поправи някои правописни грешки, посочени от него по страници.

Оригиналът е на немски език.

Кронщат, 25 март 1825

Уважаема Дирекция на Университетската печатница!

Във всички книги, които ще се печатат, моля разделителните знаци, които се срещат вътре в редовете между думите, да се изливат само малки и не по-широки от една точка, а разделителните знаци в края на редовете — както обикновено. При някои думи, където е пропуснато разделителният знак да се напише помежду, аз го отбелязах долу на мястото на думата или с (—), или с (/), така че словослагателят да не го забравя и да постави помежду всеки път (—), а не (/). Освен това при повечето думи се срещат буквите ѧ и ѧ с надредни ˘, ˘′ ˘′, а именно

ѧ, ѧ, ѧ, ѧ, в такъв случай моля те да бъдат излети и набрани

така: ѧ, ѧ, ѧ, ѧ, ѧ, ѧ. Където някои знаци са тъй дълги, че не могат да

се поберат на Winkelhaken[1] (страницата на наборната рамка), тогава моля словослагателят да поставя „ь“ при ония думи, които имат „ъ“ накрая, за да не се получи втори ред. По същия начин словослагателят може да си помогне, като в някои редове, където се срещат думите Богъ, Г'оспо'дъ, Г'нсв'съ, Хр'исто'съ, О'тецъ, человѣкъ, слънце, мѣ'сяцъ, сынъ, святый, а̃ггелъ, а'по'столъ, Е'гипетскїй, небе, Г'сранль, дѫхъ, царство, проро'к, Е'вангє'лїе, благовѣ'стїе, благовѣствю и други подобни, [които] не се събират на страницата в наборната рамка, да ги набере по следния начин: Бг̃ъ, Гдь, Іс̃ъ, Хр̃'съ, Оц̃ъ, чл̃къ, сл̃нце, мц̃ъ, сн̃ъ, стый, а̃ггл̃ъ, а̃пстл̃ъ, е̃гип-скїй, н̃бе, І'сра̃ъ, д̃'хъ, цр̃ство, пр̃рокъ, єв̃ггєлїе, бл̃говѣ'стїе. Ако обаче подобни думи се срещат в ръкописа така съкратени и в реда има място, моля те съвсем да се изпишат. А където се срещат и други думи, които са изцяло подчертани с червено и не се събират в реда, могат изцяло да се премахнат. Тези правила ще се прилагат само там, където не трябва да се появи нито ред повече, за да не излезе печатната площ по-дълга. Но ако мястото (площта) на някои страници позволява това, те да останат дори и в случай, че се образува един ред повече; само печатната площ да не излезе по-дълга. Но там, където думата не е подчертана изцяло, а само 1, 2 или 3 букви от нея, тогава тя не бива да се премахва. В случай на нужда да се премахне буквата или буквите, подчертани с червено. Отбелязаните долу със * гръцки или български думи да се наберат като бележка в гармонд, и то там, където с това страниците стават по-дълги.

Заглавната страница да се напечата в този вид, в който е написана на страниците тук. Тази малка история да бъде малка октава, само $2^1/_2$ коли и да се печата в 3000 екз., като 2900 екз. бъдат на хубава печатарска хартия, а 100 екз. — на хубава бяла хартия за писане с обикновените български църковнославянски букви. Моля да я дадете веднага за печат.

Тъй като желая накрая на тази малка история да ми се напечата един списък или съобщение заедно с цената на другите книги, които ще се печатат, моля Ви още веднага да ми съобщите сумата на разходите за печата на останалите книги, за които вече Ви писах, за да мога да определя цената им. Парите ще пратя с чек по пощата.

С уважение към почитаемата Ви печатница
Ваш предан
Васил Ненович

Ако съм направил грешки по отношение на правописа изобщо, моля г. коректора да ги поправи.

Глава' $\overline{S}$.

Стр. 13. нн сӑ ан быле' напнсаны тѣзн де'сать за'пшѣдн. Ако страницата не се побира в рамката, тогава вместо де'сать да се набере 10.

Глава' $\overline{I}$.

Стр. 18. цю' ӗ ѡ̂ста'нало. Ако редът не се събира в рамката, да се набере ѡ̂стало вместо ѡ̂ста'нало.

Глава'а$\overline{I}$.

Стр. 20. мѫжи сас̆ъ дѫхъ Бож'н напо'ленин да се набере с ы в напо'ленны.

Глава' г$\overline{I}$.

Стр. 23. Ако думата вечный е написана с „є“, да се набере ѣ — вѣчный.

Глава' д$\overline{I}$.

Стр. 24. Да бы между тѣхъ. оумолнль да се набере оумолнлн.

Глава' з$\overline{I}$.

Стр. 28. Вместо громадиш да се набере кѫпиш, вместо ӑ', ӑ, които стоят в средата и накрая на думите, да се набере ӑ' ӑ''

Вместо ӑ, ӑ, които стоят само в средата на думите, да се набере а̇' а̇', а̇, а̇.

Вместо ӑ, ӑ, които стоят само в края на думите, да се набере а̇' а̇', а̇, а̇.

[1] Winkelhaken — връзване наборния материал на страници.

Писмото се намира в: Национален архив, Будапеща, Университетска печатница, 1825; № 219.

Kronstadt, am 25-ten März 1825.

Löbliche Universitäts Buchdruckerei Direction

In allen den Büchern die gedruckt werden sollen, bitte ich, dass die Theilungszeichen die zwischen den Wörtern mitten in den Zeilen vorkommen, nur klein und nicht breiter als ein Punkt gegossen seie + sollen und die Theilungszeichen am Ende der Zeilen wie gewöhnlich. Bei manchen Wörtern wo vergessen worden ist das Theilungszeichen da zwischen zu schreiben, habe ich es unten an der Stelle des Wörter entweder mit (—) oder mit (/) angemerkt, dass also der Setzer es nicht vergessen soll, und nicht etwa ein (/) sondern allemall ein (—) dazwischen zu setzen. Dann kommen bei mehreren Wörtern die Buchstaben а и ѧ mit den Accent ◌̆, ◌̆́, ◌̆̀, vornehmlich ӑ, ӑ́, ѧ̆, ѧ̆́, wo ich bitte, dass sie so gegossen und gesetzt weder sollen ӓ, ӓ́, а̀, ѧ̈, ѧ̈́, ѧ̀. Wo manche Zeilen so lang seie, dass sie etwa nicht in Winkelhaken gehen, so bitte ich, um nicht eine zweite Zeile zu bilden, dass bei den jenigen Wörtern wo am Ende ъ ist, das der Setzer sich so helfen, und statt den ъ ein ь setzen soll. Das gleichen kann der Setzer sich auch so helfen, wenn in manchen Zeilen die Wörter, Богъ, Г'оспо'дь, І'нсв'съ, Хр'їсто'съ, О'тецъ, человѣкъ, слънце, мѣ'сяцъ, сынъ, свѧтый, а̏ггелъ, а'по'столъ, Єгипетскїй, нєбє, І'сраиль, дѣхъ, цароство, проро'къ, Є'ваггє'лїє, благовѣ'стїє, благовѣствю, und noch andere dergleichen Wörter vorkommen und nicht in Winkelhaken gehen, dann nur so zu setzen: Бг̑ъ, Гд̑ь, І̑съ, Хр̑'съ, Оц̑ъ, чакъ, слънце, мц̑ъ, сн̑ъ, ст̑ый, аггл̑ъ, апто̑лъ єгипскїй, н'бе, І'сра̑лъ, д'хъ, ц̑рство, прро̑къ, евггє́лїє, благовѣ'стїє.

Wenn aber dergleichen Wörter in Manuscript auch so abrevirt geschreibener vorkommen der Zeile ist Spielraum so bitte ich sie doch ganz auszusetzen. Wo aber andern Wörter vorkommen, die ganz roth unterstriechen seie und nicht in die Zeile gehen, so können diese ganze wegleiben. Diese Regeln finden nur da statt, wo keine Zeile mehr werden darf um die Colume nicht länger zu machen, wo es aber bei manchen Seiten der Raum gestattet, bleiben sie stehen, wenn auch eine Zeile mehr wird, nur die Colume darf nicht länger werden. Wo aber das Wort nicht ganz unter strichen ist, sondern nur etwa 1, 2 oder 3 Buchstaben, so darf das Wort nicht wegleiben, sondern in Nothfall nur der oder die mit roth unterstrichenen Buchstaben. Die unten mit einen* bemerkten Illirischen und Griechischen Wörter, sollen als Anmerkung, aus der Garmons gesetzt werden, wo dann diese Seiten um so viel länger werden.

Das Tittelblatt soll auf jetzt mit folgende Art, wie es auf bei den Seiten geschrieben, auch so gedruckt werden. Diese kleine Historie wird in

klein Oktav nur 2½ Bogen stark werden, und sind 3000 Exemplar darauf zudrucken, nehmlich 2900 auf gutes Druckpapier und 100 auf schönes weisses Schreibpapier, mit den gewöhnlichen Illirischen Kirchenbuchstaben, und bitte, dass sie gleich in die Arbeit gegeben werden soll.

Da ich aber am Ende dieser kleinen Historie ein Verzeichniss oder Ankündigung von den noch übrig zudrucken den Büchern nebst Bestimmung des Preises wünsche angedruckt zu haben, so bitte ich nochmals mir den Preiss der Druckkosten von den übrigen Ihnen beschreibenen Büchern mir gleich zu schicken, damit ich den Preiss bestimmen kann. Das Geld werde ich durch Wechsel auf der Post schicken.

Ich empfehle mich Euer Löblichen Direction

der ergebenster
Basilius Nenovits

Sollte in Ansehung der Ortographie von mir im ganzen etwas gefehlt worden seie, so bitte ich, dass der H. Corrector es verbessere soll.

Глава' S.

Seite 13. нн сѧ ан былє' напнсаны тѣзн дє'сѧть за'пшѣдн wenn die Zeile etwa nicht im Winkelhaken geht, soll an statt дє'сѧть, 10 gesetzt werden.

Глава' I.

Seite 18. цю' є̑ ѡ̑ста'нало. wenn die Zeile nicht in Winkelhaken geht, so soll ѡ̑сталѡ anstatt ѡста'нало gesetzt werden.

Глава' aI.

Seite 20. мѧжн сѧсъ дѧхъ Бож'н напо'ленін soll mit ы gesetzt werden напо'ленны.

Глава' гI.

Seite 23. wenn etwa das Wort вє'чный mit є geschreiben ist soll es gesetrzt werden mit ѣ, вѣчный.

Глава' дI.

Seite 24. да бы между тѣхъ оумориль soll gesetzt werden оумориан

Глава' зI.

Seite 28. anstatt громадиш soll gesetzt werden кѣпнш Statt а', а̑ welche in der Mitte und am Ende der Wörter stehen, soll gesetzt werden а, ӓ

Statt ѣ̆, ѣ̀ welche nur in der Mitte der Wörter stehen soll ѣ̈, ѣ̈ gesetzt werden. Statt ѣ̆, ѣ̀ welche nur am Ende der Wörter stehen soll ѣ̀, ѣ̀ gesetzt werden.

6

Васил Н. Ненович осведомява Будимската печатница за изпращането на нов ръкопис на малката история. Поръчва да отпечатат 3000 екз. Той дава подробни указания относно печатането.

Оригиналът е на немски език.

Кронщат, 25. IV. 1825

Уважаема Дирекция на Университетската книгопечатница!

Още на 10 март т. г. изпратих до господин Павел С. Ненович в Пеща три различни формуляра на речници и един ръкопис на една малка история, за да ги предаде на Вашата уважаема Дирекция заедно с писмото, съдържащо искането ми. А на 25 март пратих допълнително по господин Захари Каркалеки още половин кола ръкопис към малката история и молих за бърз отговор, тъй като исках да зная колко пари трябва да Ви пратя сега веднага за отпечатването на малката история, която ще бъде в размер от 3 коли и от която искам 3000 екземпляра, а именно 2900 [екземпл.] на бяла печатарска хартия и 100 бройки на хубава хартия за писане. Досега не съм получил никакъв отговор и затова Ви изпращам тук приложен един съвсем нов ръкопис на малката история, за да бъде тя набрана и напечатана по начина, по който сега е написана, в същия формат от 28 реда — цицер, както показва тук приложеният напечатан лист. Словослагателят трябва да се придържа в това, за да не излязат колите повече от 3; моля да дадете историята веднага за печат. За тази цел аз изпратих едновременно с това до господа Ризо Дормутси и синове част от парите, за да могат веднага да я платят. С оглед на разделителните знаци, които се срещат между думите в редовете, за да отделят члена -ѣтъ, -ѫтъ, -тъ, -та, -то, -тѣ, моля те да бъдат по-малки, т. е. по-тесни от обикновените, които се употребяват за разделяне на една дума в края на реда, следователно не по-широки от една точка и да бъдат така излети, че да се поместват не в средата, а долу в края на буквата. Това мое искане се среща във всички книги, печатани от мене.

Понеже освен обикновеното ѫ се среща по-рядко в средата на думата, а по-често на края на думата и ѫ във вид на іѫ с едно стоящо пред него (і), моля поради произношението на тази буква тя да се излее свързана (с това і). Сега Ви изпращам нови формуляри от речника и копие от предишното ми писмо, като Ви моля за бърз отговор и за сведения по пощата.

Освен това Ви моля гръцкият гармонд в речника да бъде цицер-кегел, също и руският гармонд антиква — цицер-кегел, защото руският

цицер антиква е много голям в сравнение с гръцкия и не би изглеждало добре. Към забележките да се прибави още следното: гръцки да бъде с петит на гармонд, а руски — петит антиква на гармонд.

С уважение към почитаемата Ви Дирекция
Ваш предан
Васил Ненович

Писмото се намира в: Национален архив, Будапеща, Университетска печатница, 1825, № 341.

6

Kronstadt, den 25-ten April 1825.

Löbl. Universitäts Buchdruckerei Direction

Nach am 10-ten März 1. J. habe ich dreierlei verschiedene Formulare von Wörterbüchern, und ein Mauscript zu einer kleinen Historie, durch Gelegenheit an den Herr Paulus S. Nenovits nach Pest geschicht, um dass derselbe diese Sachen nebst dem Brief, worin mein Verlangen enthalten, Euer Löb. Direction übergeben möchte. — Und den 25-ten März habe ich noch einen halben Bogen Manuscript zu der kleinen Historie, durch Herrn Zacharie Karkaleki nachgeschicht, und um eine baldige Antwort gebeten, dass ich wissen wollte, wie viel ich jetzt gleich Geld schicken sollte für den Druck der kleinen Historie, die 3 Bögen stark wird und...[1] ich 3000 Exemplar verlange nehmlich 2900...[2] tes wisses Druckpapier und 100 st. auf gutes Schreibpapier. Nun habe ich bis jetzt keine Antwort erhalten, und schicke daher ein ganz neues Manuscript zu der kleinen Historie anbei mit das die selbe ganz nach der Art wie sie jetzt geschrieben ist, soll gesetzt und gedruckt werden, nach dem Format und aus der Cicero 28 Zeilen lang wie das beiliegende gedruckte Blatt zeiget. Der Setzer soll sich aber darnach halten, dass es ja nicht mehr als 3 Bogen werden, und bitte diese Historie gleich in die Arbeit zu geben, zu diesem Endzweck habe ich auch anbei an dem Herren Riso Dormusi und Söhne ein Theil Geld mit geschickt um es gleich bezahlen zu können. In Ansehung der Theilungszeichen die zwischen den Wörtern mitten in den Zeilen vorkommen, um die Artikel єтъ, жтъ, тъ, та, то, те, zu scheiden, bitte ich dass sie kleiner, dass heisst schmäler als die gewöhnlichen die am Ende einer Zeile zur Theilung eines Worts gebraucht werden, seie sollen und also nicht breiter als ein Punkt, und so gegossen, dass sie nicht in der Mitte, sonder unten am Ende des Buchstabens zu stehen kommen. Dieses Verlanger findet in allen den Büchern, die von mir zum Druck kommen, statt.

Dann bitte ich, da ausser dem gewöhnliche ж, selten mitten in den Wörtern, aber mehrentheils am Ende der Wörter das ж auch auf die Art ıж nehmlich mit einem voranstehenden ı vorkommt, dass dieser Buchstab der Aussprache wegen, in einer Verbindung gegossen seie soll.

Nun Schicke ich Ihnen neue Formulare von dem Wörterbuch und eine Copie von dem Vorigen Brief, wo ich nun bitte mir baldige Antwort und Auskunft auf der Post zu geben.

Nun bitte ich noch, dass da im Wörterbuch, das Griechischen Garmons auf Cicero-kegel seie soll, das auch das Russische Garmons Antiqua auf Cicero-kegel seie soll, weil das Russische Cicero Antiqua gegen das Griechische zu gross ist, und nicht gut ausschaute. Mithin kommt zu den Anmerkungen; das griechische, aus der Petit auf Garmons, und das Russische Petit Antiqua auf Garmons.

Es emphielt sich Eiuer Löbl. Direction

dero ergebenster
Basilius Nenovits

[1] Не се чете.
[2] Не се чете.

7

Васил Н. Ненович праща по синовете на кир Ризон Дормуси втори по-чист екземпляр на „Священная история църковна“ до печатницата, тъй като от П. С. Ненович няма отговор. Васил Н. Ненович моли братовчеда си да изтегли намиращия се в печатницата първи екземпляр, за да се печата новоизпратеният, а Аф. Нескович да ускори работата, понеже историята прекалено се бави в цензурата. След като колите излязат от печат, да бъдат пратени до Брашов.

Оригиналът е на гръцки език.

29 май 1825, Брашов

До препочтения господин Павел С. Ненович

Получих честното Ви [писмо] от 1/13 май и видях написаните [неща] в него. Казвате, че на 15 миналия [месец] сте предали плика в царската типография. Причината за забавянето не зная, виждам само, че това ми създаде голяма скръб и че не е постъпила навреме за печат, а друг изпреварил с друга история и я предал за печат. Аз бях принуден да изпратя и друго писмо до кир Ризон Дормуси и синове,[1] за да го дадат в типографията, тъй като не получавах от Вас никакъв отговор. Аз Ви бях казал да ми пишете по пощата още тогава, веднага, за да знам. Впрочем какво би Ви пречило да дадете едно писмо по пощата, без да плащате за него, а да платя аз тук, когато го получа. Оттук безразличието Ви [ми] създаде голяма скръб. Аз помислих да ги изпратя до мой роднина, за да поработи с по-голяма искреност. Бях и с намерение да Ви насоча по-нататък да отпечатате и, Ваше почитание, някои книги, за да имате полза, тъй като подтикнах и други и спечелиха грошове от тия неща и даже тия нещастните [книги] бяха напечатани тук, в Брашов, и ги продадоха на добра цена. И сега дойде един да печата в Будим „Священное цветообрание“[2] на български език, както казах и горе, той ще спечели немалко. Ваше почитание, щом сте там, можете да извършите тази „спекулация“ за ваша полза. Ако обичате, пишете ми, искам да Ви насоча.

Сега моля да отидете до типографията и да вземете ония листове, които бяхте предали заедно с две коли от „Свещената история“ в плика, освен това и някои листове по-късно по кир Каркалеки, и нека останат само ония, които изпратих после по синовете на кир Ризон Дормуси, защото са по-чисти от другите и даже за да не се получи конфузно положение. Понеже получих писмо от типографията и гледам, че ми пишат различни неща, затова Ви казвам да си направите труд да отидете да ги вземете и да ги задържите, докато Ви пиша какво да правите с тях. Не ги показвайте обаче никому, да не ги вижда. Внимавайте да не се случи да вземете последните, сиреч ония, които изпратих по синовете на кир Р. Д., и да стане грешка. Защото първите не са добри, даже историята е непълна, само в 2½ коли. Последната е точно в три коли и така трябва да стане.

Учудва ме освен това, защо [историята] стои толкова време за цензура, щом като е печатана многократно и на сръбски, и на гръцки. Кажете на кир Атанас Нескович[3] да се погрижи да излезе от цензура и да се напечата незабавно, тъй като научих, че другият, който дошъл покъсно с книгата си, я извадил от цензура и я дал за печат, при това неговата е по-голяма, а е била цензурирана по-бързо. А като се напечата първата кола, вземете една кола и ми пратете с оказион, а след това пък, като се напечата и втората, направете пак така, също и с третата, за да видя как е станала. Освен това Ви моля, попитайте в типографията дали имат да изпращат писма, и ги вземете, за да ми ги изпратите с оказион, тъй като тия дни получих един плик със сметка и различни бели хартии, проби, които ми изпратиха (както Ви бях писал в по-раншните си писма да поискате и да ми ги изпратите). И така платих в пощата за тях 3 форинта, макар че Вие можехте да ги изпратите по липсканите[4]. Така че виж как форинтите отидоха напразно за бяла хартия, която ми изпратиха, и за други дебели писма. Ако обичате, поработете за това и питайте често, ако имат да изпращат тежки [неща], да ви ги дадат да ги изпратите с оказион, даже можете да ги дадете на синовете на Р. Д. да ги сложат в писмата, които дават на кираджиите, когато изпращат нещо. Виж леките и необходими за по бързо [бързите] писма изпратете по пощата.

И като Ви прегръщам, оставам предан

братовчед [Ви] Васил Н. Ненович

По Зах. Каркалеки[5] изпратих писмото от 12 март, което сте получили, и отделно писмо до типографията и някои листове, които, както казах по-горе, ще получите сега обратно.

За да познаете кои са първите хартии, които Ваше почитание даде, казвам Ви, че [са] ония, които имат ѧ със знак върху думите, сиреч така: ѧ, ѧ, ѧ или така: ѧ, ѧ, ѧ и ѧ, ѧ. Както „Свещената история“, така и трите мостри на речниците, а историята в 2½ коли вземете обратно.

По-късните са с ѧ и ѭ (не както горе със знак върху ѧ) тези покъсни следователно да останат, както пробите от речниците, така и

„Свещената история“, която е в 3 коли, в 28 реда от всяка страна на листа. Тази е по-завършена от горната [история], т. е. съдържа повече неща от тази, която беше изпратена по синовете на кир Ризон Д.

Кажете на кир Атанас Нескович, че тук не се намират абонати за неговата история, писах и в Букурещ, но ще видя какво ще отговорят. На него се покланям братски и го попитайте дали иска да бъде коректор на речника и дали ще го оставят от типографията. Аз му писах на 23 април по пощата и се надявам, че е получил писмото ми, в което сложих [писмо] и до синовете на кир Ризон Д., за да го връчи.

[1] Кир Ризон и синове. — Ризон Дормуси: за него има сведения в цитирания списък, съставен от пещенския градски съвет с дата 2. VII. 1789 г. Той е между тези, които не са дали клетва за вярност. В списъка се намират следните данни за него: Ризо Дормутси, търговец от Македония. В 1820-те година фирмата му е Дормуси и синове.

В списъка на пещенските граждани е вписан един Александер Дормуси, женен, притежател на градски дом, приет за гражданин през 1805 г. за 50 форинта.

[2] Священное цветообрание от госп. Йоана Гибнера. Прев. от Анастаса Стояновича Котяина. Будим, 1825. Анастас С. Кипиловски се намира в Будим и печата този труд.

[3] Атанас Нескович — вж. писмо № 4.

[4] Липскани — търговци, които са ходили на Лайпцигския панаир; названието иде от Липиска — Лайпциг.

[5] Зах. Каркалеки — вж. писмо № 2.

Писмото се намира в: Столичен архив, Будапеща. Документи за обявени фалити, св. 28, 1817—1835.

7

Πρὸς τὸν ἐντιμότατον κύριον Παῦλον Ι. Νένοβιτζ
β
τῇ 29 μαΐου πελ. 1825 *Βρασο.*

Ἔλαβον τὴν τιμίαν σας ἀπὸ 1/13 *μαΐου καὶ εἶδον τὰ ἐν αὐτῇ γεγραμμένα, λέγετε ὅτι εἰς τὰς* 15 *τοῦ ἀπερασμένου ἐπαραδώσατε τὸν πλίκον εἰς τὴν βασιλικὴν τυπογραφίαν, τὴν αἰτίαν τῆς ἀργητας δὲν ἠξεύρω τοῦτο μόνον βλέπω ὅτι μοὶ ἔγινε κεδέρι, καὶ δὲν ἐμβῆκεν ἐν καιρῷ εἰς τὸν τύπον, ἀλλὰ ἐπρόφθασεν ἄλλος μὲ ἄλλην ἱστορίαν καὶ τὴν ἔδωσεν εἰς τὸν τύπον, ἐγὼ ἤμουν βιασμένος νὰ στεῖλω καὶ ἄλλο ἀντίγραμμα εἰς τοὺς κυρίους Ῥίζον Λορμούση καὶ υἱους διὰ νὰ τὸ δώσουν εἰς τὴν τυπογραφίαν, ἐπειδὴ δὲν ἐλάμβανα κἀμίαν ἀπόκρισίν σας ἐγὼ σᾶς εἶχα εἰπῆ καὶ διὰ τῆς πόστας νὰ μοὶ γράψετε τότε εὐθὺς διὰ νὰ ἠξεύρω, τὶ σᾶς ἔμελλε λοιπὸν, ἂν ἔδιδετε ἕνα γράμμα εἰς τὴν πόσταν, καὶ νὰ μὴν ἐπλήρωνετε αὐτοῦ, ἀλλὰ νὰ πληρώσω ἐγὼ ἐδῶ ἀφ' οὗ τὸ λάβω, ὅθεν ἡ ἀδιαφορία σας ἔκαμεν κεδέρι μεγάλον. Ἐγὼ ἐσσοχάσθην νὰ τὰ στείλω εἰς ἕνα συγγενῆ μου διὰ νὰ μὲ δουλεύσῃ μὲ περισσότεραν εἰλικρινείαν, καὶ μὲ σκοπὸν ἀκολούθως νὰ σᾶς ὁδηγήσω διὰ νὰ τυπώσετε καὶ ἡ τιμιότης σας μερικὰ βιβλία διὰ νὰ ὠφεληθῆτε, διότι ἄλλους ἐπαρακίνησα καὶ*

ἐκέρδισαν γρ, ἀπὸ τοιαῦτα πράγματα, καὶ μάλιστα ἐδῶ εἰς Βρασοβόν τυπομένα κακορρίζικα, καὶ τὰ ἐμοσχοπούλησαν. καὶ τὼρα ἕνας ἦλθον εἰς τὸ μπῆδιι νὰ τυπώσῃ τὸ ἱερὸν ἀπάνθισμα εἰς τὴν βολγάρικην γλῶσσαν. ὡς ἄνω εἶπον καὶ αὐτὸς θὰ κερδίσῃ ὄχι ὀλίγα, ἢ τιμιότης σας λοιπὸν ἀφ' οὗ εἶσθαι αὐτοῦ, ἠμπορεῖτε αὐτὴν τὴν σπεκουλάτζιαν νὰ κάμετε διὰ ὄφελός σας, καὶ ἂν ἀγαπᾶτε γράψετέ μοι, καὶ θέλω σᾶς ὁδηγήσῃ. τώρα δὲ παρακαλῶ νὰ πηγαίνητε εἰς τὴν τυπογραφίαν καὶ νὰ πάρητε ἐκεῖνα τὰ φύλλα, ὁποῦ τὰ ἐπαραδώσατε, ὁμοῦ καὶ τὰς δύο κόλας τῆς ἱερᾶς ἱστορίας εἰς τὸν πλίκον, προσέτι καὶ μερικὰ φύλλα ὁποῦ ἔστειλα ἔπειτα μὲ τὸν κύρ Ζαγαρίαν Καρκιλέκη, καὶ νὰ μείνουν μόνον ἐκεῖνα ὁποῦ ἔστειλα ἔπειτα μέσον τῶν

κυρίων Ρίζου Λορμούση υἱῶν, ἐπειδὴ εἶναι παστρικώτερα ἀπὸ τὰ πρῶτα, καὶ μάλιστα, διὰ νὰ μὴν γένῃ κουμφουζιόνη, διότι ἔλαβον γράμμα ἀπὸ τὴν τυπογραφίαν, καὶ βλέπω νὰ μοὶ γράφουν διαφορητικὰ διὰ τοῦτο σᾶς λέγω νὰ κάμετε τὸν κόπον νὰ πηγαίνητε διὰ νὰ τὰ πάρητε καὶ νὰ τὰ κρατήσητε ἕως ὅτου σᾶς γράψω πῶς νὰ κάμετε μὲ αὐτά, νὰ μὴν τὰ δήγνητε ὅμως εἰς κανένα νὰ τὰ βλέπῃ, προσέχετε δὲ νὰ μὴν τύχῃ καὶ πάρητε τὰ ἱστερινά, ἤμουν ἐκεῖνα ὅπου ἔστειλα μέσον τῶν κυρίων Π. Λ. υἱῶν, καὶ γένῃ λάθος, διότι τὰ πρῶτα δὲν εἶναι καλά, μάλιστα ἐλλειπῆς μόνον εἰς $2^1/_2$ κόλλας. ἡ ἱστορία. ἡ δὲ ὑστερινὴ εἶναι εἰς 3 κόλλες σωστοῖς, καὶ ἔτζι πρέπει νὰ γένῃ. ἀπορῶ πρὸς τούτοι διὰ τί νὰ στέκητε τόσον καιρὸν εἰς τὴν σενσούραν, ἐνῷ αὐτὶ εἶναι τυπομένη πολλάκις καὶ σέρβικα καὶ γραικικά, εἰπέτε τῷ κύρ Ἀθανασίου Νέσκοβιτζ νὰ παρασταθῇ διὰ νὰ εὐγῇ ἀπὸ τὴν σενσούραν, καὶ νὰ τυπωθῇ χωρὶς ἄργητα, ἐπειδὴ ἔμαθα πῶς ὁ ἄλλος ὁποῦ ἦλθεν ὕστερα μὲ τὸ βιβλίον τον, το εὔγαλεν ἀπὸ τὴν σενσοὺραν καὶ τὸ ἔδωσεν καὶ εἰς τύπον, ἐν ᾧ τὸ ἐδικόν του εἶναι μεγαλητέρον καὶ ὀγλυγωρότερα ἐτελείωσεν ἀπὸ τὴν σενσούραν. καὶ ἀφ' οὗ τυπωθῇ ἡ πρώτη κόλα, νὰ πάρητε μίαν κόλαν καὶ νὰ μοῦ τὴν στείλητε μὲ ὀκαζιώνην, καὶ ἔπειτα πάλιν ἀφ' οὗ τυπωθῇ καὶ ἡ δευτέρα, πάλιν ἔτζι νὰ κάμητε, ὁμοίως καὶ μὲ τὴν τρίτην, διὰ νὰ εἰδῶ πῶς ἔγινεν. προσέτι παρακαλῶ νὰ ἐρωτίσετε εἰς τὴν τυπογραφίαν, ἂν ἔχωσι νὰ στείλωσι γράμματα, νὰ τὰ πάρητε διὰ νὰ μοὶ τὰ στείλητε μὲ ὀκαζιώνην, διότι καὶ αὐτὰς τὰς ἡμέρας ἔλαβον ἕνα πλῖκον μὲ τον λογαρ. καὶ διάφορα χαρία ἄσπρα πρόμπαις ὁποῦ μοὶ ἔστειλαν, (διὰ τὰ ὁποῖα σᾶς εἶχα γράψῃ μὲ τὰ πρωτηερινὰ μου γράμματα νὰ τὰ ζητήσητε, καὶ νὰ μοὶ τὰ στείλητε) καὶ οὕτους ἐπλήρωσα 3 εἰς τὴν πόσταν δι' αὐτὰ ὁποῦ ἠμπορεῖσετε νὰ μοὶ τὰ στείλητε μὲ τοὺς λειψιάνους ἀσφαλᾶς. Ἰδοῦ λοιπὸν πῶς πᾶν τὰ fa τοῦ κάκου, διὰ χαρτὶ ἄσπρον ὁποῦ μοὶ ἐπερίκλεισαν καὶ ἄλλα χοντρὰ γράμματα, ἂν ἀγαπᾶτε λοιπὸν δουλεύσατέ μοι εἰς τοῦτο, καὶ συχνὰ ἐρωτήσατε ἂν ἔχουν νὰ στείλουν τοιαῦτα βαριὰ νὰ σᾶς τὰ δώσουν, νὰ τὰ στείλητε μὲ ὀκαζιώνην, μάλιστα καὶ εἰς τοὺς Π. Λ. υἱους ἠμπορεῖτε νὰ τὰ δώσητε νὰ τὰ περικλείσωσιν εἰς τὰ γράμματα τῶν ὁποῦ δίδωσιν εἰς τους κυραζίδες ὅταν στέλνωσι πρᾶγματα. εἰδὲ τὰ ἐλαφρὰ καὶ ἀναγκαῖα διὰ ὀγλύγωρα γράμματα, ἂς σταλθῶσι μὲ τὴν πόσταν. ταῦτα καὶ ἀσπαζόμενος σας μένω

πρόθυμος
ἐξάδελφος
Βασίλειος Ν. Νένοβιτζ

NB. μὲ τὸν Za^x. Καρκαλέκη ἔστειλα τὴν γραφὴν ἀπὸ 12 μαρτίου, τὴν ὁποίαν ἐλάβετε, καὶ ἕτερον γράμμα πρὸς τὴν τυπογραφίαν μέ μερικὰ φύλλα, τὰ ὁποῖα ὡς ἄνω εἶπον νὰ τὰ λάβητε ὀπίσω τώρα. —

διὰ νὰ γνωρίσητε ποῖα εἶναι τὰ πρῶτα χαρτιά ὁποῦ τὰ ἐδέσατε ἡ τιμιότιά σας, σᾶς λέγω ὅτι ἐκεῖνα ὁποῦ ἔχουσιν α μὲ σημεῖον ἐπάνω εἰς τὰς λέξεις ἤγου οὕτο: ⲁ, ⲁ, ⲁ ἢ οὕτω ⲁ, ⲁ, ⲁ καὶ ⲁ, ⲁ, τόσον ἡ ἱερὰ ἱστορία ὅσον καὶ αἱ τρεῖς μοστραις τῶν λεξικῶν, καὶ ἡ ἱστορία εἶναι εἰς $2^1/_2$ κόλλαις, αὐτὰ νὰ τὰ πάρητε ὀπίσω. —

τὰ δὲ ὑστερνά εἶναι μὲ ⲭ, καὶ ⲓⲭ, (ὄχι ὡς ἄνω μὲ σημεῖα ἐπάνω εἰς τὰ ⲁ.) αὐτὰ λοιπὸν τὰ ὑστερινά νὰ μείνωσι, τόσον αἱ πρόμπαι τῶν λεξικῶν, ὅσον καὶ ἡ ἱερὰ ἱστορία, ἡ ὁποία εἶναι εἰς 3 κόλλας πρὸς 28 ἀράδες τὸ κάθε μέρος τοῦ φύλλου καὶ αὐτὴ εἶναι πλέον τελειοτέρα ἀπὸ τὴν ἄνω, δηλ.^{3} περισσότερα ἔχει μέσα. ἡ ὁποία ἐστάλθη μέσον τῶν κυρίων Ρίζου Δ. υἱῶν. —

εἰπέτε τῷ κύρ Ἀθανασίου Νεσκοβιτζ ὅτι ἐδῶ δὲν ἐνβρίσκονται συνδρομηταί εἰς τὴν ἱστορίαν του, ἔγραψα καὶ εἰς Βουκουρ καὶ νὰ εἰδῶ τὶ θὰ ἀποκριθῶσιν, τὸν

ὁποῖον ἀδελφικοπροσκυνῶ, καὶ ἐρωτίσατέ τον ἂν θέλῃ νὰ εἶναι κορέκτωρ εἰς τὸ λεξικὸν, καὶ ἂν τὸν ἀφήνουν ἀπὸ τὴν τυπογραφίαν. ἐγὼ τῷ ἔγραψα τῇ 23 ἀπριλλίου διὰ τῆς πόστας καὶ ἐλπίζω νὰ ἔλαβε τὸ γράμμα μου εἰς τὸ ὁποῖον ἐπερίκλεισα καὶ πρὸς τοὺς κους Ῥίζον Δ. υἱοὺς γράμμα διὰ νὰ τὸ ἐγχειρίσῃ.

8

В печатницата се получило объркване на първия с втория ръкописен екземпляр на „Священная история църковна“, за което Васил Н. Ненович упреква братовчеда си Павел. Дава указания да не се изменя текстът съобразно със сръбския синтаксис, т. е. да остане „на прост български език“. Павел да ускори напечатването на книгата. Готови коли да се изпращат в Брашов.

Оригиналът е на гръцки език.

2/14 юли 1825, Брашов

До препочтения кир Павел Сим. Ненович

Получих честното Ви [писмо] от 2 този [месец]. Зарадвах се за здравето Ви. Видях грешката, която е последвала, и пречката, която е била срещната при отпечатването на „Свещената история“. Очудва ме как от типографията не са обърнали внимание и е станало така. Те не преглеждат писмата, та да видят коя е първата и коя е втората [история]. Но въпреки, че в типографията са ги объркали, биха могли пак да ги различат, защото в писмата си до тази типография писах, че последната [история] е точно в 3 коли, сиреч 24 листа, малка осмина и трябваше да дадат тази за цензура, която са получили от кир Дормуси и синове[1], заедно със 150WW[2], а не тази, която си дал, твое почитание, след това и се е получило конфузно положение. Очудва ме, че ми казвате, че тази [история], която сте дали Вие, е последна. Как може да е така, след като в писмото си от 1/13 май казвате, че на 15 април сте предали плика в типографията? Кир Ризон Дормуси и синове са я предали през месец май и от 15 май ми съобщиха за връчването [ѝ], така че е постъпила за цензура на 17 май. Не зная как са ги объркали в типографията и са дали [за печат] първо оная, която сте дали вие, и са я назовали последна. Защото ако, твое почитание, беше отишъл да я предадеш по-късно, те не биха видели датата в писмата и не биха разбрали. Кой е бил този, който е свършил тази работа, не зная, може би Анастас[3], който печата другата история. Следователно моля те, братовчеде, да се погрижиш, макар и сега, да започне да се печата [историята] и да завърши незабавно, понеже, след като са взели фигурите в типографията, трябва да свършат и работата.

Виждаш, братовчеде, как произтичат конфузни положения, след като нещата не са редовни. Прости ми, дето казвам, че това става поради причината, че не си отговорил на писмата [ми], а си замълчал до 1 май и поради това бях принуден да изпращам да ми свършат работата чрез втора ръка. Ако беше ми отговорил навреме, щях да ги изпратя пак на Вас и нямаше да стане никаква грешка. Ами да Ви кажа и друго. Когато на 15 април изпратих на кир Ризон Дормуси втория ръкопис, то-

гава писах и на твое почитание да си направиш труд да отидеш до типографията и да поискаш ония неща, които си връчил, и да ги вземеш обратно, но виждам, че не си го направил, а си оставил да стане това, което [сам] виждаш (виж писмото ми от 15 април, което са Ви предали кир Р. Д. и синове и ще се осведомите какво Ви писах).

В края на краищата, каквото и да се е случило досега, вижте [историята] да постъпи за печат незабавно и да бъде завършена. Ако видите, че се забавя при цензурата, дайте нещо, за да излезе един час по-рано. А кир Атанас Нескович[4], на когото се покланям братски, нека се погрижи за поправката, без да прави и най-малката пречка. Дори го моля сам да съдействува да се завърши по-бързо [отпечатването] в типографията. И да не прави никаква друга поправка, сиреч да промени смисъла на историята съобразно със сръбския синтаксис, а да я остави така на прост български език, както е, а само да поправи правописа и рядко по някоя дума, ако се случи двусмислена. Тази история се подготвя за децата на българите и трябва да е просто [написана] на езика ни, за да я разбират. Не зная дали имат в типографията българин коректор или сърбин, защото по-добре е да е българин, отколкото сърбин за тази работа, но независимо от това, какъв е трябва да се придържа към маноскрипта, а не според желанието си.

За някои думи можете да питате и Анастас Стоянович, който печата другата история, и което смятате за добро, него приемете, защото между нас стана известно спречкване и не сме в добри [отношения] помежду си, така че може упорито да казва едни [неща] вместо други. Не можах да разбера в коя история си прочел това происхождъ Іисвс' Христосасъ ісранлт и си се смял, в нашата ли си прочел или в тази на Атанас. Що се отнася до нашата, казвам Ви пак, да не се променя по друг начин, а да остане така, както е. И като се отпечата първата кола, изпрати ми я незабавно, за да видя как става. Поработи, моля те, с готовност и ще остана задължен да ти направя и аз услуга. И като Ви се покланям братски, оставам

предан братовчед
Васил Н. Ненович

По Коста Бескоолу[5] изпратих писмо до Мирон Казакович във Виена[6], тъй като ми писа кир Стефан Мутиоглу[7] да му съобщя някои неща за едни речници и една граматика на български език. На Петър Казакович[8] не писах нищо. Писмото ми до типографията беше запечатано с моя печат, провери това и съобщи. Виж на отделен лист някои бележки, за да познаете коя история трябва да постъпи за печат. Другата от 2½ коли, която съдържа и цената на някои книги и една глава на Евангелието, вземи обратно заедно с всички листове, за да не стоят в типографията, за да не се получава конфузно положение. Вземи и от историята на Атанас и когато има оказион за насам, прати ми, да [ги] видя.

---

[1] Кир Дормуси — вж. писмо № 7.
[2] 150 WW — 150 форинта.
[3] Анастас — Анастас Ст. Кипиловски.
[4] Кир Атанас Нескович — вж. писмо № 4.
[5] Коста Бескоолу — Коста Бошкоглу, търговец в Брашов, спомоществовател на „Священное цветообрание“ на Анастас Ст. Кипиловски.

[6] Мирон Казакович във Виена — няма данни.
[7] Стефан Мутиоглу — няма данни.
[8] Петър Казакович — няма данни.
Писмото се намира в: Столичен Архив, Будапеща. Документи за обявени фалити, св. 28, 1817—1835.

8

Πρὸς τὸν ἐντιμότατον κύριον Παῦλου Συμ. Νένοβιτζ

τῇ $^{2}/_{14}$ *Ἰουλίου* 1825, *Βρασοβῷ*

Λαβὼν τὴν τιμίαν σας ἀπὸ 2 τούτου κατὰ νέον, ἐχάρην διὰ τὴν ὑγείαν σας, εἶδον τὸ λάθος ὅπου ἠκολούθησε καὶ τὸ ἔμποδον ὁποῦ ἔγινεν εἰς τὴν τύπωσιν τῆς ἱερᾶς ἱστορίας καὶ ἀπορρῆσα πῶς δὲν ἔδωσαν προσωχὴν ἀπὸ τὴν τυπογραφίαν καὶ ἔγιναν οὕτως δὲν κυττάζουν κατὰ τὰ γράμματα νὰ εἰδοῦν ποία εἶναι ἡ πρώτη, καὶ ποία ἡ ὑστερανή, καὶ ἂν τὰ ἀνακάτωσαν ἐκεῖ εἰς τὴν τυπογραφίαν, πάλιν ἠμποροῦσαν νὰ τὰ διακρόνουν, ἐπειδὴ ἔγραψα εἰς τὰ γράμματα μου πρὸς αὐτὴν τὴν τυπογραφίαν, ὅτι ἡ ὑστερινὴ εἶναι 3 κόλλες σωσταις ἔγουν 24 φύλλα εἰς ὄγδοον μικρόν, καὶ ἔπρεπε αὐτὴν νὰ δώσωσιν εἰς τὴν σενσούραν, τὴν ὁποίαν καὶ ἔλαβαν ἀπὸ ποὺς κυρίους Ῥίζον Δορμούση καὶ υἱοὺς ὁμοῦ μὲ f 150ww ὄχι ἐκείνην ὅπου ἔδωσες ἡ τιμιότης σου ὕστερα καὶ ἔγινεν ἡ κυνφονζιώνη. ἐγὼ ἀπορρῶ ὁποῦ μοὶ λέγετε πῶς ἐκείνη ὁποῦ ἐδώσατε ἡ τιμιότης σας εἶναι ἡ ὑστερινή, πῶς ἠμπορεῖ νὰ εἶναι ἔτζη, ἐν ᾧ μὲ τὴν γραφὴν σας ἀπὸ $^{1}/_{13}$ *μαίου λέγετε ὅτι εἰς τὰς 15 ἀπριλλίου ἐγχειρήσατε τον πλῖκον εἰς τὴν τυπογραφίαν. οἱ δὲ κύριοι Ῥίζος Δορμούση καὶ υἱοί τὴν ἐγχείρησαν τὸν μάϊον μῆνα καὶ ἀπὸ τὰς 15. Ν. μαΐου μοὶ ἐφανέρωσαν τὴν παράδωσιν καὶ ἔτζι εἰς τὰς 17 μαΐου ἐμβῆκεν εἰς τὴν σενσούραν, πῶς δὲ τὰ ἀνακάτωσαν εἰς τὴν τυπογραφίαν, καὶ ἔδωσαν τὴν πρώτην δηλ. ἐκείνην ὁποῦ ἔδωσες ἡ τιμιότης σας καὶ τὴν ὀνόμασαν ὑστερικὴν δὲν ἠξεύρω. ἐπειδὴ καὶ ἂν ἐπήγαινες ἡ τιμιότης του ὕστερα νὰ τὴν δώσῃς, αὐτοὶ δὲν ἔβλεπον τι ντάτο, εἰς τὰ γράμματα καὶ νὰ ναταλάβουν. ποῖος ἦτιν αἰτις ὁποῦ ἔκαμεν αὐτὴν τὴν δουλειάν, δέν ἠξεύρω, ἴσως ὁ Ἀναστάσιος ὅστις τυπάνει τὴν ἄλλην ἱστορίαν. Παρακαλῶ λοιπὸν ἐξάδελφε νὰ ἐπιμεληθῇς κον τώρα νὰ ἔμβῃ εἰς τὸν τύπον καὶ νὰ τελειώσῃ χωρὶς ὄργητα, διότε ἀφ' οὗ ἐπῆραν τὰ φεορίνια εἰς τὴν τυπογραφίαν πρέπει καὶ νὰ κάμουν τὴν δουλειάν. βλέπεις ἐξάδελφε πῶς ἀκολουθοῦν κονφουζιόνη ὅταν δὲν γίνονται τὰ πράγματα τακτικά, καὶ νὰ μὲ συγχωρήσῃς ὅτιοῦ λέγω ὅτι τοῦτο τρέχει ἐξ αἰτίας ὁποῦ δὲν μοὶ ἀπεκρίθης εἰς τὰ γράμματα μου, ἀλλὰ ἐσώπησες ἕως 1 μαΐου, καὶ οὕτως ἤμουν ἀναγκασμένος νὰ στείλω εἰς δεύτερόν χέρι νὰ μου κάμουν τὴν δουλειάν ἂν μοῦ ἀποκρίνουσουν ἐν καιρῷ, ἤθελε νὰ τὰ στείλω πάλιν εἰς τὰς χεῖρας σας καὶ δὲν ἤθελε νὰ γένῃ κἀνενα λάθος. ἀμὴ καὶ ἄλλο νὰ σᾶς εἰπῶ. Ἐγὼ ὅταν ἔστειλα εἰς τὰς 15 ἀπρι. τοῖς κυρίοις Ῥίζου Δορμούση τὸ δευτερον μάνοσκριπτο τότε ἔγραψα καὶ τῆς τιμιότης σου, νὰ κάμῃς τὸν κόπον νὰ πηγαίνῃς εἰς τὴν τυπογραφίαν καὶ νὰ ζητήσῃς ἐκεῖνα ὁποῦ ἐγχείρισες νὰ τὰ πάρῃς ὀπίσω καὶ βλέπω ὅτι δὲν τὸ ἔκαμες ἀλλὰ ἄφησες καὶ ἔγινε τοῦτο ὁποῦ βλέπεις, (ἰδέ τὴν γραφήν μου ἀπὸ τὰς 15 ἀπριλι τὴν ὁποίαν σᾶς ἐγχειρησαν οἱ κύριοι Ρ. Δ. καὶ υἱοὶ, καὶ θελετε πληροφορηθῇ πῶς σᾶς ἔγραφον). Τέλος πάντων ὅτι καὶ ἂν ἐγινεν, ἕως τώρα, κυττάζετε παρακαλῶ νὰ ἔμβῃ εἰς τὸν τύπον χωρὶς ἄργητα, καὶ νὰ τελειώσῃ. Ἐάν ἰδῆτε ὅτι ἐμποδίζεται εἰς τὴν σενσούραν. δόσετε καὶ κἄτι διά(να)εὔγῃ μίαν ὥραν ἀρχήτερα. καὶ ὁ κύρ Ἀθανασίος Νεακοβιτζ, τὸν ὁποῖον ἀδελφικοπροσκυνῶ, νὰ ἐπιμεληθῇ μὲ τὴν διορθωσιν χωρὶς νὰ κάμῃ τὸ παραμικρὸν ἔμποδον ἄλλὰ μάλιστα τὸν παρακαλῶ καὶ ὁ*

ἴδιος νὰ βιάσῃ διὰ νὰ τελειώσῃ ὀγλιγορώτερα ἀπὸ τὴν τυπογραφίαν. καὶ νὰ μὴν τύχῃ καὶ κάμῃ κἀμμίαν ἄλλην διόρθωσιν ἤγευν νὰ ἀλλάξῃ τὸ νόημα τῆς ἱστορίας εἰς τὴν σερβικὴν σύνταξιν, ἀλλὰ νὰ τὴν ἀφήσῃ ἔτζη ἁπλὰ βολγάρικα καθὼς εἶναι, καὶ μόνον τὴν ὀρθογραφίαν νὰ διορθώνῃ, καὶ σπανίως ποῦ κἀμμίαν λέξιν ἂν τύχῃ δισνόητος, αὐτὴ ἡ ἱστορία γίνεται διὰ τὰ παιδιά τῶν βολγάρων, καὶ πρέπει νὰ εἶναι ἁπλὰ εἰς τὴν γλῶσσαν μας νὰ καταλαμβανουν, δὲν ἠξεύρω ἐν ἔχουν εἰς τὴν τυπογραφίαν Βούλγαρον κορέκτορα, ἢ πάλιν σέρβον, διότι καλήτερα εἶναι ἕνα(ς) ββλγαρος, παρά ἕνας σέρβος, διά τοιαύτην δουλειάν, μ'ἄλον ὁποῦ ὅποιος καὶ ἂν εἶναι, πρέπει νὰ ὑπάγῃ κατὰ τὸ μανοσκρίπτο (διλ^{α}) κατὰ τὸ χειρόγραφον) ὄχι κατὰ τὴν θέλησίν του, εἰς μερικάς λεξείς ἠμπορεῖτε νὰ ἐρωτήσητε καὶ τὸν Ἀναστάσιον Στογιάνοβιτζ, ὅς τὶς τυπώνει τὴν ἄλλην ἱστορίαν καὶ ὅ, τι γνωρίσητε καλόν ἐκεῖνο νὰ δεχθῆτε, ὅιότι μὲ αὐτὸν ἐσυνέβη κἄποια συγχισεις ἀναμεταξὺ μας, καὶ δὲν ἤμεθα καλά μάζή, καὶ ἔτζε ἠμπορεῖ πεισματίκως νὰ λέγῃ ἄλλα ἀντ' ἄλλά. δὲν ἠμπόρεσα νὰ καταλάβω εἰς ποίαν ἱστορίαν ἐδιάβασες τοῦτο: προηχόдъ ісусъ христосъ сасъ ісранлт: καὶ ἐγέλασες, εἰς τὴν ἐδικὴν μας ἐδιάβασες, ἢ εἰς τὴν τοῦ Ἀναστασίου, ὅσον διά τὴν ἐδικὴν μας σᾶς λέγω πάλιν νὰ μὴν τύχῃ καὶ μεταβαλθῆ ἀλλέως παρά καθὼς εἶναι, ἔτζη νὰ γίνῃ. προηсхόдъ ісусъ христосъ' сасъ ісранлт καὶ ἀφ'οὗ τυπωθῆ ἡ πρώτη κόλλα νὰ μοῦ τὴν στείλῃς χωρὶς ἄργητα, διὰ νὰ εἰδῶ πῶς γίνεται. δούδενέ με παρακαλῶ μέ προθυμίαν, καὶ θέλω μένει ὑποχρεος νὰ κάμω τὴν ἐκδουλευσιν καὶ ἐγὼ πρὸς τὴν τιμιότητα σας καὶ προσκυνῶντας σας ἀδελφικῶς μένω

προθυμος
ἐξάδελφος
Βασίλειος Ν. Νένοβιτζ

NB. μὲ τὸν κῶστα μπέσκοολου ἔστειλα γραφὴν πρὸς τὸν μύρωνα Καζάκοβιτζ εἰς βιέννας, ἐπειδὴ μοὶ ἔγραψεν ὁ κυρ Στέφ. Μυτιογλου κἄτι νὰ τὸν φανερώσω διὰ μερικὰ λεξικά, καὶ γραμματικὴν εἰς τὴν βολγαρικήν γλῶσαν, πρὸς τὸν Πέτρον Καζάκοβιτζ δὲν ἔγραψα τίποτες, ἡ γραφὴ μου πρὸς τὴν τυπογραφίαν ἦτον βουλλομένη μὲ τὴν βοῦλλαν μεν, εἰς αὐτὸ νὰ παρατυρήσης καὶ πληρωφορήσης. Ἰδοῦ καὶ εἰς ξεχωριστόν φύλλον μερικά σημειώματα διά νὰ γνωρίσητε ποίαν ἱστορίαν πρέπει νὰ βάλλητε εἰς τὸν τύπον. τὴν δὲ ἄλλην ἀπὸ $2^1/_2$ κόλλαις ἤτις ἔχει καὶ τιμὰς διὰ μερικὰ βιβλία, καὶ ἕνα κεφαλαιον τοῦ εὐαγγελίου, νὰ τὴν πάρῃς ὀπίσω μαζή μὲ ὅλα τὰ φύλλα νὰ μὴν στέκονται εἰς τὴν τυπογραφίαν διὰ νὰ γίνεται κονφουζιούνη. — πάρα καὶ ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἀναστασίου, καὶ ὅταν τήχῃ ὀκαζιώνη δι' ἐδῶ στείλε μοι διὰ νὰ εἰδῶ. —

9

Пак относно недоразумението, станало в печатницата във връзка с 1-ви и 2-ри екземпляр от ръкописа на „Священная история църковна". Упреци от страна на Васил Н. Ненович заради излишните харчове по пощата. Историята да се печата час по-скоро.

1825, юлия 13-го/25, Брашов,

Почтене господине Павле С. Ненович,

И на 2/14 текущаго м[есе]ца Ви писах, що беше потребно, и Ви нареждах как да сторите с историята. Сега ся отговарем на Ваше честно писмо от 14. истога по нов[ому], което намерих притворина и първата историа, която бях Ви проводил, почудих ся на Вашата работа, дето струвате, за забава и за харч да плащам на филе.[1] Ето платих ф[оринт] 1 × 24 у сребро на пощата, що требуваше да ми я проваждаш с поща, аз писах да я даржиш там, па доста е, като ми пишеш, аз разумевам кое, как върви, или ако мислеш, чи ни разумевам, да си я проводил с оказион, кираджии секоги идат от Пеща за Брашов. Видя да грешката е станала от типографията, кой е причина на това, не знам, може да бъди и от неприятели, али макар да ся е дало първото мано скрипто[2] у сенсурата, видя от горе, чи е забележила типографията так: gesetz soll werden das Mpt. von Dormusi und Söhne in 3 Bogen zu 28 Zeilen lang.[3]

Защо докле[4] опираш типографията да ни типари, каквото вида, тя щела се втората да типари, макар да е била първата у сенсурътa. Ама един человек като не разумева от едно нещо, тъй става, от първом ми створи кедер, чи не ми ся отговори на време, и аз после проводих до кир Ризу Дормуси[5], да ми свърши тази работа, и ти писах да земеш първата история, ако си я дал, па като не го створи тогази на време, останаха там и двете, чи стана тази забава и конфузион.

Сега да оставим многото хороти[6], що е станало, станало и заминало, и Ви казувам без забава да флези у типографията онази история на 3. коли, която я има типографията у рацете си, да я типари по-скоро, защо доста ся забави до сега, и тя моля да ни ся сърдиш, защо ти пиша тъй, имам право на то, б м[есе]ца стават как съм проводил тази историа, па ни е флезла и още у работа. Анастас Стоянович[7] после доди, и до сега типарил половината, по-више от 10 коли.

Моля и госп[один] Аф. Нешковича[8] да настоява да ся типари историата по-скоро. Друга причина нема веки никаква, оная, дето е остана у типографията, да ся типари без забава и оставам, и пак Ви казувам да не опирате никак типографията, кажете да типари по-скоро, други ответ да ни чакате.

Усердний брат
Васил Н. Ненович

---

[1] Филе, нафиле — напусто.
[2] Мано скрипто — ръкопис.
[3] Да се набере ръкописът, [предаден] от Дормуси и синове, в 3 коли по 28 реда.
[4] Дакле, докле — докато.
[5] Р. Дормуси — вж. писмо № 7.
[6] Хороти — приказки, словоизлияния.
[7] Анастас Стоянович — вж. писмо № 7.
[8] Аф. Нешкович — Афанасий Нескович, писмо № 4.
Писмото се намира в: Столичен архив, Будапеща. Документи за обявени фалити, св. 28, 1817—1835.

почтенъ господинъ Павелъ Й. Шафарикъ

1825. Іюлія 13/25 Буда

Й на 3/4 тисѧщати мѣра вы тисах' що бѣше потрѣбно, и вы наложидах' как' да створите сѧс' исторіа-та. Сега сѧ шговарем' на ваше ча-стно писмо ш 14. истра по Нв. оу ісоль-то намырих' тыговына и первѣ-та історіа, ісоль-то бѣх' вы проводилъ, погрѣших' сѧ на ваша-та работа дѣто стоѣвате, за забава и за хасъ да тыкаме' на вѣ-ли, єто платих' 1 1/2 zл оу Срѣбо на поштата, що трѣбваше да ты Й поважедашь сѧс' пошта, аз' тисах' да Й дарижшь тамъ, та до-ста є как' мы тышшь, аз' разумѣвам' ісов как' вадѣ, или ако мыслишь чи ны разумѣвам', да сѧ Й проводилъ сѧс' оказіон', кыраин стыгнь Й дрѣт' Й тыша за бра. Буда да тышка-та є станала ш ту-потографіа-та, ісоь є прочина на това, нѣзнам', можа да бѣде и Є натрѣдателя, аль макаръ да сѧ Є дало перво-то мано сѣмыто оу сѣн. сѣда-та, вида шгоѣ чи Є забавѣнила тыпотографіа-та тыи' дадах' 500 zll чинѣ Ино Мрѣ. кои Дочтивы и Любе ше 3. Буда зи 28 Іюлѣан Сѣшч.

защо дѣлиш "шправашь тыпотографіа-та да на тыпарѣ, ісаков-то бѣда тыи щѣка се второ-та да тыпаш, макаръ да Є бѣла перва-та оу Сенсѣра-та. ама єдни головы' ісато не разумѣва ш єдно нѣшо, тыи става, ш первѣ' мы створы ісдро', чи не мы сѧ шговыри на восе, и аз' пошлѣ проводях' до ісов Ризѣ дорѣшѣ, дами сварш тази работа и тыи тисах' да зимыш пѣва-та історіа, аліси Є далъ, па ісато ны створы тогази на восе, шстанѣ тамъ и дѣвѣ-тѣ, чи стана тази забава и ісчубѣзіон'. Сега да шставим' мнѣго-то хороты, що Є станало, станало, нѣзамнало, Й вы казѣвам' без' забава да вадѣш оу тыпотографіа-та єдна історіа на 3. ісоль, ісоль-то Й ѣма тыпотографіа-та оу вацѣ-тѣ сн, да тыпаш по скоро, защо доста сѧ забава до сега, и та' моля да ны сѧ сардѣш защо та тыша тыи' ѣмам' пѣаво на то, 6. ѣка стават' ісаков самъ проводилъ тази история ны Є вѣлѣла ішша оу работа, а настас' станѣвѣ посль вода и до сега тыпаль половѣна-та, по'вѣше ш 10. ісоль.

моля и госп. Дѣ. Нешковѣча да настѣва да сѧ тыпаш история-та по скоро. Дѣвга тышина нѣма вѣ ны нѣшчѣка, єдна дѣто Є Й стана оу тыпотографіа-та да сѧ тыпаш без' забава, и стѣвам' и тыи' вѣ ісчѣам да ны сѣдѣвате ны ли' тыпо-граф-та, ажѣ' да тыпаш по скоро, дѣвѣ ш вѣтѣ да ны загыбѣ. ——

оу сѣрдчнѣ' брат'
Васи Й. Нешковѣ

„Священная история църковна“ да се печата незабавно. Фридрих Селешки, книговезец от Брашов, е поел грижата да ускори напечатването и да вземе готовата продукция със собствената си стока. В отделна забележка Васил Н. Ненович изразява готовност да съдействува на братовчеда си в случай че и той се заеме с издаването на книги.

1825, улия 22 ве[хто], Б[рашов]

Почтени Господине Павле С. Ненович,

На 2/14 и на 13/25 истога м[есе]ца Ви писах и Ви казувах за историата священна да не ся бави никак, да ся типари по-скоро. Станало, що станало. От кого е този кедер, не знам, така да ся свърши веднаш, мисля, да е фанала типографиата да типари, защо остана там по-чистата на 3 коли, за която много пъти писах нея да типарят. Белким[1] от други себеп[2] де опряна, а башка[3] разумева типографията твърде добре що пиша и как требова да створи, какото и видях забележино отгоре на тази историа, дето ми я върна назат, тя истина била у сенсурата, али другата по-чистата щели да типарят, само стана да платя на филе ф[оринт] 1×24 на пощата. Ето тойзи приятел, дето Ви донесе това писмо (той е Бухбиндер[4] от Брашов) на имя Herr Fried Szelesky[5], има работа на типографията и ще да ся върни скоро назат, му ся примолих да хортува[6] и от ууста на типографиата за тази историа да ся свърши скоро и да я приемни да ми я донесе, защо той със книги за продан ще доди назат и так със неговата стока да ми донесе и моята историа. Пиша и на госп[один] Риза Дормуси[7] и синове да му я придадат нему у един сындък добре наредена. И так със поклонение оставам

Ваш усердний брат
Васил Н. Ненович

Моля тя проводи ми една катахизис сербска, защо ми е потребна. Историите не требува да ся повързуват, тука щем ги повърза.

Пиши ми как ся зове улицата, дето седите, и нумерото на къщата Ви, да записувам от горе на писмата, да можът лесно да Ви намерят.

Ако имаш воля да типариш некоя книга за твой хесап и за шпекулация, пиши ми да Ви кажа каква книга да дадете на типар, като да добите от нея, този спекулацион е добър, ако щете да го створите.

---

[1] Белким — може би.
[2] Себеп — повод, причина.
[3] Башка — отделно, независимо.
[4] Бухбиндер — книговезец.
[5] Herr Fried Szelesky — госп. Фридрих Селешки.
[6] Хортува — „да хортува и от ууста“ — да каже лично.
[7] Риза Дормуси — вж. писмо № 7.

Писмото се намира в: Столичен архив, Будапеща. Документи за обявени фалити, св. 28, 1817—1835.

11

Васил Н. Ненович изпраща ръкописа на изготвения от него Буквар, за да бъде показан в Будимската печатница и да се информира относно цената на отпечатването. В отделна бележка моли братовчеда си да му прати проби от всички славянски букви, с които разполага печатницата.

1825, август 28 ве[хто], Брашов

Почтене Господине Павле С. Ненович,

На 17 истога м[есе]ца Ви писах накъсо и ся отговорих на Ваше честно от 7 авг[уст] по нову и Ви проводих един рукописни Буквар на 2 коли да го покажите на типографията и да питате колко йщът за 3000 да типарят на друис[1] папир, па после да го дадете на сенсурата да го прегледат и да ми явите със първо що Ви казаха от типографията, да знам. За историите надевам ся да ся ги испратили и скоро да ги приемна. Реста за тех по хесапът на типографията требува да ся ги платили госп[один] Ризу Дормуси и синове[2], защото тъй беха наредени на тех! А за Буквaрет вас щя да паредя. С кир Параскева Димитров[3] Ви проводих пликът и 1 кашкавал. Аз мислех да приемна с пощата един лист, да видя как ся е типарила историата, и до нине не приех. Ви казувахте със вашето писмо как на 8 авг. ще да започене у щамбата и ду 15 авг. ще да е готова и не знам що стана до сега. Пишете ми и за Анастаса[4] свърши ли си неговата историа или не; пак Ви казувам за 1 катахисис да ми проводите, и пак Ви ся покланям и оставам

Ваш усердний
двоюродний брат
Василий Н. Ненович

Ето Ви притварям тези листи, с които Ви явя как требува да ся поправи Букварет и отгоре как да буде.

Със историите заедно да ми проводите проби от славенските слова, каквито ся намират у типографията и малки и големи, да земете по един или два листа от всяки гатунг[5] и да пишат те сами от типографията как ся зовет. Или ако ся е проводил съндъкът с книгите, проводете ми ги с други оказион, с търговци или кираджии.

Ако приемнат скоро Букварет у типар, моля Ви, платете половината по обичай, който не щят да будът толкози много, цирка ф[орint] 80, като да не ся бави, и аз с първо щя Ви проводи сичките, колкото струва.

---

[1] Друис папир — вид печатарска хартия.
[2] Ризу Дормуси — вж. писмо № 7.
[3] Кир Параскев Димитров — вероятно търговец, пътуващ за Пеща.
[4] Анастас — Анастас Ст. Кипиловски.
[5] Гатунг — die Gattung — вид, сорт, качество.

Писмото се намира в: Столичен архив, Будапеща. Документи за обявени фалити, св. 28, 1817—1835.

Васил Н. Ненович съобщава за получаването на историята, дава оценка за качеството на книгата, обвинява коректора за допуснатите грешки. Съобщава условията, при които е съгласен да използува услугите на Будимската печатница.

1825, септемврια 28 го ве[хто], Брашов

Почтене Господине Павли С. Ненович!

Не сомневам ся как сте приели последното ми писмо от 28 прошлаго м[есе]ца ве[хто], със което Ви писах потребните за поправението на Буквaрет, и за от горе как да бъде, и други нуждни. Със истиет приятел, който ся именува Йоан[1], у служба кир Ницува Лека[2], Ви проводих един Буквар[3], дето ся типари тука, да го имате и Ви за любопитство.

Ваше честно писмо от 15 септем[ври] н[ово] у време приех и ся возрадувах за ваше добро здравие, видех що ми пишете за историата и Буквaрет. Историата приех заедно със хесап, по който оставам аз длъжин на Госп[один] Риза Дормуси и синове[4] ф[оринт] 32 WW. Аз знаях, чи ни щат да артисат фиорини[5], зато Ви молях да дадете от ваши, догде Ви проводя, за Буквaрет половината, като да влези по-скоро у печат, али сега, като приех историата священа и видех толко погрешки, казувам Вам так, ако приема типографията да нареди коректора и да стои добра за него, как не ще остави погрешки, тъй да дадете Буквaрет да го типарят, или ако не приемат так, нека стои у вас, до где друго поредение стане. Защо ако излезе от типарет с погрешки, ни го приемам. Една книга, дето е за деца, требова да е чиста, без погрешки. Истина те немат вина за историата, защо от наша страна беше нареден коректорът, който догде да управи други погрешки у мано скриптото, а той остави и погрешките на типографията, али що да кажа, един человек, като е късоок (κοντόφθαλμος) не види словата как стоят, право ли или на опако. Аз ще поправи (sic) една и ще Ви я проводя да видите, и нему ще проводи неколко. Типографията требува да плати на коректорът, защо те ми проводиха хесап за сичкото колко кошува. Не знам защо ищат на Буквaрет по-скъпо от историата, за нея платихми по ф[оринт] 79 на колата, от които ся типариха и 100 на шрайбпапир, и има по-много редове от Буквaрет. Вище, дано направите по-долу. Буквaрет нека ся прегледа от сенсурата и да ся запиши по обичай, па ако не го приемне типографията, каквото по-горе рекох, нека стои у Вас и никому да не го давате от ръцете си. Приех катихисисът, и мострите от хартия за Буквaрет, и благодаря за трудът Ви. Щях да проводя написк и един октоих гречески, като да видите, и ако щете да типарите един малък октоих по славенски език за децата да учат, али като видех погрешките на историата, оставих, защо има да ся типарят и други книги, чи белким ще до[да] и сам у Пеща. Видех да ми пишете перапона[6] за ризовците, то го створихте сами, защо аз бех писал Вам первом, па като не ми ся отговорихте, тогази писах тем. Почудих ся, кадто видех да ми притворете писма, които можехте с оказион да проводите, да не плащам два ката на пощата, аз не ги отворих, защо не ми пишете да ги отворя, ни ти

пак сми добре с брата Ви, като да му пиша, и не знам какво ищете да сторя, зато пишете ми по-чисто. И так оставам с всяко почитание и любов.

Ваш брат
Васил Н. Ненович

Ако приемнат Буквареτ у типогр., кажете да излеят на ново тези слова ѫ, ѭ и тази разделителна (—), каквото бех им писал и ся обрекоха да го створят, па не го створиха, ами у историата положиха други слова влашки. Таквизи слова влашки не требуват у Буквареτ.

---

[1] Йоан — ортак на Н. Лека.
[2] Кир Ницува Лека — търговец в Брашов.
[3] Един Буквар, дето ся типари тука — става дума за книгата на Петър Берон „Рибен буквар", Брашов, 1824.
[4] Риза Дормуси — вж. писмо № 7.
[5] Фиорини — форинти.
[6] Парапона, параптома — заблуждение, грешка.
Писмото се намира в: Столичен архив, Будапеща. Документи за обявени фалити, св. 28, 1817—1835.

13

Васил Н. Ненович дава указания относно оформянето на Буквара — да се вземе от цензурата, да се поръча на дърворезбаря емблемата — петел. Сметки и плащания във връзка с отпечатването на „Священная история църковна". В отделна бележка моли Павел Ненович да намери коректор за лексикона, интересува се за Анастас Ст. Кипиловски, за печатането на неговата история.

1825, Ноември 20, Бра[шов]

Почтене Господине Павле С. Ненович,

Надевахся да приемна ответ от Вас с букурещлиите, които ся връщаха от Липска, за 12 истории священи, дето Ви проводих с един турчин, и Ви да ми проводите мострите от всекакви слова, каквото бех Ви писал, и видех да не стана туй с букурещлиите, моля Ви дакле с други оказион да го створите.

Вашето честно писмо от 27 октом. по ново у време приех и разумех що пишете. Мисля да сте приели Буквареτ от сенсурата и да го държите у Вас или ако не сте го приели, да го приемните от там, да не стои, защо ся случа[т] сякакви работи. Нека го подпишат от сенсурата как е прегледан, па да го земите. Башка да го земите, ако ни е подписан, чи е прегледан, защо после пак требова да ся дава там, да ся бави за цифрата. Петелът, дето казувате, чи го немат, то е лесно, да щем да го направят, испитайте дакле за един такъв мастор, дето дялбае у дърво, като да го направи от дърво, то не ще да кощува више от ф[оринт] 2WW. Таквизи мастори у типографиата са знаени, от там да разберите за

туй. И като хортувате, да ми явите. Колкото за от външните листи е лесно, и подире може стана, ами само вътрешните да влезат у типар. Ето лиша на типографиата за словата ѫ, ѭ да ги излеят тъй, как требуват, а за разделителната да е маличка // — // и да наредят те коректора да не останат погрешки у Букварет, каквото останаха у священата история.

За фарбината хартия[1] видя да кажете чи кощува по 5 × колата, моля Ви, испитайте топът колко кощува, защо ще да ни требува више от един топ и половина (един топ има 20 тестета), и тъй с топът требува да бъде по-ефтина. У типографиата не останаха фиорини от 150, ами и още върху тех ся дадоха и останах длъжин на ризовците ф[оринт] 32 — сега други фиорини требува да проводя, ако не апофасисам[2] да дода сам и за други работи. За ф[оринт] 15, дето ми пишете да Ви проводя да харизувате у типографиата за священата историа, то е на филе харч. Други път за друга работа по-голема можем да харижим нещо на факторат[3], защо пари ни ся пада да му давами нему, а на работниците, дето типарят, ся дава по една или 2: книги, тоест, двама ся: земат по една книга, ако ся по-големи книгите или ако са по-малки, земат 2, те ся зели по обичай, а други никой не зема, ако ни му дадем от сама наша воля, защо секи си зема платата, за каквото работи. На свящ. историа беха ризовците, дакле от Вас ни можаха да захтеват, ако сам не си им обрекал, и то ще ся исполни други път, защо има работа и за напред. За грешките, дето ся отговорил г. Нешкович, чи ся от типографиата станали, то го знам аз, ами той като един коректор защо не ги е поправил, ами ги остави. За писмата кир Панови писах му, чи ми ги проводи да Ви утъкмя, и чакам ответ от него да видя що ще да пиши. Поклонявам ся и оставам

Ваш искренний брат
Васил Н. Ненович

Госп. А. Несковича поздравлевам братски, писмото му за Кишнов и Одеса проводих у Букурещ, да ги проводят от там, защо от тук ни ся трефи оказион[4] до сега, от както ги приех от Хаджи Йордана[5].

Молим испитайте за некого, дето да знае российски и гречески, като да прегледа лексиконът, кога го проводя, и да поправи грешките. Лексиконът е на 4 язици — болгарски, гречешки, влашки и российски, ако знае и влашки, то е по-добре. Мене ми е най-много за российските да ги прегледа, защо туку сега не ся намират учени на тойзи язик. И да питате колко ищат на 1 кола, и да ми явите за сичко, кога ся случи оказион за тука.

Да ми явите и за Анастаса Стоянович какво прави, свърши ли си историата или иоще у типар ся намира и дади ли да направят и фигури или без фигури я остави и ако ги повързува у Пеща или ще да ги донесе тука неповързани.

Писмото за типографиата не можах да го приготвя, остава за други път да го проводя.

---

[1] Фарбина хартия — цветна хартия.
[2] Ако не апофасисам — ако не се реша, наканя.

[3] Факторат — факторът, т. е. технически ръководител на печатницата.
[4] Трефи оказион — се случи оказион — „ни ся трефи оказион“ — окаже ни се удобен случай.
[5] Х. Йордана — вж. писмо № 6.
Писмото се намира в: Столичен архив, Будапеща. Документи за обявени фалити св. 28, 1817—1835.

14

Второ писмо на Васил Н. Ненович от същата дата, с което изпраща писмо до Будимската печатница с поръка да се чака и да се вземе отговор. В писмото до печатницата става дума за изливането на някои букви и знаци. Съветва Павел Ненович каква книга да печата.

1825, ноем. 20, Брашов,

Господине Павле С. Ненович,

О другото писмо Ви казах, чи остана писмото за типографиата, ами кадто[1] ся позабавиха кир ха Чоцо[2], можах да го приготвя и Ви го провождам да го вручите и да ищете ответ, защо тъй пиша да даде Вам ответ да ми го проводите: то ест за словата ѫ, ѭ и разделителната — щат ли да ги излеят или не. И за петелът пиша да дадат да го направят с мой харч, за което Ви да платите, и кога ся типарят книгите, да го земите да не остане о типографиата. И тъй оставам

Ваш брат
Васил Н. Ненович

Ако дода, сам ще Ви кажа какви книги да типарите за Ваше хесап и хасно[3] или ако не дода, писа ще Ви первом за октоихът как да го типарите с малко харч, като да ся продава лесно, и пак после други книги, дето ся потребни.

Със пощата ща проводи полица да ся приемнат фиорини за Букварет да флези о типар.

---

[1] Кадто — като.
[2] Чоцо — Цоча Данаилович — вж. писмо № 2.
[3] Хасно — може би от унгарската дума haszon (хасон), т. е. печалба.
Писмото се намира в: Столичен архив, Будапеща. Документи за обявени фалити св. 28, 1817—1835.

Васил Н. Ненович инструктира Павел С. Ненович при какви условия да даде Буквара за печат; осигурява необходимата сума за печатане.

1825, Ноември 26 вехт, Брашов

Почтене Господине Павле С. Ненович,

На 20 истога м[есе]ца Ви писах с две писма потребните, които писма проводих с кир ха[джи] Цоца Ловчалият[1], за притвориното къ[м] типографиата казувах, кадто го вручите, да ищите ответ къ[м] мене, с който да ми явят щат ли да излеят словата ѫ, ѩ и разделителната (—) или не. Ето сега Ви притворям и друго писмо за типографиата, с което казум, ако щат да направят више речените слова ѫ, ѩ и разделителната (—) и да наредят добър коректор, както да не останат погрешки, каквото у свящ. историа, тъй да приемнат чрез вас WW. 150, сто и петдесят фиорини от кир Николая Констандин[2] и да дадат цедула[3] за приемнуването или ако не щат да ги излеят словата и коректора добър немат, да не приемат фиорините, нека остане Букварет, догде стане друго поредение. От тези ф. 150 да земат и фарбината хартия, синя, червена и померанцфарбе[4], каквото бях писал за отгорните 2. листа и за петелът пак те нека платят, да върви един хесап. Зато пиша те да приемнат фиорините, като да ся задължат да излеят словата, защо ако не ги излеят, каквото им пиша, щя да им кажа защо зехте фиорините, кадто не щехте да ги излеете, тъй и за коректорът, ако останат погрешки, защото книги с толкози много погрешки не ми требуват. Букварет е за деца, ако останат погрешки, кой го зема. Децата требува право да читат, а не криво. Дакле ако щат, каквото аз захтевам, нека приемнат фиорините и без забава да вкарат Букварет у типар, като да бъде готов до 10 или 15 дни, то стои на Ваше усердие да ги подканяте, защо те, като им доди друга работа, остават нашата назад. Моля Ви да настоите усердо да влези в типар тойзи Буквар. И с перво да ми явите колко требува още за исплащане, да Ви ги проводя или с полица да Ви ги вкарам. Аз им писах и за цената, чи са чудя защо да бъди на Букварет по-скъпа от историата. Зато чалащисувай, дано можиш да спадниш нещо, защо историата имаше по-много редове, па зеха по ф[оринт] 79 за едната кола на 3000, у които беха и 100 на шрайбпапир, а сега за Букварет ищат по ф[оринт] 87, не знам защо. Белким защо ся преминаха факторите, за туй и по-скъпо ищат. Ако гледат в ръцете, направи, как знаиш, па да спаднат цената, тоест от една страна щат да спаднат на по-малките, па щат да го земат по-големите, или ако ся претенциите им по-много от спаданието им, па то оставете по-добре на първото и да влези по-скоро у работа. С поклонение оставам

Ваш усердний брат
Васил Н. Ненович

Да ми явите, ако ся намира некой прокофан[5] на российски язик да прегледа лексиконът, и за Анастаса Стоянович какво прави, свърши ли или

не и ако има да ся бави йоще, то от Ваша страна да испитате, да не казувате, чи аз пиша.

---

[1] Кир ха[аджи] Цоца Ловчалият — Цоча Данаилович, вж. писмо № 2.

[2] Николая Констандин — в списъка на гражданите на Пеща е вписано лице Никола Константинус; занаят — търговец на платове, роден — Krisma в Македония (Кричим, Пловдивско — според тълкуване на Руси Стойков).

[3] Цедула — бележка.

[4] Померанцфарбе — розов цвят.

[5] Прокофан — познавач.

Писмото се намира в: Столичен архив, Будапеща. Документи за обявени фалити, св. 28, 1817—1835.

16

Васил Н. Ненович се обръща направо към Дирекцията на Университетската печатница относно сумата, която му иска за отпечатването на Буквара. Настоява да се отлеят исканите от него букви и знаци. Някои въпроси около набора, коригирането, емблемата.

Оригиналът е на немски език.

Кронщат, 2 декември 1825

Уважаема Дирекция на Университетската печатница!

Тъй като на Павел С. Ненович пратих ръкописа на един български буквар, същият да бъде предаден на уважаемата Дирекция и да бъде пуснат в печатницата, откъдето на 15. IX получих съобщение, отнасящо се за цената, която за мое очудване е по-висока, отколкото беше цената на Библейската история. След като получих тази история, забелязах, че разделителните знаци между буквите, които се срещат в редовете, за да разделят членовете -етъ, -тъ, -та, -то, -тѣ, не са по моето желание, както аз, уважаема Дирекция, в писмото си от 25. IV. 1825 г. съм помолил да бъдат по-малки, т. е. по-тесни, отколкото обикновените, които са употребени на един ред за подразделяне на думата, и да не бъдат по-широки, отколкото една точка и да бъдат така излети, че те да не бъдат в средата, а над края на буквата, така и буквата да бъде излята в една връзка. Това желание се отнася за всички книги, които печатницата получава от мене. Аз получих отговора на 20. III т. г., в който уважаемата Дирекция отказва да изпълни моята молба; от желанието ми следва, че споменатата буква и разделителният знак трябва да се изливат, тъй като искам да напечатам повече книги. Бих желал, уважаема Дирекция, коректурите на този Буквар да бъдат прегледани от компетентен коректор, за да не би в този малък труд да се допуснат толкова грешки, като в Библейската история. Също така моля словослагателите така да подреждат редовете, да не дойдат на една страница повече редове, отколкото на другите. Относно петела, който трябва да бъде на корицата, тъй като го нямате, моля, за моя сметка да поръчате от дърво, за което господин Павел Н.

Почтене господине Павле ... Ненадъ

1825. Февруар. 26. Брашовъ

На 20 истога мѣца вы писах' смѣ двѣ писма потребны, коихто ни сма' предвдних' смѣ ихъ' ха цѣца ловталіа.т', за протворанието къ тѣ. графіа.та казвах' искато го вдѣте да ѫште ѿ вѣт' къ мене, смѣ ли.то да мъ кажит' щат' ли да ѫлѣкат' слова.та я. іѫ, и раздѣлителна.та - или не, ѣто сега вы протворам' и другѣ писмо за тупографіа.та смѣ искато казвм' ако щат' да направѣкат' боише ретени. тѣ слова' я. іѫ, и раздѣлителна.та. и ѫда наредѫкат' добрѣ коректор' искато да не ѿстанат' потрѣшки искаквото въ Ваш. історіа, тѣи' да пріемнат' чрезъ Вас' х.ѫ.ѫ. 1150. сто и петдесетъ ѳіорины ѿ ісп Ѥіколаа Кѡнстандѫ, и раздадат' цѣдула за пріемнованіето, или ако не щатѣдж да ѫлѣкат' слова.та. и історіата щат' нѣмат' да не пріемат' ѳіорины.тѣ, нека ѿстане бѣкваръ.ет' доктѣ стане добрѣ поправднѣ.

Ѿ тѣзи 1150 да земат' и фарбана.та харті.а, Синя, цѣлосѣна, и померана. фарбе искаквото бѫх' писал' за втория.тѣ 2. листа, и за тетелѣт' пари тѣ нека платѫкат', да вадвѣ єдин' хесап'. затоа пиша тѣ да пріемнат' ѳіорины.тѣ искато да сѫ задлжкат' да ѫлѣкат' слова.та, защо ако не ги ѫлѣкат' искаквото имѣ, щѣ да ѥм' кажа, защо дехте ѳіорины.тѣ нам. то нещѣхте да ги ѫлѣсте, тѣи' за историата' ако ѫстанат' потрѣшки. защото искатъ смѣ столкозѫ много потрѣшки не мъ трѣвѣват', бѫкваръ.ет' є за дѣца', ако ѫстанат' потрѣшки искато зема, дѣца.та трѣвѣа тѣлко да читат' дѣне сирѣчь. дайсе ако щат искаквото изъ іахтѣсат' нека пріемнат' ѳіорины.тѣ и безъ забава да оказат' бѫкваръ.ет' оу тупаѳ, искато да вадѣ готовѣ до 10. или 15 дни, то стои на ваше оусердіе да подсиѫнате, защо тѣ искато ѥм' дедо трѣвѣ работа ѫстасат' наша.та назадѣ, молѧ вы да настоите оусердно да вадѫи в' тупаѳ тѣлко бѫкваръ, и смѣ первѣ да мъ кажите колко трѣвѣват' еще за хѫтлашаніе да вѣ' пошлда, и ли смѣ полица да вѣ' оѳедам'. аз' ѥм' писах' и за цѣната то сѫ тѣдж за да вадѫ на бѫкваръ.ет' поскѣпа ѿ історіа.та, затоа халашѣсвах' да не монѫшъ да спадѫнъ нѣщо, защо стоіала ѫмаше толкоа вѣдовѣ, та зекх по 170. за єдна.та іскла на зато оу искато бѣха и тѣ на щаѳѣ потрѣ. а сега да бѫкваръ.ет' ѫмат' по 87. нѣдѣлѣ защо, белким защо'сѫ тѣмьнаја фаіствы.тѣ, за тѣи' и писате ѫмат', ако глдѣт' в' вадѫ.тѣ затоа зная.ш, па да спадѫнат' цѣна.та, то ѣсте ѿ єдна стоѧ.ѫмат да спадѫнат на толкоа.тѣ, па щат' да разлѫкат потрѣшки.тѣ. ... ѳіорины.тѣ ѫмѣ толкоа ѿ спадѫнѣ.то ѫмѣ, па то ѫстасеѫ по долу на трѣвѣто. ... да вѣда тѣлкоа оу хотта, смѣ ...

256

Ненович ще плати. Очаквам от уважаемата Дирекция отговор чрез почтения Павел С. Ненович, дано тези букви ѫ (не така) и ѩ и малките разделителни знаци могат да се излеят.

С уважение:
(п) В. Н. Ненович

Писмото се намира в: Столичен архив, Будапеща. Документи за обявени фалити, св. 28, 1817—1835.

16

Kronstadt, am 2-ten Decemb. 1825.

Löb. Universitäts Buchdruckerei Direction!

Da ich dem Herr Paul S. Nenovits ein Bulgarisches Bukvar Manuskript überschicken, selbiges einer Löb. Direction zu übergeben um es in Druck zu zulassen, von wo ich auch schon am 15-ten Sep. eine Anmerkung der Preise empfing, doch wundere ich mich dass der Preiss höher ist, wie bei den Biblischen Historien. Nach dem ich diese Historien empfangen, so habe ich bemerkt, dass die Theilungszeichen die zwischen den Wörtern mitten in den Zeilen vorkommen, um die Artikel ѥт, тъ, тѧ, тѳ, тѣ zu scheiden, nicht nach meinem Wünsche wie ich an 25-ten April 1825 eine Löb. Direction bath, dass sie kleiner, dass heisst schmäler als die gewöhnlichen, die am Ende einer Zeile zur Theilung eines Worts gebraucht werden, seie sollen, und als nicht breiter als ein Punkt, und so gegossen, dass sie nicht in der Mitte, sondern unten am Ende des Buchstabens zu stehen kommen, so auch dass der Buchstab ѩ in einer Verbindung gegossen seie soll. Dieses Verlangen findet in allen den Büchern die von mir zum Druck kommen, statt. Ich habe den 26-ten März 1. J. Antwort erhalten, wo mir Euer Löb. Direction versprach meinem Wunsch zu erfüllen; dass um auch jetzt meine Bitte folgt, mir die obenbenannten Buchstaben und Theilungszeichen giessen zu lassen, in dem ich ja noch mehrere Bücher will drucken lassen. Meine Wunsch wäre wenn eine Löb. Direction die Correcturen von diesem Bukwar einem guten verständigen Corrector zur durchsicht übergeben möchten, damit nicht auch in diesem Wertchen so viele Fehler einlaufen mögen, wie in den Biblischen Historien. Auch bitte ich durch den Setzer die Zeilen so eintheilen zu lassen damit nicht bei einer Seite mehr Zeilen kommen als auf der andern. Wegen den Hahn, welcher auf die Amschläge gedruckt werden soll, bitte ich, da Sie keinen haben, auf meine Ankosten einen dazu in Holz, Heriden zu lassen, welches der Herr Paul S. Nenovits bezahlen wird. Ich erwarte daher von Eiuer Löbl. Direction durch den Herrn Paul S. Nenovits eine Antwort, ob diese Buchstaben ѫ (nicht so) und ѩ und die kleine Theilungszeichnen können gegossen werden.
Achtungsvoll verharret
Eiuer Löbl. Direction

Ergebenster
Basilius n. Nenovits

Brünn am 2ten Decemb. 1825.

Löbl. Landrechtl. Buchdruckerey Direction.

Der ist dem Herrn Paul J. Rohrers, eine Landgerichtliche Bakkar Manns Tochter Fräulein Theresia einen Löbl. Direction zu übergeben, um es in Druck zu befördern, von der ich nicht, dass sie nun 15 Bog. eine Anmerkung über Horaz enthalten, dass wünschen ist, nach dem der Löbl. Censor die Bibliothek Hirschberg. Herr Rohrer ist eine Bürgerin anzusprechen, da haben sie bemerkt, dass die Fräulein Theresia die Zeichen der Buchstaben nicht in den Setzkasten vorfinden, um den Abdruck ... ... zu finden, nicht auf mein, sondern Altenburg, wie ist am 25ten April 1825 eine Löbl. Direction dass, dass sie Censur, dass sie Censur, dass sie gewöhnlichen, da um Censur meiner Seite zur Erklärung eines Herrn Rohrer vorwärts verstehen, dass sie, und ohne meine Censur als ein Bürde, und so angesehen, dass sie nicht in der Bücher, sondern um sie um Censur des Buchstabens zu finden können. So auf dass der Buchstabe in meiner Handschrift gegeben, dass Löbl. Direction Wahrnehmen können in meinen Text Buchstaben für einen zum Druck Censur, gerne. Das soll den 20ten März. Andreas erhalten, wie mein Censur Löbl. Direction zur Censur meinen Brief, zu verbessern, dass dann nicht jetzt meinen Brief in Löbl., mein Herr Censur Buchstaben Druckerey und Zeichnung zeichnen werden zu lassen, so dass sie sich nicht machen Censur Löbl. Censur will Druck lassen. Mein Löbl. Censur, Censur Censur, Direction, die Correcturen von Herrn Rohrer meinen Herrn Censur Herrn Corrector zur Druckschrift vom Buchstaben, damit nicht auf in Herrn Druckerey Censur Fehler einschleichen können, wie in den Briefen Herrn Censur. Auf dem ist schon, dass Herr Censur, dass meine Zeichnen zu lassen damit nicht dass Censur Censur Censur als nicht der meinen. Herrn dass Herr Censur welchen auf der Censur Censur Censur dass Censur. Der Censur Censur, auf meinen Censur einen Censur in Censur, auf dass Censur Censur Censur Herr Censur Rohrer Censur Censur. Mit meinen Censur Herr Censur Löbl. Direction

Durch den Herrn Paul v. Nenovitz eine Zuckerrohr [illegible]
Rohrzucker [illegible] (nicht 50 M.) und 18, neue [illegible]
[illegible] gezeichnet [illegible] gezogen werden. Rechnung wird
folgen.

Einen Löbl. Direction

ergebenst

Basilius v. Nenovitz

Васил Н. Ненович подробно инструктира Павел С. Ненович каква хартия да купи за Буквара; да се използуват услугите на Зах. Каркалеки, без да му се дават пари на ръка. Накрая няколко реда на гръцки език за Каркалеки.

1825, декемв. 21. вехт, Брашов

Почтене Господине Павле С. Ненович,

И на 30 прошлаго Ви писах и Ви притворих мостра от хартиа Halbgeleimtes Papier бела, чиста, на таквази да ся типари Буквaрет, защо на друкпапир е твърде просто, ни е за деца, къса ся скоро. И не знам защо ни сте приели това писмо до 10/22 Хврия (sic). — Отговарем ся на Ваше честно от 22 декем. по ново, видя що пишите за сичко. Двете писма, които ся за типографиата, ако ся потребни, дайте ги, или ако не, оставете ги, нека стоят у Вас. И следувайте как е по-добре. Кир Каркалец[1] знай добре как требува, купете хартиа бела, чиста, средна, каквото по-горе пиша халбгелаймтес, защо, ако ся типари на проста, тоест на друкпапир, не бива за деца, пак ако ся типари на шрайбпапир, става скъпа, зато требува с икономия да стане, тъй и за боядисаната книга Ви казувам да створите. Да видите да земите, която е по-ефтина и чиста, която е скъпа, да оставите да не земате. Анастас Стоянович[2] зел от кир Константина Терпков[3] ефтина книга, кир Каркалец може да Ви завиде и до други, дето знае, и да намерите по-ефтина и по-чисто от там да земите. Кога земате фарбината хартиа, да отнесете первом у типографиата проба, да видите от коя ся уидисува по-добре, голем бой или малак. И без забава да започенат да типарят. Мисля до сега да сте зели белиет папир и да сте го дали у типографиата да работят, а после пак фарбиниет папир, защо первом на белиет щет да рабутат. Кир Каркалец ми пише от 10/22 дек. за тази работа и ищи за захметет си ф[оринт] 30 WW, можиш да му дадеш ф[оринт] 10 десят или най-много ф. 15 WW, защо книгата е малка, на друга по-голема щем му да помного, и да не му дадеш сички[те] напрет, ами да остане и подире да зема, кога ся свърши и излези от типар книгата. И да имаш хорота с него на сичкото да ходи и да свърши, що е потребно, а платата на типограф да я дадеш сам, да не му даваш фиорини у ръцете за нищо, и книгите сам да платиш. Туй Ви пиша сега набързо и със поздравление на праздниците и на новое лето, да Ви подари бог, що сами желаете, оставам

Ваш усердний брат
Васил Н. Ненович

Ако видиш, че има нещо различие за по-е[фтино], тъй и да платиш на приетелят за захмет, или ако нема различие, защо да плаща[ш на] филе.

Покланям се братски на кир З. Каркалеки. Писмото му от 10/22 ноември полvчих. Съдържащите [неща] предадох на кир Анастас[4]. Пре-

дадох [му] поздравите. Той е получил и писмото от Богич[5]. Моля кир З. Каркалеки да помогне заедно с Вас за Буквара, а за труда си нека се задоволи според настоящето с по-малко, тъй като книгата е малка. По-нататък ще го задоволим за друго по-добре. А като приятел нека поработи с цялото си усърдие. Оставам [му] задължен.

[1] Кир Каркалец — Зах. Каркалеки, вж. писмо № 2.
[2] Анастас Стоянович — вж. писмо № 7.
[3] Константина Терпков — името Терпков много често срещаме в документите от пещенския архив. В списъка на гражданите е вписан и един Деметер Терпков от Кастория, притежател на градска къща, приет за гражданин на Пеща на 27. X. 1800 г. Между заведените в градския съвет на Пеща тестаменти от периода 1786—1813 г. се намират и завещанията на Терпко х. Деметер за Терпко Тома и Терпко Деметер; Константин Терпков не се намира засега.
[4] Кир Анастас (в Брашов) — неизвестна личност.
[5] Богич — Йоан и Костадин Богич — арендатори на влашкия отдел при печатницата в Брашов. Собственик на печатницата Франц фон Шьобен; технически ръководител на тази печатница Фридрих Авг. Херфорт.
Писмото се намира в: Столичен архив, Будапеща. Документи за обявени фалити, св. 28, 1817—1835.
[6] Оригиналът до края е на гръцки език.

18

Васил Н. Ненович натоварва братовчеда си да плати на типографията с парите, взети от Николай Константинов. Букварът да се напечата на хартия (т. нар. „халбгелаймтес“).

1825, двриа 30, Браш[ов]

Почтене Госп. Павле Сим. Ненович,

Последното ми беше от 26 истога, у което Ви притворех писмо да го вручите на типографиата и друго къ[м] госп. Николая Константинов[1] да приемнете ф[оринт] 150 WW и да ги дадете на типографиата Будимска, ако щат да излеят словата, дето пиша, или ако не, да ни приемате фиорините, но да ми ся проводи назат писмото. Сега пак туй Ви казувам и Ви моля да настоите как требува, да не стани другояч, и ако приемни типографиата фиорините чрез Вас, да хвани да типари скоро, да не ся предължава време, 3000 екземплара на халбгелаймтес папир, то-ест на средната книга от онези три мостри, дето ми проводихте, която е забележина със В. И тъй с поклонение оставам

усърдний брат
Васил Н. Ненович

С други писма бех Ви казал да типарят на друкпапир, сега казувам на halbgeleimtes (халбгелаймтес) да ся типари, а не на друкпапир, защо за децата требува по-добра и по-яка хартиа от истата, която ми проводихте, писана от горе с тяхна ръка, таквази хартия да турят. Да знаите, от сега напред щя да провождам писмата къ[м] Вам и като ги приемнете, тогази да платите за пощата, като да дохадят сигурно, и после,

колкото харч стане, щя Ви го исплати (sic), кога проводя кусурът за исплание на Букварет. А Ви кога проваждате писма, щя плати (sic) аз тук.

[1] Николая Константинов — вж. писмо № 12.
Писмото се намира в: Столичен архив, Будапеща. Документи за обявени фалити, св. 28, 1817—1835.

19

Васил Н. Ненович дава указание за оформянето на Буквара — да стане на 2 коли, корицата да бъде от цветна хартия. Чрез търговци изпраща пари за уреждане на сметките.

1826, Яннуар 7/19, Брашов

Почтене Господине Павле С. Ненович,

На 28 декемвриа прошлаго года Ви писах и ся отговорех на Ваше честно от 29 декемвр. по нову. За Букварет Ви казувах да не стане повише от 2 коли и башка листовете, дето щат да бъдат от горе, да ся типарят на фарбина хартиа, каквато е по-ефтина. Ето сега Ви притворям туй писмо къ[м] госп. Афанасия Грабовски[1], с което му пиша да Ви даде до ф[оринт] 100, сто фиорини WW и да земи от Вас записка да я проводи тук, като да ги платя аз на кир Димитра Оргидана[2], които и сам пише у истото писмо да Ви ги даде. Дакле като ги приемните, да ми явите да знам, так и за Букварет, ако е приел свършение, и без забава да имате грижа да ми ги испратите. Ако видите, чи отгорните листи, тоест фарбините, щат да ся бавят у типографиата, проводете напред Букварите да додат, или ако ни ся бавят фарбините листи, нека додат наедно сичките. Ако ся случи оказион, проводете ми напред един Буквар или колкото ся е типарило от него да видя как е станал. От колкото фиорини останат от по-горните, да дадете на госп. Риза Дормуси и синове,[3] дето им останах длъжин от историата по техният хесап, за което да им кажите да знаят, и так на бързо Ви пиша. И с поклонение оставам

Ваш усердний брат
Васил Н. Ненович

За Къмполунг писах, като приемна ответ, щя Ви яви (sic). От брата Ви кир Пана ни съм приел ни един отговор, за което му писах по Ваше захтевание.

[1] Афанасия Грабовски — в списъка на гражданите от Пеща е вписан:
Анастазиус Грабовски; занаят — търговец; роден в Мишколц. Приет за гражданин на 1. II. 1800 г. за 12 форинта. Мишколц, провинциален унгарски град, с „гръцка църква", където колонията балкански търговци е била доста голяма. Грабовски платил сравнително малка сума за приемането си за гражданин, което говори за не особено добро материално състояние. С дата 15. III. 1823 г. е запазен тестамент на някаква си Хелена Грабовска на немски език с подпис на кирилица „Елена Грабовски"; тя завещава 19 575 форинти.

[2] Димитра Оргидана — сведения засега няма за него.

[3] Риза Дормуси — вж. писмо № 7.
Писмото се намира в: Столичен архив, Будапеща. Документи за обявени фалити, св. 28, 1817—1835.

Напечатването на Буквара се бави заради приготвянето на една фигура — петел. Разходите на Буквара се увеличават, за което Васил Н. Ненович обвинява Зах. Каркалеки. В. Н. Ненович моли братовчеда си да не се ръководи от съветите на Каркалеки, да свърши работата сам и час по-скоро да започват напечатването. В отделна забележка, писана на гръцки език, Васил Н. Ненович отново подчертава гореказаното.

1/12 февруа 1826, Брашов

Почтене Господине Павле С. Ненович,

С последното ми от 28 прошлаго Ви писах потребните и Ви казувах да прилежавате за Букварет да излези по-скоро от типарет, да не чакате фигурата, нека турят друга некоя фигура или цветие от типографиата, каквото имат. Тъй и на место петелът, ако ни е направин до нине, нека турят едно цветие, дето има у типографиата, и а ся свърши по-скоро, защо ся наситих веке да пиша за тойзи Буквар, става 4 м[есе]ца само от [как] започех да Ви пиша да го дадете у типар, тоест от 28 септем[ври], и с писмото ми от 26 ноем[ври] Ви проводих писмо до кир Ник. Кост.[1], че приехте ф[оринт] 150, като да ся свърши тази работа, па и до сега иоще ни ся свърши тази работа, па и до сега иоще ни ся е започела у типар.

Ни знам как ся намери с тогози Каркал[2]: да разбърка работа, чи докара забава. Аз пишах, ако немат фигура, да турят друго нещо, каквото намерят мунесип[3], а той ся фана да ми пиши за фигура и ми казува, чи ни ще да ся бави, то го стори, като да ни измами. Ето сега какво става, моля тя да настоиш да ся свърши по-скоро, да ни го слушаш никак. Ако стани фигурата и не предстигни да я типарят, проводи ми я тука; или ако е останала, каквото писах, да я опре, префани ф[оринт] 10 на негов хесап, да не ги оставите да ги изгубим. Пишахте ми, чи е рекал, щат да кощуват ф[оринт] 30 с все, толкози фиорини да не му даваш, защо фигурата не ще да кощува више от ф[оринт] 10, а за типаренето ще да платите у Будимската типографиа, а не у Беч[4]. Той белким гледа да фани у ръка ф[оринт] 30, дето иска за захметет си, па после да тя води със хорота. Брате, остави го, ни го слушай, защо ни е человек да го веруваш, ни ти за правото, гледай работата сам и виш скоро да ся свърши. Той ни е да тя научи за нещо, ами ищи и да заповедува. Аз иша да стани икономиа да ся типари на 2 коли, а като влези той у тази работа, докарува да стани на 2½, санки свали от една, па ся качи на друго и става все оная цена. Тези мурафети[5] ги знам аз и не требува да ги струва меня.

Нека стани, какво стани, да ся свърши и да ми ги проводите без забава, защо придължаването ни ми е по воля, мя прави да [се] наситя от таквизи работи, тогази е редостно, кога едно излезува от типар и дохожда, а друго влезува в работа. Защо като давами пари, требова и да продавами, и да пребирами. Ето Господство ти прие 100 от госп. Аф. Грабовски[6], и като доди ответ, аз ги платих, а работата стои балта[7]. Да си приемниш записката назат от госп. Грабовски, ако ни е я проводил

тука, защо с прошлата поща не беше е я проводил. Аз четух фиорините и ни зех аподиксис[8] никакав. Скоро, скоро, моля Ви, да ся свърши, ако е возможно на 2 коли, нека изостанат онези, дето бех писал, после да турят у лист 22 и 29. И боже в помощ мою; нека изостане, да не го турят, ако не ся сместе, а другите, дето бех забележил на един лист и пишах гърски да разумей Каркалец, да не останат некакси, ами да ся поправят тъй право, както казувам.

За повести и поучения, дето ни ми ся угодни меня, ни обичам да ги слушам, как ми поносе, тъй и нареждам. Аз гледам за по-ефтино, като да можат лесно да ся продават, а не да слушам Карк., чи да ся товари книгата и да ся бави. Той речи, чи за 20 дни ще да бъде готова, а то до нине ся мина 3 пъти по 20 и еще не ся е започела, па кой знае колко иоще ще ся бави.

Брате, аз бях Ви писал иоще лани да не ся месите с тогози човека, защо е лъж, сега как го наскочихте, чи ся измамихте по хоротите му. Ни видите ли, чи по негов хесап ся качи книгата по-скъпа, от както Ви беха дали забележание от типографиата. Аз ся надевах да ни държат по-више от ф. 200 тези буквари, а то и ф 250 казувате, че ни стигат. Добра работа и тъзи, аман да ся свърши веднажд, па бъде, как бъди, да ся оттървем от тойзи Каркал., бела голема със него. Гледайте дакле да стане на 2 коли, като да стигнат и парите. И Ви моля да мя упростите, чи Ви пиша толкози много. И с поклонение оставам

Ваш усердний брат
Васил Н. Ненович

Днес приех Ваше писмо от 2 февр. и притвориното от Каркалеца и ми казувате, чи писал друго сърдито и го скъсал. Да простиш, да го сера, немам потребност от него, да ми ся сърди. Аз да щех да имам да правя с него, щех от тук иоще, като мя врънкнаше, да го наредя, ами аз бегах от него като от диявола и ти писах иоще тогизи с него да не ся мешиш, а той прави, какво прави, привари тя с хороти и ся увери на него. Ето сега какво патим и ся чудя на Вас как му дадухте пари у ръцете, аз Ви писах, като ся свърши работата, да му дадете до ф 10 или ф 15 за захметет му, ако е вредин, а не да му платиш напред. Аз нему ни писах колко му давам, само толкози му рекух, за захметет ти писах на кир Павле, да тя благодари и бъди благодарен на една таквази малка книга. И писмото Ви го проводих отворено да видите що му писах. Друго писмо екстра ни съм писал, нити ми требова да му пиша, нити той мене да пиши. По-долу му казувам и нему тъй. Господството ти ни створи добре, чи му даде у ръката му ф[оринт] 10 за фигурата, аз Ви рекух сами да давате, гдето требува, нему никак да не давате пари. Ето ги, изеди и тех, да знаеш, чи отидоха, и ако стани фигурата, други пари щем да плащами. Брате, нидей ся вози на неговите кола, гледай на здраво работата. Аз ни Ви проводих пари да ги давате на Каркалеца да ги яде, ами работа да свършите. Нека ся свърши и без фигурата, не ми требува да чакам, тъй да створите, какво от среща пиша. Па ако стани фигурата, проводети ми я да я имам за други път, кога пак типарим; ама ниверувам да я добием чрез Каркалецува ръка. Моля да Ви имам скоро ответ как влези у типар Буквaрет и да ми притворите един лист,

тоест един осми дел от колата (не цела кола), да ни ся товари писмото да плащам за бадева на пощата харч. Или ако ся случи оказион или кираджия, проводете ми една кола или двете.

[9]Покланям се братски на кир З. Каркалеки. Получих писмото му от януари и видях всичко, за което ми пише. Дано Буквариът бъде завършен за 14 дни, както пиша. Ако това не стане, повече няма да го уважавам. Всичко, което той ми казва за Буквара, че не може да стане в 2 коли, а в $2^1/_8$, това са думи, които при мен не минават и моля да не ме смята за ахмак, аз разбирам [нещата], но съм далеч и няма какво да правя, трябва да слушам всичко и да преглъщам. Какви са тия думи, че трябва да се даде отново за цензура? Ако стане в две коли, а не е написал в две коли и се изостави нещо от него, кой би могъл да попречи? Това става само при някаква добавка, но при съкращаване не се прави никаква спънка. И го моля да ми прости за това, че му казвам всичко открито, защото не обичам да ме лъжат. Ако иска да ми работи като приятел, ще го признавам [за приятел], но ако е само за негов интерес и за интереса на типографията, тогава е друго. Независимо от всичко книгата нека бъде завършена, не очаквайте фигурата, от типографията нека направят, както знаят. Нека сложат каквато фигура или цвете имат в типографията. Също и на мястото на петела, ако не е готов, нека сложат нещо друго и нека не се пречи по никакъв начин на отпечатването. Ако фигурата стане, нека ми бъде изпратена, ако ли не, нека я задържат. Следователно не ми пиши, докато книгата не излезе от печат, защото празни писма не обичам, пък и аз няма да ти пиша дотогава. Стана ми съвсем неприятно, че работата се забави и фигурата е била изпратена да се направи във Виена. Аз писах, ако там няма майстор, да сложат каквото и да е и да не се бавят. Стана ми даже неприятно и че сте се карали и сте си правили труд да търсите фигури от кир Павел, след като Ви бях писал да Ви даде тогава, когато той завърши.

[1] Ник. Кост. — Николай Константинов, вж. писмо № 12.
[2] Каркал — Зах. Каркалеки, вж. писмо № 2.
[3] Мунесип, мунасип — за добре, с благи думи, прилично, благосклонно.
[4] Беч — Виена.
[5] Мурафети — номера.
[6] Аф. Грабовски — вж. писмо № 19.
[7] Балта — „стои балта" — струва много.
[8] Аподиксис, аподиктос — разписка, удостоверение.
[9] Следващият текст до края в оригинала е на гръцки.

Писмото се намира в: Столичен архив, Будапеща. Документи за обявени фалити, св. 28, 1817—1835.

20

(последната част)

τὸν κύρ Ζ. Καρκαλέκη ἀδελφικοπροσκυνῶ, ἔλαβον τὴν γραφήν του ἀπὸ Ἰανναρ[2] καὶ εἶδον τὰ ὅσα μοὶ γράφει ἄμποτε νὰ τελειώσῃ τὸ ἀλφαβητάριον (Бѣкваρь) *εἰς* 14 *ἡμέραις καθὼς γράφω, εἰδὲ καὶ δὲν γίνῃ τοῦτο, δὲν θὰ τὸν ἔχω πλέων εἰς ὑπόληψιν.*

τὰ δσα μοὶ λέγει διὰ τὸ μπουκβάρι ὅτι δὲν ἠμπορεῖ νὰ γένῃ εἰς 2 κόλλαις, ἀλλὰ εἰς 2½, αὐτὰ εἶναι λόγια τὰ ὁποῖα δὲν ἀπερνοῦν εἰς ἐμένα, καὶ παρακαλῶ νὰ μὴν με κρατῇ διὰ ἀχμάκην, ἐγὼ τὰ καταλαμβάνω, ὅμως εἶμαι μακρυά, δὲν ἔχω τί νὰ κάμω, πρέπει νὰ τὰ ἀκούω καὶ νὰ καταπίνω, τί λόγια εἶναι αὐτὰ, ὅτι πρέπει νὰ δωθῇ πάλιν εἰς τὴν σενσούραν; ἂν γένῃ εἰς 2: κόλλαις, καὶ ἄρα δὲν εἶναι γραμμένον εἰς 2: κολλ. καὶ ἂν ἀφεθῇ κἄτι ἀπ' αὐτὸ, ποῖος ἠμπορεῖ νὰ τὸ ἐμποδίσῃ; αὐτὸ γίνεται μόνον εἰς προσθήκην τινὰ, ἂν εἶναι διὰ νὰ ἐξετασθῇ, εἰδὲ εἰς ἀφαιρεσιν δὲν εἶναι κἄνενα ἔμπόδον, καὶ παρακαλῶ νὰ μὲ συγχωρέσῃ εἰς τοῦτο ὁποῦ τοῖς τὰ λέγω φανερὰ, ἐπειδὴ δὲν ἀγαπῶ νὰ ἀπατῶμαι, ἂν θέλει νὰ μὲ δουλεύσῃ ὡς φίλος, θέλω τὸ γνωρίσῃ, εἰδὲ καὶ μόνον διὰ τὸ ἰντερέσσον του καὶ διὰ τὸ ἰντερέσσον τῆς τυπογραφίας, τότε ἀλλάζει, τὸ βιβλίον χωρὶς ἄλλο νὰ τελειώσῃ νὰ μὴν προσμέ-(νε)τε τὴν φιγούραν, ἂς κάμουν ὅπως ἠξεύρουν ἀπὸ τὴν τυπογραφίαν, ἂς βάλλουν ὁποίαν φιγούραν ἤ λουλοῦδι ἔχουν εἰς τὴν τυπογραφίαν, ὁμοίως καὶ εἰς τὸν τύπον τοῦ πετινοῦ, ἂν δὲν εἶναι ἕτοιμος, ἂς βαλθῇ ἄλλο τι, καὶ νὰ μὴν ἐμποδίζηται ὁ τύπος μέ κἄνενα τρόπον, ἡ φιγούρα ἂν γένῃ, ἂς μοῦ σταλθῇ, ἡ ἀν δέν ἔγνεν, ἂς ἐμποδισθῇ.

εἰς τὸ ἑξῆς νὰ μὴ μὲ γράψῃς ἂν δὲν ἔμβῃ τὸ βιβλίον εἰς τύπον, ἐπειδὴ ἄδεια γραφήματα δὲν ἀγαπῶ, μήτε θέλω σὲ γράψῃ ἕως τότε.

παντελῶς δὲν μοὶ ἐκαλοφάνη ὁποῦ ἐσαιδίοθη τὸ πρᾶγμα καὶ ἐστάλθη εἰς βιέν. νὰ γένῃ ἡ φιγούρα, ἐγὼ ἔγραφον ἀφ' οὗ δὲν εἶναι μάστορας αὐτοῦ νὰ βάλλουν ὅ τι τύχῃ καὶ νὰ μὴν ἀργοῦν, μάλιστα μοὶ ἐκακοφάνη διὰ τὶ νὰ μαλώνετε καὶ νὰ ζητῆτε φιορίνια διὰ τὸν κόπον σας ἀπὸ τὸν κύρ Παῦλον ἐνῷ ἔγραφον ἀφ' οὗ τελειώσῃ τότε να σᾶς δώσῃ.

21

В. Н. Ненович, след като не получил отговор на последното писмо от 1/12. II. 1826 г., накратко повтаря указанията си относно оформянето на Буквара. Взел удостоверение за парите, дадени на Ат. Грабовски. Моли братовчеда си да прати буквариte веднага щом излязат от печат.

Оригиналът е на гръцки език.

13 февруари 1826, Брашов

До Препочтения кир Павел С. Ненович

Последното ми [писмо], в което Ви писах необходимите [неща], беше от 1/12 текущия месец. Писах Ви също и на 28 януари и не се съмнявам в получаването на писмата. До днес не получих никакво сведение от Вас за Буквара, как е бил направен, излязъл ли е от печат или още се бави? Брате, направете веднъж да свърши, защото вече се наситих да пиша за това. Казах Ви да не очаквате фигурата, която е поръчал Каркалеки. А нека сложат каквито [фигури] имат в типографията. Също, ако и петелът не е станал, нека сложат нещо друго на негово място, за да бъде [Букварът] завършен и повече [неясно]. Казах Ви да не слушате никого, а да направите, както Ви писах. Квитанцията Ви, която сте дали на кир Ат. Грабовски[1], получих тук и бъдете спокоен, не я търсете, както Ви бях писал. При първа [възможност] ми пишете за Буквара, който очаквам да ми изпратите незабавно. Ако се върне скоро кир Йоа-

нис[2], човек на кир Йоанис Лека[3], можете да ги изпратите по него, защото е мой съсед, по когото Ви изпращам настоящото си [писмо].

Кир Каркалеки[4] ми писа и друго писмо, което ми представиха на 8 февруари, но не приех, защото ми поискаха 15 сребърни пари, а и бях му писал да не ми пише отделно, а да Ви даде писмото да го изпратите заедно [с другите неща]. Често ми е слагал и чужди писма и платих 28 сребърни пари и 1 [неясно]. Понякога ония, за които бяха писмата, ми плащаха 7 или 8, а други изобщо не ми платиха, така че не мога да плащам за чужди хора и да ходя да ги търся, за да им предам изпратените писма. А не е необходимо да ми пише отделно от Ваше почитание. Моля Ви да се погрижите, доколкото имате възможност, за тоя нещастен Буквар. Накрая ме задължавате. Ако в противен случай не Ви достигнат някои фигури, можете да получите и от кир Йоанис. Това пиша с мъка, понеже не зная повече какво да Ви пиша, освен бог да нареди всички неща добре. Покланям Ви се братски и оставам предан

братовчед
Васил Н. Ненович

Веднага щом излезат книгите от печат, не ги забавяйте там много, а при първа [възможност] ги изпратете тук с който и да е сигурен файтонджия.

Липсваните минаха оттук, но по тях не сте изпратили нищо. Питах х. Цоцо Ловчалията[5] и ми каза, че не Ви е срещал.

Кажи на кир Захари Каркалеки, че книговезецът Селешки почина и ако типографията има още някакви [сметки] с него, нека ми пише как и в какво [се състои работата].

[1] Ат. Грабовски — вж. писмо № 19.
[2] Йоанис — вж. писмо № 12.
[3] Йоанис Лека — вж. писмо № 12.
[4] Каркалеки — вж. писмо № 2.
[5] Цоцо Ловчалията — Ц. Данаилович, вж. писмо № 2.
Писмото се намира в: Столичен архив, Будапеща. Документи за обявени фалити, св. 28, 1817—1835.

21

Πρὸς τὸν ἐντιμότατον κύριον Παῦλον S. *Νένοβιτς*

τῇ 13 *φευρ.* 1826. *Βρασοβῷ*

Ἡ ὑστερινή μου ἐστάλθη τῇ $^{1}/_{12}$ *τοῦ τρέχοντος μέ τὴν ὁποίαν σᾶς ἔγραψα τὰ ἀναγκαῖα, ὁμοίως καὶ τῇ Ἰαννουαρ σᾶς ἔγραψα καὶ δὲν ἀμφιβάλλω τὴν περιλαβήν αὐτῶν ἐπειδὴ δὲ, δὲν ἐλάβον ἕως τὴν σήμερον κἀμμιαν πληροφορίαν σας διὰ τὸ μπουκβάρι πῶς ἔγινεν; ἐμβῆκεν εἰς τύπον ἤ ἀκόμη ἀργεῖ ἀδελφέ, κάμετε μ'αν φωράν νὰ τελειώση, διότι πλέον ἐχώρτασα νὰ γράφω περί τούτου. Σᾶς εἶπα νὰ μὴν προσμένητε τὴν φιγούραν ὁποῦ παρήγγειλεν ὁ Καρκαλ. ἀλλ' ἄς βάλουν ὅ, τι λογῆς ἔχουν εἰς τὴν τυπογραφίαν, ὁμοίως καὶ ὁ πετεινός ἄν δὲν ἔγινεν ἄς βάλλουν ἄλλο τὶ εἰς τὸν τόπον ἐκεῖνον. καὶ νὰ λαβῃ τέλος νὰ μὴν παυδίζεται πλέον σᾶς εἶπα νὰ μὴν ἀκούηται κἀνένα ἀλλὰ νὰ κάμητε καθὼς σᾶς ἔγραψα.*

τὴν ἀποδειξιν σας ὅπου ἐδώσατε τῷ κύρ Ἀθ. Γραμπόβκη τὴν ἔλαβον ἐδὼ, καὶ μείνατε ἥσυχοι, μὴν τὴν ζητεῖτε καθὼς σᾶς εἶχα γράψῃ. καὶ μέ πρῶτον νὰ μοῦ γράψετε περὶ τοῦ μπουκβαρίου τὸ ὁποῖον προσμένω νὰ μοῦ τὸ στείλετε χωρὶς ἄργητα, ἂν ἐπιστρέψῃ ὀγλίγωρα ὁ κύρ Ἰωάννης ἄνθρωπος τοῦ κύρ Ἰωάννη Λέκα, ἠμπορεῖτε μαζὴ τον νὰ τὰ στείλετε, διότι εἶναι γείτονας μου μὲ τὸν ὁποῖον σᾶς στέλνω τὴν παροῦσαν μου ὁ κύρ Καρκαλέκης μοί ἔγραφε καὶ ἄλλην γραφήν, τὴν ὁποίαν μοὶ ἐπαρρησίασαν τῇ 8 φευρου, δὲν τὴν ἐδέχθην ὅμως, διότι μοί ἐζήτησαν 15 ἀσημένια, καὶ ἐγὼ τὸν εἶχα γράψῃ νὰ μὴν μοῦ γράψῃ, ξεχωριστά, ἀλλά νὰ σᾶς δίδῃ τήν γραφήν μαζὴ, νὰ τὴν στέλνῃς. πολλὰκις μοί ἐπερίκλεισε ξένας γραφάς καὶ ἐπλήρωσα 28 ἀσημένια καὶ 1 τοῦ πριφτρογαρ, καὶ πότε μει ἐπλήρωσαν ἐκείνοι πρός τοὺς ὁποίους ἦτον τὰ γράμματα ἀπὸ 7 ἢ 8 ἄλλοι δὲ παντελῶς δὲν μοὶ ἐπληρωσαν, λοιπὸν δὲν ἠμπορῶ νὰ πληρώνω ἐγὼ διὰ ξένους, καὶ νὰ τρέχω νὰ τοὺς ζητῶ διὰ νὰ τοὺς, ἐγχειρίσω τὰ περικλεισμένα γράμματα, μ τε εἶναι ἀνάγκη νὰ μοῦ γράφῃ ξεχωριστά, ἀπὸ τὴν τιμιότητά σας, σᾶς παρακαλῶ νὰ ἐπιμελειθῆτε μὲ ὅλα τὰ δυνατά σας δι' αὐτὸ τὸ κακοροίζικον μπουκβόρι καὶ μὲ ὑποχρεώνετε εἰς ἄκρον, ἂν, εἰς τὸ ἐναντίον δὲν σᾶς φθάσουν μερικά φιερίνια ἠμπορεῖτε νὰ λάβετε καὶ ἀπὸ τὸν κύρ Ἰωάννην ταῦτα ἐν βίᾳ ἐπειδή δὲν ἠξεύρω πλέον τί νὰ σᾶς γράψω, παρὰ ὁ θεός νὰ τὰ κάμῃ καλά, σᾶς προσκυνῶ ἀδελφικῶς καὶ μένω

πρόθυμος
ἐξάδελφος
Βασίλειος Ν. Νένοβιτζ

εὐθύς ὁποῦ ἔβγουν ἀπὸ τὸν τύπον, τὰ βιβλία παντελῶς νὰ μὴν τὰ ἀργήσητε αὐτοῦ, ἀλλὰ μέ πρῶτον νὰ σταλθῶσι δι' ἐδὼ, μὲ ὅποιον τύχῃ σίγουρον ἀμαξᾶν.
+ οἱ λειψὰνοι ἀπέρασαν δι' ἐδὼ καὶ δὲν ἐστείλατε τίποτες μὲ αὐτούς, ἐρώτησα τὸν χ Τζότζον λόφτζαλην καὶ μοί εἶπεν ὅτι δὲν σᾶς ἀντάμωσε. —
εἶπέ τῷ κύρ Ζαχαρ Καρκαλέκη ὅτι ὁ βιβλιοδέτης σζηλέτζκης ἀπέθανεν, καὶ ἂν ἔχῃ ἡ τυπογραφία νὰ κάμῃ μαζὴ του ἂς μοὶ γράψῃ πῶς, καὶ τὶ.

22

Васил Н. Ненович предполага, че Букварът е излязъл от печатницата и дава указания за изпращането му до Брашов. Той праща на братовчеда си 1 кола от българска граматика — да проучи условията за напечатването ѝ.

1826, мартия 1/13, Брашов

Почтене Господине Павле С. Ненович,

Със последното ми от 13 прошлого м[есе]ца Ви писах потребните и как приех Вашата записка, която я дадохте на госп. А. Грабовски[1]. Писмото Ви проводих с кир Йоанна[2], на Кир Ница Лека[3] ортак, и Ви казувах с него да ми испратите Букварите, ако не ся бави, или с други оказион, който тръгни за тука по-напред. Виш, брате, да ся свърши със тойзи Буквар по-скоро, защо ся наситих веки да пиша за него. Листоветe, дето бех проводил с писмото до Каркалеца[4], ако сте ги дали нему,

269

да ги земите, да ги дадете на коректорът да управе по тех, защо у тех има нещо по-више забележено от първите, дето бех Ви проводил.

Приех Ваше честно от 26 февр. ново[му] и ся возрадувах за доброто Ви здравие и най-више, чи ми явите как ся започена да ся нареждат словата на Букварет. Да даде бог скоро да ся свърши и да ми ги проводите, което мисля до сега е станало и дано бъди по мое желание на 2 коли. За отгорните листове да створите, как Ви писах, да ни ся бави за тойзи узрок никак, или ако не, проводете ми напред вътрешните листове у един или два съндъка, добре аинбалирани, със макава (sic) первом увите, както знает от типографиата. Вашата записка от ф[оринт] 150 WW проводи я тука кир Никола Константин и бъди без грижа. Каталог и други потребни от типографиата да ми ги проводите с Букварет. Ето Ви провождам 1 кола от грамматиката, да питате у типографиата колко ищат на колата да типарят на друкпапир малки октав 500 или пак колко за 1000 екзамплари, хартиата наша, само за работа, както и за Букварет створихте. Граматиката да ся типари със цицеро слова. Питайте иощe и на голем октав друкпапир за 500 или за 1000 колко ищат; и да ми явите да знам, като с време да наредя, що требува. И так оставам

усердний брат
Васил Н. Ненович

Кир Йоан имаше да провожда за тука стока, питайте го да проводите заедно Букварите.

На кир Константина Терпков[5] пиша да ми проводи мостри от хартиа, друкпапир халбгелаймт и шрайбпапир, малка и голема, ищете ги, да ми ги проводите със оказион или със Букварите.

[6]Покланям се братски на кир Каркалеки. Кажете му да Ви дава писмата си да ги изпращате с Вашите, за да не плащам отделни разноски за пощата, тъй като се наситих да плащам толкова разноски за нещо незначително. Не забравяйте да изпратите и vérzierungen in abgüssen für die Pressen Proben aus der Schriftgiesserey.[7]

[1] А. Грабовски — вж. писмо № 19.
[2] Йоанна — вж. писмо № 12.
[3] Ница Лека — вж. писмо № 12.
[4] Каркалеца — Зах. Каркалеки, вж. писмо № 2.
[5] Кир Константина Терпков — вж. писмо № 17.
[6] Следващият текст в оригинала до края е на гръцки език.
[7] Не забравяйте да изпратите и излетите за печат украшения, пробите от букволеярната.

Писмото се намира в: Столичен архив, Будапеща. Документи за обявени фалити, св. 28, 1817—1835.

Васил Н. Ненович изразява огорчението си от Зах. Каркалеки. Издаването на Буквара да приключи час по-скоро.

Оригиналът е на гръцки език.

16/28 март 1826, Брашов

Препочтени господин Павле С. Ненович,

Не се съмнявам, че сте получили писмата ми от 13 февруари и 1 март, в които Ви писах необходимите [неща]. Изпратих Ви една кола от граматиката, за да попитате в типографиата колко искат, и да ми съобщите.

Получих честното Ви [писмо] и видях [написаното] в него. Казвате за Буквара, че се печата, дано веднъж свърши, та да ми ги изпратите колкото се може по-бързо, защото се наситих да пиша за това, а ако всички книги [излизат] с такива трудности, по-добре е човек да се откаже да печата. Писмата [ми] покажете на кир Зах. Каркалеки[1] и нека се сърди, безразлично ми е. Нека той се отнесе честно, а не с лъжи. Така е накарал и тебе и не си дал писмата, които бях писал до типографията, затова и работата се забави. Там бях писал Букварът да бъде направен в 2 коли и трябваше да го направят така според моето нареждане, а не да ми заповядва Каркалеки и да иска да стане в 2½. Не бих могъл да търпя това. Искам [да бъде], както ми е изгодно и да се вслушвам в съвет само тогава, когато е според интереса [ми]. И те моля, не го слушай за всичко, а направете това, което е полезно, според моето нареждане.

Виждам да казвате, че петелът ще остане, и това е за мое очудване. Как да не става, след като типографията е обещала, а не е голяма работа, търпение няма, нека става каквото ще и да се свърши. Не очаквайте и другата [фигура] от Виена, а направете, както Ви писах, с други [фигури]. Каквито имат в типографията такива нека сложат и не оставяйте да се забавя работата за кефовете на Каркалеки. Искам да е завършена непременно колкото е възможно по-скоро. Той не трябва да се сърди, загдето сте казали [Букварът] да стане в две коли, след като аз искам така. Получих и книгата, която изпратихте по кир Димитраки Радович[2], за която казвате, че сте платили 5 форинта. Очудва ме как Каркалеки Ви е излъгал и за това. Аз Ви казвах, че ако Ви ги дадат без фигури от типографията, е добре, иначе не ги вземайте. На мене ми бяха необходими само славянските букви и трябваше да ги поискате в известни листове. Другите, както и немските, латинските, еврейските не ми трябват, гръцки и руски имам. Следователно не давайте фигури за тях, ако не Ви кажа да платите. Поискайте ги без фигури, ако Ви ги дадат, за да ми ги изпратите с буквариге. Фигурите трябват за буквариге, а не да ги даваме за такива неща. Прегръщам Ви братски и оставам предан

братовчед Ви

Васил Н. Ненович

[1] Зах. Каркалеки — вж. писмо № 2.

[2] Димитраки Радович — няма сведение.

Писмото се намира в: Столичен архив, Будапеща. Документи за обявени фалити, св. 28, 1817—1835.

Ἐντιμότατε κύριε Παῦλε S. Νένοβιτς

τῇ $^{16}/_{28}$ μαρτίου 1826
Βρασοβῷ

Δὲν ἀμφιβάλλω τὴν περιλαβήν τῶν ἀπὸ 13 φευρ. καὶ 1 μαρτίου γραφῶν μου, μὲ τὰς ὁποίας σᾶς ἔγραφον τὰ ἀναγκαῖα. Σᾶς ἔστειλα καὶ 1 κόλλαν ἀπὸ τὴν γραμματικήν διὰ νὰ ἐρωτίσετε εἰς τὴν τυπογραφίαν πόσα ζητοῦν, καὶ νὰ μοὶ φανερώσητε.

Ἔλαβον καὶ τὴν ἀπὸ 9 μαρτίου τιμίαν σας, καὶ εἶδον τὰ ἐν αὐτῇ, λέγετε διὰ τὸ μπουκβάρι ὅτι δουλεύεται εἰς τὸν τύπον, ἄμποτε νὰ τελειώσῃ μίαν φοράν καὶ νὰ μὲ τὰ στείλητε ὅσον ὀγλήγορα διότι ἐχόρτασα νὰ γράφω δι᾽ αὐτὸ, καὶ ἂν ὅλα τὰ βιβλία μὲ τέτοιας δυσκολίας τυπόνονται, κάλεια νὰ ἀφήσῃ τινὰς νὰ μὴν τυπώνῃ, τὰ γράματα δείξετε τὰ τῷ κύρ Ζαχ. Καρκαλέκῃ, καὶ ἂς κακιώνῃ, ἀδιαφορῶ, αὐτὸς ἂν φερθῇ τίμια, ὄχι μὲ ψεύματα, ἔτσησὲ ἔκαμε καὶ δὲν ἔδωσες τὰ γράμματα ὁποῦ εἶχα γράψῃ, πρὸς τὴν τυπογραφὶαν, διὰ τοῦτο καὶ ἀργεῖ τὸ πρᾶγμα, ἐκεῖ ἔγραφον εἰς δύο κόλαις νὰ γίνῃ τὸ μπουκβάρι καὶ ἔπρεπε νὰ τὸ κάμουν κατὰ τὴν ὀρδινίαν μου, ὄχι νὰ μὲ προστάζῃ ὁ Καρκαλέκης καὶ νὰ ζητῇ εἰς $2^{1}/_{8}$ νὰ γένῃ, αὐτὸ δὲν ἠμπορῶ νὰ τὸ ὑποφέρω, ἐγὼ θέλω καθὼς μὲ συμφέρει καὶ νὰ ἀκούω τὴν συμβουλὴν τότε μόνον ὅταν εἶναι κατὰ τὸν συμφέρον, καὶ παρακαλῶ μὴν τὸν ἀκούεις εἰς ὅλα ἀλλὰ κάμετε ἐκεῖνο ὁποῦ συμφέρει, κατὰ τὴν ὀρδινίαν μου.

βλέπω νὰ λέγετε ὅτι ὁ πετεινὸς θά μείνῃ καὶ αὐτὸ εἶναι πρὸς ἀπορίαν μου πῶς νὰ μὴν γίνει, ἐνῷ ὑπεσχέθηκεν ἡ τυπογραφία, καὶ δὲν εἶναι μεγάλον πρᾶγμα ὑπομονὴ ὄχι, ἂς γένῃ ὅτι γένῃ καὶ νὰ τελειώσῃ. Μήτε τὴν ἄλλην νὰ μὴν προσμένητε ἀπὸ Βιένναν, ἀλλὰ νὰ κάμετε καθὼς ἔγραφον μὲ ἄλλα, ὅ,τι ἔχουν εἰς τὴν τυπογραφιὰν ἐκεῖνα νὰ βάλουν, νὰ μὴν ἀφήσετε εἰς τὰ κέφια τοῦ Καρκαλέκη νὰ ἀργῇ ἡ δουλειά, τὴν θέλω μούτλακ τελειωμένην. ὅσον τάχιστα. δὲν πρέπει νὰ κακιώνῃ αὐτὸς διότι εἶπετε νὰ γένῃ εἰς 2: κόλλες, ἀφοῦ ἐγὼ ἔτζι θέλω. ἔλαβον καὶ τὸ βιβλίον ὁποῦ ἐστείλατε μὲ τὸν κύρ Δημητράκην, Ῥάδοβιτζ, διὰ τὸ ὁποῖον λέγετε ὅτι ἐπληρώσατε 15. καὶ ἀπόρεσα πῶς σᾶς ἐγέλασεν ὁ Καρκαλέκης καὶ δι᾽ αὐτὸ ἐγὼ σᾶς ἔλεγα χωρὶς φιορίνια ἂν σᾶς τὰ δώσουν ἀπὸ τὴ τυπογραφίαν καλῶς, εἶδε μὴ ἀλλέως νὰ μὴν τὰ πέρνετε. ἐμένα μοί ἐχρειάζονταν μόνον τὰ σλαβωνικὰ γράμματα, καὶ ἐκεῖνα ἔπρεπε νὰ τὰ ζητήσετε εἰς μερικὰ φύλλα τὰ δὲ ἄλλα, καθὼς τὰ νέμτζικα, λατι(νι)κά, ἑβραΐϊκα, δὲν μοὶ χρειάζονται, τὰ γραικικὰ καὶ ξούσικα τὰ ἔχω. ὅθεν εἰς τὸ ἑξῆς, μὴν δίδετε φιορίνια διά τοιαῦτα ἐὰν δὲν σᾶς εἰπῶ νὰ πληρώσητε, ζητήσετε τὰ χωρὶς φιορίνια ἂν σᾶς τὰ δώσουν διὰ νὰ μοῦ τὰ στείλετε μὲ τὰ μπουκ. βάρια. τὰ φιορίνια χρειάζονται διὰ τὰ μπουκβάρια, ὄχι διὰ τοιαῦτα νὰ τὰ δεδωμενσᾶς ἀσπάζομαι ἀδελφικῶς καὶ μένω

πρόθυμος
ἐξάδελφος
Βασίλιως Ν. Νένοβιτς

П. С. Ненович смята, че Букварът е готов. Васил Н. Ненович с нетърпение го очаква чрез търговците, пристигащи от Лайпциг. Букварът според оценката му е скъп, защото чужди хора са объркали работата. Лични оскърбления.

1826, маиа 6/18, Брашов

Почтене Господине Павле С. Ненович,

Приех Ваши честни писма от 6 априлия и 7 маиа и ся возрадувах за Вашето добро здравие; видех що ми пишите за граматиката, за която с време пак щя Ви писа как требува. С букварите заедно надевамся да ми проводите и мострите от свекаква хартия от госп. К. Терпку[1]. Фчера, като приех Вашето писмо, последно от 7 мая, и видех, чи иоще не сте испратили Буквaрет, ся почудих на забавата, защо с предишното писмо от 6 априлия ми казувахте, чи бехте отнесли последната корекция и само умшлагът[2] останал за после. Надевам ся, дакле с перво да ги приемна, да излеза от тази грижа, защо предължението много мя разгневи. Добре створил попът[3], чи оправил грешките. Защо може да ся случи да не сам видел да е сгрешено, пак други види по-добре. Каквото ми пишите с последното писмо, чи е совсем свършин Буквaрет, чакам го без забава да го приемна. Аз се ся надевах да ми проводите макар 1 ексампляр (какво бех Ви писал много пъти) да видя как ся е типарил, и можехте сега с липсканите да го створите; али не знам защо заборавихте. Кажете как щете да ми теглите полица до ф[оринт] 50 WW. Брате, икономия гледайте да струвате, защо книгата е малка, па ни утърва харч, не знам защо не стигат ф 250 за тойзи Буквар, както е по-малак от священата история, за нея платихми за 3000 ексампляри ф 237, тя е, каквото знайте, 3 коли, а Буквaрет 2 коли и умшлагът. Виште дакле само колко требуват, толкози да ми теглите, да бехте ги предали некому от липсканите да ги донесе и да сте зели, колкото Ви липсуват фиорини, да бъда чист хесапът, да не остават за други хесап. За грамматиката щя Ви проводи пак, коги требуват. Пазете ся от лъжливи хора, недейте дава фиорини едному и другиму за бадева. Ми да створими икономия, да ся типари книгата нещо по-ефтино, отидохми, чи ся замесихми с Каркалецат и с други, па по-много разхарчихми. И тъй става Буквaрет по-скъп, каквото видя, ама то стана за ум. Било, какво било, то отиде, сега ги чакам да ги приемна колко скоро, да ся упокоя веднаш. И Ви моля да мя простите за докуката (ἐνόχλησις)[4], дето Ви струвам. И оставам задължен

и у Ваша любов
усердний браточан
Васил Н. Ненович

Недей ся чуди защо ни Ви ся отговорих скоро на Вашето писмо от 6 априлия, защо Ви казах и със друго писмо как ни ся намирам добре у здравието и потом ми ся разболе едно дете и на 1/13 майе умре, зато ся намирахми жални и ся утешавами с бог дал, бог взел. И гледам за

моето здравие да го добия нацело, дано докле приемна тези дни Буквари-те, да ги дам да ги повържат, чи да излеза на Букурещ да промена аерът[5]. И тъй ся надевам на бога да ся управя.

[1] Госп. К. Терпку — вж. писмо № 17.
[2] Умшлаг — подвързия.
[3] Попът — може би свещеникът на православната църковна община в Пеща. Църквата била построена през 1790-те години, до църквата било организирано и училище, библиотека. В рамките на общината водили остра борба различните представители на балканската колония. Българите имали доста голямо влияние в църковната община, както се вижда от документите, отнасящи се за тази църква и запазени в Столичния архив под наименованието „Строителство на църквата от православните влахи и българи".
[4] *Ἐνόχλησις* — безпокойство.
[5] Аерът — въздух.
Писмото се намира в: Столичен архив, Будапеща. Документи за обявени фалити, св. 28, 1817—1835.

25

Буквари-те са пристигнали в Брашов. При печатането са допуснати редица грешки, обещаните букви не са използувани.

1826, юние 2, Брашов

Почтене Господине Павле С. Ненович,

Последното ми писмо беше от 6/18 прошлаго м[есе]ца, с което Ви писах, дето беха тогизи нуждни. Сега ся отвещавам на Ваши две писма от 21 и 27 маия, возрадувах ся за доброто Ви здравие. Приех 2 сындъка с Буквари и благодаря за Ваши труди. Брате, доста сте тичали за тези книги, ала проклети немци и Каркалец се ни измамиха, словата потребни ни ги направеха, без тех типариха се, каквото и историята священна стана, на което, каквото ся види, нити, Господство ти си сапикасал, нити пак коректорът ти е казал туй. Господство ти пишеше как сте видели, кадто правили словата ѫ, ѣ и единителната (—). То истинно може да е било, али ни ся ги излели да ги употреблят, как бех наредил, и тъй направиха, как те щеха, а не как аз исках. И то нека премини с търпение. За брата Ви кир Пана[1] щя Ви писа от Букурещ, с помощ божия подир неколко дни щя да ида. От унукът на Цинцоолу[2] ни съм приел ответ до нин(е), две писма му писах, но защо не отвещава, не знам. На бързо Ви пиша и оставам

усердний браточан Васил Н. Ненович

[1] Кир Пана — Пану С. Ненович, братовчед на Васил Н. Ненович. От 1799 г. заедно търгували с Павел С. Ненович, след фалирането на тяхната компания (1817) живял в Букурещ в голяма мизерия.
[2] Цинцоолу — няма сведения за него.
Писмото се намира в: Столичен архив, Будапеща. Документи за обявени фалити, св. 28, 1817—1835.

Васил Н. Ненович изразява недоволството си от работата на Будимската печатница; констатира, че са използували по-лоша хартия за Буквара вместо представената хубава. Сметката на „Священная история църковна".

1826, иуния 22, Брашов

Почтене Господине Павле [С.] Ненович,

С писмото ми от 2 текущаго Ви писах, които беха потребни (то писмо го испратих с кир Коста Бешкоолу[1]). Казах Ви как Буквариte не станаха, как ги ищехми, тоест с нуждните слова, които исках да ги направят, и ся обрекоха, а пак типариха без тех.

Приех Ваше честно от 14 иуния по нову и ся возрадувах за доброто Ви здравие; видех,чи Ви посетили факторът и други от типографията и после питали и за граматиката. То добро, ами ние ни ся благодарим на техната работа, защо обещават, па ни струват, как требува. Сега и друго да Ви изява, което не знам от где ся дотича, дали пак от Каркалеца[2] или от типографиата, като стоя толкози у забавление. Книгата (хартиата) ни е све еднаква, ами е две тюрлии, една е бела, а друга по-проста, не знам дали тъй си я купил или Каркалец направи некой мурафет от неговите, или у типографиата я премениха. Може да им требувала за другиго некого за по-скоро или е грешка станало, то не знам, толкози видя, чи ни е еднаква и на първата кола има размесино и на втората по-много. Колкото за фарбиниет папир, ни е нищо противно, добре станало. За оунукат на Цинцоолу Ви писах как ни ми ся е отговорил иоще, не знам оузрокът защо ни пише. А за кир Пана[3] от Букурещ щя Ви яви що казува. Видя да сте у жалост за Ваша покойна стопаница, бог да харижи здравие на Ваше чадо Павле, като да му ся радувате, което сладко целуем и Вас братски поздравлявам и оставам

усердний брат Васил Н. Ненович

Ето и хесапът на священната историа 3000 екзамплари на 3 коли по ф[оринт] 237, от които 100 екзамплари на мителпапир. Тъй пазарихми сичкото от типографиата, тоест и хартия и работа по ф[оринт] 79 на колата за 3000 екземплари.

[1] Кир Коста Бешкоолу — вж. писмо № 8.
[2] Каркалеца — Зах. Каркалеки — вж. писмо № 2.
[3] Кир Пана — вж. писмо № 25.

Писмото се намира в: Столичен архив, Будапеща. Документи за обявени фалити, св. 28, 1817—1835.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ. ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА ЛИТЕРАТУРА
КНИГА XXI, 1972

МЛАДИЯТ ЯВОРОВ

Любен Георгиев

В българската литература няма по-страдален и мъченически образ от П. К. Яворов. Не случайно на едно място той сам определя, че ако беше се родил във Франция, щеше да бъде в редицата на „прокълнатите поети". В неговата биография и съдба си дават среща всички противоречия на епохата; в творчеството му се кръстосват влиянията на социализма и на индивидуализма, на руската социална поезия и на модерните западни веяния, оглежда се бурната действителност от края на миналия век и се гърчи една самовглъбяваща се и страдаща душа, отекват призивите на националната революция и хайдушкия епос, сменени с горкото ридание над братските могили . . . Още по-трънлив е пътят на писателя — от телеграфо-пощенски чиновник в Стралджа и Анхиало до трагичната нощ на 29. X. 1914 г. в София. Този път минава през изнурителни нощни дежурства по провинциалните телеграфо-пощенски станции, през социалистическите кръжоци и постоянното, пожизнено безпаричие, лъкатуши из планините и равнините на Македония, пресича софийските кафенета и литературни салони, въздига се по сцената на Народния театър, за да завърши между четирите стени на одимената стая, сред настръхналия мрак на терзанията, раздиращите въпроси, кошмарната безизходност:

Самси — и в треска, между тия
оголени стени; вторачен,
гъстеещ полумрак наднича,
подава се от всеки кът;
камина без топливо,
отворена — уста готови
проклятие да изрекат.

Затварям пламнали очи,
ала напразно — няма сън;
не мозък, а олово сякаш
в разяден череп се разлива. . .
Възглавието — камък същи,
леглото — тръне и коприва.

В българската литература Яворов е поет с два образа — твърде различни по някои особености, но и сходни в общите си белези. Стоим сега пред тия два портрета на поета, съпоставяме ги един с друг, сравняваме ги и търсим общото и различното, мъчим се да си обясним причините за настъпилата промяна. От единия портрет ни гледа светлият лъчезарен поглед на един възторжен младеж, влюбен в света, в радостното дихание на живота.

В зениците му грее решителност и свята надежда. Очите му горят от искряща обич към родината и нейните поробени краища, а ръцете му стискат стара социалистическа книга. От другия портрет ни гледат погаснали, страдалчески очи, набраздено от бръчки лице, върху което са изписани следите на дълбоки преживявания и разочарования. Предишните надежди са помръкнали, неувереността и безпокойствата са посипали слепоочията със ситен сребърен прах. Поетът е заменил телеграфо-пощенската куртка с модерен редингот и висока бяла колосана яка и се разхожда замислено в своя собствен кабинет в Народната библиотека или в Народния театър. Покрити са с прах комитските му дрехи, с които броди из поробена Македония, увиснал е на стената — потънал в ръжда — големият му револвер. Погледът е помръкнал, очите са станали по-тъмни и по-дълбоки. Сега той няма други вълнения и грижи освен грижите и вълненията на поета. Преживял тежко жестокия погром на Илинденското въстание, видял мечтите си в развалини, Яворов изпада в дълбока идейна криза, която се проявява и в поезията му. Мрачни, тежки настроения заменят майската ведрина на ранните му творби, светлият възторг на „Калиопа“ погасва сред тревожни търсения и въпроси, сред песимизъм, безпокойства, неясни стремления и призиви, които стигат до бълнуване, до кошмарен сън, до копнеж за смърт.

Какво е станало с поета?

Станало е нещо голямо и съдбовно, нещо решително се е изменило в живота и в поезията му. Разбира се, внимателната съпоставка ще открие, че нейде дълбоко в големите му очи грее нещо от предишния пламък, който ни пронизва и обгаря, кара ни да трепнем от тиха радост и по-често — от остра и пареща болка. Това е пламъкът на неговата поезия, която запазва своята искреност и топлота, своята сърдечност и човечност. Но тя също претърпява чувствителни промени, макар че някои днес с присъщия си идейно-естетически далтонизъм не могат да ги видят, стремят се да изгладят сложния и противоречив път на поета от ранните му младежки стихове, изпълнени със слънчев оптимизъм, до по-късната му дълбоко песимистична и трагична лирика.

Сякаш двама автори са писали творбите от „Стихотворения“ и „Безсъници“; социалната селска лирика на Яворов е полярно отдалечена от сумрачните „Прозрения“. 1903 г. — годината на литературния му прелом — разполовява пътя на поета. Както сам той обяснява, погромът на Илинден открива начало на нов период в творческото му развитие.

Изпаднал в душевна депресия, Яворов става плячка на модните символистични веяния, които го отклониха от реализма, без да го изведат до някакъв значителен резултат. Преди поетът пишеше за мъките на другите, сега се затваря в себе си, насочва се почти изключително към собствените си страдания и неволи. Но техният кръговрат е винаги ограничен — дори когато става дума за такава чувствителна и кипяща натура с необикновено богата и многолика душевност като Яворовата. Кога да е, соковете на вдъхновението ще пресекнат, щом корените на дарованието са изтръгнати от земята и действителността. И тук причината не може да бъде една жена, още по-малко пък оная, която се е мъчела да му създаде всички условия за работа. Иначе как ще си обясним замлъкването например на Николай Лилиев и на други поети? Не, истинската причина е в опустошителното влияние на декадентството, в дълбоката идейна криза, която прекъсва източниците на дръзновението на поета. Почувствувал вътрешно изчерпване,

Яворов престава да пише, обглежда творческия си път и прави усилия — с драмите си — да се върне към реалистично творчество. Насища пиесите си със значимо обществено съдържание и ги пронизва с остро изобличителен тон, крои планове да създаде драма, от която „и духът на Маркса да остане доволен". Личното нещастие на поета обаче прекъсва творческите му намерения.

И все пак нещо дълбоко подводно съединява поезията му. (Не случайно той премина към нови теми, идеи и настроения, към нова образност и изразност, без да се откаже или да се отрече от старото си творчество.) Общото в тоналността между ранните и по-късните песни на поета е страданието. И за да може да бъде правилно разбрано и обяснено то, необходимо е да се върнем към фактите от ранната биография на поета — жизнена и творческа. Там ще открием наченките на последвалото развитие. В годините, през които се формира характерът на човека, гражданина и поета, може да се съзре обяснението на много страни от неговата дейност. Виждат се отправните точки и насоките на по-нататъшните му усилия. За творци с противоречиво развитие такова внимателно обглеждане на ранния период от тяхното оформяне и изявяване е особено необходимо и поучително. Без познаване на всички факти и обстоятелства от личния живот е невъзможно да се схванат правилно и точно многобройните извивки на поетическата мисъл, особено когато става дума за психологическа и философска лирика, в която асоциативното мислене играе определяща роля.

Ранният Яворов привлича интереса на изследователите с две свои основни влечения — пламенната убеденост в социалистическите идеи и дълбокото вживяване в съдбата на поробена Македония. Огромният брой факти около тия две идейни доминанти трябва да бъдат събрани и обобщени, за да изпъкне в пълен ръст истинският и неразчленим образ на поета и революционера. Личната трагедия не бива да става център на биографията му и по такъв начин да се принизява и подценява поетичното творчество и революционното дело на Яворов. Младежките му мечти и стремления са сред най-интересните и съдържателни страници от неспокойния му живот.

1

Всичко у него е увенчано с ореола на легендата — живот, поезия, революционно дело, смърт. Всичко е пълно със загадки — самоубийството, четничеството, социалистическите увлечения, произходът му. Навсякъде се сблъскваме със съмнения, оспорвания, разногласия. Като се почне още от цвета на кожата и овала на черепа му, не — от самото начало на родословието му.

Арабският произход на Пушкин е бил ревностно доказван и оспорван. Цяла легенда има и за малоазиатския (бедуински) корен на Яворовите предци. Създава я най-първо с разказите си сам поетът, потвърждават я неговите сестри и брат му Атанас. Оспорват я ревностно съседи и съграждани: „Колко голям е Чирпан, и такова събитие да не се знае?!"

Описват прадядото на поета като заселник, явил се неизвестно откъде заедно с един свой по-възрастен другар, който си заминал; прадядото останал, било някъде към 1820 г. Бил тъмнокож, с големи бърни, мълчалив — три обикновени качества, послужили за толкова храна на фантазията: сякаш черният цвят на кожата е някакво изключение за чирпанци; големите

му устни захапвали цяла чаша и били бедуински; а с мълчанието си странникът прикривал, че не знае добре български. . .

Когато го попитали за името му, нарекъл се Стоян. А „Крачола" го назовали съселяните му, за да го отличават от останалите Стояновци. Дали му този прякор, без да помислят, че един ден ще изправят пред големи затруднения историците — да издирват генезиса на тази грозна дума. (Толкова грозна, че отначало младият поет се подписвал само с инициалите П. К р., а когато пращя „Калиопа" в сп. „Мисъл", тънкото естетическо чувство на д-р Кръстев и П. П. Славейков било ужасно раздразнено от това невъзможно, непроизносимо К р а ч о л о в, с което не може да се влезе в литературата, нито да се подписват изящни и мелодично-звънки куплети.)

Прадядото на поета обаче, фамозният бедуин, „арабин, мавър от Мала Азия, християнин или мохамеданин"[1], изглежда, е бил лишен от скрупулите на своя правнук, въпреки че едни са свързали прякора му с „докрачил" (т. е. достигнал до Чирпан), а други — със скъсаните му потури без дъно (т. е. съвсем евтинйя и демодирани за времето си). А той бил наистина сетен бедняк, препитавал се от ратайство. Бил още добряк и много работен.

Как е омагьосал най-личната мома Стойка Генчева — една на няколко братя, от богатска къща, белолика и хубавица? „Мене ме, мамо, змей люби, змей люби, змей ще ме вземе. . ." Ето я първата загадка, над която не се спира никой освен един стар чирпанец, който възкликва: „Как ще се допусне такъв скандал — арабин да се покръсти и да му дадат за жена българско момиче!" Стават такива чудесии, както знаем от драмата „Змейова сватба" на П. Ю. Тодоров — малката и гиздава сестрица на писателя (прототип на Цена) също се заплесва по един такъв „змей", когото всички хулят, плашат я от него — тя сама му се навира в ръцете, пристава му. Ако си спомним и за съчетанието Яворов—Лора, ще се изкусим да кажем, че историята за личната мома и змея е една предопределеност на рода, превърната в легенда . . .

Стигаме до най-загадъчното в този митичен арабо-бедуино-мавър: за да се ожени за щерката на чорбаджи Генчо, той бил взел гащи назаем от комшии. И ето, неразнесла се още пушилката от знаменитата пушка, в двора на младоженците се вика: „Стойке, дай гащите, дето се венча Стоян с тях, че са наши." Булката писнала, като видяла мъжа си с изпокъсаните му потури, разревала се, отишла си. „Стойке — рекъл й кротко той, — иди вземи от баща си колесника, да ида да смеля брашно." Но вместо на воденицата този преселник от малоазиатските пустини се отправил в Ашикларската кория и правил—струвал, донесъл среднощ цял казан със сребърни пари. Бил толкова тежък, че случайно минаващо заптие му помогнало да го свали и пренесе в двора. „Мои са" — кратко обяснил той на жена си и нали бил мълчалив, безсмислено й се видяло да го разпитва.

Този казан с пари дава силни козове на ония, които смятат, че прадядото на поета не е никакъв бедуин (тази версия може да е била пусната за маскировка), а харамия от някоя кърджалийска чета. Някои дори назовават Карасер войвода, вързлувал по това време из Чирпанско. Става ясно защо е трябвало да се укрива Стоян Крачола.

Много се изкусяваме в това обяснение да съзрем корена и на Яворовото харамийство — не само враговете му, но и приятелите му са се пи-

[1] Думи на Яворов, казани пред М. Арнаудов през 1911 г.

тали какво го свързва с Македония, защо трябва да ходи с чета из нея . . . Ако има „зов на кръвта“, той не може да не се събуди у правнука на харамията.

Яворов обаче си има друго обяснение за появата на казана с парите, издържано в духа на легендата. Не е важно истинно ли е, важното е, че е поетично.

Според Яворовото обяснение, като се оженил, Стоян Крачола „завързал родство със змейове“. Змеят го повикал в планината, че щяло да му се роди дете. Стоян и Стойка отишли, а на връщане змеицата им дала люспи от кромид. Щом се разделили, бабата ги хвърлила зад вратата. На сутринта вижда, че това били жълтици . . .

„Бошлаф! — коментира поетът пред приятеля си Арнаудов. — Скроили тази легенда, за да оправдаят своето забогатяване. Защото на другия ден почват да харчат. Те ходили там, да копаят от заровеното, та скроили легендата за ходене при змейове.“

Кое заровено? Кой го е заровил?

Малко по-нататък поетът е категоричен: „За мене няма в случая, освен едно разбойничество. Арабинът е трябвало да се укрива и биейки на суеверието на околните, маскира произхода на богатството си и го туря в обращение.“[1]

Ако бъдем последователни, ще открием в този факт не само присъствието на поетично въображение, но и на още една родово-семейна черта — митологизирането. Още много и много биографични подробности и обяснения ще бъдат изкусно маскирани с измислици — Боян Пенев свидетелствува, че разкрасяването на преживяното е било втора природа за поета. С красивата измислица се е прикривал некрасивият или банален факт.[2]

А дали „бедуинското“ обяснение не преследва същата цел? Дали не е маскировка на харамийството и разбойничеството? Все едно кой и кога го е турил в обращение . . .

Отдели ли се от легендата, животът на рода става безинтересен. Само в тесен семеен кръг могат да се разказват любопитни подробности за двете дъщери на Стоян и Стойка Крачолови — Мата и Митра, бабата на поета. След като забогатял по такъв мистериозен начин, Стоян Крачола отворил обущарница и тръгнал да търгува по Одринско и на Узунджовските панаири. Натрупал голямо състояние, което едва след три големи рода било разпиляно — наследниците му не могли нищо да свъртят (още едно косвено доказателство, че имането не е събирано с труд).

Около смъртта на прадядото има още една — последна — легенда. Може би в нея се съдържа ключът за обяснение на странния му живот.

Като паднал тежко болен по време на „малкото чумаво“ (може би към 1835 г.), Стоян Крачола пратил глашатай да разгласи из Чирпан, който желае, да отиде да се прости с него. Той и преди това, към края на живота си, правил всевъзможни благодеяния — строил чешми, прокарал калдаръм и пр. Сега поискал да пренесат всичките готови обуща от магазина в къщата му и ги раздавал на всекиго, който отидел да го види. Раздал и много пари, които стоели на куп на гърдите му, огорчен, че не е оставил мъжко чедо да наследи богатството и името му.

[1] М. Арнаудов. Яворов — личност, творчество, съдба. С., 1961. с. 75.

[2] Вж. Неизвестни спомени на Боян Пенев за Яворов. — Литературна мисъл, 1970, кн. 3.

Близко до ума е в тази благотворителност да се видят угризенията на съвестта. Митът придобива библейски очертания. Все пак не може да се отрече, че легендата завършва красиво.

2

Не, в същност тя не завършва, а започва. Стоян Крачола е първият. Завършъкът също ще бъде поетичен, но с един епилог между 1913 и 1914 г.

Стоян Крачола е началото на рода.

Малката му дъщеря Митра носи в характера си черти от прикритото минало на баща си — била много буйна, изключително смела, яздела на кон, биела с камшик циганчетата, турците ставали да ѝ сторят път, уважавали я. Обиколила много манастири, два пъти ходила и до божи гроб в Ерусалим.

И отново: „Мене ме, мамо, змей люби. . .“

Оженва се при загадъчни обстоятелства за чирака Иван от бащината ѝ папукчийница — „гол като пушка“ по думите на самия Яворов, хубавелек, син на Терзи Кольо — известен шивач на модерни женски дрехи, търсени чак в Одрин. Впрочем обстоятелствата около тази женитба ще ни станат съвсем ясни, ако се запитаме защо роденият през 1843 г. син Тотю на Иван Терзиколев и Митра Стоянова Крачолова не взема родовия прякор на баща си, а на м айка си? Защо бащата на поета се казва Тотю Крачолов, а не Тотю Терзиколев?

Този въпрос не си е задавал никой от Яворовите изследователи, въпреки че така усърдно е проучвано цялото му родословно дърво.

Знае се датата на раждането — 23. III. 1843 г. В летописа на Яворов женитбата на неговата баба и дядо е посочена неопределено, като станала „преди 1843 г.“[1]. Очевидно не ще да е много преди, щом като новороденецът се е намерил с майчиното си име. . .

Като познаваме характера на Митра Крачолова, този факт едва ли може да ни изненада. Изненадва ни това, че той не е станал предмет на митологизиране — материалът би дал достатъчно основание за някаква легенда. Но, изглежда, е нямало на какви чувства да бие такава измислица и затова този път за маскировка е послужило простото и изпитано средство — замълчаването.

А дядото на поета — Иван Терзиколев — е бил колоритна личност. Ходил и той на хаджилък, прочул се с добро име и с рядка упоритост. Разказва се, че си наумил да купи някаква воденица и нищо не било в състояние да го разколебае. Предимство за покупката имал друг човек, съсед на воденичаря, но Иван Терзиколев водил голямо дело, ходил в Одрин и Цариград, държал се гордо и надменно, даже го затворили, изхвърлили го и през прозореца, но накрая си получил своето — сдобил се с воденицата. Турското правосъдие не било страшно; страшни били турските произволи.

Тотю Крачолов бил от заможно семейство, чорбаджийски син. Носел външните белези на рода си — черен, с жълто в очите вместо бяло. Могъл да вземе богата жена, но се оженил по любов за Гана Хадживълкова, бяла и красива, останала сираче от малка. От цялото потекло на поета се вижда,

[1] Вж. Г. Найденова. П. К. Яворов — летопис. С., 1959. с. 11.

че пари при пари не могат да отидат и това тегне като предопределение над целия род. Желанието на обеднелия Яворов да свърже живота си с богатските дъщери на добруджанския чифликчия Петър Габе, на чорбаджи Йордан Тодоров от Елена или на Петко Каравелов от Копривщица е нещо като подсъзнателен опит да се продължи традицията на рода. Защото и баща му — „Черното Тоти", както са го викали из Чирпанско — също нищо не е могъл да задържи от големството и чорбаджийството на баща си. Бил е почитан в Турско, ходил по големите пазари и панаири, имали го хората за заможен. Но отпосле не успял нищо да притури към наследеното, разпилял го със сприхавия си характер и с житейската си неприспособимост. Бивал е касапин, лозар и бакалин. Полуграмотен, вписва в бакалския си тефтер данни за рождение или смърт на деца и роднини и по такъв начин го превръща в своеобразна фамилна книга. А в търговията не му вървяло, защото бил необикновено честен — никого не можел да излъже, а когато веднъж по погрешка дал негодна стока на някакъв беден човечец, гонил го да го настигне, за да му я замени; като го изпуснал, ударил един куп чинии в земята, за да унищожи „хелнето" (измамата)... Ясно е, че с такива маниери изгодна търговия не ще може да се върти.

През 1871 г. Тотю Крачолов се оженва за Гана, 11 години по-млада от него, отделя се от бащиния си дом и наема къща в Горната махала. На другата година им се ражда първият син Иван, след три години — първата дъщеря Мина. Първородният син става жертва на епидемиите, пламнали по време на Руско-турската война, а бащата купува къщата на един изселил се турски кадия тъкмо навреме, защото малко след това се ражда Пейо — ражда се точно през нощта срещу Нова година. После се раждат още пет деца — Екатерина, Димитър, Кольо, Русанка и Атанас, — от които оцеляват само три (Димитър и Русанка починали още като двегодишни).

Малкото данни, които са останали за бащата и майката на поета, рисуват познатата атмосфера на типичния български дом. В биографичния си очерк „Гоце Делчев" Яворов разказва за своя герой подробности, които могат напълно да се отнесат и за неговото собствено ранно детство: „Той расте под своеобразната строгост на баща си и под прекалената благост на майка си, — расте при домашни обстоятелства, които в нашия живот, заедно с пияната улица и с гламавото училище, могат само да похабят едно дете."[1] Като четем за „строгия" бай Никола, който искал от едно негово покашляне от улицата „цялата къща да бъде на крак", сякаш виждаме пред себе си и чирпанския сербез-търговец Тотю Крачола с типичния му характер и навици, произтичащи от положението му на глава на фамилията. И мекосърдечната стрина Султана, майката на Гоце, която припада при всяко малко неразположение на жадуваната рожба и се мъчи да удовлетворява и най-фантастичните прищевки на своя „цар на царете", е досущ Гана Крачолова с безкрайната й нежност към тъй обичния й Пейчо. Неграмотна, тя единствена го разбира и поощрява и дори когато отдавна е решено, че „синът няма да стане човек"[2] и в къщи заговорват, че лягал и ставал само с книги и така щял да се превърне в хайлазин и разглезен про-

[1] П. К. Яворов. Събрани съчинения. Т. II. С., 1959. с. 152.

[2] Очевидно думи на бащата, цитирани от самия П. К. Яворов в едно писмо до Димо Райков.

копсаник, пак заръчва с писмо на дъщерите си да внимават да не закачат и развличат Пейчо, когато той си „чете и писва“[1].

Централна фигура в къщи естествено е бащата. Неговата воля се е налагала без обсъждане. „Така казах, така ще бъде!“ — най-често е чувал малкият Пейчо от баща си при спорове в семейството. Майката е първият онеправдан човек в къщи, към когото бъдещият поет се привързва с необикновена любов. „Той до седмата си година не излизаше без мама на улицата — спомня си едната му сестра. — Седи при нея и я накарва да му пее юнашки песни и да му разказва как турците бесили българите. Тя му разказва и се просълзява, той я утешава: „Недей плака, аз ще ги изколя.“[2] „Любимата му поза бе да подпре глава на скута на майка ми, да мълчи и да наблюдава“— пише по-малката му сестра.[3] От майка си Яворов е наследил състраданието към страдащите, което после ще прерасне в будно обществено чувство. Тя е била социално отзивчива, помагала е на нуждаещи се със съвет или помощ. В спомените си Екатерина Найденова казва: „Майка ми често пъти биваше съдия, помирител и съветник на тези, които идваха. Обичана и почитана, тя беше с широка ръка за бедните. Имаше бедни семейства от съседите ни, изцяло издържани от нея.“ Бащата не е бил алтруист като нея, затова тя е вършела своите благодеяния скрито от него и често пъти със съдействието на Пейо, „защото той знаеше да мълчи“ — добавя сестрата, разкривайки ни малките тайни вътре в голямото семейство Крачолови. Така облегнал се на скута на майка си, която е изслушвала поплака на своите съседки, малкият Пейо отрано се сблъсква с хорската неволя и болки. А когато сестрите и братята му имат нужда от нещо, той пръв бърза да се откликне с каквото може.

Семейството живее в духа на някогашните патриархални традиции — задружно, с голяма обич един към друг. Многобройни факти ще ни засвидетелстват по-нататък една трогателна взаимопомощ, много характерна за времето си. Като най-възрастен от момчетата Пейо трябва да се грижи за всички.

3

„1878 Яноари 1
на Пеичу рожденету
на тва лету“ —

записва Тотю Крачолов в бакалския си тефтер събитието, което ще преобрази съдбата и историята на рода. Ражда се един от най-големите поети на България. Естествено никой не подозира какъв път очаква новопоявилия се младенец; дори орисниците от поверието едва ли биха могли да програмират живота му. Човешкият живот е една непрекъсната импровизация и цялата му сладост и смисъл се състоят в това, че не знаеш какво те очаква утре. Знаеш ли си съдбата (ако си осъден или обречен), животът е свършил, обезсмислил се е. Смъртта също е една — последна — импровизация, защото не знаеш кога и как ще настъпи. Оттам нататък всичко е програмирано.

---

[1] Ганка Найденова-Стоилова. Цит. съч., с. 107.

[2] Мина Крачолова. Детинството на брата ми Пейо К. Яворов. Ръкопис, пази се в Архивния институт на БАН, фонд „Б. Пенев“, арх. ед. 954.

[3] Екатерина Найденова. Брат ми Пейо. — Яворов лист, 18 авг. 1935.

О, ако можеше да се предусеща бъдещето, колко по-различни условия биха създали още в семейството на бъдещия първенец на поетичното поприще. Как биха го изолирали от другите, биха му отредили специални грижи, не биха го отлъчили преждевременно от училище и пр. Но всичко това е невъзможно, нищо, че след време някои усърдни сродници ще търсят факти за особеното отношение към най-големия син в семейството, ще се мъчат да обясняват всичките му качества с вродените черти на характера и с наследеното от баща или майка. Никой не отрича значението на семейната среда, но когато гледаме ретроспективно, явленията ни изглеждат съвсем другояче; готови сме да направим какви ли не обобщения от най-обикновени детинщини, случвали се с всекиго. А характерът на творческата личност се формира не просто от следването на родовите белези, но и от съзнателното преодоляване на някои от тях.

Яворов сам е разказвал, че се е родил дребничък и хилав, страхували са се дали ще оцелее. После дълго боледувал, не бил добре с очите, трудно проговорил. Тревожел родителите си със саможивия си характер, не искал да играе с никого, и на училище се побоял да иде, тъй като видял много деца, събрани на едно място. Чичо му Пейчо, на когото е кръстен, го научил да чете и пише и искал да го запише направо във второ отделение; повел го в училище, но малкият племенник се смутил при изпита — не бил излизал без майка си на улицата сам и толкова много впечатления за един ден сигурно са го объркали. На другия ден постъпил в първо отделение редовно, но се държал боязливо настрана от децата, чакал някой близък да го отведе у дома. Училището се помещавало в двуетажна сграда в Горната махала, до църквата „Св. Богородица“ — долу учели първолаците от отделенията, а горе класовете. Малчуганите играели в свободното време из църковния и училищния двор и из улиците, а Пейчо обикновено стоял настрана, подпрян в дувара и някак неестествено за възрастта си съсредоточен в себе си. За да го ядосат, другарчетата му викали „Крачолчето“.

От много малък Яворов е бил свръхчувствителен и обидчив. Не понасял телесните наказания в училище и в къщи. Сестра му Мина разказва, че когато бил в III отделение, чичо му, вече учител, го ударил и той избягал право в къщи. При друг случай, когато получил плесница от баща си, се заканил, че ще се обеси, грабнал въжето и го хвърлил на черницата. Друг път се разсърдва, задето му се скарали, събува се и отива при банята отсреща, дето прекарва цял ден като закован. Баща му отрано възпитава у него чувството за честност и справедливост. Когато веднъж Пейчо задигнал няколко керемиди от комшията, за да си направи стъпало за прескачане на оградата, баща му го накарал да ги отнесе обратно на собственика им и да му се извини.

Детството е оставило слаби отпечатъци в съзнанието на поета. Само на едно място той си спомня за гроздобера в Чирпанско — източник на толкова радости за момчетата, — а също и за буйните веселби по Великден, когато окичвали жеглите и рогата на биволите с гевреци и тръгвали на тридневно празнуване . . .[1] Бегли реминисценции от най-ранните години ще открием и в стихотворението „Великден“:

[1] В писмо до сестра си Мина от 18. IX. 1899 г.

Пред погледа възкръсват, минуват като живи
ред образи и скъпи, и близки на душата:
ту стар баща унесен в мечтания щастливи,
ласкаещ мила рожба; ту майката благата,
загледана в хлапака; ту братя и сестрици,
ту весела дружина от палави връстници,
рой птички повилнели в игрите, в смеховете;
ту русокъдра дружка. . . и две очи засмени,
и две странички нежни — божурчета червени,
на млада, ранна пролет най-любавото цвете. . .

Тази патриархална идилия започва много рано да се разпада и Яворов е от първите, който ще усети на плещите си какво означава това. И ще го каже ясно и определено в социалното (а не религиозно) стихотворение „Великден". Толкова ясно, че дори д-р К. Кръстев ще поиска от него да затъмни края, да го даде неопределено. Носталгията по патриархалния примитив обаче ще остане и по-нататък в светоотношението на поета — макар и свързан с модерните тежнения, Яворов няма да бъде чужд на този мотив, характерен за българските критически реалисти.

В детството ще намерим и корените на революционния патриотизъм на поета.

Той от малък е съвременник на велики събития.

Роден е в самия разгар на Освободителната война — майка му е твърдяла, че когато го е раждала, се чували откъм Шипка руските топове. От най-ранни дни Яворов е заживял с разкази за освобождението на България, за хайдути и бунтовници.

Но по силата на Берлинския договор роденият край на поета остава в пределите на автономното Източнорумелийско княжество, васално на султана. Връщат се избягалите турци, подплашени от Санстефанската спогодба.

Бащата на Яворов взема дейно участие в политическите борби. Той е привърженик и личен познат на Захарий Стоянов. Когато бившият апостол от април 1876 г. в качеството си на председател на Тайния революционен комитет в Пловдив пристига в Чирпан, отсяда в дома на Тотю Крачолов. Чичото на поета пък е секретар на основания в града Македоно-одрински комитет.

В революционните дни на септември 1885 г. чирпанци установяват българска власт, скъсват турските знамена и провъзгласяват Съединението. Разказват, че когато в града пристигнал Панайот Хитов, 7-годишният Яворов се промушил през тълпата до него, подал му ръка, здрависал се и казал: „— Добре дошъл, дядо Панайот!" „— Добре заварил, бе комита!" — отговорил му по харамийски старият войвода, хванал го за ръка и се разхождал с него из града.

Тази случка ще даде основание на баща му след време да каже, че Панайот Хитов запалил сина му да става хайдутин.

Трябва да се прибави и въздействието на книгите с революционно съдържание, които поетът от малък чете. Увличат го силно „Под игото" на Вазов, „Записки по българските въстания" на Захарий Стоянов и биографията на Гарибалди.

В крехкото детско съзнание се заражда силна мечта да помогне на поробените си братя, влече го неудържимо хайдушката романтика. И когато дойде време, Яворов ще остави всичко мило и драго на този свят — баща

и майка, братя и сестри, жена и другари, поезия и театър, — за да тръгне подир хайдушките си копнения. Трябва дълго, много дълго да е живял с този си блян, за да извърши подобен подвиг.

И още нещо се съдържа в зародиш в детството му — увлечението по театъра. И той е гледал и е участвувал в ученически театрални представления, съчинявал е забавни сценки и ги е разигравал, макар че понякога всичко това е ставало за сметка на уроците. В Чирпан имало самодейна трупа, съставена главно от учители и ръководена от Петър Калчев, един от основателите на театър „Сълза и смях". Още като дете Яворов е гледал „Иванко", „Разбойници" и „Многострадалната Геновева". Малко по-късно у него пламва идеята да осъществи и той театрално представление. В мазето на неговия съученик Йордан Друмев се приготвя сцена, събират се малчуганите от махалата и се изнася пиеса за Стефан Караджа. Яворов е не само участник и режисьор в спектакъла, рисува декори, кове рамки, опъва завеса и върши всичко, което е потребно. На представлението се канят не само дечурлигата от околността, но и родителите и роднините на малките актьори. За нуждите на така приготвената сцена Пейо Крачолов съчинява и своя собствена комична игра, посрещната със смехове и въодушевление от изпълнители и публика.

Само за поетическите му заложби някак липсват сведения от най-ранната му възраст (ако не смятаме някаква нескопосана пародия на „Жив е той, жив е. . ."). Затова не можем да не вярваме на Яворов, когато признава, че не е обичал поезията. Както ще видим, до нея той достига по други пътища.

Завършил третокласно образование в Чирпан, Яворов има силно желание да продължи. Баща му се колебае дали да го прати в Пловдив или да го остави да стои в бакалницата като най-голям от мъжете в къщи. Така се е практикувало — щом синът поотрасне, заема мястото на баща си пред чекмеджето в дюкяна, а при нужда го вика от най-близката кръчма. Но майка му ударила на плач — по-чувствителна към новите времена, искала синът да се изучи, да стане чиновник, голям човек, да се издигне. С много молби тя склонила мъжа си да прати Пейчо ученик в Пловдивската гимназия, макар че Тотю Крачолов имал други планове, готвел се да остави бакалницата на сина си, не харесвал писмените му наклонности и дълго време не се интересувал от тях. Признал го за поет едва след като хората го признали и пратили в странство — решил тогава и той да види за какво в същност ценят толкова стихотворенията на сина му. . . И станал най-редовният му читател, дори по едно време му пишел писма не с мастило, а с черно вино.

Сам отявлен политикан, увлечен в междупартийните борби, Тотю Крачолов се сърдел, че и синът му тръгва по същия път. В споровете между двамата се стигало до остри реплики и конфликти, при които останалите членове на семейството стоели настрана.

Монолитността на патриархалната идилия се пропуква и отвътре.

4

Натоварил на една каруца две бохчи с дрехи, две кошници с храна и вързоп книги, Яворов пристига с баща си в Пловдив и се настанява в скромна квартира далеч от центъра. Заема обща стая с двама свои съученици.

Записва се в IV кл. на гимназията „Александър I", в класическа паралелка.

Тук заварва конфликтна атмосфера между свободолюбиво настроени ученици, от една страна, и учители, от друга, които следят и дебнат на всяка крачка, доносничат на директора. Въпреки рисковете обаче учениците се групират по землячества, предават си от ръка на ръка забранени книги на руски революционери, развиват усилена кръжочна дейност. Най-привлекателни се оказват идеите на социализма. Случайно ли е това?

Яворов попада в Пловдив през есента на 1891 г., когато в града са свили гнездо най-първите пионери на социалистическите идеи у нас. Той ще да е чел брошурата „Що е социализъм и има ли той почва у нас" на Димитър Благоев, излязла през същата година. Също тогава си набавя „Манифест на комунистическата партия" от Маркс и Енгелс, издаден в Русе през 1891 г. (книгата е запазена в архива на поета). „В това време — разказва малко шеговито Яворов пред М. Арнаудов — ми падна на ръка един номер на „Социалдемократ". И понеже социалистите се преследваха тогава, понеже „Социалдемократ" ми се даде по един много скрит начин да го пазя — когато се заключих в стаята си, бях социалист. Всичко това ме опияняваше."

Когато е казал тия думи, той се е бил отдалечил чувствително от младежките си мечти, затова може някъде да се самоиронизира. Достатъчно е да се пренесем мислено в онази епоха на свирепа стамболовистка диктатура, за да разберем опиянението на бъдещия поет.

С чувствителната си душа младият гимназист и друг път ще да си е задавал въпроса, защо има бедни и богати, защо има несправедливост по света, защо хората не са щастливи, защо се трепят по цял ден, от тъмно до тъмно, а полза никаква. Освобождението не донася очакваното облекчение; когато минават първоначалните възторзи от отхвърлянето на робската зависимост, се разбира, че в същност са се променили само господарите; социалната програма на възрожденците и борците за народна свобода начело с Ботев е останала неизпълнена.

Любознателен, Яворов чете научни книжки и исторически съчинения, но само в книгите на социалистическите автори започва да намира приемлив отговор на въпросите, които го вълнуват. И той става ревностен радетел на идеята за социална справедливост още на 14 години. Сестрите му разказват как се карал с баща си на тази тема, как заключвал яденето в долапа и не давал ключа, тъй като в същото време имало хора, които стоели гладни, обявил „стачка" срещу великденските пиршества и пр. Тази сантиментално-романтична фаза е неизбежна за възрастта, след време идейната бърканица ще се избистри и характерно за Яворов е, че това става много бързо и съвсем рано — той е от поколението с необикновено интензивно духовно развитие. Достатъчно е да се припомни, че приблизително по същото време от социалистическите идеи преболедуват П. Ю. Тодоров и Кирил Христов, д-р К. Кръстев и Пенчо Славейков, Димитър Бояджиев и Цанко Церковски, Стоян Михайловски и Антон Страшимиров, Иван Ст. Андрейчин и Иван Кирилов и др. — почти цялата млада литературна интелигенция. По-късно, както е известно, настъпва време на прелом и отход, едни шумно се отказват от увлеченията на младостта, други тихо ги затварят в себе си. Но е интересно да се проследи какво е дал социализмът на литературата от края на века. Не става въпрос за преоценка на произведенията, написани в социалистически дух — едва ли можем да съзрем ценности дори с историческо значение в началните работи на 15—16- или

17—18-годишни автори. Но когато се формира човешкият характер и се изработва светогледът на творческата личност, придобитото през годините на най-голяма възприемчивост и непосредственост не може да остане без следи по-нататък. Случаят с Яворов е особено показателен.

Други само минаха покрай социалистическото учение, задоволиха се с прочитане на няколко книжки и със създаването на няколко произведения, пронизани със съчувствие към работния народ или с призиви за революция. Яворов не само чете социалистическа литература, не само се запознава с основните начала на марксическото учение, но се включва дейно в току-що зародилото се социалистическо движение. Включва се с цялата си пламенност, на която е способен. Образува социалистическа група в Чирпан, събира членски внос в полза на новооснованата Българска социалдемократическа работническа партия, изнася сказки, в които разгласява и пропагандира идеите на Маркс и Енгелс, свързва се с работници и чираци и започва да ги просвещава. Самата партия в това време е още в просветителския си период — трябва да се докаже, че България ще мине през фазата на капитализма, че липсата на индустриален пролетариат е само една специфична черта на националните условия, но развитието на страната не може да не мине по законите на класовата борба, открити от основоположниците на марксизма. Отшумява полемиката с народниците, вече за всекиго е ясно, че доброто старо време на дребни собственици и процъфтяващи занаяти е отминало в историята, очертават се все по-ясно класовите контрасти в нашето извънредно закъсняло общество.

Яворов е един от първите, който си туря на ума (да се изразим с неговите думи) „да бъде пионер-пропагандист на социалистическото учение". Заедно с тридесетина другари по убеждение той размишлява над въпроса, защо и как се онеправдават работниците, какво може и трябва да се направи, за да се облекчи тяхната участ. Думите му са пламенни, в тях прозвучават ораторски интонации, пронизани са с полемичен патос:

„Човекът бил цар на природата! — възмущава се Яворов от измислицата на „буржоазните писатели" и я превръща на пух и прах: — Цар на природата, когато двете му ръце, които са нужни да занесат залъка до устата му, са чуждо притежание — притежание на капиталистите! Цар на природата, когато не притежава ни чифт от обувките, ни дреха от дрехите, ни къща от къщите, които той изработва! . .

В бездънните каси на капиталистите се изсипва всичкият работнически труд. Класовият антагонизъм е най-очебиющото зло в днешните обществени наредби. Частната собственост поражда експлоатацията. . ."

Такива ще да са били речите на младия и убеден социалист, които той произнасял всеки път пред сестрите си в къщи. Личало отлично познаване на Дарвиновото учение и материализма. А езикът му бил зъл, безпощаден, по ботевски категоричен и назоваващ. Можем да си представим как са се чувствували близките му, когато публично, в реч пред събрание е наричал Евлоги Георгиев„ потосмукач". Нали за цяла чиновническа България, за вестниците „Мир" и „Прогрес" той е най-достойният и щедър син на отечеството си — младият социалист се запитва откъде е изсмукал той несметните си богатства. Работил ли е някога сам той? За него Евл. Георгиев не е по-различен от цялата онази „развратна паплач грабители, която се именувала графове, барони, маркизи и пр.", и подаянията му не могат да заблудят никого, нито пък могат да послужат като индулгенции за изкупуване на класовите грехове.

Както не може да търпи социалното потисничество, така младият социалист се възмущава и от политическата диктатура. Особено показателно е отношението му към стамболовисткия режим.

Чирпан след Освобождението става арена на политически страсти. През режима на Стефан Стамболов политиканството заема невиждани размери. И се изразява в особено драстични форми, характерни за една изостанала страна, непознаваща парламентаризма и решаваща всичко с помощта на грубата полицейска сила. В този период разцъфтява и шайкаджийството — това съдружие на законната власт с безотговорността.

С брутален терор властниците успяват да сломят съпротивата на населението, прекършват всяка опозиционно настроена глава. Няколко убийства, 50—60 интернирвания, стотина счупени глави и ребра и множество други самоволни прояви — такъв е балансът според Яворов от седемгодишното узурпаторство само в Чирпан. Хората са наплашени, в града цари потиснатост и мълчание.

Убеден, че денят на народната разправа идва, Яворов изпраща през 1894 г. две дописки в пловдивския вестник „Борба", издаван от Георги Г. Бойкинов и списван в антистамболовистки дух. Димитър Бойкинов, брат на главния редактор, бил интерниран за опозиционерство в Чирпан. Той се познавал с Яворов, подарил му сбирката си „Свободни мисли" с автограф и подбуждал младия недоволник да стане местен кореспондент на вестника. Така в бр. 9—10 от 30. IV. 1894 г. на в. „Борба" се явяват две дописки от Чирпан, написани с гневен и безпощаден език и пропизани с младежка закана и разпаленост. С този си тон и стил те се отличават от всичко останало и издават темперамента на младия социалист. След като описва картината на терора и стъписването, Яворов казва за родния си град:

„Той е като ранен лъв, скрит в пещерата си, който чака заздравяването на раните си, за да скочи и си отмъсти. Да, да си отмъсти! Не забравяйте никога, о, похитители на народните права! Вий, тирани, алчущи за власт! Че който много страда — много отмъщава!"

Яворов е готов да оправдае отмъщението, когато то е реакция на едно голямо страдание и обида. Предупреждава смело самонадеяните властници какво ги чака рано или късно. Малко е да се каже, че той сам ги ненавижда. От думите му личи, че е готов да грабне оръжие и да се включи лично в осъществяване на заканата си. Защото според него победата на тъпата и безогледна сила е победа над една част от народа — над онези, които са били възпитавани в страх през петвековния гнет. Но още тогава най-смелите не са склонили глава, а се надигнаха срещу стократно по-мощен притеснител. Техните традиции не са погаснали и затова Яворов предупреждава тираните:

„Народът е опълчил срещу вас едно младо, свежо, енергично поколение, с по-гореща кръв в жилите си, с по-голяма самоотверженост към народното дело. Треперете! То ще се разправи с вас и ще ви отмъсти; то ще сгромоли пиедестала на вашата власт, която, безумци, вий считате за вечна; то ще предаде вашите позорни имена в историята на вечно проклятие на бъдещите поколения; вместо името на един узурпаторски и тиранически режим ще назоват вашите имена. Тъй отмъщава народа на своите тирани!"

Със същия гневен език е написана и другата дописка, в която ще срещнем изрази от характерния за времето си политически речник: „гнусни лъжи", „чарда шпионска", „подкупено многолюдие", „изроди лъжат подло" и пр.; ораторът на либералите Ст. Кожухаров-Ешката е наречен „учител лихвар от пасмината „учители крави", а шефът на партията им — „скапалий се тиранин". След като разказва за петнадесетчленното събрание от пъдари и стражари, което изпратило верноподаническа телеграма до Стамболов уж от името на чирпанското гражданство, Яворов се провиква: „О нещастни мекерета, дотам ли стигнахте?" и цитира Ботевите стихове:

Тъй върви светът! Лъжа и робство
на тая пуста земя царуват! . .

Отправя се и укор към Чирпан, който позволява да се експлоатира неговото равнодушие в полза на ония, от които е пропищял целият български народ.

Двете дописки показват, че Яворов е следял с живо участие политическите борби в страната. Осведомен е какво става в Шумен и Пловдив, в Севлиево и Преслав, в Попово и Разград, където сблъскванията вземат въоръжени форми. Той иска и неговите съграждани да последват този пример, за да се понесе из цялата страна лозунгът: „Долу Стамболов, да живей народът и Свободата!"

В името на народа и Свободата (с главна буква) пише своите смели дописки младият социалист, като залага на риск кариерата си, а дори сигурността и живота си. Защото Чирпан не е кой знае колко голям град, никак не е трудно да се досети човек кой може да бъде автор на тия памфлети; достатъчно е да се види с кого дружи денем и нощем братът на главния редактор на в. „Борба". Затова, когато излизат тия дописки, близките на Яворов не без основание се изплашват, макар че баща му е клонял в симпатиите си към либералната партия. Диктаторът обаче изживява последните си дни, срещу него се надига море от протести и закани; той вече няма време и възможност да се занимава с издирване на анонимни автори на дописки, почвата под краката му се клати. И когато две седмици по-късно идва вестта за падането на Стамболов, целият Чирпан излиза на площада и празнува с музика раждането на свободата и надеждите. Младите социалисти се събират в дома на Яворов, скачат от радост, уловени за ръце, и крещят възбудено: „Долу тиранина!" Сега вече Яворов може да разкрие анонимността си публично; дотогава само най-близките му другари са знаели, че онова „много лошо нещо за Стамболова", писано във в. „Борба", е негово. Той празнува двойна победа, защото либералите са преследвали и социалистите, изземвали са и са унищожавали социалдемократическа литература, уволнявали са и са интернирвали учители и пр. Радостта и опиянението са били толкова големи, че с право един съвременник казва: „Като че ли България за втори път се освобождаваше . . .".

В този празничен момент Яворов е готов да забрави заканите си за мъст, които така грозно беше отправил срещу властниците. Готов е да прояви великодушието на победителя въпреки маневрите на реакцията с опита за контрапреврат. Но много скоро той ще има възможност да види как с първобитни нрави може да се изкористи всяка възвишена и благородна идея. За новите властници няма друг начин да се разправят със стамболовщината освен по стамболовски.

Известно е, че в. „Борба“ е бил един от най-отявлените опозиционни вестници, излизал от 5. III до 5. X. 1894 г. Политическите му противници са го наричали „руски цървул“, „предател“, „руски агент“. Редакторите му са били преследани от режима. Така например първият отговорен редактор на вестника К. Ив. Левков е бил осъден на четири месеца затвор от Пловдивския окръжен съд по чл. 30 от Закона за печата за наклеветяване на министри. Арестуван бил и вторият отговорен редактор Атанас Ненов, който също бил осъден на четири месеца затвор. Арестуван бил и третият отговорен редактор Г. Хр. Кесимов, но падането на диктатора предотвратило съдебната разправа и над него. Няколко месеца по-късно вестникът престава да излиза. Редакторите обясняват на читателите си, че след като Стамболов е свален и целта е постигната, борбата се пренася от журналистическото поле в Народното събрание. Само две години по-късно в русенския опозиционен вестник „Законност“, редактиран при близкото участие на младия П. Ю. Тодоров, четем: „Стоиловата полиция интернирва от София в Пловдив, а после и във Враца г. Георги Бойкинов, актьор в драматическата група „Сълза и смях“ (бр. 5 от 3. XI. 1896 г.).

Скоро Яворов ще изпита и у дома си тревогите и интригите на безотговорното и сляпо политиканство. Един ден, както баща му отива с някакъв търговец да прегледат виното и да го пазарят, срещу тях налита окръжният пристав Пенко Тодоров, псува и вика: „Вагабонтино, тук криеш шайка.“ Извършва обиск, но не намира нищо. Търговецът се изплашва и хуква, сделката пропада, а обискирването завършва с „Да мълчиш, истедиими япаръм“ и с грозни закани.

Тотю Крачолов праща телеграма до стамболовисткия орган в. „Свобода“, в която описва случката и пита: „Где е гаранцията за живота и интересите ни? В кой век сме?“ Телеграмата е изпратена и до новия министър-председател Константин Стоилов и до министъра на вътрешните работи Васил Радославов.

Яворов ужасно се е срамувал от политическите метаморфози на баща си, който отначало бил либерал, а после преминал към народняците. В писмо от 10. XII. 1896 г. до своя приятел Пейо Гарвалов той му съобщава: „Не знам дали Кимо ти е писал, че Ив. Минев, Хр. Крачолов и баща ми се почерниха! Времена! Нали! Кокал, пусти колак. Когато попитах баща си какво прави, той ми посочи вратата . . . Срам ме е да говоря за това.“

„Почернили“ означава, че са минали към „черните души“ — русофилите, — а намекът за кокала има пред вид участието на баща му в борбата за власт, в която борба той успява да се добере до помощник-кмет на града. Управлението му не е запомнено с друго освен с шумните и весели оргии и приятелски компании, сред които, макар и за кратко, се е живеело нашироко. Епизодът е бил твърде непродължителен, за да даде възможност на помощник-кмета да се пооблажи от изгодите на властта. Пък и той самият е бил съвършено непрактичен и непригоден за това, а нямал е време и да свиква, защото много скоро „кокалът“ му бил отнет от политическите му противници.

Яворов трябвало да напусне гимназията, за да помага в изхранването на голямото семейство, макар че баща му имал двеста овце и грамадни бъчви с вино у дома си, че минавал за състоятелен и дори заможен — поне пред хората; тази типично българска заможност — външна, за пред очи, само за пред чуждите, зад която се прикрива внезапната обеднялост или постепенното разорение.

Как ли не се молил Яворов, подкрепян от майка си, с кървави сълзи се опитвал да омилостиви коравото бащино сърце. Нищо не било в състояние да промени решението на Тотю Крачолов — стига науки, с учение може да се стигне само до социалистическите кръжоци и до някакви налудничави идеи за промяна на общественото устройство. Тотю Крачолов е бил добре запознат с дейността на сина си в гимназията и не му е предричал добро бъдеще на образователното поприще.

И може би не се е излъгал. Едва що напуснал, през септември 1893 г. в Пловдивската гимназия избухва ученически бунт, в който били замесени всичките другари на поета. Няма никакво съмнение, че ако Яворов не беше прекъснал, нямаше да стои настрана от протестните акции. И той е участвувал преди това в сбирките на чирпанското землячество, и той е живял в голяма сиромашия, зиме на студено поради липса на дърва — от баща си получавал съвсем дребни суми и главно за храна и дрехи. Така че по нищо не се е различавал от недоволните бунтари и е щял непременно да сподели тяхната участ. А всичките му другари от чирпанския кръжок били изключени завинаги от всички училища в Княжеството без никакво право да продължат образованието си.

След като си взема документ за завършен V клас, Яворов се връща в Чирпан с тайната надежда, че по някакъв начин може да си уреди да презапише догодина, дори се снабдява с учебници за VI клас. Уви, тази му мечта няма да се сбъдне никога, той ще си остане завинаги недоучен в съзнанието на съществуващите сноби; те ще подхранват у него чувството за малоценност, ще го карат да се стеснява в техните литературни салони, да гледа със завист на учените мъже, като министър-председателя Константин Стоилов например, който говорел седем езика и бил завършил четири факултета (нещо, което сигурно му помогна да провежда старата и омразна политика, но с новите средства — „Со кротце, со благо").

Яворов се заема с усилено самообразование — набавя си книги от Плеханов, Каутски, Пушкин, Лермонтов, Юго, Белински и др. Същевременно като стипендиант изучава телеграфо-пощенския занаят, усвоява точките и тиретата на Морза за по 60 лв. месечно. Колко нищожна е била тази сума, може да се разбере, като се знае, че само наемът на една от тогавашните му квартири е възлизал на 40 лв. Но когато занася първата си заплата в къщи, баща му е бил много доволен и горд, че синът му е „печелник".

Започва всекидневна, всекичасна и угнетителна борба за хляб. Като стипендиант в Чирпан и после като телеграфист в Скобелево (гара Чирпан), Сливен, Стралджа, Анхиало (Поморие) и София той непрекъснато се гърчи в перманентно безпаричие, въпреки че живее в апостолска аскетичност и крайна бедност. Това са седемте най-добри години, когато се изгражда характерът на поета, но нуждата ще го следва по петите навсякъде — до

самия му край. Писмата до баща му и майка му, до сестрите и братята му, до близките му другари са изпълнени с дребни финансови сметки, с отчайващи вопли от безпаричието, с напразни надежди да се измъкне някак от безкрайната криза и от натрупващите се дългове.

„В началото на този месец платих тъкмо 145 лева борч, та сега, за жалост, нямам ни пет пари — пише той в писмо до сестра си Мина от 20. V. 1897 г. и продължава: — . . . На тати ще се изплатя съвсем и ще пратя вам да купувате на Насито мръвки."

Безпаричието не го отчайва, дори в най-тежки моменти Яворов не губи присъствие на духа и чувство за хумор, крои планове за подаръци на сестрите си Тина (Екатерина) и Минка и на малкото си братче Атанас (Насито). Много затрогващи са тия редове от писмата му, в които той непрекъснато обещава да изпрати най-хубави неща, щом се сдобие с пари:

„Какво прави Насито? Да знай то какъв армаган ще му пратя, като забогатея" (21. IV. 1897 г.).

„Ще гледам и да спечеля пари, та да не ви се оплаквам от сиромашия, па и вам да мога да помогна" — пише той на баща си на 28. X. 1905 г.

„Изпращам в тук приложената банкнотка десет лева за разноски; много ми се щеше да имах да изпратя повече — и излишни, ами какво да направя, като е сиромашия до шия" (16. V. 1901 г.).

„. . . ако ще имам пари, ще си дойда и догодина. . ." (30. VIII. 1906).

„. . . кълна се в политическите убеждения на чирпанските консерватори, когато си дойда в Чирпан, ще ти донеса един чифт ръкавици от найфина гант" (до Мина, 5. X. 1897 г.).

„Много ми е жал, че нямам сега пукнат мангър в джеба . . ." (27. VIII. 1903 г.).

„Сега ще пиша в София да ми намерят и пратят пари" (до Гана Крачолова, Нанси, 22. III. 1907 г.).

„. . . щом ни платят, и ще изпратя 50 лева за Тина" (до Минка, 31. VIII. 1897 г.).

„Днес пратих на Тина 45 лева. — Ами за Харалампий готвите ли се? Много ми е жално, че нямам възможност да ви пратя пари за тогази. Ех, какво да се прави? Фукарлък голям." (6. II. 1898 г. На Св. Харалампий Пейо Яворов е празнувал именния си ден. Затова му е особено криво, че точно за този празник няма да може да подпомогне домашните си. Но не губи кураж: „Ако съм жив за догодина, тогава ще видите.")

„Много ми е жално, че съм в невъзможност да ви пратя поне 50—60 лева сега — пише той на 8. III. 1898 г. в навечерието на Великден и обещава: — Ама за панаира сигур". Същевременно добавя няколко показателни реда: „Не ща да ми пращате плат — за Великден няма да си правя дрехи. Само щифали си поръчах, че от старите папер не остана."

„. . . този месец не можах да ти пратя, защото съвсем съм се олющил" (5. VIII. 1905 г.).

„На оногова, комуто дължа, писах, че не мога му вне парите, затова да прави както намери за добре" (9. V. 1900 г.).

Когато има пари, Яворов не ги жали. Праща на баща си и майка си, на сестрите си, на чичо си Пейчо, на когото имал да дава и не знаел с какво лице ще му се покаже, на приятели. В едно писмо праща на сестра си Мина 30 лв., в друго още 30, друг път 20, отново 20 и пр. „Пратих на Колю 25 лв. да си купи палто и джилетка" — пише той на 7. XII. 1903 г. и по та-

към начин ни дава възможност да се ориентираме приблизително каква стойност са имали тези суми. А когато праща банкнота от 20 лв. златни, съветва ги незабавно да ги обменят, тъй като курсът падал и ако се позабавели, можели да изгубят един лев (19.VI. 1902 г.). И отново пише: „Тук приключени, изпращам ви четиридесет лева в банкноти, да си вземете по някой армаган от мене за Коледа. Жаля, че сега не мога да ви пратя повече, защото оправям разбърканите си от лятос сметки“ (12. XI. 1904 г.).

А финансовото положение на Яворов се затруднявало още повече от големия данък (180 лв.), който бил принуден да плаща като освободен от военна служба (признава му се четничеството из Македония). За да постъпел на държавна служба като телеграфист, било необходимо да се внесе 1500 лв. гаранция, по която също се плащали лихви. Баща му бил принуден да заложи едно лозе и други имоти; по-късно се прибавят и задълженията по фалита на брат му Никола, на когото той бил станал гарант.

Яворов вече е всепризнат поет на България, сътрудник и редактор на сп. „Мисъл“, заема добра служба в Народната библиотека, а в едно писмо пише: „Вчера изпратих на Коля 10 лева.“ И добавя в постскриптума: „Тук приключени изпращам на Наню десет, — прощавайте, че излъгах — нямам толкова, изпращам пет лева.“ Просто, когато е затварял плика, не е могъл да намери в джоба си пет лева, та се е наложило да се поправя и да се извинява. . .

Какво да кажем за финансовото му състояние като обикновен телеграфист в Сливен или в Анхиало? То не се подобрява и в София — въпреки увеличението на заплатата — поради нарасналите разходи в големия град. Точната картина на „финансовото му дередже“ може да се види по писмото от 14. III. 1901 г. до баща му, в което той пише:

„Ще ми се още да си дойда в Чирпан и затова, че с 115 лева в София се не живее. Давай 60 лева на гостилница, 40 лева на квартира и пак живей. Гледай една проста сметка:

на гостилница	60 л.
на квартира	40 л.
тютюн	10 л.
бръснар	3 л.
всичко	113 л.

Взимам 115 л. — значи, остават ми по два лева за закуска сутрин, за чай, за дрехи и за . . . доктор, церове и още — от тях да изплащам стари дългове.“

Затова Яворов се крие от някакъв далечен познат, който щял да му иска пари назаем в Анхиало; за да се избави от неприятността, наредил да му кажат, че е болен, затова го няма в станцията на работа. Уплашен, че лицето може да разгласи из Чирпан за болестта му, бърза да предупреди домашните си да не се тревожат . . .

А когато трябвало да се оперира брат му Атанас, той изчислява, че в частните клиники ще струва два-три пъти по-скъпо, отколкото в държавната болница и със свито сърце се принуждава да направи и тази икономия (19. VII. 1907 г.).

Кореспонденцията на поета показва, че у него всичко е било разчетено до последната стотинка според дните на календара. Дългите месеци са се изкарвали по-трудно, особено когато са се зададели празници. „Този ме-

сец, като си платя дрехите, на гостилницата, на хазяите и като пратя на Тина, тъкмо ще стана ак-пак със заплатата" — пише той от Сливен на 24. IX. 1897 г. А от София се обажда с картичка на 23. XII. 1902 г.: „Ако и по Коледа сиромашията ми бъде като сегашната, не ще мога да ям от прасето" (т. е. няма да има средства, за да пътува до Чирпан).

Кризисното положение се превръщало в катастрофално, когато по правителствени разпореждания се забавяло с няколко дни изплащането на заплатите на дребните служители. Тогава те наистина заприличвали на „свети б е з с р е б р е н и ц и", както се шегува Яворов в писмо до Мина от 18. IX. 1899 г. А няколко дни по-късно съветва сестра си Тина, когато няма стотинки, да пуща пликовете без марки за негова сметка и пише: „Правителството играе една срамотна комедия! Ето след два часа втора телеграма, която отменя първата и се възпира изплащането до второ разпореждане. Пфу, скандал!" (26. IX. 1899 г.). Можем да си представим с какви чувства е приел младият телеграфист този сюрприз на правителството — нещо впрочем съвсем неизключително в едновременшната практика.

Социално просветен, Яворов е разбирал, че това нищожно възнаграждение, с което едва е успявал да покрие най-насъщните си нужди, не е съответствувало на огромния и напрегнат всекидневен труд над телеграмите и циркулярите в пощенската станция. Той е бил буквално заробен в канцеларска работа, която разстройва нервите му и го поболява. Нито има време да чете и пише, нито да се занимава с преводи. В Сливен дежури на две смени по 24 часа непрекъснато. В свободния ден едва успява да си отспи.

„Убива ме службата! — изповядва той на един другар и продължава: — . . . Усещам аз — как от ден на ден характерът ми, душата ми дребнавее . . . И не е чудно да се задави човек, когато всекидневно кисне в едно отвратително блато — блатото на заобикалящата го безхарактерност, подлост и най-мерзка, най-низкопробна амбициозност. Това е просто ужасно" (писмо до П. Гарвалов от 5/17. XII. 1897 г.).

Представяме си при тези непрекъснати смени на работното място в различни селища как се е справял младият служител с новата си длъжност, как се е сработвал с началниците си и пр. „Сливен е хубав, много хубав град, но за мене Чирпан е по-добър" — пише той на баща си на 21. IV. 1897 г. А редовете в писмото до Гарвалов срещу окръжаващата го подлост са предизвикани от раздразнението му при разправиите в службата. Още в Чирпан и Скобелево се пращат изложения срещу младия телеграфист за нехайство и разсеяност по време на дежурство. В Сливен се заплита цяла клюкарска история около някакво закачане с чистачка в пощата, за да плъзне след години слухът, че тъкмо по тази причина пребиваването му в града било станало неуместно и той бил телеграфически отзован.

Можем да разберем думите на сестра му Екатерина, че още с постъпването си в пощенската станция Яворов се почувствувал в нея като в затвор и седял от сутрин до вечер пред телеграфа като окован с вериги. Сам той в споменатото писмо до Пейо Гарвалов казва:

„Ако човек си може спази човещината при обстоятелствата, в които съм поставен аз, то ще бъде, вярвай ме, осмо чудо на света; такъвия непременно тряба да не бъде роден като всички . . . Боя се за себе си."

Както знаем, това „осмо чудо" се сбъдва. Убийствените условия амбицират поета да ги надмогне. И той намира вътрешни сили да извърши

истински подвиг. (По-късно, когато Лора му създава идеални условия, не написва нищо.) Същевременно затъпяващата работа в пощата поражда и първата мисъл за самоволно прекъсване на живота, която ще срещнем и другаде в изказванията на поета.

7

А баща му си има едно простичко обяснение — обяснение-обвинение към своя син, пуснал дълга коса до раменете:

„Бил съм си давал парите на социалистите! Какви ти социалисти, боже мой! Я той да излезе малко вън от Чирпан, да бъде принуден и вода с пари да пие, че тогава да го питам. Да спи зло под камък“ (4. IX. 1898 г. до Тина).

Любопитно е, че почти по същото време същите укори отправя към сина си и бащата на П. Ю. Тодоров по време на ученето му в Търново или в Тулуза. И трябва да се признае, че и Тотю Крачолов, и чорбаджи Йордан Тодоров не са били на грешен път относно разходите на синовете си въпреки отрицанията и оправданията им в писмата до тях. По-малката сестра на Яворов свидетелствува, че като дребен чиновник брат ѝ не можел да свърти пара в джоба си: „Живее оскъдно, защото от малката си заплата дели за другари, помага им да си вземат образованието.“ Григор А. Попов разказва, че Яворов всеки път се обръщал към него с предложението, ако няма „златни авоари“, да се нахранят заедно.[1] Немалко средства Яворов е изразходвал и за купуване на социалистически книги. Той бил абониран за Бакаловата библиотека, получавал и всички социалистически издания, закупувал червени ленти от д-во „Братство“ и пр.

А може би баща му е следял (или някой го е осведомявал) за появяващите се тук-там съобщения в рубриката „Поща“ на социалистическите вестници. Веднъж в. „Социалист“ съобщава,че от Чирпан чрез К. са получени 12 лв. в помощ за стачкуващите работници от текстилните фабрики в Сливен (бр. 65, 1896), друг път К. внася 4 лв. в подписката за подкрепа на вестника (бр. 85) и пр. Никак не е било трудно в един град, в който социалистите са се броели на пръсти, да се разбере кой е този К., и да се види, че докато други от Чирпан внасят по 50 стотинки, той отделя много повече. Също чрез Яворов в партийната каса постъпва и членският внос от 66 лв. Тази му дейност едва ли е могла да бъде скрита от окото на баща му.

Отхвърлил предложението на родителите си да стане офицер, той продължава да води своето, както видяхме, полупролетарско съществуване. Тъй че в този период Яворов има не само съзнанието, а и битието на пролетарий.

По това време той се запознава в Стара Загора с Георги Бакалов и установява тесни връзки с него. Запазените писма между двамата са от 1896—1901 г., но още през 1894 г. Яворов става разпространител на в. „Работнически другар“ в Чирпан и пише на Бакалов за несполуките си около организиране на социалистите в родния си град. В редакционната поща на вестника Бакалов му отговаря: „Чирпан. П. К. Получихме девет лева. Здравей! Надвийте пречките, които се срещат при всяко начало“ (Работнически другар, бр. 14, 1894).

[1] Вж. спомена „Пейо Яворов — моят боен другар и сърдечен приятел“ в приложението към бр. 8 на бюлетина „Нашето минало“, Чирпан, 1961, с. 14.

След упорита агитационна и организационна работа на Яворов се удава да изпълни това пожелание и да организира социалистическа група в Чирпан. Тя обаче не води редовен организационен живот, тъй като липсва помещение за събиране.

Все пак групата е празнувала деня на труда и международната работническа солидарност 1 май още през 1894 г., както личи от дописката, публикувана в бр. 9—10 на в. „Борба": „Чирпан. Днес, като празнуваме празника на труда, стискаме ръцете на братята ни работници от всички страни и присъединяваме се към общий вик: Да живее социализмът, общото народно дело, долу реакцията, ура!" Тъй като редакторите на в. „Борба" са против социалистите от „Работник" и „Ден", дописката е подписана от името на „Радикало-Социалистическата група". Много е възможно поправката в подписа да е направена от братята Бойкинови. Но и сам Д. Благоев изтъква, че през този период (от 1894 до 1902 г.) БСДРП е изпълнявала общодемократическите задачи на една радикалсоциалистическа партия.[1] Чирпанската група не е правила изключение.

Когато Яворов научава, че в Чирпан 24 шивашки чираци и калфи образували синдикат и се събирали тайно, на своя другар П. Гарвалов пише: „Чрез нашите другари ще гледаме да го турим на ръка и да му дадем напълно социалистически характер" (10. XII. 1896 г.). Дори говорил с организатора на синдиката да го пуснат да присъствува на събранията им. „Веднъж това достигнато, зная си вече работата" — обещава той в същото писмо. Както се вижда, като съзнателен и дисциплиниран член на БСДРП Яворов се стреми да насочи своята просветителска и организаторска дейност към работническите среди, защото е убеден, че социалдемократическата партия е партия на пролетариата. И навярно е намерил добър отклик със своите беседи, защото по-късно, при друг случай се оплаква от учителите, че се страхуват от преследване и не проявяват интерес към новите идеи. Прочел книгата „Жената и социализмът" от Август Бебел, на 25. I. 1895 г. той пише малка статийка на тази тема, в която конспективно изразява мислите си, развивани и в лекции. Прави впечатление доброто овладяване на основните начала на научния социализъм от 17-годишния младеж. В тази си работа той пише:

„Всемирния прогрес — във всички свои разклонения — се е обусловвал, обусловва се и ще се обусловва от икономическата еволюция — това е доказал Маrх с желязна и непреклонна логика."

В светлината на тази постановка се разглежда и т. нар. женски въпрос — много актуален на времето. Яворов изтъква, че не може жената да бъде свободна политически, когато икономически е робиня. Само краят на икономическото робство ще бъде и край на всякакъв политически деспотизъм.

Много характерно е, че още преди да пламнат разприте между еволюционисти и революционери в социалдемократическото движение, още преди у нас да се оформи социалопортюнистическата фракция, младият Яворов е убеден в безполезността на реформизма. Въз основа на опита на работническите борби в чужбина доказва, че исканията за подобряване на трудовите условия имат нищожно влияние върху положението на работниците. „На много места — казва той в един свой доклад, — особено в Англия и Америка, подобни подобрения са извоювани вече, обаче работ-

[1] Д. Благоев. Принос към историята на социализма в България, С., 1952. с. 539.

ниците все са жертва на мизерията, която все продължава да ги заплашва с гладна смърт." На Яворов му е ясно, че само извоюването на политическата власт завинаги чрез пролетарска революция може да ликвидира експлоататорската природа на обществения ред. Със свойствения си образен стил той категорично посочва: „Действителен резултат, видяхме, не могат да бъдат намалението работния ден и увеличението на работната заплата, нито пък подобни тям малки подобрения, догдето капитализма, като стоглава ламя, се оставя да расте надлъж и нашир, догдето се оставя да рига отрова по четиритях посоки на света."

Явно е, че Яворов е чел брошурките „Работата на парче", „Осемчасовият работен ден", „Трите осморки" и др., за което свидетелствува в спомените си Николай Зидаров.[1] До късно в шивачницата на чирпанския социалист Иван Сл. Бояджиев са се обсъждали актуалните въпроси за положението на работническата класа и особено въпросът за извоюването на „трите осморки" — осем часа работа, осем часа почивка и осем часа сън, — основен лозунг на работническото движение от първите борби на чикагския пролетариат до победата на социалистическата революция. Но с лозунгите за подобни придобивки съвсем не се е изчерпвала програмата на една социалдемократическа работническа партия. Както се вижда от беседата на Яворов пред чирпанската социалистическа група, по убеждения той е близък до схващанията на тесните социалисти начело с Благоев, макар че по-късно, след разцеплението от 1903 г., отделил се вече от социалистическото движение, ще остане за известно време сътрудник на Янко Сакъзовото „Общо дело".

Още един факт свидетелствува, че Яворов се интересува живо от положението на социалистическото движение в света. Чрез своя другар Пейо Гарвалов, който следвал аптекарство в Загреб, се интересува в подробности от работата на конгреса на хърватските социалисти. Иска да знае кои делегати от чужбина са присъствували, какъв е бил дневният ред, какви решения са взети по всеки въпрос (особено по въпроса за образуване на Съюз на югославските социалисти), кой е председателствувал заседанията, как е бил открит и закрит конгресът, с колко печатни органа разполага социалистическата партия в Хърватско, с колко и какви организации, при какви обстоятелства действува, откога и пр. Получил един брой на в. „Слобода", той го чете от край до край, търси и не намира хърватско-руски речник и пита приятеля си за значението на отделни думи. Когато получава необходимите му сведения, написва статия на тази тема, но я забавя поради здравословни причини; тя изгубва актуалност и не излиза.

Като секретар на чирпанската партийна група Яворов се е познавал с видните ръководни дейци на българското социалистическо движение. Пред М. Арнаудов е разказвал как не посмял да се представи на Янко Сакъзов и Ана Карима — с тях установява лични връзки по-късно. В Пловдив се запознава с Димитър Благоев и Вела Благоева и навсякъде произнася имената им с голямо уважение. Близък е бил и с Георги Бакалов, който на път от София за Варна му определя среща на чирпанската гара, за да се видят, но писмото му закъснява („не зная где е ходило на гости, та го получих на третия ден от написването му, т. е. когато Б. беше вече заминал" — обяснява Яворов).

[1] Вж. Пенчо Славейков, П. К. Яворов и П. Ю. Тодоров в спомените на съвременниците си. С., 1963. с. 266.

Прави впечатление, че той е запознат лично, а не по съобщения от печата с живота и дейността на социалистическите водачи. Знае състоянието на нещата „от отвътре“ в социалистическото движение, затова може с подробности да отговори на въпроса на приятеля си П. Гарвалов защо Бакалов е заминал за Варна, „да няма хър-мър в Централния комитет“. Яворов обяснява, че във Варна имало силно развито социалистическо движение, защото „гладните са много“. Разчитало се, че при една по-усилена пропаганда там можело да се постигне много нещо, щом като при последните градски избори социалистите имали вече стотина привърженици и били канени за сътрудничество от другите опозиционни партии. Оставката на Бакалов била предизвикана и от „слабостта на партийната каса“.

Също така обстоятелствено Яворов описва и защо Янко Сакъзов се е отказал от редактирането на сп. „Ден“. Сакъзов мислел, че ще продължи да бъде депутат, а след заминаването на Бакалов щял да бъде претрупан с много работа в редакцията. Предстоели му предизборни събрания и агитация из Новопазарско и пр.

Яворов дава ценни сведения и за намеренията на Димитър Благоев. Той ги съобщава просто и естествено, без да има нужда да прибавя: „от вярно място зная“, както прави по-надолу, съобщавайки подробности из тайната дейност на македонския комитет. Ето тези подробности:

„Благоев мисли да подаде оставка от учителството, защото било мъчно да се носят две дини под една мишница. Още повече, че днес в Пловдив, по нямание деятелен водител, движението е много слабо, да не кажа — няма го никак. Сега едвам се основала по-уредничка група, която ще влезе в редовни сношения с Ц. комитет. Не знам дали знаеш, че Вела Благоева е изключена от учителството. Тя преглеждала ученическите упражнения (Д. Б. преподава бълг. език), а мъж ѝ се занимава с редактирането. Пак той беше истинският редактор и на „Дело“ (10. II. 1897 г.).

От глаголните форми на първата фраза бихме могли да заключим, че данните са почерпени от лични впечатления, добити при посещение в Пловдив. Много вероятно е Яворов да препредава думи на самия Благоев — особено за двете дини под една мишница.

Две години по-късно поетът продължава да следи дейността на социалистическите ръководители и от Страл джа пише на сестра си Мина: „Благоев и Сакъзов са касирани. Агитациите за новите избори се почнаха вече и се водят с изумителна енергия от страна на нашите; а правителствените не спят. Обаче кърви ще трябва да се пролеят, за да спечели правителството тук, защото и кучетата дори са за социалистите“ (18. V. 1899 г.).

Тук личи непреклонната убеденост на младия социалист в делото, на което се е посветил. Той е преизпълнен с ентусиазъм, когато вижда, че дейността на другарите му по убеждение не отминава напразно.

Затова е твърде опечален от бездействието на сливенската социалистическа група. „Имало клуб — затворил се; има група — не шава“ — пише той до Гарвалов на 22. V. 1897 г. Особено съжалява, че не може да участвува в заседанията на групата, която се събирала само в неделя, когато бил длъжен да дежури в апаратната. По тази причина Яворов се изолира от другарите си и не развива никаква дейност в Сливен. Както знаем, той е разочарован от сливенската среда и пише остри думи за преобладаващото равнодушие: „Тук всичко е заспало и — нито надежда от сън мъртвешки да можеш свестен човек разбуди! . . Всичко, що е около ми, е тъй мало-

душно, тъй подло, тъй дребнаво, че човек неволно намразва живота си, неволно ръката се подига към челото и настойчиво някак си иска да прекъса нишката на този безцелен, омерзителен живот“ (15. XI. 1897 г.).

Подобни мрачни настроения обхващат Яворов и по-късно в Странджа и Анхиало. Сам осъзнава противоречията, които бушуват в душата му и които не можели да бъдат разбрани от другарите му. Той се мята между две силни, контрастни чувства — мрачна меланхолия и ведър ентусиазъм. Поетът сам изповядва колко тежко му е от околното равнодушие и неразбиране — да ти тежнее животът, а страстно да обичаш света, да вярваш в едно велико дело, а робско малодушие да пълни душата ти и да не можеш да му служиш всеотдайно, да жадуваш любов, истинска, велика любов, а нищо да не може да докосне сърцето ти и да заслужи поне омраза, която би те подбудила на борба . . .

В тези му душевни преживявания ще търсим причините за постепенния отход на поета от социалистическото движение, за идейния прелом, който настъпва у него под влияние на самата обстановка. Много са центробежните сили и различни са пътищата, по които тръгват младите писатели, изживели своя идеен и литературен прелом в началото на века. Много са и факторите, които съдействуват за скъсване на връзките със социалистическото движение. Едни го напускат шумно, с декларации и манифести — Петко Тодоров ще дава премия на всеки, който му достави екземпляри от злополучната му първа сбирка „Стихове на скучната лира“, Пенчо Славейков ще се глуми над себе си и ранните си прояви, които били направени по времето, когато „черешите били зелени“ и половината им даскали били „рошоглави социалисти“ . . . Яворов не си позволи нито една подобна острота спрямо увлеченията на младостта си. Нещо повече, и до края на живота му — въпреки всички превратности и обстоятелства — социализмът си остана за него светиня — единственият неопроверган идеал. Атеист по светоглед (въпреки поетичните настроения по библейски и религиозни поводи), той не престана да вярва на „бог Соца“, пред чийто олтар лежи покорно цялото му юношество. В края на живота си ще изповяда пред Асен Златаров още веднъж своята привързаност към идеите на научния социализъм и ще запламти от желание да напише пиеса, от която „и духът на Маркса да бъде доволен“.

8

Още в първоначалните дописки на Яворов, в социалистическите му речи, конспекти и статии, а дори и в неговите писма личи силната му склонност към метафорично изразяване. В речта си от 14. VII. 1896 г. пред социалистическата група в Чирпан той дава художественообразно изложение и на най-отвлечените икономически категории. Някои от неговите метафори дори са реторично претрупани — като сравняването на живота в класовото общество с тиня, из която се гърчат човешки тела като забити гвоздеи, закрепващи тормоза, „а върху тинята стоят с благи мазни изгледи избраниците на фортуната“. Подобни реторически словесни излишъци ще се натрупат и в ранните стихове на поета и по съветите на Г. Бакалов и д-р К. Кръстев той постепенно ще се освобождава от тях.

„Кърваво царство на капитала“, „икономическата оприщица — тоя страшен съвременен сфинкс“, „капитала еднакво стиска в железните си

нокти и пролетариата, и жената“ и пр. — това са изрази, взети от малката статийка за женския въпрос и социализма. И тук авторът си служи с образи, изпълнени с емоционално отношение.

А в дописките му до в. „Борба“ се казваше, че Чирпан е като ранен лъв, скрит в пещерата си, който чака заздравяването на раните си, за да скочи и да си отмъсти. Противниците са оприличени на „угоени атове“, които пеят „химни пред олтаря на Бакхуса“.

Като имаме пред вид тази стилистична особеност в речта на младия Яворов, можем с известна сигурност да предполагаме неговото авторство и на други дописки и телеграми от Чирпан, публикувани в печата без подпис, тъй като е било забранено на държавни служители да участвуват в политическите борби. Така например, когато Пейо Гарвалов бил уволнен от длъжността помощник-аптекар в чирпанската околийска болница, задето участвувал в първомайската манифестация на социалистите и носил червена лента, в бр. 53 от 1896 г. на в. „Социалист“ се появява кореспонденция от Чирпан, в която се среща фразата: „Казват, че само рогатата порода дохаждала в ужас от червения цвят. Чирпанските лекари и големци със своята постъпка показват, че това не е вярно.“ Никак не е трудно да се досетим кой ще да е бил авторът на тази дописка . . .

Първото влечение на Пейо Крачолов към поезията се е зародило много рано, още когато неспокойният му дух е търсел простори и се е блъскал в околната изостаналост, еднообразие и скука. Книгите са му разкривали един нов свят — различен и опоителен, — а мерената реч с чародейна сила го е въвеждала в тайните и загадките на битието. Научен от малък да цени митологичното, баладичното, приказното, той ще си строи мислено фантазни царства и ще се пренася в полусъница в тях. Изострената му чувствителност, оголените му нерви ще превръщат нощите му в друга действителност, в която миражите и халюцинациите ще прогонват гнета на всекидневието. Поезията е едно спасение за натури с подобно устройство. Тя е утеха и успокоение, откритие преди всичко за духа.

При това Яворов започва от най-добрите извори — Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Надсон, Ботев, Вазов. На сърцето му лежат най-добре романтичните поеми на Лермонтов и особено неговият „Демон“. Той го е знаел наизуст и в захлас е повтарял звучните и загадъчни стихове в оригинал. Влече го и модерната поезия на века, и поезията на библейските сказания. Негови другари не са можели да проумеят как е възможно да изповядва началата на социализма и да чете и изучава Библията. Но Яворов не е бил препариран партиен фанатик. В социалистическото учение е търсел отговор на въпросите, поставени от живота, и рецепта за премахване на вековното зло. Той инстинктивно е разбирал, че социалист можеш да бъдеш само ако постоянно обогатяваш общата и специалната си култура, ако не пренебрегваш нищо ценно и значително, създадено от народите. Още липсват елементарните постановки по всички въпроси, дадена е методологията, останалото трябва да бъде плод на самостоятелни усилия, на лични открития. Затова първите социалисти са измежду най-начетените, най-образованите, най-интелигентните представители на обществото. Самото запознаване с основите на научния комунизъм открива вратите на знанията. Защото социализмът не е частно схващане на икономическите проблеми — той е философска система за обяснение на света и за неговото революционно изменение. Той изисква нарочни занимания по икономика

и социология, по близка и далечна история, по естествознание и дарвинизъм и не на последно място по литература и изкуство. Не само класиците на марксизма притежават тази енциклопедичност и философска всеобхватност — притежават я в една или друга степен и техните следовници. Затова Г. Бакалов издава брошури за просвещение на работниците във всички области на знанието, като навсякъде се прокарва социалистическото разбиране за материалния и духовния свят.

Социализмът предполага и живо участие в политическите борби и Яворов не прави изключение в този смисъл. А когато се изправя с неотменна категоричност т. нар. македонски въпрос, цялата прогресивна общественост в България и на първо място социалистите запламтяват от идеята да се извоюва свобода на поробените братя. Яворов се свързва с дейци от македонското освободително движение, получава и разпространява техни позиви и материали, работи дейно за спечелване на общественото мнение и за предизвикване на справедливо недоволство срещу безучастието на правителството към съдбата на поробеното население в Македония и Тракия.

В идеята за освобождение на Македония той вижда възкресен идеалът на Ботев и Левски, на дейците от националното възраждане. Какво по-красиво и възвишено от това да се последва техният подвиг? Байганювци, печалбарите и гешефтарите в нова България ще видят, че не са погазени светлите стремления на ония, които сложиха костите си за свободата на отечеството. Една деятелна натура с велики пориви е прикована за служебния стол и си вади очите над тиретата и точките на Морза. Малко, нищожно малко е това поле за обществената полза, която младият ентусиаст може да допринесе.

Когато през 1895 г. избухват размирици в Македония, Яворов зарязва чирпанската телеграфо-пощенска станция и тръгва за София с намерение да се запише четник. Той е само на 17 години, но това не е пречка да се посвети на борбата, да стане въстаник. Но в столицата научава, че „въстанието е прегоряло“ и трябва отново да се върне в родния си град, дето го чакат денонощните дежурства пред телеграфа и непопълнените бланкови тефтери.

Съпоставете тези две мисли — бляна да се види четник, да понесе ботевски байрак и неизбежното връщане сред омерзителното чиновничество — и ще разберете усилията, които Яворов прави да се измъкне на всяка цена и по всякакъв начин от предишното си положение. Случайно узнава, че е обявен конкурс за стипендии по драматическо изкуство и така пламва илюзията да опита щастието си, като се кандидатира за артист. Две негови прошения от август—септември 1895 г. до тогавашния министър на народното просвещение д-р Ив. Д. Шишманов свидетелствуват за намерението му да се посвети на драматическото изкуство. Но този път му е било съдено да се размине с Мелпомена.

9

С Македония е свързано и първото печатано стихотворение на П. К. Яворов. Под впечатленията на разказите за въстанието в Мелник той написва борческото стихотворение „Напред! . .“ и го дава на своя съученик и съквартирант К. Нунков, който заминава с чета за Македония. То се

явява в бр. 36 от 1895 г. на в. „Глас македонски“ с подпис „Пейо Т. Крачолов“ и с бележка, че е било изпратено на четника Костадин Иванов Нунков, оригиналът му паднал в турски ръце, но случайно било запазено едно копие, донесено след завръщането на четниците.

Такава е романтичната предистория на това първо стихотворение, създадено в духа на Стоян Михайловски и изпълнено с борчески призиви и кръвожадни закани:

„Съдбата ножът да реши“ —
прошепна робът и пламна.

Борбата се води за чест и свобода, скръстили са се меч с меч, картеч и жупел вещаят вярна смърт, врагът е побеснял, но и мъките са нетърпими: „Пет века робство, тъмота“, пет века варварства, ужас, теглила. Чашата на търпението е преляла, ножът е опрял о кокал. Възкръснал е мощният дух на тази измъчена страна, обляна в кърви. На знамената е извезан Ботевият лозунг:

„Или свобода, или смърт!“ —
повтаря днеска гордий ек.
„Или свобода, или смърт!“ —
робът проглася се човек.

Стихотворението завършва с проклятия към всички, които гледат безучастно и не помагат на брата роб в свещената му борба. Те ще бъдат презрени от потомството, историята ще ги прикове на позорната стена.

В художествено отношение „Напред! . . .“ е едно от ония стихотворения, които младият автор — според собствените му думи — е пишел и късал, пишел и късал. То е необработено и грапавините се дължат не само на препечатването му от препис; заловеният оригинал едва ли е бил по-гладък ритмически и стилистически, но ако са се взрели в смисъла на несръчните стихове, турските предводители навярно са усетили мислите и чувствата, които са напирали в гърдите на всеки истински българин.

Във в. „Глас македонски“ е отпечатана и поемката „На родоските заточеници“ — една дълга творба от 172 стиха, в която се срещат и поетични зърна. Поетът възславя подвига на младите въстаници, които отиват на далечно изгнание, за да се наредят в безсмъртния и безброен „полк на Караджата“. Със силни думи са изобличени безчинствата на тираничната турска власт. Заточениците са оковани горди орли, чиято мисъл обаче не може да бъде затворена зад решетка и непрекъснато ги отнася в родния край. Там е пламнала борбата и те са горди, че делото им не е погубено, тяхната саможертва няма да мине напразно. Както и в „Напред“, и тук патетиката не е гола и куха, а е израз на голямата любов на поета към поробената и изстрадала македонска земя. Той цял пламти от желание да грабне пушка и да мъсти за нейните рани, пък ако ще и да сподели съдбата на родоските заточеници.

През 1896 г., като не можал да отиде в Македония и разхождайки се в София покрай мрачните стени на някогашната Черна джамия, служила и в турско, и в българско време за затвор, Яворов решава да напише „едно стихотворение от социалистическо гледище“, както се е изразил в психобиографичната анкета на М. Арнаудов. Така се явява „Пред тъмничний зид“, изпълнено в духа на социалните песни на протеста на Надсон. В тъмничния зид се вижда символ на класовото общество, което погубва бор-

щите за свобода и правдини. Затова той е зловещ и хладен, прокълнат от всички, облят в кръв, грозен и вечен свидетел на „зло, нищожество, разврат". Гледката на якия и висок затвор предизвиква в съзнанието на поета асоциация за скалата, която бива подкопана от морските вълни:

Стои скала тъй сред морето
със смърт жестока на гърди,
виси тъй облак на небето
и скрива светлий рой звезди.

Ала настане ден уречен,
надвиват бурите вълни,
гранитът пада, с шум увлечен,
в шира безбрежен — глъбини.

Настане час и вихър буден
разгонва облаците с бяс,
звездите светват с блясък чуден,
с привет обаен гледат нас. . .

Ще дойде ден, и кръв и сълзи
ще блъвне тука камен всяк,
на правий гняв под вихра бързи
ще рухнеш ти — ти, зидо як!

Както личи, тук има чувствителен напредък по отношение на стихотворната техника. Речта се излива гладко, съзират се признаците на онзи кръшен и пластичен стих, до който поетът ще се домогне за сравнително кратко време. Преобладаващите метафори са характерни за поетическото мислене на Яворов. Те не се застигат в безреда, а се градират и служат за подчертаване на съдържанието или за извеждане на основната идея в творбата. Оттук и сравнително стройната композиция, при която патетичното начало отстъпва място на иносказателния и образен език.

Убеден, че е написал стихотворение, издържано в социалистически дух, Яворов го изпраща на Г. Бакалов заедно с други две. Навярно му е изпращал и преди това, защото му пише: „Пак ти изпращам 3 стихотворения. Ала не за това какво може да се напечатат. А за какво? — не знам. Хвърли ги настрана и, ако някога си поразположен да се занимаваш с такива работи, ги прочети" (21. IV. 1896 г.). Бакалов прочита „Пред тъмничний зид" и „Пролетната жалба на орача" („На нивата") и ги предава на Янко Сакъзов. Така те излизат в кн. 9—10 на сп. „Ден" от 1896 г. По третото стихотворение Бакалов прави критични бележки и иска от него да бъдат съкратени излишни куплети, въпреки че и с това едва ли е можело да се избегне неиздържаността. По характера на Бакаловите бележки можем да предполагаме, че се е отнасяло за твърде дългата и наистина неиздържана поемка „На родоските заточеници". Като излага своите основания и възражения, критикът деликатно предупреждава младия поет, че не трябва да се сърди, а да работи над усъвършенстването на своите творби. „Разбира се, че не ще се сърдя, па и глупаво щеше да бъде, ако сторя това — отговаря чистосърдечно Яворов и продължава: — Ако туй окастрюване несполучливите куплети възбужда някакво чувство у мене, то е благодарност. Така ще позная грешките си, а познатата грешка, като се има повече внимание, мъчно се повтаря" (26. V. 1896 г.). Поразява скромността на начеващия автор. Той изповядва, че не е привърженик на неуместните насърчения, нито пък си въобразява, че онова, което се напечата, и след съкращаване на слабите

куплети, ще бъде на някакво особено равнище. Сам има съзнанието, че то е отговорило на най-елементарните изисквания и стои „при първата най-долна стълба на хубавото".

Имаме всички основания да предполагаме, че младият автор е пределно искрен. Три години по-късно, когато Бакалов подготвя сборника „Лъчите на поезията" и иска да включи „Пред тъмничний зид" и „Пролетната жалба на орача", Яворов му пише настоятелно: „При това ползувам се от случая да те помоля да не закачаш някак ония мои детински работи в „Ден", защото те без една коренна преработка не са за пред света" (14. XII. 1900 г.). Желанието на автора е било изпълнено. Той наистина преработва коренно „Пролетната жалба на орача" и го преобразява в „На нивата", а „Пред тъмничний зид" изоставя като непоправимо и като изминат етап в своето развитие.

10

Георги Бакалов е първият литературен съветник на младия поет. Той пръв чете съвсем ранните му стихотворни опити, насърчава го, вярва в поетическия му талант въпреки очевидната неиздържаност на началните му стихотворения. Загрижено му посочва на какво трябва да обърне особено внимание, препоръчва му да се опита и в преводаческото изкуство и дори му възлага стихотворения за превод. Пак с негово съдействие в социалистическото списание „Ден" се появяват едни от първите стихотворения на младия поет. С тях той обръща внимание на литературната ни общественост — „Глас македонски" не е имал влиянието и авторитета на сп. „Ден".

В първите си стихове Яворов гледа на света с очите на убедения социалист. Така вижда той и селската несрета — „Пролетната жалба на орача" показва тежката орис на селския труженик, който е принуден да се бори всекидневно срещу природата за хляба, а сам не си дояжда, не си почива, не си отспива. Към онова, което успее да изкара, предварително са се насочили лихвар и бирник. Работният орач няма на какво да се надява:

Орачо! Зла е за теб съдбата.
На твойта мъка без край голяма
награда, спорност все няма, няма!
И мислиш, мислиш, па. . . в механата. . .
Там щеш — не щеш,
за разтух пий!
Ох, зле! Поглеж! . .
Дий! Дий! Сивчо, дий!

Социалната проблематика е основна в ранното творчество на Яворов. В многобройни варианти се тълкува мотивът за угнетението, което носи нерадостният и груб живот. Тук се търси причината за всичките нещастия — в тежкия и непосилен начин, по който хората са принудени да живеят, за да съществуват. Понякога се обезсмисля самото съществуване на човека, друг път надделяват жизнените сили. „Житейски дребни грижи са всичко похабили" — изповядва поетът в едноименното стихотворение и изплаква мъката си, че няма с кого да сподели душевните си терзания. Той търси причината за безотрадните си настроения извън себе си — в убийствените условия, сред които е поставен да живее:

търпи ли се оная убийствена досада
от хорската пазарна и жалка суета?

Тревожният му дух се чувствува като орел, затворен в клетка сред хора с низки помисли и лишени от идеал. В „Честит е . . .“ Яворов изобличава с гневни слова нищожеството и безгръбначието, пуснали корени в околната действителност. В състояние на лирико-сатиричен афект той пише думи, които звучат грубо и непоетично, изразяват крайна степен на отвращение към честитите и самодоволните:

Ала блажен е, който може
ч е с т и т и нивга да не среща
и реч не слуша, — пфю, вонеща,
ч о в е ш к а реч! — прости ме, боже. . .

С най-голямо презрение поетът се отнася към онзи, който „може да върши майсторски гръбнака“. В „Сърце, сърце, смири се клето . . .“ той казва, че животът е един и не бива да се мине без никаква диря в този свят. В „Зловещо мръщи се небето . . .“ природните стихии изразяват мисълта на поета, дефинирана и пряко във втората строфа:

Живот прекършен от бедата,
скръбта немирствува в душата,
безсилен яд кипи в гърди,
език проклятия реди. . .

Един размирен дух клокочи в тия редове — метежен, роден преждевременно, жаден за люти битки и възвишени стремления, а поставен сред безразличие и подлост, сред безгръбначие и суета. Оттук се заражда вътрешната конфликтност в Яворовата поезия, тук е първопричината и за терзанията на съвестта. Но и в най-мрачните състояния, в които ще изпадне по-нататък той, ще има винаги една надеждна опора — народа, роба, отрудения и страдащ човек. Поетът се измъчва от мисълта, че не може да му отдаде всичките си сили, да му се посвети изцяло, да се бори за променяне на неговата зла участ. Тези мотиви ясно личат в цикъла стихове под общо заглавие „Notata“, писани през 1900 г. в Анхиало и печатани в сп. „Общо дело“. Те са издържани в духа на социалната поезия на времето. Авторът води диалог със себе си и тази форма ще се запази и по-нататък в неговата психологическа лирика. Той често говори повелително на себе си: „бъди мъж“, „да служим честно на доброто“ и пр. И въпросите не търсят събеседник, а са само стилистическа фигура, позволяваща да се предадат повече нюанси от психологическото състояние. Гонен отвсякъде, отбягван като „молепсания“ на Цанко Церковски, лирическият герой на посочения цикъл има съзнанието, че бухалите не могат да търпят лъчите на светлината. Нещата отново са полярно разграничени. На единия полюс стои човекът с чувствителна гражданска съвест, а на другия — бухалите, нищожните пигмеи. Контрастите се рисуват отново в графично черно-бяло — обикнат маниер от поета, позволяващ му най-добре да вникне в същината на изобразяваните явления.

Особено характерно в това отношение е четвъртото стихотворение. Поетът се чувствува част от онеправданите, от тружениците на лопатата и мотиката. При това, съпоставено с тяхното, неговото страдание изглежда нищожно малко:

Макар и тъй да бъде, — на твойте изпитания,
да няма равни под небето,
все пак, при сбора общи на хорските страдания,
ще бъдат капчица в морето.

Петата част от цикъла „Notata" продължава и доразвива вложената идея. Поетът се разграничава от ония, които го обвиняват, че е изгубил вяра в народа. Стихотворението започва в некрасовски дух и е полемично още от самото начало:

. . .Не е за него дума! — говоря за тълпата,
за пъстрата оная, що пъпли по стъгдите
и празна се прозява: загледай се в лицата,
не са човешки, — вълчи. . . Вълка — удри в зъбите!

А пък народът — знаеш: след ралото си ходи,
над калната мотика измъчен се привежда
и с брадва на ръката по мраз в горите броди, —
трудът му е утеха, трудът му е надежда.

Такъв го аз обичам: обичам го, не крия,
тъй както може само синът баща да люби,
с наивната му глупост и детска простотия,
с пороците му дребни и халосии груби.

В тия стихове пламти безпределната обич на поета към българския народ, към обикновените трудови хора. В „Май", „На нивата", „Градушка" той ще доразвие мисълта, че народът има една утеха и една надежда — труда. Ще покаже народа именно в процеса на труда, където се проявява най-зримо неговото величие. И ще разкрие още веднъж синовната си обич към него.

Вече ще знаем и какъв смисъл влага поетът в понятието „тълпа". Едва Смирненски съзря в тълпите манифестиращото и протестиращо множество. За Яворов, Дебелянов, Лилиев и Д. Бояджиев тълпата има друго измерение, друго съдържание. Това е самодоволното еснафско множество или лумпенизираната сбирщина, безразлична към всичко в живота. И в двата случая тълпата е противопоставена на будната и стремяща се личност, устояваща на обезличаващите стихии с големи усилия. Няма нищо общо между тълпата и народа! Тълпата е социална категория със строго определено съдържание. При това за разлика от тихите декаденти Яворов вижда в нейно лице всички най-отвратителни черти, които предизвикват не просто погнуса, но и действена реакция: „Вълка — удари в зъбите!" Ще разграничим поета по тази му активност — вълка удари в зъбите, турчин колй („Напред! . ."), „Борба! Борба!" („На родоските заточеници"), „Македонец съм копач,/ сиромах орач;/ но с еднаква вещина / земя копам и ора / и турски кожи аз дера!. ." („Македонец съм"), „турци да гоня", „турци да бия", „турци да коля" („Хайдушки песни"). В „Мечта" той е казал съвсем ясно кое го кара да се принизява и да се взира в множеството, което изпълва стъгдите на живота:

Залутан сред тълпата —
на страстите житейски попаднал в маскарада,
аз искам да узная под маските лицата. . .

И в „Notata“ пояснява: „загледай се в лицата, не са човешки, — вълчи“. Тематичният кръг е сключен, идеята е изведена, след като явлението е изследвано от различни страни, поетическите доказателства са неопровержими.

Пак в същия цикъл Яворов прави опит да преосмисли по новому и някои етични категории. Той проявява особена взискателност в това отношение най-първо към борците и героите от историята, тъй като знае, че там предстои да се извършат много преоценки. Робувайки на традиция, наложена от силните, не продължаваме ли да тачим храбреци, зад чийто лавров венец се крият престъпници? Прозвучават антивоенни нотки в стиховете, където поетът с ирония говори, че „всякоя война светило паметно си има“. Тези редове са звучали особено актуално в неспокойните дни от края на миналия век, които дни другаде — в две строфи, написани в Анхиало — поетът характеризира така:

Злокобен шепот, не спи враждата, —
змия с отрова пои сърцата:
човек човека не ще познае. . .
И мрачний демон на войната
за кърви жаден над нас витае. . .

Светни, о разум! — Разсей тъмите,
ти слънце властно! Дори слепците
зловещо зинал да видят гроба. . .
И благост да смири душите,
горящи днеска в безумна злоба.

Когато е редял тия строфи в анхиалския си бележник и ги е посвещавал на 1900—1901 г., поетът едва ли е подозирал, че те ще прозвучат актуално и седем десетилетия по-късно. Кръговратът на човешките страсти изпълва с нов смисъл редовете, в които е заключен един голям и искрен хуманизъм. Да не забравяме също и обстоятелството, че социалистическите поети и проповедници от всички времена еднакво са се обявявали против мрачните сили на изтреблението. Затова антивоенните мотиви от ранната лирика на Яворов намират приемственост в съвременната ни поезия.

11

Истинска слава на поета донасят „На нивата“, „Градушка“, „Май“ и „На един песимист“. Заедно с „Калиопа“ те са между най-яркото, създадено на времето, и съставляват истинско чудо в българската поезия — как е могъл един неизвестен дотогава автор да се домогне до такива висоти в изкуството. Шокирани са вкусовете на всички ценители на изящното, строгият и суров критик д-р К. Кръстев е във възторг, Пенчо Славейков е принуден да изостави олимпийската си надменност и да констатира не без завист, че е изгряла една нова и силна звезда в българското поетично небе, която все повече ще сияе със собствен блясък, а не с отразена светлина . . .

Още по-голяма е изненадата, когато се узнава, че авторът на тия прелестни строфи е обикновен телеграфист от далечната и затънтена провинция. За да го избави някак от убийствените условия, сред които е поставен, д-р Кръстев използува връзките си и успява да го премести в София — началник на пощенската станция в квартал Подуяне, недалеч от Военното училище. Повече той не е в състояние да направи, дотам са се простирали възможностите му, но поетът му е признателен, макар че в големия град малката заплата ще му се види още по-малка и ще бъде принуден да спи в служебното помещение, за да не плаща за квартира. А когато Яворов разбира, че придаденият му ученик-телеграфопощенец няма пари да си плати наема и да си изтегли багажа, тъй като още не получава заплата, изважда от джоба си 20 лв. и го приютява при себе си в канцеларията. София малко променя начина му на живот, а алтруизмът, наследен от майката, се е превърнал в неизкоренима привичка.

Още по-незабележимо е въздействието на модерния град върху световъзрението на младия поет, който запазва всичките си симпатии към идеологията на социализма. Наистина дошло е първото разочарование: изпратил поемата си „Калиопа" в социалистическия печат, той си я получава обратно с бележка, че не публикуват любовни работи. Как не са могли да я оценят? Вярно, в нея не се съдържат призиви и закани, но се предават чистите трепети на бедното чираче, което върти чука в ковачницата, а умът му хвърка навън. Пък и самият любовен конфликт възниква на социално-класова основа. Не излизат в социалистическите издания и „Лудимлади" (на същите основания) и дори „На един песимист" (по неизвестни причини). Яворов решава да ги изпрати на полусоциалистическото списание „Живот" (Сливен), но и оттам не получава отговор. Праща ги в сп. „Мисъл" на д-р Кръстев без никаква надежда и чака писмо, не следи списанието. След време от един познат чува наизуст строфи от спора с песимиста от стихотворението „На един песимист", което имало голям успех на учителска вечеринка. „Бре, отгде го знаят?" „От М и с ъ л." Така след девет месеца авторът научава, че стиховете му са излезли. „Прочитам ги с най-голямо удоволствие — разказва по-късно поетът пред М. Арнаудов. — Хай да пишем сега стихове! Макар тези хора, около М и с ъ л, да са буржоа, ама сè не са толкова глупави, колкото ги мисля . . ."[1]

Шеговитият тон прикрива изненадата от добрия прием, оказан на поета от идейните му противници. Те, разбира се, не подозират за неговата социалистическа дейност, за гръмките му сказки срещу класовите противници. Но Яворов знае отношението на Димитър Благоев към сътрудниците в буржоазния печат, известно му е изискването за идейна чистота и определеност.[2] И решава да епатира редакторите от сп. „Мисъл", като им

---

[1] М. А р н а у д о в. Цит. съч., с. 91.

[2] В статията си „Литературното сътрудничество в България" Д. Благоев казва: „Само у нас се среща това явление, че едни и същи литературни сили сътрудничат едновременно в списания с диаметрално противоположно направление. Едни и същи сътрудници срещате едновременно и в „Мисъл", и в „Български преглед", и в „Българска сбирка", и в същото време ги срещате и в социалистически списания. Нещо повече даже: сътрудници, които по възгледовете си са познати като социалисти, сътрудничат през едно и също време и в социалистически списания, и в такива списания, които, за да се препоръчат пред управляющите и да получат субсидии, се пълнят със статии против социализма." Ако Яворов не е чел тази статия в „Ново време" (1897, кн. 3, с. 339), сигурно я познава от книгата „Обществено-литературни въпроси" на Д. Благоев (1901).

изпраща не само любовни и пейзажни, но и остро социални стихове. Но чудно! Крепостта на естетизма не се оказва така непревзимаема, нито пък нейните защитници са толкова строги и непримирими поборници за тезите, които развиват. Като редактори те са извънредно толерантни. Ненапразно на страниците на списанието са излезли едни от най-критичните произведения на Г. П. Стаматов, също там за пръв път е печатан и „Бай Ганьо". Редакторите са приятели на Алеко Константинов и в обществено-политическия раздел продължават линията на неговите идеи и борби. Изобличават диктатурата и машинациите на двореца, заемат рязка позиция срещу Фердинанд, застъпват се за онеправдания народ, обичат и популяризират народното творчество. Това ги сближава със социалистическите издания. Сближава ги и общото им отрицание към Вазов, макар че причините са съвършено различни. И все пак „Мисъл" и „Ново време" воюват непримиримо — д-р Кръстев по-късно сам ще се учудва как списанието му в негово отсъствие се превръща в трибуна на народниците, които се опитват да оспорят прогнозите на социализма за икономическото и обществено развитие на България. Димитър Благоев обвинява редактора на сп. „Мисъл", че за кратко време е променил неколкократно отношението си към социалистите: „Додето се ползуваше с благоволението на министъра на просвещението, той се отнасяше към нашите идеи като към вредни и нас, социалистите, наричаше разрушители на „реда, религията и семейството", сеятели на „омразата" в обществото и други нелепости.Обаче след изгубването на благоволението и след като казанлъшката социалистическа група прие в кандидатската си листа и него, обвинен от правителствените органи в непоследователност, той чрез опозиционния печат отговори с дълги писма, които повече изглеждаха на една защита на социалистите, отколкото на автора им. Това, разбира се, никак не му бърка сега пак да се повърне към предишните мнения за същите идеи."[1] От своя страна д-р Кръстев се оскърбява, че го наричат буржоазен изразител, отговаря с раздразнение на критиката, публикуват се обяснения. Страстите се изострят, разменят се типично български остроти, полемиката придобива рязък характер и поляризира двете списания, превръща ги в два враждуващи лагера. Дълго време по-късно това обстоятелство ще пречи да видим и положителните страни на сп. „Мисъл" като опозиционна и демократична трибуна и само в спомените на съвременниците редакторът му ще бъде представян като независим и преследван човек, изгонен и от университета, хулен по най-драстичен начин от органите на управляващите буржоазни партии.

Яворов не само ще стане сътрудник на списанието, но ще се опита според тогавашната практика и да го разпространява. В Анхиало това не му се удава, желанието му ударва о камък. „Ахиело, както и съседното градче Месемврия, е център изключително гръцки — обяснява той в писмо от 17. II. 1900 г. на д-р Кръстев; — само по правител[ствените] учреждения човек може да разбере, че се намира в България." Но между двадесетината чиновници и десетината учители нито един не пожелал да се абонира, тъй като всеки чете само вестника на партията, към която принадлежи. Яворов изтъква, че дребните чиновници се оплаквали от липса на средства, а учителите не получавали никакви литературни списания, живеели с надежда, че министерството ще ги абонира безплатно. Все пак обаче про-

[1] Д. Благоев. Литературно-критически статии. С., 1951, с. 79.

личава и страхът от получаване на едно списание, което се е ползувало с репутацията на открито антиправителствено. Главният учител пожелал да прочете новата книжка на сп. „Мисъл“, но при условие друг да я получава . . . Явно, не само финансовите, но и политическите съображения са карали дребните хорица, трепереща за службицата си в този затънтен край, да внимават за всяка своя стъпка. Друго е с Яворов — пришелец, неоплетен в боричканията на местните политикани, той е можел да стои настрана, да проявява независимост, да не се съобразява в такива размери със служебното си положение, да изповядва и проповядва свободно волнолюбиви идеи. Но сред всеобщата апатия се чувствува самотен и изолиран, затова предпочита отдалечените скали покрай брега на морето — навярно в очите на мнозина е изглеждал като онзи чудак от едноименното му стихотворение, изпълнено с толкова автобиографични черти.

Самотен се чувствува поетът и в кръга „Мисъл“ въпреки толкова радушния прием. Ако прочетем обаче писмата му до д-р Кръстев или до Пенчо Славейков, ще открием немалко пасажи, опровергаващи такова едно твърдение. Те имат за задача да прикрият липсата на самочувствие, съзнанието за малоценност и дори за слабограмотност, постоянната стеснителност, които изпитва Яворов — дори вече като утвърден поет — в обществото на Пенчо Славейков, д-р Кръстев и П. Ю. Тодоров. Ако внимателно се задълбочим в техните отношения, ще схванем колко различен е той от тях и по характер, и по мировъзрение. Разбира се, това ни най-малко не ни дава основание да го противопоставяме на останалите. Става дума за вътрешните противоречия в гнездото „Мисъл“, които по-късно ще се разраснат. Те съществуват потенциално още от самото начало.

12

Най-напред Яворов е най-социално изявеният между тях.

И Кръстев, и Славейков, и П. Ю. Тодоров имат ярки обществени и политически прояви въпреки декларациите си, че са горди индивидуалисти и стоят над „врявата на деня“. Д-р Кръстев не прекратява борбата срещу Фердинанд и монархията, пише рязко в защита на подгонените студенти. П. П. Славейков се нахвърля с остри думи в клуба на широките социалисти срещу готвения от реакцията Славянски събор в София. П. Ю. Тодоров, винаги отзивчив към подобни прояви, го последва и подкрепя. Стотици факти от биографиите на тримата писатели просто опровергават легендата за тяхното „бягство от борбите на народа“, създадена във времето, когато се съдеше по голословните декларации, а не по исторически конкретната и противоречива истина.

Ярки социални моменти има и в тяхното творчество. Не е нужно да ровим ранните им и невключвани от тях в книги творби, като цикъла „Шарки“ на П. П. Славейков или „Очерки и картинки“ на П. Ю. Тодоров, за да доказваме принадлежността им към критическия реализъм. Социалното чувство пронизва всичките им най-значителни творби — и ония, които са посветени на миналото („Сто двадесет души“ на Славейков или „Първите“ на П. Ю. Тодоров), и писаните в зрелите периоди от творческото им развитие.

И все пак друго е с Яворов.

„На нивата", „Градушка" и „Арменци", „Май", „На един песимист" и „Заточеници" издигат поета във върховете на българската социална лирика, нареждат го между безспорните й първенци.

Социалната лирика винаги е била силна у нас, винаги е била наймощният клон в българската литература. Такива са били историческите съдбини на нашия народ, че писателите винаги са били свързани с борбите на народа и никога с тъмните сили на мракобесието; не случайно ние нямаме нито един крупен реакционен писател. Новобългарската поезия възниква като участник в освободителното движение. По такъв начин още от самите зори на Възраждането участието на поетите в народните борби и стремления се приема не само като въпрос на дълг, но и на чест, достойнство и съвест. Ние имаме Ботев, който от първия до последния си стих милее за своите потиснати братя и пламти от свещена омраза към техните двойни поробители — чорбаджии и турци. Имаме Вазов, който при всичката си гьотевска всеобхватност и полифоничност е оставил забележителни песни на социалния протест. Следва непосредствено до тях и Яворов от първия период на поетичното си дело, отдадено със синовна преданост на трудовия народ, на труженицте с лопата и мотика, както се изразява в стихотворението си „Notata". Той не само наследи една богата традиция, но я развои и усъвършенствува, пригоди я към съвременните си условия, към променените нужди на борбата.

Наричат социалните му напеви народнически. Този термин дава основания за тълкувания в з а и п р о т и в и е недостатъчен в идеен и естетически смисъл. Много документи свидетелстват, че Яворов е надживял и надраснал народничеството, прозрял е неговата ограниченост, чужд е на сантименталните въздишки по патриархалното и отживялото, далечна му е Влайковата романтика, свързана с някогашния бит, с етнографията, която си отива. От фолклора той взема не романтизацията на старината, а чистите и кристални форми на народния морал, както и безкрайното богатство, гъвкавостта, звънливостта и игривата пъргавост на езика. Сравнен с живата говорима реч, книжовният език е твърде тромав, непохватен, обстоятелствен. При Яворов всичко това е разрушено, превърнато е в музика, в увлекателна и съдържателна игра на думи и звуци:

Калиопа хубавица,
боляркиня милолица,
лудо-младо, не люби:
младостта си,
радостта си
не губи!

(„Калиопа")

Да бяха, либе, да бяха,
да бяха злато ковано
твоите руси косици. . .
Мяна бих сторил мило за драго
хранена коня,
мяна за благо
турци да гоня!

(„Хайдушки песни")

Трябва да се сравнят тия прелестни строфи с безпомощните подражания и имитации на фолклора, за да се разбере различното отношение на поета към изворите на българския език. При Яворов народната реч е обработена със строго чувство за мярка, взети са само най-съвършените достижения на диалекта, освободен от провинциалното и загрозяващото. Едно критично око различава бисерите от пясъка, заимствува скъпоценното, а съвсем не се стреми да се приравни до просторечието на обикновения селяк, за да се симулира по този начин ликвидиране на интелигентската дистанция. За разлика от поезията и прозата на народниците лирическият герой на Яворов не се опитва да говори от името на селянина, нито се приравнява до равнището на безпросветните маси. Но чудно: това не отчуждава поезията му от тяхната неволя и техните мъки, а я приобщава към селското страдание. Защото Яворов не само го възпроизвежда, но и го проклина така, както прави в отчаянието си и сетният бедняк. Поетът знае и пътя за неговото превъзмогване — път дълъг и труден, изпълнен със задачи, неразрешими от едно поколение, но единствено водещ към прогрес, към ликвидиране на вековната изостаналост.

Изследват се с подробности подтиците за написване на „Градушка" и „На нивата", разпитват се роднини къде Яворов е видял селска немотия, откъде е почерпил впечатления за опустошенията на природната стихия. И се сочат кратковременните му пребивавания на село, когато баща му го е вземал със себе си, а той с другарчета по цял ден е скитал из къра и впечатлителната му душа е поглъщала картините на изнурителен труд и на безкрайна мъка. А не се забелязва основното: и в „На нивата", и в „Градушка", и в „На един песимист" има не само наблюдения над изобразяваната действителност (без тях творчеството е невъзможно при участие и на въображението), а к о н ц е п ц и я за живота и положението на обикновените селски труженици и за произтичащите задължения на всекиго. И тази концепция не е народническа. Дълбоко в себе си тя е всмукала много нещо от прочетеното в социалистическите бр ошури — повечето преводни и отнасящи се в изводите си за други обществено-политически условия, — затова младият поет остро усеща, че неопровержимите идеи и доктрини на учението трябва да се пригодят към местната обстановка.

Не е лесно да се съзрат социалистическите очертания на авторовата концепция в стихотворенията със селски мотиви. Първо, защото и народническото виждане на действителността се отличава с някои сходни моменти — състрадание към непосилната участ на народа, призив към будната интелигенция да отиде сред него и да работи за свестяването му. И второ, защото за разлика от статиите и речите в лириката влиянието на социалистическите идеи е опосредовано от поетическата образност и не се е изразило в дословни и текстуални пасажи. След като разказва, че в продължение на четири-пет години се е бил предал всецяло на социалистическа агитация и е разпространявал социалистически брошурки, сам Яворов пред М. Арнаудов изтъква: „В поезията си не съм бил никога социалист, — или пък по твърде околни пътища социализмът е влиял на мотивите на поезията ми." Второто е по-вярно, то се потвърждава и от Пенчо Славейков, който с усета си е доловил, че някои от стихотворенията на ранния Яворов са „документи за социалистическия кошмар, който му е гнетил душата". Сега е излишно да се спори с бруталността на подобна дефиниция, която не прави чест на един поет. По-важното е, че самият Яворов неведнъж се

е противопоставял на съжденията в предговора на Пенчо Славейков към Яворовите стихотворения, а когато Арнаудов му цитира фразата за „социалистическия кошмар", в непринуден разговор той му отговаря: „Впрочем, ако река да направя една интимна изповед, — има такива противоречия в мене! — аз например и до ден днешен споделям икономическото учение на социализма."[1]

Това е казано през 1911 г. и звучи наистина като интимна изповед. Нямаме основание да подозираме, че десетина години по-рано, когато е писал стихотворенията със селски мотиви и е бил много по-близо до увлеченията на младостта, поетът не е споделял същите възрения за общественото устройство и насоката на прогресивното развитие. Икономическото учение на социализма се основава на понятието за класите и класовата борба. Ако се взрем внимателно в лириката на Яворов не само в „На нивата", „Май", „На един песимист", но и в „Калиопа", „Бабина приказка" и др., едва ли ще намерим някъде каквото и да било отклонение от това схващане. Обществеият идеал на поета съвпада напълно или частично с учението на социализма за общественото устройство. В „На нивата" се внушава достатъчно определено експлоататорската същност на държавата. В „На един песимист" поетът говори с гласа на социалистическия агитатор. „Край огнището" и „Сизиф" отразяват настроенията сред социалистическите среди след варварското потушаване на Дуранкулашките бунтове срещу десятъка, като „Сизиф" е направо едно социалистическо стихотворение. Вопли срещу догробния хомот на черния труд се изплакват и във „Великден". Причина за миньорното настроение в „Край морето" са „преживените неволи", а в „Сън" — „моят дял несретен". „Чудак" е един автопортрет на нещастника, който носи до гроба си своите огорчения, добити от „изпитания жестоки". В последното (петото) стихотворение от „Есенни мотиви" отново се появяват бедите, притиснали цял свят. А в един куплет, написан на 16. XI. 1900 г. и останал между ръкописите на поета, се казва:

Ох, тежък кръст е кръстът на живота, —
надмощен е товар.

В „Епитафия" се явява злото, което „разбойствува в тъмата". Пак там се констатира, че лъжата е въздигната от векове в култ. В „Нощ" се внушава колко омразно е „тежкото бреме". „Теменуги" е символ на плахите и неосъществени надежди, поплак за погасналите „желания в живот немил, /мечти неволни и несмели". Социалният мотив в „Другари" придобива сатирична окраска:

Загасна пламък-юност и в пламенни другари
днес виждам овча кротост: на всички по лицата
живота безпощаден е смогнал да удари
с цинична подигравка на злото си печата.

По-ясно едва ли може да се изкаже разочарованието от безсмислено пропилявания живот. В „Сфинкс" се мяркат спомени — „безкрайна върволица никнат пред очи: / другари изнурени, дрипави и кални", — а някогашните омайни блянове са повяхнали пред притаеното коварство. И в стихотворението „В часа на синята мъгла вечерна" спомените възкреся-

[1] М. Арнаудов. Цит. съч., с. 102.

ват преживените разочарования: „Един ли цвят пред моите очи увяхна?“. „Мечта подир мечтата гине и се ражда“ — четем в „Песента на човека“.

Както се вижда, социалните мотиви и настроения не напускат поета и през втория му период. Само че се изявяват по друг начин, в по-особена форма. Сега той става по-енигматичен, поезията му се изпълва с въпроси, а към отговорите сам като че ли не се и стреми, не се пита за причините. На едно място Яворов се обръща към сестра си с думите:

Не искай да узнаеш, на слънцето под зноя
— нещастник — откъде ме нещастия влекат;
не искай да узнаеш, на тъмнини в покоя
— пустинник — закъде е пустинния ми път:
не искай да узнаеш онуй, в което сам
едва ли цел съзирам, едва ли смисъл знам.
(„На сестра ми“)

Но това е само поетичен маниер, реторическа фигура. Отговорите се съдържат в самите въпроси; трябва само да се научим правилно да ги разчитаме, защото вече не лежат на повърхността. Когато във „Възход“ поетът говори за кървавото море, в чиито бездни се киска демонът на злото, „разяснението“ е направено още в текста:

. . .Това са те, това са те, вълните,
на мътния живот вълни,
обагрени с кръвта ми.

Съвършено недвусмислен е поетът и в „Родина“, където заявява:

под гнет стоименен превивам гръб
и влача аз, неволник, твоите окови.

Друг е случаят с „Маска“, където самата тема сякаш предразполага към „замаскирано“, скрито извеждане на идеята. Но ако се взрем по-внимателно в стихове като „рано в студ сърцето ми замръзна“, „млад — на младост зноя не усетих“ и др., ще открием и тук едно от превъплъщенията на стоименния гнет, на мътния живот, задушил светлите пориви.

Както се вижда, в поезията на Яворов се откриват достатъчно основания, за да кажем, че той е останал верен на една от централните теми в творчеството си — да покаже трагичния сблъсък на идеала, мечтата, бляна с грубостите и бруталностите на живота. Този конфликт, наследен от романтиците, се очертава в новите исторически рамки на епохата.

На едно място Яворов посочва, че сам той има по-голямо право от любимия на времето поет Надсон да каже за себе си: „Как малко съм живял, как много преживях!“[1] Той обаче преодолява социалния сантиментализъм на Надсон, защото твори в друго време, съчетава социалната неудовлетвореност с безпомощността на самотната личност. Яворов не чувствува тази му позиция да е в противоречие с убежденията му на социалист.

На какво се дължат все пак противоречията, за които споменава поетът пред М. Арнаудов, защо заявява, че бидейки социалист, пишел контрабанда стихове? Това не може да се обясни само с убеждението, че по онова време стихотворчеството е изглеждало като празно занимание, недостойно за сериозен човек. Тук не може да не е оказал своето въздействие и още

[1] В писмо до Дора Габе от 21. VI. 1905 г.

един факт — нерешеността на редица естетически проблеми вътре в редовете на социалистическото движение. В онова време, когато не са били известни много от изказванията на Маркс и Енгелс за изкуството, неопровержим авторитет сред марксистите е бил Г. В. Плеханов. Наред със социологическите му концепции, разкриващи вярно взаимоотношенията между изкуство и действителност, в социалистическите среди са битували като дискусионни и редица схващания, признаващи абсолютна автономност на изкуството или обратно — пълна зависимост от господстващата класа. Тази неизясненост е съществувала и у нас и Д. Благоев се е опитвал да я преодолее не само със статиите си, но и с редакторската си практика. Янко Сакъзов и Димитър Димитров обаче (и двамата твърде близки на Яворов) са били застъпници на „широкото" схващане за литературата и изкуството. По такъв начин се поддържа мнението, че авторът може да проповядва идеите на социалната революция в сказки и изказвания, може да посещава партийния клуб и да си плаща редовно членския внос, а поезията му — то е нещо съвсем друго, неподдаващо се на задълженията на партийния устав. Достатъчно е той да не проповядва назадничави и реакционни идеи и да не служи на ретроградните сили в обществото . . .

Както се вижда, противоречието е вътре в редовете на социалистическото движение, пораждано, разбира се, отвън — от острите идейни и класови сблъсъци. И то ще се явява всеки път в моменти на идейни и духовни кризи, ще ги съпътствува неизбежно; и ще ни задължава да вникваме отвъд външната видимост на повърхността и да отчитаме значението на всички факти. Много показателно е как реагира самият Яворов на обвиненията, че е социалист. В идейната разпра с върховистите, характеризирайки позицията на Яворовите другари, Стоян Михайловски (виден деец на противната партия в движението) заявява: „Ние спасяваме Македония и Одринско от социалисти и анархисти, които са разбъркали умовете на хората със своите развратителни учения." Както се вижда, тук противникът си послужва с добре усвоения класов речник на буржоазията. В „Позив към членовете на Македоно-одринската организация в България" Яворов се противопоставя най-енергично на подобни обвинения. Той не само ги отхвърля като несъстоятелни, но и защищава социалистическото движение и революционните идеи, превърнати от реакционерите в „звънец" за окачване на противниците. Самата тази спекулация издава слабата позиция на обвинителите. „Ако г-н Михайловски не би бил твърде натясно — казва Яворов, — той не би експлоатирал недоверието на една част от обществото към известни учения и не би го плашил с тях. . ."[1]

Достоен отпор на недостойни нападки, които винаги са били прилепвани с намерение да се нанесе обида! Поетът е намерил начин да отблъсне удара, като е избрал най-подходящата за случая формулировка, тъй като е знаел, че позивът ще бъде подписан още от пет души с еднакви разбирания по македонския въпрос, но с нюанси в отношението си към социализма. Целият опозиционен комитет обаче начело с председателя си Хр. Станишев, подпредседателя Т. Карайовов и другите членове са застанали безрезервно зад формулировката на Яворов. Тя е достатъчно категорична, защото поетът защищава едно свое дълбоко убеждение.

---

[1] П. К. Яворов. Събр. съч. Т. IV, С., 1962. с. 278.

Яворов е възторжен певец на труда.

Той е убеден, че всичко, постигнато от човечеството по пътя на цивилизацията, се дължи на труда. На работните ръце се гради човешкото общество, в тях е и бъдещето на народите. В отделни случаи се внушава и наслаждението, което носи свободният труд — чрез физическите усилия се преобразява и облагородява природата, разработват се богатствата на земята, създават се всички блага. Особено ведри предчувствия събужда ранната пролетна картина:

Навсякъде живот и шум,
нивята се пробуждат за своите юнаци:
препълнен е утъпкан друм
от работливите селяци. . .
(„Пролет")

Картината на трудово оживление по плодородните поля е оживяла на сърцето на поета и той я повтаря в „Май":

В полски равни широти
весел глъч и шум ехти:
неуморен в труд упорен,
тук обажда се орач;
де овчари, де жетвари,
ей а там запял косач. . .

Трудовото всекидневие е възпроизведено особено подробно и картинно в „Градушка" — със ставането още преди зори, с напрегнатото суетене, със съседската врява и шум от ковачницата, със звъна на хлопките и пр. „Навсякъде живот захваща" — обобщава наблюденията си поетът, като под „живот" разбира „труд", тия две думи за него имат синонимно значение. В „На нивата" в друга тоналност се възпроизвежда самият процес на селския труд противно на теоретизациите, че това не влизало в предмета на изкуството. В една от редакциите на „Пролет" (излязла под заглавие „Пролетна песен" в сп. „Мисъл", 1899) срещаме две строфи, в които с още по-големи подробности се предава оживлението по къра:

В полето! — Тоя кара тор,
друг с ралото забързал, а трети носи семе. . .
И ето, чувам разговор: —
„Хе, свато, виж!" — „За чудо време!"

— И чуден враг на леността! —
пошепвам аз и с радост на сърцето, —
„добре дошла", на пролетта
да кажа, — бързам към полето.

Пролет—труд—надежди: такава е представата на селския труженик за хармония, в това се изразява и висшият смисъл на живота му. Заимствувайки народната философия, поетът възвеличава труда, нарича орачите и копачите „юнаци", манифестира им своята любов и преданост.

Но той знае и още нещо, което е казал още в ранното си стихотворение „На родоските заточеници":

Оре, копае, сей орачът,
земята ражда златен дар,
и пак деца му гладни плачат —
на своя труд не е жътвар.

Най-напред селянинът е в пълна зависимост от природните капризи.

Весден ори, ори, ори!
Земята с кървав пот пори,
когато бог не ти дари —
що можеш с две ръце стори?! —

задава реторически въпрос поетът в „Пролетната жалба на орача", а отговорът се съдържа в самите редове. Такава е орисията на селянина: „Живот цял слънце те гори,/ а ти ори, ори, ори" (пак там). „До гроба слънце те гори,/ и все ори, ори, ори" („На нивата"). „Догдето сила има, / селяк без отдих труд се труди" („Градушка"). В същия дух е и обобщението в „Май":

С киша, засух, буря, град,
че с немотност, че и с глад
ти, сиромашки род селашки,
невидяло мир сърце,
ти се бориш, що да сториш,
рий в пръстта до гроб ръце!

Да си спомним и рефренно звучащия стих от петата част на „Notata", отправен към работния народ: „трудът му е утеха, трудът му е надежда".

Към тази утеха и надежда протягат ръце, за да я обсебят, не само демоничните сили на природните стихии, но и лихвари и бирници. В „На нивата" те са представени като страхотна напаст. Селският пролетарий е принуден да се бори с две сили: природата и държавата. Каквото успее да изработи от земята, отива за покриване на данъци и задължения. „Не взема само от голо риза, дете от майка" — този народен израз за царския бирник е влязъл в стихотворението от обиходната реч. Селската мъка е безотрадна и неутешима, единствено механата остава като утеха след всекидневните злощастия. Злото няма край — се казва в стихотворението, посветено на месеца, който възбужда най-много светли очаквания. Както пролетното слънце ще стопи миналогодишния сняг и ще събуди всичко за нов живот до есента, така и майското трудово оживление ще върне песните и мечтите. Потта от челото ще избърше следите на бедите, за да може новото тегло да ги напише отново — тази поанта идва ненадейно като светкавичен удар, който придава значимост и експлозивност на строфата. Започнато с ведри образи и метафори („радост — пролет", „златен клас на нива зрей", „вий се къдрава лоза" и пр.), стихотворението завършва изненадващо с парливо обръщение към съвестта. Подхванато импресивно, изпълнено с картини, то завършва с размисъл за вечните и нескончаеми селски мъки. Това не е песимизъм, а тревога, сигнал за стряскане, апел към съвестта на читателя. И при повторно прочитане ще се схванат вече попълно идейните внушения и богатства, вложени между редовете, ще се съзре вътрешният план на живописно нарисуваните картини. В контраста на заглавието с финала се крие голямата авторова идея за непосилната орис на селяшките сърца, невидели мир, заровили ръце в пръстта, докато сами станат на пръст.

Никъде в българската поезия селското тегло не е така силно и затрогващо изобразено, както в „Градушка“. Можем да си представим опустошенията, нанесени от природните стихии, можем да съпреживеем мъката на селските труженици, видели сринати в калта усилията на своя труд. В „Градушка“ има още нещо — това е реквием на унищожените надежди, потрес от безсилието срещу злото.

Философските глъбини на поемата са необозрими. В нея поколенията са откривали все нови и нови идейни и естетически богатства, като се почне от съчувствието към пострадалото население, като се мине през социалния протест и се стигне до антирелигиозния бунт. Днес градушката е символ на ония опустошителни сили, които могат и да не идват непременно от природата. В наши дни, когато селският труд е обезпечен срещу бедствия и те не могат да имат такива трагични последици в условията на колективното общество, стихотворението се възприема като глас срещу катастрофалното унищожение, заплашващо планетата. Демоничните сили на разрухата в един миг могат да унищожат не само усилията на трудовите хора, но и самия живот върху огромни пространства от всички континенти. Самата нова обстановка придава нов и неочакван смисъл на авторовите метафори и обобщения. Не са само метеорологическите капризи, които могат да извикат по асоциация в съзнанието на съвременния читател картината на Яворовите нещастници и страдалци от финала на поемата:

А ето слънцето огряло
тъжовно гледа върволица
от стари, млади и дечица:
вън селото се мъкне цяло!
И всички емнали се боси,
с лица мъртвешки посивели,
отиват: вечно зло ги носи
към ниви глухо опустели.
Че там жетварка бясна хала
просо, пшеница, ръж, ечмени —
безредно, зрели и зелени,
и цвят-надежди е пожнала. . .

Причините за хорското страдание могат да бъдат различни или подобни, но самото то като обект на изображение може да предизвиква сродни естетически преживявания. По такъв начин, преодолявайки колосалната разлика на епохите, изкуството продължава да оказва своето въздействие, защото е успяло да улови вечни и непреходни ценности на човешката природа.

И какъв каприз или парадокс: в конкретните реалистични жизнени описания съвременният читател намира повече естетически трайности, отколкото в отвлечените и абстрактни символи, с които по-късно поетът ще изпълни лириката си тъкмо с цел да я откъсне от властта на момента, да я превърне в общочовешка и неподдаваща се на ограниченията на времето. Там, където не е очаквал, не е и помислял дори, той е постигнал по-сигурна връзка и общуване с бъдното, отколкото в стиховете, в които ще си служи с поетическите алегории като с абстракции, като с математически индеферентни величини, важещи за всяко време, като с x и y, да си послужим с неговите думи.

В същност няма никакъв парадокс, по-точно в парадокса се съдържа една от закономерностите на изкуството. Голямата и истинска поезия постоянно бива преоткривана дори тогава, когато достоверността на детайлите и картините се превърне в анахронизъм. Не увяхват чувствата и мислите, придобиват нов живот идеите на поета, когато са свързани с хуманизма и прогреса, когато са служили вярно и честно на народа. Може модерната наука да изобрети средство за обстрелване и разпръскване на градоносните облаци и да превърне в благодатен дъждец черното страшилище, породило поемата на Яворов. Но и тогава тя ще се чете и възприема не просто като една картина от отдавнашното минало, а като образец на висохудожествено откликване на повелите на съвременността и горестно живеене с мъката на селските труженици. Народността в „Градушка" и „На нивата" е от най-висша проба, затова тия творби имат такава безценна, непреходна стойност.

14

Цяла студия може да се напише за отношението на Яворов към народа. И отново ще се докаже, че поетът си е останал верен на младежката любов и привързаност, на социалистическите си мечти. А трябва да се знае, че той се сблъсква с всички стихии — светли и тъмни, — които витаят в народните глъбини. Среща се при обиколките си из Македония и с предателство и подлост, с низост и безгръбначие. Но дори и тогава търси оправдание за страдащия роб и го намира било в петвековното иго, било в разприте между неговите „освободители". Не казва хулна дума за този народ дори когато предава четите на турските потери или когато служи едновременно на „вътрешни" и „външни". И не понася обвиненията, че народът е предавал Левски и Караджата, че е ловил един по един Ботевите четници и дейци на Априлската епопея. Страшните вековни страдания изкупват всичко. Яворов защищава народа с всички сили на перото и словото си и където се случи — в личен спор с приятеля си П. Гарвалов, в разпра с „върховиста" капитан Софроний Стоянов, в статиите си по македонския въпрос от в. „Дело", в стиховете си. Защищава го и когато страда и бездействува, и когато се вдига на въоръжена борба срещу своите притеснители (селските бунтове в Тръстеник, Шабла и Дуранкулак). В този смисъл „На един песимист" е едно обобщение и израз на дълбоко усвоено убеждение, а не просто рефлекс от полемика с обезверен другар. Не е важен конкретният повод (близките посочват, че Яворов е имал остър идеен спор с П. Гарвалов, който укорявал народа в робски чуства). Съществени са идейните подбуди за написване на стихотворението.

У всеки борец, колкото твърд и последователен да е, могат да възникнат при конкретните сблъсъци на борбата съмнения и колебания в смисъла на влаганите усилия и жертви. Могат да се изтръгнат въздишки на изненада от една или друга постъпка. Дори у Ботев се срещат укори срещу пасивността на масата, а в „Записки по българските въстания" се разкриват горестни сцени на предателство след разгрома. На измяна и подлост се натъква и Яворов при скитанията си из Кочанско през 1902 г. Безропотното приемане на злото е достатъчно основание за обвинения от страна на някои интелигенти. Поетът влиза в другарска полемика с тях:

Аз зная, ти го любиш, неволника вековен,
и с болка го ругаеш в копнежа си синовен,
знам твоите мечти. . .
Че раснал си при него, че залък твърд и черен
делил си нявга с него, ала кажи, син верен,
познаваш ли го ти?

Яворов не приема обществения песимизъм на ония, които са произлезли от самите народни недра, страдали са заедно с обикновеното простолюдие, обичат го и му чертаят съвсем друга участ в своите мечти. Той не приема тяхнато разочарование от безучастието на народните маси, защото знае, че те трябва да бъдат пробудени за действие Народът е роб, той наистина „спи дълбоко, гробно в безчувственост нехайна, в мълчание беззлобно". Но покоят е само привиден, това беззлобно мълчание е илюзорно, подобно на мълчанието на Тургеневия герой Муму — добродушен и изпълнителен като целия руски народ, но постоянно плашещ неговите използвачи и притеснители с богатирската си мощ, с потенциалната си ярост, просто с възможността един ден да проговори. . . Народът наистина влачи тежки окови и наистина умира смирен, сякаш намерил щастие в неволята си. Сам Яворов е яростен враг на смирението, послушанието, кротостта — иначе не би бил никакъв революционер, не би грабнал пушка да размирява поробените македонски краища. На тази основа е и конфликтът му с религията и църквата, с проповедниците на смиреността и отрицателите на насилието, колкото и голям да е техният авторитет. На едно място в „Хайдушки копнения", сблъскал се с отвратително предателство и клеветничество, поетът има всичкото основание да се отнесе към жалкия доносник с евангелското всеопрощение „Той не знае какво прави". „Но аз никога не съм бил християнин в чувствата си — пише Яворов и продължава: — или поне никога не съм се кланял на християнски начала: нито даже когато техните корени са в земята, както напр. у Толстоя, този гениален проповедник на човешкото вскотяване."

Яворов е деятелна натура, ръководи се от идеали за обществено преустройство, обзет е от лудо желание за премахване на злото с цената на всякакви жертви и чрез използването на всички възможни средства. Ненавижда всяка проповед, която води до увековечаване на робството. Затова толкова енергично се противопоставя и на песимизма и разочарованието от смисъла на борбата. Преди всичко той оспорва констатациите, че народът не осъзнавал положението си и не виждал злото, което изсмуква сетните му сили.

А той се мръщи ядно на робството в хомота,
той чувствува дълбоко неправдите в живота —

пише убедено авторът, като същевременно посочва, че страдащият роб не вижда изход от своите страдания, изпада в мистицизъм, обвинява съдбата, очаква помощ единствено от небето. Тук се очертава и дългът на интелигенцията — да разпръсне черната нощ на невежеството чрез светлината на разума, знанията, науката, да се възпламени от решителност за действия пред сърдечните жалби и безкрайните мъки на прегърбения роб. С истински патос, в който се долавят възрожденски нотки, поетът се обръща към своя събеседник с горещ призив да се отдаде на ревностна народна

служба, да не се откъсва от болките и страданията на роба, да работи за неговото пробуждане:

Иди, иди при него: лъчата всепобедна
на знанията твои — в тъмата непрогледна
там нека възсияй.
Прогледнал, той ще скъса оковите тогава
и към честита бъдност пътеката най-права
самси ще да узнай.

Този призив десетилетия наред ще вдъхновява истинските народни синове, ще им вдъхва вяра и упование в убийствените условия на тяхната борба. В него се съдържа прослава на науката, увереност в нейната мощ, в способността ѝ да изтръгне живота от вековната му летаргия, да го преобрази. Това науката може да стори само с помощта на задрямалите народни сили, с разбунената енергия на масите. Повече от очевидно е, че творбата има не просветителско, а революционно въздействие. Проповядва се омраза към неправдите в живота, скъсване на оковите, което означава освобождение от социалното потисничество, а пътеката към честитата бъдност ни отвежда към ранните младежки идеали и пориви на автора — единствения възможен изход, единственото възможно избавление. Трябва да се има пред вид, че в съзнанието на тогавашния читател образът на разкъсаните окови е извикал асоциативно кипежа на революцията.

Още по-пряко това личи в стихотворението „Сизиф", писано две години по-късно в Анхиало. След заглавието си то носи следното посвещение: „По случай известното, станало напоследък у нас народно вълнение". Има се пред вид бунтът, избухнал срещу десятъка в русенското село Тръстеник през април 1900 г. и потушен с проливане на кръв и с обявяване на военно положение в пет околии. Обзет от омраза към притеснителите и от чувства на солидарност към борещия се за своите права народ, Яворов пише това свое силно патетично стихотворение. Народът е сравнен с великан, с титан, с митологическия герой Сизиф — силен и могъщ, но осъден от боговете да не може да постигне целта си:

Народ — Сизиф! И той е осъден да страдай
в подземието мрачно на слепота духовна
и да търкаля камък — страдание без край —
огромен, тежък камък по урвата световна.

Животът и борбите на работния народ са оприличени с безкрайното страдание на Сизиф, който с упорство и ревност всеки път дотатрузва камъните до подножието на върха, за да ги види след миг отново в пропастта. Така и робът, видял се доближен до мечтата си, изведнъж се оказва в същото безнадеждно положение, както преди. Но подобно на Сизиф той отново започва борба с природните сили, убеден, че ще му се удаде да ги покори. Стихотворението завършва с увереност в бъдната победа над силите на злото и с дръзка закана, в която клокочи революционното чувство на поета:

Пазете се! И вижте. . . Не знаете ли страх?
Сизиф скала повдига! — Къде ли ще помери?
И, ако той я метне, Олимп ще рухне в прах,
от тътен чак небето над нас ще затрепери. . .

От този финал, издържан изцяло в социалистически дух, се е видял в чудо дори редакторът на сп. „Мисъл“ и намира основания да отклони стихотворението като неизяснено. Яворов в писмо до д-р Кръстев от 21.V. 1900 г. отговаря, че в „Сизиф“ е идентифицирал съдбата на единицата с участта на множеството: „А животът на личността мен се вижда, в повечето случаи, малко сизифовски: догробен труд, съпрежен с всевъзможни физически и морални самоизтезания — догробно търкаляне на огромния камък, уж да бъде закрепен на връх на урвата, гдето може да се почине (ако това е искал Сизиф) — да се постигне малка възможност за едно относително спокойствие — и щастие след уморителен живот — стръмен път.“

Тази идея е въплътена и във „Великден“, където се противопоставя честитото и безгрижно детство на изпълнения с мъки и угнетение живот:

Звънят, ехтят камбани. . . На всеки удар нови
с по някой спомен сладък отеква памет будна:
сърце за миг забравя тъгата, що го трови,
и трепетно внимава на приказката чудна
за минало детинство, за дните невъзвратни
на младите надежди и сънищата златни,
и вярата наивна. . . кога тече живота
безгрижно и щастливо под бащин покрив мили,
кога неволи още не са ни поразили
и впрегнали догробно на черен труд в хомота.

Подобно противопоставяне срещаме и в „Минзухар“. И тук безгрижното цъфтене на младостта контрастира с „бедите бъдни“ и „горките вопли“ на живота. Природната картина не е дадена сама за себе си. От нея израства социалният мотив.

В „Сизиф“ обаче страданието на народа се обяснява с духовната слепота, докато в същност не невежеството е причина за тежкото положение на обикновените труженици, а обратно — безпросветната мъгла се дължи на непосилната им участ. Съзнал, че е смесил „следствия и причини“, Яворов се отказва да печата стихотворението си „Сизиф“, то остава между ръкописите му. Но когато нуждите на борбата в Македония го изправят пред сходна проблематика, той публикува във в. „Свобода или смърт“ откъс от „Сизиф“, в който засилва и без друго силните изрази срещу народните душегубци. Вместо епитети „безгрижни“ и „глупави“ се явява стихът: „Мъчители народни, вий адови деца!“

Също в централния печат не му се удава да види излязло и стихотворението си „Бабина приказка“, писано пак в Анхиало през 1900 г. като отклик на селските бунтове и варварското им потушаване. За разлика от „Сизиф“ тук моралът се извежда по простичък и съвършено понятен начин. Приказният характер на сюжета изключва всякакви неясноти. Гонители на разума и правдата са същите ония служители, които на думи ги проповядват горещо. Когато трябва да проявят човещина и справедливост, те насъскват лумпенизираното множество срещу разума и истината. Стихотворението завършва със силна, изненадваща поанта:

Бежанците с викове
дън-горите огласили;
наизлезли зверове
и от хора ги спасили. . .

„Бабина приказка“ е един протест срещу озверяването, призив за вразумяване и очовечаване на политическите нрави. Срещу деформацията, настъпила в резултат на конфликта между народ и държава (същия, който е показан и в „На нивата“), поетът противопоставя исконните морални категории на ума и правдата. Много характерно е, че тъмните сили на мракобесието в тази съвременна притча са олицетворени в образа на попа. Той се нарежда до образите на царския бирник и стражарина — непосредствените народни мъчители, адовите деца според острия израз на поета.

В тази редица са поставени и озверените османски джелати, палачи на македонското население и на свободолюбивия арменски народ. Отзивчив към страданието и към масовия народен героизъм, Яворов създава едни от най-значителните си социални песни върху теми от неволите на бежанците и заточениците. „Арменци“ е върхът в социалното му творчество, една от най-високите точки, до които се е издигал българският поетически гений. Да не повярваш, че тази ненадмината елегия, звучаща с поразяваща ботевска сила, е създадена от един 21-годишен младеж. Но на същата възраст в своето извънредно интензивно развитие е вече автор и на „Калиопа“ и „На един песимист“, а „Пролетната жалба на орача“ пише на 19 години! Преди още да го сметнат за „млад поет“, той създава зряло творчество с изключителни художествени качества. Очертава едно високо равнище в лириката с песните си на социалния протест и особено с „Арменци“. Каква преднамереност — да се човъркат строфите и думите, за да се доказва, че тук имало реторика и словосборчество, когато всичко в елегията е споено монолитно от много високото емоционално напрежение, определящо завладяващата музика на стиха. Въпреки субективизма на такива ценители като Симеон Радев (в спомените му) и Атанас Далчев (във „Фрагменти“) „Арменци“ е най-типичното Яворово стихотворение и ако някога се състави антология на най-представителните творби в българската лирика, то ще заеме достойно място в нея — до „Хаджи Димитър“, „Новото гробище край Сливница“, „Червените ескадрони“ и „История“.

Из землянките и кръчмиците на гара Стралджа и Скобелево е срещнал поетът измъчените сенки на „винаги храбрия народ-мъченик“, заслушвал се е в техните песни, в невнятния им език, в разгулните мелодии, побрали толкова много мъка и безутешна жал. Очите на поета са се обливали със сълзи, а сърцето с кръв при техните разкази за дивите злодеяния на османските поробители при потушаване на бунтовете от 1894 г. Арменските кланета са му напомняли за Батак и Перущица, а подгонените от другия край на султанската империя бежанци са му подсказвали участта и на македонските заточеници, изпращани на хиляди километри от родния край. В освободена България прокудените арменски бежанци са живеели в землянки и са работели като хамали, но свободно са можели да изплакват мъката си и да отправят закани към тирана, точно както някогашните наши хъшове в Румъния. И кръчмата на дядо Оганес Бедрос, в която са ставали „оргиите“, е била досущ прилична на кръчмата на Странджата с тази разлика, че оплакваната родина не е през Дунава, а отвъд султанското царство. Това усилва трагизма на бежанците и той се слива с мъжествения поплак на македонските заточеници, които тръгват за пустините на Подрумкале в Мала Азия и знаят, че за сетен път виждат бащиния си край:

. . .далеч от родина, в край чужди събрани,
изпити и бледни, в порутен бордей,
те пият, а тънат сърцата им в рани,
и пеят, тъй както през сълзи се пей.
(„Арменци")

И ний през сълзи накипели
обръщаме за сетен път
назад, към скъпи нам предели,
угаснал взор, — за сетен път
простираме ръце в окови
към нашият изгубен рай. . .
Горчива скръб сърца ни тровн. —
Прощавай, роден край!
(„Заточеници")

И двете елегии са преизпълнени с „горчива скръб". Нещо от „дивата песен" на арменците, излязла от разранените им сърца, се е преляло в стиховете на поета, в които просветват мълнии, а душите наистина зажадуват „мъст, мъст кръвнишка". Това са бунтовни песни — и „Арменци", и „Заточеници", — както е бунтовна песента им в кръчмата, както е бунтовно цялото социално творчество на поета. Никой друг в нашата нова поезия не наследи така пряко идеала на Ботев, не подхвана бунтовните му напеви с такова лично съчувствие. В революционното движение Христо Ботев заемаше най-лявото, най-крайното крило. На едно място в „Хайдушки копнения" Яворов казва, че самият той и Гоце са принадлежали към най-левите привърженици на революцията. Тази принадлежност и на Ботев, и на Яворов се определя от привързаността им към най-прогресивните социални идеи на епохата. Те бяха изпреварили своята закъсняла съвременност със социалистическите си представи за бъдещата уредба на обществото — Ботев в България, Яворов в Македония. Социалните им песни затова стоят най-високо в българската лирика, защото изразяват светлия идеал за свобода и равенство, за царство на справедливостта и разума, без „царе, папи, патриарси", без потисници и потиснати.

С тези си качества социалната поезия на Яворов е принадлежала по право на най-будната младеж още от времето на създаването си. Не случайно един бивш участник в социалистическото движение в спомените си разказва: „Макар да беше приютен в кръжока на „Мисъл", той още не беше се откъснал от нашата среда и ние си го смятахме за „наш" поет. А и той не искаше да скъса със своето минало, което му вдъхна най-хубавите произведения, които го прославиха като поет на отрудените и измъчените и му създадоха име между идеалистически настроената младеж."[1]

Тези думи разкриват вярно причината за голямата популярност на Яворов сред прогресивната младеж и тогава, когато той тръгва по нови творчески пътища. Яворов и сега принадлежи на младежта с големите пориви и идеали като неин предтеча и учител.

---

[1] Вж. писаното от Васил Нейчев — В: Пенчо Славейков, П. К. Яворов и П. Ю. Тодоров в спомените на съвременниците си, с. 325.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ. ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА ЛИТЕРАТУРА
КНИГА XXI, 1972

ГЕОРГИ ЦАНЕВ И РУСКАТА ЛИТЕРАТУРА[1]

Христо Дудевски

Отдавна у нас е създадена хубава традиция да се проявява изследователски интерес към българо-руските литературни взаимоотношения. И не само защото това е една от основните проблеми в развитието на нашата национална култура и на литературата частно, но преди всичко защото руското влияние — започнало в началото на XVIII в. и непрекъснало до днес — се оказва фактор в социалния и духовния ни напредък. Нещо повече, въздействието на руските писатели — в миналото и сега — не накърнява с нищо националната самобитност на българските автори, а обратно — улеснява техните усилия към творческа зрелост, към самостойни идейно-естетически завоевания. Естествено след Великата октомврийска социалистическа революция руското влияние придобива качествено нов, социалистически характер, оставайки обаче все тъй желано и плодотворно.

При това положение напълно закономерен се явява интересът към българо-руските, а след Октомври 1917 г. — към българо-съветските литературни връзки. Не случайно за изучаването им са дали своя принос писатели и учени като Н. Бончев, Ив. Д. Шишманов, П. П. Славейков, П. Ю. Тодоров, Б. Пенев, М. Арнаудов, Д. Благоев, Г. Бакалов, Т. Павлов, а в по-ново време — Г. Константинов, Г. Цанев, П. Динеков, С. Русакиев, Ст. Божков, В. Велчев, П. Русев, Г. Димов, Г. Найденова, Ж. Авджиев; напоследък интерес към българо-руските и българо-съветските литературни отношения започват да проявяват и по-млади литературоведи — Л. Георгиев, Г. Германов, Ив. Цветков, В. Колевски и др.

Ето на тая стара и хубава традиция, както ще се види, не остава чужд проф. Г. Цанев. Разбира се, той никога не е проявявал интерес към руската литература като специалист-филолог, но като активен литературен критик не е могъл да мине без опита и поуките на руските писатели, критици и литературни теоретици. В една своя статия пише: „Руските писатели — от Пушкин през Лев Толстой до Михаил Шолохов — са любими автори у нас."[2] Убеден съм, че това по-скоро е лична изповед, а после извод на учен.

Като правило Г. Цанев излиза с отделни бележки, юбилейни статии или рецензии за издадени на български език творби на съветски автори.

[1] Статията е написана по случай 75 години от рождението му.

[2] Г. Цанев. Как не бива да се превежда. — Изкуство и критика, I, 1938, кн. 4, с. 211

Може на места да присъствува елемент на популяризаторство — впрочем неизбежен при такъв род дейност, — но винаги в тях личи почеркът на критика. И тук, както и в останалата му рецензентска работа липсват заучените формули, схематичните построения, илюстрирането на готови теории. Точното и конкретно наблюдение винаги намира у него своя ясен логически и стегнат, предметен езиков израз. И друго нещо. Той винаги защищава реализма, социалната насоченост в литературата и въз основа на това проявява усилия да сближи още повече прогресивната българска литература с традициите на руските класици от XIX в. — Крилов, Грибоедов, Пушкин, Лев Толстой, — от една страна, и да информира новия български читател за развоя и успехите на руската съветска литература, от друга. Под въздействието обаче на редица обществено-политически и революционни събития у нас Г. Цанев постепенно се ориентира по-наляво и онова, което е писал през периода 1923—1930 г., престава да го задоволява, намира го за недостатъчно. Ето защо, когато се заема да редактира голямото литературно и обществено списание „Изкуство и критика“ (1938—1943), вече напълно съзнателно той превръща това списание в трибуна на прогресивния български писател, художник и общественик — тъкмо затова като негови сътрудници работят Т. Павлов, Г. Караславов, Хр. Радевски, О. Василев, И. Бешков, Ст. Венев, Ив. Хаджийски. Почти няма книжка на „Изкуство и критика“, в която да не намираме бележка или информация за нови произведения в съветската литература, отбелязват се също юбилейни дати и пр. Там излиза и изследването „Маяковски у нас“.

Тук не си поставям задача да обхвана всички проблеми, застъпени във всички тия статии и бележки. Това е задача на по-далечно бъдеще. Според мене като по-съществени се очертават следните три въпроса, на които ще се спра: 1. Традициите на руската класическа и съветската литература у нас; 2. Реализъм и граждански патос; 3. Превод и „превод“.

Самото назоваване на горните три проблеми показва творческия характер на писаното от Г. Цанев.

1. ТРАДИЦИИТЕ НА РУСКАТА КЛАСИЧЕСКА И СЪВЕТСКАТА ЛИТЕРАТУРА У НАС

Поколението, към което принадлежи Г. Цанев, се оформя след Първата империалистическа война. Това е време на остри социални сблъсъци, време, когато постепенно народът осъзнава правото и мисията си на творец на своя исторически живот; все тогава у нас намират широко разпространение идеите на Октомврийската революция. Социалистическото работническо движение се издига на нов, по-висок етап.

Естествено голямата заслуга в тоя обновителен процес се пада на партията на българските комунисти. През 1919 г. тя става съучредителка на III комунистически интернационал, като сама се преименува в Българска комунистическа партия и тръгва по ленински път.

От особено значение за българската култура и литература по-специално е и това, че през тия години (1918—1923) партията разполага със значителен брой легални издания, които й осигуряват широк достъп до масите и влияние върху тях. Например в списанията „Ново време“ (1919—1923), „Червен смях“ (1919—1923) и „Младеж“ (1921—1923), във в. „На-

родна армия“ (1921—1923), във „Везни“ (год. II и III) и „Пламък“ (1924—1925) на Гео Милев, в седмичните литературни притурки на „Работнически вестник“ от 1922—1923 г. се печатат в превод множество художествени откъси от произведения на М. Горки, В. Брюсов, А. Блок, Д. Бедни, В. Маяковски, С. Есенин, на поетите от групата „Кузница“ и др. Изобщо 1918—1923 г. са наситени с небивал подем на народния литературен фронт.

В тая обстановка естествена се оказва нуждата българският прогресивен писател да се бори на два фронта — срещу нашите естети и символисти, от една страна, а, от друга — в защита на реализма и младата съветска литература. В това отношение Г. Цанев е бил идейно подпомогнат от Хр. Смирненски, Кр. Кюлявков, Г. Бакалов, с които през ония години поддържа близка дружба, а и всички заедно активно сътрудничат в легалния партиен печат; те са едни от най-запалените четци на всичко, което може да проникне у нас от Съветска Русия. Атмосферата на това отдалечено от нас време Г. Цанев рисува така: „Отде ги (съветските книги — б. м.) получавахме — и това не ми е съвсем ясно. Но то ще са били вероятно редакциите на изданията на нашата Комунистическа партия и културните звена в Синдикалния дом на ул. „Кирил и Методий“ — оттам те се предаваха на литературните дейци, минаваха от ръка на ръка и тяхното съдържание се поглъщаше с настървението на гладния. От страниците на тия списания и книги ни говореха — подписани с нови имена — творби за онова, с което и ние живеехме, което жадувахме и което вече се осъществяваше във великата братска страна, от чиято литература бяхме възпитани още като ученици.“[1]

Но това не е всичко. При набавянето на съветски книги у нас се води истинска борба между фашизираната буржоазия, цензурата и напредничавите слоеве. На страната на управляващата клика е свирепият Закон за защита на държавата (вж. Държавен вестник, бр. 278, 1925). По силата на ЗЗД е спрян вносът на всякаква книжнина от Съветския съюз. В България могат да проникнат само отделни факти или да се прочетат откъслеци от произведения, пръснати в различни списания и вестници. Това състояние се преценява като ненормално, то задържа, дърпа назад усилията на духовен подем. Недоволен е и Г. Цанев, който в статията „Л. Сейфулина и нейната повест „Виринея“ констатира: „Нашите познания за днешната руска литература са слаби, откъслечни, почти случайни. Ние нямаме възможност да я следим така системно, както се следеше у нас руската литература — особено символистическата — преди войната. И преводите от най-новите писатели са малко. . .“[2]

В същност борбата за свободен достъп на съветската книга в България започва още през 20-те години. Първи в нейна защита се изказват Гео Милев[3], Д. И. Полянов[4] и Г. Бакалов[5]. Те гневно осъждат всеки опит да бъде лишена нашата култура от естествения ѝ контакт с руската. Терорът и цензурата могат да продължат, дори да се усилят, но с това не се постига нищо — „отношението на българския читател към руската ли-

---

[1] Г. Цанев. Непобедимата. — В: Съветската литература в България 1918—1944. Т. I. С., БАН, 1961. с. 171.

[2] Съвременник, I, бр. 27, 1931.

[3] Вж. Пламък, I, 1924, с. 46.

[4] Д. И. Полянов. Най-новата руска литература. — Наковалня, бр. 15, 1926.

[5] Вж. Нов път, I, 1924, кн. 1.

тература не ще се промени. Той я предпочита пред всички чужди литератури. Не само защото мнозинството от нашата интелигенция се ползува свободно от руския език, не само защото руската литература ни е родствена — като славянска, — но и защото е най-богата по мисъл и чувство, защото в нея трептят най-важните въпроси на изкуството и живота, защото тя решава обществени и нравствени проблеми и е наситена с дълбока и рядка човечност."[1]

Обърнете внимание: тия думи са хвърлени направо в лицето на фашистката власт. Руската литература е характеризирана като най-демократичната; тя възпитава борци за социален прогрес, вяра в човека и любов към живота. Това свое убеждение Г. Цанев ще свидетелствува в редица други статии, като „Валери Брюсов", „Байронизмът в руската литература", „Херцен и Ботев", „Лев Н. Толстой", „Л. Каравелов и руската литература"[2] — всичките писани и обнародвани през периода 1924—1929 г.[3] Разясняването и пропагандирането на високите реалистични, демократични и свободолюбиви традиции на руската литература ще продължи и през 30-те години, като ще черпи примери от творчеството и на съветски автори. Тогава ще пише „Руската литература у нас", „Л. Сейфулина и нейната повест „Виринея", „Пушкин за поета и поезията" и др. Тая линия ще следва и подир 9.IX. 1944 г., доказателство за което са статиите „Октомврийската революция и българската литература", „А. С. Грибоедов", „Стогодишнината на Крилов", „Значението на Горки за българската литература", „Съветската литература у нас".

В подбора на имена и произведения, както се вижда от приведените по-горе заглавия, се открива определена целенасоченост. Предпочитат се ония автори и книги, които доказват историческата полезност на контактите между българската и руската литература. Например, като говори за въздействието, което видният руски революционен демократ, философ и писател А. И. Херцен упражнява върху Ботев, Г. Цанев се спира на особеното, съществено в тоя процес и него подчертава: „От Херцен Ботев не само се е влиял идейно. От неговите съчинения той е черпил богати познания за обществената наука или „физиология на народите", както сам се изразява (тоя термин се среща често у Херцен). По тях е изучавал живота на големите европейски революционери, революционните движения в Европа, особено в Италия. Общите разкази на Херцен за Гарибалди, Мацини, Орсини и други са го изпълвали с благоговеен възторг към тия герои."[4] И не само това. „Нему (на Херцен — б. м.) дължи, струва ми се, и предпочитанието на Швейцария (като република, изградена на федерални начала — б. м.)."[5] Но изследвачът открива и трета посока на влияние: Херцен е пример за Ботев „и със своя страстен публицистичен стил, който издава подчертано лично отношение, па и с благородството на своята революционност"[6].

---

[1] Г. Цанев. Как не бива да се превежда, с. 211.

[2] Неотдавна проф. Цанев ни съобщи за друга своя анонимна статия, посветена на В. И. Ленин; на нея се спирам подробно във: В. И. Ленин и българската литература. — Литературна мисъл, 1970, кн. 2.

[3] Събрани с други статии, те излизат в: Литературни студии. С., 1938.

[4] Г. Цанев. Херцен и Ботев. — Златорог, VII, 1926, кн. 5—6, с. 265—266.

[5] Пак там.

[6] Пак там.

И вярно, и оригинално е казано. Ако има нещо да се пожелае, това е, че тия наблюдения върху Ботев и връзките му с Херцен не са подкрепени с повече доказателствен материал. Очевидно за автора е било по-важно да хвърли нови идеи.

И все пак няма да мине много време и Г. Цанев, като проучва дейността на Л. Каравелов в Русия, ще стигне до убеждението, че Каравелов и Ботев „са типични и най-крупни представители на руското влияние у нас преди Освобождението". Нещо повече: „Те оплождават целината на българския дух с много от семената на руската публицистична и художествена мисъл."[1]

Това разяснение е много показателно. Отново е подчертан творческият характер на връзките между едни от най-личните представители на двете братски литератури. Тая мисъл се доразвива, когато става дума за обществената и литературната атмосфера, която Каравелов заварва в Русия при своето пристигане (1857). Страната е обхваната от нов подем на революционните сили. Завършилата с поражение за Русия Кримска война показва и на най-упоритите реакционери нуждата от промени в обществото и преди всичко — от премахване на крепостното право. Като идейни вождове на тоя нов, т. нар. разночински етап в руското освободително движение застават Н. Г. Чернишевски, Н. А. Добролюбов и А. И. Херцен. „За всички тия писатели — продължава Г. Цанев — литературата е средство да илюстрират своите напредничави теории, а критиката — прикрита форма на изобличение отрицателните страни на руския живот."[2]

Наблюдаваме ли подобни елементи в художествените произведения и в литературно-обществените статии на Каравелов? Не само наблюдаваме, но тъкмо тия черти придават траен и подчертано национален характер на целокупната му дейност. Защото Каравелов не подражава в нищо на своите учители, а на нашенска почва съобразно с условията и задачите на българската национална революция се изявява като общественик-борец, критик и писател-реалист. „Като тях (Чернишевски, Добролюбов, Херцен — б. м.) — бележи Г. Цанев — и той поставя над всичко реалния живот и иска от писателите да го описват „какъвто си е", приема и препоръчва само положителното знание . . . "[3]

Що се отнася до художествените творби на Каравелов, там допирните точки са още по-осезаеми. „Чернишевски пише роман „Что делать?" — отбелязва Г. Цанев, — в който представя една двойка „нови люде" и илюстрира социалните си възгледи. Каравелов дава подобна повест „Крива ли е съдбата?", дето също така рисува двама „трезвени" реалисти. Чернишевски заявява: „У меня нет ни тени художественного таланта", Каравелов прави същото: „Аз не съм поет", с което иска да каже, че няма да измисля, а ще възсъздава вярно случките . . . "[4] И друга не по-малко съществена подробност: „Самите характери (у Чернишевски и Каравелов — б. м.) са построени паралелно, както още в романа на Херцен „Кто виноват?". Навред имаме един напредничав момък, в който се влюбва де-

[1] Г. Цанев. Л. Каравелов и руската литература. — Литературен глас, I, бр. 21, 3 февр. 1929.
[2] Пак там.
[3] Пак там.
[4] Пак там.

вица, която се намира под влиянието му. Такива девойки намираме още в „Богатия сиромах“ (Смил и Марийка) и в „Децата не приличат на бащите си“ (Ралу и Никола).“[1]

В същност Херцен и Чернишевски не са единствените учители на Каравелов. У него откриваме следи на активно влияние от страна на славянофилите, а подир тях — на И. А. Крилов (басните), Н. В. Гогол (повестта „Как се скараха Иван Иванович и Иван Никифорович“), Н. А. Некрасов и на украинската писателка Марко Вовчок. Редица техни произведения за пръв път Каравелов превежда на български език и обнародва в различни свои издания.

Несъмнено това общуване с руските и украинските класици дава много на Каравелов, но главното си остава родната среда, робската действителност. Влиянието е школа, но то дава своите истински плодове, когато всмучи соковете на здравата национална традиция. Ето какво не разбират някои изследвачи на литературните връзки, за които влиянието е едва ли не майсторски преиначена чужда идея, побългарен образ или просто заемка. И Г. Цанев предупреждава: „Ако господствуващият тон и съдържанието на Каравеловото художествено творчество се определят преди всичко от робската действителност и народния бит, онія общи черти, от които се ръководи като литератор и обществен деец, той усвоява през своето 10-годишно пребиваване в Русия — страната, която е имала винаги магично действие върху всеки славянин, а особено върху българския интелигент“[2] (р. м.).

Статията „Л. Каравелов и руската литература“ задържа вниманието също с това, че тук се прави опит да се даде отговор на оня въпрос, който занимава всеки изследвач на българо-руските книжовни взаимоотношения, а именно: на какво в същност се гради авторитетът на руските писатели? Кое тяхно качество ги направи тъй желани и търсени в страни като България? Дали привличането се дължи на славянската и езиковата общност или има нещо друго?

Може би отговорът, който предлага Г. Цанев, да не задоволява напълно, но самото негово поставяне и подсказано решение оправдават да бъде взет под внимание. Така според автора „руските писатели имат тая особеност, че на всичко, което заемат от Запад, придават етичен характер, вливат му хуманно чувство, душа и с това заразяват всекиго“.[3] Може би това е една от страните или чертите, с които обайват руските писатели, а имат и други. „Не само със своите обществени, философски и естетически догми (разбирай възгледи — б. м.) те печелят симпатии и привързаност преди всичко с благородните си социални чувства, с големите си копнежи по човечност“ — допълва мисълта си Г. Цанев.[4]

Повтарям — тук е важна насоката, а не изчерпателността. Към тая мисъл Г. Цанев се връща неведнъж. Например (като че прекалявам с ци-

---

[1] Г. Цанев. Л. Каравелов. . .

[2] Пак там. Някои свои изводи авторът разшири и допълни в доклада си „Гогол и българската литература“, четен на тържествена сесия по случай 100 години от смъртта на Гогол (1952). Вж. Г. Цанев. Традиция и новаторство. С., Наука и изкуство, 1965, с. 275—284.

[3] Г. Цанев. Л. Каравелов. . .

[4] Пак там.

тати, но те са неизбежни при подобен род проучване): „Делото на руския писател е било винаги близко до интересите на нашите читатели. Значението на руската литература за нас лежи в нещо много по-голямо от онова, което наричат обикновено литературно влияние. Защото нейното въздействие минава границите на художественото творчество и се простира в пределите на обществения, културния... живот на българина — то засяга изцяло неговия дух, възпитава неговото гражданско и нравствено съзнание. Така е било в миналото, така е и днес“[1] (р. м.).

Следователно литературното влияние е твърде широко понятие. То се изразява в най-различни аспекти в зависимост от безкрайните форми на обществен живот, от историко-националните условия и според особеностите на народностната психика и традиции. Руското литературно влияние по-специално, както се разбира, води до появата на нови нравствени добродетели, оказва се положителен фактор в историческия и духовния напредък на българския народ.

Това е по отношение на руските писатели от XIX в., а, както вече се отбеляза, Г. Цанев разглежда отделни, по-характерни произведения на съветски автори, проникнали или преведени у нас през 30-те години. Там нещата естествено не могат да се наричат направо, неволно се прибягва до помощта на намеците. Впрочем тогавашният читател отлично е разбирал „солта“ на всеки намек.

Сега е повишен интересът към новата руска литература. „И то не само у нас, а и във всички почти други страни“ — обобщава Г. Цанев. По-надолу критикът се опитва да разкрие причините, като вече си служи с неясни, на пръв поглед нищо незначещи изрази: „За ония (разбирай марксистите — б. м.), които вярват, че художественото творчество е най-неподкупният свидетел на промените в човешкия живот и в човешката душа, е особено любопитно да видят тия промени (разбирай Октомврийската революция — б. м.), отразени в произведенията на съветския писател. Да видят човека при новите условия“[2] (разбирай съветския гражданин в годините на предвоенните петилетки — б. м.).

Нека напомня: това е писано в буржоазна България, в условията на цензура и всякакъв произвол.

Изключително благодатен материал предоставя на критика темата „Маяковски и българската революционна поезия“. Темата е и много актуална, особено в края на 30-те години, когато споровете по наследството на Маяковски се разгарят отново. Дискусията за или против автора на „150 000 000“ прехвърля границите на Съветския съюз, прониква в близки и по-далечни страни и се превръща в дискусия за или против революционно-пролетарската поезия изобщо. У нас Т. Павлов обнародва обширна студия „Художествената форма в поезията на Маяковски“, дето анализира подробно лириката на поета, на места влиза в спор с известни

---

[1] Г. Цанев. Как не бива да се превежда, с. 210. Същата мисъл е развита в „Руската литература у нас“ (ЛИК, бр. 9, 1934), „Октомврийската революция и българската литература“ (Лит. фронт, бр. 8, 1947) и др.

[2] Г. Цанев. Как не бива да се превежда, с. 211.

съветски литератори, развива редица свои схващания за ролята и мястото на твореца в съвременността.[1]

Статията на Г. Цанев „Маяковски у нас“ излиза по случай 10-годишнината от смъртта на поета. Тук детайлно и с усет за трайното и преходното са разгледани и преценени резултатите от близо 20-годишното общуване на българските пролетарско-революционни поети с Маяковски. Статията се състои от три части. Първоначално се дава обща, но стегната характеристика на Маяковски като поет-новатор, след което последователно се анализират случаите на влияние — Гео Милев, Ламар, Хр. Радевски и др.; в третата и последна част се преценяват достойнствата на преводите. Много от изводите и внушенията на статията са валидни и днес.

Ако Маяковски е име, което с уважение се произнася от всички пролетарии на света, това не става, разбира се, нито изведнъж, нито лесно. Дълъг и криволичещ е неговият идеен и творчески път. Започнал като футурист, той израства след Октомврийската революция, развива се с нея и се изгражда именно като неин певец-художник. „Неговият път е пример — заключава Г. Цанев — как една изключителна епоха може да подчини, да дисциплинира богатите, но хаотично и безцелно-бунтарски сили на една творческа природа, като постави пред нея една определена цел.“[2] Но това едва ли е всичко, което може и трябва да се каже за поета, и критикът допълва: „Той (Маяковски — Х. Д.) се опитва да вкара поезията в живота, да я направи не само отражение на всекидневието, а и фактор в това всекидневие, градивен подтик в него.“[3]

Г. Цанев не отбягва и въпроса, какво е дал Маяковски не само на българската, но и на световната революционно-социалистическа поезия. И отговорът му гласи: „стремежът към хумористичния образ, начупеният стих, неправилен ритъм, свободният строеж на стихотворението са научени от Маяковски.“[4] Това е в областта на формата, а що се отнася до идеите и съдържанието, набелязват се два момента. Непосредствено след войната „Маяковски влияе и служи за пример главно с първите си произведения след революцията“, по-късно, т. е. в периода на „В. И. Ленин“ и „Хубаво!“, неговото въздействие придобива качествено друг характер, защото в тия произведения „звучи повече бодрият глас на един поет на нов свят и в които поетическата система е много по-усъвършенствувана и по-особена“.[5] Сега влиянието му е извънредно широко и плодоносно.

Сигурно тия и други достойнства на статията привличат вниманието на съветската литературна общественост и отзивът за нея пристига твърде скоро: „В четвертой книге болгарского журнала „Изкуство и критика“ (София) напечатаны „Юбилейное“ (Юбилейно) Маяковского в переводе Хр. Радевского и статья Георгия Цанева „Маяковский у нас“. Г. Цанев пишет о большой популярности Маяковского в Болгарии, о характере и особенностях его творчества, о его влиянии на многих болгарских поэтов, разбирает качество многочисленных переводов Маяковского на болгарский язык.“[6]

---

[1] Вж. Т. П а в л о в. На литературни и философски теми. С., 1938.

[2] Г. Ц а н е в. Маяковски у нас. — Изкуство и критика, III, 1940, кн. 4. Препеч. в: Критика, 1961. с. 126.

[3] Пак там, с. 127.

[4] Пак там, с. 134—135.

[5] Пак там, с. 137.

[6] Литературная газета, бр. 35, 26 юни 1940.

Струва ми се, че в тая насока трябва да се търси значението на бележките и статиите, за които се говори дотук. От една страна, те печелят доверието на съвременния читател с полемичния си характер, отговор са на стремежа на официалната власт да прекъсне всеки контакт между двете братски литератури, а, от друга страна, тия статии имат по-широко значение: в тях се отразява личният опит на критика; към редица руски и съветски автори и произведения Г. Цанев подхожда със своя естетическа мяра, но не самоцелно, а във връзка с актуални задачи и проблеми, които националната литература в един или друг период от време поставя за разрешение. Ще рече, руското литературно влияние, традициите на Пушкин, Гогол, Некрасов, Чернишевски, Херцен, Горки и Маяковски продължават да бъдат живи и непрекъсваеми въпреки фашистката власт и полицейските произволи.

2. РЕАЛИЗЪМ И ГРАЖДАНСКИ ПАТОС

Като критик и литературен историк Г. Цанев носи дълбоко в себе си убеждението, че реализмът като художествен метод е безкрайно богат в своите конкретни форми. Изобщо различните писатели по свой начин реагират и претворяват действителността. И не само това. Реализмът е бил и остава постоянната и най-жизнеспособната линия в развоя на българската демократична литература. Различните „изми" са само отклонение — и то временно, бледо — от тая правилна и исторически проверена линия.

Очевидно верен на това свое разбиране за реализма, дори когато пише статии за Пушкин, Лев Толстой, Брюсов или разглежда отделни произведения на младата съветска литература, Цанев така поднася фактите, че те още повече подкрепят тезата му за жизнената сила и естетическото богатство на реализма. Да погледнем статията „Пушкин за поета и поезията".

Това не е обикновена статия, написана по случай 100 години от гибелта на поета. Тук поводът е експлоатиран най-широко. С помощта на реализма и гражданския патос на Пушкиновата поезия критикът иска да внуши бодрост на българските революционни автори, да утвърди у тях вярата в правилността на избрания път, а в същото време да бие по естетическите теории, че творецът е творец, когато се издигне над „вълненията на времето", „тълпата" и пр.

В обратното ни убеждава Пушкин. Неговото творчество изцяло е почерпано от живота и служи на хората. Той като ехо отвръща на всеки звук в действителността. „Но това не значи — уточнява Г. Цанев, — че той (Пушкин — б. м.) е някакво пасивно отражение на жизнените явления и че поезията му е безлично огледало на живота. Големият поет иде и с големи мисли, със свой светоглед."[1]

Какво е това, ако не открита защита на реалистичното и граждански целенасоченото изкуство. Такова изкуство е нужно днес повече от всеки друг път. Пушкин дава велик пример. Особено с горещата си защита на революционерите декабристи. След като цитира заключителния куплет на „Паметник", Г. Цанев идва до по-преки политически внушения: „Той

[1] Г. Цанев. Пушкин за поета и поезията. — Лист „А. С. Пушкин", бр. един., С., 1937.

(Пушкин — б. м.) се гордее с това, че е възпял свободата, пробуждал е добри чувства и призовавал към милост. А тия признания нямат нищо общо с теорията за „чистото“ изкуство. Те ни подсещат по-скоро за оная обществена роля, която сам поетът е възлагал на своето изкуство“[1] (р. м.).

Върху статията „Пушкин за поета и поезията“ могат да се кажат още неща, но моята задача, както се отбеляза по-горе, е далеч по-скромна.

Същият подход е приложен в оценката за Лев Толстой. Великият писател на руската земя е показан на българския читател (от 1929 г.) не с проповедите си, а със силата на своя безпощаден и многолико изявен реализъм. Цялото творчество на Толстой е забило надълбоко корени в живота на крепостния народ, в съвременността. Оттук и оная необикновена сила на художествените образи. Те изпъкват като живи, сякаш ги виждаме и чуваме гласовете им. И не можем да ги забравим. Защо? „Защото — отговаря критикът — всички са озарени от една особена светлина. . . Те са като живота и природата — и добри, и лоши. И както обичаме живота, така обичаме и тях“[2] (р. м.).

Към тая мисъл едва ли има какво да се добави. Толстой е разкрит откъм най-съществената му страна — писател-реалист, изпълнен с огромна любов към хората, с вяра в живота.

Същия стремеж да се очертае общото и индивидуалното у автора Г. Цанев показва в статията „Л. Сейфулина и нейната повест „Виринея“. Повод за написването ѝ е първото българско издание.

В началото на статията са отбелязани различните преценки, които досега са правени на Сейфулина в съветския печат. Според някои съветски критици тя била „лява“ или „дребнобуржоазна“ писателка, други я определят като „съпътница“ (попутчица), макар че в никакъв случай не могла да бъде сравнявана с такива големи „съпътници“ като К. Федин, Л. Леонов, Вс. Иванов . . . А ето как българският критик „вижда“ Сейфулина: „Предмет на художествено изображение у нея е селото — сибирското село; герой — мужикът; задачата — как изживява той войната, как възприема революцията и как посреща новото.“[3] Сейфулина носи и една „характерна“ слабост, която — в това е силата на критика — също не е отбягнала от погледа му. Той пише: „Враждата към града, към градското, с което селяните отъждествяват господарство и власт, е основният мотив в произведенията на Сейфулина. Може би това не е толкова плод на някаква идеология, колкото на ограничения кръг от впечатления, с които разполага Сейфулина: тя не познава града. Нейните градски повести и разкази („Губернатор“, „Престъпление“, „В будний день“ и др.) са бледи, шаблонни, празни, без оная свежест, колорит и новота, която отличава селските ѝ произведения.“[4]

---

[1] Г. Цанев. Пушкин за поета и поезията.

[2] Г. Цанев. Лев Н. Толстой (По случай 100 години от раждането му). — Родна нива, I, 1929, кн. 1, с. 10. В края на същата статия критикът не взема достатъчно отрицателно становище спрямо християнските увлечения на Л. Н. Толстой, дори си позволява да цитира отделни негови мисли. Тия слабости са преодолени във втората му статия за Толстой, поместена в: Изкуство и критика, III, 1940, кн. 9, 437—440.

[3] Г. Цанев. Л. Сейфулина и нейната повест „Виринея“. — Съвременник, I, бр. 27, 1931.

[4] Пак там.

Всеки, който по-отблизо познава творчеството на Сейфулина, ще се съгласи, че казаното от Г. Цанев е много вярно. Нарочно си позволих да приведа по-голям пасаж от статията, тъй като интересът към повестта на Сейфулина далеч не е случаен. И също не случайно критикът е нарекъл сибирячката Виринея (главната героиня в едноименната повест) „селска Албена".

След войната и Септемврийското въстание от 1923 г. българското село напълно загубва предишния си облик, всяка идилия в него е ликвидирана. Ето защо художници като Елин Пелин и Йордан Йовков не съумяват да изобразят новия тип на български селянин. Но той се налага, влиза в литературата с разказите и повестите на Г. Караславов, А. Каралийчев, И. Волен и др. Това е нова линия, нова традиция. И за да бъде тя правилно изтълкувана и вярно насочена, нашата критика естествено сподири опита и поуките на младата съветска белетристика, която по същото време имаше да решава и тая проблема. Наистина промените в съветското село са от по-друг характер, но не липсват между тях и допирни точки. Това отчасти обяснява защо книги като „Виринея" на Л. Сейфулина, „Хармоника" на А. Жаров, „Разораната целина" на М. Шолохов са преведени у нас почти едновременно с руското им издание и са посрещнати най-радушно от читатели и критика. Струва ми се, все по същата причина Г. Цанев написва такава, бих казал, огромна статия за една повест, чието място и значение днес в историята на руската съветска литература е много по-скромно.

Когато се говори за граждански патос в литературата изобщо и в литературата на социалистическия реализъм по-точно, всеки друг пример отстъпва пред творчеството на В. В. Маяковски. Той е поет, който или го отричат, или го приемаш изцяло — среден път няма. Маяковски е знаме! „Неговата поезия има изцяло обществен характер. Всеки ред в нея е наситен със социално съдържание. Тук се реагира на всичко, което преживява народът, и всеки стих е предназначен да помогне в борбата. Маяковски е тип на нов поет, чието вдъхновение е в пряка служба на живота"[1] (разбирай революцията, съветската действителност, партията — б. м.). . .

Могат да се привлекат още статии на Г. Цанев, но те само ще подкрепят изнесеното. От друга страна, отчасти се губи цялостната представа за дейността на критика, макар този подход тук да е продиктуван от стремеж към проблемност.

Но има факти, които трябва да се отбележат. Те още веднъж ще ни убедят какъв горещ поборник на реализма и гражданския патос в литературата е Г. Цанев.

През 1946 г. българската културна общественост честнува свободно 10-годишнината от смъртта на М. Горки. Литературният колектив „Цв. Спасов" (Плевен) стъкмява и издава юбилеен лист в шестнайсет страници. Между поканените да отговорят на въпроса на редакцията в какво виждат особените заслуги на Горкиевото творчество за нас, българите, е и Г. Цанев (освен него анкетирани са К. Константинов, Е. Багряна, М. Грубешлиева, А. Каменова, Л. Стоянов, Г. Жечев и О. Василев). В отговора на Г. Цанев четем: „М. Горки представляваше най-здравата струя, истински прогресивната струя в преводната литература у нас и внасяше бодрост, вяра в живота, любов към човека, оптимизъм." Благодарение на тия черти

[1] Г. Цанев. Маяковски у нас, с. 127.

на своя талант той завоюва правото на най-любим писател на прогресивните слоеве от народа и трудовата интелигенция.[1]

В същия Горкиев лист Цанев участвува и със статията „Литературното дело на М. Горки". Към нея трябва да се прибавят други две (между тях има много общо): „Значението на Горки за българската литеартура"[2] и „Значението на М. Горки"[3]. Как да се обясни това подчертано внимание към автора на „Майка"?

Отговорът се съдържа в самите статии. Техният основен патос е в утвърждаването на Горки като писател от нов тип, художник на революционния пролетариат. Защото пътят на Горки постепенно се превръща в път и на българската революционно-социалистическа литература. Ето защо в програмната статия „Нашият литературен живот", с която се открива първа книга на сп. „Изкуство и критика", Г. Цанев естествено идва до извода, че социалистическият реализъм[4] у нас вече е пуснал дълбоки корени и го очаква още по-богато бъдеще. Прочетете тези редове: „Макар и бавно и със застои, макар и с много смущения, тя (българската литература — б. м.) върви към едно по-интимно и по-задълбочено сближаване с българската действителност. Въпреки сложната мрежа от пътища и отклонения, тя стъпва в своя верен път. И тоя път я води към един по-сигурен, по-здрав, по-проникновен художествен реализъм."[5]

Времето не опровергава критика. Следователно борбата за или против реализма, за или против граждански патос в българската литература през 20-те и 30-те години има един смисъл: подготвя почвата за окончателната победа на социалистическия реализъм. Разбира се, тук действуваха и редица други фактори.

3. ПРЕВОД И „ПРЕВОД"

И към проблемите на преводаческото изкуство Г. Цанев показа същата вярност към веднъж избрания принцип — да отрича безкрилия и да утвърждава артистично направения превод. Не всеки може да бъде преводач. И тук е нужен талант. Особен, но талант. Знанието на един чужд език е може би най-малкото условие, на което трябва да отговаря преводачът. Освен чуждия, или по-точно чуждите езици, добрият преводач до съвършенство владее родния, майчиния език. Някога преводачи бяха писателите. Те стояха в издателствата и те определяха кое произведение да се преведе и как да се преведе.

Не може да се каже, че у нас не достигат подготвени преводачи. Такива има. Това са хора, „които познават и чуждия език, и българския; които владеят занаята си, проявяват вкус в избиране на чуждото и носят съзнанието, че да се преведе едно художествено произведение, — значи да се пресътвори."[6]

---

[1] Г. Цанев. М. Горки. — Лист „Максим Горки" (1936—1946), издава литературен колектив „Цв. Спасов" при Народно читалище „Съгласие" — Плевен, бр. един., 1946.

[2] Литературен фронт, II, бр. 42 (84), 1945.

[3] Работническо дело, XX, бр. 73, 1948. В същност интересът му към Горки датира от много по-рано. Вж. Изкуство и критика, I, 1938, с. 447.

[4] В ония години най-често се говори за „художествен" или „нов" реализъм, но всички подразбират реализма на М. Горки, В. Маяковски, М. Шолохов.

[5] Г. Цанев. Нашият литературен живот. — Изкуство и критика, I, 1938, кн. 1, с. 3.

[6] Г. Цанев. Как се превежда у нас. — Съвременник, I, бр. 6, 1930.

Това е идеалът. А като всеки идеал той се постига с много труд и с талант. Тук са възможни и увлечения. Призивът за художествен превод трябва да се схваща в неговата същност. „Под това изискване — уточнява при друг повод Г. Цанев — не разбирам б у к в а л н а точност, а нещо друго: да се превежда, да се предава точният с м и с ъ л и д у х на оригиналния текст."[1]

На тая страна на преводаческото изкуство критикът ще се върне за трети път в статията „Маяковски у нас"[2]. Явно — това е ръководен, главен принцип.

В същност да се превежда художествено е правило, завещано от нашите възрожденци и първи преводачи — П. Р. Славейков, Н. Бончев, Хр. Ботев, Ив. Вазов. Работата е в това, както отбелязва Г. Цанев, през 30-те години се появяват „преводачи", които започват да превеждат от всички езици (знаейки едва-едва руския) и превеждат за пари. Изглежда да се е създала твърде тревожна ситуация, щом писателят О. Василев пише нарочна статия в „Изкуство и критика", дето не скъпи грубите изрази и иронията си срещу тия самозвани преводачи.[3] Все с цел българският писател да бъде ориентиран в проблемите на превода пак „Изкуство и критика" пуска обширна рецензия на Д. Осинин за книгата „Искусство перевода" от К. Чуковски[4]. . .

Като рецензент на преводни книги досега Г. Цанев има три прояви — за „Клим Самгин" на М. Горки, „Петър I" на Ал. Толстой и „Евгений Онегин" на А. Пушкин. Ще рече, че и този избор е подчинен на определени изисквания. В различен исторически момент, съобразно с интересите и вкуса на българския демократичен читател се превеждат едни от най-значителните произведения на руската класическа и на съветската литература. Това още повече задължава преводачите. Но случва се така, че и трите превода са слаби — отклонения от оригинала, много руски думи в българския текст, дори погрешно предадени цели изрази. Например преводачът на „Клим Самгин", поетът Н. Хрелков, който трудно може да бъде заподозрян в незнание на руски (и още по-малко на български) език, запазва непреведени руски думи и изрази „в такова изобилие, че книгата се чете с мъка"[5].

Съвсем не се справя със задачата си В. Павурджиев, преводач на първото издание на български език на големия исторически роман „Петър I". Тук слабостите са повече от хубавите страни, затова рецензентът е категоричен: „Работата си като преводач Павурджиев е извършил по един — нека засега го кажем меко — осъдителен начин."[6] Тъй като случаят с превода на „Петър I" не е единствен, Г. Цанев прави следното по-широко внушение: „Нека се помни, че към делото на чуждия писател трябва да се пристъпва с повече чувство за отговорност, с необходимата езикова подготовка и с повече уважение. Знам, че имаме добри преводачи, които нямат нужда от тая поука. Но знам, че има и мнозина, които трябва да се поучат . . . как не бива да се превежда."[7]

---

[1] Г. Ц а н е в. Как не бива да се превежда, с. 211—212.
[2] Г. Ц а н е в. Маяковски у нас, с. 140.
[3] О. В а с и л е в. Културни рекорди. — Изкуство и критика, II, 1939, с. 21.
[4] Д. О с и н и н. Преводаческото изкуство. — Пак там, I, 1938, кн. 3, с. 144—150.
[5] Г. Ц а н е в. Как се превежда у нас.
[6] Г. Ц а н е в. Как не бива да се превежда, с. 211.
[7] Пак там, с. 214.

Колко съвременно звучат тия мисли. Неотдавна в нашия печат се изнесе как един класик, „разкъсан на коли", бил раздаден на група преводачи. А друга „група" така е превела А. Блок и С. Есенин (вж. библиотека „Съветски поети"), че отделни стихотворения трудно могат да бъдат отнесени към руския текст. Но литературната критика днес мълчи. Нали това не са творчески въпроси. . .

Относно превода на „Евгений Онегин", както е известно, възникват неприятни и остри спорове между преводача Х. Левенсон и рецензента.[1] Без да навлизам в подробности коя от двете страни има по-голямо основание, смея да твърдя, че в един пункт е абсолютно прав Г. Цанев: преводът на Левенсон „ще си остане опит, наистина сериозен опит, но само опит, а не и художествено пресъздаване"[2]. Примерите, които рецензентът използува като илюстрация, а и тия, с които аз се запознах, напълно потвърждават тоя извод.

*

На мнозина моето изложение може да се види на места схематично. Какво да се прави? Вървях по фактите, тъй като те носят определени проблеми.

Едно е безспорно: заниманията в областта на литературните взаимоотношения не са и не могат да бъдат третирани като „заден двор" в общата проблематика на литературната история и критика. И в миналото, а още повече в наши дни сравнително-историческият метод доказва своите предимства. Всяко изследване в областта на литературната история, теория и критика открива безкрайни възможности за прилагането и творческото използуване на този метод. Решаващи в случая са общата и специалната подготовка на литературоведа, личният вкус, талантът и прочие.

Може би на същите тия качества се дължи изборът, който се падна на проф. Г. Цанев в първите години след Девети септември да бъде автор на главите за руските съветски писатели в учебника на VII (сега XI) клас на гимназиите (1946). Той написа очерците „Съветската литература", „Максим Горки", „Владимир Маяковски", „Алексей Толстой", „Михаил Шолохов", „Александър Фадеев" и „Николай Островски". Това е първият български учебник по литература за средния курс, създаден след основно прочитане на изворите, изпъстрен с много оригинални оценки и тълкувания на автори и герои.

За мене тия постижения на литературния критик Г. Цанев никак не са случайни. Отидете в жилището му и разгледайте неговата лична библиотека. Един значителен дял от нейния фонд се пада на книгите на руски език — дореволюционни и следоктомврийски издания. Там се пазят пожълтели от времето първи стихосбирки на Валери Брюсов, Константин Балмонт, Александър Блок, течения на в. „Накануне", сп. „Литературный критик", „Новый мир" и мн. др. И цялото това книжовно богатство е събирано с живото чувство на професионалния литератор, укривано е от очите

[1] Вж. Изкуство и критика, V, 1942, кн. 7; пак там, VI, 1943, кн. 1, и Мир, бр. 12 721, 1943.

[2] Г. Цанев. За един превод на „Евгений Онегин". — Изкуство и критика, VI, 1943, кн. 1, с. 44.

на цензурата и полицията. И най-главното — то е проучвано, конспектирано, защото винаги на него се е гледало като на идейно оръжие в борбата за по-високи национални литературни ценности.

Това обяснява отчасти защо в преценките на Г. Цанев за Пушкин, Чернишевски, Добролюбов, Херцен, Маяковски или Сейфулина се открива определена последователност, постоянен критерий. Проучвайки тяхното творчество, той, така да се каже, дири опора или естетически мащаб, с помощта на който по-вярно да определи мястото и значението на нашите творци — класици и съвременници. При това Г. Цанев е един през 20-те, много по-различен в дренията си през 30-те, за да го видим подчертано синтетичен през 60-те години. Някои от неговите преценки вече са остарели, но като правило винаги ще привличат вниманието на всички, които се вълнуват от проблемите на рецепцията и типологията на литературните взаимоотношения на българската и руската литература, от въпросите на художествения превод. Нали Г. Цанев е един от нашите най-добри критици в периода между двете световни войни.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ. ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА ЛИТЕРАТУРА
КНИГА XXI, 1972

ЗА ХАН КРУМ И БЪЛГАРИТЕ В ЕДНА НЕМСКА ПИЕСА ОТ XVII В.

(„Лео Арменius" от Грифиус)

Емилия Стайчева

Към средата на XVII в., когато в България се пишат и четат народни сборници и дамаскини и възрожденската литература едва си проправя път, един век преди Паисий да напомни на българите, че и те са имали минало, държава и царе, Грифиус, един от най-големите поети на тогавашна Германия, говори в първата немска художествена трагедия „Лео Арменius" за „гордия Крум", за „упоритостта на българите" . . .

Образът на хан Крум — една от ония личности на стара България, които са съсредоточили в себе си великата истина на историческия момент, уважението и страха на съвременници и поколения — в своята изключителност и мащабност прескача още преди столетия границите на нашата родина и навлиза в чужди европейски художествени литератури. Станал израз на излезлите на историческата сцена българи и България, той разнася и името на своя народ.

Най-старият досега литературен паметник, в който се споменават българите от епохата на Крум, е френският епос за Ролан от началото на XII в.[1] По-късно, през XVI в., Монтен, който познава и цитира Свида, идеализира в „Есета" страната на Крум, макар че не споменава името на владетеля ѝ.[2] Шекспир намира прототипа на Просперо от „Буря" в българския хан Крум, както се опита да докаже Грегоар[3]. Повече художествени произведения, свързани с нашата тематика, сякаш отведнъж ни поднася XVII в. Все от началото на века са и немската пиеса „Хубавата Сидея" от Айрер,

---

[1] G. Sergheraert. De la Chanson de Roland an Capitain Conan. Paris, 1963. p. 127.

Т. Томов. Песента за Роланда според оксфордския ръкопис. Увод, текст и превод. С., 1942. с. 268.

В тази студия при посочване на произведения из световната литература, в които се споменават Крум и българите от неговата епоха, се имат пред вид само западноевропейските литератури, към които принадлежи Грифиус, и то предимно до излизането на „Лео Арменius". Затова не е отбелязано, че образът на хан Крум се среща например в историческите песни на хърватския писател Качич-Миошич (1702—1760). Вж. по-подробно у Ем. Георгиев. Очерки по история на славянските литератури. С., 1964. с. 129—130.

[2] G. Sergheraert. De Pantagruel á Candide. Paris, 1963. p. 72.

[3] А. Грегоар. Българският произход на Шекспировата „Буря". — Родина, 1939, кн. 2, с. 5 и сл.

и сборникът испански разкази, озаглавен „Нощите“ от Еслава[1]. Не трябва да забравяме и толкова обичаните у нас по възрожденско време „Приключения на Телемах“, писани от Фенелон в последните години на столетието.[2]

Между няколкото литературни творби на XVII в. е и трагедията на Грифиус „Лео Арменius“. Но докато във всички останали, досега известни произведения трябва повече или по-малко да гадаем, за да открием зад тоя или оня образ Крум, зад тоя или оня епизод събитие от нашата история, в „Лео Арменius“ дословно се говори за българите и българския хан.

Историците на немската литература почти никак не се спират на тоя въпрос — и това е обяснимо. За тях той не е от особено значение. В най-добрия случай те се задоволяват само да регистрират факта: „Лъв Арменец като пълководец в бой с българите изоставил своя безсилен император Михаил I с прозвище Рангабе и...“[3] (прев. мой — Е. С.) или: „Византийският главнокомандуващ Лъв, от арменски произход, в началото на IX в. по време на война с българите се опълчил срещу своя господар“[4] (прев. мой — Е. С.).

XVII в. по-ярко очертава както у нас, така и в Германия предпоставките за развитие на една национална литература в съвременен смисъл. В немската литература вече се развиват самостойно в обсега на класицизма трите литературни вида: епос, лирика, драма.

Ако Гримелсхаузен създава големия реалистичен роман на XVII в., Андреас Грифиус (1616—1664)[5] наред с Флеминг е може би най-проникновеното лирично дарование на столетието и — което ни интересува в случая — негов най-значителен представител в областта на художествената драма. Идейният му свят е изстраданата от писателя-гражданин в епохата на 30-годишната война национална проблематика. Лишена от обществена база, самотна в своята противоречива среда, безпокойната мисъл на Грифиус скача от резигнацията на стоика през християнската вяра във вечния мир — противопоставен на неговото размирно време — до ренесансово утвърждаване на живота.

Грифиус заварва нищожен театрален живот. Народностните традиции постепенно се загубват. Докато в следващите десетилетия училищната драма на Кристиян Вайзе ще се опита да закрепи и да продължи здравите хуманистични традиции, засега пътуващите театри все още играят своите „Haupt- und Staatsaktionen“[6], почти изцяло подчинени на дворцово-аристократичните и филистерско-бюргерските вкусове. От време на време само се появява в театралния репертоар — и то окарикатурена в стила на „хансвурста“ — и по някоя пиеса от чужд автор, като Кид, Джонсън, Шекспир или Корней.

---

[1] А. Грегоар. Цит. ст., с. 10 и сл.

[2] В книга VII на „Телемах“ откриваме обетованата страна, за която мечтаят Монтен в „Есета“ и Шекспир в „Буря“. Сравнително-литературният анализ е показал, че първообразът й е един и същ: страната на Крум. Вж. G. Sergheraert. Op. cit., p. 118.

[3] Deutsche National-Literatur. Bd. 29. Berlin und Stuttgart. p. 4.

[4] Geschichte der deutschen Literatur. Bd. 5. Berlin, 1962. p. 229.

[5] Вж. за Грифиус повече в Geschichte der deutschen Literatur, Bd. 5, p. 229.

[6] „Величествени и пищни представления“ или „главни — т. е. изпълнявани след фарсовата интродукция — и държавно-политически представления“. Вж. Л. Огнянов. Встъпителна студия към превода на „Хамбургска драматургия“ от Лесинг. С., 1958, с. 19.

Запознал се в Нидерландия, страната на гражданското изкуство и наука, с драмите на Хофт и Вондел — образци на новоизграждащата се драматическа форма — и в модерния, абсолютистичен Париж с трагедиите на Корней, изпитал влиянието на античната драма, Грифиус единствен успява да се издигне над тая безреда в немския театър и художествено да осъществи естетическите намерения на класициста Опиц от началото на века.

Още с първата си трагедия „Лео Арменius"[1], публикувана през 1646 г., Грифиус илюстрира творческите си замисли. Със строгата класицистична форма той се опитва художествено да овладее своята хаотична действителност, като ѝ наложи съзидателната воля на хуманиста. Трагедията, в римуван александрински стих, е разделена според изискванията на 5 действия, всяко от които завършва с хор. „Трите единства" дооформят архитектонично творбата. Грифиус претворява жизнения материал от бурни страсти и битки на онова „бароково" време в Германия, като проявява вкус към всяващото ужас и страх и си служи често с натруфена образност и реторичен език. Като се опира на Аристотел, смята, че театърът не е място за удоволствие, а има и благородната задача нравствено да въздействува върху зрителя. Без да определя политически театъра като „нравствена институция" (както ще го стори повече от 100 години по-късно Шилер), без да мисли за някаква промяна на съществуващия обществен ред, изстрадал и осмислил творчески духовните проблеми и конфликти на последните десетилетия — пиесата излиза в края на 30-годишната война!, — Грифиус застъпва в „Лео Арменius" идеята, че власт, придобита с насилие и нечестни средства, е обречена на гибел.

Сюжетът на трагедията е из историята на Византия от началото на IX в. Династичните борби, свързани със задкулисни интриги, заговори и убийства, с възкачване и падане на императори и пълководци, са темите, които може би най-много допадат на класицистично-бароковия стил на Грифиус.

В трагедията се разкрива как Лео Арменius, виден военачалник във византийската армия, хитро е отстранил от престола императора и с помощта на войската сам е станал император. Възкачил се на трона, той забравя старите си бойни другари. Между тях е и Михаел Балбус[2], който подготвя заговор срещу него. Заговорът е открит и Михаел е осъден на смърт. Императрицата измолва да се отложи изпълнението на присъдата за след Коледа. Сподвижниците на Михаел успяват да го освободят от затвора, а Лео бива убит пред олтара на „Св. София" през нощта срещу Коледа. Възмездието не закъснява. Михаел става император.

Лео Арменius от трагедията на немския автор не е никой друг, а известният в българската история Лъв V Арменец (813—820),[3] издигнал се като пълководец във войните с България по времето на Крум, свидетел на най-голямото му могъщество и сключил с Омуртаг прочутия 30-годишен мир. А това ще рече, че Грифиус разработва сюжета на фона на византийско-българските политически отношения. Действието на пиесата се развива за по-малко от 24 часа, в навечерието на Коледа, 820 г.

---

[1] Заглавие по първото издание: Ein Fürsten-Mörderisches Trauer-Spiel, genannt Leo Armenius.

[2] Известният в българската история Михаил II Балба (820—829).

[3] В хода на изложението ще си служим с имената на героите, под които те са известни в българската история: вместо Лео Арменius, Михаел Балбус, Крумус и т. н. съответно Лъв Арменец, Михаил Балба, Крум и т. н.

Но ретроспективно в експозиционните места се намеква за някои от най-значителните събития из старата история на България.

Интересно е, че от тия години датират и първите дипломатически отношения на българската държава със Западна Европа, по-специално с Франкската империя. (Омуртаг и Лудвиг Благочестиви в преговори определят точно границите между двете държави.[1])

В разработката на историческия сюжет в „Лео Арменius" личи влиянието на Аристотел. Целта е не да се опишат историческите събития, а да се постигне чрез тях по художествен път нравствено очистване; затова абсолютното придържане към историческите факти не е задължително. Според Грифиус, както по-късно учи и Лесинг, драматическият писател трябва обаче, без да се превръща в историк-регистратор, да запази характера на историческите лица и ситуации.

Осъществяването на това разбиране се е удало напълно на Грифиус. Нещо повече, като следва достоверно развитието на събитията около Лъв, той не накърнява изявата на своята художествена фантазия.[2] Редица второстепенни образи и взаимоотношения са плод на творческата измислица... или поне не сме могли да докажем обратното.

За трагедиите си Грифиус проявява предпочитание[3] към исторически сюжети, които са характерни изобщо за класицистично-бароковата драматургия на XVII в.

Не е случаен и изборът на сюжет именно из историята на Византийската империя и нейните отношения с българите. Известно е, че по това време силно нараства интересът към миналото на Византия. Византологията възниква през XVI в. в Германия в протестантски среди,[4] към които принадлежи и Грифиус. Започва издирването и публикуването на гръцки и византийски документи. Така Грифиус е получил достъп до хрониките на Кедрин и Зонара, на които се е опирал в събирането на фактическия исторически материал.[5] Вероятно Грифиус е допълнил или дори значително събрал сведенията за Лъв V Арменец по време на престоя си в Париж (1644), където тъкмо в средата на XVI в. византологията е във възход. Ришельо, Мазарини и Колбер подготвят системното издаване на византийски съчинения в превод на латински език.[6] От биографията на писателя знаем, че той е правил издирвания в Кралската библиотека, а прави и впечатление, че трагедията е публикувана само две години след напускането му на Париж. Тълкуването на смъртта на Крум в трагедията дава основание да предполагаме, че Грифиус е ползувал и западния летописец Айнхард. Не е изключено да е разгръщал и познатата ни чрез Паисий книга на Орбини „Il Regno degli Slavi", излязла през 1601 г. в Пезаро и достъпна за всички западни читатели.

Интересът към Византия безспорно е духовно свързан с „великата идея" за освобождение на поробените от турците християнски народи,

---

[1] V. Gjuselev. Bulgarisch-fränkische Beziehungen in der ersten Hälfte des IX. Jhs. — In: Byzantinobulgarica. II. Sofia, 1966.

[2] По-нататък ще видим, че отклонението от историческата правда при споменаване смъртта на Крум не е умишлено.

[3] Catharina von Georgien (nach 1646), Carolus Stuardus (1663), Papinjan (1659).

[4] Вж. Д. Ангелов. История на Византия. Ч. I. С., 1965. с. 4.

[5] Deutsche National-Litteratur, Bd. 29, p. 4.

[6] Вж. Д. Ангелов. Цит. съч., с. 5; и G. Sergheraert. De Pantagruel. . , p. 113 et suive.

която добива широка популярност особено през XVII в. Пътешественици, хронисти и писатели все по-често споменават и разказват за тия забравени от свободна Европа страни, включително и за българската.[1]

Ясно е, че изборът на сюжета за трагедията „Лео Арменius" е плод не само на естетическите вкусове на Грифиус, а и на цялостната духовна атмосфера в Европа през XVII в. Трябва да подчертаем обаче, че повечето значителни трудове в областта, която ни интересува, излизат след появяването на пиесата.[2] И така „Лео Арменius" е едно от първите произведения на западноевропейската литература от XVII в. — и то не само в художествена форма, — в което се говори за българите и техния хан Крум.

Образите на хан Крум и българите не са в центъра на пиесата. За тях узнаваме само по страничен път. Нито един герой, макар и епизодичен, не е българин. И въпреки това споменаването на българите — колкото и да е спорадично, а понякога и косвено — при разработка на посочения сюжет е неизбежно. Почти невъзможно е литературно-художествено изобразяване на заговор, извършен от войската срещу нейния император, без да се загатне неговата външна политика. А от 809 г., след смъртта на арабския халиф Харун ал Рашид, вниманието на византийските императори в тяхната външна политика изцяло е насочено към България.[3] Възникнала като първа държава на византийска земя, след цяла епоха непрекъснати войни с Византия — особено от втората половина на VIII в. — тя става най-опасният враг на Византия.

Затова и имената на византийски императори, пълководци и патриарси, които се споменават в трагедията, са тясно свързани с българската история. Това се отнася не само до посочените вече главни действуващи лица Лъв V и Михаил Балба, които изнасят и самия драматически конфликт, а и до Михаил I Рангаве[4] и др.

Натъкваме се и на името на Маврикий (582—602), познат в нашата история като пръв византийски император, енергично противопоставил се на славяните.[5] Известно е, че набезите на славяните зачестяват в последната четвърт на VI в. и невъзможността да ги спре оттатък Дунава Маврикий заплаща с главата си.[6] Срещаме също името на Фока (602—610),[7] който използува недоволството от дългите войни със славяни и авари, за да свали чрез революция Маврикий и с това да сложи край на ранновизан-

---

[1] Вж. по-подробно G. Sergheraert. Op. cit., p. 101—106.

[2] Първият том от Сборника по византийска история е публикуван в Париж през 1648 г. — Histoire de l'empire de Constantinople sous les empereurs français, jusqu'à la conquête des Turcs от Дю Канж — през 1657 г., а Mars christianissimus, където Лайбниц призовава Луи XIV да разбие турците — едва през 1683 г.

[3] Вж. по-подробно G. Ostrogorski. Geschichte des Byzantinischen Staates. München, MCMXL, p. 134.

[4] В стих 226 Михаил Балба споменава за преминаването на Михаил I Рангаве в монашески сан. С това се намеква за непочтения начин, по който Лъв го е отстранил от престола.

Посочването на стиховете е по изданието на трагедията в Deutsche National-Litteratur, Bd. 29, p. 4.

[5] Вж. G. Ostrogorski. Op. cit., p. 50.

[6] В стих 1509 Лъв споделя с тайния си съветник Екзаболиус лошите предчувствия, които го терзаят, като спомня Маврикий, комуто на сън се явил Фока. Грифиус иска така художествено да насочи към трагическата развръзка.

[7] Цит. стих.

тийската епоха. За нас е от значение, че по времето на Фока славяните окончателно се настаняват на Балканите.[1]

Повече или по-малко свързана с българската история е и императрица Ирина (797—802), която дълго дели царуването със сина си Константин VI (780—796). Това е по времето на Кардам, с когото Константин VI води неуспешни войни и които наред с други обстоятелства подкопават авторитета му и дават възможност на Ирина да извърши преврат и поеме властта като едноличен господар.[2] На жестокото сваляне на Константин от майка му (Ирина нарежда ослепяването на 27-годишния си син в постелята, в която се е родил) Грифиус се спира в 7 последователни стиха.[3] Писателят споменава Фока и Ирина на няколко пъти, и то обикновено заедно.[4] В потока на тия споменавания Грифиус изрича и името България:

„Exabolius"
Wenn Phokas, wenn Iren sich mehr in acht genommen,
Wär er wohl um den Leib und sie ins Kloster kommen?
Wenn diß Leont was mehr und öffter übersehn,
Hätt er nicht auf dem Platz, umringt von Hohn und Schmehn
Und Marter, Angst und Ach den Geist ausstoßen müssen.
Hät ihn Justinjan getreten je mit Füßen?
Michael
Hätt er die Bulgarey zu seinem Heil bewegt,
Wenn er die zarte Faust sanfft in die Schoß gelegt?"[5]

Зад тия няколко стиха се крие едно от първите значителни събития в международните отношения на младата българска държава. Юстиниян II (685—695, 705—711), свален чрез революция начело с пълководеца Леонтий, който заема престола му, след десетгодишно скитане по чужди земи се обръща през 705 г. към българския владетел Тервел за помощ. Тервел придружава с войските си Юстиниян до Цариград и му помага да възвърне властта си. Свалените преди 7 години Леонтий е публично обруган и е убит, а българският хан е получил царската хламида и почетната титла кесар.[6]

[1] Вж. G. Ostrogorski. Op. cit., p. 50—51.

[2] Вж. по-подробно Д. Ангелов. Цит. съч., с. 286—287; G. Ostrogorski. Op. cit., p. 123—124.

[3] Стих. 38—44. Михаил Балба убеждава заговорниците, че е нужна активност, и сочи за пример Ирина.

[4] Стих. 422, 427, 747. Това, което обединява Фока и Ирина в съзнанието на Грифиус, е тяхната суровост, но и решителност в постигането на целта. Действията и съдбата им — и двамата стават жертва на властолюбието си — му служат като убедителни примери в драматургическото изграждане на словесния конфликт между Михаил и Екзаболиус, а по-късно между Михаил, Лъв и съдиите, в който героите защищават или осъждат бунта срещу императорската власт.

[5] Стих. 428—435:
„Екзаболиус
Ако Фока, ако Ирина се бяха повече пазили,
щеше ли той да загине, а тя да иде в манастир?
Ако Леонтий повече и по-често беше вниквал в това,
нямаше да трябва да издъхне на площада, обкръжен от присмех и подигравки,
от измъчвания, страх и болка.
Михаил
Щеше ли Юстиниян някога да го стъпчи с нозе?
Щеше ли той да раздвижи България за свое благо,
ако беше сложил нежната си ръка кротко в скута?"

[6] Вж. В. Златарски. История на българската държава през средните векове, Т. I. С., 1938. с. 165; G. Ostrogorski. Op. cit., p. 93—94.

Прави впечатление, че България е единствената държава, чието име Грифиус изрично споменава в трагедията. Споменаването на тази историческа връзка между България и Византия в словесния двубой между Михаил и Екзаболиус е малък момент в драматическата разработка на основната идейна концепция на пиесата.

Освен от ония места в трагедията, където драматическият писател недвусмислено говори за българите, ние разбираме, че и в редица други случаи повече или по-малко косвено става въпрос за тях. Като имаме пред вид, че от втората половина на VIII в. изключително араби и българи са застрашавали границите на Византия, а в последните петнадесетина години до отразеното събитие (820) арабите сравнително бездействуват, имаме основания да предполагаме, че под понятието „врагове" в трагедията трябва да разбираме преди всичко българите — единствено реално съществуващата за Византия опасност и затова нейн главен враг. Тук не става дума за механическо отъждествяване на „врагове" с „българи". В някои случаи зад „врагове" се крият само отделни групировки от персонажа на пиесата — Лъв и хората му.[1] Имаме пред вид само ония случаи, когато се говори за врагове във външнополитически смисъл.

Без съмнение можем да приемем, че когато Михаил напомня за помощта, която оказал на Лъв при възкачването му на престола, има пред вид боевете на Михаил I Рангаве с българите през 813 г. при Версиникия под водителството на Крум, които благоприятствували изкачването на Лъв, тогава още пълководец:

„. . . . . Der Käyser hieß dich kommen
Und wich aus dieser Burg, die du zwar eingenommen,
Doch als ich bei dir stund. Hast du den F e i n d[2] erschreckt,
So denke, daß mein Schwerdt in seiner Brust gesteckt!"[3]

Или:

„. . . . . .Dein Knecht, den du vertilgen wirst,
Vorhin dein rechter Arm, vorhin d e r F e i n d e Zittern. . ."[4]

Не с такава увереност можем да твърдим същото за стиховете, в които Михаил Балба се гордее с военните си подвизи. Тъй като той се е бил успешно и с арабите („Der weißbezähnte Mohr entsetzt sich vor den Taten, /die meine Hand verübt;...")[5], следва, че понякога може да асоцираме както българите, така и арабите. Но най-вече става дума за българите. Самият конфликт между Михаил и Лъв предполага да споменем преди всичко проявите му

[1] Вж. например стих 1867.
[2] Разредката във всички приведени цитати е моя — Е. С.
[3] Стих. 673—676:
„. . . . . .Императорът ти нареди да дойдеш
и се отстрани от тоя замък, който ти наистина завладя,
но когато аз стоях до теб. Ако ти си уплашил врага,
то не забравяй, че моят меч е бил забит в гърдите му."
[4] Стих. 932—933:
„. . . . . Твоят слуга, когото искаш да унищожиш,
преди твоя дясна ръка, преди страшилище за враговете. . ."
[5] Стих. 26—28:
„Белозъбият арап се ужасява от деянията,
които извърши моят юмрук; . . . . . ."

във войните с България; именно в тях той е подпомогнал Лъв да подкопае авторитета на Михаил I Рангаве и да подготви своето възцаряване:

„. . . . . Ein unverzagter Mann,
Der e i n g e r ü s t e t H e e r offt in die Flucht geschlagen,
Steht unerkannt und schmacht. . . . . "[1]

„. . . . . Kommt F e i n d e, kommt und schaut,
Wie dieser Armen Macht, vor welcher euch gegraut,
Wie der, der euer Reich mit Schrecken hat beweget,
Der Furcht in eure Fest[1] und Seelen hat erreget,
So jämmerlich verfallt!. . . . . "[2]

А може би и зад ония, които бродят по границите и живеят само от плячкосване, да се крият погранични български дружини. В момента — героят говори в сегашно време — по границите с България е спокойно. (Това е времето на 30-годишния мир.) Но следите от опустошенията, извършени от българите по Крумово време в Източна Тракия, са още пресни. Затова е лесно допустимо Грифиус да ги постави в разбойническа светлина:

„Itzt heckt die faule Lufft geschwinde Pestilentzen
Und steckt die Länder an; bald streiffen auf den Gräntzen
D i e so nur Raub ernährt; bald. . . . . "[3]

Изглежда, че и под понятието „варварин" Грифиус има пред вид преди всичко българите, тъй като за него „варварин" не е събирателно понятие за нехристиянски племена и народи. Характерни в това отношение са десетина стиха, в които той изброява варварите наред с имената на всички останали врагове, които срещаме и на други места в трагедията.[4] Само бъл-

---

[1] Стих. 26—28:
„. . . . . Един безстрашен мъж,
който често е обръщал в бяг въоръжена войска,
стои непризнат и чезне. . . . . "

[2] Стих. 919—923:
„. . . . . Елате врагове, елате и вижте
как силата на тия ръце, от която се плашехте,
как този, който разлюля в страх вашето царство,
който предизвика ужас във вашите крепости и души,
така жалко падна!. . . . . "

[3] Стих. 371—373:
„Гнилият въздух мъти сега стремителни чуми
и заразява страните; ту плъзват по границите
тия, които се хранят само от плячка; ту. . . ."

[4] Стих. 346—356:
„Bedenck auch, was es sey, vor so viel tausend Sorgen
Stets als gefangen gehn; wenn der bestürtze Morgen
Die Angst der Welt entdeckt, anhören, was das Schwerdt
Der Persen niederwirfft; wohin der Scyten Pferd
Den schnellen Fuß einsetzt; was Susa vorgenommen;
Wie weit der Barbar sey; wie weit der Gothe kommen;
Itzt daß der Hunnen Grimm schon durch den Ister setzt,
Daß Cypern frembde sey; daß Asien verletzt,
Daß Colchus neue Ränck und Pontus List ersinne;
Bald, daß der stoze Franck' in Griechenland gewinne;
Daß Taurus nicht mehr treu. . . . . "

гарите не са споменати.[1] Това ни дава основания да тълкуваме в случая „варварин" като синоним на „българин". Като изхождаме от тия схващания, би трябвало по същия начин да разбираме употребата на това понятие и в друг контекст, например:

„. . . . . Ha! Schweig Tyrannenknecht!
Wo bin ich? Himmel hilff! Wo schläfft das große Recht?
Gebunden, nicht verklagt! Verdammt, doch nicht verhöret!
Verrathen durch den Freund. Den, den d e r B a r b a r ehret,
Erwürgt der Blut-Fürst! Ach!"[2]

В средновековните византийски хроники българите нерядко са наричани хуни или скити.[3] И Волтер ги причислява към скитите.[4] Прави впечатление обаче, че Грифиус конкретизира съдържанието и на тия понятия. Скитите и хуните са за него определени племена, които нямат нищо общо с останалите, което ще рече — и с българите.[5]

И зад понятието „траки", употребено на няколко места, трябва да търсим българите. Известно е, че още към края на VI и началото на VII в. тракийското население е асимилирано от славяните, които идват на Балканския полуостров. През IX в., когато се развива действието, името траки може да означава само населението на българската държава, в случая българите. Не бива да смесваме също траките с населението на византийската тема Тракия. Грифиус говори за в р а г о в е т е траки, а не за племе, което принадлежи към Византия:[6]

„Vor mir muß Franc und Thrax die stoltzen Häupter neigen;"[1]

Или:

„Bis Trax und Sarazen und Pontus unsern Fleiß
Und stets bewehrten Arm und kummer-vollen Schweiß
Mit Urtheil angeschaut. . . . . ."[7]

Между назованите в „Лео Арменius" неприятели на Византия около 820 г. най-голямо място се пада на българите и отчасти на арабите. Такива имена като франки, готи, перси, партяни и др. са изговорени единствено в художествения поток на речта; в този исторически момент те или вече са напуснали сцената, или не представляват опасност за Византия.

---

[1] Тук липсва и името на траките, което на други места се среща. Това се дължи и факта, както по-нататък ще видим, че Грифиус идентифицира траки с българи.

[2] Стих. 497—501:
„. . . . . Ха! Мълчи слуга на тирана!
Къде съм? Помогни небе! Къде дреме великото право?
Вързан, но необвинен! Прокълнат, но неразпитан!
Предаден от неприятеля. Оня, когото варваринът тачи,
одушва кръвопиецът-княз! Ах!"

[3] В. З л а т а р с к и. Цит. съч., с. 303, 295, 413.

[4] По G. S e r g h e r a e r t. De Pantagruel. . . p. 128—129.

[5] Вж. приведения цитат от стих. 346—356.

[6] Стих 456:
„Пред мен франки и траки трябва да сведат гордите си глави;"

[7] „Докато Тракия и Сарациния и Понтус на нашето усърдие
и винаги въоръжена ръка и угрижена пот
погледнаха с упрек . . . . . "

На няколко пъти в пиесата срещаме географски понятия, които също събуждат представите ни за България. Така при споменаването на р. Истър[1] ние асоциираме българска територия: „Itzt daß der Hunnen Grimm sehondurch den Tster setzt...“[2]

Известно е, че през времето, за което говорим, земите от двете страни на долното течение на Дунава принадлежат към българската държава. Така че, когато в трагедията се произнася името на реката — било за да се изтъкнат заслугите на Михаил Балба в постигнатото благополучие („Weil Ister und der Pont durch mich versichert sind)“[3], било за да се посочи грижата на Лъв за неговото опазване („Daß Pontus stiller fleußt / daß Nilus dient, daß Ister dich verehret“[4]) или вярата и в бъдещата мощ („Der Ister muß sich nicht auf unser Land ergießen“[5]),то символизира главно българите. Страх от нападение и желание за авторитет характеризира отношението на византиеца към тях.

До голяма степен и Понтус[6] е символ със същото съдържание. Когато Михаил Балба иска да стои на стража край брега на Черно море —

„Ich wil für euch im Stahl beym schwartzen Pontus stehn,
Ich wil bis auf den Fall mit Scyth und Parthe kämpfen,
Ich wil der Bulgar Trutz mit diesem Blute dämpffen“[7]

той мисли най-вече за нападение от страна на българите, защото единствено те заплашват сериозно Византия.

Позната ни е историята на черноморските градове от ранното средновековие, които са ту във византийски, ту в български ръце. Нашият бряг на Черно море е бил предната защитна граница на Византия. Когато тя е здраво охранявана, няма угроза от българско нашествие („Wir hemmen schier dem Pont den strudelreichen Lauff; Der Ister muß sich nicht auf unser Land ergießen.“[8])

Едновременната употреба на имената Понтус и Истър или Понтус и Тракия, както е в приведените по-горе примери, не бива да ни смущава. Понтус, Истър и Тракия са използувани като наименования на различни географски области от българската територия.

Грифиус прибягва и до българската природа. Когато Екзаболиус се опитва да отклони Балба от превратата, който подготвя, и му рисува разрухата, която ще последва, авторът включва в експресивните барокови-класицистични образи и днешна Стара планина:

---

[1] Дунав.
[2] Стих 353:
„Че сега на хуните гневът прехвърля вече Истър . . .“
[3] Стих 450:
„Защото Истър и Понтус са сигурни благодарение на мен.“
[4] Стих. 1271—1272:
„ . . . . . .Понтус по-спокойно да тече,
Нил да ни служи, Истър да ни почита.“
[5] Стих. 1813:
„Истър не бива да се излее върху нашата страна.“
[6] Черно море.
[7] Стих. 772—774:
„Ще стоя в броня край черния Понтус,
ще се бия до смърт със скити и партяни,
ще укротя с тая кръв упоритостта на българите.“
[8] Стих. 1812—1813:
„Комай ще обуздаем бурния бяг на Понтус;
Истър не бива да се излее върху нашата страна.“

„Der strenge Titan sengt mit glühend heißem Licht
Die dürren Garben weg; die Erde selber bricht
Und wil nicht länger stehn, wenn Hemus Gipfel zittert. . ."[1]

А може би името Хемус да е споменато тук и в преносно значение, да символизира България — за разлика от други случаи, когато няма съмнение, че думата е употребена в конкретния й смисъл и означава само планината: „Ob Atlas gleich schon auf dem Hömus stünd,/ ..."[2] Много вероятно е в първия случай под „Hemus Gipfel" да трябва да разбираме витошкия Черни връх. Основания за това ни дава поставянето на „Gipfel" в единствено число и отделянето му така от веригата старопланински върхове. За римския историк Тит Ливий също така Черни връх е Хемов връх, тъй като Витоша е била смятана за част от Хемус — Стара планина.[3]

Пак предимно за българите се отнася дори и споменаването на Босфора и Хелеспонт.[4] Ако през XVII в., когато Грифиус пише „Лео Арменius", името Хелеспонт често се среща в западноевропейската литература и изразява аспирациите на Луи XIV да завладее Европейския Югоизток,[5] през IX в., в който авторът пренася действието, Хелеспонт, както и Босфорът са най-укрепените постове на североизточната византийска граница. Известно е, че именно българите най-много са застрашавали византийците. Затова в трагедията Хелеспонт трябва да им внушава ужас („Mich fürcht der Hellespont"[6]), за да не бъде прегазен Босфорът („Und daß der Bospher nicht das Land begeußt"[7]).

И понятието „север" бихме могли да тълкуваме в смисъл на съседите от север, т. е. на българите:

„. . . . . .Schaut doch an
Die Angst, so uns umgiebt. Die auf den Wellen rasen,
Wenn die ergrimmten Nord in alle Segel blasen,
Wenn das erstürmte Schiff von Klipp auf Klippen rennt. . ."[8]

В случая сме по-склонни да приемем, че понятието „север" не е употребено в такъв преносен смисъл, а означава по-скоро северните ветрове. Така тълкуваме и стиховете:

---

[1] Стих. 345—370:
„Строгият титан изгаря с гореща жарава-светлина
сухите снопи; земята сама се разтваря
и не може по-дълго да се държи, когато Хемов връх трепери . . ."
[2] Стих 1283:
„Дали Атлас начаса вече е стоял на Хемус, / . . ."
[3] Вж. Извори за старата история и география на Тракия и Македония. С., 1949. с. 156.
[4] Дарданелите.
[5] G. Sergheraert. De Pantagruel . . . p. 106—114.
[6] Стих 458:
От мен се плаши Хелеспонт."
[7] Стих 1273:
„И Босфорът да ни залее страната."
[8] Стих. 1860—1863:
„. . . . . .Та погледнете страха,
който ни обгражда. Ония, които фучат по вълните,
когато разярения север духа във всички платна,
когато нападнатият кораб бяга от скала на скала . . ."

„Doch wie der scharffe Nord die Glut mit tollem Rasen,
In dem er dämffen wil, pflegt stärcker auffzublasen. . .“[1]

Не така е в диалога между Лъв и Екзаболиус. Когато Лъв подчертава, че славата на Михаил Балба се е прочула както на юг, така и на запад и на изток, и изрично не се споменава север, ние асоциираме именно при изпускането на север България:

„Leo
Er hat Sud, Ost und West mit seinem Ruhm erfüllt.
Exabolius
Itzt wird Sud, Ost und West verfluchen sein Verbrechen.
Leo
Wofern nur Ost und West nicht seine Straffe rächen!“[2]

Известно е, че в битките с българите пълководецът Михаил Балба не е печелил бляскави успехи.

Но тия битки — и преди всичко ония през 813 г. с Крум, когато византийските войски сбърнали в бяг, не без заслуга на Балба — довели до падането на Михаил I Рангаве и възкачването на престола от Лъв Арменец. Затова дори при намекване на тия събития ние веднага си спомняме за българите. Когато Михаил изтъква пред Екзаболиус заслугите си към Лъв, той съвсем ясно говори за поражението на Михаил I Рангаве от българите:

Ich hub ihn auf den Thron, als Michael geschlagen,
Ich zwang ihn, daß er sich muß in den Anschlag wagen. . .“[3]

Именно войната с България разклаща Византийската империя, която едва след смъртта на Крум закрепва отново („Da muß ein Held das Reich, das schon erkrachte, stützen“[4]). Това има пред вид Екзаболиус, когато иска да защити Лъв:

„Man sieht das große Reich in stillem Friede blühen.“[5]

Съвсем ясно е, че тук става въпрос за прочутия 30-годишен мир — сключен между Лъв V и Омуртаг — или, с други думи, пак за отношенията между Византия и България.

Така че и зад някои исторически събития се крият — и без изричното споменаване на българите — моменти от тяхната история.

Името българи е изречено в трагедията на няколко пъти. Ако досега показахме, че на много места под понятието врагове разбираме българи, сега трябва да подчертаем, че те категорично са изтъкнати като противници на Византия:

---

[1] Стих. 577—578:
„Но както в луд бяс суровият северен вятър,
искайки да потуши жарта, по-силно я раздухва . . .“

[2] Стих. 182—184:
„Той изпълни със славата си Юга, Изтока и Запада.
Сега Юг, Изток и Запад ще проклинат престъплението му,
при което само Изток и Запад няма да отмъстят за наказанието му.“

[3] Стих. 463—464:
„Аз го издигнах на престола, когато Михаил беше бит,
аз го принудих да се впусне в покушението. . .“

[4] Стих 443:
„Тогава трябваше някой герой да закрепи империята, която вече се сгромолясваше.“

[5] Стих 447:
„Ние виждаме голямото царство да цъфти в спокоен мир.“

„Fragt Feinde! fragt den Parth! den Bulgar, Scyth und Frank!"[1]

Нека напомним още веднъж, че при това българите представляват в сравнение с останалите племена и народи, изброени с тях на един дъх, единствената реална опасност за Византия.[2]

Българите са характеризирани в една реплика на Михаил Балба с един единствен белег — упоритост:

„Ich wil bis auf den Fall mit Scyth und Parthe kämpffen,
Ich wil der Bulgar Trutz mit diesem Blute dämpffen."[3]

Затова, докато Михаил иска *да воюва* със скити и партяни, по отношение на българите иска само *да укроти* упорството им.

Същото нюансиране в отношението към българите като към най-силен и сериозен противник, а с това и уважение към тях като партньор на бойното поле прозира и в думите на Лъв:

„. . . . . Wir haben Schmach und Schaden
Und Unruh abgethan, den Bulgar ausgetagt,
Den Agaren gedämpfft, der Scythen Heer gejagt."[4]

Само един път се казва, че българите са бягали. По всяка вероятност Грифиус има пред вид прогонването на българите при Омуртаг през 814 г. от Лъв, който приложил военна хитрост. Но и тогава те *само бягат*, докато за партяните се казва, че изпаднали в ужас:

„Bestürmt ein Traum den Geist, vor dem die trotzen Hauffen
Der Parthen sich entsetzt, vor dem die Bulgarn lauffen?"[5]

А ония, които будили у византийските пълководци и техните войски ужас, според Грифиус са били изключително българите. Когато вестителят донася на императрицата за извършеното покушение над Лъв пред олтара в „Св. София", той може да сравни това зверство единствено с жестокостта на българите, станали символ на ужасни деяния:

„. . . . . Verfluchte Grausamkeit!
Nie vor erhörter Grimm! niemals verhofftes Leid!
Hat diß der Christen-feind, der Bulgar je verübet?"[6]

---

[1] Стих 722:
„Питайте враговете! Питайте партянина! Българина, скита и франка!"

[2] В по-надолу приведен цитат ще срещнем упоменато наред с българите дори исторически никога не съществувало племе агари, което също показва доколко другите врагове са недействителни.

[3] Стих. 773—774 (вж. превод с. 352, бел. 7).

[4] Стих. 610—613:
„. . . . . Позор и злини
и вълнения премахнахме, българина призовахме,
агарина укротихме, на скитите войската прогонихме."

[5] Стих. 1513—1514:
„Напада ли сън духа, от когото упоритите тълпи
на партяните изпадат в ужас, от когото българите бягат?"

[6] Стих. 2159—2161:
„. . . . . Проклета жестокост!
Нечуван досега гняв! Никога недопускано страдание!
Това врагът на Христа, българинът ли извърши?"

По-страшни от българите не може да има. Те са врагове на християнството. И това не е случайно, а има своето обяснение в историческите факти. Предполага се, че Лъв V през 814 г. е тръгнал в поход срещу българите, като е „използувал и почнатото в България гонение против християните (при Омуртаг — 814—831 — б. м.), за да направи войната популярна“[1].

Не за първи път в „Лео Армениус“ българите са показани като народ, който всява у другите страх и ужас. Интересно е да се направи сравнение с два стиха от френския епос за Ролан от XII в., където също така споменаването на българите е придружено с чувство на страх. Именно със страх Карл Велики реторично пита умиращия Ролан какво да прави, когато

„Encuntre mei revelerunt li Seisne
Et Hungre et Bugre et tante gent averse.“[2]

Българите са олицетворение на „бича божи“, дълго преди да дойдат на Балканския полуостров. Нека напомним, че още Касиодор (468—557) изрича думите: „Bulgari in omni orbe terribiles.“[3]

Най-голямо място в произведението е отделено на българите, когато се говори за събитията, свързани с хан Крум. Името на българския хан се споменава два пъти, и то още при изявяването на драматическия конфликт в първата среща между Лъв V и Михаил Балба. Когато Лъв изтъква своите заслуги във външната политика и обвинява в предателство Михаил, по неизбежност трябва да спомене враговете на Византия, а това ще рече на първо място българите и техния хан:

„. . . . . .O Tag! berühmter Tag,
Den diß, was Athem zeucht, was künftig, preisen mag!
In welchem diese Faust der Väter Siegeszeichen
Gleich in dem Fall erhielt, da mit zwei Tausend Leichen
Der Arm der grimmen Pest der Erden dargethan,
Daß tugenhaftes Glück halt unter unser Fahn.
Doch als diß milde Blut das große Land gebauet,
Hat uns der Käyser selbst mißgünstig angeschauet,
Und als dem Bulgar uns das Reich etgegenschickt,
Uns Beystand, Sold dem Volck, sich selbst dem Thron entzückt.
Wahr ist es, Crummus hat das Feld mit Mord beflecket
Und Flammen in die Saat, Glut in die Stadt gestecket,
Doch durch nicht unsere Schuld. Es war nunmehr geschehn.
Das unterdruckte Volck begundt auf uns zu sehen,
Der, der ietzt vor euch steht, zwang mit entblößtem Degen
Uns, diß besteinte Kleid, den Purpur anzulegen,
Wie hoch wir uns gewehrt. Der Käyser stund es zu
Und sandte von sich selbst uns die gestickten Schuh.
Wir haben denn die Bürd auf diesen Hals geladen,

---

[1] В. Златарски. Цит. съч., с. 298.

[2] По Т. Томов. Цит. съч., с. 268; в превод на с. 269:
„Срещу мене ще се възбунтуват сакцонците, хунгрите и бугрите (българите, вж. пак там, с. 463 — б. м.)
и толкова проклети народи.“
Вж. и G. Sergheraert. De la Chanson. . . p. 15.

[3] Българите всяват ужас по цялата земя. Цит. по G. Sergheraert. De la Chanson. . . p. 15.

Die unerträglich schien; wir haben Schmach und Schaden
Und Unruh abgethan, den Bulgar ausgetagt,
Den Agaren gedämpfft, der Scythen Heer gejagt.
Der stoltze Crummus kam mit so viel tausend Heeren,
Als wolt er See und Land wie jener Pers auffzehren;
Doch lehrt ihn unser Schwerdt, daß eines Helden Muth
Mehr mächtig denn der Blitz, denn die geschwinde Fluth
Des strengen Isters geh, als auch zwölff tausend Hauffen
Erschreckt durch einen Mann, versuchten durchzulauffen.
Sein Elend stellt ihm vor, was römisch Fechten sey,
Als er voll Wunden fiel, als ihn die Ohnmacht frey
Von unsrem Degen macht. Wem haben wir versaget,
Was Sitt und Recht versprach?. . . . . ."[1]

В приведената част от монолога на Лъв са сгъстени най-важните моменти от неговите отношения с българите, в които Крум заема централно място.

В обясненията как Лъв е заел властта, отново се говори за познатата война между Михаил I Рангаве и Крум, чиято кулминационна точка е битката при Версиникия през юни 813 г. („Doch als diß milde Blut..."), след която големи части от армията начело с император Михаил I били обърнати в бягство. Лишени от подкрепата на императора („Uns Beystand, Sold dem Volck..."), останалите войски на Византия издигат за император Лъв („Das unter-

[1] Стих. 591—622:

„. . . . . О, ден! Прочут ден,
прославян от онова, което диша и което е бъдно!
В който тая ръка пое на дедите победните знамения
в мига на крушението, когато с две хиляди трупа
ръката на свирепия мор беше покрила земята,
че добродетелното щастие спря под нашите знамена.
Но когато тази невинна кръв напои безкрайната земя,
сам императорът недоброжелателно ни погледна,
а когато царството ни изпрати срещу българина,
той ни отказа подкрепа, плата на народа, на себе си трона.
Истина е, Крумус опетни полето със смърт
и хвърли сеитбата в пламъци, градовете в жарава,
но не по наша вина. Беше се случило вече.
Подтиснатият народ обърна очите си към нас.
Тоз, който стои сега пред вас, ни принуди с изваден меч
да наметнем одеждата със скъпоценни камъни, пурпура.
Как много ние се противяхме! Императорът прие това
и сам ни изпрати везаните обувки.
Но ние поехме върху тия плещи това бреме,
което изглеждаше непоносимо; ние отхвърлихме позор и злини
и вълнения, призовахме българина,
укротихме агарина, прогонихме войската на скитите.
Гордият Крумус дойде с тъй многохилядна войска,
сякаш искаше да погълне като онзи персиец морето и земята;
но нашият меч му даде урок, че смелостта на един герой
лети по-мощна от светкавицата, от бързото течение
на строгия Истър, и когато дванайсет хиляди отреда,
изплашени от един мъж, се опитаха да избягат.
Неговото нещастие му показва какво значи римски бой,
когато падна цял в рани, когато безсъзнанието го освободи
от нашия меч. Кому сме отказали,
що морал и право обещава?. . . . . ."

druckte Volck...“). Михаил I Рангаве е принуден да се откаже от престола и да го предостави на новия кандидат („...Der Käyser stund es zu/...“).[1]

Когато Лъв изтъква заслугите си, пак не може да избегне споменаването на българите („... wir haben Schmach und Schaden/ Und Unruh abgethan, den Bulgar ausgetagt...“). Под позора, който е бил нанесен на Византия, на първо място трябва да разбираме удара, който е нанесъл Крум на Византийската империя с обезглавяването на Никифор I Геник в прочутата битка във Върбишкия проход през 811 г. Затова именно в потока на тия мисли авторът казва, че е п р и з о в а л („ausgetagt“) българите. А може би в случая — тъй като се говори за отмъщение — да се намеква за покушението, извършено от Лъв V над Крум край брега на Златния рог през 813 г.[2] Ако наистина Грифиус е имал тук пред вид покушението над Крум, то той смесва две исторически събития: опита за убийство на Крум и смъртта му. Основания да предполагаме това ни дават последните стихове от цитирания монолог на Лъв, където недвусмислено се говори за смъртта на Крум и прогонването на войската му; и всичко това причинено от самия Лъв („Doch lehrt ihn unser Schwerdt...“). Съдържанието на тия стихове поразително напомня на разпратеното по провинциите от Лъв V невярно съобщение, когато научил за смъртта на Крум: „Аз намерих българите близо до столицата и със своето благоразумие, храброст и разпоредби, като подстрелих първия измежду тях, всички прогоних; по тоя начин умря той, нашият враг.“[3] Това отклонение на Грифиус от историческата правда при споменаване смъртта на Крум ни принуждава да мислим, че той е ползувал и сведения от западни хронисти.[4] Едно евентуално предположение, че Грифиус прибягва до неверни, но официални данни, защото в трагедията не друг, а сам император Лъв говори, е недоказуемо. Никъде в трагедията не става ясно, че авторът е запознат с действителните исторически факти.

Макар че името на Крум се среща само два пъти, едва при неговото споменаване Грифиус рисува целия ужас, който българите са будили у

---

[1] От историята знаем, че Лъв Арменец бил коронясан през юли 813 г.

Между другото можем да отбележим, че Грифиус нюансира изложението на Лъв психологически. В желанието си да се оправдае героят подчертава, че не е виновен за понесените загуби („Doch durch nicht unsre Schuld. . .“). А фактите по-скоро говорят обратното. „Повече от византийските хронисти изтъкват като виновник за това поражение (при Версиникия — б. м.) патриция Лъв, военачалник на източните войски, който уж нарочно се е отказал да се притече на помощ на Ив. Аплакис и по тоя начин предизвикал всеобщо бягство, защото той искал съвсем да компрометира Михаила I и при това да подготви неговото сваляне“ (В. З л а т а р с к и. Цит. съч., с. 269).

Преди да премине към изтъкване на успехите си, Лъв не забравя да спомене, че и Михаил Балба го е подпомогнал („Der, der jetzt vor euch steht. . .“). Отбелязахме вече, че разочарованието у Балба от бившия другар предизвиква драматическия конфликт в трагедията.

[2] Вж. В. З л а т а р с к и. Цит. съч., с. 274.

[3] По В. З л а т а р с к и. Цит. съч., с. 282.

[4] Колкото и различия да има във византийските хроники по отношение на покушението над Крум през 813 г. и смъртта му през 814 г., няма съмнение, че Крум не е убит от Лъв. Дори когато съвременникът отбелязва приведеното и от нас съобщение на Лъв, той цели с това, както тълкува Златарски, да покаже „фалшивата вътрешна политика на Лъв V, който се хвали с подвизи, каквито не е извършил, но и за да изтъкне неговата неверност в сравнение с истинските исторически факти за смъртта на Крум“. Единствено западният хронист Айнхард например, като се опира на официалните сведения от пратениците на Лъв при Лудовиг Благочестиви през 814 г., съобщава лишени от историческа стойност факти за нападението на Лъв върху Крум, които Златарски свързва с фактите за кончината му. (Пак там.)

противниците си. Двете най-големи опустошения, на които е подложена Византия по времето на Крум след Върбишката битка, са пак свързани с неговото име. Лъв не може да отрече, че безбройните жертви при Версиникия[1] са дело на Крум („Wahr ist es, Crummus hat das Feld mit Mord beflecket"). Крум е също онзи, който след битката, преследвайки византийските войски, разорява земите и изпепелява градовете, през които минава („Und Flammen in die Saat, Glut in die Stadt gestecket"). Втората поредица разрушителни нападения, които има пред вид Грифиус, е предприета от Крум след извършеното върху него покушение:

„Der stoltze Crumus kam mit so viel Tausend Heeren,
Als wolt er See und Land wie jener Pers auffzehren."

Знаем, че Крум изгаря и срива всичко по пътя си, превзема Одрин, стига до Галиполския полуостров, пленява хиляди ромеи, а в края на 813 г. изпраща 30-хилядна армия към Цариград...[2]

Това е времето, когато Крум е най-страшен за Византия, и Грифиус се придържа към историческата правда. Докато в световната литература — у византийските писатели, у Монтен, Шекспир — Крум е обрисуван като владетел-пацифист, честен, но онеправдан, Грифиус, доколкото изобщо го характеризира, ни го показва само като силен и жесток военолюбец. Единственото му положително качество, което драматическият писател отбелязва, е гордостта („Der stolze Crummus..."). И в това личи, че Грифиус се придържа към изворите. Според Айнхард „Крум, цар на българите, който преди две години погубил император Никифор и прогонил Михаил от Мизия, с е в ъ з г о р д я л от успехите си"[3]. А за успеха на Лъв V при Бурдидцо[4], който става повод за сключване на 30-годишния мир, летописецът пише, че „сломил г о р д о с т т а на българите и направил да се ободри притиснатия и отпаднал дух на ромеите"[5].

И двата пъти Грифиус употребява латинизираната форма на името Крум — Crummus, — както я срещаме например при дю Канж (Crummus, или Crumnus) и при други западноевропейски автори.

Като имаме пред вид моментите в трагедията, където пряко или косвено се говори за българите и хан Крум, можем да охарактеризираме светлината, в която са показани. Наистина те са споменати само по ръба на действието. И въпреки че Грифиус в самия творчески процес понякога едва ли не и несъзнателно изговаря името им или внушава асоциации за тях, получаваме определено впечатление. Разбира се, то е твърде едностранчиво. Българите и техният владетел са показани само като бойна сила, която всява ужас у византийците. Те са по-страшни от антихриста. На едно-две места научаваме, че се е случвало тия въоръжени варвари да бягат уплашени, но не и да бъдат сразени. Самите те воини, умеели са да оценяват достойнствата и на врага. Това, което ги отличава, е гордост и упоритост. В съобщаването на макар и тия само качества проличава — в сравнение с отноше-

---

[1] Тъй като от текста се подразбира, че император е още Михаил I Рангаве, ясно е, че Грифиус мисли именно за сражението при Версиникия.

[2] Вж. В. З л а т а р с к и. Цит. съч., с. 277.

[3] А й н х а р д. Латински извори за българската история. II. С., 1960. с. 34.

[4] Вероятно Грифиус има пред вид тази битка, когато в началните стихове на приведената част от монолога на Лъв се говори за успеха, който най-сетне го е осенил.

[5] В. З л а т а р с к и. Цит. съч., с. 299.

нието към другите неприятели на Византия — нюанс на уважение към българите. Достатъчно е да изтъкнем, че при споменаването на имената перси, скити, партяни, сарацини и т. н. в трагедията нито веднъж не е прибавено някакво прилагателно. А случаите, в които се говори за българите или при които ги подразбираме, числено превъзхождат случаите, свързани с другите народи. Особено се налага фактът, че освен на българите на никой друг народ не се споменава името на държавата и на нейния глава; в „Лео Арменius" не само че е произнесено името България, а са посветени няколко стиха и на нейния хан Крум.

За българите и хан Крум говорят предимно Лъв Арменец и Михаил Балба, които изнасят и драматическия конфликт в трагедията. Интересувайки се като воини само от военната страна на неприятеля, и Лъв, и Михаил — въпреки двубоя, в който се намират — проявяват към българите едно и също отношение.

Колкото и спорадично да е споменаването на българите, видяхме, че то е неизбежно при разработването на сюжет из историята на Византия от IX в. Нещо повече, с факта, че Лъв Арменец и Михаил Балба изнасят конфликта, имената българи, България и Крум са вплетени в самото му драматическо развитие.

Показахме, че още при първата поява на сблъсъка между Лъв и Михаил монологът на Лъв съдържа най-обширната в трагедията характеристика на българите и преди всичко на Крум. Българите се споменават все по-често с нарастване на напрежението. Не случайно в кулминационния момент, когато се узнава за убийството на Лъв, във връзка с извършената жестокост биват асоциирани отново българите; но тоя път биват и най-сурово заклеймени като хора, по-страшни от враговете на Христа. Така мястото на българите в художествената тъкан на произведението е пряко подчинено на идейния авторов замисъл.

Прави впечатление, че героите в трагедията — все представители на византийския двор, — въпреки че действието се развива по време на 30-годишния мир, са постоянно враждебно настроени към България. Грифиус е схванал омразата между византийските и българските владетели — сякаш закон между тях, — вечната непримиримост и стремеж да се унищожат един други.

В разработката на сюжета писателят се придържа към историческата правда. Личи, че е бил добре запознат с византийски и по всяка вероятност със западноевропейски хроники. Отклонението от историческата достоверност при смъртта на Крум не е съзнателно.

Въпреки че интересът на Грифиус към българите и тяхното минало не е непосредствен, а е плод на интереса му към историята на Византия, продиктуван от личните му бароково-класицистични разбирания, както и от общата духовна ситуация в Европа, той, най-големият немски драматически писател на XVII в., е създал първата немска художествена трагедия с присъствието на българите в нея.

За нас този факт е от значение не само защото датира от преди повече от три столетия, спомняйки за българската държава от първите ѝ международни прояви, а защото е изобщо момент от почти неизследвани и сигурно съществуващи в по-старата немска литература български сюжети, исторически имена, образи...

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ. ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА ЛИТЕРАТУРА
КНИГА XXI, 1972

ТИПОЛОГИЧНИ ПАРАЛЕЛИ МЕЖДУ БЪЛГАРСКИЯ И РУСКИЯ РОМАНТИЗЪМ

Кръстьо Генов

От гледище на марксистко-ленинската методология паралелните проучвания в координатите на общото и сравнителното литературознание са не само извънредно плодотворни, но се налагат и като задължителни, когато поискаме да видим в широта и дълбочина обективните закономерности на литературния процес, да открием сложната мрежа от междулитературни контакти и влияния, да установим оригиналните, национално-специфични черти и приносни достойнства на отделни творби, писатели или на цели литератури. Особено за литературоведа, който стои на съвременно научно равнище, е съвършено ясно, че изследването на дадена литература в национални рамки — без съответно свързване с родствени ней или контактни литератури — не може да доведе до желаните и възможни общи научно-теоретични и конкретни оценъчно-практически резултати.[1] Може би най-много това важи при проучването на литератури като българската в съотношение с руската (включително украинската), с която в перспективата на историята тя има широки и жизнено плодотворни връзки. Да припомним мимоходом, че ако през X—XV в. историческият допир и влияния имат активна посока главно от българската към руската литература, в следващите столетия и особено от XVIII—XIX в. насам този процес взема обратно направление. Естествено подтиквани и щастливо облагоприятствувани от познатите в историята етнически, езикови, културни фактори, всички значителни български художници на словото гледат по традиция на руските писатели като на свои събратя, като на най-близки учители или съюзници, а на класическата руска и съветската литература — като на своя втора родна литературна съкровищница. Нещо повече, многобройни са фактите, които свидетелствуват дори за действието на някои общи закономерности в литературното развитие на двата народа, с което се обясняват както редица родствени черти между българската и руската художествена мисъл, така и обичайното насочване на българските писатели от ново време към огромния творчески опит на по-напредналите свои руски събратя като към първостепенен идейно-естетически критерий. Ето защо проучването на историята на българската литература предвижда просто като императивни едни или други аспекти на проблемно изследване, общи с руската литература.

[1] Срв. по този въпрос у Е м. Г е о р г и е в. Общо и сравнително славянско литературознание. С., 1965. с. 5—6.

В тази студия правим конкретни паралели между българския и руския романтизъм — между техни характерни черти и присъщи особености, които ги сближават или национално разграничават, — като се движим главно в сферата на идейно-тематичните признаци. По-специално внимание обръщаме на онези положения, които се дължат на най-близко родствени исторически, социални, културни предпоставки в развитието на двете литератури по пътя на романтизма или свидетелствуват за упражнено влияние от страна на руски романтични произведения върху творби на български романтици.

I

При сравнителното проучване на романтизма в българската и руската литература прави впечатление преди всичко фактът колко много схващанията на първите руски романтици — художници и критици — хармонират с творческата практика на техните български събратя. Става дума за творческа практика, а не за теория, тъй като своя система от възгледи по едни или други исторически причини българският романтизъм не успя да създаде.

Крайно показателни в това отношение са изказванията на В. А. Жуковски, П. А. Вяземски, К. Ф. Рилеев, О. М. Сомов и др. Имаме пред вид, разбира се, теоретичната същност на романтичното направление и главно прогресивното течение в него, или по-точно казано — онези признаци на руския романтизъм, в които тези творци и критици търсят неговата историческа същност, неговите новаторски устреми и тенденции. Защото руският и българският романтизъм малко съвпадат по време и се развиват върху твърде различна социално-културна почва, вследствие на което разрешават и специфични национално-исторически и естетически задачи.

Както е известно, още през 1817 г., приветствувайки раждането на романтизма в руската литература след историческата победа при Бородино, П. А. Вяземски възкликва (в противовес на „придворния" класицизъм): „Но зато, где говорит сердце, какая сила красноречивая! Какая истина и верность в звуках чувствительной души! Какая увлекательная прелесть в порывах мечтательного воображения! . ."[1] Малко по-късно В. А. Жуковски, който по преценка на самия Пушкин има „решително влияние върху духа" на руската литература през първата четвърт на XIX в., подчертава, че „поэзия принадлежит к народному воспитанию" (тук очевидно има пред вид романтичната поезия), че „прекрасное существует: но его нет", тъй като „оно посещает нас в лучшие минуты жизни", че „оно действует на нашу душу не настоящем, а темным, в одно мгновение соединенным воспоминанием всего прекрасного в прошедшем и тайным ожиданием чего-то в будущем".[2] Декабристът-революционер К. Ф. Рилеев схваща своята цел като поет да разпространява „между простым народом. . . хотя некоторые познания о знаменитых деяниях предков, заставить его гордиться славным своим происхождением и еще более любить родину свою". Той ратува против

[1] Русская литература XIX в. Хрестоматия критических материалов. Под ред. М. Г. Зельдовича и Л. Я. Лившица. М., 1964. с. 47.

[2] Пак там, с. 63, 64.

„духа рабского подражания" (насаждан често от класицизма), призовава съвременните писатели да се обърнат „к источнику истинной поэзии" — с всички усилия „осуществить в своих писаниях идеалы высоких чувств, мыслей и вечных истин, всегда близко к человеку и всегда не довольно ему известных".[1]

В тази насока специално отбелязване заслужават възгледите на Орест Сомов, този страстен „програмен" глашатай на руския романтизъм, автор на забележителната книжка „О романтической поэзии". В унисон с декабристките си идеи той смята, че като всички други напреднали народи и руският народ през първата четвърт на XIX в. — за да придвижи напред националната си култура — се нуждае от „свою народную поэзию, неподражательную и независимую от преданий чуждых" (р. м.). Той призовава писатели и поети да творят „в духа на народа", да се сродят с неговия живот, история, предания, легенди, увещава ги да се обявят против „чуждия" на народа „класицизъм". Те ще станат истински творци — подчертава О. Сомов — само когато в техните произведения навлязат народните нрави, понятия, художествено мислене. „Пусть в их песнях высоких отсвечиваются, как в чистом потоке, дух народа и свойства языка богатого и великолепного, способного в самых звуках передавать и громы победные, и борение стихий, и пылкие порывы страстей необузданных, и молчаливое томление любви безнадежной, и клики радости, и унылые отзывы скорби." Нещо повече, в своите творчески устреми — подчертава той — „гений не терпит оков"[2].

Изобщо според разбиранията на О. Сомов руският романтизъм (в своите прогресивни, новаторски тенденции) има историческо предназначение да се бори за създаване на националносамобитна, „народна" литература, да проправи път за свободно (при най-широко участие на „въображението") творческо отношение към живота, съобразено с народните граждански и обществени тежнения, да създаде силна, жизнена, свежа, вълнуваща цялата нация художествена литература.[3] Когато четем статните на О. Сомов, както и сродните на тях изказвания на А. А. Бестужев-Марлински, Н. А. Полевой и други техни съмишленици, разбираме по-ясно дълбокия исторически смисъл, заключен в бележитото определение на Белински: че „романтизм — вот первое слово, огласившее Пушкинский период; народность — вот альфа и омега нового периода"[4]; най-сетне, че в романтизма в Русия през 20-те години на XIX в. настъпва „крут преврат в литературните понятия и възгледи"[5].

По-специален интерес във връзка с изясняваната задача представлява за нас и обстоятелството, че прогресивният руски романтизъм взема ярка патриотично-революционна и борческа социално-хуманистична насока тъкмо у декабристите, под чието силно влияние се намира и самият Пушкин. Действително в тяхното творчество темата за личната и народната свобода често получава определена „социална трактовка". Макар да изхождат от идеалистическото схващане за решаващата роля на изключителните,

[1] Русская литература XIX в. . . с. 113, 117.

[2] О. Сомов. О романтической поэзии. Опыт в трех статьях. М., 1823. с. 94, 99, 102.

[3] Срв. Б. Л. Трубецкой. Первый манифест русского романтизма. Ученые записки Кишиневского гос. у-та (Филолог. фак.). Т. 51. Кишинев, 1960. с. 78.

[4] В. Г. Белинский. Сочинения в трех томах. Т. I. М., 1948. с. 76.

[5] Пак там, т. III, с. 211, 334.

героичните личности, декабристите ратуват за „подчиняване личните интереси на обществените", издигат като свещено знаме идеята за изпълнението на гражданския и отечествен дълг. На своето художествено творчество те гледат не като на средство за „забава" и „нравствено усъвършенстваване" на господстващите класи, а като на оръжие за революционна намеса в живота, за изменение на обществения ред в интерес на народното благополучие и националния културен прогрес — макар на практика, в политическата борба декабристите да не разчитат на самия народ.[1] Най-общо казано, именно този първи етап в развитието на руския романтизъм, намерил ярка изява в творчеството на Жуковски, Пушкин, Гогол, Лермонтов, Рилеев, Батюшков, показва редица родствени черти с българския романтизъм. Защото наистина след неуспешния декабристки бунт през 1825 г. това направление взема повече или по-малко различен облик и насока в творчеството на Тютчев, Фет, Майков, Огарьов, Полонски и др.[2]

Обърнем ли се към българската литература от епохата между 1762—1878 г., ще видим, че определящ и ръководещ в нея се явява именно стремежът към национално самостойно литературно изкуство, вдъхновявано от идеала и борбата за национално освобождение, държавна независимост и културна самобитност. Жизнен извор на това изкуство е не вече средновековният нравствено-религиозен свят на феодалната класа, а суровата реална действителност, изпълнена с вековни страдания, въоръжена съпротива срещу поробителя и неугасващи мечти за свободен живот. То черпи стимулиращи сокове от славното историческо минало — свързано с беззаветни битки срещу похитителите на народната свобода и държавната независимост, — от историческия и главно хайдушкия епос, от песните и легендите, величаещи подвига на отстояващите до смърт народността си верни синове и дъщери на поробения народ, от здравите народни традиции и поетическо изкуство. Тъкмо този стремеж ражда и дава облика на българския романтизъм, който в своето почти изцяло прогресивно развитие съпровожда и вдъхновява вековната националноосвободителна борба на българския народ, от една страна, в близко съдружество със сантиментализма, а, от друга — и с просветителския и критическия реализъм.

Впрочем още родоначалникът на българската „възрожденска", национална идеология и на освободителните борби Паисий Хилендарски чрез своята бележита „История славеноболгарская" става и пръв вестител на романтичното направление в българската литература. Негов основен патриотичен призив и национален завет е българинът въпреки жестокото чуждо иго да „знае" и люби горещо и неизменно своя род и език, да се гордее с непокварената си от „новата" цивилизация духовно-морална чистота, със старинния си бит и нрави, като черпи мощна вяра и пример за желаното бъдеще от своето голямо героично минало (с каквато цел авторът на „История славеноболгарская" силно идеализира това бъдеще в духа на народния героичен епос). Все този дух по начало определя облика и насоката на творчество у всички български романтици (включително у сантименталисти и реалисти) от Паисий Хилендарски до Христо Ботев

---

[1] А. Н. Соколов. История русской литературы XIX века. Т. I. М., 1965. с. 234, 235.

[2] Срв. У. Р. Фохт. Некоторые проблемы теории романтизма. — В: Проблемы романтизма. М., 1967. с. 90.

и младия Иван Вазов. Напълно в духа на епохата например крупният белетрист и революционен деец Любен Каравелов (който, общо казано, се развива в посока от революционен романтизъм през просветителски реализъм към критически реализъм) изисква от своите събратя по перо да пишат „чисти български книги, с български народен дух, с българско направление и с български поглед на книжовното дело, с една дума . . . книги самобитни . . .“ Той определя като „безценни“ книгите, които представляват жива, органическа част от българската литература, произведенията с „корен“ в „живота“ на народа, получили от него „вътрешна сила“ и поради това добили значение на „обща ръководна идея“ в литературата и в цялото битие на народа. Именно превърнали са се в „обща ръководна идея“, което ще рече — бележат посоките на общото литературно развитие. А като книги от този род Л. Каравелов смяташе преди всичко сборниците с народни поетични творения, затова и с пълно историческо основание най-високо и възторжено ценеше знаменития фолклорен сборник на братя Димитър и Константин Миладинови „Български народни песни“ (Загреб, 1861).[1]

Да си припомним тук и основните изказвания на Христо Ботев, свързани с разглеждания въпрос. Според него „нашият народ има свой особен живот, особен характер, особена физиономия, която го отличава като народ“. Ето защо — смята Ботев — най-верният път към „неговото бъдеще“ е „да се развива по народните си начала“, в духа на „неговите общини без всякаква централизация“ и пр.[2] Големият революционен демократ и утопически социалист е убеден, че „идеята за освобождение не е никога угасвала у народа“, че с еднаква сила той ненавижда еднокръвните си и чуждоземните си потисници. „Който иска да се увери в това — подчертава Ботев, — нека вникне в смисъла на нашия хайдушки епос, нека [си] припомни шопското, браилското и дядовото Николово въстание“ (станали около средата на XIX в.). По тази причина именно Хр. Ботев гледа на революционната емиграция като на „пръв и законен наследник на класическия ни хайдутин“, смятайки, че от него тя е приела и упазила „завещаната борба“ с всички негови (на „класическия ни хайдутин“) „социални стремления, които са едни от най-хубавите черти на народния ни характер“[3].

Ще рече, народът притежава свой характер, има свой живот, създава свои идеали през вековете — и това са неговите черти, които единствено могат да определят духа и насоката на неговото обществено и литературно развитие. Второ, цялото свое битие и обществени тежнения народът е отразил в поетичното си творчество, най-вече в своя героичен и по-специално хайдушки епос. В неговите песни е възсъздаден образът на „класическия ни хайдутин“, който Ботев смята като историческо достояние и най-висок морално-политически пример за революционната емиграция през епохата на националноосвободителните борби. Впрочем тази логика е исторически обусловена и оправдана — пред българския народ тогава стояха задачите на буржоазнодемократическата с е л с к а революция. А фолклорът по начало и по основа е творческа рожба на селските народни маси.

Изобщо ние виждаме дълбока родственост между българския и руския романтизъм в следните техни същностни черти. За разлика от западноев-

---

[1] Свобода, бр. 6, 11 дек. 1869, с. 47.
[2] Х р. Б о т е в. Съчинения. Под ред. на Мих. Димитров. Т. III. С., 1945. с. 224, 225.
[3] Пак там, с. 218, 219.

ропейския романтизъм това направление в двете литератури се заражда и развива п р е д и буржоазно-демократическата революция, поради което играе ролята на важен идейно-художествен фактор при подготовката на „духовете" за извършване на такава революция. В България задачите на буржоазно-демократическата революция се съчетават с националноосвободителното движение — с историческата повеля за освобождение на българския народ от османско иго, — докато в Русия техен прицел е отменяването на феодално-крепостническия строй и събарянето на потисническата, абсолютистична власт на царизма. Оттук и по-оптимистичният, патриотично-борческият и социално-революционният характер на руския и особено на българския романтизъм в сравнение със западноевропейския.[1] Също така в зависимост от националните повели на историческия момент руският романтизъм се характеризира главно с г р а ж д а н с к о - х у м а н и с т и ч е н патос, докато българският романтизъм се вдъхновява на първо място от патоса на н а ц и о н а л н о т о обособяване и самобитното народностно-културно развитие, от героичния патос на р е в о л ю ц и о н н а т а б о р б а з а н а ц и о н а л н о о с в о б о ж д е н и е — задача номер едно за българския народ през този исторически период. И в руския, и в българския романтизъм се проявява подчертан интерес към героиката на историческото минало, към народното поетично творчество, по-специално към героичния епос, към стилното богатство на народния език. Има нещо дълбоко закономерно във факта, че преддверието на романтизма и у двата народа е ознаменувано от исторически важни книги за отечественото минало: „История Государства российского" на Карамзин и „История славеноболгарская" на Паисий Хилендарски. Независимо от различието в идейно-социалните позиции на двамата автори тези произведения стимулират раждането и развитието на романтизма, и то преди всичко чрез своя патриотично-героичен патос. Много показателен е и фактът, че в „подготовка" на романтизма (а не само на реализма)[2] се появяват почти едновременно — съответно през 1800 и 1804 г. — две забележителни от историко-литературно гледище произведения, като „Путешествие от Петербурга в Москву" на А. Н. Радишчев и „Житие и страдания грешнаго Софрония" на Софроний Врачански. Това са произведения, в които наред с различаващите ги индивидуални и национални черти виждаме изявени и съществени прилики от идейно-тематично, жанрово, типологично и стилно естество. Така например, ако Радишчев се вдъхновява от идеите за активна борба срещу монархо-феодалното потисничество в императорска Русия, Софроний Врачански обективно показва исторически жизнената необходимост от активна съпротива срещу османския феодално-национален гнет над българския народ. За целта и двамата автори рисуват безпощадно изобличителни картини на една чудовищна действителност. Ако на рационалистичните „правила" на класицизма Радишчев „противопоставляет новый принцип — следование писателя свободному „чувству" и „воображению", клони към сантиментално-реалистично изображение с просве-

[1] Срв. Г. А. Г у к о в с к и й. Очерки по истории русского реализма. Ч. I. Пушкин и русские романтики. Саратов, 1946. с. 10.

[2] Наистина по правило „в сентиментализме ощутимы элементы реализма" (вж. История русской литературы в трех томах. Т. I. М.—Л., 1958. с. 569), но в него — особено в литератури като българската — твърде често се налагат романтични тенденции. Срв. у К р. Г е н о в. От Паисий до Ботев. С., 1967. с. 46—47, 49 и сл.

тителски идейни елементи,[1] Софроний Врачански се движи в посока на сантиментално-романтичното изображение при наличие на множество реалистични елементи, проявява се като принципиален отрицател на „догматичната" църковно-християнска (житийна) традиция, заемаща, най-общо казано, в тогавашната българска литература положение, каквото в руската литература заема класицизмът.

Изобщо в началния си етап както руският, така и българският романтизъм са тясно свързани не само със сантиментализма, но и с реализма на просветителското течение. В българската литература те съжителствуват с романтизма по правило обаче при доминантно положение на романтичния компонент. Впрочем това съжителство — особено с просветителството — е характерно и за прогресивния романтизъм (в първия му етап) на френската, арменската, румънската и други литератури. Най-сетне прогресивното течение в руския и българския романтизъм е органически свързано с формирането на нова, национална по характер литература, с идеала за такова литературно изкуство, което е не само отражение, но и мощно стимулиращ фактор на исторически закономерния процес, при който руската и българската народност прерастват в нации.[2]

Като се вземе пред вид тук и обстоятелството, че още от XVIII в. българският народ заживява с твърдата вяра, че освобождението му от османско иго ще дойде неминуемо с решаващата военна помощ на великия руски събрат (на легендарния „дядо Иван"), ще стане ясно защо през епохата на Възраждането се превеждат в България толкова голям брой произведения от руската литература, и то предимно със сантиментален и романтичен характер. В течение на две десетилетия (от 1852 до 1872 г.) биват преведени на български език повестите „Райна, королева болгарская", „Троян и Ангелица" от А. Ф. Велтман, „Остров Борнгольм", „Бедная Лиза", „Наталья, боярская дочь" от Н. М. Карамзин, „Тарас Бульба" от Н. В. Гогол, стихотворения от В. Н. Жуковски, А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, К. Н. Батюшков, А. С. Хомяков. Трябва при това да не се изпуска пред вид обстоятелството, че българските писатели-романтици са чели множество подобни творби от свои руски събратя и в оригинал, така щото кръгът на литературните им знания и в това отношение минава далеч извън най-пълния библиографски списък на преводите.[3]

Тук обаче се касае не до преводи в съвременния смисъл на думата. По правило българските преводачи от епохата на Възраждането пообългаряват чуждите художествени произведения — внасят в тях едни или други изменения, съкращения, прибавки — с цел да приближат рисуваните герои, конфликти, природни картини, езика и стила до историята, бита, нравите, тежненията, езика и стила на съвременните свои български читатели.[4] Нещо повече, Велтмановата повест „Райна, королева болгарская" е пресъздадена в драма от родоначалника на българския театър Добри Войников. Тази драма не само се играе с голям успех на времето, но от своя страна упражнява благотворно влияние и върху най-значител-

---

[1] Срв. Классики русской литературы. М.—Л., 1952. с. 92 — в очерка на Д. Д. Благой за Н. А. Радишчев; също История русской литературы, т. I, с. 572, 623.

[2] Срв. А. Н. Соколов. Цит. съч., с. 66—71.

[3] Вж. Кр. Генов. Романтизмът в българската литература. С., 1968. с. 91—93.

[4] Срв. Ст. Минчев. Из историята на българския роман. С., 1908. с. 1—2.

ната творба на българската драматургия през Възраждането — „Иванко, убиецът на Асеня I“ от Васил Друмев.[1]

Романтичната елегия „На развалинах земка в Швеции“ от К. Н. Батюшков например пионерът на новата българска поезия П. Р. Славейков побългарява не само чрез локализиране на местодействие и образи в древната българска столица Велико Търново, но и с чувствително подсилване на патриотично-героичния елемент в изображението. Тук имаме пред вид непубликуваната (очевидно по цензурни съображения) пълна редакция на Славейковия превод от 1849—1850 г. под заглавие „Спомен“. Ако за душата на Батюшков сред съзерцаваните исторически развалини „живет воспоминанье“, от което случайният пътник „вкушает сладкое мечтанье“, у Славейков това възпоминание го „в г л ъ б я в а в сладостна м е ч т а“ (р. м.), т. е. събужда в душата му копнеж по също такива подвизи и в съвременността. Все в тази насока поетът видоизменя и репликата на стария воин към неговия син-приемник в защита на отечеството. У руския романтик старикът „громко восклицал“ към „бога“:

„Тебе он обречен, о, бог, властитель брани,
всегда и всюду твой.“

У българския поет ветеранът-патриот се обръща направо към своя син, и то със сравнително по-конкретизиран завет:

— А ти, мой сине, в бащин дом се закълни
с юначество, с душа корава
да бъдеш страж за врагове, или падни
като дедите си със слава!
И млади момък нож прадедов целувал...[2]

Така бащата-воин не само предава на своя син сабята и героично патриотичния си завет. От сина си той иска пред самия него да даде свещен обет за вярност към юначните завети и традиции на дедите, в синовно уверение на което младият патриот „целува“ предавания му от бащата боен меч („нож“). Именно затова у Славейков и старият воин извършва „ободрен“ патриотичното бойно заклинание на сина, докато у Батюшков липсва този елемент — „подняв д р о ж а щ и длани“, бащата подава меча си „и з р а н е н н о й рукой“ (р. м.). В известна мяра и тук българският поет подсилва героичния патос на елегията.[3]

Не по-малко интересен от историко-литературно и типологическо гледище е и случаят с „усвояването“ на Карамзиновата повест „Наталья, боярская дочь“ в българската романтична литература. Отначало (през 1867 г.) тя бива побългарена под заглавие „Невенка, болярска дъщеря“ от Стефан Захариев, а скоро след това (през 1871 г.) — пресъздадена в драма „Невенка и Светослав“ от Константин Величков (публикувана пет години след това). В същност тук наблюдаваме един характерен за епохата типологически процес, при който побългаряваните сантиментални произведения биват видоизменявани в посока на борческо-патриотичния роман-

[1] Велтмановата повест служи като извор на теми и на тогавашните български живописци, по-специално на крупния художник Николай Павлович, възпитаник на руската живописна школа от втората половина на XIX в.

[2] П. Р. С л а в е й к о в. Съчинения. Т. I. С., 1963. с. 378.

[3] Срв. С. Р у с а к и е в. П. Р. Славейков и руската литература. С., 1956. с. 222.

тизъм. Този процес е изявен твърде ярко още в побългарения превод на Ст. Захариев, гдето, от една страна, сантименталният компонент е ограничен, а, от друга — бива съчетан с привнесен романтично-патриотичен елемент. Вземайки за сюжетна основа „прекройката" на този побългарител, в своята драма К. Величков не само е засилил още повече процеса на побългаряването, но е обогатил повестта и с подчертан героично-романтичен патос, така щото сантименталното отстъпва на втори план и романтичният тип отражение става доминантен в художественото изображение. Ако в „Наталья, боярская дочь" Карамзин рисува „на первом плане чувствительную, добродетельную любовь" на двамата млади, сантиментални герои,[1] ако в тази първа творба на художествено-историческия жанр в руската литература писателят „полностью перенес принципы сантиментальной повести — ее „чувствительность", идиличность всей обстановки"[2], във Величковата драма „Невенка и Светослав" на преден план се налага патриотично-героичният момент и тъкмо въз основа на него се показва и защищава идеалът за истинската, възвишената любов. Така например беглият епизод, в който Наталия решава да тръгне рамо до рамо с любимия си в борбата с враговете на царството, в драмата е разгърнат в широка тематична линия и заема цели сцени. Нежната и сантиментална в своята любов руска болярска девойка е превърната у българския автор в същинска народна амазонка — става героична защитница на застрашеното от външни врагове българско отечество. В отговор на Светослав, който се опитва да разубеди Невенка да не отива с него на бойното поле, тази духовна двойница на героинята от Петко Славейковата поема „Бойка войвода" заявява решително и неустрашимо: „Нека бъде хилядо пъти по-страшно, като отиваш ти, аз няма да се колебая ни една минута и ще те последвам. Тръгни и без мене. Но знай, че аз ще дойда и ще те намеря. . . Аз съм жена, но щом ида на войната, аз ще стана мъж и мъж по-юнак от самите мъже. . . Или смъртта ще ни грабне и двамата, или ще стъпим оттам в пътят на щастливият живот. . ."[3] Не Светослав, а първа Невенка отправя героично-насърчителни призиви към неговите воини: „Дързост, юнаци, дързост! Победата лети над нас и туря над главите ни лаврови венци!"[4] Подобни героично-романтични положения и реплики няма и не е могло да има в руския оригинал, пък дори и в прозаичната му българска „прекройка" на Ст. Захариев.

Изобщо в пиесата на К. Величков образът на Наталия е силно героизиран, в резултат на което от „сантиментална" руска девойка на патриархалната болярска старина се е получил образът на една хайдушки мъжествена българска патриотка от епохата на революционните националноосвободителни борби. В същия дух и посока е преосмислен и „побългарен" и болярският син Алексей: Светослав носи типичните романтични черти на древните български войводи-патриоти. При последна сметка сантименталноисторическата повест на Карамзин добива в българските преработки ярък патриотично-героичен романтичен облик.

Впрочем това са много показателни примери в подкрепа на тезата, че с редица свои произведения руската литература играе изключително пло-

[1] Классики русской литературы. М.—Л., 1952. с. 112.

[2] История русской литературы. . ., т. I, с. 635.

[3] К. Величков. Невенка и Светослав. Драма в 5 действия. Цариград, 1874. с. 64, 69.

[4] Пак там.

дотворна, стимулираща роля — и то по твърде своеобразен начин — за развитието на българската литература през епохата на Възраждането, включително за разцъфтяването в нея на романтичното направление, а след това и на реализма.

2

Преди да преминем към конкретни типологични паралели между произведения на българския и руския романтизъм, считаме за необходимо да изложим, макар и в най-общ вид, онези теоретични положения, върху които се изгражда нашата система от наблюдения, изводи, квалификации при тези паралелни проучвания.

Ние изхождаме от принципното схващане, че изявата на художествения метод — като специфичен способ за естетически отбор, обобщение и оценка на реалната действителност в художествени образи и картини — трябва да се търси не в количественото наличие на жизнени детайли и реалистични елементи, а в същността на вътрешната творческа структура на изобразяваните характери, в онази социално-исторически обусловена идейно-естетическа концепция, която писателят има за същността на характера на героите и жизнените конфликти на епохата. Жизнената правдивост като всеобщо задължителен принцип за всеки вид литературно изкуство не бива да се смесва с категориите реалистичен тип художествено творчество и реалистичен художествен метод. По силата на своята гносеологическо-естетическа природа и многостранно функционално предназначение поетическото изображение на живота става в две главни насоки, или типове художествено обобщение — реалистичен и романтичен. И според нас това са всеобщи естетически категории. Между тип художествено обобщение (отражение) и художествен метод ние виждаме съотношение на родово и видово понятие, или с други думи казано, художествените методи се явяват конкретно-исторически модификации на тези основни типове художествено творчество.[1] Това положение се обуславя според нас от закона за диалектическото единство на всеобщото и историчното. Същевременно не трябва да се забравя, че широката амплитуда в конкретната изява на типовете художествено обобщение (отражение) въз основа на жизнената правдивост (включително социално-мирогледния компонент) дава възможност на художествените методи за голямо типологическо и индивидуално многообразие — от естетиката на факта до естетиката на фантастиката. Тук трябва да се държи сметка и за обстоятелството, че поради общата си жизнена основа реалистичният и романтичният тип художествено творчество по необходимост показват редица общи черти както в съдържанието, така и във формата на своето естетическо отношение към действителността. Както свидетелствува творческата практика, нищо не пречи у даден писател (в различно или даже в едно и също време) да се родят произведения с раз-

[1] Опитите да се докаже съществуването на друг, трети тип художествено отражение, а именно идеализацията не са убедителни по простата причина, че не са достатъчно обоснован нито теоретически, нито със съответни примери от литературната история. Вж. по този въпрос В. Днепров. Проблемы реализма. Л., 1960. с. 30 и сл.; А. Дремов. Действительность — идеал — идеализация. — Октябрь, 1964, кн. 2, с. 197 и сл.

лични художествени методи. В индивидуално взето произведение обаче е възможно приложението само на един метод, макар че в известни произведения като детайли може да се явят елементи (или черти) от творческия арсенал и на другия тип художествено отражение, стига само художникът да е спазил принципа на типологическата доминанта, съподчиняването под тази доминанта на другите типологични елементи. Защото щом художественото произведение представлява единство на съдържание и форма, постигането на такова единство е възможно само при централноформиращата роля на хармонично обединяващата при съподчинение на „чуждите" елементи типологическа доминанта в творческия процес. Без действието на закона за типологическата доминанта в творческия процес би следвало да се очаква, че е възможно и произволното, аморфно изграждане на художественото произведение, без при това то да изгуби основното си качество — на вътрешнозакономерно изградено органическо единство на съдържание и форма във всичките им компоненти и елементи. Струва ми се, подобен род произведения може да „съчинява" само дилетантът в литературното изкуство, а не истинският творец.[1]

Кои са най-съществените признаци на двата основни типа художествено обобщение (отражение), които по правило се съдържат и в техните конкретно-исторически модификации? Най-общо казано, ако реалистичният тип художествено творчество има предимно обективен характер, поради което по силата на неговите естетически принципи действителността се изобразява в подобни ней форми, със стремеж да се запазят рисуваните жизнени явления с присъщите им „представителни", характеризиращи ги черти, романтичният тип художествено обобщение има за основа субективно повишената емоционално-фантазна реакция, интуитивното търсене доминира над рационалното съобразяване. Докато единият „възпроизвежда" реалната действителност, другият в значителна мяра я „пресъздава" в посока на желаното, на идеалното, на мечтаното. Поради това реалистичният тип художествено отражение се движи в сферата на нормалното, представителното, обикновеното в живота, романтичният тип търси необикновеното, изключителното в характери, жизнени конфликти, ситуации, похвати, а често и универсалното. С други думи казано, ако чувството и фантазията като закономерни компоненти на всяко художествено творчество при реалистичния тип художествено отражение се подчиняват на формите и конкретно-историческите закономерности на рисуваната действителност, при романтичния тип чувството и фантазията играят сравнително много по-голяма „формираща" и осмисляща роля, под тяхно влияние реалното бива в значителна мяра „пресъздадено" от гледище на предявявани към живота високи идеали. Романтикът, в най-общ смисъл казано, не иска да бъде „секретар на историята" (по израза на Балзак), да се подчинява на „суровите" ѝ закономерности, а чрез формите на художественото ѝ отражение се стреми да стане неин „идеален" съдник и двигател в посока на възвишеното, на съвършеното, той се „намесва" по чувство, въображение и мечта в нейния ход. Романтикът привнася нещо повече в изобразяваната действителност — в смисъл, че показва и онова, което не вижда още или

[1] Вж. по този въпрос Л. И. Тимофеев. Основы теории литературы. М., 1959, с. 94 и сл.; О. В. Лармин. Художественный метод и стиль. М., 1964, с. 143 и сл.; Кр. Генов. Романтизмът. . . с. 24 и сл.

малко намира в нея, но мечтае то да започне да съществува или да се разрасне по силата на големите, исторически перспективните човешки копнежи. Оттук и присъщата на романтика склонност към известна „произволност" в рисуваната от него картина на природата и живота, разбира се, в рамките на художествената правдивост.[1]

Най-сетне паистина „далеч не всяко положение на романтичната естетика се споделя от всички романтици"[2]. Недоотчитането на това обстоятелство прави нерядко литературните изследвачи да смесват признаците на прогресивния и особено на р е в о л ю ц и о н н и я р о м а н т и з ъ м (заради присъщата му остра обществена сатира) с метода на к р и т и ч е с к и я р е а л и з ъ м. Тези два метода безспорно имат известни родствени черти, но между тях съществуват и основни качествени различия. Ако романтизмът предпочита необикновеното, изключителното, универсалното и го типизира в изключителни обстоятелства, в аспекта на контрастното противоречие между идеал и действителност, при това с твърде интуитивно-субективна намеса на чувството и фантазията (като формиращи естетически компоненти в творческия процес) в посока на желаното, на мечтаното, критическият реализъм се отличава с такъв творчески подход към действителността (в условията на упадъка на буржоазното или феодално-буржоазното общество), при който наред с правдивост и вероятност на жизнените детайли писателят постига „обективно" изображение на „типични характери при типични обстоятелства" (Енгелс); представя характерите като „обикновена" закономерна „съвкупност на (съответните — б. м.) обществени отношения"; същевременно с по-голяма широта и дълбочина разкрива духовния свят на човека и неговата конкретно-историческа определеност; показва историческата обреченост на капиталистическата (феодално-капиталистическата) обществена формация. Естествено тук не бива да се забравя или подценява фактът, че „к р и т и ч е с к о т о отношение към действителността" е „органически присъщо на р о м а н т и ч н о т о светоотношение".[3]

Що се отнася до поддържаното от нас схващане за съществуването не на един, а на д в а х у д о ж е с т в е н и м е т о д а в р о м а н т и ч н о т о н а п р а в л е н и е (съответстващи на двете т е ч е н и я в него), най-общо тези два метода може да се разграничат по следните идейно-социални, психологически и типологично-естетически признаци. Консервативно-реакционният романтизъм (в неговата крайна, типична изява) се характеризира с пасивна мечта по идеализирано минало без вяра в ново бъдеще, с дълбока естетическа склонност към всичко старинно (средновековно), с вкус към примирено-мистичното, към индивидуалистичната затвореност и самотност при изживяването, с бягство от парливите, социални въпроси на живота, с „последно" упование към „небето" и небитието — откъдето се налага и силната склонност към песимизъм и самоцелна фантастика. Прогресивно-революционният романтичен метод се характеризира

[1] Срв. по тези въпроси Реализм и его соотношения с другими творческими методами. М., 1962. с. 5; Основы марксистско-ленинской эстетики. М., 1960. с. 555; Г. А. Г у к о в с к и й. Цит. съч., с. 3 и сл.; Л. И. Т и м о ф е е в. Основы теории литературы. М., 1960. с. 87—95; И. Н е у п о к о е в а. Революционный романтизм Шелли. М., 1959. с. 11; Г. Д. Г а ч е в. Развитие образного сознания в литературе. — В: Теория литературы. М., 1962. с. 236 сл. и др.; У. Р. Ф о р х т. Цит. съч., с. 80 и сл.; К р. Г е н о в. Романтизмът. . . с. 24 и сл.

[2] В. В. В а н с л о в. Эстетика романтизма. М., 1966. с. 19.

[3] Д. О б л о м и е в с к и й. Французский романтизм. М., 1947. с. 5.

с активна воля за намеса в живота и историята, с проектиране на идеализираното в демократично-хуманистичен дух минало в перспективата на бъдещето, със страстен порив към героична самоизява и обществен подвиг (и то не само индивидуален, но и колективен), с максимална устременост към високи хуманистични идеали, често към практическа политическа и революционна борба в името на „абсолютна" лична, национална и общочовешка свобода и социална справедливост, с единствено упование във възвишените идеи, в благородните пориви на човека, на народите, с устрем към идеала за „истински" живот на земята (в далечна перспектива на историческото развитие) — откъдето се налага и подчертаната насоченост към реалността, — към оптимистичното светоотношение, към простонародната реч и борческо-патриотичния и социалния фолклор.[1]

Пристъпвайки към конкретни паралелни съпоставки между произведения на българския и руския романтизъм (от първия етап на неговото развитие) с цел да набележим общите и националноспецифичните различия между тях в идейно-тематичен аспект, смятаме за най-целесъобразно да направим тези съпоставки в съответни жанрови рамки. И струва ни се, най-правилно би било да започнем с поемата. Защото твърдението на А. Н. Соколов, че „русский романтизм именно в поэме нашел наиболее яркое выражение"[2], се отнася изобщо за романтизма в славянските литератури и специално за българския романтизъм. И това не е случайно. Като относително устойчив тип литературно творчество поемата съдържа в себе си някои идейно-естетически признаци, изначално присъщи на романтичния тип отражение. Най-общо казано, тези признаци виждаме още в самото функционално предназначение на поемата[3] — да възпява в повествователно-емоционална форма необикновената добродетел, изключително достойното, героичното в живота. Подобно на трагедията и одата тя действително се стреми да остава в сферата на епичното — „над уровнем обыденной жизни"[4]. Още Белински изтъква със сериозни основания, че поемата има за предмет „только поэтические, идеальные моменты жизни", „не допускает прозы жизни", че тя рисува „идеальную действительность и схватывает жизнь в ее высших моментах".[5] Родена от патоса на националноосвободителното движение и възвишените пориви за гражданска свобода и човешка справедливост в условията на феодално-буржоазната действителност, по правило романтичната поема в славянските литератури показва най-жива склонност тъкмо към положителните, към идеалните герои, към патриотичния подвиг и саможертва, към възторженото възвеличаване на народните начала в живота на личността. Заедно с лириката напълно

---

[1] Срв. Кр. Генов. Романтизмът. . . с. 28—29.

[2] А. Н. Соколов. Очерки по истории русской поэмы XVIII и первой половины XX века. М., 1955. с. 14. Същата установка се потвърждава и в История русской литературы в трех томах. Т. II. М.—Л., 1963. с. 128: „Господство романтизма определило расцвет в эту пору стихотворных жанров. Первостепенное значение приобретает в эту пору жанр романтической поемы (Пушкин, Рылеев и др.), как наиболее характерной формой этого времени."

[3] Гук става дума за „сериозната" поема, не за комическата или пародийната поема, която се отличава с някои специфични типологични особености. Вж. за този род поема у Karel Krejčí. Heroikomika v básnictví Slovanů. Praha, 1964.

[4] А. Н. Соколов. Очерки. . . с. 12.

[5] В. Г. Белинский. Полное собрание сочинений. Т. VI. М., 1954. с. 414. Т. VII. М., 1955. с. 401.

закономерно заема централно място в жанровата картина на българския романтизъм, тъй като тъкмо тези две жанрови форми се оказват най-подходящи за борческите идейно-естетически потребности на българския народ, готвещ се с оръжие в ръка да смъкне от плещите си вековното османско иго.

Като жанр поемата привлича много рано вниманието и творческите усилия на поетите от новата българска литература. Впрочем още в знаменитата „История славеноболгарская" на първия български възрожденец Паисий Хилендарски (завършена през 1762 г.) се съдържат идейно-естетически кълнове, които я характеризират по същност не толкова като историко-просветителско произведение, колкото като романтична патриотично-публицистична поема на историческа тема. Подобен епически и типологичен елемент е налице и в първото новобългарско стихотворение — одата на Димитър Попски за Софроний Врачански (1813), — също така в първия новобългарски публицистичен патриотично-сатиричен диалог на Неофит Бозвели „Мати Болгария" (писан около 1846 г.).

Типичните черти обаче на този жанр виждаме в „Стоян и Рада" на Найден Геров — първата същинска поема в българската литература (писана през 1842 и издадена три години след това), изградена върху зает от народната поезия баладично-романтичен мотив (за истинската любов, която въпреки всички житейски пречки възтържествува даже „над гроба" на влюбените). През 1850 г. се явява първата историко-романтична поема „Двама приятели" от Добри Чинтулов със сюжет от далечното патриотично-героично минало на българския народ. През 1857—1860 г. родоначалникът на революционно-освободителното движение в България Георги Раковски печата в Нови Сад (Сърбия) „Горски пътник" — ярко романтична поема, пропита от фолклорен дух, с която се слага началото на революционно-героичния епос в българската литература. Около 1865 г. Христо Ботев декламира в Одеса първата редакция на бележитата си фолклорно-романтична поема „Хайдути" (повлияна значително от „Горски пътник" на Раковски). Три години по-късно в поемата си „Черен арап и хайдут Сидер" Никола Козлев разработва мотив от народния юнашки епос в осъвременен хайдушко-патриотичен дух. През 1870 г. Райко Жинзифов издава в Браила (Румъния) поемата си „Кървава кошуля", проникната от романтичен трагизъм, породен от условията на османското робство в Македонския край. Много рано подчертан интерес към патриотично-романтичната поема проявява и старейшината на новата българска поезия Петко Р. Славков. Още през 1847—1848 г. той разработва теми от далечното историческо минало в поемите си „Крумияда", „Самуилка" и др. Замисля голяма поема за легендарния юнак Крали Марко, друга — за нерадостната участ и героичната съпротива на българския народ през вековното турско владичество. През първата половина на 70-те години Славейков завършва поемите си „Кракра Пернишки", „Бойка войвода", „Изворът на Белоногата", първите две от които са започнати около Кримската война (1853—1856). Освен споменатите по страниците на списания и вестници по онова време се появяват и други поеми — главно от забравени стихотворци, неоставили следа в литературата. Очевидно създателите на българската поема през 40—80-те години на миналия век са съзнавали ясно борческо-епическия характер на епохата и революционно-освободителните идеали на народа, затова с вярно историческо и типологическо чувство се насочват и толкова често към естетическите оръжия на патриотично-революционната романтична

поема. По силата на тази дълбока закономерност сам народният поет Иван Вазов не се задоволява с първата си сантиментално-романтична поема „Видул", писана през 1871 г., а в течение на четири години след освобождението на България от османско иго създава поредица от поеми — „Грамада", „Загорка", „Трайко и Риза" — все в традициите на доосвобожденската революционно-романтична поема.

Несъмнено по идейно-типологичната си същност, по своята национално-хуманистична насоченост българската и руската романтична поема са дълбоко родствени. Такива черти откриваме и в областта на тематиката, в изображението на положителния герой на епохата, в системата на езиково-стилните похвати. Заедно с това обаче тук установяваме и редица качествени различия от националноспецифичен и творческо-индивидуален характер. В следващите паралелни анализи ще се опитаме да посочим конкретно най-съществените измежду тези родствени черти и различия.

Както вече се спомена, в периода на романтизма българският и руският народ се намират при нееднакви социално-исторически и политически условия, развиват се при твърде различни културни и литературни традиции. Оттук произтича и главното различие между романтичното направление в двете литератури, което най-общо може да се дефинира по следния начин: докато българската литература и специално романтичното направление отразява и с идейно-естетическите си оръжия стимулира национално-освободителната борба на българския народ срещу османските поробители, руската литература и по-специално прогресивното романтично течение в нея отразява и подтиква борбата на руския народ (начело с прогресивната дворянска руска интелигенция на времето) срещу помешчическо-самодържавния режим, ратува за граждански и човешки свободи, за демократично и прогресивно обществено развитие по пътя на буржоазния либерализъм.[1] Нееднаквото функционално предназначение на двете литератури обуславя и други съществени различия между тях — особено в сферата на тематиката и проблематиката, на положителните герои и художествено-естетическите предпочитания. Ако българските романтици, поставяйки се в най-тясна зависимост от историческите повели на националноосвободителната борба на своя народ, центрират идейно-творческото внимание върху фабулната страна на своите произведения, върху съдбоносната проблема на националната независимост и саможертвения, революционния подвиг на положителните герои за нейното извоюване, руските прогресивни романтици, изправени пред задачи от гражданско-хуманистичен характер, разгръщат творческите си усилия върху сравнително по-широка морално-социална тематика и проблематика, търсят много почесто измеренията на общочовешките идеали на времето, затова се и насочват с по-силно подчертан интерес към вътрешния свят на героите, към нравствено-хуманистичните проблеми. И въпреки тези основни различия дълбоко родствен патос вдъхновява творците на двете братски славянски литератури — непримиримата борба срещу всякакви угнетители на народа, срещу враговете на неговата свобода, съзнанието за свещеното право на прогресивното културно развитие и човешко щастие. Това твърде ясно са съзнавали и всички значителни български творци на словото от епохата на Възраждането. Особено показателно в това отношение е признанието

[1] Срв. История русской поэзии в двух томах. Т. II. Л., 1968. с. 227, 255.

на бележития пионер на новата българска поезия Петко Р. Славейков за чувствуваното от него дълбоко духовно родство с великия негов руски събрат Александър Пушкин:

Не бе ми брат,
по муза беше ми познат,
но мил ми бе от брат по-много... (р. м.).

Нека започнем нашите паралели с първата поема в българската литература „Стоян и Рада" от Найден Геров, писана и издадена в Русия (Одеса, 1845). Нейната сюжетна основа напълно закономерно има фолклорен характер — взета е от българските народни балади, в които със сантиментално-романтични похвати се разработва мотивът за „безсмъртната" любов — грубите нрави на живота попречват на младите да постигнат любовната си мечта, тя обаче се осъществява „задгробно". По своя сюжет и художествен метод „Стоян и Рада" напомня баладата на В. А. Жуковски „Людмила". Загинал в бой в далечни земи, любимият на Людмила „се вдига" дори от гроба и се връща в родния край, за да „докаже" сърдечната си вярност към любимата девойка. Любовта е възвеличена като чудодейна сила, побеждаваща даже смъртта, но в мрачно-трагедиен аспект:

Нам постель — темна могила,
завес — саван гробовый;
сладко спать в земле сырой.[1]

Накрая протестът на онеправданите, погубените от „съдбата" влюбени сърца се оказва „безрассуден", какъвто изобщо според баладата е и „смертных ропот". Идеята за човешкото безсилие, за човешката обреченост в поривите към щастие, за невъзможността да се отиде срещу „тъмната" воля на „твореца" пронизва и мотивира изобразяваната трагедия.[2] Около тази консервативно-романтична идея Жуковски изгражда цялата фабула на баладата, в която иначе с новаторски замах изтъква на преден план интимния душевен свят на героите и свързаните с него хуманистични преживявания на поета.

В „Стоян и Рада" взема връх епическото начало, макар поемата да има баладичен извор. И тук победата на любовта се третира в трагедиен аспект, но и със сравнително по-голяма доза романтичен оптимизъм. Ако в баладата на Жуковски двамата се „събират" накрай в гроба, в поемата на Найден Геров над гробовете им израстват две дървета, които сплитат „любовно" върховете си. И двамата поети представят младите трагични герои на любовта не като безропотни страдалци срещу виновните за жестоката им драма. Но ако Людмила в своя протест „жизнь кляла... Творца на суд звала", ако в основата на баладата на Жуковски е вложена мистическата идея за свръхестествена обреченост на човека в неговия копнеж по щастие, Стоян и Рада обвиняват за своето нещастие намесата на реални хора и установените от тях нечовешки порядки в живота (конкретно Стояновата майка, която по свои сметки се обявява против мечтания от младите брак и налага за невеста друга, нелюбима девойка на своя син). В своето идейно-нравствено развитие двамата български герои се издигат до рязко романтично отрицание на ограничителните порядки в патриархалния бит, до

[1] В. А. Жуковский. Собрание сочинений. М., 1902. с. 17.
[2] История русской поэзии..., т. I, с. 245.

истински нравствен бунт срещу всяко насилие над човешкото сърце и воля. И трябва да отбележим, че в сравнение със съответните фолклорни първообрази Стоян и Рада отиват по-далеч от сантименталната, т. нар. „страдалческа“ реакция и заемат определена прогресивно-б о р ч е с к а романтична позиция към обкръжаващата ги действителност:

Стоян, забравил срам, прилика,
извадил пръстен от ръка,
фърли го майци и извика:
— Да ти е булката ти драга!
Теб да венчеят с нея, мале,
че ти сама си я избрала,
та Рада, моята първина,
зарови в черната земя!
. . . . . .
Ти, мале, мене си родила,
за да мя умориш насила!

Не другаде, а на път за „венчило“ Стоян отхвърля натрапената му невеста и издъхва над погребваната в този момент любима девойка, починала от скръб по него. Накрая дори сам „бог“ чува предсмъртната „праведна молба“ на двамата влюбени и ги „събира“, осъществява сърдечната им мечта, макар и „на оня свят“. Очевидно в сравнение с баладата на Жуковски трагичната борба на младите тук носи по-жизнен и по-демократичен характер, стои по-близко до реалните условия на живота и до тежненията на народните маси, превъзмогва средновековната мистична идея за човешката обреченост по силата на „незнайна“ свръхестествена воля. Романтичният патос в поемата „Стоян и Рада“ може накратко да се формулира така: истинската любов е чувство непреодолимо, съдбоносно; тя е неосъществима в този „лъжовен свят“, но това чувство, тази мечта крият в себе си чудодейна мощ, която побеждава даже самата смърт и тържествува над „злото“ в света, на земята.[1]

Изобщо българският автор, ако и да притежава несравнено по-малко дарование от руския си събрат, показва по-голяма близост до фолклора, откъдето в неговата поема се налагат в по-значителна мяра и тенденциите за възможната (дори при разработката на баладичен мотив) най-осезателна жизнена правдивост. Заедно с това в нея се откроява по-ярко и една по-демократична, по-хуманистична насока в идейно-естетическото светоотношение. С тези свои качества Найден Геров стои в по-голямо родство с автора на „Руслан и Людмила“, гдето вече определено доминира „земното“, а не „небесното“ начало при романтическото изображение.[2]

Още по-ясно и определено родствените и националноспецифичните черти на българския и руския романтизъм в областта на поемата (с идейно-тематични корени във фолклора) изпъкват при сравнение между „Бахчисарайский фонтан“ и „Изворът на Белоногата“. Общото между тези поеми

---

[1] Вж. К р. Г е н о в. Романтизмът. . . с. 176 и сл.

[2] Срв. А. Н. С о к о л о в. История русской литературы. . . с. 128. Изобщо, както правилно изтъква Д. Д. Благой, „бесплотному, мистическому, сотканному из лунных лучей и теманов романтизму „старинной повести“ Жуковского Пушкин резко противопоставляет другой тип романтизма — земного, чувственного“ (Д. Д. Б л а г о й. Творческий путь Пушкина. М.—Л., 1950. с. 205).

на А. С. Пушкин и П. Р. Славейков може накратко да се сумира в следните положения. И в двата случая се пресъздава народно предание за една изключителна любов на източен властник с робиня-славянка при трагичен за героинята край. Като романтичен израз на необикновената си любов и двамата властници, готови на всеотдайна щедрост към любимата девойка приживе, издигат посмъртно в нейна чест красив „паметник" (чешма, фонтан). И двамата поети възвеличават у рисуваните героини гордото съзнание за ненакърнимо право на сърцето да прави само своя любовен избор — право, заради което и двете героини заплащат с живота си. И в „Бахчисарайский фонтан", и в „Изворът на Белоногата" жизненият конфликт и образът на героите се изграждат в сферата на изключителното, на легендната романтика (по-ярко изявена у българския автор).

В същото време обаче двете поеми се различават значително както в идейно-художествено отношение, така и по конкретно-историческото си функционално предназначение.[1] Ако Пушкин центрира творческото си внимание върху драмата на човешките страсти, поради което най-широко място отрежда за драматичните преживявания на героите, за да покаже жизнено-логически неизбежната трагична развръзка на кръстосалите се със съдбоносна острота човешки отношения (на любов, ревност, изневяра, отмъщение), у Славейков художническият интерес е насочен главно към преживяванията от национално-етично естество, към конфликта между желанията и волята на всевластния господар и патриотичното чувство и нравствената героика на обезправената дъщеря на поробения народ. Вследствие на това героинята в „Бахчисарайский фонтан" Мария е изобразена като пасивна страдалка, докато Гергана от „Изворът на Белоногата" е дадена като активна защитница на своето човешко и национално достойнство. (Що се отнася до Зарема, тя няма съответстващ образ в българската поема.) Очевидно Пушкин възлага на своята творба нравствено-хуманистично въздействие, ратува срещу физическата тирания и моралното насилие изобщо, докато Славейков цели да събуди рязко отрицание към националното робство и свързаното с него насилие над съзнанието за непримирима конфликтност и несъвместимост между национално-нравствените ценности на поробения народ и господарско-своеволния морал на чуждонационалния потисник. Нещо повече, в образа на Гергана поетът съчетава идеалните черти на българката от епохата на патриархалния бит в условията на турското робство. Най-общо взето обаче, и в двете поеми доминира патосът на романтично извисеното чувство за нравствена героика, за неограничена свобода на човешката личност, за правото на любовния избор — против всякаква тирания над човешкото сърце и воля. Именно този патос, характерен особено за поезията на Пушкин, прави българския поет да чувствува у него същински брат „по муза", макар единият да воюва против нравствено-помещическия гнет в николаевска Русия, а другият — против наложеното на българския народ чуждо, османско-феодално иго.

Художественото изображение и в двете поеми (независимо от нееднаквите творчески постижения) се изгражда безспорно върху романтични естетически принципи — то се движи в сферата на необикновеното, на изключителното, на идеално-възвишеното, на трагично-легендната роман-

[1] Вж. по този въпрос и у В. Велчев. Въздействието на руската класическа литература за формиране и развитие на българската литература през XIX век. С., 1958. с. 56.

тика, на очароващия сърцето далечен, „прекрасен“ спомен. Както вече се изтъкна, авторът на „Бахчисарайский фонтан“ проявява предпочитание към по-„земния“, към по-близкия до реалната действителност романтизъм, докато авторът на „Изворът на Белоногата“ показва склонност и към баладично-фантастичното, към романтизъм с по-голяма доза условност на изображение. Така например, ако Пушкин по силата на емоционалната си развълнуваност и запленено въображение мислено си представя образа на злочестата Мария —

и по дворцу летучей тенью
мелькала дева предо мной! . .

Славейков „вижда“ сянката на Гергана като баладично „реална“ действителност: всяка лунна вечер тя се явява на чешмата, в която е „вградена“, и то както приживе през вечерите на село — да преде“, а нейде далече цафарата на нейния любим Никола „тъжно... свири и тътне“. Изобщо наред с другите художествени качества на поемите в тях прави впечатление умението на авторите да придадат ярък национален колорит на изображението — от битово, нравствено-психологическо, езиково, стилно естество. Да прибавим още и това, че под влияние на пресъздавания сюжетен материал, на типичните за дадения исторически момент жизнени национални тенденции в литературното развитие, както и на демократично-селския характер на българското словесно изкуство през епохата на Възраждането, в „Изворът на Белоногата“ широко и властно доминира фолклорната стихия. Така щото Славейковата поема прилича много на народна битово-баладична песен, докато Пушкиновата поема носи чертите на културно-интелигентско, на гражданско-хуманистично естетическо светоотношение, което усвоява и подчинява на себе си народнопоетичните елементи.

Все в посока на тези изводи ни навежда и сравнението изобщо между изображението на романтично „свободната“ духом жена у Пушкин и Славейков. Разбира се, и тук ние имаме пред вид типологически-естетическия аспект на разглеждане. При такова сравнение веднага се налага изводът, че у Пушкин този тип героиня се движи в кръга на морално-индивидуалното, поради което нейните житейски идеали, пориви, постъпки не излизат извън проблемите на личното битие, главно на личното любовно щастие. С такива черти изпъкват пред нас и Людмила от „Руслан и Людмила“, и Мария, Зарема от „Бахчисарайский фонтан“, и черкесенката от „Кавказский пленник“, и Замфира от „Цыганы“, и Мария от „Полтава“. У Славейков при този тип героиня проблемата за личното битие и конкретно за собственото любовно щастие е неделимо свързана с проблемата за народното битие и нрави с националното съзнание и патриотичния дълг. Дори у полячката Мария чувството за родината — нейното „божествено чувство“ към „близкой, лучшей стороне“, за която неутешимо „плачет и грустит“ — не е дадено като открито алтернативен, драматичен мотив в отношението ѝ към влюбения в нея знатен друговерец.[1] Напротив, у Славейковата Гергана именно национално-патриотичното чувство представлява основа на

[1] Наистина в романтичните си поеми Пушкин дава израз на своето „вольнолюбие и политический протест против самодержавия и крепостничества“, обаче в тях доминира „дълбокият интерес към вътрешния свят на личността“ (вж. История русской поэзии. . ., т. I, с. 227).

съпротивата ѝ срещу любовта и всевластната воля на везира. На тази основа поетът осмисля и нейната любовна вярност към „първото ѝ либе“ Никола. В отговор на толкова щедрите обещания и приказни съблазни от страна на турския сановник за фантастично охолство и любовно „щастие“ в Цариград „простата“ селска българска девойка заявява категорично:

— Стамбул е, аго, за мене
тук, дето съм си родена,
а най-хубави сараи —
там онзи мой бащин дом.
. . . . . .
На живот ми си господар,
но на волята не ми си!

В още по-висока степен единството на любовното чувство и патриотичното съзнание виждаме изявено в образа на Бойка от поемата „Бойка войвода“. Когато нейният любим годеник Стоян е принуден да замине незабавно на бойното поле, за да изпълни отечествения си дълг, младата юначна българка без колебание решава да тръгне с него и да се включи в неговата „вярна дружина“. Разбирането на Бойка за равноправното задължение на жената и мъжа да бранят на живот и смърт свободата и честта на отечеството я издига до идеологията на революционните демократи:

Само мъжът ли обича
домът си, още родът си?
Той ли е само тъй длъжен
за тях да лее кръвта си?
Богу съм длъжна кат тебе,
роду си длъжна не съм ли?

Нещо повече, Бойка е готова да бъде не само радост за любимия, но и щит за живота му срещу вражите оръжия. Това е в пълния смисъл на думата патриотично-героична романтична любов:

С гърди си ще те закрилям
от остри стрели пернати,
със щит ща да те забраням
от силни копья замашни. . .
Във време безбойно на лагер —
моите коси теб сянка,
коленете ми възглавье,
тънки ми пръсти ветрило. . .
На мойте гърди почивай,
както по жътва на нива.

Ако в Гергана поетът рисува идеален романтичен образ на патриотична българка в кръга на народния бит и нрави през епохата на османското владичество, в образа на Бойка войвода съчетава чертите на оня тип патриотична българка, който е характерен не за битово-историческия, а за хайдушкия народен епос — за жената, носителка на романтично-героичен дух, готова не само с морално-патриотични, но и с действителни бойни оръжия рамо до рамо с любимия да воюва за накърнената си човешка чест, а личната и националната си свобода.

Сравнително взето, в по-близко родство с този романтичен образ на българската патриотка и героиня стои образът на жената в поезията на К. Ф. Рилеев — например Наталия Долгорукова, Рогнеда, Чаплицка, които „не только воспитывают молодых героев — они сами совершают героические поступки, рвут со средой ради мужей-борцов против деспотизма", „они рвут узы, связавшие их с тиранами, они фактически помагают героям",[1] Те също така са способни на всякаква жертва и себеотрицание в името на любовта, на човешкото си достойнство, на високите си хуманистично-свободолюбиви идеали. Типична за тях е нравствената сила на Наталия Долгорукова, която след гибелта на своя съпруг — борец срещу царизма — „с твърдост" заявява:

Забыла я родной свой град,
богатство, почести и знатность,
чтоб с ним делить в Сибири хлад
и испытать судьбы превратность.
Все с твердостью переносила.
. . . . . .
он жертвой мести лютой пал.
. . . . . .
но я, бродя меж снежных скал,
ему в душе не изменила.[2]

Все пак даже и Рилеевата романтична героиня не се издига до идеята и порива на въоръжената борба, защото в онзи исторически момент не е била толкова близко свързана с народа, с неговите революционни социално-хуманистични тежнения (както българската жена, особено през последното столетие на турското иго). За нея тази борба още не се налага като неотменима жизнено-историческа повеля, както за българската ѝ духовна сестра от онова време.

Към подобни изводи ни навеждат и паралелните проучвания на тематично родствени романтични поеми като „Двама приятели" на Добри Чинтулов и „Полтава" на А. С. Пушкин. Трябва да кажем веднага, че тази Пушкинова поема действително съдържа значителен реалистичен елемент, който я прави „качествено нов вид поема" — според проникновената установка на Д. Д. Благой.[3] Все пак типологически д о м и н а н т е н, естетически формиращ в нейната художествена тъкан си остава р о м а н т и ч н и я т компонент — стремежът към необикновеното, към изключителното в характерите и конфликтите. Именно този елемент ние виждаме изявен широко и ярко в самата основа на поемата — в и з к л ю ч и т е л н и я по характер исторически конфликт, в изключителния край на централния герой Мазепа, в и з к л ю ч и т е л н и я характер на неговата любов с Мария, в също така и з к л ю ч и т е л н о т о му отношение към нейния баща, стария Кочубей, в н е о б и к н о в е н а т а, забулена в „тайна" съдба на Мария след погубването на баща ѝ, и то тъкмо от нейния „любим", в редицата типични по романтичното си естество композиционни и стилни похвати.

---

[1] А. Г. Ц е й т л и н. Творчество Рылеева. М., 1955. с. 252, 253.
[2] К. Ф. Р ы л е е в. Стихотворения. М., 1956. с. 224.
[3] Д. Д. Б л а г о й. Творческий путь Пушкина (1826—1830). М., 1969. с. 276.

И в двете поеми въпреки съществените тематично-персонажни и художествени различия между тях е прокарана една дълбоко родствена идея — за величието на героичната патриотична вярност и защита на родината, застрашена от коварен враг. В „Двама приятели" древният български хан Крум нанася съкрушителна победа над нахлулия в отечеството византийски император-завоевател и по този начин обезпечава свободата на своя народ и държава. След драматично-съдбоносния двубой в дебрите на Балкана идва пиршеството, на което отначало застрашеният с жестоко поражение победител пие наздравица от позлатения череп на трагично измамилия се в надеждите си поробител. Типична, националноспецифична черта тук е ярката възрожденска идеализация на миналото в патриотично-демократичен дух. Тази романтична склонност е присъща изобщо на обществените дейци от епохата на националноосвободителните борби. Поетът представя историческата ситуация така: не само хан Крум, но и целият народ се вдига съзнателно и драговолно, като един на свещена патриотична борба срещу надвисналата над държавата грозна опасност:

По българското всичко царство,
. . . . . .
навред за бой вечь глас ечи:
— Война, война непримирима
за бащината ни любима,
война противу лютий враг. . .

Историческата романтика на поета, родена от национално-патриотичните тежнения на възрожденската епоха, го кара да изтъква на преден план решаващата роля на патриотизма и героизма на самия народ, да вижда пълно единство у народ и народни ръководители в идеалите и борбата за национална свобода и независимост. Този подчертан патриотично-демократичен дух дълбоко характеризира българския романтизъм (най-вече при разработката на историческа тематика), нещо, което ярко личи не само в разглежданата поема, но и в сродните с нея творби на П. Р.Славейков, Георги Раковски, Васил Друмев и др. Също такава специфична особеност е и предпочитанието на българските романтици към борческо-действените моменти в изображението, към разкриването преди всичко на историческото събитие и мотивите на патриотичния подвиг като вдъхновяващ пример за съвременните на поетите български поколения. Оттук и сравнително слабия интерес у тези поети към обстойния психологически анализ, към подробната битова ситуация, към епизодите от лично, интимно естество.

В Пушкиновата „Полтава" същинският исторически момент (битката на Петър I срещу гетмана-изменник и неговия шведски съюзник) е „обграден" от богата жизнена ситуация, проникната при това от дух на житейска и историческа изключителност — живота и съдбата на „богатия и горд" украински велможа Кочубей, привърженик на политическото единство с Русия; любовта и драмата на младата Мария със стария, властолюбив гетман Мазепа, който в ламтежа си за царствено величие се оказва безогледен и безпощаден дори спрямо най-близките си хора; заедно с това в обособени епизоди са изобразени отношения между майка и дъщеря, съновидения на Мазепа, на Мария и пр. Извънредно широко място в поемата е отделено за преживяванията особено на Мазепа, също за картини

от природата. Изобщо тази Пушкинова поема наистина има облик на „уедрено" историко-героическо повествование, представлява „своего рода историческим романом в стихах"[1]. В това отношение тя е колкото новаторска, толкова и значителна художествена творба в обсега на жанра, а и несравнимо по-високо стояща от поеми като „Двама приятели". Тук обаче трябва да посочим основните типологически прилики и различия между българския и руския романтизъм в зависимост преди всичко от въздействието на нееднаквите литературни традиции и от конкретно-историческото обществено функционално предназначение. Очевидно представителите на това направление в България центрират творческото си внимание в сферата на национално-патриотичното, поставят се в пряка услуга на задачите на революционно-освободителната борба, докато по правило представителите на руския романтизъм покрай конкретно-историческите граждански задачи преследват и по-широки, общочовешки задачи. Ето защо българските романтици показват сравнително най-близко родство с романтиците-декабристи и най-вече с революционния патос на Рилеев, за когото поезията има обществено оправдание само като средство за подготвяне на съвременната му прогресивна дворянска интелигенция за въоръжена разправа с царизма и феодално-помещическия строй. Нещо повече, в Рилеевите „думы" и поеми темата за националноосвободителната борба, за патриотичния дълг и подвиг се съчетава с мотива за гражданските права и свободи — обстоятелство, което й придава по-дълбок хуманистичен, прогресивно-революционен характер (въпреки иначе исторически ограниченото схващане на декабристите за народността и патриотизма).[2] С най-прогресивните си черти романтизмът на декабристите допада особено много на българските романтици революционни демократи — на Георги Раковски, Любен Каравелов, Христо Ботев, — чието творчество бележи най-високите върхове в развитието на българския романтизъм при условията на османското владичество.

3

Когато се съпоставят революционно-романтични произведения на руски декабристи с такива произведения на споменатите български революционни демократи, не може да не се стигне до извода, че по дълбоката си типологическа същност въпреки съществените национални и индивидуални различия между тях това са произведения на духовни братя по перо. И както трябва да се очаква, най-многобройни черти на родство откриваме тъкмо в образа на положителните герои — в техния нравствено-патриотичен и борчески граждански патос и по-специално — в духовния облик на лирическия романтичен герой. Рилеевите „думы" за исторически герои в „Олег Вещий", „Святослав", „Смерть Ермака", „Дмитрий Донской", поемата му „Войнаровский", запазените фрагменти от „Наливайко", „Партизаны", „Гайдамак" със своя романтичен патриотичен патос и със своето революционно обществено-възпитателно предназначение напомнят историческите оди и елегии на Раковски, както и редица епизоди от поемата му „Горски пътник". Еднакво родствени са те и с т. нар. политически пове-

[1] Д. Д. Благой. Творческий путь Пушкина (1826—1830), с. 335.
[2] Срв. История русской поэзии. . ., т. I, с. 299.

сти на Каравелов, като „Войвода", „Дончо", „Мъченик". Подобно на Раковски именно изключителното, „идеалното" свободолюбие и всеотдайна героика на борците за национално освобождение Каравелов взема за своя авторска позиция при изображение на характерите и конфликтите в споменатите повести, откъдето и у него по необходимост се налага като доминиращ методът на революционния романтизъм. Най-сетне със страстния си порив към патриотично-героичен подвиг и саможертва Рилеевите романтични песни и поеми показват значително родство с редица места в поезията на Ботев, макар той да се издига много по-високо от руския си събрат в демократичните и социално-хуманистичните си идеали, както и в художествено отношение. Смело може да се каже, че бележитата романтична „изповед" на Наливайко за непримиримата му ненавист към народните потисници и свещеното му преклонение пред народната свобода срещаме в дълбоко сходни варианти у всички български революционни романтици:

. . .Быть может, я еще могу
дать руку личному врагу;
но вековые оскорбленья
тиранам родины прощать
без справедливого отмщенья —
не в силах я: один лишь раб
так может быть и подл и слаб.
Могу ли равнодушно видеть
порабощенных земляков?. .
Нет, нет! Мой жребий: ненавидеть
равно тиранов и рабов![1]

Свободолюбивите герои на Рилеев питаят всеотдайна любов към поробените си съотечественици, готови са да се жертвуват за освобождението им, „тежко" им е да ги „гледат" в непоносимата „неволя", обаче над всичките им чувства стои любовта към родината — „но родину люблю я боле", заявява Наливайко. Нейният мъченически образ буди в душата им най-възвишени чувства и непреодолима воля за героична борба и саможертва в името на свободното, щастливо бъдеще на родината. И в това отношение те също много напомнят българските романтици, чиито произведения предлагат множество поразително родствени паралели. Ще цитираме тук само няколко характерни пасажа.

Из произведенията на Г. С. Раковски:

Тука Каранови потомци храбри, силни
свободен са живели живот,
място прекрасно мъжески бранили славни,
миру престрашни те са били!
Свобода им пресладко скъпа била реч,
мило отечество, родина
с пламен и острий бранили са те меч.
(„Горски пътник")

Доста сме бедни в горест живели покорни!
Турска да съкрушим власт!
(„Старобългарско възпоминание. . .")

[1] К. Ф. Рылеев. Стихотворения, с. 323.

Священни дълг и мене зове да ида
в юнашко поприще жарко с устремление,
за вяра храборно да умра и за свобода,
тиранско да отхвърлиме угнетение!

. . . . . .

За отечества славна смърт мне надлежи,
пламти възтъргно кръв моя, играе!
(„Отлъчие от България...")

Коя по-сладка смърт може бити,
разве за свобода общонародна
в поприще юнашко славно умрети?. .
(„Горски пътник")

Патриотите-революционери в повестите на Любен Каравелов обичат „от всичкото си сърце и душа своята земя и своята свобода" и със същата сила ненавиждат политическите и социалните врагове на народа. Те изобщо смятат, че „отечеството и свободата на човека са по-скъпи от всичко" на света, ето защо и техен пръв, свещен лозунг в националноосвободителната борба е „Свобода или смърт!", а техен патриотичен блян — „Аз умирам, но отечеството ми е свободно!" С особена яркост и пълнота романтичната концепция на писателя за „истинския" образ на българина виждаме разкрита в косвени характеристики като следната (в повестта „Дончо"), където заедно с това се открояват и основните национални черти от светоотношението на революционния романтизъм в българската литература: „Нашите българи много търпят, страшно търпят, търпят дотогава, докато им се не препълни чашата; но ако на тяхното търпение е дошъл краят, то нека никой да им не стои на пътят. Лъжат тия люде, които казват, че българският народ няма юнашки дух и родолюбиво сърце, лъжат тия, които говорят, че българският народ се не надява на своите сили и на своето юначество, а чака да го избавят другите. Българите стотина пъти са доказвали, че са юнаци и обичат своето отечество и своята свобода. Кой не знае колко пъти една шепа български юнаци са стояли с пушките си в ръка против цяла турска войска, против еничарските орди?.. Кой не знае как българските чети по Балканът са плашили турската войска? Кой не знае, че хайдук Велко, хаджи Петър и Боцарис са едни от най-главните борци за сръбската и гръцката свобода?.. Нека говори кой що ще, а аз ще ви кажа, че българинът е хилядо пъти по-юнак и от турчинът, и от гъркът, и от влахът. А който ми не вярва, то скоро ще бъде време, в което и той ще да повярва."[1] Младият патриот-революционер Цено от повестта „Мъченик" заявява пред по-стария си събрат по борба и патриотичен подвиг: „Аз ще ти докажа, че българинът е юнак и обича своето отечество повече от своя живот, повече от всичко. Аз ще ти разкажа своя живот и животът на моите другари и ти ще видиш, че и българите умират за своето отечество като лъвове, без да им мигне окото..."[2] Именно в сферата на патриотично-героичното, и то в посока на изключителното, на идеалното, писателят типизира образа на своите романтични герои — превръща ги в почти съвършени идейно-художествени въплъщения на оня висок историко-прогресивеи патос, който бележи

[1] Л. Каравелов. Събрани съчинения. Т. I. С., 1965. с. 491—492.
[2] Пак там, с. 235.

върховете на епохалната за българския народ националноосвободителна борба през XIX в.

Революционни романтици като Раковски и Ботев (заедно с положителните си герои) сякаш повтарят на свой глас признанието на Рилеевия Наливайко за съзнателната патриотична саможертва — за върховната „радост", с която пълни тя душата на „истинския" борец за народна свобода и щастие:

„Известно мне: погибель ждет
того, кто первый восстает
на утеснителей народа, —
судьба меня уж обрекла.
Но где, скажи, когда была
без жертв искуплена свобода?
Погибну я за край родной —
я это чувствую, я знаю. . .
И радостно, отец святой,
свой жребий я благословляю!"

Саможертвата в името на народното освобождение Раковски схваща като „свещени дълг", като „славна смърт", която е съпроводена от „блажена радост" и осигурява на патриота безсмъртна памет у поколенията. На такива герои потомците издигат величествени паметници, а народни певци увековечават паметта им във възторжени песни. Ето защо патриотът-романтик очаква часа на подвига-саможертва с „радостно светло лице", „крепко изступлен", т. е. с върховен патриотичен екстаз. Това „чувство", това качество — „храбро умрети в нападение" — поетът-романтик смята за изключително духовно-морално достояние: „то е юнашко само благородство...".

За Ботев героичната патриотична саможертва е също най-висока повеля и върховна радост. Дори в единствената си „молитва" — към „бога на разума" — копнее само за едно: когато „възстане робът", в редовете на борбата да си намери и той гроба. Всенародното въстание срещу петвековното иго Ботев си представя като колосално събитие в самата природа — като буря, която „кърши клонове, а сабя ги свива на венец"; в Балкана „стене гора и шума", „ечат бури вековни", цялата „земя гърми и тътне", в зинали „страшни долове" „пищи зърно от свинец" (куршуми). За великия поет-патриот това е грандиозно, същинско апокалиптично пиршество, за което с цялото си същество жадува и на което пръв той ще вдигне „кървава напивка" — т. е. ще пролее в бурен героичен порив младата си кръв за освобождението на своя поробен народ. Там, в бурния грохот и в романтичната героика на националноосвободителната революция, ще посрещне смъртта като „мила усмивка", „хладния гроб" — като „сладка почивка". Единствена „награда" за патриотичния си подвиг-саможертва той очаква от народното признание — да се каже за него, че е паднал „за правда и за свобода" на своя народ. Когато загива юнакът-патриот в беззаветна битка с народните врагове, цялата природа взема романтично възвеличаващо участие в последните му минути — както е изобразил това поетът

[1] К. Ф. Рылеев. Стихотворения, с. 331—332.

с ненадминатата художествена мощ в революционната балада „Хаджи Димитър". Тук се събира сякаш „цяла вселена", за да отдаде епическо-романтична прослава на неговия подвиг-саможертва, да огради с фантастично-феерична красота неговата кончина, да възвеличи като върховен човешки идеал борбата за народна, социална и нравствена свобода:

Тоз, който падне в бой за свобода,
той не умира: него жалеят
земя и небо, звяр и природа
и певци песни за него пеят. . .
. . . . . .
Настане вечер, месец изгрее,
звезди обсипят свода небесен;
гора зашуми, вятър повее —
Балканът пее хайдушка песен!
И самодиви в бяла премена
чудни, прекрасни, песен поемнат,
тихо нагазят трева зелена
и при юнака дойдат, та седнат.

Денем за тежко ранения юнак-патриот се грижат дори хищните „животни" — най-силните и волни измежду тях: сянка му пази орлица, соколът бди над него като сестра, даже вълкът ближе кротко раната му. Нещо повече, дори слънцето от дълбокия небесен свод „спряно и сърдито пече" над поробената земя. Изобщо великият революционен романтик е възвеличил с гениални символизации романтичната красота на патриотичния подвиг за свобода и правда — подвиг, в който неразделно пулсират идеите и чувствата на националното и интернационалното. И това е напълно естествено за горещия апостол на революционния демократизъм и възторженията поклонник на утопическия социализъм.

Макар и не толкова патетично като у Раковски и не толкова поетично като у Ботев, но все така ярко и силно прославата на патриотичния подвиг-саможертва заема широко място в романтичните повести и стихотворения на Любен Каравелов. Герои като Стоян, Дончо, Детелин, дядо Коста, Цено, Добра са изобразени в аспекта на изключителното, на идеалното — като патриоти, за които въоръжената борба и геройската саможертва за личната и народната свобода и чест имат върховно очарование, определят насоката и смисъла на живота им. Такава необикновена личност е например предводителят на хайдутите-патриоти от повестта „Войвода". По негов пример те са готови „и в ада" да отидат (т. е. да изпълнят своя патриотичен дълг). Главния герой Дончо писателят поставя по-високо дори от легендарния народен закрилник Индже войвода, възпяван (подобно на Стенка Разин) по ярко романтичен начин в народния хайдушки епос: „Истина да ви кажа, такъв добър и славен войвода не скоро ще види наша Стара планина. Ако хората пеят за Индже войвода:

Разплакала се гората,
гората и планината
заради Индже войвода. . . —

то за Донча трябва да плаче цяла България и всичките българе."[1] Не само това. С подобни черти са изобразени и жените-патриотки като Добра (от повестта „Дончо"). Тъкмо в най-трудните моменти от борбата с поробителите те показват най-голяма неустрашимост и служат за пример и бойно вдъхновение на мъжете-хайдути. А Добра има дори съзнанието, че като нея са повече от българките — нещо, което писателят разкрива най-вече в случките, когато Добра окуражава чрез романтично-героична ирония „малодушните" четници: „Ако вие бъдете такива женкари, каквито сте сега, то аз ще събера жените, ще им дам по една пушка, а вам по една къделя и по едно вретено: и тогава вие ще да предете прежда и да плетете чорапи, а ние ще нарамиме пушките и ще идеме да биеме турците... а ако ви е много страх и не смеете да погледнете турците в очите, то аз ще ви избавя и от това. Аз ще ви скрия под полите си."[2]

Когато литературните историци търсят връзките на Каравеловата белетристика с повестите на Гогол, откриват ги почти само между повести като „Българи от старо време" и „Тарас Булба", „Как поссорились Иван Иванович с Иваном Никифоровичем". Наистина Каравеловият герой дядо Либен прилича с редица свои черти на Гоголевия Тарас Булба. Но между тях има и съществени типологически различия. Ако волният казашки атаман е изобразен в неговото романтично-героическо битие, някогашният хайдутин-харамия е показан в неговото с л е дгероично-романтично минало — в атмосферата и обстановката на „уседналия" му „битов" живот. Докато руският автор следва естетическите принципи на романтичното изображение в неговата патриотично-героична модификация, българският автор се движи в рамките на битово-просветителския реализъм въпреки вплетените в неговата тъкан отделни романтични, тарасбулбовски елементи. Сравним ли обаче тази Гоголева творба с революционно-романтичните повести на Каравелов, ние откриваме много повече същностни прилики, и то по отношение както на художествения метод и стил, така и на застъпваните теми и положителни герои. Имаме пред вид романтичния характер на патриотичното преклонение пред идеала за народна свобода и чест, на беззаветната любов към всичко родно и на първо място към героиката на историческото минало, както и възвишената представа за патриотичния подвиг и героичната саможертва в името на народната свобода, най-сетне на изключителната им ненавист към националното потисничество и социалната несправедливост. Също така и в Каравеловите романтични повести, както в Гоголевия „Тарас Булба" (и изобщо в романтичните му разкази и повести от сборника „Вечера на хуторе близ Диканьки") се чувствуват като същински талвег разказвателно-изобразителните традиции на фолклора — на народните приказки и легенди, на патриотичните и битовите поеми, на народните пословици и поговорки. Така щото крайно време е решително да се коригира господствуващото схващане за изключително „реалистичното" влияние на Гогол върху Каравелов: бележитият руски критически реалист е упражнил върху българския си събрат несъмнено плодотворно въздействие и в посока на романтичното изображение. Творби като „Тарас Булба" и „Войвода", „Дончо", „Мъченик" се родеят дълбоко преди всичко по своя изключителен борческо-патриотичен патос и по след-

[1] Л. К а р а в е л о в. Цит. съч., с. 433.
[2] Пак там, с. 466.

ваните от авторите им романтични принципи на художествено изображение, принципи, разбирани естествено в най-общ т и п о л о г и ч е с к и смисъл.

Но и тук трябва да изтъкнем сравнително по-демократичния характер на романтичното изображение на жената у българския писател — особеност, която се дължи колкото на социално-битови причини, толкова и на доминиращите в българския романтизъм борческо-патриотични традиции на народния героичен и по-специално хайдушки епос. Особено образа на българската майка (като романтично-патриотично обобщение) българските романтици възвеличават като национален идеал на патриотична и нравствена героика — тя е „майка юнашка", която още със своето майчинско мляко закърмва рожбите си със свободолюбив и борчески дух, „надарява" ги „със сърце мъжко, юнашко". На второ място такъв дух създава у българина неговата балканска природа и особено могъщата Стара планина — убежище и крепост на борците с оръжие в ръка за народна свобода и правда. Ако у Раковски тя е характеризирана метафорично като „юнашка наша планина" и „наша надежда" в борбата за национално освобождение, у Ботев тя е още по-ярко одухотворена и вече „пее хайдушка песен", сама като жива величае и разнася славата на юначните народни синове и дъщери — издига ги като пример и вдъхновение за подрастващите млади поколения патриоти.

Както е известно, българските литературоведи неведнъж говорят за родствени черти в поезията на Лермонтов и Ботев, дори за влияние на руския поет върху българския. Почти никакво внимание обаче не е обръщано на въпроса на дълбоко специфичния романтичен патос у двамата големи творци — специфика колкото национална, толкова и индивидуална по естество. Безспорно Лермонтови песни като „Дума", „И скучно и грустно" живо напомнят Ботеви стихотворения като „Борба", „Към брата си". Тук може да се посочат явно родствени моменти, особено що се отнася до песимистично-отрицателното отношение на двамата поети към несправедливия, бездушния морал на ограждащото ги общество, към съвременната им интелигенция, лишена от благородни пориви и окриляващи към обществен подвиг хуманистични идеали. Ето няколко такива паралела, от които не е трудно да се схване както общото, така и различното у двамата бележити романтици.

У Лермонтов:

Печально я гляжу на наше поколенье!
. . . . . .
И жизнь уж нас томит, как ровный путь без цели,
. . . . . .
К добру и злу постыдно равнодушны,
. . . . . .
перед опасностью позорно-малодушны
и перед властию — презренные рабы.
. . . . . .
Мы иссушили ум наукою бесплодной. . .

(„Дума")

И скучно, и грустно! — и некому руку подать
в минуту душевной невзгоды. . .
. . . . . .
А годы проходят — все лучшие годы!
(„И скучно, и грустно")

У Ботев:

Тежко, брате, се живее
между глупци неразбрани;
. . . . . .
ах, ръка си кой ще турне
на туй сърце, дето страда?
Никой, никой!. .
. . . . . .
но кажи ми що да тача
в тоя мъртъв свят коварен?
(„Към брата си")

В тъги, в неволи, младост минува,
кръвта се ядно в жили вълнува,
. . . . . .
нито надежда от сън мъртвешки
да можеш свестен човек събуди!
Свестните у нас считат за луди,
. . . . . .
„Бой се от бога, почитай царя!"
Свещена глупост! Векове цели
разум и съвест с нея се борят;
. . . . . .
Светът привикнал хомот да влачи,
тиранство и зло и до днес тачи;
. . . . . .
Тъй върви свегът! Лъжа и робство
на тая пуста земя царува!
(„Борба")

Каква дълбока вътрешна съзвучност наистина между творческия свят на двамата поети! Колко близък по същност е техният идейно-емоционален патос, техният романтичен порив към друг, коренно различен от окръжаващия ги живот! Все пак веднага се налага на вниманието ни обстоятелството, че докато Лермонтов акцентува върху морално-гражданския протест и остро терзаещия душата песимизъм, породени от позорното равнодушие на съвременниците към убийствените порядки под игото на царизма, докато сам без видим изход страда жестоко от чувството на самотност и обществена неподкрепеност на благородните хуманистични идеали, Ботев не спира при разобличаването на грозната, нерадостна действителност, а търси и намира изход от злото и неправдите в нея по пътя на прякото революционно действие. Българският поет страстно призовава „истинските" човеци и патриоти към безпощадна разправа с всички врагове на собствения му народ, на честните хора в света, зове на всеотдайна и беззаветна борба за човешка, национална и световна свобода и социална правда:

Аз вече пушка нарамих
и на глас тичам народен
срещу врага си безверни.
. . . . . .
Но. . . стига ми таз награда —
да каже нявга народа:
умря сиромах за правда,
за правда и за свобода. . .
(„На прощаване“)

И в това царство кърваво, грешно,
царство на подлост, разврат и сълзи,
царство на скърби — зло безконечно! —
кипи борбата и с стъпки бързи
върви към своя свещени конец. . .
Ще викнем ние: „Хляб или свинец!“
(„Борба“)

Тоз, който падне в бой за свобода,
той не умира. . .
(„Хаджи Димитър“)

Изобщо, ако у Лермонтов революционната борба срещу общественото зло не прекрачва отвъд прага на мечтата и поетът си служи само с оръжието на хуманистичния идейно-емоционален протест, у Ботев революционната мисъл и действие постигат пълно единство, революцията става органически присъща идея на неговата поезия, както и на живота му, а поезията и животът му служат с всички сили на революцията.

Съществени идейно-тематични допирни точки откриваме и при сравнение на Лермонтовата поема „Мцыри“ с поемата на Раковски „Горски пътник“, с революционно-романтичните повести на Каравелов „Войвода“, „Дончо“, „Мъченик“, с Ботевата поема „Хайдути“ и др. В образа на младия „послушник“ Лермонтов е въплътил идеята за „непокорната“, непреодолима мощ на патриотичното чувство и волята за свобода у гордата в своето човешко достойнство личност. В поемата се величаят чувства и пориви, способни да окрилят духа за изключителни подвизи — чувства и пориви, които играят роля на същинска „съдба“ в битието на човека. С особена сила и яркост романтичният патос на поет и герой звучи в изповедните признания на трагично „обезкриления“ патриот-свободолюбец:

Я знал одной лишь думы власть,
одну, но пламенную страсть:
. . . . . .
Она мечты мои звала
. . . . . .
в тот чудный мир тревог и битв,
где в тучах прячутся скалы,
где люди волны, как орлы.
Я эту страсть во тьме ночной
вскормил слезами и тоской;
ее пред небом и землей
я ныне громко признаю
и о прощеньи не молю.

Същите „мечти“ и „страст“ характеризират и духовните двойници на Лермонтовия герой от посочените произведения. Такива са Велко, Драгой от „Горски пътник“, Стоян, Дончо, Цено и др. от революционните повести на Каравелов, Чавдар от Ботевите „Хайдути“. Но за разлика от своя руски събрат българските романтични патриоти-свободолюбци са винаги органически свързани с революционно-освободителната борба на своя народ, у тях волята за лична свобода и чест е неделима от идеала за народна свобода и чест, индивидуалното им битие се изявява в единство с историческото социално-политическо битие на борещия се за национално освобождение народ.

Такива типологически паралели може да се направят и между Лермонтовата „Песня про царя Ивана Васильевича... и купца Калашникова“ и Вазовата поема „Трайко и Риза“ (и двете написани в стила на народния героичен епос). Ако при Лермонтов мотивите на трагичния „бунт“ у положителния герой се движат в кръга на възвишените чувства за семейна чест и на гордото съзнание за собствено човешко достойнство, ако драматичният конфликт възниква върху почвата на морално-социалните отношения, при Вазов заедно с тези мотиви действуват и определени национално-патриотични пориви — героят е „верен“ еднакво на любовта и на своето национално самочувствие, непреклонно пред ничия чужда власт. Докато младият руски търговец загива в борбата поради още далечната историческа перспектива на своята възмогваща се класа да победи все още всесилното дворянство, патриотичният и юначен български момък сразява своя — и народен — враг, тъй като се намира пред прага на националноосвободителната революция, а и тъкмо след нейната победа (т. е. Руско-турската освободителна война) Вазов създава тая своя поема.

Все до такива изводи ни навеждат и паралелите между произведенията на руския патриотично-борчески романтизъм и родствените с тях „възрожденски“ поеми на Иван Вазов — „Грамада“, „Загорка“, включително цикъла лирични поеми в „Епопея на забравените“. Макар да са писани след освобождението на България от османско иго (през първите 4—5 години след Руско-турската освободителна война), в тези произведения е отразен духът на епохата на Възраждането с нейния властен романтичен, патриотично-революционен патос. Новите елементи в тях се изразяват главно в следното. Тези Вазови творби се отличават с по-оптимистичен дух, с „по-щастливо“ разрешение на рисуваните драми в сравнение с публикуваните, родствени на тях произведения през годините на османското владичество. Защото художественото изображение се намира тук под силното влияние на възторга от историческата победа над вековния поробител. Все поради това сравнително по-силно е изявен в тях революционно-романтичният патос на епохата, с по-голяма пълнота е показан обликът и историческият смисъл на националноосвободителната борба. Най-сетне в много по-разгърнат план е дадена тук и картината на народния живот, по-конкретно казано — народният бит, условията на робството, преживяванията на героите. Изобщо, следвайки отблизо романтичните традиции, установени от Раковски, Каравелов, Ботев, авторът на „Грамада“, „Трайко и Риза“, „Епопея на забравените“ ги доразвива главно в посока на епическото художествено изображение. Що се отнася до идейното им богатство, те отстъпват на Ботевата поезия с нейните революционно-демократични и социалистическо-утопични идеологически позиции. Би могло да се каже,

ако в идейно отношение Вазовият възрожденски романтизъм стои в поголямо родство с идейния свят на Рилеев, в творческо отношение се стреми към художествената пълноценност на Пушкиновия и Лермонтовия романтизъм, без всякога да се изравнява с тях в това отношение.

Трябва обаче да отбележим тук и една новаторска специфична особеност на Вазовия възрожденски романтизъм, а именно въведения от него колективен образ на борещия се за национална свобода и чест български народ. При това и тук моралните и физическите си оръжия народът насочва често колкото срещу националните, толкова и срещу социалните си потисници и грабители, като например в поемите „Грамада" и „Загорка". Народната героика в устрема към свободата поетът рисува с голяма художествена мощ в „Кочо (Защитата на Перущица)" и „Опълченците на Шипка" от цикъла „Епопея на забравените". Може би най-пълно своята естетическа позиция на поет-романтик в изброените творби Вазов е разкрил в лирическото обръщение към хайдушкия Балкан в поемата „Загорка":

О, гори балкански,
гори неначети,
любя, гори, ваший таен
говор с вековете.
В него чуя въздишките
на старото време
и разкази за мъките
на нашето племе;
и предания юнашки
за бой, за свобода... (р. м.)

В поемата „Грамада" не само младият Камен се възправя срещу селския чорбаджия — съюзник на поробителите и „изедник" на народа. Против него се обявява и единствената му дъщеря, хубавицата Цена; също така всеотдайно влюбена в бедния, но юначен селски момък, тя предпочита да „избяга" с него отвъд Балкана, вместо да бъде против волята си „потурчена" и дадена за жена на иноверец, зъл народен враг. Нататък вече личният конфликт прераства в конфликт между самозабравилия се отроднен селски богаташ и грабения, социално потискан и обиден в националната си чест поробен народ. След редица романтични епизоди чрез остроумен морален линч (чрез своеобразно материализирано всенародно проклятие) селото наказва Цеко за родителското му, социално-чорбаджийско и национално престъпление, подкрепя борбата на „хайдутина" Камен и накрай с победен ентусиазъм посреща двамата млади — здрави и щастливи — заедно с освободителните братски руски войски.

Масовата героика, окрилящата патриотична романтика, колективният подвиг-саможертва в името на народната свобода и правда са получили най-високо поетично изображение в „Кочо (Защитата на Перущица)" и „Опълченците на Шипка". И тук то носи ярките признаци на изключителното, на необикновения, титаничен подем на духа в борбата за мечтаното „свободно" народно бъдеще, а сам поетът рисува този подем с чертите на идеалното, възвеличава го с патоса на легендарното удивление и естетическото утвърждаване. При защитата на Перущица срещу озверената сган на поробителите не само въстаниците-мъже, но „болнави и здрави,

богати, сюрмаси", жени и моми, деца и старци — всички вземат участие „в последния бой", в очите на всички гори революционен огън, дори и жените са обхванати от непреодолимата „лудост" на героиката. Най-висок, пълен и конкретен израз на тази масова героика поетът постига в незабравимата сцена с „простия чизмар" Кочо и неговото младо семейство. Не само в българската, но изобщо в световната литература мъчно могат да се посочат равни на тази сцена с нейния възвишен човешки трагизъм и революционно-романтичен патос:

Но войската скоро храма окръжава,
отвсякъде ужас и смърт приближава.
. . . . . .
Слисаните майки с поглед страховит
блъскаха глави си о голия зид
и падаха, други — с настръхнали власи
във свойте колене душеха деца си.
Във тоя миг Кочо — простият чизмар,
наранен, отслабнал и бунтовник стар,
повика жена си — млада хубавица,
на гърди с детенце със златна косица,
и рече: „Невесто! Виж, настая сеч
и по-лошо нещо. . . Ти разбираш веч. . .
Искаш ли да умреш?" — И клетата майка,
бледна, луда, няма, и без да завайка,
сложи си детето с трепетни ръце
и кат го целуна в бледното челце,
застана и рече: „То да е отзади!
Удряй!". . . И Кочо ножът си извади
кървав из гърди й; и чучур червен
бликна и затече; и Кочо втрещен
погледна детето. То плачеше клето!
„Майка ти не ще е сама на небето!" —
рече и замахна като в някой сън,
и възви глава си, пламнала в огън.
Главицата падна, трупът се затресе
и кръвта детинска с майчин'та се смеси.
И Кочо пак рече: „Не остана мощ,
но за един удар имам сила йощ!"
И ножът димещи опря с две ръце
право, дето тупа негово сърце,
и падна обагрен, грозен, страховит,
с отворени очи и със нож забит.

Тук всичко поразява със своята жизнена правдивост и художествена убедителност, всичко е мотивирано с обстановката, с чертите на характера и с душевното състояние на героите. Но това е жизнена правдивост и художествена убедителност при изображение на сцена, сама по себе си изключителна по същност, а и творческото пресъздаване на събитие и герои се извършва от позициите на изключителна нравствено-патриотична героика и естетически критерий. Вследствие на това получават ярък романтичен облик както методът, така и стилът на поета — дълбоко закономерно

положение, което е налице и в изображението на масовия подвиг на шипченските опълченци. Внимателният поглед и тук би установил, че изключителната героика е не само изобразена правдиво, но че в известна мяра е и хиперболизирана, пресъздадена в посока на възвишено-идеалното под напора както на опълченския, така и на авторовия героично-романтичен патос, който се явява доминантен фактор в естетическата изява и оценка на рисувания героичен подвиг:

Последният напън вече е настал.
. . . . . .
. . . О, геройски час!
Вълните намират канари тогаз,
патроните липсват, но волите траят,
щикът се пречупва — гърдите остаят
и сладката радост до крак да измрат
пред цяла вселена на този славен рът,
с една смърт юнашка и с една победа.
България цяла сега нази гледа,
тоя връх висок е: тя ще ни съзре,
ако би бегали: да мрем по-добре!
Няма веч оръжие! Има хекатомба!
Всяко дърво меч е, всякой камък — бомба,
всяко нещо — удар, всяка душа — плам.
Камъне и дървье изчезнаха там.
„Грабайте телата!“ — някой си изкряска,
и трупове мъртви фръкнаха завчаска,
кат демони черни над черний рояк,
катурят, струпалят като живи пак.
. . . . . .
Боят се превръща на смърт и на щик;
героите наши като скали твърди
желязото срещат с железни си гърди
и фърлят се с песен в свирепата сеч,
като виждат харно, че умират веч. . .

4

Впрочем още в началото на тази студия изтъкнахме, че в нея не се стремим към цялостно и пълно изследване на поставената проблема. Но и от направените, макар и твърде фрагментарни паралели става ясно, че сравнителното проучване на романтизма в българската и руската литература е колкото сложна, толкова и плодотворна задача. То навежда на еднакво съществени заключения както от историко-литературно, така и от общо теоретическо гледище. А преди всичко прави да изпъкнат по-определено основните националноспецифични черти на това направление в двете иначе толкова родствени литератури. Ако руският романтизъм в своето прогресивно течение черпи теми, образи, идеи от социално-хуманистичната борба на руския народ (начело с неговата напредничава дворянска интелигенция) против монархо-феодалния гнет, българският романтизъм е свързан изцяло и органически с националноосвободителната борба на българския

народ срещу варварското вековно чуждо владичество, борба, в която сравнително по-активно участвуват широките народни (селски) маси, и то начело с излезли от тяхната среда ръководни дейци. Въпреки различията между българския и руския романтизъм, произтичащи от това обстоятелство, техният основен патос е дълбоко родствен — ражда се от близки по същност обществено-исторически предпоставки, вдъхновява се от също така дълбоко родствени социално-хуманистични идеали, воюва за събаряне игото на загнилия феодализъм и за установяване на друг, по-демократичен и прогресивен обществен строй.

Тук бихме искали да обърнем внимание и върху едно положение, което има не само конкретно историко-литературно значение, но буди и сериозен теоретичен интерес. Касае се за сравнително много ярко набелязващата се генетическа връзка на българската пролетарска и социалистическореалистична литература с традициите на романтизма от епохата на националноосвободителните борби. Такава връзка безспорно личи и в историческата перспектива на руската литература — като се почне например от революционните призиви на Рилеев и Пушкиновите песни като „К Чаадаеву“, премине се през Лермонтови стихотворения като „Парус“ и „На смерть поэта“ и се стигне до основоположника на социалистическия реализъм Максим Горки. Струва ни се много показателно наличието дори на такъв идейно-типологичен мост: от Лермонтовите стихове

а он, мятежный, просит бури,
как будто в бурях есть покой! —

до Горкиевия революционен призив в „Песня о Буревестнике“: „ — Буря! Скоро грянет буря! . . Пусть сильнее грянет буря! . .“ — и реалното осъществяване на този призив в словото и делото на героите от романа „Майка“ . . .

Впрочем не по-малко и все така очевидни са тези идейно-типологични мостове между романтизма и социалистическия реализъм в българската литература. Органически неотделимо е творческото дело например на поети като Смирненски, Гео Милев, Вапцаров от революционно-романтичните традиции в българската литература, установени от Чинтулов, Каравелов, Ботев, Вазов. Но това е вече друга тема, за която е необходимо специално изследване.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ. ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА ЛИТЕРАТУРА
КНИГА XXI, 1972

Ф. М. ДОСТОЕВСКИ И БЪЛГАРИТЕ[1]

Георги Германов

Литературното наследство и философските възгледи на Фьодор Михайлович Достоевски са били и продължават да са предмет на многобройни изследвания, публикувани в различни страни на света. Най-разнообразни страни от живота, схващанията и дейността на великия писател стават все по-ясни благодарение на труда на учени от различни националности. Всичко това протича в условията на остра полемика, причините за която лежат не само в различните социално-политически и естетически позиции на изследователите, но произтичат и от сложната и противоречива природа на човека и писателя Достоевски.

След известен застой ние разполагаме вече с редица съвременни монографии, посветени на отделни проблеми или книги на Достоевски,[2] разполагаме с изследвания за мястото му в развитието на руската литература,[3] а също и с малки по обем, но капитални по значение трудове върху поетиката му.[4] Знаем вече доста за естетиката на Достоевски, за Достоевски художника, психолога, за характера на хуманизма му, за отношението му към политическите течения в Русия и на Запад, за отношението му към пролетариата и социализма.

Един въпрос, заел важно място в публицистиката на Достоевски и частично в художественото му творчество, продължава да остава вън от обсега на изследователите — съветски и чуждестранни. Това е въпросът за отражението на освободителните борби на българския народ. Причините за това са различни. Една от тях е съвсем малката известност на нашия народ в миналото. Априлското въстание от 1876 и освободителната война от 1877—1878 г. временно поставят българския народ в центъра на вниманието на европейската общественост, след което интересът към него от-

---

[1] Студията е приета за отпечатване през 1970 г.

[2] Вж. В. В. Ермилов. Ф. М. Достоевский. М., 1956; Д. И. Заславский. Ф. М. Достоевский. М., 1956; В. Шкловский. За и против. Заметки о Достоевском. М., 1957; Творчество Достоевского. Сб. статей. М., 1959; В. Я. Кирпотин. Ф. М. Достоевский. М., 1960; В. Я. Кирпотин. Достоевский в шестидесятые годы. М., 1966; М. Гус. Идеи и образы Ф. М. Достоевского. М., 1962; Г. М. Фридлендер. Реализм Достоевского. М.—Л., 1964; и др.

[3] Вж. напр. С. Борщевский. Щедрин и Достоевский. М., 1956; В. Я. Кирпотин. Достоевский и Белинский. М., 1960; и др.

[4] Вж. напр. Л. Гроссман, Поэтика Достоевского. М., 1925; М. Бахтин. Проблемы творчества Достоевского. М., 1929; М. Бахтин. Проблемы поэтики Достоевского. М., 1963; Н. М. Чирков. О стиле Достоевского. М., 1963.

ново спада. Друга причина е слабата видима връзка на заниманията на писателя по българските въпроси с художественото му творчество. Трета, най-важна причина е неодоценяването на влиянието, което оказват върху Достоевски събитията в България през 1876—1878 г., недооценяването на ролята, която те изиграват за проявяването на някои страни от социалните, политическите и философските възгледи на писателя, влиянието им върху етическите му схващания и — колкото и скромно да е това — върху художественото му творчество.[1] А писаното от Достоевски за България и българите не е малко. То обхваща основната част от „Дневник на писателя" от средата на 1876 до ноември 1877 г.

Възприемането и обяснението на Достоевски от българската критика има своя 90-годишна история. То започва с очерците за Пушкиновите тържества през 1880 г., поместени в пловдивския вестник „Марица", и с литературно-биографския очерк на С. С. Бобчев, поместен в пловдивското списание „Наука" през 1882 г. Оттогава до днес почти няма български вестник или списание, които да не са писали по някакъв повод за великия писател. Цялостно научно изследване върху Достоевски обаче ние още нямаме. Писаното за него, без да влизаме в подробности, което и не е предмет на тази работа, е идейно-политически и философски диференцирано, но има, общо взето, популярен характер и обикновено отразява становища на руската и съветската литературна критика и литературна история.

Интерпретацията на страниците по българските въпроси в творчеството на Достоевски от нашата критика също има своя история, по време съвпадаща с общото му критическо възприемане. В редица очерци и статии се заостря вниманието на българския читател върху националните ни проблеми, поставяни и разглеждани от Достоевски. Най-често с това се преследва определена политическа цел — да се подчертае заслугата на Русия и руския народ за освобождението ни от турско робство.

Началото на тази традиция поставя С. С. Бобчев, който разглежда отношението на Достоевски към нас в хуманистичен и славянофилски план. Позицията на автора е русофилска и славянска.[2] Не може да не се долови, че е в курса на съпротивата срещу антируската политика на Батенберг и неговото правителство в София. Насочен срещу тази политика е и преводът на „Една съвсем особена думичка за славяните", направен през 80-те години от Светослав Миларов, спрян от русофобската цензура и излязъл в началото на нашия век.[3] „Особената думичка" се отнася именно до скъсването на определени буржоазни среди у нас с политиката на приятелство с Русия, предсказана от Достоевски. По-късно всички български автори пишат за великия писател с особена любов, изтъкват значението на неговото отношение към България и българите за нашата страна и нашия народ, подчертават славянската му позиция, безкористието, с което защи-

[1] Единственото излязло досега по-пълно изследване на тази част от творческото наследство на писателя е книгата на Д. В. Гришин. „Дневник писателя" Ф. М. Достоевского. Мелбърн, 1966. Книгата е добре написана и солидно аргументирана, но авторът има други изследователски цели и затова за българските събития споменава информативно на с. 45—46, 163, 174 и 240—241. В книгата са подчертани дълбокото съчувствие и солидарността на великия писател с изпадналия в беда български народ.

[2] Вж. С. С. Бобчев. Ф. М. Достоевский (животописец и книжовен очерк). — Наука, ч. II (1882), кн. 1, с. 19—32.

[3] Едно пророчество за българите. От Ф. М. Достоевски. Прев. от руски Св. Миларов. Свищов, Печ. на А. П. Паничков, 1901.

щава славяните и българите в частност.[1] Но трябва да се отбележи, че задълбочен анализ на позициите на Достоевски не се прави. Не се посочва в каква степен той се ръководи от християнскорелигиозните си възгледи, къде отношението му е гражданско и политическо, не се надниква в споровете му с враждебни нему политически течения и идеологии. Не се подчертава отношението на Достоевски към буржоазията и към нейната култура и политика. Когато се говори за „неблагодарността" на българите към Русия, липсва класовият подход, не се различава политиката на антируски настроените буржоазни кръгове от исторически формиралите се чувства на уважение и любов на народните маси към руския народ. Не се отбелязва и обективно-историческата причина за това откъсване на определени среди в българското общество от традиционното руско-българско приятелство.

Успоредно с тези трактовки от началото на нашия век се явяват вече и трактовки религиозно-мистически. Такива са например статиите на К. Бакларов[2], Д. Кьорчев[3], Г. Стефанов[4] и др. Тук има и обожествяване на Достоевски, и превръщане на личността му в единствен еквивалент на духовния живот на Русия изобщо, и издигане от негово име на философията на антихуманизма, на свръхчовешките комплекси. От дневника на Достоевски например Д. Кьорчев изтъква най-великоруските и най-реакционните места (разсъжденията, че Цариград трябва да бъде руски и пр.). Тук има и явно неразбиране на причините, поради които славяните се откъсват след освобождението си от Русия. Д. Кьорчев смята, че това идва от неразбирането на Източния въпрос. В същност причините са от друг характер и са много по-дълбоки и сложни.

След 9. IX. 1944 г. се направиха опити за съвременно обяснение, но те са малки по обем и по резултати.[5]

Изобщо в тази област има възможност за работа. Изясняването подробно и внимателно на отношението на Достоевски към България и българите ще даде възможност да се изяснят по-добре и някои моменти в неговото мислене от последните години на живота и творчеството му. По такъв начин ще се хвърли известна нова светлина върху характера на неговото почвеничество, върху приликата и отликата му в сравнение с официалната идеология и „чистото" славянофилство. Едно трезво и непред-

[1] Срв. Дневник на писателя. Подредил и превел Мих. Стоянов. Русе, 1927; Избрани страници от „Дневник на писателя". Прев. В. Юруков. С., 1926; Дневник на писателя. Прев. Цв. Минков. С., 1928; Н. Горинов. Отражения от Априлското въстание в чуждата поезия. С., 1937; също М. Стоянов. Достоевски-освободител. Достоевски за българите и за неблагодарността на освободените към освободителите. — Славянски глас, 1931, кн. 1—2; М. Стоянов. Достоевски и нашето освобождение. — Златорог, 1931, кн. 1; С. С. Бобчев. Ф. М. Достоевски. Първи книжовни статии. Достоевски за славянството. Лични спомени. — Училищен преглед, 1931, кн. 5, с. 685—703; С. С. Бобчев. Нашата историческа 60-годишнина. Ф. М. Достоевски за Руско-турската освободителна война. — Мир, бр. 11 341, 1938; С. С. Бобчев. Пророчествата на Достоевски за „благодарността" на българите към Русия. — Мир, бр. 11 347, 1938; и др.

[2] К. Бакларов. Богочовекът и Човекобогът на Достоевски. — Славянски глас, IV, 1905, кн. 3, с. 85—103.

[3] Д. Кьорчев. Стогодишнината на Достоевски. — Развигор, бр. 45, 12 ноем. 1921.

[4] Г. Стефанов. Драматичното у Достоевски. — Развигор, бр. 49, 1921.

[5] Вж. Г. Германов. Достоевски за България. — Септември, 1956, кн. 2, с. 154—158; Г. Константинов. Нашите учители. С., Бълг. писател, 1959. с. 68—72. В най-последно време писа по въпроса проф. д-р Емил Георгиев в книгата „Български образи в славянските литератури" (С., Наука и изкуство, 1969. с. 286—288).

намерено разглеждане на статиите за България и българите ще даде възможност да се види как — въпреки сложността и противоречивостта на възгледите си, въпреки идеалистическия си мироглед — великият писател е прозрял и обяснил правилно някои основни за епохата политически събития, успял е да долови скритите пружини на тогавашната европейска дипломация. В тези статии Достоевски е по-„земен". Може да бъде разглеждан извън мъглата на всякаква мистика, религиозност и свръхчовешки идеи. Тук той е изобличител-публицист, верен на фактите, точно придържащ се към тях, доколкото му е било, разбира се, възможно добре да се запознае с тях. Такава е в общи черти задачата на тази студия.

Интересът на Фьодор Михайлович Достоевски към България и българите възниква по повод на Априлското въстание и последвалите го трагични събития. Това са същите събития, които събудиха благородния гняв на Джузепе Гарибалди, Виктор Юго, Уилиам Гладстон, които предизвикаха бурни разисквания във френския и английския парламент, разделиха политиците и раздвижиха народните маси в някои западни страни, където привидно най-малко би трябвало да се търси съчувствие към българите.[1] Тези събития вдигнаха на крак цяла Русия. Народните маси и дейците от различни политически течения, всеки изхождайки от свои убеждения (от официалната идеология до революционния демократизъм), сметнаха за свой дълг да вдигнат глас в защита на нашия народ.

Въпросът за източниците на сведения, използувани от Достоевски, не е поставян досега от изследователите. Няма съмнение, че някои данни той е знаел от официални и близки до двореца кръгове, с които е поддържал връзки по това време и които са се осведомявали по дипломатически път. Но основният източник, от който получава сведения за българските събития, си остава руският печат. До 6/18. VII. 1876 г. Достоевски е в Петербург, след което заминава на балнеолечение в Емс (Германия) за около месец. До това време той е имал възможност да прочете много материали по българския въпрос по реда на изнасянето.

Пръв в. „Русский мир", издаван от ген. Н. Г. Черняев, в броя си от 21 април 1876 г. съобщава, че в Ниш се струпват турски войски във връзка с очаквано в България въстание. След него съобщава за избухването на въстанието либералният вестник „Голос", издаван от А. Краевски и В. Билбасов, в броя си от 24. IV. 1876 г., позовавайки се на известия на Международната телеграфна агенция от Виена и давайки свой коментар, облъхнат от горещи симпатии към българите. До есента на същата година централният руски печат — „Русские ведомости", „Московские ведомости", „Новое время", „Отечественные записки" и др. — продължава да пише, като използува свои кореспонденти в България, събира сведения от избягали българи и пр. През юли 1876 г. „Правительственный вестник" официално обнародва документи за турските зверства. Десният генерал Н. Черняев (в. „Руский мир") и левите Н. Некрасов и М. Е. Салтиков-Шчедрин (сп. „Отечественные записки") тълкуват от различни позиции събитията, но са съгласни по един въпрос — че трябва да се воюва за освобождението на българите.[2]

[1] За отношението на част от английската интелигенция вж. М. Арнаудов. Суинбърн за България. — В: Личности и проблеми в европейската литература. С., Наука и изкуство", 1967. с. 272—285.

[2] По тези въпроси вж. И. Козьменко. Русское общество и апрельское болгар-

От горепосоченото се вижда, че още преди заминаването си за Емс Достоевски, който при това следи печата с окото на професионалния журналист, е бил достатъчно пълно за тогавашните условия осведомен за българските събития. В „Дневник на писателя" той отбелязва мимоходом на едно-две места източниците, които са подхранили въображението му — „прочетох във вестниците . . .". А в главата „Бунт" от романа „Братя Карамазови" Иван в разговора с Альоша се позовава на разказ на българин, когато трябва с български пример да илюстрира мисълта си за невинните страдания на децата и за възмездието, което заслужават мъчителите.

Доколко Достоевски се вълнува от българските въпроси, вижда се и от краткото известие в „Дневник на писателя", когато пише за отпътуването си в Емс: „Пътят от Петербург до Берлин е дълъг, почти две денонощия, затова взех със себе си за всеки случай две брошури и няколко вестника."[1] Кои са вестниците, не е известно, но една от брошурите е на Т. Н. Грановски по Източния въпрос: „А помни ли някой статията на незабравимия професор и незабравимия русин Тимофей Николаевич Грановски по Източния въпрос, писана от него, ако не се лъжа, през 1855 г., в най-големия разгар на нашата война в Европа, и когато започна обсадата на Севастопол? Взех я със себе си във вагона и я препрочетох, имайки пред вид отново повдигащия се Източен въпрос, и тази стара почтена статия изведнъж ми се видя необикновено любопитна, несравнено по-любопитна, отколкото когато я четох за пръв път и когато останах в най-висока степен съгласен с нея."[2] Оттук започват по същество обширни разсъждения и оценки на Достоевски по Източния въпрос и специално по съдбата на българите, завършили заедно със завършването на Освободителната война. Заминавайки на почивка и лечение, писателят не е можел да освободи мисълта си от въздействието на тези потресаващи събития. В посочения случай Достоевски гради разсъжденията си, като изхожда от статията на Т. Н. Грановски. По-нататък той полемизира с автори, чиито имена не съобщава, но борави изключително с руски материал. По време на престоя си в Германия продължава да чете за българските събития.

На едно място Достоевски пише, че в казиното в Емс русите непрекъснато се тълпят около намиращите се там руски вестници.[3] Има също интересно място от преписката с жена му — А. Г. Достоевска: „Тук пристигна Лихачова (издания на Лихачова и Суворина), която е била от либерализъм в Белград, тя е нещо сухо-либерално и само говори за хуманно състрадание към сърбите, но ми изглежда клюкарка. Като узна, че в Петербург не съм чел фейлетоните на Суворин от Цариград, предложи ми „Новое время", с което разполагаше, и ми го изпрати по сина си, 16-годишен юноша."[4] Това е единственото пряко известие за получаване информация чрез лични

ское восстание 1876 года. — Вопросы истории, 1947, кн. 5, с. 95—108; също Положението на българския народ под турско робство. С., 1953; 75 лет освобождения Болгарии. М., 1953; и др.

[1] Ф. М. Достоевский. Дневник писателя за 1876 год. Берлин, Изд. И. П. Ладыжникова, 1922. с. 302. Всички следващи цитати са по това издание и в превод на Г. Германов.

[2] Пак там, с. 313—314.

[3] Ф. М. Достоевский. Дневник писателя за 1876 год., с. 371.

[4] Письма Ф. М. Достоевского к жене. Предисловие и примечания Н. Ф. Бельчикова. Общая редакция В. Ф. Переверзева. М.—Л., Госиздат, 1926. с. 213. Писмото е от Емс от 30 юли (11 август) 1876 г.

контакти в Германия, но и то е достатъчно показателно. Интересен е фактът, че Достоевски в преписката си от този период не споменава нищо повече по тези въпроси, които, ако се съди от „Дневник на писателя", непрекъснато и много силно са го занимавали.

Без да имаме определени данни, можем да смятаме, че когато се е намирал в чужбина, писателят е използувал немската и останалата западна преса, а също и контактите си с хора, за да получава необходимата му информация. Западната преса едновременно с руската печата много материали по българските събития и общественото мнение, както вече се отбелязва, е било твърде развълнувано.

За съжаление не съществуват никакви допълнителни данни, които да ни дават представа за осведомеността на Достоевски по историята и по тогавашното положение на нашия народ. Не виждаме определено да се позовава и на източници или трудове по политическата и дипломатическата история, свързана с Източния въпрос. Данните за България в тогавашната наука са били крайно оскъдни. Същото е с данните и за Сърбия, Босна и Херцеговина.Пишейки многократно за борбите на народите в тези славянски земи, Достоевски не борави нито веднъж с името на който и да било техен революционен деец или на друго политическо лице. Изключение прави едно споменаване на сръбския и черногорския княз. Най-често и многократно е споменавано името на ген. Н. Черняев, командир на руските доброволци в Сърбия по време на Сръбско-турската война от 1876 г.

Прави впечатление, че заемайки спонтанно демократична позиция по въпросите, Достоевски разглежда съдбата на българите и на останалите балкански славяни в един по-общ политически аспект — решаване на проблемата за наследството на „болния човек", за наследството на отиващата към явна гибел, макар и още силна във военно отношение Турска империя. Българският въпрос се разглежда в неразривна връзка с Източния въпрос, като се вземат пред вид сложността на обстановката в Европа и острите противоречия между големите европейски държави. Достоевски разбира, че от разположението на тези сили зависи в много голяма степен бъдещето на българите и балканските славяни. Разбира и необходимостта от сериозна подготовка на общественото мнение в Русия и Европа в тяхна полза. Това той не изпуща из погледа си през цялото време. Въпросът за активната борба на народните маси почти не е засегнат.

Достоевски реагира на българските събития, информирайки се за тях от разстояние, както беше и с Тургенев, Полонски, Трефолев и др., докато Гаршин и Немирович-Данченко например по силата на обстоятелствата ги отразиха като участници и наблюдатели. Различните аспекти и степента на отразяването на тези събития обаче, както и степента на въздействието върху обществото съвсем не зависят от това обстоятелство.

Изложението си по българските въпроси Достоевски прави под формата на дневник, която позволява най-голяма лична свобода на подхода и едновременно с това е най-дезангажираща по отношение на режима, партиите, политическите течения и т. н. Подобна форма не задължава и автора да бъде изчерпателен, дава му възможност, без да претендира, че пише политически трактат, да подбира моменти, които най-живо го интересуват и чрез които най-точно и убедително да развие и илюстрира тезите си. Така най-добре може да се изяви и личният му темперамент. Личните пристрас-

тия в една такава форма на изложението са напълно допустими и даже без тях нещата биха изглеждали неестествени.

Писаното от Достоевски за българите има в повечето случаи, що се отнася до формата, фрагментарен характер. Това са обикновено статии, но също така отзиви, мисли, бележки, обвързани по различен начин с разсъжденията му по други проблеми, но винаги подчинени на една и съща логика, присъща на автора, с единна вътрешна нишка. В „Дневник на писателя" се обединяват писателят и публицистът. Разсъжденията по политически въпроси се редуват с ярки картини и образи, лаконични, но много характерно подбрани, с голяма въздействена сила. Оставайки верен на природата си като художник на словото, Достоевски предпочита навсякъде да се опре на образ, на картина, която по естествен начин да подкрепя и подчертава мисълта му. Поради това четенето на „Дневник на писателя" буди силни реакции — колкото мисловни, толкова и емоционални. Страшните картини на страданията на нашия народ покъртват душата на читателя, будят негодувание, отвращение, омраза към поробителите и извършителите на жестокостите. След това идва вече публицистът и теоретикът, който прави логическите си заключения за настоящето и бъдещето на този народ и печели привърженици на една определена политическа кауза.

Като се проследи писаното от Достоевски през 1876 г. и специално „Дневник на писателя", може да се дойде до убеждението, че решението на писателя да се намеси в тези най-сложни за времето политически въпроси не е дошло изведнъж, а е назрявало постепенно. На подобна мисъл ни навеждат предварителните частични споменавания за събития на Балканския полуостров. Очевидно е, че е имал сведения, но е преживявал всичко и е обмислял позицията, която е трябвало да защити. Тук не става дума за това, дали е съчувствувал на южните славяни и българите в частност. Това съчувствие не може да подлежи на никакво съмнение, понеже е повече от очевидно. Навярно писателят е обмислял политическия аспект, в който да разгърне защитата си, и неговото съчетание със собствените си философски и етически идеи.

Първите споменавания са бегли. В „Дневник на писателя" за април в един политически обзор споменава само за Херцеговското въстание.[1] След това също кратко говори за вероятните намерения на Австро-Унгария да направи отстъпки на Германия за сметка на завладяването на „турските славяни". Тук е подложено на критика крайно „дипломатическото" поведение на австрийския канцлер барон Родич.[2] По-нататък в дневника за юни се появява статията „Източният въпрос", където за пръв път се говори за българите, за клането след Априлското въстание и за мястото на този въпрос в европейската политика. „Нерешителността и бавността на великите държави, дипломатическите увъртания на Англия, която отказа да се присъедини към заключенията на берлинските конференции, и последвалата изведнъж след това революция в Цариград (вероятно свалянето и убиването на султан Абдул Меджид — б. м.) и развихрянето на мюсюлманския фанатизъм, а накрая и ужасното избиване на шестдесет хиляди мирни българи, старци, жени и деца от башибозуците и черкезите — всичко това изведнъж подпали и тласна напред войната (Сръбско-турската

[1] Ф. М. Достоевский. Дневник писателя за 1876 год., с. 194.
[2] Пак там, с. 195.

от 1876 г. — б. м.). Славяните имат много надежди. Те имат, ако се смятат всичките им сили, до сто и петдесет хиляди бойци, от които повече от три четвърти са порядъчна редовна войска. Но главното е духът . . ."[1] Българският въпрос е показан във връзка със сръбския и черногорския. Такава е историческата ситуация. Това наблюдаваме и по-късно. Характерно е, че Достоевски наред с националните имена на българи, сърби, черногорци говори постоянно и за славяни.

Началният подтик за участието на Достоевски в полемиката по тези въпроси е чисто хуманен. Обаче той не остава отвлечено и безсилно, безпочвено хуманен. Писателят се насочва към търсене на реалните възможности за някакво решение и ги намира в политическата сфера.

С какво и как свързва Достоевски своя хуманизъм? Естествено на първо място с безрезервната защита на поробените, угнетените и заплашените с физическа гибел. От такава позиция той отхвърля становището на Дизраели-Биконсфилд по българския въпрос. Добре скроеният дипломатически ход, прикрит зад красива фраза на хуманност и обективност, не изменя същността на нещата. За разлика от Дизраели, който мисли за интересите на Британската империя, Достоевски в случая мисли за страданията на хората, които са и основна тема, преминаваща през цялото му творчество. „Нека първият министър в Англия да извращава истината пред парламента заради политиката и да му съобщава, че избиването на шестдесетте хиляди българи не било извършено от турците, а от славянски ренегати, и нека целият парламент да му вярва и безмълвно да одобрява неговата лъжа: в Русия нищо подобно не може да се случи."[2] Достоевски тук отъждествява собственото си отношение не само с отношението на честната руска общественост, но и с руската политика изобщо. „Някои ще кажат: все пак Русия не може да върви явно срещу собствената си неизгода. Но в какво е обаче изгодата за Русия? Изгодата за Русия е именно ако трябва да приеме и явната неизгода, явната жертва, само да не накърни справедливостта. Не може Русия да измени на великата идея, която ѝ е завещана от редица векове и която тя досега е следвала неотклонно. Тази идея е между прочем и всеобщото обединение на славяните; това всеобщо единение не е заграбване и не е насилие, а е заради всеобщото служене на човечеството. А и кога, често ли Русия е действувала в политиката в името на пряката си изгода? Обратно, не е ли служила тя в течение на цялата си петербургска история с безкористие преди всичко на чужди интереси, което би могло да удиви Европа, ако тя би могла да гледа ясно, а не гледаше, напротив, на нас винаги с недоверие, с подозрение и омраза."[3]

Този пасаж и редица още подобни на него, които могат да се намерят в „Дневник на писателя", ни изправят пред въпроса, как да гледаме на Достоевски, в кой негов облик да го възприемем. Идеалист-хуманист, монархист-защитник на руската завоевателна политика по отношение на славяните, идеалист-панславист, който си представя бъдещето на славяните в едно общо отечество без ничия хегемония? Въпросът е по-сложен, отколкото на пръв поглед може да изглежда, но явно е, че само с нито една от тези характеристики не може да му се отговори.

---

[1] Ф. М. Достоевский. Дневник писателя за 1876 год., с. 284 и сл.
[2] Пак там, с. 286.
[3] Пак там.

През разглеждания период от живота си Достоевски е монархист. В литературата за него се отбелязва близостта му с реакционни дейци, свързани с двореца. Ако се чете дори без специален оглед „Дневник на писателя", пак ще се види, че Достоевски съвсем не е свободен от монархически илюзии и че вижда в лицето на царя и на двореца положителен фактор в руския и международния живот. Както и обикновеният човек от народа, вярващ по онова време в „добрия цар", Достоевски мисли, че руският император може да оглави една освободителна война, и му приписва безкористието, с което руският народ и самият писател желаят освобождението на българите и другите балкански славяни и се борят за него. Патриотизмът на Достоевски се свързва неразривно с понятието за единство на народа и царя в противовес на революционерите-демократи, които свързват патриотизма си единствено със съдбата на народа и родината. За писателя няма разлика между класовите и великодържавни интереси на руските монарси и обективно положителната и спасителна за нас тяхна политика по Източния въпрос. Вълнението на хората от народните среди е спонтанно и искрено. „Възмущението" на официалните среди, угнетяващи собствения си народ, е дипломатически ход, търсене на повод за осъществяване на стари политически планове. За Достоевски това няма значение. То се слива в едно — спасителната, месианската роля на Русия по отношение на славянския свят. Във всеки случай в „Дневник на писателя" не само в цитираните, но и на много места, гдето се засяга ролята на Русия, Достоевски никъде не застъпва идеята за присъединяване на южните славяни към руската държава. Нещо повече, той никъде не поддържа принципа за руската политическа хегемония в славянския свят. Според него Русия е длъжна да помогне на славяните, понеже е свободна и силна държава, без да се намесва във вътрешните им работи и да им налага свои понятия и норми на обществен и духовен живот. Това е голямата политическа утопия на Достоевски. „Но ние няма защо да се боим от техните (на западните държави — б. м.) присъди: в това самоотвержено безкористие на Русия е цялата й сила, тъй да се каже, цялата й личност и цялото бъдеще на руското предназначение. Жалко само, че тази сила понякога се е насочвала твърде погрешно."[1] Ясно е, че не можем да отъждествяваме субективните идеи и намерения на писателя с намеренията и стремежите на руския царизъм. И идеализацията на царизма е свързана с непроникването в дълбоката му същност, с безкористната и хуманна надежда, че той ще послужи за изпълнението на една благородна по смисъла си историческа задача. В статията „Утопическото разбиране на историята" Достоевски пише: „От само себе си след Петър се обозначи и първата стъпка на нашата нова политика: тази първа крачка трябваше да се състои в обединението на славянството, тъй да се каже, под крилото на Русия. И не за да пороби, не за да унищожи славянските личности пред руския колос, а за да ги възсъздаде и постави в необходимото съотношение с Европа и човечеството, да им даде възможност да се успокоят и да си отдъхнат след безбройните си вековни страдания; да се съвземат и след като почувствуват новата си сила, да внесат и своята лепта в съкровищницата на човешкия дух, да кажат и своята дума в цивилизацията. О, разбира се, вие можете да се смеете над всички предишни „мечтания" за предназначението на русите, но кажете все пак: не желаят

[1] Ф. М. Достоевский. Дневник писателя за 1876 год., с. 286—287.

ли всички руси възкръсването на славяните именно на такава основа, именно заради възкръсването на тяхната пълна лична свобода и възкръсването на техния дух, а съвсем не за да ги пороби Русия политически и да се засили чрез тях политическата мощ на Русия, в което обаче Европа ни подозира."[1] Очевидно е, че писателят излиза от своя собствена хуманна славянска програма, която съществено се различава от официалната идеология и панславизма в неговата класическа реакционна форма. Странното е в това, че възлагайки такива големи надежди на царизма, Достоевски чертае контурите на едни истински и дълбоко демократични отношения между славянските народи. Неговите идеи са отрицание на ужасите на робството, на духовното принизяване и физическото изтребване на поробените българи и другите южни славяни. Принадлежността на Достоевски към една велика световна нация не го заслепява и не му пречи да ратува за равноправието на народите, които в перспектива вижда освободени чрез силата на руското оръжие и които под въздействието на редица фактори — териториални, политически, духовни — неминуемо биха се оказали в сферата на влиянието на Русия.

Достоевски сам подчертава в статията си „Изповед на славянофила", че в известен смисъл е славянофил, макар убежденията му да не се покриват напълно със славянофилството. Той изрежда различните категории славянофили, така както изглеждат отвън и каквито са в действителност. За едни славянският дух и същност са „квас и ряпа", т. е. връщане и придържане единствено към патриархалната славянска старина. Това е най-тривиалното и реакционно славянофилство, проповядвано от крепителите на всички стари порядки в Русия. „За други (и ще отбележим, за твърде много, едва ли не за мнозинството от самите славянофили) славянофилството означава стремеж към освобождаването и обединяването на всички славяни под върховното ръководство на Русия — ръководство, което може да бъде даже и не строго политическо."[2] Третата категория славянофили, към които писателят отнася и себе си, са тези, за които славянофилството „освен обединението на славяните под ръководството на Русия означава и заключава в себе си духовния съюз на всички, които вярват, че Русия, начело на обединените славяни, ще каже на целия свят, на цялото европейско човечество и неговата цивилизация своето ново, здраво и нечувано още слово. Това слово ще бъде казано наистина вече за обединяването на цялото човечество в нов, братски всемирен съюз, началата на който лежат в гения на славяните, а преимуществено в духа на великия руски народ, толкова дълго страдал, толкова много векове обречен на мълчание, но винаги криещ в себе си велики сили за бъдещото разясняване и решаване на много горчиви и най-съдбоносни недоразумения на западноевропейската цивилизация."[3] Независимо от това, че в основата на тези разсъждения може да бъде открит до известна степен религиозен и месиански елемент, това е пламенна защита, която Достоевски прави на силата, таланта и неразкритите още духовни заложби и богатства на руския народ. Тук виждаме защитата и на нашия народ, тогава още повече от руския стъпкан, унижен, обезправен, но даващ своя принос в световната култура. Малцина са били

[1] Ф. М. Достоевский. Дневник писателя за 1876 год., с. 289—290.
[2] Пак там, с. 310.
[3] Пак там.

тогава хората — с изключение на марксистите и революционерите-демократи, — които са се добрали до такова разбиране за равноправието на славянските народи и на народите изобщо. При това навсякъде става дума за развитие и превъзходство на духа, на културата, добити чрез мирна надпревара, а не за грубо насилие и за разрушаване на културните ценности. Дори в момент на такъв буен кипеж на политическите страсти Достоевски остава верен на този дълбоко човечен принцип.

Неговата пряка намеса в политическите въпроси, както вече се спомена, идва благодарение отначало на чисто човешкото му съчувствие към милиони несправедливо угнетявани и обречени на физическа гибел хора. През целия си живот Достоевски се измъчва от въпроса за съдбата на „унижените и оскърбените", от съдбата на човешката личност, заключена в зверилницата на експлоататорските общества, където с нея безнаказано се гаврят. И сега башибозушките кланета го изправят пред факти, още по-грозни и отвратителни. Човекоподобни същества, обхванати от диви и необуздани страсти, цинично и безотговорно се разпореждат със съдбата на един народ. Много хиляди българи са лишени от покрив, от семейство, близки или са умъртвявани по нечовешки начин. Защо трябва да се допуща всичко това? И вината на жертвите е само в това, че искат да живеят свободно в собствения си дом, на собствената си земя! Достоевски много дълбоко се вживява в кошмара на онези страшни за нашия народ дни. Верен на художническата си природа, той не се задоволява само с публицистическото тълкуване на фактите, а говори, разказва чрез картини, за да бъде по-убедителен. При това най-често се стреми да вземе потресаващия факт и да го предаде по най-простия и лаконичен начин, без даже да добави нещо към прочетеното или чутото. „Току-що прочетох . . . в руските вестници. . . в една кореспонденция за една майка-българка, там, у тях, в България, където хората са изтребвани по цели околии. В едно село уцеляла една старица и броди обезумяла по своето пепелище. Когато пък я запитват как е станало всичко, тя не говори с обикновени думи, веднага слага дясната ръка на лицето си и започва да разказва чрез песен, в импровизирани стихове за това, как имала дом и семейство, имала и мъж, деца, шест деца, а децата, по-големите, също имали дечица, нейните мънички внучета. И дошли мъчителите, и изгорили нейния старец до стената, изклали нейните деца-соколи, изнасилили малкото й момиченце, отвлекли със себе си другата красавица, а на малките дечица на всички разпрали с ятагани коремчетата, а след това запалили къщата и хвърлили всички в лютия пламък, и всичко това тя видяла, и писъците на дечицата слушала."[1] Този кратък епизод, разказан по журналистически маниер, в същност съдържа в себе си ритъма на една надгробна песен-нареждане, приближава се до стила и духа на руските нареждания (причитания). Това усещане се подсилва от въведената простонародна лексика, която още повече засилва емоционалното въздействие върху читателя. Това е едновременно и една страшна обобщена картина на България след априлската трагедия. Кошмарна картина на окървавени пепелища с бродеща по тях обезумяла майка. Епизодът не е изпълнен само със съчувствие и състрадание. Това е протест срещу варварщината и тревожен призив към съвестта на хората с нормална мисъл и чувство в Русия и Европа. Знаменателно е, че Достоевски поставя

[1] Ф. М. Достоевский. Дневник писателя за 1876 год., с. 371.

наред с българската майка-мъченица и своята майка-Русия, руския народ, който изразява скръбта си по сполетените от беда близки хора. Достоевски тук излиза от прастарата истина, че страданието облагородява и сближава хората. „Аз зная, че през това лято се появи и друга майка: Майка-Русия намери новите си родни дечица и се разнесе жалният й вик за тях. И именно дечица, и именно велик плач и все пак велико политическо указание за бъдещето, забележете: тяхна майка, а не господарка."[1]

Наред с тези дълбоко човечни и демократични изводи Достоевски прави от българските събития през 1876 г. и някои изводи, несъстоятелни и вече далече надживени от времето. Там той обективно достига до подкрепа на реакционни тези. Такъв е случаят с често повтаряната теза за завладяването на Цариград от Русия. И тук Достоевски прилага същата словесна формула: „Да, Златният рог и Цариград — всичко това ще бъде наше, но не за робство и насилие, ще отговоря аз. . . Това е естествен изход, това е, тъй да се каже, думата на самата природа."[2] Формулата е същата, но идеята е вече друга, не съвпада с хумантата мисъл за защитата и освобождението на българите. Но тези страни от разсъжденията му са преодолени от историята. Няма защо да се спираме подробно на тях.

От биографията и творчеството на Достоевски е известно, че като почвеник той е яростен враг на европейската буржоазна цивилизация. На нея противопоставя идеи, основани на началата на духовния живот на руските патриархални селски слоеве. Той само частично се съгласява с извършената вече „европеизация" на Русия и смята, че нейното бъдеще е в сливането на силите на една възвърнала се към народа интелигенция, която ще съумее да отприщи огромните, неизползувани още духовни възможности на народните маси. Събитията на Балканите през 1876—1878 г. му дават повод многократно да се връща към този въпрос и доста пълно да разгъне схващанията си. Явни намеци виждаме още в първото споменаване на Източния въпрос. Веднага след това идва и едно цялостно и със собствена аргументация изложение.

В критиката си към буржоазната цивилизация в „Дневник на писателя" Достоевски не е така краен и донякъде несправедлив, както е например в „Зимни бележки за летни впечатления", гдето изцяло отрича и положителното, и отрицателното, видяно в западните страни. Сега той взема един единствен критерий — моралния. Чрез него оценява стойността и значението на буржоазната култура. Взема циничното, жестоко равнодушното отношение към съдбата на българите. И не само това — активната подкрепа на турците от страна на цялата официална общественост на Запад.

„Но най-важното от всичко е, че сега вече се изясни страшният факт и че този факт е *последната дума* на цивилизацията. Тази последна дума се изяви, изясни; тя сега е известна и е резултат от цялото осемнайсетвековно развитие на цялото човешко очовечване. Цяла Европа, или поне най-първите й представители, същите тези хора и нации, които крещяха срещу робството, унищожиха търговията с негри, унищожиха в собствените си страни деспотизма, провъзгласиха правата на човечеството, създадоха наука и изумиха света с нейната сила, одухотвориха и възхитиха човешката душа чрез изкуството и неговите свети идеали,

[1] Ф. М. Достоевский. Дневник писателя за 1876 год., с. 374.
[2] Пак там, с. 290.

запалваха възторг и вяра в сърцата на хората, обещавайки им в близко вече бъдеще справедливост и истина, — ето тези самите народи и нации изведнъж, всички (почти всички), в дадения момент изведнъж се отвръщат от милиони нещастни същества — християни, човеци, свои братя, гинещи, опозорени, и чакат, чакат с надежда, с нетърпение — кога ще ги изпомачкат всички като нищожни твари, като дървеници, и кога ще замлъкнат най-после всички тези отчаяни призивни вопли за спасение, вопли, които досаждат на Европа и я тревожат."[1] Достоевски се спира тук на политиката на умишлено системно изтребление на българите, извършвано от Турската империя в качеството на държавна програма. Той справедливо се възмущава от изопачаването на фактите от буржоазните парламенти, от отрицанието на неоспоримата истина. Иронията му достига върха си, когато прибягва към цитат от „Ревизор" на Гогол: „Ваше превъзходителство, тя сама се наби!" И писателят възклицава: „Хлестаков и Сквозник-Дмухановски са в беда!" Добре осведомен за отношението на западната общественост, Достоевски отбелязва, „че и в Европа, и в самата Англия, се повдигна общественото мнение с протест, с молба, с парични помощи за избиваните хора: но това е още по-тъжно, това са все частни случаи, те само доказаха колко са безсилни в своите страни срещу всеобщото, държавното, своето национално направление... Идеалите са глупост, поезия, стихчета!"[2] Изобличителният патос на Достоевски съвпада с патоса на думите на великия французин Юго, пламенно протестирал по същия повод във френското Национално събрание. Стихийният хуманен изблик на негодуване сближава тези две колосални фигури на европейския културен и обществен живот от онова време.

И в този случай Достоевски прибягва до илюстрация чрез конкретни примери. На няколко места се говори за съдбата на малките бежанчета от България, но особено потресаващ е един епизод. В него се разказва за малко българско момиченце, дошло с бежанците в Русия. То е преживяло всички ужаси на погрома на въстанието, видяло е с очите си как башибозуците дерат кожата на баща му и сега припада всеки път, когато му споменат за близкото минало. Разсъждавайки върху съдбата на това малко дете, Достоевски търси причините за нещастието на българския народ и ги вижда в користния античовешки характер на буржоазната цивилизация. Тя създава духовния климат, в който могат да вирeят чудовищни мисли и да се вършат невероятни по своята извратеност жестокости. С прозрението на гения, без да е въоръжен с прогресивните социално-икономически знания на своето време, Достоевски се добира до истинските фактори, които определят противочовешкия характер на буржоазната цивилизация — паричния интерес, търговията, индустрията. Това е материалната, икономическата основа на европейската буржоазна цивилизация. Студеният материален интерес изисква като някакъв древен Молох човешки жертви и буржоазията ги дава. Но не из своите среди. Тя принася в жертва слабите, подтиснатите хора и народи. Българският народ според Достоевски и в действителност се оказва в дадения момент най-подходящ за принасяне в жертва на цивилизованата варварщина. И той е жертвуван без никакви скрупули. Дипломатическата аргументация за това пожертвуване е готова — Русия заплашва Европа, тя преувеличава извър-

[1] Ф. М. Достоевский. Дневник писателя за 1876 год., с. 310.
[2] Пак там, с. 312—313.

шеното. А и никой не е карал българите да развалят спокойствието на господарите си и да нарушават статуквото. „О, цивилизацийо! О, Европа, чиито интереси толкова ще пострадат, ако се забрани на турците да дерат кожите на бащите пред очите на децата им. О, тези високи интереси на европейската цивилизация, най-после търговията, мореплаването, пазарите, фабриките — какво може да стои по-високо в очите на Европа! Това са интереси, до които ние не можем да се докоснем не само с пръст, но и с мисъл, но — но да бъдат проклети тези интереси на европейската цивилизация... да бъдат проклети тези интереси на цивилизацията, даже самата цивилизация, ако за запазването ѝ е необходимо да се дере кожата на хората... Но това е факт: за запазването ѝ трябва да се дерат кожите на хората“[1] заключава с горчива ирония Достоевски. И той си представя лицемерно обидените и учудени физиономии на „цивилизованите“ търгаши, които възклицават: „на хората ли? На какви хора? Само на една нищожна част от хората, някъде, в някакво ъгълче, на турската рая, за която никой не би и чул, ако не бяха се развикали русите. Затова пък останалата от организма част е жива, здрава, благоденствува, търгува и фабрикува.“[2]

Така, като тръгва от отделните епизоди, от съдбата на съвсем незабележимите „малки“ хора, писателят прави обобщения, които засягат не само световната дипломация в даден момент, но и нравствения идеал и същност на цяла една цивилизация, която е претендирала и в наше време претендира за световен монопол в духовната област и която и в наше време малко е изменила чертите, отбелязани и отречени от Достоевски. В тези пасажи писателят с публицистична откритост и откровеност формулира онези мисли за буржоазията, за създаваните от нея порядки и морал, които го вълнуват още в „Бедни хора“ и преминават по-късно през „Унижените и оскърбените“, „Картоиграч“, „Престъпление и наказание“, „Юноша“... За онази страшна, мистична като че ли роля на парите, която поражда демонически страсти, отчуждава и озверява хората, превръща ненормалното в норма на човешко и обществено поведение, купува и продава красотата. Тук Достоевски излиза от границите на чисто етическата оценка на събитията и преминава към открито и цялостно осъждане на една култура и на една социална система.

В тези редове и страници ние никъде не виждаме Достоевски непротивленеца, проповедника на безропотното страдание в името на спасението на душата и на задгробния живот. Напротив, изправя се могъщата фигура не само на роптаещия човек, когото самият Достоевски не приема, а на бурно протестиращия борец за справедливата кауза на подтиснатия човек и народ. От проповедника на християнското смирение като върховна човешка добродетел тук не е останала следа. Още повече, че Достоевски не само се възмущава и изобличава, но открито и настойчиво издига глас за война срещу Турция като единствено възможно средство за спасение на поробените. От двамата Достоевски — страстния изобличител и непоклатимия проповедник на смирението — е останал само първият.

Критиката, насочена срещу западноевропейската дипломация и срещу нейната позиция по българския въпрос — клането през 1876 г., Цариградската конференция и последвалата Руско-турска освободителна война,—

---

[1] и [2] Ф. М. Достоевский. Дневник писателя за 1877 год., с. 61—62.

заема много място в „Дневник на писателя“ и е предмет, с който Достоевски с особена страст се занимава. При изобличаването на задкулисната и двойнствена игра на западната дипломация писателят показва дълбоко проникновение, тънко познаване на скритите механизми, които я движат. За него е ясно и той аргументирано твърди, че без жалката роля на тази дипломация не биха били възможни кланетата. Нейната вина и отговорност се удвояват от това, че след извършването на масовите престъпления тя стоварва вината върху жертвите. Когато говори за личности от тази област, Достоевски изцяло напуща формата на външна коректност и обективност, обикновено спазвана в такива случаи, и дава пълна воля на гнева и възмущението си. Главна прицелна точка му е британският министър-председател Дизраели (лорд Биконсфилд), когото справедливо и остро напада още при първото си навлизане в българските въпроси (в статията „Източният въпрос“). По-късно изобличава измислените му обвинения, че ген. Черняев е повел срещу Турция социалистите, комунистите и комунарите и останалите „разрушителни елементи“ и поради това е възникнала „източната криза“. Без да влагаме излишна доза от чувство за национална засегнатост, трябва да отбележим съвсем обективно крайно отрицателната роля на тази личност в онези съдбоносни мигове. И Достоевски не го изпуща от вниманието си. Дизраели Биконсфилд за него е най-типично въплъщение на една открито цинична политика. Писателят сравнява този дипломат, който спокойно лъже парламента, английската и световната общественост с отровен паяк (тарантул). „А пропо, когато няколко реда по-горе писах за тайнствената piccola bestia, аз изведнъж помислих: ами какво би станало, ако читателят си помисли, че искам чрез тази алегория да изобразя виконт Биконсфилд? Уверявам ви, че няма такова нещо: piccola bestia — това е само идея, а не лице, пък и голяма чест би била за господин Биконсфилд, макар че трябва да призная, че той твърде много прилича на piccola bestia.“[1] Но Достоевски не устоява на изкушението си и признава, че сравнението се отнася именно до Дизраели: „Паяк, паяк, piccola bestia; действително ужасно прилича: действително малка мъхната bestia! И как бързо бяга! Та нали това избиване на българите той го допусна, не — сам го съчини; нали е романист и това е неговият шедьовър. А нали той е на седемдесет и нали скоро ще отиде в земята и нали сам знае това?“[2] И тук Достоевски пренася от белетристиката си мисълта за „паяка“, за „паяшкото“ начало, намерила въплъщение в „Записки из Мъртвия дом“, в лужиновщината и свидригайловщината от „Престъпление и наказание“, малко по-късно и в карамазовщината в „Братя Карамазови“. Това е животинската страст да унищожаваш себеподобния си с „културни“ и некултурни средства, но да го унищожаваш солидно, без остатък, за собствено удоволствие, садистически любувайки се на „изкуството“ си. Това място е едно от най-високите постижения на Достоевски като политически памфлетист.

Във връзка с това не можем да не си припомним сродната по дух оценка, която младият тогава Иван Вазов дава на този дипломат, изиграл зловеща роля в нашата нова история:

Лорд Биконсфилд умря,
потъна в вечен мрак.

---

[1] и [2] Ф. М. Достоевский. Дневник писателя за 1876 год., с. 385—386.

И всичко честно се засмя
от Лондра до Батак.

Като има пред вид характера на буржоазната дипломация и нейното държане към българите през време на Априлското въстание и през следващите месеци, Достоевски неотстъпно следи ходовете специално на английската дипломация, целещи да отклонят вниманието на световната общественост от истинското положение на нещата в Турция, да дискредитират и очернят освободителното движение на българите и другите южни славяни. Писателят ясно вижда скритите цели на маневрите около Цариградската конференция в края на 1876 г. Още докато се подготвя свикването ѝ той обявява всички дипломатически разтакания за излишни и вредни и настоява да се предприемат решителни действия за спасяването на българите. Според неговото мнение пищните „хуманни" фрази на британските дипломати могат да възхитят само салонните петербургски „любители" на истината, но не и сериозните хора. Навсякъде той поддържа острия полемичен тон, боейки се, че общественото мнение може да бъде приспано и да се възцари спокойствие в момент, когато е нужно само енергично действие. „Но нека пак се възцари дипломацията за утеха на нейните петербургски любители. Но България, славяните, какво ще стане с тях през тези два месеца, ето въпросът? Та тук става дума за едно насъщно дело, което не може да се отложи ни за минутка. Какво ще стане с тях през тези два месеца? Може би пак ще потече българска кръв!"[1]

В подкрепа на своята позиция по-нататък, непосредствено преди избухването на Освободителната война, Достоевски привежда нови факти за заговорническата дейност на западната буржоазна дипломация по отношение на българския народ. Чрез тези факти той доказва, че стремежът на британската дипломация е да запази на всяка цена господството на „болния човек" — на Турската империя — с цената на пълното унищожение на българите и останалите балкански народи, като повтаря пак, че само борсовите операции интересуват буржоата и нищо повече. Достоевски се обявява открито за войната и въоръжената намеса на Русия, за да се възстанови историческата правда и свободата на един народ. Войната в случая е неизбежно средство за защита на справедливостта. Великият миролюбец и непротивленец Достоевски се обръща към него като единствен възможен изход, без никога досега да го е проповядвал. Чужд ли е той на собствената си философия? Може би да. Но по-скоро той е конкретен и реалистично настроен общественик. Полемизирайки по този повод с либералите от сп. „Вестник Европы", които са склонни да възприемат тезите на западната дипломация и са против войната, Достоевски пише: „Да, войната е, разбира се, нещастие, но тук, в тези разсъждения има и много погрешно, а главното — стига вече с тези буржоазни нравоучения! Подвигът на самопожертвуването на собствената кръв за всичко, което смятаме за свято, е, разбира се, по-нравствен от целия буржоазен катехизис. Подемът на духа на нацията заради една великодушна идея е тласък напред, а не озверяване."[2] Прави впечатление съвсем точната научна терминология, с която борави писателят, и крайно трезвата оценка на обстановката, особено на моралното състояние и дълг на руската общественост. Също така прави впечат-

[1] Ф. М. Достоевский. Дневник писателя за 1876 год., с. 447.
[2] Пак там, с. 418.

ление и точното налучкване на духовната и идейна връзка между руските либерали и техните задгранични приятели. Достоевски продължително полемизира с „теоретика" от либералния „Вестник Европы" и след като натрупва доста много разсъждения върху същността на християнството и мохамеданството, изрича една мисъл, която в същност най-точно характеризира и основната задача на тогавашния исторически момент, и дълбокото убеждение на самия автор: „Най-добре е да помагаш на човека, защото е нещастен. Да помогнеш на едновереца значи именно това; повтарям ви, у вас думата „едноверец" съвсем не е клерикална рубрика, а само историческо обозначение."[1] В същност Достоевски тук и на други места в „Дневник на писателя" доказва как по смисъл и той воюва не за „едноверците", а за хората. Според Достоевски — пак в спора му с „Вестник Европы" — народът е проявил много повече здрав разум по въпроса на кого и как трябва да се помага. „Трябва да се признае, че народът и сега, в цялото това общоруско движение от тази година, се оказа откъм една по-здрава, по-точна и ясна страна, отколкото мнозина от нашата интелигентска класа (буржоазно-дворянската интелигенция — б. м.). Народът прояви чувство голямо, просто и силно, възглед твърд и — главното, удивително единство и съгласие. Там даже не възникна спор по това: „защо именно да се помага на славяните? Трябва ли да им се помага? На кого е по-добре и повече да се помага, а на кого съвсем да не се помага?" и т. н.[2] Това е пълното солидаризиране на писателя с народа и настроенията му, извън смешките на официалните кръгове и на двореца.

Такъв е и смисълът на полемиката му с Л. Н. Толстой във връзка с последната глава на романа „Анна Каренина", където Алексей Вронски и неговите другари, тръгнали да участвуват като доброволци в Сръбско-турската война, са показани в отрицателна светлина. Обрисувани са като неуспели в живота и кариерата си хора, които търсят морална и материална компенсация чрез една авантюра. Един от главните герои на романа — Константин Левин — също не смята за нужно и целесъобразно Русия да се намесва в балканските работи. Достоевски е възмутен от подобно отношение и спирайки се подробно върху него, пита: „Такива хора като автора на „Анна Каренина" са учители на обществото, наши учители, а ние сме само техни ученици. На какво ни учат те?"[3] Достоевски е особено оскърбен и засегнат от това, че Л. Н. Толстой е показал доброволците едва ли не като социална утайка. В случая обаче Толстой преследва по-друга художествена задача. Целта му е окончателно да дискредитира Вронски, който след като безотговорно проиграва блестящите си шансове за успех в живота, след като разрушава живота на Ана Каренина и я довежда до самоубийство, тръгва да търси лесна слава в освобождението на братята-славяни. По смисъла си осмата глава на „Анна Каренина" е насочена срещу използването на освободителното движение на южните славяни от недостойни хора, а не срещу самото движение. Достоевски, като че ли, увличайки се в една многостранна полемика по този въпрос, не е схванал точно посоката на удара. Това не намалява значението на неговата хуманна и демократична позиция.

---

[1] Ф. М. Достоевский. Дневник писателя за 1876 год., с. 418.
[2] Пак там.
[3] Пак там, с. 356.

Все тук е мястото и на въпроса за християнските възгледи на Достоевски и влиянието им върху отношението му към българските събития. Той е безспорно не само вярващ, но и войнствуващ християнин. Особено това важи за последните години от живота и творческата му дейност. И в „Дневник на писателя", коментирайки Източния въпрос, той многократно се позовава на християнското учение и на собствения си християнски подход. Това започва от статиите „Утопическото разбиране на историята" и „Източният въпрос" и продължава до края на „Дневника", навсякъде, където се говори за българите, южните славяни и Цариград. Достоевски апелира към руската общественост да се застъпи за българите в името на християнския идеал и на изпълнението на православния си дълг. В изпълнението на християнската повеля да помогнеш на ближния си писателят вижда същността и на националния идеал на Русия. Русия има да играе решителна роля в съдбата на южното славянство, защото е истинска пазителка на православието и хуманността, разбирана по християнски. „Който иска да бъде над всички в царството божие — да стане слуга на всички. Ето как разбирам предназначението на русите в неговия идеал."[1]

На редица места обаче животът и динамичното течение на политическите събития изместват Достоевски — незабелязано може би за самия него — от този строго определен православнохристиянски път. В „Дневник на писателя" виждаме разсъждения, които показват, че Достоевски понякога е склонен да гледа на християнската догматика и терминология само като на форма, обличаща съвсем друго съдържание. В „Постскриптум" към „Дневник на писателя" за август 1876 г. четем: „Даже може би и в нищо невярващите у нас разбраха най-после какво значи за руския народ неговото православие и „Православното дело". Те разбраха, че това съвсем не е някаква си обредна църковност, а, от друга страна, съвсем не е някакъв си fanatisme religieux (както вече и започват да се изразяват в Европа за това всеобщо сегашно руско движение), а че това е именно човешкият прогрес и пр."[2] Религиозната формула облича едно чисто политическо съдържание. В самото съзнание на народа, както на друго място се отбелязва, понятието за южния славянин се слива с понятието за християнството. Оттук може да се извади заключението, че Достоевски разглежда интересуващите ни въпроси не толкова от ортодоксалнохристиянска, колкото от политическа гледна точка, но ги възприема и изяснява с нормите на морала и мисленето на патриархалния руски човек, от позициите на онзи руски селянин, който тръгва да се бие за братята-славяни, като се надява, че ще се намерят добри хора да приберат и гледат момиченцето му, докато той воюва. Както и човекът от народа, Достоевски споделя илюзията, че царят ще възглави една освободителна война. Както и у народа, у него взема връх стихийният бунт на човека, видял ближния си в беда, обхванат от стремежа да му помогне.

И още един момент е интересен: Достоевски не прави никакви екскурси из нашето по-далечно или по-близко минало, защото очевидно не разполага с особено обширни познания за нашия народ и нашата страна. Но той показва проникновено разбиране на важни моменти от развитието на нашите национални борби, непосредствено предхождащи Април-

---

[1] Ф. М. Достоевский. Дневник писателя за 1876 год., с. 289.
[2] Пак там, с. 376.

ското въстание и Освободителната война. Великият писател, като разглежда отношенията между балканските народи, дава много вярна оценка на подбудите, характера и същността на борбата на нашия народ за църковна независимост. Достоевски разбира добре, че тази борба е част от големия процес на разлагането и разпадането на Турската империя и че религиозната маска крие зад себе си национално-политически стремежи. На този фактор той подчинява и засилването на просветата и образованието сред балканските народи.

„Така неотдавнашната у тях гръцко-българска разпра — пише Достоевски — под формата на църковна беше само национална, а за бъдещето беше пророческа." Тук има пред вид факта, че църковната борба създаде настроения и предпоставки за една по-нататъшна освободителна борба на българите срещу господството на Османската империя. Самото отлъчване на българите от православната църква от страна на цариградския патриарх Достоевски разглежда като факт на политическа борба, като стремеж за спъване осъществяването на определени национални стремежи на българите. „Между това той (патриархът — б. м.) като грък, произнасяйки това отлъчване на българите, без съмнение служеше на същия национален признак, само че в полза на гърците срещу славяните." Това още веднъж подчертава дълбочината на интереса и правилността на оценките на писателя по борбите на нашия народ.

Християнските мисли на Достоевски в „Дневник на писателя" звучат по-„земно", отколкото в художественото му творчество. Това е поради по-силния напор на жизнения материал и по-малката възможност той да бъде вмъкнат в една обмислена с всичките си подробности философска система и да бъде подчинен строго на нея. Достоевски тук е по-„делничен", съвсем непосредствен и стихиен в подхода си към явленията и събитията. И тук му се налага да борави с патологични характери и постъпки, както и в романите и повестите, но подходът е друг — не е нужно сложно, опосредовано изображение, а фронтален, открит удар. Освен това „Дневник на писателя", своеобразно периодично издание, списвано само от Достоевски, е предназначен за широка публика, пише се във форма, достъпна за много голям кръг хора. Той има характер на непосредствена беседа, при която се търси най-прекият, най-достъпният път до съзнанието на читателя. Затова в тези свои страници писателят се открива откъм някои по-различни, неизявявани дотогава страни и черти. С по-голяма сила са отразени народността и демократичните елементи в мисленето му, по-открит характер придобива критиката на буржоазната идеология и практика.

„Война! Войната е обявена!" С този възглас посреща Достоевски започването на Руско-турската война от 1877—1878 г. „И така — пише по-нататък той — започнаха пак онния дела, онния факти, както през миналата година. Селяните по общини жертвуваха според силите си пари, коли и изведнъж тези хора възкликват като един човек: „та какво са жертвите, какво са колите, всички ще отидем да воюваме"... Има множество такива факти, че има десетки хиляди такива факти и с тях никого не можеш да учудиш. Те означават само, че целият народ се вдигнал за истината, за святото дело, че целият народ се вдигнал и отива на война."[1] Достоевски

[1] Ф. М. Достоевский. Дневник писателя за 1877 год., с. 143—144.

се солидаризира с тези обикновени хора, които отиват да умират с искреното желание и убеждение да помогнат на братския народ. Манифестът за обявяването на войната писателят — според дневника на жена му — запазва като най-скъп документ.

Ето пасажа, в който А. Г. Достоевска описва как Ф. М. Достоевски е посрещнал обявяването на войната от 1877—1878 г.:

„В средата на април Фьодор Михайлович трябваше да отиде по някаква работа в Държавната банка. Понеже се страхувах, че ще го затрудни търсенето на отделението на банката, което му беше нужно, изявих желание да го придружа. Когато минавахме по Невския проспект, забелязахме, че хората се тълпят около вестниците. Спряхме коларя, аз се промъкнах през тълпата и купих току-що излязлото обявление. Това беше „Височайши манифест за навлизане на руските войски в пределите на Турция, издаден в Кишинев на 12 април 1877 година". Манифестът беше отдавна очакван, но сега обявяването на войната стана свършен факт. След като прочете манифеста, Фьодор Михайлович заповяда на коларя да ни закара в Казанската църква. В църквата имаше доста хора и служеха непрекъснати молебени пред иконата на Казанската божия майка. Фьодор Михайлович веднага изчезна в тълпата. Знаейки, че в някои тържествени моменти той обича да се моли в тишина, без свидетели, аз не тръгнах след него и едва след половин час го намерих. . . За отиване в банката не стана и дума, толкова силно беше потресен Фьодор Михайлович от станалото събитие и от неговите огромни последствия за така обичаната от него родина. Манифеста мъжът ми постави сред своите важни книжа и той се намира в архива му."[1]

Достоевски не престава да следи събитията в Русия, на Балканите и в Европа по време на самата война. Използувайки високата писателска трибуна, пише цяла поредица от статии, продължава да изобличава враговете на справедливото дело на нашия народ, да изважда на показ техните заговори и интриги, целещи да осуетят резултатите от действията на руската армия в България. Остро, темпераментно, с жлъч и сарказъм той рисува действията на империалистическата дипломация, която поддържа „държава на мекотели", „умъртвители на собствената си страна". „В Европа се разкри най-после заговор на цели шайки, вече организирани, с оръжие, с пари, за да се нахвърлят в тила на нашата армия, като връх на всичко там неотдавна изкалъпиха заем за турците с огромна загуба за своя джоб. . . И това ставаше тогава, когато кръвта на цели провинции в Турция се лееше като река, когато е открит даже съзнателен заговор между самите управници на Турция с цел да изтребят всички българи до един!"[2]

В статиите, които разглеждат отношението на Достоевски към българските въпроси, особено място се обръща на „пророчеството" за бъдещото отношение на българите и на освободените славяни изобщо към Русия. Статията „Една съвсем особена думичка за славяните, която отдавна ми се искаше да кажа" е привеждана обикновено от привържениците на ориентацията на нашата външна политика към Русия. Самото нейно появяване в печата по време на прогерманските режими у нас е

[1] Воспоминания А. Г. Достоевской. М.—Л., Госиздат, 1925. с. 227—228.
[2] Ф. М. Достоевский. Дневник писателя за 1877 год., с. 493.

своеобразно напомняне на нашата общественост за необходимостта от поддържане на традиционните политически, духовни и културни връзки с Русия и руския народ и едновременно с това — критика на официалната антируска политика на русофобските правителства. Разбира се, това се вършеше от страна на буржоазни учени, писатели и критиката няма радикален характер.

Относно бъдещето на балканските народи Достоевски изказва едно предположение, основано на наблюденията му върху пътищата за развитие на Европа. Това предположение наистина в голяма степен се оправдава. Той смята: „1) Че скоро или пък не съвсем скоро, но всички славянски племена на Балканския полуостров непременно в края на краищата ще се освободят и ще заживеят нов, свободен и може би независим живот, и

2) . . . Ето това второто, което наистина, съвсем сигурно ще се случи, ми се искаше отдавна до го кажа.

Именно това второ се състои в това, че според вътрешното ми убеждение, най-пълно и непреодолимо, Русия никога няма да има и никога още не е имала такива ненавистници, завистници и даже ярки врагове, както всички тези славянски племена, които току-що освободени от Русия, ще бъдат обявени за освободени от Европа."[1] Достоевски смята дори, че те ще започнат да обвиняват Русия, да твърдят, че те са културни народи, а тя е варварска страна, че те „ще изпросят от Европа, от Англия, от Германия например" гаранции и застъпничество за свободата и независимостта си против Русия.[2]

Къде търси Достоевски причините за това бъдещо отношение на южните славяни към Русия? В какво вижда корена на предполагаемата антируска политика на балканските славянски правителства? На този въпрос не е даван отговор. Достоевски тук излиза отново от своето отношение към буржоазната култура на Запад, към капиталистическия строй и обществените отношения в тези страни. В тръгването на освободените южни славяни по пътя на буржоазно-капиталистическото развитие се крият причините за откъсването им от изоставаща Русия. Писателят изрично подчертава, че славяните ще изменят на славянството „заради европейските форми на политическо и социално устройство, върху които те жадно ще се нахвърлят"[3].

Не може да не се отбележи дълбоката прозорливост, с която Достоевски се отнася към бъдещето на освободените славяни от Балканския полуостров. Историята на нашето развитие след освобождението ни от турско иго показва ясно правилността на такова предположение. Управляващата буржоазна класа в по-голямата си част беше повече заинтересована от връзките си със западните капиталистически страни и наистина се обърна към тях, като поведе враждебна на Русия политика, започна да търси защита от западните страни срещу Русия. Достоевски, разбира се, критикува буржоазния строй от почвенически, патриархални позиции, но говори с омраза за буржоазните политически и държавни учреждения — „парламенти", „министри", „оратори". Искреното му, утопично

[1] Ф. М. Достоевский. Дневник писателя за 1877 год., с. 476—477.
[2] Пак там, с. 478.
[3] Пак там, с. 480.

желание е освободените славянски народи да останат в лоното на „славянския дух", да не се поддават на влиянието на буржоазния Запад. Без да може да си даде ясно обяснение за причините, Достоевски все пак не вярва, че те ще останат встрани от този път. Той само изразява искрената си тревога и съжаление, че това ще попречи на общославянското единство. Писателят дори и сега, предполагайки едно такова развитие на българо-руските отношения, не се отнася със злоба и непримиримост към българите. Според неговите убеждения руската политика към нас трябва да остане безкористна и приятелска без всякакви претенции за политическа хегемония. Това е единственият път, по който славяните ще се обединят духовно и културно около Русия „впоследствие, във вековете, след сто години"[1]. В полето на едно културно сътрудничество той вижда пътя на единството на руския народ с българския и останалите славянски народи. И тук още веднъж трябва да се подчертае, че Достоевски се ръководи от мислите и чувствата на широката маса от руския народ, а не от намеренията и политическите стремежи на официалните руски кръгове.

Като се изказва скептически за мнението, че освободените славянски народи ще започнат в най-скоро време да внасят „много нови и още невиждани елементи в руския живот", писателят изразява своята увереност, че тези народи са способни за висок културен живот, който непременно ще си създадат, макар и по-късно — „след сто години".[2]

Българските проблеми засягат публицистическата страна на съзнанието и творческото битие на Фьодор Михайлович Достоевски. Да се гадае е твърде рискувано, но все пак може да се допусне, че ако смъртта не беше го застигнала само три години след нашето Освобождение, за което той така горещо и самоотвержено се бори, биха се появили негови произведения, третиращи в една или друга степен тези проблеми. Двегодишната упорита работа на мисълта му в тази област едва ли би останала без следи в творческите му замисли и в тяхната реализация. Сериозно основание за такова допускане ни дава привличането на български материал за илюстриране на една от основните идеи на Достоевски — за страданията на децата и необходимостта от справедливо и жестоко възмездие — в романа „Братя Карамазови". Това е последното произведение на писателя. Той го пише от 1878 до 1880 г. Печата го в сп. „Русский вестник" от януари 1879 до ноември 1880 г. Развитието на замисъла му е твърде продължително и сложно. Интересно е да се отбележи, че най-интензивният период на подработка на характерите и психологическите ситуации протича успоредно със заниманията на Достоевски по българските въпроси. В „Дневник на писателя" от 1876 и 1877 г. са описани и подробно са проанализирани от психологическа и юридическа гледна точка редица криминални случаи, произтичащи главно от ненормални семейни отношения, но и с явно общо социално значение. Особено силно се вълнува Достоевски от взаимоотношенията между родители и деца и още по-специално — от съдбата на децата. И изведнъж в разгара на работата му над руски добре познати факти се вклиняват българските събития, които наред с другите материали му дават сведения и за трагедията на децата. Новият материал естествено не е могъл да получи превес над ста-

[1] Ф. М. Достоевский. Дневник писателя за 1877 год., с. 481.
[2] Пак там.

рия, още повече, че е бил научен по косвени пътища, но оставя определена следа.

Разказаното от Иван Карамазов в книга пета, в знаменитата глава „Бунт", ни отвежда към два епизода, разказани от Достоевски в „Дневник на писателя". Единият от тях той узнава от руските вестници веднага след пристигането си в Емс през юли 1876 г. След обширната статия „Земя и деца", третираща въпроса за непоносимите условия, при които трябва да растат децата в обуржоазения XIX в., писателят още в началото на следващата статия „Оригинално за Русия лято" извежда докрай печалните си размисли по този въпрос, като го илюстрира с български материал. Тук именно той привежда, преразказан в собствен негов стил, потресаващия случай с обезумялата от скръб и ужас българска майка, която скита по заляното с кръв пепелище и оплаква децата и внучетата си.[1] Разказаното почти съвпада с епизода у Макгахан за старата обезумяла батачанка с изсъхналите детски главички в престилката. От друга страна, разказът на Иван Карамазов е близък и с епизода от статията „За дрането на кожите изобщо, разни аберации в частност. Омраза към авторитета при лакейство на мисълта"[2], в която Достоевски убийствено се подиграва с „умерените" и невярващите в българските ужаси. Очевидно, за да се оформи страшният разказ на Иван Карамазов, дали са отражение и други прочетени и чути епизоди. Писателят е мислил дълго върху тези случаи и те го довеждат до мисълта за неукротимите зверски сили, които се таят в душата на човека и които, развихрени в даден момент, могат да достигнат до чудовищно-уродливи размери. Чрез тях той показва как една варварска социална система може да превърне човека в звяр, и то в звяр, садистично „артистичен", изгубил елементарно чувство и мярка за човечност. „Наскоро един българин ми разказваше в Москва как турците и черкезите там у тях, в България, повсеместно злодействуват, страхувайки се от общо въстание на славяните, т. е. горят, колят, изнасилват жени и деца, заковават с гвоздеи ушите на арестантите за стените и ги оставят така до сутринта, а на сутринта ги бесят, всичко не можеш и да си представиш. . . Тези турци между другото със сладострастие са мъчели децата, като са започвали с изваждането им с нож от майчината им утроба до подхвърлянето на кърмачетата нагоре и ловенето им на щик пред майчините им очи. Но ето обаче една картина, която ме заинтересува. Представете си кърмаче в ръцете на разтреперената майка. Около нея са влезлите турци. Те започват весела игра: милват детенцето, смеят се, за да го разсмеят, успяват, детето се разсмива. В тази минута турчинът насочва пищова си към него на пет-шест пръста разстояние от лицето му. Момченцето радостно се смее, протяга ръчички, за да хване пищова, и изведнъж артистът спуща спусъка право в лицето му и раздробява главичката му. . . Художествено нали?" Интересното е, че този разказ за злодеянията над българите у Достоевски се свързва с разказа за някогашния генерал-помешчик, който пуща кучетата си да разкъсат малкото селско дете. Тази аналогия писателят прави, за да покаже страшното положение на човека и в руското общество от 70—80-те години и да заклейми тези, които издевателствуват над него. Достоевски набляга на аналогичните со-

[1] Ф. М. Достоевский. Дневник писателя за 1876 год., с. 371.
[2] Ф. М. Достоевский. Дневник писателя за 1877 год., с. 62—63.

циални условия, които създават подобни типове, и прави извода, че не може да се намери друг изход освен унищожаването на мъчителите с насилие. „Да се разстрелят!" — отговаря Альоша на Ивановия въпрос, как да се постъпва с извергите на човешкия род.

И в същност този извод е най-важното. В цялото си творчество Достоевски пише за безбройните страдания на човека, но навсякъде смята, че човекът трябва да се примирява със съдбата си, да търпи унижението, дори да се наслаждава от него, да бъде жертва и да не се противопоставя на палача си. Навсякъде писателят намира начин да съчетае негодуванието и бунта си с проповедта за абсолютно християнско смирение. И ето в „Дневник на писателя" и „Братя Карамазови" в страниците по българските въпроси се получава нещо съвсем друго. Негодуванието се превръща в открит бунт, в яростен, многократно повтарян призив за кървава и безпощадна разправа с палачите. Странно изглежда наистина, че тази велика човешка душа, която изпитва безкрайна болка при вида на страданията дори на животните, може да проповядва унищожение на много хиляди палачи, които все пак са „човешки" същества. Изменя ли Достоевски на себе си, на човешката и писателската си природа на етиката си. Не! Невероятните, действителните жестокости, надхвърлили онова, което въображението му дотогава е създало, са искрицата, която възпламенява огромния запалителен материал, събиран от десетилетия в душата му. Под напора на обстоятелствата честната му съвест възприема един краен извод, до който той навярно многократно се е доближавал, но който се е боял окончателно да приеме и провъзгласи.

Особено важно в случая е обобщението. В „Братя Карамазови" Достоевски надраства националната и религиозната си принадлежност и смята, че не само башибозушките злодеи трябва да бъдат наказани. Трябва да бъдат унищожени физически всички садисти-мъчители, които могат „артистично" да се наслаждават на страданията на невинни хора. Писателят мисли не само за съвременните нему злодеи. Приведеният случай с генерала показва, че той смята за отговорни и подлежащи на проклятие и наказание мъчителите на човека от всички времена. За пръв път и единствено в „българските" си страници Достоевски говори така открито и недвусмислено за бунт и за употреба на оръжие срещу човешки същества, за борба срещу насилието чрез насилие. Само бунтът и оръжието според него ще спасят невинните от нечовешките им нравствени и физически страдания. Приведените в тази работа и още много други места от „Дневник на писателя" недвусмислено подчертават това. Никъде нима нито една думичка за примирение. Напротив, писателят бичува жестоко неговите привърженици от либералния лагер.

Ясно е, че това е вече друг аспект на философията и етиката на Достоевски. Но дали се е отказал вече от девиза си „Смири се, горди човече!" и се е насочил към пълна преоценка на проблемата на жизненото предназначение и поведение на човека, като изисква от него съзнателна и дейна борба срещу злото. Дали той е решил едва ли не да се солидаризира с революционната борба на народниците срещу руския царизъм? Изглежда, не. За това свидетелствува господствуващата обща концепция в „Братя Карамазови", която не е революционна в приетия смисъл на това понятие. Свидетелствува и „Реч за Пушкин", произнесена през 1880 г. и напечатана също в „Дневник на писателя", където именно е приведен в най-точно фор-

мулиран вид девизът за смирението като идеал и смисъл на човешкия живот. Но това не е и позиция само на един от героите му, която е приведена, за да бъде осъдена. Тя съвпада с авторови мисли, многократно изказани в „българските“ страници на „Дневник на писателя“. Това е една от извънредно интересните прояви на сложната и многостранна душевност на великия писател. Без съмнение след осмислянето и написването на тези страници Достоевски застава на много по-радикални позиции в борбата срещу несправедливостта и злото.

*

Априлското въстание от 1876 г., Освободителната война от 1877—1878 г. и свързаните с тях събития дават на Ф. М. Достоевски материал и повод за много размисли. Те допълват и разширяват огромния му запас от наблюдения върху живота, историята и културата на руския народ и останалите европейски народи. В кръгозора му навлизат въпроси, засягащи съдбата на хора и нации, които дотогава са били за него почти неизвестни, но тяхната страшна участ ги прави изведнъж близки на ума и сърцето му. Събитията в България и на Балканите тласкат великия писател към нови обобщения и заключения. Фактите от българската политическа история го карат да заостри и уточни някои свои мнения и изводи по социални, философски и политически проблеми. Достоевски изразява, пишейки по българските въпроси, своето мнение и отношение по международните и специално междуславянските отношения, преодолявайки някои реакционни свои схващания и заставайки на хуманна и напредничава позиция.

Размислите по българските въпроси също така изострят още повече отрицателното отношение на писателя към буржоазното общество и цивилизация, към политическата практика на буржоазията като управляваща класа. Достоевски вижда вярно скрития механизъм, който движи буржоазната политика и дипломация. Позицията, която той заема към събитията в България през най-решителните години на нашето националноосвободително движение, е позиция в общи линии демократична. Тя отговаря не само на съкровените стремежи и идеали на българския народ от тази епоха, но съответствува и на прогресивните тенденции за развитие на Югоизточна Европа изобщо. При това Достоевски успява до голяма степен да се разграничи от официалната линия на руския царизъм. Той обективно надмогва някои свои християнски идеи и подчертава единомислието си с широките руски народни маси в отношението им към въпросите на българското освобождение.

Размислите на Достоевски по българските въпроси го довеждат и до някои твърде радикални изводи относно поведението и жизненото предназначение на човека. Единствено в публицистическите и художествените произведения, засягащи българските въпроси, Достоевски развива идеята за борбата срещу насилието с насилие.

В това в общи черти се състои смисълът на разглеждането на българските проблеми в творчеството на Фьодор Михайлович Достоевски.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ. ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА ЛИТЕРАТУРА
КНИГА XXI, 1972

ЮЛИУС ФУЧИК И ГЕОРГИ ДИМИТРОВ

Недялко Драганов

Връзките на Юлиус Фучик с Георги Димитров представляват интересна и важна страница от живота и творческата дейност на големия син на чешкия народ. Те засягат дълбоко личността на комуниста и патриота-интернационалист, на журналиста, писателя и литературния критик Юлиус Фучик. Въздействието на Георги Димитров върху него е осезателно още от времето на Лайпцигския процес до последния дъх на автора на „Репортаж, писан с примка на шията".

Досегът на Юлиус Фучик с Георги Димитров не го заварва неподготвен. До 1933 г., повече от десетилетие, Фучик е активен член на Чехословашката комунистическа партия. През 1929 г. определено застава на страната на новото партийно ръководство, оглавявано от Клемент Готвалд, поело път към болшевизация. Още тогава се проявява политическата зрелост и принципност на Юлиус Фучик. Този нов исторически момент за компартията, който има значение и за развитието на социалистическореалистичната литература, тогава не е бил достатъчно правилно оценен дори от някои изтъкнати чешки писатели-комунисти.

Още от 20-те години Фучик сътрудничи в партийния печат. А когато в края на същото десетилетие партията остава без печатен орган поради забраната на цензурата, той успява да стане редактор на сп. „Творба", което му предоставя неговият професор Ф. Кс. Шалда, един от най-изтъкнатите литературни критици от началото на века до втората половина на 30-те години. Сп. „Творба" става трибуна на Чехословашката комунистическа партия, на нейната творческа интелигенция.

Юлиус Фучик има правилно отношение към хората на изкуството още по онова време. Той полага усилия да привлече на страната на партията и на работническата класа възможно най-много творци. Може би няма прецедент в историята на литературата онова, което извършва през 1932 г. по време на стачката на северночешките миньори, в чиято борба участвува най-активно. В стачкуващия Северночешки минен басейн Фучик последователно завежда много творци, немалка част от които не са били свързани със социалистическото изкуство. Целта му е те със собствени очи да видят истината за трудещите се и отношението на буржоазията към тях, да се отърсят от атмосферата на кафенетата и творческата безпътица, да получат нови подтици за художествена дейност. Фучик се стреми да им отвори очите за новия обществен идеал, в чието име живеят и се борят работниците, да ги вдъхнови от новия естетически идеал на твореца-комунист.

До Лайпцигския процес Юлиус Фучик се е утвърдил като литературен критик, горещо защищаващ пролетарско-революционното изкуство. Той е един от най-последователните поддръжници на пролетарската поезия на Иржи Волкер, сочи за пример творчеството му и тогава, когато авторът на „Гост в къщи“ и „Тежък час“ е нападан както от буржоазни естетически позиции, така и от някои представители на прогресивната творческа интелигенция. Още тогава Фучик проявява интерес към възгледите на Владимир И. Ленин по въпросите на литературата и пише предговор към преведените на чешки език негови статии за Лев Н. Толстой. Той е един от първите, който запознава чехословашката творческа интелигенция с основни Ленинови възгледи, като сам се учи от тях.

Юлиус Фучик вече се е изявил като автор на редица репортажи от буржоазната република и проявява характерни черти на войнствуващ писател-комунист. Особено подчертано показва таланта си в репортажната си книга „Страната, в която нашето утре е вече вчерашен ден“ — впечатления от великата страна на Ленин, където в началото на 30-те години отива нелегално.

Несъмнено е също така, че Съветският съюз, където той пребивава и втори път (1934—1936), съветската действителност, съветската литература и изкуство имат важно значение за по-нататъшното оформяне на неговата личност и естетически възгледи.

Но в какво се състои тогава въздействието на Георги Димитров върху Юлиус Фучик? С какво великият син на българския народ го подпомага? Влиянието е многостранно, защото става въпрос за въздействие на личност, изкована от най-благородния метал на комунистическите идеи, на човек, събрал като във фокус у себе си най-ярките добродетели на комуниста, който провежда в действие най-висшите идеали на нашата епоха — на марксизма-ленинизма.

Два момента в това отношение изиграват за Юлиус Фучик огромна роля. На първо място е Лайпцигският процес, на който Георги Димитров показа пред целия свят силата и ръста на комуниста. Фучик е под непосредственото въздействие на настъпателната борба на Димитров в Лайпциг, на неговото героично държане и поведение там. На второ място е личната връзка на Фучик с Димитров през 1934—1936 г., когато чешкият комунист е в Съветския съюз като кореспондент на „Руде право“ и на други партийни издания.

Върху Юлиус Фучик Георги Димитров въздействува с блестящите си черти на марксист-ленинец, на патриот-интернационалист, с комунистическата си нравственост и с огромната си култура. С тези свои качества Димитров се проявява още на Лайпцигския процес, който намира широк отзвук в Чехословакия. Там стават достояние също така материалите от „Кафявата книга“ и редица писма на Димитров от затвора, които дават възможност да се погледне и от друга страна неговата обаятелна личност. Чехословашките другари водят упорита борба за освобождаването на Димитров, а след оправдателната присъда се разгръща голяма кампания да му се даде политическо убежище в страната. През 30-те години Димитров става една от най-популярните фигури в Чехословакия.

Непосредствените впечатления на Юлиус Фучик от Георги Димитров и от доклада му пред Седмия конгрес на Коминтерна го издигат още повече пред очите на Фучик. Във връзка с това от Москва той пише на жена си

Густа Фучикова следното: „Тук пак са такива славни дни. Изобщо родили сме се във велика епоха — това чувствувате и вие у вас (в Чехословакия — б. м.), и хората от най-отдалечените краища на света. Но тук, в Москва, всичко е някак си събрано на едно място, всичко някак си е сгъстено. Днес Москва е действително център на света. Тук се създават първите глави на цялата история на човечеството." И добавя: „Моя да си представя как биха работили (другарите в Чехословакия — б. м.) в това направление, ако бяха чули с ушите си тази историческа реч на Димитров..."[1]

На Георги Димитров направила впечатление разпалената дискусия, която водел Фучик в тесния коридор на едно учреждение в Москва. Той се поспрял, послушал и поканил Фучик на разговор в кабинета си, а също и на обяд. Този личен контакт позволява на чешкия комунист още по-непосредствено да почувствува силата на духа, на убежденията, на културните интереси на Димитров. Разговорът им засяга много въпроси от областта на литературата и изкуството. Чешкият патриот остава изненадан от широката осведоменост на ръководителя на Коминтерна за състоянието на литературния и културния фронт в Чехословакия, от огромните му познания, от тънкото разбиране на специфичните особености на изкуството. За впечатленията на Фучик от разговора му с Димитров в една книга-спомени четем следното: „Фучик обрадовало, что Георгий Михайлович совсем по-юношески любит стихи и на память прочел строфы из дорогих сердцу Юлека Петера Безруча, Станислава Костки Неймана, Яна Неруды, строфы которые Фучик — о стыд какой! — сам наизусть незапомнил... Когда речь зашла о том, как живут рабочие в Пльзени, Кладно, Братиславе, как настроены писатели, ученые, врачи, учителя, Фучика поразила редкостная и словно само собой разумеющаяся осведомленость Димитрова. Его интересувало все, и он, кажется, разбирался в самых запутанных вопросах внутренней жизни и культуры Чехословакии. И вместе с тем, подробно выспрашивал еще о книгах, о характерах Незвала, Чапека..., о концертах... Юлека обрадовало — как прост и непосредствен этот человек, как огромен и интересен мир, в котором он живет."[2]

Имайки пред вид Димитров, Юлиус Фучик заявява, че в изкуството, както у човека, е необходима хармоничност. „Но это не гармония круга, концентрически расположившегося вокруг собственного пупа, а гармония стрелы, гармония направленности. Вот такая гармония чувствуется во всем облике Димитрова"[3] — казва Фучик, за когото Маркс, Енгелс, Ленин, а също и Димитров са разбит атом, който излъчва невероятно голяма енергия.

Трябва да бъде приведен и друг случай от контактите на Юлиус Фучик с Георги Димитров, който случай дава възможност на писателя да види човешките му добродетели, отношението му към обикновените хора — без ни най-малка сянка от възгордяване, че е станал световно известна личност. Във връзка със Седмия конгрес на Коминтерна на Фучик и негов другар възлагат уреждането на специална изложба на книги. След като пригот-

[1] J. Fučík. Korespondence. Praha, 1963. s. 234.
[2] Ида Радволина. Рассказ о Юлиусе Фучике. М., 1963. с. 87—88.
[3] Пак там, с. 97.

вят всичко, Фучик нарежда на пазача да не пуща никого в неоткритата изложбена зала и отиват да закусят набързо. Обаче ведната след тях идват Георги Димитров с Мануилски и още няколко души да разгледат изложбата предварително. Макар да познал героя от Лайпциг, пазачът не ги пуснал. А когато не след дълго идва Фучик и става свидетел на сцената пред вратата на изложбата, Димитров няколко пъти казва на пазача, че той е постъпил правилно, тъй като те предварително не са съобщили за своето идване. Изтъква, че са поставили човек, който съвестно изпълнява задачите си. Димитров се извинява, че той и другарите му са виновни за станалото, и сърдечно с двете си ръце хваща ръката на смутения и объркан пазач.

За Юлиус Фучик Георги Димитров е личност, до която се стреми да се издигне както със собственото си поведение и качества, така и с широтата на културните интереси. Може да се каже, че след контактите с българския комунист за Фучик настъпва нов момент от живота и дейността му. В прекия смисъл на думата за него Димитров става пример на марксист-ленинец, когото иска да достигне във всяко отношение. Фучик се отказва от редица свои привички, връща се в квартирата си, натоварен с книги, чете още по-усърдно, за да разшири познанията си, обръща голямо внимание на комунистическите добродетели, които трябва да притежава борецът за социализъм, и пр.

По време на пребиваването си в Съветския съюз Юлиус Фучик се запознава основно с беседата на Георги Димитров със съветските писатели през 1935 г. В нея Димитров засяга главните въпроси за развитието на социалистическо-реалистичната литература, за да издигне творчеството на писателите от различните страни на равнището на задачите, които се поставят пред световното комунистическо движение. Поради важността на това изказване на Димитров още тогава беседата му е преведена на главните световни езици. На Фучик прави също силно впечатление предговорът на генералния секретар на Коминтерна към романа на Чернишевски „Какво да се прави?“, онова, което пише за Анри Барбюс и други писатели, за безсмъртното дело на Максим Горки, предговорът към книгата на Мария Остен „Хуберт в страната на чудесата“ и пр. Това подпомага Фучик да си изясни много въпроси от ленинската политика в областта на литературата и изкуството. Защото Димитров засяга важни проблеми на марксизма-ленинизма, позабравени или поизоставени по онова време. Такива са например въпросите за културното и литературното наследство, за народността, за комунистическата партийност и яснота в идейно-естетическите позиции на писателя. С не по-малка настойчивост той говори за героя и героичното и неведнъж обръща внимание върху ролята, която литературата трябва да играе за създаване на новия човек, помощта, която тя трябва да оказва на партията в нейната борба и свързания с това въпрос за съвременната тема, и пр.

Още на Лайпцигския процес Георги Димитров засяга отношението на комунистите към историческото и културното минало. На Седмия конгрес на Коминтерна той излага по-разгърнато този марксистко-ленински възглед за миналото и традицията, за естетическите ценности, създадени в по-раншните епохи. Димитров посочва, че за комунистите това е важен въпрос, тъй като пролетарската култура и изкуство имат своите корени в най-добрите, най-прогресивните представители на творческата интелигенция, в техните произведения, които влизат във фонда на националната култура.

Когато например съветски другар се изказва пренебрежително за „Евгений Онегин“ на А. С. Пушкин, защото според него задачите на комунистите в този момент били други, Юлиус Фучик по достойнство оценява великия руски поет. „Видишь, Энгельс создавал Коммунистический Интернационал, годами изучал политэкономию, но когда понадобилось, он не постеснялся подкрепить свои доводы стихами. . . да-да, и знаешь, чьими? . Пушкина! Читай:

. . . и почему
Не нужно золото ему
Когда простой продукт имеет.
Отец понять его не мог,
И землю отдавал в залог. . .[1]

Като се връща отново към интересите на Георги Димитров по въпросите на литературата и изкуството от настоящето и миналото, Юлиус Фучик изтъква, че на Лайпцигския процес българският комунист е използувал за своята защита и художествената литература. А това говори за непресекващите извори на въздействието, което оказват големите майстори на художественото слово върху съзнанието на човека. Разговаряйки със своя събеседник, който изхвърля Пушкин от духовните нужди на строителя на социализма, Фучик му заявява: „Ты когда-нибудь думал, почему Димитрову удалось победить на процессе? Думал? Он марксист не меньше чем ты, но ему и Гёте помог! Ему помогла немецкая история, которую он знал лучше их! Ему помогло знание законов истории! Если бы его судили во Франции, он бил бы их силою Гюго, Бальзака, Вольтера, Лафарга и даже Матьеза, понимаешь? . . Он победил потому, что нет для коммуниста знаний важных и неважных. Мы наследники всей мировой культуры! Мы! И если мы не овладеем ею, мы перестанем быть коммунистами. . . Да-да, понимаешь? И история, и физика, и Гёте, и Пушкин, и Ян Неруда, и Омар Хайями, и Репин, и Ван-Гог — наши помощники! В этом была сила Маркса. В этом сила большевиков. Димитров это понял — в это его сила!“[2]

Юлиус Фучик сега още по-определено и по-дълбоко съзнава същността на народността, с която са просмукани най-добрите произведения на чешките писатели от миналото. Народността свързва творбите на писателите от различните епохи, защото са изразители на народните стремежи. Фучик определя народността като осъзнаване, че народът е най-мощната историческа сила, истински и единствен носител на прогреса. Народността, изтъква той, не е просто популяризаторство, „снижаване“ към народа, а ясно разбиране, че народът е творец на съдбата на човечеството и че само от неговите ръце може да възникне новият, по съвършен свят. „Действително големият художник израства само от народа на своята земя. Само народът, само тези, които работят, създават всички ценности и пряко или косвено помагат да бъдат създавани произведения на изкуството. Този, който се отчуждава от народа, отчуждава се и от изкуството и не може да създаде нищо голямо“[3] — пише Фучик след завръщането си от Съветския съюз. А на друго място подчертава: „Господата, стоящи и поставени начело

[1] Ида Радволина. Цит съч., с. 99.
[2] Пак там, с. 99—100.
[3] J. Fučík. Pokoleří před Petrem — stati, články a pozůstalost z let 1938—1942. Praha, 1958. s. 217.

на чешката политика, са стояли на километри далеч от народа. Чешката литература — никога."[1] По-нататък той пояснява, че когато по време на господството на Хабсбургите чешките депутати в Имперския съвет са били послушни на австрийския абсолютизъм, а по време на Първата световна война са били страхливци, народът е говорил чрез стиховете на своите поети, чрез романите на своите писатели. „Във всички трудни времена — заявява Фучик, — в чийто мрак можеш да се заблудиш, слушай гласа на чешката литература: ще чуеш гласа на чешкия народ, който сигурно ще те изведе от блуждение."[2] Като има пред вид дните в навечерието на хитлеристката окупация на Чехословакия, той добавя: „Чешките поети в тези дни са силни с това, че чрез техните стихове говори народът."[3]

В този смисъл Юлиус Фучик говори за единен характер на чешката литература, защото тя изразява народните желания и стремежи, изразява волята на чехите за свободен и щастлив живот. Затова с право изтъква, че гръбнакът на чешката литература са Ян Колар, Франтишек Л. Челаковски, Карел Х. Маха, Йозеф В. Фрич, Карел Я. Ербен, Йозеф К. Тил, Карел Х. Боровски, Божена Немцова, Сватоплук Чех, Витезслав Халек, Алоис Ирасек, Петър Безруч, Антонин Сова, Ярослав Връхлицки и др., а от по-новите и съвременни писатели Иржи Волкер, Станислав К. Нойман, Карел Чапек, Ярослав Хашек, Иван Олбрахт, Мария Майерова, Мария Пуйманова, Витезслав Незвал и др. Фучик негодува, че се замълчават художествени произведения на работници от миналия век, например на Франтишек Хладек, работник-резбар, когото споменават под общото определение „поети-самоуци". Но литературният историк-марксист трябва да оцени с вярна мярка стихотворенията на Хладек, да открие в тях духовния живот на пролетариата, когото никой не може да изключи от историята на чешкия народ.

Не случайно още в началото на хитлеристката окупация Юлиус Фучик пише статията си за Карел Сабина, в която разкрива какво отражение оказва върху неговото творчество измяната му спрямо народните интереси. Показва необходимостта от здрава идейна основа и вярност към народа, без което е невъзможно да бъде създавано високохудожествено, борческо изкуство. Идейните и моралните устои на всеки писател Фучик определя като съществена страна от личността му, оказващи въздействие върху силата на неговия талант.

Не случайно също пак по това време Юлиус Фучик пише студията си за народността в творчеството на Юлиус Зейер, у този последен романтик, който подобно на Пушкин чрез бавачката си установява контакт с народа и неговите копнежи.

Особено важна е студията на Фучик „Борещата се Божена Немцова", също писана в нелегалност. Това произведение показва най-добрите качества на автора като войнствуващ комунист-литературовед. Той извежда ония непреходни естетически ценности от творчеството на Божена Немцова — една от класиците на чешката литература от миналия век, — които издигат писателката, чешката литература и изкуство, показват високите обществени, нравствени и естетически идеали, станали същност

---

[1] Юлиус Фучик. Статии за литературата и театъра. С., 1966. с. 195.
[2] Пак там, с. 196.
[3] Пак там.

в живота и творчеството на авторката на „Баба", на здравите й корени сред чешкия народ.

Не е ли показателно, че и в затвора, вече с „примка на шията", Юлиус Фучик мисли за чешката литература и оставя своя завет на бъдещия литературен историк-марксист да разкрие величието на поета Ян Неруда, когото буржоазията се стреми да представи като идиличен поет на Мала Страна. Фучик иска да бъде показано величието на поета-пролетарий Неруда, да бъде чут могъщият глас на автора на „Първи май 1890 г.".

В споменатата беседа „Революционната литература в борбата против фашизма" със съветските писатели Георги Димитров насочва вниманието на хората на перото към съвременната тема — борбата на работническата класа и опасността от фашизма, — към творчество, подпомагащо партията и трудещите се. „Аз познавам някои чуждестранни писатели — казва той, — те, нещастните, не искат да пишат, както буржоазните писатели, само за любов, само лирически, само за субективни преживявания. Иска им се да подпомогнат с нещо на революционното движение на пролетариата. И седят тези нещастни таланти, и мислят и търсят за какво ли да пишат. Ако те биха погледнали живата борба на милионите, ако биха видели хилядите процеси, стачки, демонстрации, сблъсквания между работниците и техните класови врагове, ако биха се вгледали по-дълбоко в материалите на Лайпцигския процес — те биха намерили сюжети. Множество отлични сюжети биха намерили те."[1] Истинският творец, изтъква Димитров, не може да стои настрана от великата битка на народите против игото на капитала.

Въпросът за съвременната тема е бил актуален винаги. Но за каква съвременна тема става дума? Георги Димитров отговаря ясно и недвусмислено: съвременната тема — това е животът на пролетариата и борбата против буржоазията за тържеството на социалистическия обществен строй. Оттук произтичат и други проблеми, свързани с литературата, като една от най-важните проблеми е за комунистическата партийност, на която Ленин обърна особено голямо внимание в бележитата си статия „Партийна организация и партийна литература".

В статиите си от втората половина на 30-те години Юлиус Фучик обръща сериозно внимание върху необходимостта съвременната тема да стане основа на литературното творчество на чешките писатели. Но тази съвременна тема трябва да бъде свързана, както подчертава и Димитров, с острата борба на пролетариата. Затова Фучик високо издига комунистическата партийност в изкуството, изисква ясни комунистически позиции в оценката на жизнените явления при творческото им пресъздаване. Цялата литературно-критическа и писателска дейност на Фучик от навечерието и времето на хитлеристката окупация на Чехословакия е свързана с голямото му внимание към комунистическата партийност като основна категория на марксистко-ленинската естетика, към укрепването и развитието на чешкото социалистическо-реалистично изкуство. Правят например впечатление положителните му оценки за някои просмукани със страстна партийност постановки на Е. Ф. Буриан и отрицателното му отношение към същия театрален деец и писател, когато той се отклонява от този принцип. Остра е критиката на Фучик към свързаните с фашизма чешки писатели, чиито произведения са носители на реакционна идейност.

---

[1] Георги Димитров. Съчинения. Т. X. С., БКП, 1954. с. 2.

В „Открито писмо до фашисткия министър“ (1940), в което от името на чешката творческа интелигенция Юлиус Фучик отговаря на хитлеристкия министър на пропагандата Гьобелс, отново като че ли слушаме гласа на Димитров от Лайпцигския процес, че навсякъде фашистите са диваци и варвари. Фучик разграничава ясно и определено комунистическата партийност на хората на изкуството, свързани действително с ново устройство на света, от фашистката идеология, която се стреми да установи робство за народните маси.

С тази проблема в изкуството е свързана и друга, не по-малко важна — за положителния герой и героичното. А известно е, че писателят дава оценка на действителността чрез образа на положителния герой, у когото са въплътени водещите идеи и чувства на епохата. Този въпрос е в центъра на вниманието и на Юлиус Фучик. Той например дава следното определение за героя и героичното: „Герой е този човек, който в р е ш и т е л н и я м о м е н т върши това, което трябва да направи в и н т е р е с и т е н а ч о в е ш к о т о о б щ е с т в о. Да се спаси животът на човека, да постигне нова победа над природата, да се освободят полезни членове на обществото, да напряга всички сили да се увеличат човешките възможности — ето поле за дейност на героя.“[1]

За 30-те години Фучик говори, че са героични, защото са свързани с осъществяването на комунизма: „И все пак ние живеем в героично време — пише той. — Такова време, че ако бъдещето вместо учебник по история поиска паметник на устното творчество, то епическата песен само за един ден на съвременния живот би могла да продължи цели месеци, както старата легенда за Манас, разказана в Киргизките юрти. Но не трябват легенди. Героят на нашето време е несравнено по-голям, отколкото Манас, за когото разказват, че там, където оставял следи, разцъфтявали райски долини, а там, където плакал — се явявали блестящи огромни езера. Следите на съвременния герой създават съвършено нов свят. Героят на нашето време е пролетариатът. Той и само той създава герои. Създава ги навсякъде: в труда, в борбата, в периоди на изпитание и преди всичко в оная страна, където трудът е вече свободен.“[2]

За да подкрепи своята мисъл, Юлиус Фучик дава и няколко примера от миналото и съвременността: по време на Парижката комуна буржоазията е имала своя подъл Тиер, а пролетариатът — двеста хиляди героични комунари, които, умирайки, прославяли Комуната. Когато в своята резиденция във Виена е умирал тежко раненият австрийски канцлер Долфус, неговите последни думи са били: „Погрижете се за моето семейство!“ А младият работник Герл, един ден преди това осъден на смърт от същия този Долфус, извикал, преди да умре: „Да живее свободата!“ По разпореждане на хитлериста Ернст, началник на щурмови отреди, през 1933 г. са били разстреляни осемдесет работници-комунисти, които преди смъртта си запели Интернационала. А когато по-късно същият този началник на щурмови отреди е бил осъден на смърт от Гьоринг, молел за милост, чупел ръце и припаднал преди разстрела. Юлиус Фучик прави извод: „Нали не е случайно, че нито един от осемдесетте работници не прояви малодушие. Те знаеха за какво умират и бяха твърдо убедени, че в тази последна ми-

[1] Ю л и у с Ф у ч и к. Избрани очерци и статии. С., 1952. с. 66.
[2] Пак там, с. 67.

нута те нямат право да изпаднат в малодушие, защото тяхното мъжество ще призове нови хиляди към борба за живот. Не е случайно, че Ернст, закоравял убиец, моли за помилване, защото той не знае за какво умира и с живота му за него се свършва всичко."[1]

Юлиус Фучик изучава отношението на Георги Димитров към героя и героичното в художествената литература. Силно впечатление прави на писателя каква задача си е поставил Димитров в Лайпциг при неравния двубой с фашизма. „Когато стоях пред фашистките съдии в Лайпциг — казва Димитров — и събирах всички свои сили, за да разруша подлите замисли на националсоциалистите и да превърна обвинителите в обвиняеми, първата ми задача беше да покажа на масите, които се намираха под кръстосания огън на безпощадния фашистки терор, че борбата с фашизма е не само необходима, но и възможна. Исках да им покажа как могат да удържат победа над фашизма. С конкретни примери исках у колебаещите се и падащи духом да влея нова енергия, нови сили за борба с най-злия враг на човешкия прогрес. Исках да им покажа на всички колко дребен и нищожен е светът на фашизма и колко велик и непобедим е светът на социализма."[2]

Новият човек, комунистът, изтъква Димитров, трябва да стане основен герой и в творчеството на писателите. В предговора към „Хуберт в страната на чудесата" той отново изтъква колко е необходимо за пролетариата да бъдат създавани творби за деца и юноши, в които литературният герой да ги подпомага в израстването им като нови хора. Революционерът е също в центъра на вниманието на Георги Димитров, когато говори за Рахметов на Чернишевски и за огромното въздействие, което е оказал този герой върху него още от млада възраст.

Димитров няма пред вид само положителния герой-революционер, чрез когото литературата най-ярко сочи жалоните на новото. Той има пред вид и цялата сложност на характерите в действителността. Като говори за обвиняемите в Лайпциг, дава например следната характеристика за тях: „Самите обвиняеми представляваха от себе си своеобразен политически букет. Сред тях имаше представители от различен вид, слоеве, течения, типове и т. н. Имаше представители на революционната част на работническата класа, на революционния пролетариат, на лумпенпролетариата — тази малка и в същото време трагическа фигура Ван дер Любе. Но имаше и представители на еснафски елементи на работническото и комунистическото движение, остатъци и отживелици на филистерството, на чиновничеството в революционното работническо движение: такъв класически тип беше известният нам (аз бих могъл да кажа бившият наш) др. Торглер."[3] Димитров обръща немалко внимание на отрицателния герой в литературното произведение и сочи за пример Ван дер Любе.

Юлиус Фучик е имал възможност да се запознае и с отношението на съветската писателска общественост към Георги Димитров, към героя от Лайпциг. Съюзът на съветските писатели например се обръща към току-що освободения и пристигнал в СССР Димитров: „Съветските писатели си поставят задачата да отразят в художественото си творчество най-добрите хора на работническата класа: борците за социализъм, борците против реакцията

[1] Юлиус Фучик. Избрани очерци. . . с. 68.

[2] Недялко Драганов. Неизвестна статия на Георги Димитров. Лит. фронт, XVII, бр. 25, 21 юни 1962.

[3] Г. Димитров. Цит. съч., с. 1.

и фашизма. Съветските писатели виждат във Вас истински хора на ленинската партия, мъжествени болшевики и безстрашни борци за делото на социализма, името и образа на които са достойни за пламенните страници и на великата социалистическа литература."[1] Като се възхищава от Димитров на процеса, основоположникът на социалистическо-реалистичната литература Максим Горки вижда у него също така герой на епохата и го нарича „образцов революционер-болшевик". А други съветски писатели съобщават на Димитров: „Вие, Вашата тема — стават, ще станат образ на нашето творчество. Вашият пример ще стане закон за поведението на тези, които се бият със стария свят и неговото правосъдие."[2] Като отхвърля шаблона и предварителните тези, Л. Никулин поставя необходимостта героят-комунист да бъде разкрит като цялостна личност и пише: „Но за литератора, за писателя са интересни и живите човешки черти, и обликът на революционера Димитров."[3]

Такова е отношението и на прогресивната българска творческа интелигенция, чийто водещ авангард са комунистическите дейци на изкуството. Начело с Георги Бакалов своето отношение към Георги Димитров като герой-комунист на епохата изразяват Никола Ланков, Младен Исаев, Иван Фунев, Людмир Стоянов и др. А Георги Караславов и Христо Радевски определено пишат: „На неустрашимия борец Димитров и на другарите му, чийто героичен подвиг става за нас творческа тема (р. м.) — борчески пролетарски привети."[4]

В чешката преса от онова време срещаме много статии за героизма на Георги Димитров. Противопоставен е на Хорст Весел, когото хитлеристите издигат като „герой и мъченик". В същност той е „бездарен поет, побойник и сутеньор", убит в борбата за една проститутка, докато животът на Димитров е живот на борец.[5] Димитров се бори против фашизма за целия пролетариат.[6] Той става знаме против реакцията и фашизма в света.[7]

Зденек Нейедли говори, че старият свят на буржоазията и фашизма не може да издигне положителен герой. Той изтъква, че Димитров на Лайпцигския процес се проявява като безстрашен, непреклонен, удивително умен, интелигентен, не оставя без отговор нито едно нападение. Нервите и волята му са така силни, че изглеждат свръхчовешки. „Накратко — продължава Нейедли — явление световно, велико, силно. . . И този герой е комунист."[8] Авторът изтъква, че героизмът на Димитров не е изолирано явление, че по димитровски път вървят стотици и хиляди комунисти, борци за нов обществен строй.

И за Юлиус Фучик Георги Димитров е ярък представител на новия герой, изразител на героизма на съвременната епоха. „Да си спомним Лайпцигския процес — казва Фучик, противопоставяйки комунистите на фашистите. — Буржоазията там имаше своя Гьоринг, пролетариатът — Димитров."[9] Още когато в Лайпциг се разрази първата битка между кому-

[1] Литературная газета, бр. 24, 28 март 1934.
[2] Пак там.
[3] РЛФ, бр. 156, 21 ян. 1934.
[4] Пак там, бр. 165, 25 март 1934.
[5] Rudý večerník, 3. XI. 1933.
[6] Пак там, 30. IX. 1933.
[7] Пак там, 28. II. 1934.
[8] Ю. Фучик. Избрани очерци. . . с. 67.
[9] Rudé právo, 25. I. 1934.

низма и фашизма, Фучик пише статията „Димитров — Гьоринг", в която определя 30-те години като епоха на димитровци по следния начин: „Може би никога не са се изправяли двата свята така ярко въплътени в две личности. Тази схватка на Димитров с Гьоринг е страница от историята на човечеството. На Лайпцигския процес се срещнаха, въплътени в своите най-добри представители, двете класи — революционният пролетариат и буржоазията. Буквално с пяна на уста от ярост представителят на буржоазията нареди полицията с най-грубо насилие да отстрани пролетарския му противник. Димитров потъна в мрака на килията, Гьоринг се отдалечи сред триумфален шпалир от вдигнати ръце.

Но победи Димитров. И целият свят се преклони пред неговата победа. Защото чрез него говори силата на многомилионния пролетариат. И тия милиони ще направят всичко, за да спасят живота на Димитров. А не успеят ли, историята ще си каже думата. Защото те настъпват — и затова имат своите димитровци. Защото се борят — и затова имат своите димитровци. Защото ще победят — затова техните димитровци имат такава заразяваща сила и храброст"[1] (р. м.).

Към героя и героичното Юлиус Фучик подхожда конкретно-исторически, изяснява условията, които ги създават, и връзката със съвременната действителност. Като има пред вид чешката литература, той говори за Рудолф Майер и Вацлав Шолц, произхождащи от поетическата школа на Ян Неруда, а дори хвърля поглед преди това, за да проследи „проникването и нарастването на чувствителния интерес към съдбата на работника в чешката поезия"[2]. . .

За Фучик характерното в творчеството на Тереза Новакова е нейният страстен копнеж по правда и справедливост, а тя осъзнава, че това е копнеж, който най-силно пламти у най-угнетяваните хора, че е копнеж на народа. Нейният герой Иржи Шматлан от романа със същото заглавие страстно цял живот търси правдата, преминава през католицизма и евангелизма, за да стигне до идеите на социализма. Социалистическата правда създава от него нов човек в чешкото село, защото е правда на реалната надежда.

Юлиус Фучик изразява своята голяма радост, когато през 1937 г. Карел Чапек написва „Първа смяна", защото в тази си книга големият чешки писател е искал да разкаже за „мъжката смелост, за разните типове и мотиви на това, което се нарича героизъм, за мъжката солидарност, накратко, за определени физически и нравствени ценности, които признаваме за едни от най-висшите, щом като народът или нацията се нуждаят от цялостни и истински хора"[3]. Като полемизира с Чапек, който смята, че „тези мъжествени типове можел да намери навсякъде", Фучик установява, че ги е намерил не навсякъде, а в средите на работническата класа. Той не е могъл да намери мъжество у собствениците на мината например, защото са „класа-мърша". Мъжеството не може да бъде изобщо, да бъде вън от времето и пространството. Фучик подчертава, че това пространство е социално.

---

[1] Tvorba, 45, 9. XI. 1933.
[2] Ю. Фучик. Статии за литературата. . . с. 167.
[3] Пак там, с. 101.

Сега Юлиус Фучик се интересува и от образа на работника в драмата „Периферия“ от Франтишек Лангер. Франци, син на периферията на капиталистическия град, не познава фалшивия патос на градския център. В това е неговата сила, опасна за буржоазията. Работникът е конкретен и прост както в любовта, така също в труда и мечтите. Но когато Лангер се опитва, изтъква Фучик, в ново време да даде „нова драма със стар мотив“ — престъпление и наказание, — когато поставя своя герой в нетипични за него обстоятелства, кара го да върши убийство, за да покаже, че е „нещо“, стъпва на нездрава почва и проваля своето произведение, тъй като не е изградил правдиво образа на пролетарията.

Писателят трябва да обърне поглед към действителния човек — това Фучик подчертава и в статията си за книгата „Пости“ на свързания с католическите среди писател Ярослав Дурих. Неговата реакционност подтиска и изнасилва всякакъв поетически талант. Не може да се създава образ на съвременен човек според представите на средновековието. Образите, които създава Дурих, не са жизнени типове, „а кукли, от които тече кръв“. Не може да бъде писател онзи, който ненавижда човешкото същество, развиващо се и издигащо се към съвършенство.

Същото Фучик вижда и в книгата на Раймунд Хабржина „Огнена земя“— типичен хитлеристки роман, в който светът на богатите земевладелци е захаросана идилия, а другият — на миньорите — е разкрит като свят на разбойници.

Фучик си изяснява защо през определени исторически периоди Алоис Ирасек се насочва към героични исторически личности, като Ян Хус, Ян Жижка, Ян Рохач, към Ф. Л. Век, към Ян Козина или към участниците в революцията от 1848 г. Ето какво например той говори в статията си „Народна самопомощ“ (1939) за Ян Рохач като положителен герой: „Ирасековият „Ян Рохач“, този хуситски войн, който остава сам срещу крал Сигизмунд и въпреки това не се предава и не се приспособява, защото знае, че хилядите рохачовци в негово име ще поемат делото му, е това програмно начало, признание на вярата в живота и силата на чешкия народ.“[1]

И по въпроса за литературния герой Юлиус Фучик изхожда от спецификата на литературното произведение, от майсторството на писателя. Героят не трябва да бъде говорител на възгледи, а да е художествено убедителен носител на тези възгледи. Схемите и схематичността са чужди на Фучик. Той например пише: „Швейк е тип обществен, не книжен, съществувал е преди Хашек, ще съществува и след него. Заслугата на Ярослав Хашек се състои тъкмо в това, че можа да го види така гениално и да го постави в такива ситуации, в които се отразяват всички съществени признаци на неговото явление.“[2] А когато засяга романа на Франтишек Заврже л „Ева“, говори за схемата на писателя при изграждане образа на главната героиня по образец на фашисткия роман.

Радост изпълва сърцето на Фучик, когато от сцената на Свободния театър Восковец и Верих разкриват в „Опакото и лицето“ „най-човечните хора: ония, които страдат и не затварят пред нищо очи, но които нито за миг не загубват своя оптимизъм, защото з н а я т, че ще победят“[3]. В про-

[1] Ю. Ф у ч и к. Статии за литературата. . . с. 302.
[2] Пак там, с. 52.
[3] Пак там, с. 272.

изведенията на Иван Олбрахт, Мария Майерова, Мария Пуйманова той вижда новия герой-борец за социализъм и комунизъм и сочи за пример тяхното творчество. В романа „Самотният Кржешин“ от Карел Нови Фучик е пленен от новия герой на селото, който върви по пътя на градския пролетариат поради еднаквата им участ.

Заедно с Бедржих Вацлавек Юлиус Фучик е една от най-ярките личности, които през 30-те години разработват и прилагат в изследванията си и в литературно-критическите си работи марксистко-ленинските естетически принципи, подпомагат развитието на чешката литература по пътя на социалистическия реализъм.

През най-тежкия за родината, за народа и за самия Фучик период — времето на хитлеристката окупация, арестуването и екзекуцията му — той проявява качества, които говорят, че напълно е просмукан от героизма на епохата, че напълно се е слял с героя на това тежко време и сам става типичен изразител на този героизъм. Това се отнася до неговото държане по време на окупацията и след провала на ЦК на ЧКП, когато става инициатор за създаването на нов Централен комитет на партията, в който влиза и активно участвува при организиране на съпротивата против хитлеристите. Отнася се и за последния момент, когато продължава борбата и в смъртоносните клещи на Гестапо, където подобно на Георги Димитров в Лайпциг никога не го напуска радостта от живота, вярата в победата на комунизма и непреклонността пред поробителя. За да сломи съпротивата на Фучик, префиненият гестаповец-комисар го извежда от затвора и го развежда из Прага, като провокаторски му заявява, че любимият му град ще съществува и след екзекуцията, която е близка. С дълбока комунистическа увереност обаче Фучик отговаря, че Прага ще бъде още по-хубава, когато тях вече няма да ги има там. Като съзнава превъзходството на идеите, в чието име дава живота си, в писмо до своите близки няколко дни преди екзекуцията Фучик пише, че човек не става по-малък от това, като му отсекат главата.

В последното си произведение „Репортаж, писан с примка на шията“, създадено при изключителни обстоятелства в хитлеристкия затвор, Юлиус Фучик проявява най-добрите си качества на писател-комунист. Макар тази малка, но богата по съдържание и значение за чешката и световната литература книга да е изградена като документ за една от най-тежките епохи в историята на човечеството, авторът показва как действителността може и трябва да бъде единствен обект за творческо пресъздаване, защото там и само там е красотата на борбата и героизма, стремежът за преобразяване на стария свят и за изграждане на най-съвършеното човешко общество — комунистическото. В тази книга Фучик показва, от друга страна, че човекът, неговата личност, неговият характер и душевност трябва да залегнат в основата на художественото произведение.

„Репортаж, писан с примка на шията“ е просмукан с ярка комунистическа идейност, която ръководи писателя в оценката на действителността, в подбора на фактите, в очертаване на образите и типизацията. Без да изтъква сам себе си, главният герой на тази бележита книга е димитровецът Фучик, героят-антифашист от антихитлеристката съпротива. Авторът показва как в решителните моменти обикновените хора стават герои, проявяват високите добродетели на комуниста, защищавайки с живота си партията и идеалите, в чието име тя води народните маси.

В „Репортаж, писан с примка на шията“ има цяла галерия от образи — от представителите на авангарда на класата и партията, за които говори Георги Димитров, че трябва да заемат предно място в литературата, до ония, неиздържали тежкия изпит на епохата. И на вторите именно представители Димитров обръща сериозно внимание. От друга страна, не помалък интерес представляват образите на враговете на работническата класа и комунизма — хитлеристите, — като се започне от комисаря-гестаповец на Фучик и се стигне до обикновените надзиратели в затвора. Авторът показва „фигури и фигурки“, изваяни от големия майстор на художественото слово. Макар на малкото платно на своята книга да не е могъл да разгърне повествованието, всестранно да разкрие героите, пестеливо, но с необикновено голямо умение Юлиус Фучик е извел на преден план едни или други черти, една или друга особеност от характера им, една или друга страна на тяхната душевност. У него няма схеми и щампи, по които да пише и изгражда произведенията си, както няма схеми и щампи в самия живот. „Репортаж, писан с примка на шията“ е художествено изображение на действителността, изживяна от автора с цената на живота. Затова тази книга завладява със силата на художествената правда, с героизма и саможертвата, с комунистическата партийност.

Последната книга на Юлиус Фучик „Репортаж, писан с примка на шията“ представя по-нататъшното развитие на чешката социалистическореалистична литература между двете световни войни и е неин най-висок връх. С право Мария Пуйманова пише: „Някога нашата най-славна световна, най-много четена книга беше книгата на Ярослав Хашек „Приключенията на храбрия войник Швейк“, която е действително гениална. Но сега ние не вървим след Швейк, сега Швейк не е наша вяра. Сега наш герой и наша вяра е Юлиус Фучик.“[1] А литературният критик Иржи Хайек, сега редактор на Фучиковата „Творба“, подчертава убедително: „Най-пълен образ на новия герой в историята, въплъщение на моралната сила, на истинската човечност и величие, намираме в книгата на Юлиус Фучик „Репортаж, писан с примка на шията“, която поставя началото на новата героична традиция в нашата литература“[2] (р. м.).

Очевидно влиянието на Георги Димитров върху Юлиус Фучик не е странично, а фронтално. Димитров го подпомага да отшлифова у себе си най-прекрасните качества на комунист, да се прояви като димитровец по време на едно от най-тежките изпитания на историята.

Димитров има немалък дял Фучик да си изясни основни проблеми от партийната политика в областта на литературата и изкуството и още по-активно да участвува в разработването на тези въпроси. Това дава възможност на чешкия комунист по-резултатно да подпомага творческата интелигенция в своята родина да усвоява марксистко-ленинските естетически принципи, за да издига на по-високо равнище изкуството на социалистическия реализъм.

Литературно-критическото наследство на Фучик и художествените му произведения са отправна точка и днес за дейците на културата в социалистическа Чехословакия.

[1] Tvorba, 42, 1952.

[2] Иржи Хайек. Десет години чехословашка литература. — Лит. фронт., бр. 18, 5 май 1955.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ. ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА ЛИТЕРАТУРА
КНИГА XXI, 1972

КЪМ ПРОБЛЕМАТА ЗА ЕСТЕТИЗМА НА ОСКАР УАЙЛД („ПОРТРЕТЪТ НА ДОРИАН ГРЕЙ“)

Людмила Григорова

Финалът на прочутото произведение на Оскар Уайлд е една ирония или по-точно прелестна самоирония. Романът е пророчески — в него писателят предвиди собствената си съдба без никакви самоизмами и самозалъгвания. Но има нещо по-важно — той превърна творбата си в трибуна за диспут и влизайки в спор със самия себе си, именно като голям творец, а не като знаме на лондонските денди, доказа художествено убедително несъстоятелността на собствената си теория.

Дориан Грей върви неудържимо към своята гибел въпреки желанието си да заживее нов живот, да се прероди. Той дори се опитва да стане добър — спасява невинността на селското момиче; но дали това не е самоизмама? Както казва неговият ментор — лорд Хенри, — това може би също е проява все на оная луда страст за удоволствия, за ексцентрични усещания и сензации, защото нали портретът-огледало на Дорияновата душа след тоя „акт на великодушие“ не се променя, жестоката гънка около устата не изчезва? А дали пък Дориан не става жертва на собственото си безверие, така както старецът Френхофер повярва в безсилието си, унищожи неизвестния шедьовър и умря, така както Дон Кихот повярва в лудостта си и умря? Нали и Уайлдовият герой умира наскоро, след като се е разочаровал в опитите си?

Въпреки че краят на романа буди спорове, тук няма дилема, а проблема — сложна, но разрешима и разрешена. Независимо от декадентската естетизация на смъртта гибелта на героя е психологически и естетически необходима. Дориан Грей не може да се преобрази — той трябва да получи възмездие. Премахвайки от пътя му всички външни опасности, Уайлд използува отдавна компрометирания deus ex machina, за да го доведе до логичния му край: нравствената деградация води и до физическа смърт.

Дориан загива. След като е отмъстил на чудния портрет и го е разрязал с нож, той е намерен от слугите си на пода със същия нож в гърдите, съсухрен, с жълто, набръчкано лице, което носи върху себе си следите на порока. А странният портрет сияе в своята прелест и нравствена чистота — такъв, какъвто го е нарисувал в зората на Дорияновата младост чудновато изчезналият художник, убит от някогашния си модел. С опита да бъде похитен портретът — прекрасното произведение на изкуството — „магията“ е развалена. Този, който иска да разруши изкуството — пише Уайлд, —

погубва себе си. Някога, като юноша, Дориан е пожелал да остане вечно млад, красив и непорочен и страстната му молба е чута. Портретът, надарен с фантастични качества, поема върху себе си всички белези на разгула, на вакханалиите на плътта, на бясната жажда за удоволствия. И все пак защо Дориан — притежателят на картината — загива нравствено и физически? Може би, както у Гогол, портретът донася смъртта на своя собственик?

Една от теориите на декадентството е, че изкуството и порокът, естетически прекрасното и нравствено уродливото вървят ръка за ръка. Но като влиза в противоречие със собствената си теза за независимостта на изкуството от практическия интерес (той перифразира известната мисъл на Готие: „Щом едно нещо стане полезно, то престава да бъде красиво"), за пълната му автономия по отношение на нравствените условности и хипертрофира хедоническата му функция, Уайлд о б е к т и в н о доказва, че Дориан — „шедьоврът на живота" — деградира морално не само под пагубното влияние на хедонизма, блестящо развит във философията на лорд Хенри Уотън, но както признава и самият герой, гибелно влияние върху него има преди всичко една книга. Грей смята, че не по-малко виновни са също така самият портрет и неговият създател. Те първи му разкриват собственото му очарование. Разбира се, не Бейзил Холуърд и неговото изкуство носят отговорност за падението на „чаровния принц". Ако има някаква вина художникът, тя се състои единствено в неговата пасивност, в това, че не реагира достатъчно енергично на домогванията на лорда към младия му приятел и не полага максимални усилия да го откъсне от него. А когато се опитва да стори това, не само че вече е късно, но този опит му струва живота. Защото Дориан храни омраза не само към фантастичната картина, но и към нейния автор, тъй като му е оставил едно обвинение срещу всичките му грешки и престъпления, един вик на живата съвест.

Ако потърсим литературните събратя на Дориан Грей, ще видим, че те не са малко. Ще ги намерим дори в творчеството на самия Уайлд. Очеркът за Томас Грифитс Уейнрайт издава странната аналогия между есеиста, живописеца и убиеца, от една страна, и „чаровния принц", от друга. В известен смисъл Дориан е половин брат и на Лотреамоновия Малдорор — той има способността като него да бъде навсякъде. Родити пък вижда навеи от „Вивиан Грей" на Дизраели и дори от „Шагренова кожа" на Балзак. И все пак, ако речем да търсим пряко творческо влияние, особено що се отнася до сюжетния замисъл, би трябвало да се насочим преди всичко към авторовия сродник Матюрин и романа му „Скитникът Мелмот". И тук има портрет, но функцията му съвсем не е централна. В Уайлдовата творба той е двойникът на героя, неговото alter ego. При Матюрин картината е сведена до аксесоар. Като Малдорор Уайлдовият очарователен юноша опустошава всички, които се мъчат да му подражават. От Мелмот обаче той наследява неувяхващата си младост.

В „Скитникът Мелмот", „Шагреновата кожа" и особено в „Портретът на Дориан Грей" влизането в съюз със свръхестествени сили преследва добиването на чувствени удоволствия за период от време, който надминава обикновения човешки живот. Всички те — и Мелмот, и Рафаел дьо Валантен, и Дориан Грей — имат една въжделена мечта: да останат физически млади, за да могат да се радват на необикновени чувствени наслади.

В романа на Уайлд символиката на портрета има сложна и многозначна естетическа функция. Като всеки шедьовър портретът е и автопортрет на художника — отразява неговия естетически идеал. От друга страна, той отразява и душевността на героя — писателят го е надарил не само със способността да рефлектира всички промени в поведението му, но и да бъде негов съдник. И тук Уайлд влиза в противоречие със собствения си възглед за индиферентността на изкуството към морала. Ужасил се от своето падение, което така живописно е изобразено на платното, Дориан Грей скърби за загубената невинност на ранните младежки години. Той не може да се помири с мисълта, че душата му е покварена, и затова отново иска да стане добър. Само ако е добър, лицето на портрета ще си възвърне предишната прелест. Значи д о б р о т о и к р а с и в о т о — основните категории на етиката и естетиката — не само че не си противоречат, ами са в хармония. Писателят освен че развенчава себе си като проповедник на аморализма, но и той като Хътчесън лансира теорията за к р а с о т а т а н а д о б р о т о.

Неправилно би било да натрапим на Уайлд възгледите, поведението и реакциите на който и да е от неговите герои. (Въпреки че даже и поет като Чуковски в иначе проникновения етюд за Оскар Уайлд не навсякъде достатъчно дистанцира писателя от неговото литературно потомство.) Буржоазната наука и критика обяснява неговото творчество предимно чрез личната му биография. Тук не става дума за такива наивни клерикални писания като на Айхенвалд, а за сериозни изследователи като Едуард Родити, които, като се мъчат да оправдаят естетизма на Уайлд на всяка цена, сами увисват във въздуха, защото обективните художествени факти са против тях. В романа писателят успява не само да се издигне над своите герои, но да надмогне и даже да развенчае собствените си теории, намерили израз в прочутия предговор към творбата и в „Замисли" — катехизиса на поклонниците на „чистата красота". И все пак художникът, Дориан Грей и лорд Хенри в известен смисъл са автопортрети — има нещо много общо между Уайлд и Бейзил Холуърд с естетизма и предаността на творчеството, между него и Дориан Грей с нарцизма, неспособността за самоограничаване, суетността и бясната гонитба на удоволствия. Той е родствен и на аристократа Хенри Уотън с аморализма, склонността към искрящи парадокси, с култа към изкуственото (към сътвореното от човешкия гений за разлика от дискредитираната в декадентската естетика красота на природата).

Уайлд става изразител на онова направление в естетиката на „изкуство за изкуството", което е познато под името декоративизъм. Идеалът на това направление е превръщането на всички картини в орнаменти и арабески, на стиховете — в музика, в „песни без думи", на книгите — в гоблени (не случайно представителите на тази школа проповядват бессюжетността — нали чрез сюжета най-ярко се изявяват идейно-естетическите възгледи на автора, а именно ясната идейна позиция и „ангажираност" най-много ги дразни). Писателят сам нарича „Портретът на Дориан Грей" декоративен роман. И лорд Хенри мечтае да напише творба, хубава като персийски килим, защото според него в килима, в декоративното пано няма нито мисли, нито чувства — в тях има само к р а с о т а. Затова и лицето на литературния герой не е обект на писателското внимание. С изключително старание и любов Уайлд изобразява красотата на

одеждите и скъпоценните камъни. Не само в „Портретът на Дориан Грей", но и в „Саломе" и особено в „Рибарят и неговата душа" трябва да се проследи как той забавя действието, за да се наслади на прелестта на съкровищата и скъпоценностите, които описва.

Оня, който ври в страстите, изгаря в собствената си трагедия. Загива Дориан Грей, загива и прекрасната Саломе, вкусила преди смъртта си любовното удовлетворение. И тя, както и Дориан, иска да обича, а причинява смъртта на ония, които са обект на нейната любов. Умира Йоканаан с проклятие в уста, защото е похитено целомъдрието му, умират Сибил Вейн, художникът, Кемпбъл, пък ако щете и смъртта на Джеймс Вейн — братът-отмъстител — също в известен смисъл не е случайна. И тя като че ли настъпва от онова „съприкосновение" с Дориан, фатално за всички, които са в близост с него.

Моралната деградация на героя започва с едно на пръв поглед непреднамерено, „косвено" убийство, което обаче се оказва симптоматично, тъй като повлича след себе си и други, в които Грей участвува вече съзнателно, и то без кой знае какви угризения на съвестта. Той причинява самоубийството на момичето, което изоставя поради суета. Тя, която е вълнувала въображението му с играта си в ролите на толкова трагични героини, си позволява „лукса" да играе лошо, тъй като обича истински; подменила е изкуството с живата, реална страст, а Дориан я захвърля, защото за него изкуството е по-действително от самата действителност. Той се „трогва" много повече от книжните страдания, отколкото от истинските. Когато умира Сибил, Дориан би плакал, ако беше прочел за трагичната ѝ смърт в някоя книга!

Впрочем да си спомним разсъжденията на духовния му „настойник" — лорд Хенри. Според него изкуството е над човека, над човешките чувства, дори любовта би трябвало да се жертвува заради него. Не случайно той оправдава поведението на Дориан по отношение на актрисата, дори му завижда, че се е намерила жена да умре от любов към него, докато самият лорд не е имал още такъв случай. Уотън съветва младия си приятел да гледа на живота като на изкуство, да се ръководи само от чувствата си, защото какво друго е изкуството, ако не средство за необикновени, изтънчени удоволствия на плътта. И Дориан Грей няма други усещания освен вкусови, плътски — така възприема картините на Уистлър и стиховете на Теофил Готие! Довел своята теория до абсолют, лорд Хенри сравнява изкуството с престъплението, тъй като според него то доставя на низшите слоеве онова, което дава художествено-творческата дейност на висшите.

„Философията на наслаждението е била винаги само остроумна фразеология на определени обществени кръгове, ползуващи се от привилегиите на насладата." В тази мисъл на Енгелс се съдържа ролята, която е играл хедонизмът в историческото развитие на човечеството. И все пак докато през ренесанса и просветителския век, когато буржоазията се стабилизира като класа и се бори против църковниците, той има прогресивно значение за утвърждаването на материалистически мироглед и главно за утвърждаването на човешката личност, в епохи на социален регрес хедонизмът става философия на упадъка. И докато в древността гръцкият мислител Епикур вложи в него ново съдържание, като заговори за повисшите наслади — духовните — и по този начин стана родоначалник на нова школа — евдемонизма, — хедонизмът, който проповядва Уайлд,

е изпразнен напълно от духовно съдържание. Като абсолютизира главния му мотив — „човек е в правото си да се стреми към наслада и да избягва скръбта и огорченията“, — писателят превръща живота си в спектакъл — изискани пози, екстравагантни костюми, маниерно поведение, което шокира особено английското еснафство, прекалено свободно отношение към морала (насладата е издигната в ранг на закон!) — всичко това му създава „слава“, която го довежда през 1895 г. до скандалния съдебен процес.

Както отбелязва Корнилова, Уайлд поставя една от основните проблеми, които занимават теоретиците на декадентството: проблемата за истинския художник. Защото един от парадоксите на лорд Хенри гласи: човек, който изцяло се е предал на творчеството и намира само в него удовлетворение, изобщо не е артист. Според английския аристократ истински артист е онзи, който не създава нищо, не служи на нищо друго освен на собствените си капризи и утолява желанията си без каквито и да е условности и задръжки. Той се обръща към Дориан: „Така се радвам, че не си сътворил нищо, не си изваял статуя, не си нарисувал картина и изобщо не си направил абсолютно нищо извън себе си . . . Твоите дни са твоите сонети.“[1]

Уайлд често сменя положението си на разказвач — ту се потопява изцяло в атмосферата на повествованието, превъплъщавайки се в някоя от ролите си, ту се отдалечава, но никъде не коментира постъпките на героите си. И в единия, и в другия случай писателят остава верен на максимата: „Да разкрие изкуството и да скрие художника — ето задачата на твореца!“[2]

Обстановката, в която се развива сюжетното действие, е необичайна за Англия. Описанията изобилствуват със зрителни, слухови, обонятелни и осезателни ефекти. Стилът се отличава с необикновена живописност и музикална ритмичност на фразата. И това съвсем не е случайно. Защото Уайлд като всички писатели-декаденти се стреми да доближи литературата до „по-чистите“ изкуства — до живописта и особено до музиката.

Оня, който го познава от приказките му, едва ли ще се удиви на екзотичността на пейзажа, на топлите, наситени тонове, на ароматните цветя и благоухания, на разкошните „японски“ интериори от fin de siècle, които демонстрират едно изключително богато въображение — тази царица на способностите, както го нарече Бодлер.

Според Уайлд прекрасното е продукт единствено на творческата фантазия на художника. В своята „Беседа за изкуството и живота“ писателят изповядва: „Нещата съществуват, защото ние ги виждаме, а какво виждаме и как го виждаме, зависи от изкуствата, които ни влияят. . . човек не вижда нищо преди да е видял неговата красота. Тогава и само тогава то започва да съществува . . .“[3] Не е трудно в тази тирада да се открие влиянието на Ницше и на субективния идеализъм на Шопенхауер и Мах. (Идеалистически са и схващанията на Уайлд за същността на критиката. Той проповядва субективистичен произвол в името на една по-голяма свобода на критика-творец от автора и произведението, които разглежда.)

---

[1] The Picture of Dorian Gray by Oscar Wilde. M., 1963. p. 255.

[2] Ibidem, p. 16.

[3] Ein Gespräch von der Kunst und vom Leben. Leipzig. p. 41; цит. по Д. Аврамов. Естетика на модер. изкуство. с. 141.

В „Упадъкът на лъжата“ — Уайлдовия манифест срещу реалистичното изкуство — той пише: „Животът подражава много повече на изкуството, отколкото изкуството на живота...“[1] И добавя, че поради окончателната победа на реализма през XIX в. поетите не могли вече „красиво и вдъхновено“ да лъжат и затова художествено-творческата дейност западнала. Ето защо много от героите на Уайлд водят нереален живот — Дориан Грей живее почти като в приказка, Сесили от „Колко е важно да бъдеш сериозен“ сама си пише любовни писма и дори се сгодява за въображаемия си любовник.

Писателят плаща дан и на своя аристократически артистизъм, и на склонността си към парадокси („пътят на парадоксите е пътят на истината“). Неговите „теории“ са недвусмислена провокация на викторианския морал. Да си спомним разсъжденията на Дориан, в чиито уста авторът е вложил немалко свои възгледи: „Истинската природа на чувствата изобщо не е разбрана и те са останали живи и животински само защото светът се е мъчил да ги покори или да ги убие чрез болка, вместо да се стреми да ги превърне в елементи на една нова духовност, за която усетът към красотата ще бъде доминираща характеристика“. Авторът избира най-често изкуството за свой терен, тъй като смята, че изкуството и моралът нямат допирни точки, несъвместими са. В предговора към „Портретът на Дориан Грей“ той пише, че според него няма нравствени и безнравствени книги, а етичните „симпатии“ на художника са само непростима маниерност на стила.

Двете основни дилеми, които Уайлд поставя в своя роман, са: изкуство—действителност, морал—красота. В това произведение красотата играе двойнствена роля. . . За художника Бейзил Холуърд тя е градивна, съзидателна сила, тя го импулсира в неговите търсения. А срещата с Дориан Грей е повратен момент в изкуството му — откритие, което може да се сравни с ролята, която е изиграло откриването на маслените бои за венецианците. Художникът е честен, самоотвержен, предан жрец на култа към красотата. Осъзнал изключителната си мисия, той доброволно и с радост се отдава на един творчески аскетизъм. Това не е измислен образ — нека се обърнем към съвременниците на Уайлд — Ван Гог, Сезан, Гоген, — които са умирали от изтощение поради прекомерна работа. Да си спомним и отчаянието на Клод Лантие в „Творбата“ от Зола и самоубийството му, след като направил сто и шестнадесет „неуспешни“ етюда на една и съща картина. Холуърд е непохватен, дори малко смешен в светско общество. Но той е много по-искрен и по-човечен от „блестящия“ лорд Хенри. Той страда от това, че неговият кумир, изпаднал под влиянието на бездушния циничен аристократ, стига до крайна нравствена деградация. За Бейзил е недопустимо това лице, което го е очаровало с рядкото съчетание от физическо съвършенство и почти детска невинност, да бъде прикритие на изпепеляващи страсти. То, останало младо и непорочно като някога, би трябвало и сега да бъде огледало на една чиста душа. Затова и Холуърд трудно може да повярва на слуховете за нравственото падение на Дориан, защото за него д о б р о т о и к р а с и в о т о са едно и също.

Съвсем друго отношение към красотата и нейното обективиране в изкуството има „апостолът на хедонизма“ — лорд Хенри Уотън. Изцяло

---

[1] The Artist as Critic, Critical Writings of Oscar Wilde. New York, 1969. p. 320.

консумативен тип, той е пълна противоположност на художника. Духовно пуст, Уотън не може да обича. Не се съобразява и с никакви морални норми. Той свежда красотата до средство за чувствена наслада. „Злият гений" вижда в лицето на Дориан „обект за психологически експеримент", отравя го с отровата на аморализма и най-цинично и безогледно унищожава чудната хармония между душа и тяло. Той внушава на юношата, че трябва максимално да използува младостта си, за да се посвети на изтънчени и „артистични" удоволствия. Лорд Хенри естетизира един изцяло паразитен живот, свободен от всякакви обществено морални норми, и го възвеличава до степента на изкуство. Поученията му падат на благодатна почва. Дориан е между „бога и дявола". Той много лесно попада в „дяволските" му мрежи и скоро се превръща в „достоен" ученик на своя учител, в негова функция — читателят дори трудно различава речта на единия от другия. И все пак има разлика между лорда и Дориан. Хенри Уотън остава докрай верен на философията на квиетизма — един зрител на живота. Оня, който на практика реализира неговите възгледи и понася последствията, е „чаровният принц".

Дориан е заобикален от ценни произведения на изкуството, чиято красота поражда силни естетически преживявания. Превърнал се в денди, в арбитър на елегантността, той е като лепкава пеперуда с отровни криле, които умъртвяват всичко живо, полепило се по тях. Пагубно, развращаващо е влиянието на Дориан върху всички, които, поблазнени от бляскавата му външност и осанка, влизат в контакт с него. Животът, лишен от елементарни човешки чувства и задължения — морал, дълг, привързаност, любов, — разрушава личността. Красотата изпълнява важна социална мисия, но не може и не трябва да бъде в конфликт с правно-етичните изисквания. Романът е блестящо опровержение на естетизма и увлеченията по хедонизма на самия автор.

Оня, който злоупотребява с дадените му от природата прекрасни дарове и ги насочва срещу задължителните общочовешки норми, сам докарва нравствената си гибел. Дориан Грей загубва способността да се радва на прекрасното. Сега се нуждае от силни дразнители — уродството може само да го оживи и да предизвика някакво подобие на емоции. Вече той не се възхищава от великите музикални произведения. Шопен не му въздейства. Притъпените му нерви се привеждат в екстаз само от примитивната „музика" на диваците.

В този роман Уайлд призовава на трагичен двубой морала и красотата. Единственият изход на трагедията е смъртта. Дориан Грей наистина загива. С неговата смърт писателят „погребва" своя възглед за непримиримостта на двете категории — добро и прекрасно. Дориан — творческото пророчество на Уайлд — заплати своето жречество на красотата и наслаждението със собствения си живот. В това произведение, както и в „Престъплението на лорд Артър Сейвил" ролята на предопределението е абсолютизирана. Човекът, подвластен на богиня Тихе, като че ли няма никакъв пръст в собствената си съдба. Верен на своя фатализъм, Уайлд оневинява героите си — снема от тях всякаква морална отговорност — за падението им са причина други фактори. Под влияние на Лок Уайлд поддържа схващането за антиномичността на човешката природа. Спекулирайки с известна относителност на категориите добро и зло, писателят стига дотам, че често сменя местата им (злото може да произлиза от доброто и обратно).

А любовта към парадоксите и крайният релативизъм го довеждат до абсурд — той ни убеждава, че лорд Сейвил извършва престъпление след престъпление именно защото е. . . невинен. Въпреки че творбата носи провокационното подзаглавие „Етюд за дълга", в същност е пародия на човешкия дълг. Уайлд пише: „Злото е проява на идеята за красотата." Затова и неговите убийци са най-тънки ценители на прекрасното (след смъртта на актрисата Дориан Грей с упоение слуша Пати, а лорд Сейвил изпраща цветя на годеницата си, след като е убил човек [!]).

Писателят проповядва не само красотата радост, но и красотата страдание. В „Славеят и розата" красотата се изкупва със смъртта на сладкопойната птица. В „Де профундис" обаче Уайлд идва до прозрението, че най-голямата красота е отрицанието на красотата, добита със страдание. И престолонаследникът от „Младият крал", разбрал, че обшиването на мантията му със скъпоценни камъни струва непосилния труд на ония, които са го правили, се отказва от нея, а писателят го награждава с по-голяма от предишната красота — подарява му великолепен плащ от пурпурни лъчи, изтъкан от слънцето.

За онзи, за когото страданието става единствена реалност, „Де профундис" са неговите „Записки от мъртвия дом" и той с благоговение пише за Достоевски. Минал през горнилото на униженията, стигнал до най-голямото социално и нравствено падение, Уайлд излиза от него пречистен. Въпреки че не се отказва от своя култ към красотата, сега той поставя страданието по-високо от нея като импулс за творчество. За него заедно с любовта страданието е единствената истина, от която е роден светът. „Де профундис" е една изповед, в която има много противоречия. Едва ли може да се каже, че с нея писателят изживява всичките си заблуждения. Безспорно е обаче, че тук той за пръв път се мъчи, макар и съвсем наивно, да примири двете „враждуващи" същности — изкуство и природа. В „Портретът на Дориан Грей", който отразява един по-ранен стадий в развитието на автора, страданието на пробудилата се съвест не можа да спаси от гибел героя. Той трябваше да загине под бремето на кипналите страсти.

При появата на романа писателят е атакуван от много критици — книгата е била възприета като проява на аморализма. Уайлд е бил принуден да отговаря неколкократно на атаките в печата. В защита на произведението той публикува осем писма до редакторите на вестниците, поместили неблагоприятни рецензии за творбата. В тези писма писателят се защищава, разбира се, от естетски позиции срещу обвиненията (някои съвсем неоснователни), в нарушаване на нравствените норми, а на възраженията, че това, което е публикувал, е неубедително, защото го няма в живота, високомерно отговаря: „Задачата на художника е да твори, не да хроникира..." Тази реплика явно е реакция на натуралистичната естетика с нейното безкрило фактологично описателство. За съжаление обаче Уайлд, както и много от поклонниците на „чистата красота", не прави разлика между натурализъм и реализъм, а под правдиво изображение разбира робуване на фактите и „фотографска" добросъвестност. Затова и бърза да заяви, че неговата книга е есе върху декоративното изкуство и че тя „протестира срещу грубата бруталност на плоския реализъм". Според Уайлд само онези, у които чувството за прекрасното не е развито, обръщат внимание на сюжета и нравствеността на произведението. Та нали творбата не отразява възгледите на своя създател, тя значи само красота. Затова според него ако

книгата действително има някакъв недостатък, той е именно в това, че съдържа моралната поука за нравствената и физическата гибел, до която довеждат чувствените излишества. Загива Бейзил Холуърд, след като е запалил пламъка на суетността и нарцистизма у своя някогашен модел, загива Дориан Грей, след като е осъществил на практика поученията на „настойника" си. Дори Хенри Уотън е духовно ранен и опустошен.

Тематично Уайлд е удивително еднообразен. Произведенията му са посветени на една проблема — изкуството. Дори и по този начин той доказва своята вярност на доктрината, на която служи — създава „изкуство за изкуството". Романът „Портретът на Дориан Грей" блестящо илюстрира разрива между художническото схващане за твореца и дълга към обществото, чиято причина трябва да се търси преди всичко в атмосферата на краен утилитаризъм и търгашество, обхванали Англия в края на века. Артистът, който не споделя лицемерната политика на правителството, а по убеждение е далеч от републиканските идеи или от научния комунизъм, търси убежище в примамливата обител на „чистата красота". Станал теоретик на доктрината „изкуство за самото изкуство", в художественото си творчество, в есетата и статиите си Уайлд е един от ревностните застъпници за освобождаването на изкуството от всякакви условности — социални, нравствени и естетически, — издигайки го едва ли не до единствен фактор на историческото развитие.

Писателят се изгражда като личност и като художник в епохата след разгрома на революциите от 1848 и 1871 г., когато с отлива на революционната вълна се забелязва едно отчуждаване на творците от крещящите проблеми на деня, а разочарованието от погромите се изразява в съзнателно бягство от действителността. Уайлд е продукт не само на своята епоха и своята класа, но и на еклектичната смесица от разни влияния — Ръскин, Бодлер, Готие, художниците-прарафаелити и импресионистите, християнството и социализма! Творчеството му е естетическият бунт на интелектуалеца-индивидуалист против социалните условия на своето време и своята страна.

Уайлд неведнъж е писал, че не се интересува от болките и теглата на хората, защото го отвращават. И все пак особено в приказките си той се вълнува от проблемите на живота, изобличава неправдата и изобразява не само разкошни дворци и градини, а преди всичко красотата на човешките отношения В „Душата на човека при социализма" има много наивни мисли и идеи. Но гневният протест срещу мизерията и експлоатацията и особено мечтата за свободно развитие на индивида в единствено справедливото общество на бъдещето — социалистическото — са ни близки. За съжаление те не са достатъчно дълбоки, за да победят авторовия аристократизъм.

Уайлд, който като своите съмишленици се старае да стои далеч от политиката, от страстите на деня, хвърля високомерно ръкавицата в лицето на морала. В „Портретът на Дориан Грей" чрез образа на лорд Хенри писателят защищава наслаждата като най-висша цел и единствен смисъл на живота, стреми се да докаже, че на живота-поезия трябва всичко да се принесе в жертва. Но следвайки верния си художнически усет и въпреки убежденията си, той нанася удар върху декадентското, егоистично отно-

шение към прекрасното, регламентирано в „единствена, абсолютна ценност на живота“. С трагичния край на Дориан Грей авторът отговаря категорично на въпроса, коя от двете „антагонистични“ сили тържествува — моралът или красотата. Тържествува и моралът, и красотата, но оная красота, която не противоречи на нравствените норми; ликува и изкуството, съхранило образа на човека с прекрасна външност и с чиста и непокварена душа.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ. ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА ЛИТЕРАТУРА
КНИГА XXI, 1972

„ЛЮБОВНАТА ПЕСЕН НА ДЖ. АЛФРЕД ПРУФРОК" от Т. С. ЕЛИОТ

(Литературен анализ)

Владимир Филипов

Творчеството на Т. С. Елиот от периода преди 30-те години на века е особено важно както от литературно-историческа, така и от естетическа гледна точка. На първо място то е най-характерният израз на краха на илюзиите и на „загубата на вярата в смисъла на живота"[1] на буржоазната интелигенция през годините на Първата световна война, на безсилието на нейните мисли и немощността на нейния дух.[2] На второ място това е период, през който Т.С. Елиот се утвърждава като най-влиятелния английски поет на века, чиито принципи и творческа практика стават едни от най-важните фактори в развитието на поезията на главните страни, говорещи английски. Накрая произведенията на Елиот от тези години могат да бъдат взети като типичен пример за особеностите на „модерната" западна поезия с всички нейни недостатъци и качества.

Едно от най-ярките произведения на Т. С. Елиот от този ранен период е „Любовната песен на Дж. Алфред Пруфрок" (написано през 1912 г., но появило се за първи път през 1917 г.). В същност това е първото значително модерно стихотворение на английски език. Целта на тази работа е да се направи всестранен анализ на „Пруфрок" (и в известен смисъл на критическата литература върху него), за да се покаже в конкретна форма същността на този вид поезия.

Когато започнем да четем „Пруфрок", всичко изглежда ясно, но като навлезем в стихотворението, нещата се усложняват и когато стигнем до последния стих, оставаме озадачени и объркани. Възникват редица въпроси: защо стихотворението е озаглавено „Любовна песен"; дали заглавието не се отнася до последните десет реда (романтичното видение на русалките и морето) или има някакво иронично значение; какъв е смисълът на цитата от „Ад" на Данте, който е използуван като мото; към кого се обръща Пруфрок в началото на стихотворението; защо после това лице изчезва; кого той точно има пред вид, когато на края започва да говори в първо лице множествено число; къде става действието (ако може въобще да се говори за действие), за какво в същност става дума?

[1] А. Аникст. История английской литературы. 1956. с. 455.
[2] Д. Г. Жанишева. История английской литературы. Т. III. АН СССР, 1958. с. 375.

След първото прочитане човек може да добие някаква смътна представа, да почувствува известно настроение, но едва ли нещо повече от това. Едва след второ и трето прочитане смисълът започва да се изяснява, но колкото и пъти да четем стихотворението, много неща остават мъгливи.

И тук, както при модерната живопис, човек трябва сам да намери „формата", връзката между различните нахвърляни елементи и да разшири смисъла на много неща, които са само подсказани. Така след известен труд и напрежение читателят може да се добере до принципите, на които произведението се основава, и да достигне до неговите идеи.

Често обаче при четене стиховете на Т. С. Елиот са ни необходими също редица странични сведения, за да можем да разберем какво иска да каже поетът.

Най-напред, за да разберем стихотворението, може би ще трябва да знаем, че по своята идеология и словесна маниерност то напомня на творчеството на романиста Хенри Джеймз. „Траурната Корнелия" от Хенри Джеймз, публикувано през 1909 г., може би е внушило основните черти в характера на Пруфрок. Това е историята на един ерген на средна възраст с „носталгично настроение", който се чувствува преждевременно остарял.[1]

Като цитира Т. С. Елиот, Елизабет Дру заявява, че неговите „ранни произведения ни показват огромната панорама на пустотата и анархията, които образуват съвременната история"[2].

От друга страна, Ленърд Ънгър, който е направил подробно проучване на произведенията на Т. С. Елиот, установява, че „темата на невъзможност за общуване и за положителни човешки отношения" особено между мъжа и жената се среща в редица произведения на Т. С. Елиот от неговия начален период (например в „Истерия" и „La Figlia de Piange") и че „в същност тя представлява главната тема в цялото творчество на Елиот"[3]. Според Ънгър тази тема се появява още в началото на „Пустата земя" и е свързана по различен начин с нововъзникващи проблеми във „Високопостната сряда", „Четирите квартета", „Семейна среща" и др.[4] В „Пруфрок" темата на изолация преобладава и е представена по различен начин от „пациент, упоен за операция" в началото, до русалките в края, които „не ще му пеят", и особено в известните стихове:

> Бих искал да съм клещите на рак, назъбени
> що стържат по пода на мълчаливите морета.[5]

Мнозинството критици тълкуват стихотворението по същия начин: „Пруфрок" — казва Ф. О. Матисън — показва „пълно разбиране на мрачните последствия от самотата и задръжките"[6]; светът на Пруфрок „е безсмислен свят на полусветлини и сенки" и „неврастеничен егоцентризъм".[7]

Такова едно тълкуване на стихотворението се потвърждава от неговите художествени особености и по-специално от неговия строеж. Темата

---

[1] Вж. G. Smith, T. S. Eliot. Poetry and Plays. A Study in Sources and Meaning, 1962. p. 15.
[2] E. Drew. T. S. Eliot. The Design of His Poetry. 1949. p. 31.
[3] L. Unger. T. S. Eliot. Moments and Patterns. 1966. p. 11.
[4] Ibidem, p. 11, 12.
[5] Ibidem, p. 13.
[6] F. O. Matthiessen. The Achievement of T. S. Eliot. 1958. p. 9.
[7] C. Brooks, R. P. Warren. Understanding Poetry. 1960. p. 396.

на отчужденост и невъзможността за общуване между хората в социалната среда, към която принадлежи Елиот и за която пише той, намира пряка и косвена проява в липсата на връзка и яснота в изложението; тя е разширена, за да включи също мисълта за невъзможността човек да изрази своите чувства и мисли въобще:

> Не, невъзможно е да се изкаже това, което има да се каже,
> но някакъв магически фенер върху екрана ще покаже
> схемите на моите нерви. . .

Както показва образността на стихотворението, светът на Пруфрок е затворен[1] (вечерта на небето, сравнена с болен на операционната маса, обвиващата мъгла, морското дъно, виещите се улици, стаята, тесните граници на рутината във висшия обществен кръг, чайовете и т. н.), което подчертава неговата изолация. Един от лайтмотивите в стихотворението е свързан със смъртта — крайната и безвъзвратна проява на разделението между хората; тя се появява в самото начало в мотото от „Ада" и стихотворението свършва с нея („доде ни събудят човешките гласове и се удавим").

По такъв начин техниката и образността на произведението стават носител и непосредствен изразител на една от неговите основни теми.

„Пруфрок" напомня на „поредица от диапозитиви. Всеки диапозитив е изолиран, откъснат образ, който създава свой собствен ефект, включително впечатлението за някакво по-голямо действие или положение, от което той представлява един замръзнал момент. Всяка част от стихотворението, всеки откъс остава изолиран даже в своя собствен контекст — поредица от по-големи единици са показани и тази поредица от внушения е нещо цяло само по себе си. Тя е самото стихотворение. Тя е самият Пруфрок."[2]

Когато разглеждаме стихотворението, трябва да имаме също пред вид факта, че Т. С. Елиот е силно повлиян от метода на „метафизическите поети". Самият той описва този метод като начин на писане, който „преобръща идеите в усещания и трансформира дадено наблюдение в известно състояние на духа". Това определение е може би най-подходящото за теорията и практиката на френските символисти, които му оказват също силно влияние. Като тях Елиот се старае да предаде същността на нещата чрез символи — да превърне „идеите" в „усещане" и обратно — да трансформира „наблюденията" в „състояния на духа". Интересно е да се отбележи, че неговата първа стихосбирка е озаглавена „Пруфрок и други наблюдения" (р. м.). Ето защо повечето от описанията, които намираме в стихотворението, не трябва да бъдат взети само в техния буквален смисъл — те са също иносказателни транскрипции на дадени идеи, състояния или настроения. В поетичната формула, която използува Елиот, „буквалното и фигуративното значение са неразривно свързани"[3].

„Любовната песен на Дж. Алфред Пруфрок" е драматичен монолог, в който Т. С. Елиот разкрива даден характер и чрез него рисува картината на едно общество. От личното се върви към общото и обратно — общото хвърля светлина върху личното.

---

[1] G. Smith. Op. cit., p. 18.
[2] L. Unger. Op. cit., p. 20.
[3] Н. Я. Дьяконова. Английская поэзия XVIII—XX веков. 1967. с. 258.

Да видим как по-конкретно той прави това. Още от самото начало оставаме с впечатление за нещо двусмислено и парадоксално. Заглавието ни показва, че стихотворението е „любовна песен", а веднага след това следва мото, което няма нищо общо с една евентуално любовна тема. Думата „любов" в заглавието е неуместна, когато я съпоставим с „измъченото и изкривено съзнание" на Пруфрок, така както е представено в стихотворението, съзнание, което „почти не признава съществуването на любовта като факт"[1]. Заглавието звучи подигравателно вероятно поради съчетанието на „любовна песен" с малко загадъчното, но иначе неромантичното име Дж. Алфред Пруфрок, а епитафът звучи сериозно. Тогава още ни озадачава името на героя. На английски първата сричка на Пруфрок е хомоним на думата „доказателство", а втората означава „камък", „скала"; но името също може да бъде взето като съчетание на „prudence" („благоразумие") с „frock" („сюртук" — дреха, носена обикновено от англичаните от висшите обществени слоеве). Може би името на героя, както и цялото заглавие имат някакво иронично значение. Тези първоначални съмнения и впечатления се потвърждават по-късно от други подробности, а така също и от преобладаващия тон на стихотворението. Самият Елиот, както ще видим по-долу, ни казва, че иронията играе специална роля в „Пруфрок".

Цитатът, който въвежда стихотворението, е от „Ад" на Данте (XXVII, 61—66). През време на своята обиколка в чистилището Данте се натъква на „пламъка", т. е. духа на Граф Гвидо да Монтефелтро, осъден на вечни страдания, защото е посъветвал папата да изневери на обещанието, дадено пред своите противници. Данте запитва Гвидо „Ти кой си"? и цитатът на Елиот съдържа неговия отговор:

> Ако, смятах, че отговорът ми е отправен
> към човек, който някога може да се върне на земята,
> този пламък би престанал да трепти,
> но тъй като никой досега не се е върнал жив
> от тази бездна, ако това, което чувам, е истина,
> отговарям, без да се страхувам от позор.[2]

Въпросът, чийто отговор е цитатът, може би подсказва, че цялото стихотворение е отговор на въпроса „Кой съм аз"?, който Пруфрок си задава.[3]

Според проф. Матисън „без съмнение затвореният кръг на ужасната изолация, в която Пруфрок живее, е силно подчертан от мотото, взето от „Ад". . . Пруфрок може да изрази в своя монолог разговора, който води със себе си само защото знае, че никой не ще го чуе. Смисълът на това, че стихотворението е наречено „любовна песен", се състои в иронията, че тя никога няма да бъде пята, че Пруфрок никога няма да се осмели да даде глас на чувствата си."[4]

---

[1] Н. Я. Дьяконова. Цит. съч., с. 257.

[2] Стиховете от „Пруфрок" са преведени от Цв. Стоянов, а мотото и всички други цитати — от мене (Вл. Ф.).

[3] Вж. R. Amis. The decadence in the Art of T. S. Eliot. — Science and Society, vol. XVI, 1952—1953, No 1, p. 202.

[4] Ibidem, p. 53.

Подобно е и тълкуването на Дж. Марголис, който пише следното: „В някакъв смисъл живите дочуват откритото самоотрицание на Пруфрок, който живее в своя личен ад."[1]

Значението може да бъде изтълкувано по най-различни начини. Можем да сметнем, че адът, в който живее Пруфрок, е наказание за грях, подобен на греха на Гвидо. Единият е посъветвал папата да измами други хора, а другият мами сам себе си. Възможно е също така намерението на Елиот да е било да противопостави иронично живота на смъртта: Гвидо се страхува от живите, а Пруфрок от хората, които са живи мъртвци.

Струва ми се, че целта на цитата е не толкова да изрази нещо конкретно — Елиот старателно избягва преките обяснителни изявления, — а да внуши някои неща и да създаде известно настроение — това е основното намерение на неговата техника. За да стигнем до значението на стихотворението, трябва да следваме не логическите, а психологическите и асоциативните връзки, илюзиите и настроенията, които те предизвикват. Непосредственото изявление и описание е тясно свързано с метафора и символа. Мотото, както и иронията в заглавието са част от тоновете, които определят общото звучене на произведението.

Първото нещо, което ни прави впечатление, когато преминем към самия текст на стихотворението, е неговият ясно изразен драматизъм. Поканата „Да вървим тогава ти и аз" звучи съвсем разговорно; „тогава" създава впечатление, че сме въведени в средата на някакъв разговор.

Вторият стих:

на небето се е проснал вечерният час

не се различава от традиционната поезия, но сравнението

като пациент, опоен за операция

предизвиква съвършено ново усещане. В поезията от предишните периоди вечерта е оприличавана с какво ли не, но в повечето случаи основното качество е приповдигнато, фантастично или романтично и е свързано с един начин на живот, който е близко до природата и принадлежи на миналото. Както например в:

Безмълвната вечер дойде и здрачът сив
облече всичко в своята мрачна ливрея.
Дж. Милтън

Смуглата богиня нощ! От своя абаносов трон,
в безлъчно величие сега протяга
своя скиптър оловен над задрямалия свят.
Едуард Йънг

Вечерта красива е, тиха и спокойна,
светият час смирен е кат' калугерка,
що със затаен дъх се моли.
У. Уърдзурт

Там, където се усмихва спокойно-оцветения край на вечерта.
Р. Браунинг

[1] J. Margolis. T. S. Eliot. The Love Song of J. Alfred Prufock. — In: Interpretations. Ed. J. Wain, 1955. p. 189.

В „Пруфрок“ вечерта, която е сравнена с упоен болен върху операционната маса, принадлежи към съвършено друг свят, към съвременния градски живот с неговото напрежение и, както ще видим по-долу, образът не е само част от декора, а има отношение също към темата на стихотворението.

Следващите стихове (стихове 4—9) рисуват картината на беден квартал от града (по всяка вероятност в Лондон). Те съдържат нещо болезнено и вулгарно („неспокойни нощи“[1], „еднонощните хотели-дупки“, „ресторантите, постлани с трици и мидени черупки“, забутани виещи се улички). В допълнение на настроението, което създава подобно на картината, нарисувана по-късно (с. 70—73):

. . . по здрач съм се разхождал в уличките
и гледал съм как се вдига пушек от лулите
на самотните мъже по ризи, които се навеждат над первазите —

тя служи като контраст на главния фон на стихотворението — живота в „салона“ — и въвежда предварително редица теми; по-нататък, когато опознаваме по-добре самия Пруфрок, си спомняме за „неспокойните нощи“; „мидените черупки“ са част от образите на морето, с което е свързан един от лайтмотивите в стихотворението; „мърморещите убежища“ (в българския превод „сиропиталища“) и „умореното прение“ се връщат в съзнанието ни, когато разговорът в салона се появява като рефрен; „неопределеното намерение“ сочи напред към „изтърваването на въпрос върху чинията“ (стих 30) и „фиксират те във формулирана фраза“ (в българския превод „втренчено те гледат и те формулират“) (стих 56) и т. н.

Чувството за ирония и парадоксалност, създадено от заглавието и мотото, се подхранва още от първите редове на стихотворението — авторът се обръща към някого с подканата „да вървим“, но веднага след това противопоставя на възнамеряваното действие един образ на замаяно бездействие.[2] Едва когато навлезем в стихотворението, става ни ясно, че в повечето случаи пейзажът има преносно значение. Едва тогава разбираме истинския смисъл на първите три реда — че те косвено ни казват нещо за Пруфрок, за противоречието в неговия характер, за неговото желание да действува и за неговата нерешителност и инертност.

Стиховете 10—13 въвеждат една от основните теми — „за неудържимия въпрос“, който постоянно занимава мисълта на Пруфрок. Но той не е човек, който е в състояние веднага да зададе въпроса, въобще до края на стихотворението не се осмелява да го формулира пряко и ясно. Ние оставаме с впечатление, че ако узнаем смисъла на въпроса, това ще стане само в хода на стихотворението.

После следва рязка промяна:

В стаята жените влизат и излизат
и си говорят за Микеланджело.

Както мнозина критици отбелязват, мисълта за Микеланджело — велика творческа личност, типичен представител на ренесанса — чрез

[1] В българския превод: „безсънни нощи“; за по-добро разбиране в някои случаи даваме буквален превод на оригинала.

[2] Вж. J. Margolis. Op. cit., p. 183.

контраст подчертава безжизнения, повтарящ се като грамофонна плоча разговор на дамите в салона. По такъв начин чрез една щриха само поетът успява да ни каже много нещо за живота на обществото на Пруфрок.

Дж. Марголис установява също, че цялото стихотворение е построено върху редица контрасти: ирония и трагичен елемент, младост и възраст, действие и бездействие, живот и смърт, чувство за дълг и нерешителност, реалност и мечти, активност и склонност към анализиране, смелост и страх, общуване и самота, искреност и лицемерие, интерес и скука.[1] Елиот използува контраста не само в разработката на темите; за да засили драматизма на стиха, той противопоставя различни настроения, ритми, римувани и неримувани стихове; намираме го приложен също в „рисувателната техника" — общата неяснота и разпокъсаност са констатирани с колоритни и конкретно детайлирани моменти, в обединяването „на разговорни с внушителни метафорични ефекти".[2] Така контрастът (както структурата и образността) се проявява като основно средство, което разкрива смисъла на „Пруфрок".

Описанието на вечерната мъгла, която като котка се свива около улицата и заспива (стихове 15—22), е типичен пример за символичното значение на конкретните описания в стихотворението. Вечерта, видена през очите на героя, сякаш придобива особеностите на неговия характер. В нея има нещо отпуснато и сънливо (в първоначалната картина — изкуствената сънливост, предизвикана от етера, а тук — естествената сънливост на котката). Пруфрок сякаш през цялото време се движи в някакъв здрач, сред сенки и видения, които създават впечатление за нереално съществуване, впечатление, подсилено от постоянното появяване на мисълта за смъртта. Но това не е само фон на личния живот на героя — техниката на стихотворението непрекъснато подчертава по-широкото значение на нещата в него; и тук личното е символ на цяла обществена среда.

Разгънатото сравнение на вечерната мъгла с котка има и друг смисъл. Неочакваната пауза след споменаването на „неудържимия въпрос" говори за някакво психическо затормозване на Пруфрок, когато стигне до този въпрос; то ни подсказва, че той иска да отклони или забави „разговора", да избегне очакваното обяснение. Това впечатление се засилва още повече в следващата част на стихотворението (стихове 23—34). Тук Пруфрок сякаш става умишлено двусмислен, скача без връзка от едно нещо на друго. Общата мисъл е неясна или по-скоро е ясна само дотолкова, доколкото предава някакво психическо състояние. И все пак разбираме някои неща, особено като ги разгледаме в по-широкия контекст на стихотворението. Редица елементи от тази част подсказват, че поставянето на „въпроса" и довеждането на кризата до връхна точка (за което става дума по-късно) са свързани с отиването при хората в салона, за което Пруфрок няма сили и като замаян повтаря, че „има време" за това:

И все пак ще има време
за жълтата мъгла, що по улиците стеле
и трие гръб в прозорците.
Да, ще има време, ще има време
да приготвиш ти лице, за да срещнеш всяко срещнато лице;

[1] J. Margolis. Op. cit., p. 183.
[2] Дьяконова, с. 261.

ще има време да убиваш и създаваш,
и време, за каквито щеш дела и дни, и за ръце,
които вдигат и изтърват в чинията ти своите въпроси;
за тебе време и за мене,
време за стотици колебания, видения,
за решения и пререшения накрая,
докато изядем препечения хляб с чая.

Многократното повтаряне на думата „време" създава чувството, че Пруфрок съзнава в себе си, че времето напира (по-късно на няколко пъти се оплаква, че старее) и че отлагането е само извинение.

Ако правилно разбираме смисъла на стихотворението, едно от нещата, които измъчват Пруфрок, е желанието да сложи край на един начин на живот и да започне нов живот, да „убие" миналото и да „създаде" ново бъдеще и съзнанието, че му липсват сили да го направи.

Както и в останалата част на стихотворението, така и тук мисълта се движи едновременно на няколко плоскости и се разклонява, за да се свърже с различни неща — „да убиваш и създаваш" може да се отнесе също към дамите в салона, които го пронизват със своите погледи, забождат го като пеперуда (т. е. убиват го, за да го пресъздадат в своите формулировки (стихове 55—59); подобна връзка можем да установим поне частично с „макар, че видях да внасят на поднос. . . моята глава, не съм пророк" (стихове 82—83) — като свети Йоан от легендата на „Новия завет" Пруфрок е жертва на жени.

„Дела и дни" е заглавие на произведение на Хесиод. На жените, които обработват земята в посоченото произведение на Хесиод, Пруфрок подигравателно противопоставя жените от хайлайфа, чиято единствена работа е „да вдигат и изтърват в чинията ти своите въпроси"; едновременно с това думите му издават неговия страх от жените, който по-късно е показан още по-ясно.

Стих 31 („За тебе време и за мене") още веднъж показва, че Пруфрок говори или по-скоро си въобразява, че говори на някого. Интересно е да се отбележи, че на места оставаме с впечатление, като че ли онова, което той казва, идва като отговор на въпроси или на нещо, казано от друг човек (например стихове 23, 45—46, 70, 97—98, 104, 109—110, 111). Под влиянието на психоанализа повечето критици твърдят, че „аз" и „ти" в стихотворението са израз на психическото разделение на Пруфрок. Ако случаят бе такъв, тогава Елиот трябваше да „материализира" това „ти", да уточни какво представлява, което не прави. Раздвоението и вътрешният конфликт на Пруфрок са направени в рамките на неговото „аз", в хода на цялото стихотворение, ето защо трябва да сметнем, че „ти" е съвсем отделна личност.[1] Струва ми се, че най-приемливото обяснение е, че Пруфрок се обръща към някого (по всяка вероятност към някоя жена) в своето въображение, което отговаря на неговия характер — той е човек, който избягва прекия контакт с хората и разрешава всички проблеми, които общуването с тях налага, в своето въображение.

Пруфрок е способен на вдъхновения, но те са безплодни, защото са придружени от нерешителност и са подложени на непрекъснато премисляне и преразглеждане. Той с известна насмешка признава това — „ко-

[1] В обратен случай трябва да се сметне, че авторът е „разделил" героя си два пъти.

лебания", „видения", „пререшения" (indecisions, visions, revisions) звучат на английски еднакво, което показва, че те са неразделно свързани; тяхното подреждане непосредствено едно след друго ни напомня на напевен шеговит стих. Ако Пруфрок беше убеден, че е способен да скъса с живота в салона, нямаше да говори за това, че ще трябва „да приготвиш ти лице, за да срещнеш всяко срещнато лице". Иронията на положението става още по-ясна, когато накрая завършва неочаквано с неуместното — „докато изядем препечения хляб с чая" (един от символите на светската рутина). Тесните рамки на времето, определено за това, още повече засилват иронията.

След това отново чуваме разговора на жените за Микеланджело (стихове 35—36). Техните гласове сякаш напомнят на Пруфрок, че нещата продължават и че той нищо не върши.

Елиот навлиза в темата съвсем бавно; като автор на криминални романи той ни подава от време на време някоя от важните следи.[1] В раздела от стих 37 до 48 той разкрива най-важните от тях в психологическата драма, която се разиграва. Едва сега научаваме какъв е неудържимият въпрос — дали Пруфрок ще намери сили да обърне гръб на салона и „да слезне по стълбите"[2] (в богатите къщи в Лондон приемният салон се намира често на първия етаж), дали ще се осмели „да обезпокои света", в който живее. В стихотворението са избягнати всякакви силни драматични положения, което отговаря на характера на героя. Това, което би било най-силният момент, е разводнено умишлено с дребните тревоги на Пруфрок, че косата му оредява, и със суетната му загриженост за мнението на хората за външния му вид. Той започва с хленчещото повторение на „Бих ли дръзнал аз?" и завършва с жалкото признание за нерешителност и неустойчивост:

> В един единствен миг ще има време
> за решения и пререшения, които този миг ще отмени.

С други думи, каквото и решение да вземе, веднага ще го промени.

В следващите три раздела (стихове 49—54, 55—61, 62—69) Пруфрок се запитва блуждаещ и с безнадежден тон три пъти едно и също нещо: „кой е той, че да си позволява да безпокои света?" Познава хората от своето общество, познава и себе си и съзнава, че и той е като тях. Едновременно с това картината е разширена главно чрез повторението под различна форма на неща, които вече са били подсказани — ние научаваме за празната монотонност в живота на хайлайфа (вечерите, сутрините и следобедите са едни и същи), че в него има нещо мъртво (знае „как с примиране примират гласовете"[3]) и сега започваме смътно да разбираме, че адът на Данте от мотото има нещо общо с ада, в който живее Пруфрок; научаваме също за страха, който той изпитва от хората, които „те фиксират във формулирана фраза" (изглежда, че онова, от което най-много се страхува, е да не би другите да проникнат през неговата маска на социално благоприличие и да разберат истинската му природа); ние оставаме с впечатление за един похабен живот, преминал на дребно в безсмислено светско съществуване, измерено с кафени лъжички, в който всеки момент е бил гриж-

[1] Вж. R. Amis. Op. cit., p. 203.

[2] В българския превод: „да се отстрани завчас".

[3] Парафраза на думи на Орсино от „Дванадесета нощ" на Шекспир. Действие I, сцена 1, ред 4.

ливо и точно измерван и премислян (лъжичките за кафе отново въвеждат символа за живота на хайлайфа); Пруфрок с горчивина сравнява своите „пътища и дни“ с угарки; за пръв път се появява и еротична нотка:

Да, аз ги знам, ръцете вече, знам ги всички,
ръцете украсени с гривни, голи, с кожа бяла
(но там, под лампата, се вижда мъх от
космичките руси и мънички!).
Дали парфюмът, който роклята издава,
така ме отклонява?

Тя ни подсказва, че в общото чувство за неуспех известна роля е изиграл и неговият неуспех в любовта.

Краят на последната част завършва с въпроса „И как да почна?“, т. е. как да започне да говори за нещата, които биха смутили света. Следва психическо затормозване („Или да кажа . . . “) и Пруфрок се връща към света на тесните улици и хората, които облегнати на прозорците пушат своите лули (стихове 70—72). Сякаш чрез техния живот, в който има нещо спокойно и анонимно, той смята, че ще разкрие нередното в живота на салона.

След това Пруфрок изведнъж избухва яростно и отчаяно (стихове 73—74):

Бих искал да съм клещите на рак, назъбени,
що стържат по пода на мълчаливите морета.

(На английски и в двата стиха преобладават кратки, отривисти думи, а вторият стих е пълен със съскащи звукове.)

Ракът създава представата за особено съществуване — за разлика от всички други животни той се движи назад, живее в потулени места или скрито във водите на морето. Освен това Пруфрок споменава не цялото животно, което има някакви, макар и примитивни реакции към заобикалящата го среда, а само неговите „назъбени клещи“ — нещо остро, грубо, нападателно — и по такъв начин са подсказани противоположните качества, от които иска да се отърве.

В този пасаж морето е представено с неговото дъно и дълбочини, което също внушава едно съществуване, което е скрито, далеч от хората и суетата.

В последните осем стиха морето е символ на света на мечтите и въображението, в който Пруфрок „живее“; когато се събуждат към реалната действителност, той „умира“:

Ние ще бродим в залите, дълбоко под морето,
морските девойки ще ни окичат с водорасли, червени и кафяви,
докато ни събудят човешки гласове и се удавим.
(стихове 129 - 131)

Според Дж. Уйлямсън „образността, свързана с морето. . . е символ на подтиснатото а з“[1] на героя. По същество едно такова тълкуване се свежда до същото нещо.

Пруфрок се страхува, че хората няма да могат да го разберат, че ще му се надсмиват, ако открият истинския му характер; затова се крие от

[1] J. Williamson. T. S. Eliot. 1966. p. 65.

тях, затваря се в себе си и в света на своите фантазии. Това е подсказано и от откъса от Дантевия „Ад“, който предшествува стихотворението — Гвидо де Монтефелтро може да разкрие своя позор само защото смята, че неговите думи няма никога да достигнат до ушите на живите. И все пак Пруфрок, сякаш уплашен, че е отишъл много далеч в своята откровеност, започва да говори за вечерта, като с насмешка казва, че може би тя „се преструва“, което се отнася и до самия него (стихове 75—78). И веднага след това се връща към „неудържимия въпрос“, но сега той не е „Осмелявам ли се да обезпокоя света“, а дали има сили „да доведе мига до най-голямото му напрежение“, т. е. да преодолее собствените си колебания и слабости и да докара нещата до развръзка. Ние предварително знаем, че Пруфрок не е в състояние да го направи. Самият факт, че си задава въпроса (той постоянно си задава въпроси), а не казва „ще го направя“ или нещо подобно, е ясно доказателство за това. Ежедневните занимания на обществото (чайовете и т. н.) и неговите собствени суетни тревоги, че старее (косата му е оредяла), още повече намаляват напрежението. „Макар че плаках, и че постих, и че бдях“ показват, че Пруфрок е по същество пасивна личност, чийто конфликт остава вътре в него или най-много може да достигне до сферата на словесните излияния. Такива хора винаги търсят извинение за своето бездействие и затова той към предишното „и как ще си позволя“ прибавя нови извинения: „не съм пророк“ и „няма никакво значение това“[1], „И виждал съм вечния слуга да ми държи балтона и да ми се хили“.

Дж. Уйлямсън смята, че „вечният слуга“ е социалната съдба, от която Пруфрок не може да избяга[2] — приемливо обяснение, тъй като по-голямата част образи сочат към действителността на висшите социални слоеве.

Накрая след поредица от дълги римувани стихове идва признанието на Пруфрок, че го е страх:

и накратко, ме е страх.

Съвсем кратък неримуван стих, разделен на две чрез силна пауза, което създава впечатление на нервна задъханост.

В тази част на стихотворението иронията играе особено важна роля: Пруфрок смесва важни с незначителни неща; той не може да се откаже от своите аспирации, а заявява, че не са от голямо значение; сравнява се с издигнати легендарни и литературни личности („Не съм пророк“, а понадолу — Лазар и Хамлет), а едновременно с това съзнава, че го е страх.

В следващите две части (стихове 87—98 и 99—110) Пруфрок продължава да търси оправдания и се мъчи да се убеди, че в края на краищата „няма да си струва“ да направи желаното усилие. Всеки един от поредните аргументи „започват по един и същ начин“[3]. Тази умишлена монотонност на израза отново показва, че истинската причина се крие в самия Пруфрок — в неговата инертност, умора и безсилие. Ехото на стихотворението на Андру Марвъл „Към своята свенлива възлюблена“:

да смачкам — вселената в топка
и да я търколя към някакъв неудържим въпрос

---

[1] В оригинала: „и въпросът не е важен“.
[2] J. Williamson. Op. cit., p. 64.
[3] J. Margolis. Op. cit., p. 188.

показва, че на Пруфрок му липсва смелост.[1] В стихотворение на Марвъл героят се обръща към своята любима с думите: „да увием нашата сила и нашата цяла сладост в една топка и в груба борба да пробием железните врати на живота с нашето удоволствие". Смелостта и жизнеността в неговите думи подчертават чрез контраст тяхната липса в Пруфрок. Влюбените в стихотворението достигат до един върховен момент, а той не е в състояние „да доведе мига до най-голямото му напрежение".

Пруфрок би бил една жалка личност, ако на един дълбок план не действуваше постоянно неговото съзнание за дълг и разбиране за истинските ценности в живота. В това се състои и неговият трагизъм. Той иска да бъде Лазар, върнал се от мъртвите, за да каже на живите истината. По такъв начин Елиот поставя още веднъж героя на стихотворението във връзка с цитата от „Ад" на Данте, но сега той е използуван по различен начин: Пруфрок би желал да предпази живите, като им каже за наказанието, което ги очаква. Интересно е да се отбележи, че фразата започва с „И ще си струва ли . . . да кажа: Аз Лазар съм, от мъртвите възкръснах. . . да ти кажа всичко" и завършва с „ще ти кажа всичко", което звучи като твърдо изразено намерение — единственото в стихотворението. И веднага след това Пруфрок започва отново да блуждае и да говори несвързано, за да стигне до:

Не, невъзможно е да се изкаже това, което има да се каже.

В останалата част на този раздел той заявява, че му липсват качествата, за да бъде онова, което би желал да е:

Не! Аз не съм принц Хамлет, нито съм създаден за такъв.

Като се вземе пред вид общият смисъл на стихотворението, става ясно това, което той иска да каже, а именно че не е като принц Хамлет, призован да оправи света:

Разглобно време! Жребий мой проклет —
та аз ли трябва да го сложа в ред!

Хамлет. Действие I, сцена 5, с. 188—189
(Превод на Л. Огнянов, 1960)

Но Пруфрок не е Хамлет:

аз съм приятелят и придружвачът, онзи, който пръв
ще се обади, за да почне действието във една-две сцени,
щастлив, че може да помогне, и почтителен,
който съветва принца, но стои почти нечут,
дребнав, и политичен, и тактичен,
пълен с високопарни мъдрости, но малко уморителен,
понякога наистина почти комичен,
понякога почти и шут.

Той не е Хамлет, а прилича по-скоро на жалките и посредствени Полоний, Розенкранц и Гилденщерн — средства в ръцете на злото и израз на гнилотата на датската държава. В „Хамлет" няма шут, но той е една от характерните фигури в ренесансовата комедия. Пруфрок, като се

[1] B. Radjan. The Overwhelming Question. — In: T. S. Eliot. His Personality and His Works. Ed. A. Tate, 1966. p. 370.

сравнява с шута, вероятно иска да каже, че като него вижда нередностите, но не е по неговите сили да ги оправи.

В същност Пруфрок в много отношения ни напомня за Хамлет — той също е чувствителен, раздвоен, затормозен от прекалено мислене и анализиране; той също е човек на различни настроения; дори неговата умишлена объркаюст и двусмислие ни напомнят на преторената лудост на Хамлет; като героя на Шекспир Пруфрок разбира състоянието на своето общество; той също е изправен под различна форма пред въпроса, „да бъде или да не бъде“ — да приеме „живота“, който за него е равностоен на смърт, или като „умре“ за хората от хайлайфа, да се роди за истински живот. Но за разлика от Хамлет той се страхува, не може да се издигне над своето време и общество.

Сравнението на Пруфрок с легендарни или литературни герои е иронично, но иронията е примесена с нотка на трагизъм, защото той има някои общи черти с тях, без да притежава качествата, които ги издигат до нивото на героя — онова, което Пруфрок има общо с тях, само подчертава неговата жалкост, а той е човек, който може да разбере това, и оттук трагичността на образа.

Нещата, които Елиот ни казва за проблемите и за героя, са сравнително малко за рамките на стихотворението. Това е така, защото избягва всяко повествуване и се старае да ни запознае с тях косвено, като създаде известни настроения и впечатления. Едно от средствата в тази насока са литературните алюзии — чрез асоциациите, които предизвикват, той придава разнообразие и богатство на неща, които по същество представляват повторение на едни и същи проблеми и особености. Като пример можем да вземем стиховете 111 до 119 — асоциациите, които предизвиква „Хамлет“, не ни казват нищо ново, а само поставят в нова светлина вече известни неща; едновременно с това чрез умелата употреба на Шекспирови изрази („да почне действието“, „пълен с високопарни мъдрости“)[1] той възкресява цяла епоха и по такъв начин обогатява звученето на стихотворението.

След като признава, че е смешен (стих 119), Пруфрок сякаш се примирява със своята неромантична и негероична съдба и отново се отдава на своите суетни и дребни грижи:

> Аз остарявам. . . Мене ми минават дните. . .
> Аз ще нося крачолите на панталоните си навити. . .
> Върху тила си ли ще сресвам своя алаброс?
> Ще ходя аз по плажа с бели панталони, бос. . .

Това му напомня за морето и той преминава в света на своите видения, докато човешките гласове го „удавят“ в мъртвилото на неговата действителност.

В поезията на Елиот животът често е представен като смърт и обратно — смъртта като живот. Тук това разместване преследва определени цели — да разкрие същността на даден обществен слой и психологическата драма на даден характер.

„Додето ни събудят човешките гласове и се удавим“ предизвиква също асоциация, която е свързана с характера на произведението: стихът ни напомня за сомнамбул, който, стреснат от човешки гласове, може да падне

[1] На английски: „to swell a progress“, „full of high sentence“.

и да се утрепи — несвързаната поредица от картини и мисли в „Пруфрок" напомня за съновидение, което, както бе отбелязано, е иносказателен коментар за живота, в който живее героят. Но точните и остри очертани детайли показват, че става дума за една кошмарна действителност, а не за сън.

Ръсел Еймис критикува Елиот за това, че не е ясно отношението му към Пруфрок: „трагично, съжалително или презрително — или и трите заедно"[1]. Самият Елиот ни говори за иронията в „Пруфрок", като казва, че нейното „предназначение (както при Жул Лафорг) е да даде израз на раздвоението, против което характерът се бори"[2]. По такъв начин научаваме какво е било неговото намерение при написването на стихотворението. При силните и големи личности раздвоението може да доведе до трагично саморазрушение, а при един слаб и незначителен човек — до смешни положения. Без съмнение Пруфрок е слабохарактерен, но не е нищожен — при него оставаме с впечатление за неосъществени надежди и похабени възможности; той е недоволен от обществото и от „неговия всеобщ и явен упадък"[3], има известно чувство за отговорност и амбиция да направи нещо; постоянните литературни алюзии в стихотворението говорят за неговата образованост; но е също и човек мечтател, прекомерно отдаден на своя вътрешен живот и е зает с мислите за своите нещастия, което го прави инертен и нерешителен. В него има нещо неврастенично и болезнено. Пруфрок се страхува от себе си, страхува се и от другите хора. Сякаш не е способен на любов. Но най-характерната черта е неговото противоречиво отношение към средата, към която принадлежи — той иска да отхвърли нейните ценности, но до такава голяма степен е свързан с тях и е определен от тях, че те непрекъснато го раздвояват и връщат назад. Така например, когато стига до важния въпрос, дали би могъл да сложи край на досегашния си живот, веднага му се натрапва съвсем изумителната мисъл, че жените в салона няма да забележат неговия „редингот", неговата връзка, „скромна и богата, потвърдена само от една брилянтена игла", а ще кажат, че косата му е оредяла и ръцете и краката му са отслабнали.

Взето като цяло, стихотворението представлява сатира, насочена срещу висшето общество — срещу неговия повърхностен живот на чайове, музикални вечери, непрекъснати претенциозни разговори, суета, клюки и лицемерие („ще има време да приготвиш ти лице, за да срещнеш всяко срещнато лице"); сатира срещу един начин на живот, който създава самотни хора като Пруфрок, подтиска техните положителни импулси и изкарва на повърхностна основа, което е жалко и слабо. Чувството за духовен упадък е придружено от чувството за физически упадък, внушено от образите, свързани със смъртта, и непрекъснатите тревоги на Пруфрок, че старее. Или с други думи, стихотворението е картина, да използуваме отново думите на Елиот, „на пустотата и анархията, които образуват съвременната история" на буржоазното общество.

И понеже оставаме с впечатление, че Пруфрок е жертва на това общество, неговата съдба предизвиква известно трагично чувство, от друга страна, неговата нерешителност и слабост го правят патетичен и жалък.

---

[1] R. Amis. Op. cit., p. 205.
[2] Criterion, XII, 469. Цит. по J. Williamson. Op. cit., p. 55.
[3] J. Margolis. Op. cit., p. 188.

Това определя целия тон на стихотворението — иронията, смесицата от различни и противоречиви неща (на важното с незначителното, сериозното със смешното, романтичното с натуралистичното, на думи и изрази от съвременното ежедневие с приповдигнати и литературни думи и изрази). Тази смесица би създала впечатление за претенциозност, художествена безвкусица и недоразумение, ако нямаше определена цел.

Както вече бе отбелязано, подобна връзка съществува и между смисъла на „Пруфрок" и неговата структура: разпокъсаността и внезапното преминаване от едно нещо към друго не само разкриват една от темите (липсата на организация в обществото и на възможност за общуване между хората), но така също и характера на героя. (Пруфрок е объркан, човек с разпилян ум.)

В повечето случаи особеностите на стиха — редуването на дълги и кратки редове, на различни ритми, на римувани и неримувани стихове — отговарят на промените в мисълта или настроението, което поетът иска да предаде. Но понякога оставаме с впечатление, че Елиот си служи съвсем произволно с елементите на стиха — че някой стих е въведен само защото отговаря на ритмичната единица, че някоя дума е използувана само за да се получи желаният звуков ефект или рима. Но като се вземе пред вид фактът, че в останалата част на стихотворението поетът показва безсъмнено умение да си служи изкуствено с ритми и рими, човек започва да смята, че тези „безсмислени" места имат в края на краищата някакъв смисъл. Може би те са част от средствата, които показват безсмислието в обществената картина и в самия герой.

Р. Еймис е на мнение, че „тесният фокус на стихотворението, неговите аналитични претенции, изобилие от алюзии и парадокси изискват една геометрическа структура, ясно подреждане на малките тромави части"[1]. Трябва да се отбележи обаче, че на практика това би довело до съвсем различно стихотворение. Намерението на Елиот е било да предаде едно лично и социално състояние чрез самия начин, по който са използувани поетичните средства — блуждаенето, претенциозните алюзии, липсата на структура и т. н. целят да разкрият непосредствено съответните качества в обектите на произведението.

Същият критик пише и следното: „Главното оправдание за Елиот и други подобни модерни творци е, че техните технически приумици и маниерничене точно отразяват хаоса в модерния свят и ето защо Елиот е най-големият поет на един период, който е по общо признание декадантски."[2]

Не можем да не се съгласим с общата оценка, която Р. Еймис дава за творчеството на Т. С. Елиот и за периода, към който то принадлежи. Но вярно е също, че макар и упадъчно произведение, „Пруфрок" има положителна стойност, тъй като отрича напълно една отрицателна действителност. И ако в него няма нищо оптимистично, това е така, защото в действителността, която е представена, няма нищо, което да е в състояние да породи оптимизъм. Истинската беда идва в по-късните произведения, когато Елиот започва да утвърждава известни ценности и идеали.

Техниката, която Елиот и другите модерни поети използуват, също има оправдание дотолкова, доколкото открива възможности за по-адекватно

---

[1] R. Amis. Op. cit., p. 212.
[2] Пак там, p. 219.

предаване на сложността на съвременния живот, избягва изкуствената и наивна опростеност и декларативност и утвърждава поезия, която се стреми да предизвика по-сложни и по-дълбоки реакции в нашето въображение, в нашите мисли и чувства.

Неясността и двусмислието в „Пруфрок" са не само средства за обрисовка на героя и действителността, а също така са резултат на по-ссобено схващане за характера на изкуството. Добре известна е мисълта на Елиот, че трябва да се даде на всеки читател възможност да тълкува по своему едно художествено произведение и оттук идва неопределеността и двусмислието в израза и формата. „Пруфрок" далеч не е един от случаите, в който поетът отива до крайност, и въпреки това съществуват редица тълкувания, които са съвсем субективни.

Естествено анализът на една художествена творба зависи от метода и подхода на критика, който може да бъде абстрактен и субективен и при разглеждането на най-конкретното и ясно произведение, но въпросът тук се свежда до това, че самата техника на „Пруфрок" дава възможност за произвол. Така например много критици тълкуват стихотворението „като арена на тристранната Фройдова борба: „аз" е е г о т о, импулсите за индивидуализъм и творчество на героя, които са загубили своите сили, „ти" е с у п е р е г о т о, всеопределящият вграден регулатор на съвременното общество, което изисква благоприличие и подчинение на дадени правила; дълбоко скритото — и д, което се налага само за момент, представлява несъзнателните, интуитивни стремежи към един естествен, инстинктивен живот.[1]

За да илюстрираме докъде може да се стигне в тази насока, ще вземем за пример статията за „Пруфрок" от известния американски литературен критик-психоаналитик Артър Уърмхаундт.[2] В своето заключение авторът заявява, че анализът на психологическото съдържание на стихотворението показва, че неговата централна тема е „мазохистичната привързаност на детето към пред Едиповия образ на майката"[3]. Уърмхаундт стига до него в резултат на едно своеобразно тълкуване на текста на „Пруфрок". Няколко примера ще бъдат достатъчни, за да видим как той подхожда към стихотворението. Според него атмосферата на операционната маса показва, че Пруфрок живее в постоянен ужас от „кастрация". Хирургът, за когото сцената ни напомня (по-късно същата идея намираме в „да приготвиш ти лице", т. е. поставянето на маска преди операция), е образът на бащата, който му забранява да люби. „Може би предназначението на Едиповия смисъл на тези фигури е да ни накара да погледнем на тях като на вероятните причини за задръжките на Пруфрок."[4] Жените разговарят за Микеланджело, човек, „чието отношение към противоположния пол е било подобно на отношението на Пруфрок, а именно на пасивност и страх"[5].

---

[1] M. S. D a y. English Literature from 1837 to the Present. 1964. p. 313; който в същност сумира тълкуването на редица критици, като P. A n g l e, W. K e r m e r. How to Read Modern Poetry. 1955; R. P. B a s l e r. Psychological Patterns in The Love Song of J. Alfred Prufrock. — In: English in the Twentieth Century. 1958.

[2] A. W o o r m h o u n d t. A Psychoanalitic Interpretation of The Love Song of J. Alfred Prufrock. — In: Perspectives. 1949. p. 109—117.

[3] Ibidem, p. 117.

[4] Ibidem, p. 110.

[5] Ibidem, p. 111.

Според Уърмхаундт почти всички художествени фигури в стихотворението имат сексуално значение — котката обикновено била символ за женственост и нарцистично самодоволство, което напълно отговаряло на изкривеното схващане на Пруфрок за жените; мъглата, която сякаш гали къщите, е също символ на женственост; мисълта на Пруфрок за „убийство" е псевдоагресивна реакция срещу неговата пасивност; опадането на косата е иносказателен израз на неговата кастрация; „Пруфрок напразно се мъчи да наложи своята мъжественост, като иска да привлече внимание към своята яка (която обаче е символ на женственост, както и палтото"), твърдо прилепнала под неговата брадичка, да привлече внимание към връзката и иглата. Това утвърждаване на фалистични символи предизвиква само насмешливата забележка: „Виж, поотслабнали са му ръцете и краката"[1]; пасажът, в който жените нападат Пруфрок и садистично го набождат на стената, показва, че той гледа на тях, сякаш те притежават мъжки атрибути и сила; държането на палтото от слугата е символ на полов акт; Пруфрок не може да възкръсне като Лазар от смъртта на своята полова импотентност; морето е един от най-старите символи на майчинство; и така нататък . . .

Вярно е, че психоаналитиците са разглеждали по подобен начин кое ли не произведение, но вярно е също, че поради тяхната специфична техника „Пруфрок" и другите модерни творения се подават много по-лесно на такива тълкувания.

По такъв начин двусмислието и липсата на ясна форма убиват ценното, което те може да притежават.

По своята тема, светоусещане и техника, с всички свои качества и недостатъци „Пруфрок" е типичен пример на модерната западна поезия.

---

[1] A. Woormhoundt. Op. cit., p. 113.

БИБЛИОГРАФИЯ НА ТРУДОВЕТЕ НА ЧЛ.-КОР. ПРОФ. Д-Р ЕМИЛ ГЕОРГИЕВ от 1928 до 1969 г.

1928—1935[1]

1. Въжеиграч. Лирическа поема. С., 1929.
2. Сантиментални песни. С., 1930.
3. Сапунени мехури. С., 1932.
4. Цар Глад. Поема. С., 1933.
5. Вечни мотиви. Стихотворения и поеми. С., 1934.
6. Игри на пламък. С., 1935.

Рецензия

Ив. Мешеков. Един непризнат поет. — Хасковски глас, 1934 (три поредни броя).

1936

7. Една забележителна особеност на славянските езици. — Просвета, I, 1936, кн. 5, с. 556.
8. Произходът на кирилицата. — Просвета, I, 1936, кн. 10, с. 118.

1938

9. Две произведения на св. Кирил. Към въпроса за книжовната дейност на славянския първоучител. Историко-литературно проучване. С., 1938. — In: Studia historico-philologica Serdicensia. Suplementi, vol. II.

Рецензии и отзиви

Jos. Vajs. — Slavia, XVII, 1940.
Vl. Kyas. — Slovo a slovesnost, VI, 1940.
N. van Wijk. — Zeitschrift für slavische Philologie, XVII, 1941.
R. Nahtigal. — In: Rekonstrukcija treh starocerkevnoslovanskih izvirnih pesnitev. Razprave, Filoz.-filol.-hist. razred, Akademija znanosti in umetnosti v Ljubljani, I, 1943.
K. Horálek. — Bysantionoslavica, VIII, 1939—1946.
K. Horálek. Studie o slovanském verši. — In: Sborník filologický. II. 1946.
R. Jakobson. St. Constantine's Prologue to the Cospels. — In: St. Vladimir's Seminary Quarterly. 1954.

[1] Стихотворенията и разказите в периодичния печат са с подпис Емил Георгиев, Свирчо, Гео Бедняка.

1939

10. Die Italienische Legende. Verfasser. Entstehungszeit, Quellen; Bedeutung für die Kyrill- und Method-Frage. Entstehungszeit der Pannonischen Legende des heiligen Kyrill. Sofia, 1939. — In: Studia historico-philologica Serdicensia, Supplementi, vol. IV.

Рецензии и отзиви

N. van Wiyk. Über die Herkunft der Italienischen Legende. — Südostforschungen, V, 1940.
P. Meyvaert et P. Devos. — Analecta Bolandiana, LXXIII, 1955, 3—4.
H. Gregoire. — Byzantion, XXIV, 1955.

11. Произведенията, приписвани на св. Кирил. Ч. I. С., 1939. — In: Studia historico-philologica Serdicensia, Supplementi, 1955.

12. Карел Хинек Маха. Май. Поема. С., 1939. Превод на български език заедно със Симеон Русакиев.

13. Ботев и славянското единство. — Отеч. фронт, V, бр. 1339, 6 ян. 1949.

14. Имената на старобългарските букви. — В: Сборник в памет на проф. П. Ников. С., 1940. — Изв. Бълг. истор. д-во, XVI—XVIII.

Рецензии и отзиви

K. Horálek. Studie o slovanském verši, — In: Sborník filologický. II. 1946.
D. Čiževskij. — Südostforschungen, XII, 1955.
Fr. V. Mareš. — Slovo, 1964.

15. Die bulgarische Literaturwissenschaft in den Jahren 1930—1939. I—V. — Zeitschrift für slavische Philologie, XVII, 1, 168—179; XVII, 420—430; XVIII, 1; 194—210; XVIII, 2, 418—434; XIX, 1, 129—143.

16. Литературните школи. — Рилски шепот, 1940, кн. 4.

1941

17. Презвитер Козма на Бориловия събор в 1211 г. — Изв. Д-вото на филолозите-слависти в България, I, 1941.

1942

18. Началото на славянската писменост в България. Старобългарските азбуки. С., 1942.

Рецензия

D. Čiževskij. — Südostforschungen, XII, 1953.

1943

19. Книжовното дело на славянските просветители Кирил и Методий. Книжовната дейност на св. Кирил до създаването на славянската глаголическа писменост. С., 1943.

1945

20. Българи и чехи в епохата на тяхното възраждане. С., 1945. — Год. Соф. унив., Истор.-филолог. фак., XLII, 1946, с. 1—88.

21. Български език и литература. За VI гимназиален клас. С., МНП, 1945.

2. изд. 1946 г., и други издания — Разделът за славянски литератури.

22. Христоматия по български език и литература. За VI гимназиален клас. С., МНП, 1945 и др. — Разделът за славянски литератури.

23. Български език и литература. За VII гимназиален клас. С., МНП, 1945 и др. — Разделът за славянски литератури.

24. Христоматия по български език и литература. За VII гимназиален клас. С., МНП, 1945 и др. — Разделът за славянски литератури.

1946

25. Карел Чапек — по пътищата на нашата съвременност. — Език и литература, I, 1946, кн. 2, с. 24—31.

26. Петър Петрович Негош. — Ведрина, III, бр. 16, 13 септ. 1946.

27. Мицкевич в полската литература. — Лист Адам Мицкевич, С., 1946, бр. единствен.

28. Пушкин в славянските литератури. Отеч. фронт, II, бр. 440, 8 февр. 1946.

29. Чешка проза. Антология. С., МНП, 1946 (състав.).

30. Сръбски поети. Антология. С., МНП, 1946 (състав. с проф. Ив. Леков).

1947

31. Две сръбски исторически трагедии с български сюжети от първата половина на XIX век. Йован Ст. Попович, „Владислав“ и „Лахан“. — Изв. Камарата на нар. култура. Серия хуманитарни науки, IV (2), с. 33—130.

Рецензия

Б. Игнатовић, Јован Ст. Поповић и Бугари. — Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, кн. XXII, св. 1—2, 1956.

32. Иржи Волкер — основател на пролетарската поезия в Чехия. — Език и литература, II, 1947, кн. 2, с. 28—38.

33. Нова книга за Кирил и Методий. — Език и литература, II, 1947, кн. 5, с. 54—55.

34. Началото на славянската писменост. — Учил. преглед, XLVI, 1947, кн. 1 и 2, с. 64—78.

35. Карел Хинек Маха. — Учил. преглед, XLVI, 1947, кн. 5 и 6, с. 351—362.

36. Николай Михайлович Язиков (За 100-годишнината от смъртта му). — Бълг.-съв. дружба, III, 1947, кн. 2, с. 7—8.

37. Ботев — народен поет. — Ботевски лист, Враца, 1947, бр. единствен.

38. Вук Караджич (по случай тържествата в памет на големия югославски учен и патриот). — Младежка искра, XX, бр. 38, 26 септ. 1942.

39. Славянските просветители Кирил и Методий и техният празник. — Културен живот, бр. 5, 24 май 1947 (прит. на Раб. дело).

40. Две партизански югославски поеми на бълг. език. — Култ. живот, бр. 8, 15 юни 1947 (прит. на Раб. дело).

41. Славянските имена на буквите. — Изгрев, III, бр. 806, 27 май 1947.

42. Карел Хинек Маха. — В: К. Х. Маха. Май. С., МНП, 1947.

43. Карел Чапек и неговата драма „Майка". — В: К. Чапек. Майка. Драма в 3 действия. С, ДИ, 1947.

44. Учебник по български език и литература. За X кл. 2. изд. С., 1947. — Разделът за славянски литератури.

45. Учебник по български език и литература. За XI клас. 2. изд. С., 1947. — Разделът за славянски литератури.

46. Христоматия по български език и литература. За XI клас. 2. изд. С., 1947. — Разделът за славянски литератури.

47. Карел Хинек Маха. Май, С., ДИ, 1947 (прев. със Симеон Русакиев).

48. Карел Чапек. Война със саламандрите, С., ДИ, 1947 (ред.).

49. Карел Чапек. Майка. Драма в три действия. С., ДИ, 1947 (ред.).

1948

50. Славянски литератури в очерки и образци. Ч. II. С., НИ, 1950. II. От 1848 г. до Великата октомврийска социалистическа революция.

51. Иржи Волкер, създател на чешката пролетарска поезия. С., Нар. младеж, 1948.
Библ. Акад. образование.

52. Балтославянско-германското езиково родство. — Изв. на семинара по слав. филология, кн. VIII и IX за 1941—1943 г., 1948, с. 1—44.

53. Покръстването на славяните и българите и началото на славянската писменост според вести в „Сказанието" на Черноризец Храбър. — Истор. преглед, IV, 1948, кн. 1, с. 91—94.

54. Пътят на новата югославска литература. — Език и литература, III, кн. 1, 1948, с. 12—25.

55. Славянските литературни връзки в ново време. — Език и литература, IV, кн. 1, 1948, с. 49—64.

56. Геният на Ботев.— Език и литература, III, кн. 3, 1948, с. 207—212.

57. Една ценна творба на славянския просветител Методий и неговите ученици. — Език и литература, III, 1948, кн. 2, с. 89—92.

58. Илиризмът и българите (Български мотиви у Петър Прерадович). — Учил. преглед, XLVII, 1948, кн. 2, с. 190—197.

59. Литературата в гимназиите. — Лит. фронт, IV, бр. 34, 8 май 1948.

60. Нашите народоосвободителни борби, отразени в чешката литература. — Отеч. фронт, IV, бр. 1111, 15 апр. 1948.

61. Славянските просветители Кирил и Методий. — Нар. младеж, I, бр. 42, 22 май 1948.

1949

62. Славянски литератури в очерки и образци. Ч. I. Наука и изкуство, 1949.

I. От началото на слав. писменост до средата на XIX в.

63. Поезия и действителност у Христо Ботев. — В: Христо Ботев. Сборник по случай сто години от рождението му. С., 1949. с. 371—394.

64. Иржи Волкер. По случай 25 години от смъртта му. — Септември, I, 1949, кн. 5, с. 73—74.

65. Социалистическият реализъм. — Език и литература, IV, 1949, кн. 4, с. 241—266.

66. Франце Прешерн — поет на славянското братство (1849—1949). — Раб. дело, XXI, бр. 35, 13 февр. 1949.

67. Съветската литература — нова епоха в историята на световната литература. — Зем. знаме, XXVII, бр. 850, 12 юни 1949.

68. Славянските просветители Кирил и Методий. — Учит. борба, V, бр. 21, 19 май 1949.

69. Адам Мицкевич (по случай 150 години от рождението му.) — Учит. борба, V, бр. 13, 24 март 1949.

70. Новооткрити забележителни славянски надписи. — Изгрев, V, бр. 1450, 23 юни 1949.

71. Иржи Волкер. — В: И. Волкер. Избрани произведения. С., Нар. просвета, 1949.

72. Иржи Волкер. Избрани произведения. С., Народна просвета, 1949 (ред.).

1950

73. Вазов и славянството. С., БАН, 1950. с. 182—216. — В: Иван Вазов. Сборник по случай сто години от рождението му. С., БАН, 1950.

74. Божена Немцова — създателка на борческата демократическа традиция в чешката литература. — Език и литература, V, 1950, кн. 4, с. 295—304.

75. Славянската писменост и славянската култура. — Славяни, VI, 1950, кн. 5, с. 134—137.

76. Културата на славянските народи и културата на империалистическия запад. — Учит. дело, I, бр. 41, 19 май 1950.

77. Съветската литература — нова епоха в историята на световната литература. — Дунавски отеч. фронт — Русе, VI, бр. 1640, 27 ян. 1950.

1951

78. Априлското въстание в литературата на славянските народи. — Раб. дело, XXV, бр. 128, 8 май 1951.

79. Чехословашката литература в България. — Лит. фронт, VII, бр. 24, 15 февр. 1951.

80. Алоис Ирасек. — В: А. Ирасек. Против всички. С., Нар. култура, 1951.

81. Кл. Готвалд. Избрани речи и доклади. С., БКП, 1951 (ред.).

1952

82. Славянская письменость до Кирилла и Мефодия. С., 1952.

Рецензии и отзиви

Н. А. Кондрашов. — Вопросы языкознания, 1952, кн. 6.
М. П. Сотникова. — Вопросы истории, 1953, кн. 3.

83. Българи и чехи в епохата на тяхното възраждане. Българска тематика в чешката литература. — Год. Соф. унив., Филолог. фак., т. XLVIII, 1952/1953, с. 3—164.

84. Ян Колар — певец на славянската дружба. — Септември, V, 1952, кн. 2, с. 163—170.

85. Празници на културата и мира. — Философ. мисъл, VIII, 1952, кн. 1, с. 121—129.

86. Славянските просветители Кирил и Методий. — България днес (на фр. и англ. език), 1952.

87. Ян Колар — певец на славянска дружба. — Раб. дело, XXV, бр. 28, 28 ян. 1952.

88. Верен син на работническата класа. — Зем. знаме, бр. 1831, 23 юли 1952.

89. Георги Димитров за литературата. — Зем. знаме, XXX, бр. 1808, 26 юни 1952.

90. Кирил и Методий — борци за славянска писменост и култура. — Нар. армия, VIII, бр. 1148, 24 май 1952.

91. Мястото на Паисий и неговата история в националноосвободителните борби на българския народ.— Нар. армия, IX, бр. 1329, 20 дек. 1952.

92. Паисий Хилендарски. — Патриот, бр. 51, 30 дек. 1952.

93. Ян Неруда и неговите „Малострански разкази". — Ян Неруда. Малострански разкази. С., Нар. култура, 1952.

1953

94. O povaze děl s bulharskou thematikou v české literatuře XIX století. — In: Zdeňku Neyedlému. Sbornik praci, Praha, Ceskoslovenská akademia věd, 1953. p. 85—97.

95. Паисий Хилендарски и началото на българското възраждане. — Философ. мисъл, IX, 1953, кн. 4, с. 71—92.

96. Йосиф Добровски — велик чешки възрожденец и основоположник на славянската филология. По случай 200-годишнината от рождението му. — Септември, VI, 1953, кн. 9, с. 149—152.

97. Руско-турската война от 1877—1878 година и Освобождението на България от турско иго в чешката литература. По случай 75-годишнината на Руско-турската война. — Септември, VI, 1953, кн. 3, с. 161—171.

98. Юлиус Фучик — велик борец за социализъм, дружба между народите и мир. — Септември, VI, 1953, кн. 8, с. 139—145.

99. Възникване на славянската писменост. — Език и литература, VIII, 1953, кн. 6, с. 353—366.

100. Великото дело на Кирил и Методий. — Славяни, IX, 1953, кн. 5, с. 19—20.

101. Проф. Зденек Нейедли (по случай 75-годишнината му). — Отеч. фронт, IX, бр. 2624, 10 февр. 1953.

102. Прогресивният характер на Руско-турската война от 1877—1878 година. — Зем. знаме, XXXI, бр. 2017, 25 февр. 1953.

103. Божена Немцова.— В: Б. Немцова. В замъка и неговата околност. С., Нар. култура, 1953.

104. Божена Немцова. В замъка и неговата околност. Повести и разкази. С., Народна култура, 1953 (ред.).

1954

105. Славянски литератури в очерки и образци. С., Наука и изкуство, 1954.

III. Слав. литератури след Великата октомврийска социалистическа революция.

106. Към въпроса за Константиновото (Кириловото) авторство на глаголицата. Следи от глаголица в Методиевото пространно житие. — Изв. Инст. за литература при БАН, кн. II, 1954, с. 219—221.

107. Das Aufblühen des slavischen Schrifttums in Bulgarien im IX. Jahrh. (Vorträge auf der Berliner Slavistentagung, 1954), Berlin, 1955.

108. Powstanie pisma slowiańskiego. — Kwartalnik Institutu polsko-radzieckiego (Warszawa), 2, 1954, 7.

109. Rozšírenie a vplyv české a slovenskej Literatury v Bulharsku. — Slovenské pohlady, LXX, 1954. 4.

110. Чехословашко-българските културни връзки. — Чехословакия по пътя на социализма, 1954, кн. 4.

111. По въпроса за християнизирането на средновековна България (Против догматизма и схематизма в нашата историческа наука). — Истор. преглед, X, 1954, кн. 5, с. 82—104.

112. Антонин Запотоцки — писател социалистически реалист. — Септември, VII, 1954, кн. 12, с. 170—174.

113. За езиковото развитие и за „висшите" и „низшите" езици. — Философ. мисъл, X, 1954, кн. 1, с. 121.

114. Вук Караджич — велик сръбски възрожденец и верен привърженик на славянската задружност. — Език и литература, IX, 1954, кн. 4, с. 293—302.

115. Йосиф Добровски (1753—1953). Сборник студии за 200-годишнината от неговото рождение. Прага, 1953. Изд. на Чехослов. акад. на науките. — Език и литература, IX, 1954, кн. 5, с. 398—400.

116. Началото на славянската писменост и нейният разцвет в средновековна България. — Младеж, VII, 1954, кн. 5, с. 22—27.

117. Ролята на славянската писменост за създаването и развитието на дружбата между българския и руския народ. — Бълг.-съв. дружба, X, 1954, кн. IV, с. 5—6.

118. Славянската писменост и култура. — България днес (на фр. и англ. език), 1954.

119. Чешки дейци на науката и изкуството, живели и работили в България. — Славяни, X, 1954, кн. 5, с. 17—19.

120. Юрий Венелин. — Отеч. фронт, XI, бр. 2978, 30 март 1954.

121. Великото дело на славянските просветители Кирил и Методий. — Отеч. фронт, XI, бр. 3024, 22 май, 1954.

122. Ян Неруда. — Чехословакия по пътя на социализма, 1954, кн. 8, с. 7.

1955

123. Кирил и Методий — създатели на славянските литератури. С., 1955.

124. Създаването на Преславската и Охридската книжовни школи в Средновековна България. — Год. Соф. унив., Филолог. фак., т. L, 1955, кн. 1, с. 3—71.

125. Българо-полски литературни връзки в епохата на българското възраждане. — Год. Соф. унив., Филолог. фак., т. LI, 1955, кн. 1, с. 489—600.

126. Пренасянето на Кирило-Методиевата книжовна традиция от Велика Моравия в България. — В: Сборник в чест на акад. А. Т. Балан по случай деветдесет и петата му годишнина, 1955. С., 1955. с. 203—212.

127. Йован Раич и неговата история на южните славяни. — Език и литература, X, 1955, кн. IV, с. 305—307.

128. Работата в читалищата — патриотичен дух на народната интелигенция. — Читалище, XXXIV, 1955, кн. 12, с. 22.

129. Славянската култура. — Бълг.-съв. дружба, 1955.

130. Янко Веселинович. — Славяни, XI, 1955, кн. 4, с. 25—26.

131. Антонин Запотоцки. — Славяни, XI, 1955, кн. 1, с. 8—10.

132. Геният на полския народ. — Лит. фронт, XI, бр. 47, 24 ноемв. 1955.

133. Културният подем на народнодемократична Чехословакия. — Отеч. фронт, XII, бр. 3461, 16 окт. 1955.

134. Борческа култура в служба на прогреса, равенството и свободата на народите. — Патриот, V, бр. 40, 1955.

135. Ярослав Хашек. — В: Я. Хашек. Приключенията на храбрия войник Швейк. С., Нар. култура, 1955.

1956

136. Кирил и Методий — основоположници на славянските литератури. С., БАН, 1956.

137. Периодизация на историята на българската литература. — Год. Соф. унив., Филолог. фак., т. LII, 1956/1957, кн. 1, с. 3—58.

138. Априлското въстание в чешката литература. — Чехословакия по пътя на социализма, 1956, кн. 4.

139. Карел Хинек Маха. — Чехословакия по пътя на социализма, 1956, кн. 2.

140. Йосиф Кайетан Тил в развитието на чешката литература и театър. По случай 100 години от неговата смърт. — Език и литература, 1956, кн. 6, с. 433—443.

141. „Веднъж да бъде начало...“ 150 години от излизането на първата българска печатна книга. — Отеч. фронт, XIII, бр. 3649, 22 май 1956.

142. Кирил и Методий сред българските славяни. — Учит. дело, бр. 41 (374), 22 май 1956.

143. Стогодишнината от смъртта на Людовит Щур (1856—1956). — Учит. дело, бр. 24 (357), 23 март 1956.

144. Великото дело на Кирил и Методий. — Зем. знаме, бр. 3028, 23 май 1956.

145. Йован Стерия Попович. — В: Йован Ст. Попович. Избрани пиеси. С., Нар. култура, 1956.

146. Ян Отченашек. С пълна крачка. С., Нар. култура, 1956 (ред.).

1957

147. Работили ли са Кирил и Методий като просветители на българските славяни? — В: Езиковедски изследв. в чест на акад. Ст. Младенов. С., БАН, 1957. с. 235—245.

148. „Книгите“ на славянския просветител Константин-Кирил, преведени от неговия брат Методий на славянски (старобългарски) език. — Slavistična revija, X (Rajku Nachtigalu za osemdesetiletnico), Ljubljana, 1957, 1—4.

149. Radovi Staroslavenskog Instituta. — Zeitschrift für Slavistik, 1957, 3.

150. Über die Entstehung und den Urheber der glagolitischen Schrift.— Zeitschrift für Slavistik, 1957, 1.

151. Научен труд върху българо-чешките културни и литературни връзки. Z. Urban Z dějin česko-bulgaských kulturnich styků, Praha, Česko-slov. akad. věd, 1957. Лит. мисъл, II, 1958, кн. 2, с. 121—128.

152. Пред IV международен конгрес на славистите в Москва. — Лит. мисъл, I, 1957, кн. 4, с. 123—134.

153. Защо пиша за Чехословакия? — Чехословакия по пътя на социализма, 1957, кн. 5.

154. Нови книги. — Чехословакия по пътя на социализма, 1957, кн. 3.

155. Нови книги. — Чехословакия по пътя на социализма, 1957, кн. 5.

156. Славянските просветители Кирил и Методий и техният празник. — Нар. просвета, 1957, кн. 4, с. 1—8.

157. Велико дело в служба на прогреса. — Родна реч, 1957, кн. 5, с. 1—2.

158. Прогресивният и революционен характер на Кирило-Методиевото дело. — Нар. култура, бр. 18, 24 май 1957.

159. Кирил и Методий — първи славянски поети. — Нар. култура, бр. 16, 11 май 1957.

160. Литературното дело на Антонин Запотоцки. — Раб. дело. бр. 319, 19 ноемв. 1957.

161. Вук Караджич — основоположник на новата сръбска култура (по случай 170 години от рождението му). — Учит. дело, VIII, бр. 85 (521), 22 окт. 1957.

162. Славянството и световната култура. — Учит. дело, VIII, бр. 42 (478), 22 май 1957.

163. К. Чапек. Война със саламандрите. С., Нар. култура, 1957 (ред.).

164. Очерки по история на славянобългарските литератури. Ч. I. С., Наука и изкуство, 1958.

I. От възникването на славянската писменост до победата на реализма в славянските литератури, 1958.

165. Основные вопроссы возникновения старославянской (староболгарской) литературы и старославянского (староболгарского) литературного языка. — В: Слав. фил. Сб. статей.Т. I. М., АН СССР, 1958. с. 225—242. (IV Междунар. съезд славистов.)

166. П. Р. Славейков и Ян Неруда. — In: Franku Wollmanovi k sedmdesátinám. Sborník praci. Praha, APN, 1958. p. 243—248. (Brnenska universita, Filosofická fakulta.)

167. Ролята на междуславянските литературни връзки в създаването на новата българска литература. — В: Славистичен сборник. Т. II. С., БАН, 1958. с. 1—39.

168. Вопрос № 35. Каковы достижения сравнительного изучения славянских литератур? — В: Сборник ответов на вопросы по литературоведению. М., АН СССР, 1958.

169. Zdeněk Urban. Z dejin českobulharských kulturních styků. — Zeitschrift für Slavistik, 1958, 5.

170. Polsko-bułgaskie wiezy literackie w epoce Adame Mickiewicza. — In: Adam Mickiewicz 1855—1955. Wrocław—Warszawa, 1958. p. 615—671.

171. Западнославянските литератури и нашето литературознание. — Лит. мисъл, II, 1958, кн. 3, с. 114—129.

172. За работата на лектора. — Научен живот, 1958, кн. 1.

173. Силата на науката, литературата и изкуството е в истината.— Лит. фронт, XIV, бр. 42, 16 окт. 1958.

174. Пред IV междунар. конгрес на славистите в Москва. — Раб. дело, бр. 215, 3 авг. 1958.

175. Зденек Нейедли — бележит учен и обществено-политически деец. — Раб. дело, бр. 41, 10 февр. 1958.

176. Борческо и революционно дело. — Отеч. фронт, бр. 4274, 24 май 1958.

177. Българската научна книга. — 80 години НБ „Васил Коларов“, юб. лист, 10 дек. 1958.

178. Славянският друм на Кирил и Методий. — Турист, 1958, кн. 5, с. 3.

179. Славистичен сборник. По случай IV международен конгрес на славистите в Москва. Т. II. Литературознание и фолклор, С., 1958 (ред.).

1959

180. Над проблемите на славянските литератури в народнодемократична България. — Год. Соф. унив. Филолог. фак., т. LIV, 1959—1960, с. 3—35.

181. Korzenie przyjaźni polsko-bułgarskiej. — Bułgaria, kraj i ludzie 1955, 3.

182. Софроний Врачански в развитието на Българското възраждане и на новата българска литература. — Лит. мисъл, III, 1959, кн. 6, с. 81—96.

183. Десет години чехословашки културен център в София. — Чехословакия по пътя на социализма, 1959, кн. 5.

184. Братя Миладинови, такива каквито са били. — Нар. култура, III, бр. 4, 24 ян. 1959.

185. Делото на Кирил и Методий — пазител на българската ни свяст. — Зем. знаме, бр. 3961, 24 май 1959.

1960

186. Прабългарското летописание. — В: Изследв. в чест на Марин Дринов. С., 1960, с. 369—380.

187. Ритмичните основи на българското народно стихосложение. — В: Езиковедско-етнографски изследв. в памет на акад. Стоян Романски. С., БАН, 1960. с. 793—811.

188. Григор Пърличев в историята на Българското възраждане и на българската литература. — Септември, XIII, 1960, кн. 7, с. 128—140.

189. Чехословакия в подем. — Славяни, XVI, 1960, кн. 5, с. 5—8.

1961

190. Международна конференция по въпросите на поетиката. — Лит. мисъл, V, 1961, кн. 1, 82—90.

191. Паисий Хилендарски и идеологическите и литературни течения на неговата епоха. — Лит. мисъл, VI, 1961, кн. 5, с. 105—118.

192. Основные вопросы сравнительной славянской поэтики, с. 719—731. — In: Poetics, Poetyka, Поэтика. The ed. board D. Davie in Warszawa. Państw. wydawn. Naukowe, Gravenhage, Monton § Co (1961), XXIII. (Polska Akademia Nauk. Institut Badań Literackich.)

193. Приносът на братя Миладинови в нашето историческо, културно и литературно развитие. Към 100-годишнината от тяхната трагична гибел. — Ново време, 37, 1961, кн. 12, с. 65—75.

194. Сравнителното литературознание. — Лит. мисъл, V, 1961, кн. 2, с. 58—71.

195. С народната песен против духовното и политическо робство (100 години от излизането на сборника на братя Миладинови „Български народни песни"). — Раб. дело, XXXV, 1961, бр. 149, 29 май 1961.

196. Борци за правата и развитието на българския народ. — Отеч. фронт, бр. 5378, 16 дек. 1961.

197. Братя Миладинови — борци за българска свобода и творци на българската литература. — Нар. армия, бр. 4037, 17 септ. 1961.

198. Зденек Нейедли и въпросите на културата. — В: Зд. Нейедли. Книга на културата. С., Нар. просвета, 1961.

1962

199. Разцветът на българската литература в IX—X в. С., БАН, 1962.

200. Наченки на писменост у славяни и прабългари. — В: История на бълг. литература. Т. I. С., БАН, 1962.

201. Кирил и Методий. — В: История на бълг. литература. Т. I. С. БАН, 1962.

202. Климент Охридски. — В: История на бълг. литература. Т. I. С., БАН, 1962.

203. Константин Преславски. — В: История на бълг. литература. Т. I. С., БАН, 1962.

204. Произведения, посветени на Кирил и Методий. — В: История на бълг. литература. Т. I. С., БАН, 1962.

205. Създаване на литературните школи в България. — В: История на бълг. литература. Т. I. С., БАН, 1962.

206. Основные вопросы возникновения старославянской (древноболгарской) литературы и старославянского (древноболгарского) литературного языка. — В: IV Междунар. съезд славистов. Материалы дискусии. Т. I. Проблемы слав. литературоведения... М., АН СССР, 1962. с. 103—105.

207. Основные вопросы сравнительной славянской поэтики. — В: Из историята на световната литература. С., 1962. с. 5—15.

208. Паисий Хилендарски — между Ренесанса и Просвещението. — В: Паисий Хилендарски и неговата епоха, 1762—1962. С., БАН, 1962. с. 253—284.

209. Единайсет века с делото на Кирил и Методий. — Славяни, 1962, кн. 5, с. 6—7.

210. Паисий Хилендарски — възвестител на нова епоха. — Раб. дело, бр. 100, 10 апр. 1962.

211. Мястото на Паисиевата „История славянобългарская" в развитието на българската литература. — Раб. дело, бр. 343, 9 дек. 1962.

212. Зденек Нейедли — бележит учен и обществено-политически деец.— Раб. дело, бр. 70, 11 март 1962.

213. Мирогледът на Паисий. — Лит. фронт, бр. 49, 6 дек. 1962.

214. За това, което знаем и не знаем за рождението, учението, любовта и смъртта на отец Паисий. — Лит. фронт, бр. 26, 28 юни 1962.

215. Божена Немцова. — Труд, бр. 17, 21 ян. 1962.

216. Велико историческо дело. — Зем. знаме, бр. 4891, 23 май 1962.

217. Вестители на новото. — Нар. култура, бр. 2, 13 ян. 1962.

218. Програма за възраждане и освобождение на поробеното отечество. — Зем. знаме, XL, бр. 5061, 9 дек. 1962.

1963

219. За книжовното наследство на Методий.— В: Славянска филология. Т. II. С., БАН, 1963.

220. За основните етапи в развитието на взаимните връзки между славянските литератури. — В: Славянска филология. Т. II. С., БАН, 1963.

221. Какви писмени паметници могат да се смятат за начало на съответните славянски литератури? — В: Славянска филология, Т. II. С., БАН, 1963.

222. Коя е причината за това, че глаголицата не прилича на нито една от нашите азбуки на IX век? — В: Славянска филология. Т. II. С., БАН, 1963.

223. Към кое време трябва да бъде отнесено началото на старобългарската литература? — В: Славянска филология. Т. II. С., БАН, 1963.

224. Могат ли да се смятат за славянски тъй наречените „руски писмена". поменати в Пространното житие на Константин-Кирил? — В: Славянска филология. Т. II. С., БАН, 1963.

225. Общи закономерности в развитието на славянските литератури. — В: Славянска филология. Т. IV. С., БАН, 1963.

226. Основните проблеми на сравнителното проучване на южнославянските литератури. — В: Славянска филология. Т. II. С., БАН, 1963.

227. По какви причини възниква втора славянска азбука? — В: Славянска филология. Т. II. С., БАН, 1963.

228. Работили ли са Кирил и Методий сред южните славяни? — В: Славянска филология. Т.II. С., БАН, 1963.

229. Ренесансът в руската, българската и сръбската литература. — В: Славянска филология. Т. II. С., БАН, 1963.

230. Образът на Васил Левски в българската литература. — В: Велик и безсмъртен. Пловдив, 1963.

231. Павел Йосиф Шафарик и Българското възраждане. — В: Славистични студии. С., Наука и изкуство, 1963.

232. Приносът на славянските литератури в развитието на световната литература. — Лит. мисъл, VII, 1963, кн. 4, с. 47—70.

233. Разпространение и влияние на чешката литература в България. — В: Чехословакия и България през вековете. С., 1963.

234. Rozšířeni a vliv české literatury v Bulharsku v době bulharského národního obrození. — In: Československo-bulharské vztahy v zrcadle století. Sborník vědeckých studii. Praha, 1963.

235. Pavel Josef Šafařík a bulharské národní obrození. — In: Odkaz P. J. Šafarika (Slovanske studie, 6. Bratislava, 1963.

236. Die Auswirkung der Hauptströmungen der russischen Literatur des 18. Jahrhunderts in den südslavischen Literaturen. — In: Studien zur Geschichte der russischen Literatur des Jahrhunderts. Berlin, 1963. p. 1—9.

237. Кирил и Методий и развитието на българската култура. — В: Хиляда и сто години славянска писменост. С., 1963. с. 21—49.

238. Славистиката като наука. — Научен живот, VI, 1963, кн. 2.

239. Първият славянски поет и неговите стихотворения. — Език и литература, XVIII, 1963, кн. 5, с. 7—22.

240. Кирил и Методий в борбите и развитието на средновековна Европа.— Нар. просвета, 1963, кн. 11, с. 3—41.

241. Велико историческо дело. — Ново време, 1963, кн. 5, с. 20—30.

242. Климент Охридски борец за българска и славянска писменост. — Славяни, XIX, 1963, кн. 9, с. 32—33.

243. 1100 години славянска писменост. — Славяни, XIX, 1963, кн. 5, с. 1—2.

244. Славистиката в живота и развитието на славянските народи. — Читалище, 1963, кн. 9, с. 6—7.

245. Проблемите на литературознанието. — Лит. фронт, бр. 39, 26 септ. 1963.

246. Истини и заблуди за Кирил и Методий и за началото на славянската писменост. — Лит. фронт, бр. 20, 16 май 1963.

247. Петият международен конгрес на славистите. — Раб. дело, бр. 258, 15 септ. 1963.

248. Патриарх на българските учители и книжовници. — Раб. дело, бр. 342, 1963.

249. Кирил и Методий и развитието на българската култура. — Раб. дело, бр. 125, 5 май 1963.

250. Единадесет века българска писменост. — Лит. новини, бр. 54, 22 май 1963.

251. Многостранна културна личност. — Веч. новини, бр. 3803, 26 ноем. 1963.

252. Образ-вдъхновение. — Отеч. фронт, бр. 5746, 19 фев. 1963.

253. Чехословакия и България през вековете. С., 1963 (ред.).

1964

254. Очерки по история на славянските литератури. 2. изд. Ч. I. С., Наука и изкуство, 1964.

I. От възникването на славянската писменост до победата на реализма в славянските литератури, 1964.

255. Письменность Россов. — In: Cyrillo-Methodiana. Zur Frühgeschichte des Christentums bei den Slaven (863—1963). Köln—Graz, 1964.

256. Кирило-Методиада. — In: Sbornik Filozofickej fakulty University Komenskeho. Philologika. XVI. Bratislava, 1964.

257. Поезията на Райко Жинзифов. — Лит. мисъл, VIII, 1964, кн. 2, с. 79—92.

258. Развитие на българската култура през социалистическото двадесетилетие. — Научен живот, 1964, кн. 2.

259. Най-светла дата в хилядогодишното развитие на българския народ. — Научен живот, 1964, кн. 3.

260. Прокълнатият старобългарски писател поп Йеремия. — Език и литература, XIX, 1964, кн. 1, с. 11—30.

261. Българските литературоведи и съветското литературознание. — Раб. дело, бр. 292, 18 окт. 1964.

262. Дванадесетото столетие. — Зем. знаме, бр. 122, 24 май 1964.

263. Епохално дело. — Раб. дело, бр. 131, 10 май 1964.

264. Живо дело. — Раб. дело, бр. 145, 24 май 1964.

1965

265. Общо и сравнително славянско литературознание. С., Наука и изкуство, 1965.

Рецензии и отзиви

Св. Игов. Ценен принос. — Лит. фронт, XXIII, бр. 26, 22 юни 1967.
М. Гольберг. — Радянське літературознавство, 1967, кн. 1.
Ján Koška. — Slavica slovaca, II, 1967, 6.
Др. Ничев. — Лит. мисъл, 1967, кн. 6.

266. Кирилл и Мефодий в борьбе и развитии средновековной Европы. — В: Славянска филология, VI, 1965, с. 65—68.

267. Борбата за мир — насъщна необходимост на нашата епоха. — Научен живот, VIII, 1965, кн. 3, с. 1.

268. Широко обсъждане на научните проблеми. — Научен живот, 1965, кн. 4.

269. В тях цъфти културата на социализма. — Читалище, 1965, кн. 1—2, с. 29.

270. Йордан Хаджиконстантинов Джинот. — Език и литература, XX, 1965, кн. 1, с. 15—26.

271. Култура на мира. — Нар. култура, бр. 21, 22 май 1965.

272. На общ език — българския. — Славяни, 1965, кн. 12, с. 7.

273. У никой друг народ... — Отеч. фронт, бр. 6442, 23 май 1965.

274. Тържествена сесия за 1100 г. на славянската писменост, 1963. Доклади и материали. — С., БАН, 1965 (съред.).

1966

275. Литература на изострени борби в средновековна България. С., БАН, 1966.

Рецензии

Ив. Павлов. — Читалище, 1967, кн. 2.

К. Мечев. Нова страница от средновековната ни литературна история. — Учит. дело, 12 май 1967.

В. Велчев. Ценен принос в историята на старобългарската литература. — Език и литература, XXIV, 1969, кн. 6.

D. Petkanova. — Zeitschrift für Slavistik, 1967.

276. Априлското въстание в художествената литература. — В: Априлско въстание 1876—1966. С., БАН, 1966. с. 203—219.

277. Класицизъм в българската литература. — Изв. Инст. за литература, кн. XVIII—XIX, 1966, с. 45—54.

278. Литературата от средата на XVIII в. до двадесетте години на XIX в. — В: История на българ. литература. Т. II. С., БАН, 1966.

279. Някои проблеми на Възраждането и на развитието на литературата. — В: История на българ. литература. Т. II. С., БАН, 1966.

280. Паисий Хилендарски. — В: История на българ. литература. Т. II. С., БАН, 1966.

281. Софроний Врачански. — В: История на българ. литература. Т. II. С., БАН, 1966.

282. Охридската книжовна школа. Климент Охридски. — В: Климент Охридски (916—1966). Сб. от статии по случай 1050 години от смъртта му. С., БАН, 1966. с. 53—77.

283. Писателят Климент Охридски. — Лит. мисъл, X, 1966, кн. 5, с. 137—146.

284. Diskussionsbemerkungen — DasG rossmährische Reich, Tagung der wissenschaftlichen Konferenz des Archäologischen Instituts der Tschechoslovakischen Akademie der Wissenschaften. Brno—Nitra, 1—4. X. 1963. Praha, 1966.

285. L'humanisme et la désagrégation du modernisme dans les littératures slaves méridionales au XX s. — In: Etudes Balkaniques, t. 4, 1966.

286. Le développement des Littératures du Sud-Est européen en relation avec les autres luttératures de la fin du XVIII s. à nos jours (частта за българ. лит.), 1966.

287. Prinicipaux meoments de l'évolution de la pensée sociale bulgare. Association Internationale d'études du Sud-Est Européen. — Bulletin, IV, Bukarest, 1966, 1—2, 20—25.

288. Наука и хуманизъм. — Научен живот, 1966, кн. 1.

289. Велик строител на българската култура. — Читалище, 1966, кн. 8, С. 24—25.

290. Великият учител . — Отеч. фронт, бр. 6858, 29 септ. 1966.

291. Второ хилядолетие с делото на Кирил и Методий. — Славяни, 1966, кн. 5, с. 3—4.

292. Делото на Кирил и Методий. — Читалище, 1966, кн. 5, с. 1—2.

293. За началото на българската и славянска писменост. — Език и литература, XXI, 1966, кн. 1, с. 57—67.

294. Климент Охридски. — Нар. култура, бр. 48, 26 ноем. 1966.

295. Климент Охридски в развитието и борбите на българския народ и славянството. — Ново време, 1966, кн. 8, с. 57—66.

296. Климент Охридски и създаването на книжовни школи в средновековна България. — Славяни, 1966, кн. 7, с. 3—4.

297. Климент Охридски — поет. — Лит. фронт, бр. 41, 6 окт. 1966.

298. По стъпките на Климент Охридски. — Турист, 1966, кн. 12.

299. Приносът на българската литература в развитието на световната литература. — Читалище, 1966, кн. 2, с. 25—27.

300. Борец за славянска писменост, организатор на българското училище, велик педагог и писател. — Учит. дело, бр. 94, 6 дек. 1966.

301. Хуманизмът в литературата. — С., НС ОФ, 1966.

302. Славянството и Европа по времето на Климент Охридски. — Нар. младеж, 1966.

303. Хенрих Сенкевич и неговата трилогия. — В: Х. Сенкевич. С огън и меч. С., Нар. култура, 1966.

304. Янко Йесенски и неговият роман „Демократи". — В: Янко Йесенски. Демократи. С., Нар. култура. 1966.

305. Литературознанието и международният конгрес по балканистика. — Раб. дело, 18 септ. 1966.

306. Юлиус Фучик. Статии за литературата и изкуството. С., Наука и изкуство, 1966 (ред.).

1967

307. Возникновение староболгарской (старославянской) стихотворной традиции. To honor Roman Jakobson. Esseys on the occasion of his seventieth birthday. The Hague—Paris, 1967.

308. Ревнители на българското отечество. С., БП, 1968.

Рецензии

Ch. A. Moser. Books abroad. University of Oklahoma, Press Norman, Oklahoma, USA, 1967.

Ив. Павлов. — Читалище, 1966, кн. 6, с. 29.

309. А. С. Пушкин и българите. — Лит. мисъл, XI, 1967, кн. 2, с. 126—131.

310. Великият октомври — преломен момент в развитието на славянските литератури. — Лит. мисъл, XI, 1967, кн. 4, с. 96—108.

311. Йоан Екзарх. — В: Бележити българи. Т. I. С., ДВИ, 1967.

312. Климент Охридски. — В: Бележити българи. Т. I. С., ДВИ, 1967.

313. Поп Йеремия. — В: Бележити българи. Т. I. С., ДВИ, 1967.

314. Старобългарската литература от нейното възникване до падането на България под турска власт. — В: Бележити българи. Т. I. С., ДВИ, 1967.

315. Немската литература и възникването на новата българска литература. — В: Сб. в чест на Х. Х. Билфелд. Берлин, 1967.

316. Die Anfänge des literarischen Lebens und die ersten Literaturschulen bei den Slaven .— In: Aus der Geisteswelt der Slaven. München, 1967.

317. Епохалното дело на Кирил и Методий. — Военна техника, 1967, кн. 2, с. 5.

318. Знамето на Октомври — знаме на прогреса. — Научен живот, 1967, кн. 3.

319. Конгрес на културата. — Научен живот, X, 1967, кн. 2.

320. Нашият златен век. — Труд, 24 май 1967.

321. Обществените науки в живота и развитието. — Научен живот, 1967, кн. 1.

322. Ролята на литературата и изкуството във формирането на новия човек. — Лекционна пропаганда, 1967, кн. 3.

323. Славянските просветители Кирил и Методий — борци за по-висока българска и славянска култура. — Професионално образование, 1967, кн. 5.

324. Хилядогодишната българска книга. — Читалище, 1967, кн. 5, с. 5—7.

325. Път към международната дружба. — Нар. култура, бр. 33, 19 авг. 1967.

326. Рожба на творческия гений на народа. — Нар. култура, бр. 19, 18 май 1967.

327. Константин-Кирил. Първият български и славянски философ. — Учит. дело, бр. 41, 23 май 1967.

328. Ярослав Хашек. (Разкази и фейлетони). С., Нар. култура, 1967.

1968

329. Возникновение славянской письменности. — Вклад болг. народа к мировую сокровищницу культуры. София-прес, 1968. с. 15—49.

330. Apport des Bulgares aux riches culturelles des peuples, 1968. — In: Bulgaria's shiare in human cultur. Paris, 1968.

331. Към концепциите и източниците на славянската романтика в руската литература от първата половина на XIX век. — В: Слав. изследвания. Наука и изкуство, 1968.

332. Принципи на общото и сравнителното славянско литературознание. — В: Славянска филология. Т. XI. С., БАН, 1968.

333. Състояние на научната проблематика около личността и дейността на Климент Охридски. — В: Климент Охридски. Материали за неговото честуване по случай 1050 г. от смъртта му. С., БАН, 1968. с. 51—65.

334. Общи закономерности в развитието на романтизма в словашката и в южнославянските литератури. — In: Literarnevstahy slovakov a južnych slovakov Bratislava, 1968.

335. Bulgarische Beiträge zur europäischen Kultur, 1968.

336. Die Donau in der bulgarischen Dichtung. — Regensburger Universitäts-Zeitung, 1968, 6, p. 27—28.

337. Българистиката — основна дисциплина на славистиката. — Език и литература, XXIII, 1968, кн. 2.

338. Виктор Тепляков. Първият певец на българския пейзаж. — Лит. мисъл, 1968, кн. 2, с. 103—112.

339. Българските научни работници и патриотичното възпитание на народа и младежта. — Научен живот, 1968, кн. 3.

340. Българската наука — здрав идеологически фронт. — Научен живот, 1968, кн. 2.

341. Във второто хилядолетие. — Бълг.-съв. дружба, 1968, кн. 5.

342. Възникване на старобългарската стихотворна традиция. — Лит. фронт., бр. 41, 3 окт. 1968.

343. Григор Пърличев — лауреат и прокълнат. — Лит. фронт, бр. 7, 8 февр. 1968.

344. Григор Пърличев. — Читалище, 1968, кн. 5. с. 26—27.

345. Единни в защитата на социализма. — Нар. култура, бр. 34, 24 авг. 1968.

346. Интервю за събитията в Чехословакия. — Руде право, 15 авг. 1968.

347. Изказване на Първия конгрес на българската култура. — В: Първи конгрес на бълг. култура. С., 1968.

348. Кирилицата — едно съвършено писмо. — Труд, бр. 4, 6 ян. 1968.

349. Литературознанието пред VI междунар. конгрес на славистите в Прага. — Език и литература, 1968, кн. 6.

350. Национална библиотека и национална култура. — Нар. култура, бр. 7, 1968.

351. Образите на цар Самуил и неговите наследници в южнославянската литературна традиция. — В: Програма за пиесата „Самуил" от Магда Петканова. Театър на Нар. армия, 1968.

352. Обществените науки и техническият прогрес. — Проблеми на висшето образование, 1968, кн. 4. с. 7—13.

353. 50 години Чехословашка република. — Веч. новини, 28 окт. 1968.

354. Тревожни дни за социалистическа Чехословакия. — Раб. дело, 24 юли 1968.

355. „Хора, обичах ви. Бдете!" — Нар. младеж, 8 септ. 1968.

356. I международен конгрес на славистите в Прага. — Читалище, 1968, кн. 11.

357. Български образи в славянските литератури, С. Наука и изкуство, 1969.

Рецензии

Н. Цонева. През погледа на братята-славяни. — Раб. дело, 20 юни 1969.
И. Конев. Българинът в славянските литератури. — Нар. култура, 23 авг. 1969.
Е. Константинова. С научна осведоменост и патриотично съзнание. — Септември, 1969, кн. 12.
Ив. Павлов. — Читалище, 1969, кн. 12.
Ст. Коларов. С научна последователност и вдъхновение. — Славяни, XXV, 1969, кн. 8.

358. Кирил и Методий. Истината за създателите на българската и славянска писменост. С., Наука и изкуство, 1969.

Рецензия

К. Мечев. България — люлка на средновековната книжнина — Раб. дело, 22 септ. 1969.

359. Очерки по история на славянските литератури. С., Наука и изкуство, 1958—1963. с. 1858—1963.

Рецензии

Г. Савов. Около проблемите на един литературно-исторически труд. — Лит. мисъл, VIII, 1969, кн. 2.

360. Българската литература в общославянско и общоевропейско литературно развитие. С., НС ОФ, 1969.

361. Йордан Хаджиконстантинов Джинот. — В: Бележити българи. Т. III. С., ДВИ, 1969.

362. Софроний Врачански. — В: Бележити българи. Т. III. С., ДВИ, 1969.

363. Родината на Кирило-Методиевото дело. — В: Константин-Кирил Философ. Юб. сборник по случай 1100 г. от смъртта му. С., БАН, 1969.

364. The Work of Cyril und Methodias. In: Scientific World. London, 1969. 26—28.

365. Constantin le Philosophe—grand créateur et combattant humaniste. Unesko. Commission nationale de la République populaire de Bulgarie, 1, 1969, 8—9.

366. Немската литература и възникването на новата българска литература. — In: Slavisch-deutsche Wechselbeziehungen in Sprache, Literatur und Kultur. Berlin, 1969.

367. „Високото изкуство" на превода и неговата теория. — В: Изкуството на превода, С., Нар. младеж, 1969.

368. Делото на Кирил и Методий — принос на българския народ в общославянското и общоевропейското историческо развитие. — Истор. преглед, 1969, кн. 4.

369. Творец на историята. — Научен живот, 1969.

370. Единадесет столетия с делото на Константин-Кирил Философ. — Научен живот, 1969.

371. Двадесет и пет години свободна, демократична, социалистическа България. — Научен живот, 1969, кн. 3.

372. Софийският университет „Климент Охридски". — Научен живот, 1969, кн. 1.

373. Докторска дисертация за романтизма в българската литература. — Философ. мисъл, 1969, кн. 5.

374. Кирил и Методий — писатели. — Пламък, 1969, кн. 5, с. 57—63.

375. Културната експанзия на империализма. — Пламък, 1969, кн. 4.

376. Райко Жинзифов — поет-патриот. — Септември, 1969, кн. 2.

377. Лекционната пропаганда и научните работници. — Лекционна пропаганда, 1969, кн. 5.

378. Делото на Константин-Кирил Философ и Методий — основоположници на българската и славянската писменост. — Лекционна пропаганда, X, 1969, кн. 4.

379. Велико дело на прогреса и хуманността. — Славяни, 1969, кн. 5.

380. Четвърт век българска социалистическа култура. — Читалище, 1969, кн. 9.

381. Растящото значение на българистиката. — Славяни, 1969, кн. 11.

382. Кирило-Методиевата традиция в Македония. — Читалище, 1969, кн. 1.

383. Празник на българската наука. — Читалище, 1969, кн. 2.

384. Константин-Кирил Философ и българските славяни. — Нар. култура, бр. 20, 17 май 1969.

385. Изкуството на превода. Сборник статии. С., Нар. култура,1969 (съред.).

Ели Велинова
Катя Бъклова

СЪДЪРЖАНИЕ

Стойко Божков — Научната дейност на чл.-кореспондент Емил Георгиев по случай неговата 60-годишнина 3

Петър Динеков — Два аспекта на хуманизма в българската литература . . 9

Донка Петканова-Тотева — Развитие на просветните идеи в България през XVIII в. 23

Боню Ст. Ангелов — Неизвестни ръкописи на Мардарий Рилски . . . 43

Георги Данчев — Неизвестен препис на „Похвално слово за Димитър Солунски" от Димитър Кантакузин 67

Георги Цанев — За романтизма в българската литература през Възраждането с оглед към романтизма в сръбската литература 79

Соня Баева — На синора на две епохи 101

Дочо Леков — „Елементарна словесност в два курса" от Тодор Шишков и нейният оригинал. 119

Любомир Стаматов — Вс. М. Гаршин и неговите писма от България 127

Илия Конев — Един сръбски публицист и неговите заслуги за българите 135

Руси Русев — Васил Чолаков — книжовна дейност. 145

Христина Балабанова — Романът „Под игото" в светлината на френския роман от епохата на романтизма 153

Георги Димов — Иван Вазов в оценката на българската литературна критика през XIX в. 159

Марта Бур — Писма на книгоиздателя Василий Н. Ненович в будапещенските архиви (1824—1826). 219

Любен Георгиев — Младият Яворов. 277

Христо Дудевски — Георги Цанев и руската литература 327

Емилия Стайчева — За хан Крум и българите в една немска пиеса от XVII в. („Лео Арменius" от Графиус). 343

Кръстьо Генов — Типологични паралели между българския и руския романтизъм. 361

Георги Германов — Ф. М. Достоевски и българите 397

Недялко Драганов — Юлиус Фучик и Георги Димитров 423

Людмила Григорова — Към проблемата за естетизма на Оскар Уайлд („Портретът на Дориан Грей"). 437

Владимир Филипов — „Любовната песен на Дж. Алфред Пруфрок" от Т. С. Елиот (Литературен анализ) 447

Ели Велинова, Катя Бъклова — Библиография на трудовете на чл.-кор. проф. д-р Емил Георгиев 465

ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА ЛИТЕРАТУРА, кн. XXI

*

Издателски редактор М. Иванова

Технически редактор К. Иванова
Коректор Ю. Миндова

*

Изд. индекс 4511
Дадена за набор на 18. I. 1972 г.
Подписана за печат на 15. VI. 1972 г.
Формат 71/100/16 Тираж 600
ЛГПП—8
Печатни коли 30,38 Издателски коли 36,15
Цена 4,59 лв.

*

Набрана и отпечатана в Печатницата на Издателството на БАН
София 13, ул. 36
Поръчка № 186

Цена 4,59 лв.